

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
İNSANİ VE SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ**

**İKİNCİ
İKTİSAT TARİHİ KONGRESİ
- BİLDİRİLERİ - 1**

(ELAZIĞ, 24-25 HAZİRAN 2010)

**EDİTÖRLER
PROF. DR. MUSTAFA ÖZTÜRK
PROF. DR. AHMET AKSİN**

ELAZIĞ 2013

Eserin Adı : İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 1
(Elazığ, 24-25 Haziran 2010), XXIX+540 s.

Yayımlayan Kurumu : Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler
Fakültesi - ELAZIĞ

Basım Yeri : Fırat Üniversitesi Matbaası - ELAZIĞ

Basım Tarihi : Kasım 2013

Baskı Adeti :500 Takım

ISBN : 0000456-3

Editörler : Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK - Prof. Dr. Ahmet
AKSİN

Baskı-Dizgi : Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Kapak Tasarım : Yrd. Doç. Dr. Tamer KAVURAN

Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi ve yazarlarının izni olmadan
kısmen veya tamamen çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.
Yayımlanan bildirilerde ileri sürülen görüşler, yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	I
Kurullar	V
Kongre Başkanı Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'ün Konuşması.....	XI
Bilim Kurulu Adına Prof. Dr. Şevket PAMUK'un Konuşması.....	XV
Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Orhan KILIÇ'ın Konuşması.....	XIX
Dr. Mehmet GENÇ'in Konuşması.....	XXI
BİLDİRİLER (İsim Alfabetik Sırasına Göre).....	II
Abdulkadir BULUŞ	
Vergi Toplamının Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamının Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi İle Bir Mukayese.....	1
Ahmet AKSİN	
Eğilim Esnaf Teşkilatı (1831-1846).....	43
Ahmet ÖĞRETEN	
Tarihi Kadın Pazarlarının Çağımızda Yaşayan Tek Örneği Bartın Gallâ Bazarı.....	65
Alexander D. VASİLYEV	
Osmanlı-Rus Ticaret Anlaşmaları.....	103
Ali Efdal ÖZKUL, Yurdağül AKCANSOY	
Türk Bankası ve Kıbrıs Türk Toplumundaki Rolü.....	107
Ariel SALZMANN	
Intangible Assets: Notes Toward A History of Financial Intermediation in The Pre-Modern Mediterranean.....	117
Aslıhan NAKİBOĞLU, Bengü DOĞANGÜN YASA	
18.Y.Y.'da İstanbul Esnafının Sorunları.....	133
Aydın ÇELİK, Taner YILDIRIM	
Abbasiler Dönemi Bağdat Çarşıları.....	151
Damla DUMAN (AYOĞLU)	
Fransız Belgelerinde Kapitalist Devletlerin Osmanlı Pazarındaki Reka- beti (1908- 1914).....	173

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**Doğan YÖRÜK**

II. Mahmud Döneminde Konya Çevresindeki Derbendlerle İlgili Yapılan Düzenlemeler..... 197

Emine DİNGEÇ

Osmanlı Hazinelelerinden Bir Fon: Raht Hazinesi..... 213

Eyüp ÖZVEREN, Hüseyin Safa ÜNAL

İktisadi Düşünce Açısından Ziya GÖKALP ve İzmir İktisat Kongresi.... 231

Faruk SÖYLEMEZ

Malatya Mutasarrıfı Rışvanzade Ömer Paşa'ya Ait Bir Tereke Defterinin İncelenmesi..... 255

Halis ÖZER

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yerel Bankacılık: El'aziz İktisat Bankası Örneği (1928-1933)..... 273

Hülya TAŞ

Osmanlı Maliyesinde "Bedel" Uygulaması Üzerine Bir Değerlendirme. 291

Mehmet Ali ÜNAL

Taşrada Görev Yapan Ümera ve Ulemanın Taşra Ekonomisine Katkıları. 313

Ma. Entella MUÇO

XVIII. Yüzyılın Sonu ile XIX. Yüzyılın Başlarında Güney Arnavutluk'ta Ticaretin Gelişmesine Özgü Özellikleri..... 329

Mesud KÜÇÜKKALAY, Derviş Tuğrul KOYUNCU

Temettuat Çalışmalarına Eleştirel Bir Bakış ve Bir Temettuat Çalışması Örneği..... 341

Metin AYIŞIĞI

II. Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'da İhtikâr ve Hayat Pahalılığı İle Mücadele..... 355

Metin KOPAR

Cumhuriyet Dönemindeki Bütçeler (1923-1938)..... 387

Metin Ziya KÖSE

Osmanlı Balkan'ında Kara Ticareti ve Rekabet: Rumeli'de Dubrovnik Tüccarları (1600-1630)..... 417

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mevlüt CAMGÖZ

Enflasyonla Savaş yada Savaşın Enflasyonu: İstanbul'da Tahıl ve Ek-
mek Fiyatları (1845-1880)..... 451

Mine AKKUŞ

İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Bursa-Mudanya Demiryolu ve Bir Kent
Bursa..... 469

Muhammet Beşir AŞAN

Artuklu Sikkeleri Üzerine Bir İnceleme..... 491

Muharrem ÖZTEL

Osmanlı Devleti'nin 1908-1918 Dönemi Gelir ve Giderlerinin Seyri..... 505

Murat KORALTÜRK

Sermayeyi Türkleştirme Girişimlerinin Dayandığı Söyleme Dair Örnekler.... 533

BİLİM DANIŞMA KURULU

Ali AKYILDIZ	Marmara Üniversitesi
M. Beşir AŞAN	Fırat Üniversitesi
Salih AYNURAL	Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü
Abdülhalik BAKIR	Fırat Üniversitesi
Funda BARBAROS	Ege Üniversitesi
Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi
Abdülkadir BULUŞ	Selçuk Üniversitesi
Mehmet BULUT	Başkent Üniversitesi
Yaşar BÜLBÜL	Kocaeli Üniversitesi
İdris BOSTAN	İstanbul Üniversitesi
Yavuz CEZAR	Yıldız Teknik Üniversitesi
Gülfettin ÇELİK	Marmara Üniversitesi
Murat ÇİZAKÇA	Bahçeşehir Üniversitesi
Rahmi DOĞANAY	Fırat Üniversitesi
Edhem ELDEM	Boğaziçi Üniversitesi
Feridun EMECEN	İstanbul Üniversitesi
Burhan ERDEM	Anadolu Üniversitesi
Özer ERGENÇ	Ankara Üniversitesi
Neşe ERİM	Kocaeli Üniversitesi
Mehmet GENÇ	Bilgi Üniversitesi
Hamdi GENÇ	Marmara Üniversitesi
Tevfik GÜRAN	İstanbul Üniversitesi
Halil İNALCIK	Bilkent Üniversitesi

KONGRE ONURSAL BAŞKANI

Prof. Dr. Feyzi BİNGÖL
Fırat Üniversitesi Rektörü

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Fırat Üniversitesi
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi

.....

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Cemal KAFADAR	Harvard University
Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi
Murat KORALTÜRK	Marmara Üniversitesi
Mesut KÜÇÜKKALAY	Osmangazi Üniversitesi
Tiğınçe OKTAR	Marmara Üniversitesi
Sabri ORMAN	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Rahmi Deniz ÖZBAY	Marmara Üniversitesi
Bülent ÖZDEMİR	Balıkesir Üniversitesi
Rıfat ÖZDEMİR	Fırat Üniversitesi
Oktay ÖZEL	Bilkent Üniversitesi
Mustafa ÖZTÜRK	Fırat Üniversitesi
Erol ÖZVAR	Marmara Üniversitesi
Eyüp ÖZVEREN	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Şevket PAMUK	Boğaziçi Üniversitesi
Necla PUR	Marmara Üniversitesi
Fahri SOLAK	Marmara Üniversitesi
Ahmet TABAKOĞLU	Marmara Üniversitesi
Zafer TOPRAK	Boğaziçi Üniversitesi
Onur YILDIRIM	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Fehmi YILMAZ	Marmara Üniversitesi
İbrahim YILMAZÇELİK	Fırat Üniversitesi

KONGRE DÜZENLEME KURULU

Yüksel ASLANTAŞ	Fırat Üniversitesi
M. Beşir AŞAN	Fırat Üniversitesi
Abdülhalik BAKIR	Fırat Üniversitesi
Rahmi DOĞANAY	Fırat Üniversitesi
Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi
Rahmi Deniz ÖZBAY	Marmara Üniversitesi
Mustafa ÖZTÜRK	Fırat Üniversitesi
Fahri SOLAK	Marmara Üniversitesi
İbrahim YILMAZÇELİK	Fırat Üniversitesi

KONGRE PROGRAM KURULU

Ali AKYILDIZ	Üniversitesi
M.Beşir AŞAN	Fırat Üniversitesi
Abdülhalik BAKIR	Fırat Üniversitesi
İdris BOSTAN	İstanbul Üniversitesi
Gülfettin ÇELİK	Marmara Üniversitesi
Rahmi DOĞANAY	Fırat Üniversitesi
Neşe ERİM	Kocaeli Üniversitesi
Mehmet GENÇ	Bilgi Üniversitesi
Tevfik GÜRAN	İstanbul Üniversitesi
Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi
Erol ÖZVAR	Marmara Üniversitesi
Şevket PAMUK	Boğaziçi Üniversitesi
Ahmet TABAKOĞLU	Marmara Üniversitesi
Tiğınçe OKTAR	Marmara Üniversitesi
Mustafa ÖZTÜRK	Fırat Üniversitesi
İbrahim YILMAZÇELİK	Fırat Üniversitesi

KONGRE SEKRETERİ

Ahmet AKSIN Fırat Üniversitesi

KONGRE YÜRÜTME KURULU

Erdal AÇIKSES	Fırat Üniversitesi
Ergünöz AKÇORA	Fırat Üniversitesi
Işıl Işık BOSTANCI	Fırat Üniversitesi
Aslı CİHANGİROĞLU	Fırat Üniversitesi
Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Aydın ÇELİK	Fırat Üniversitesi
Mehmet ÇEVİK	Fırat Üniversitesi
Sezgin GÜÇLÜAY	Fırat Üniversitesi
Yavuz HAYKIR	Fırat Üniversitesi
Ayşegül HÜSEYİNKLİOĞLU	Fırat Üniversitesi
Fusun KARA	Fırat Üniversitesi
Ümit KOÇ	Fırat Üniversitesi
Sevda ÖZKAYA ÖZER	Fırat Üniversitesi
Murat ÖZTÜRK	Fırat Üniversitesi
Özcan TATAR	Fırat Üniversitesi
Ömer Osman UMAR	Fırat Üniversitesi

Kongre Başkanı Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'ün Konuşması

Sayın Vali, Rektör, öğretim üyeleri ve sayın misafirler,

Birincisi Marmara Üniversitesi'nde yapılan ve ikincisini üniversitemizde düzenlemiş olmaktan gurur duyduğumuz İkinci İktisat Tarihi Kongresi'ni açarken muhterem heyetinizi saygılarımla selamlıyorum. Ülkemizde böyle akademik değeri yüksek ve hitap ettiği mümtaz bir kitlesi olan İktisat Tarihi Kongresi'nin ikincisinin üniversitemizde yapılması için çalışmalara daha birinci kongrenin icra edildiği günden itibaren başlamıştık. Bu Kongrenin ev sahipliğine talip olan üniversiteler arasında yapılan değerlendirmeden ve yapılan görüşmelerden sonra Kongre Bilim Kurulu tarafından, ikinci Kongre'nin üniversitemizde yapılması kararlaştırıldı ve bugün bu Kongrenin açılışını yapıyoruz. Bu vesile ile başından beri bu sürecin içinde olan Bilim Kurulu Üyelerine ve meslektaşlarıma huzurlarınızda şükranlarımı sunuyorum.

İktisat tarihi, esasen genel tarihin bir şubesidir, kaynakları ve metodu genel tarihin kaynakları ve metodudur. Ama iktisat tarihi araştırmaları çok meşakkatli bir süreçtir, çünkü genel kaynaklardan iktisatla ilgili bilgileri çok titiz bir şekilde derlemek ve bu bilgileri bilimsel esaslarla sunmak uzun bir zaman ve emeğe muhtaçtır. Bundan dolayı olsa gerek, ülkemizde iktisat tarihi araştırmaları istenen seviyede değildir. Belki bu kongrelerle genç nesil meslektaşlarımızın iktisat tarihine yönelmeleri teşvik edilmiş olur. Umulur ki, iktisat tarihi alanında yapılacak araştırmaların kemiyet ve keyfiyet itibarıyla artması, bir türlü kurtulamadığımız iktisadî darboğazlardan çıkış çarelerine, tarihten gelen tecrübelerin günümüz iktisadî şartlarına uyarlanarak yeni modeller ihdasına vesile olur.

Çünkü insan-tabiat ilişkisi değişmediğine ve değişmeyeceğine göre, geçmişte yaşanan hadiseler benzer şekilde gelecekte de devam edecektir. İlk insandan bugüne kadar insan-iktisat ilişkisinde daima aynı esaslar var olmuştur, insanlığın uzun tarihi seyrinde değişen sadece araçlar ve tekniklerdir. Öyleyse tıpkı siyasî tarih alanında ders aldığımız veya alacağımız gibi, iktisat tarihinden de günümüzde ders alacağımız çok şeyler vardır. Çok uzağa gitmeden, 19. yüzyıldaki iktisadî şartlar, sanayileşmiş ülkelerle ilişkilerimiz ile günümüz

iktisadî ilişkileri arasında şaşırtıcı bir benzerlik bulunmaktadır. Malûm olduğu üzere, coğrafi farklılıklar veya yetersizliklerden dolayı bütün coğrafyalarda yaşayan halklar birbirlerine muhtaçtır. Coğrafya her zaman aynı özellikte ve aynı verimlilikte değildir ama insanların ihtiyaçları aynı ve daimîdir. Onun için bir coğrafyada yaşayan halk, kendi öz kaynakları ile halkının bütün ihtiyaçlarını karşılayamadığı – ki hiçbir zaman karşılayamayacaktır- zaman o ihtiyacını ithal etmek zorunda kalacaktır. İthal etmediği takdirde kaçakçılığı başlar.

19. yüzyılda kalkınmak ihtiyacında olan ve halkının taleplerine kendi öz kaynakları ile cevap veremeyen, arzedemeyen Osmanlı Devleti, demiryolları, vapur işletmesi, silah ve daha nice sanayi alanında teknoloji ithal etmek zorunda kalmıştır. Keza iç piyasanın nakit talebini öz kaynakları ile arzedemeyen Devlet, yabancı sermayenin ülkeye girişini teşvik etmiş, ondan başka dış borçlanmaya gitmiştir. O günden bugüne bir türlü aşamadığımız yerli teknoloji ihtiyacının karşılanması ile bir türlü öz kaynaklarımızla kapatılamayan ödemeler dengesi meselesinin günümüzde de devam ettiğini görmek şaşırtıcıdır.

Tarihimizdeki bazı iktisadî yapısal değişikliklerin nasıl sosyal sonuçlar doğurduğu, tarihimizin ibret sayfalarını teşkil etmektedir. 17. yüzyılın sonlarından itibaren mîrî mukataaların mâlikâneye dönüşmesi ve bu mîrî kaynakların kontrolsüz olarak taşrada özelleştirilmesi, babadan oğula geçmesi ve böylece devlet kaynakları ile yeni zenginlerin türemesi, giderek ayanlık dediğimiz düzenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aynı iktisadî şartları ve değişimi yaşadığımız günümüzde, 1695 tarihinde yapılan ilk özelleştirmeden alacağımız çok derslerin olduğu açıktır. Ama bundan pek çok maliyecimizin haberinin olmadığı da acı bir gerçek olarak ortadadır.

İktisadın kendine has kuralları vardır, bizim için çok önemli olan siyasî tarih dönemleri iktisat için önemli değildir, o kendi şartları dahilinde kendi mecrasında seyrederek. Bize düşen iktisadın bu tabii seyrini zamanında yerinde ve doğru olarak takip etmek ve değerlendirmektir. Öyleyse, iktisat tarihimizin güncellenmesi yani günümüze taşınması, tarihin diğer alanlarında olduğu gibi ondan da ders alınması zaruret halini almıştır. İktisat Tarihi Kongresi, bu bakımdan son derece önemlidir ve bunu Kongrenin

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

müesseseleştirilmesi bir zarurettir. Bunu inşallah daha uzun soluklu, uzun ölçekli, bir kongre olarak düşünüyoruz. İleri yıllarda bunun pratik neticelerini alacağımızı umuyoruz.

Böyle bir kongrenin düzenlenmesinde, elbette pek çok kuruluşun emeği ve katkısı olmuştur. Başta Sayın Rektörümüz Prof. Dr. A. Feyzi Bingöl'ün ve idaremizin bize verdiği destek bu kongrenin burada yapılmasında öncelikli olarak zikredilmelidir, kendilerine teşekkür ediyorum. İnsani ve Sosyal Bilimler Dekanımıza, İktisat Tarihi Kurul üyelerine, özellikle bu Kongrenin hazırlık aşamasından bugüne kadar bütün safhalarında üstün bir gayret ve fedakârlıkla çalışan Tarih Bölümünün bütün öğretim üyeleri, yardımcıları ve gönüllü öğrencilerimize çok teşekkür ediyorum.

Öte yandan, Merkez Bankası ve Vakıfbank doğrusu bize çok büyük desteklerde bulunmuşlardır. Bu Kongrenin mali yükünü açıkçası Merkez Bankası ve Vakıfbank yüklenmişlerdir. Onlara da huzurlarımızda çok teşekkür ediyoruz.

Son olarak, burada geçmişte kaybettiğimiz meslektaşlarımızı da anmak istiyorum. İktisat Tarihçilerimizden daha önceki kongrelerde aramızda bulunan üç arkadaşımızı kaybettik bu kongrede yoklar. Adnan Menderes Üniversitesi'nden Prof. Dr.Serap YILMAZ rahmetli oldu biliyorsunuz. İktisat tarihimizir önemli isimlerinden olan Nejat GÖYÜNÇ hocamızı da kaybetmiştik. Ve nihayet yakın bir geçmişte kaybettiğimiz Faruk Tabak meslektaşımızı da anmak istiyorum.

Katılımlarınız için, huzurlarınız için hepimize çok teşekkür eder, saygılar sunuyorum efendim. Saygılarımla.

.....

Bilim Kurulu Adına Prof. Dr. Şevket PAMUK'un Konuşması

Sayın Vali Sayın Rektör Değerli meslektaşlarım Sevgili Öğrenciler II. İktisat Tarihi Kongresine hoş geldiniz.

Bundan dört yıl kadar önce bilim kurulunu oluşturan arkadaşlarımız ile yaptığımız ilk sohbette bu kongrelerin Türkiye'de iktisat tarihi çalışmalarına destek olacağını yeni bir boyut kazandıracağını düşünmiştik. Her geçen gün bu beklentinin daha fazla gerçekleşmekte olduğunu görüyoruz. 2007 yılı Eylül ayında Marmara Üniversitesinde toplanan II. Kongreden sonra bu II. Kongrede bir araya gelerek 2 gün boyunca ortak çalışma konularımız etrafında tartışma ve konuşma olanağı bulabileceğimiz için büyük mutluluk duyuyoruz. Her şeyden önce bize bu olanağı sunan Fırat Üniversitesinin değerli yöneticilerine büyük teşekkür borçluyuz. Başta Sayın Rektör Prof. Dr. Ahmet Feyzi Bingöl ve İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Orhan Kılıç olmak üzere Fırat Üniversitesi yönetimine teşekkürlerimizi sunuyorum.

İktisat Tarihçisi Kongre başkanı Prof. Dr. Mustafa Öztürk hocamız ve düzenleme kurulundaki değerli arkadaşları da aylardır süren yoğun bir çalışma ile bu kongrenin en iyi koşullarda yapılmasını sağladılar. Bilim Kurulu adına kendilerine çok teşekkür ediyorum.

Değerli arkadaşlarım izninizle birkaç dakikanızı alarak bizler yani Türkiye'de İktisat Tarihi konusunda çalışan öğretim üyeleri ve araştırmacılar için önem taşıyan iki konuya dikkatlerinizi sunmak istiyorum. Bu konulardan birincisi İktisat tarihçileri olarak daha kalıcı bir yapılanmaya gitmektedir. Türkiye İktisat Tarihi araştırma platformu bugüne kadar ki faaliyetlerimize çok büyük destek sağladı. TİTAP'ın da katkılarıyla gerçekleştirilen iki başarılı kongreden sonra önümüzdeki dönemde bir yandan üçüncü kongrenin hazırlıklarını yaparken bir yandan da ülkemizdeki iktisat tarihi çalışmalarını daha kalıcı bir zemine taşıyabilmek için mümkün olursa bir dernek çerçevesinde en iyi ve kalıcı modelin oluşturmaya çalışmalıyız. Önümüzdeki 2-3 yıl içinde bu konuda var olan alternatifler üzerinde görüş alış verişinde bulunmamız çok yararlı olacaktır.

Değerli arkadaşlarım değinmek istediğim ikinci konu ise İktisat Tarihçiliği'nin ulusal sınırları aşan boyutlarıyla ilgili. Bilimin ancak uluslar arası etkileşimler sonucu gelişebildiğini küreselleşen dünyada diğer bilim dallarındaki çalışmaların yanı sıra iktisat tarihi çalışmalarının da giderek daha fazla uluslar arası boyutlar kazandığını hepimiz çok iyi biliyoruz.

Uluslar arası platformlardaki iktisat tarihi çalışmalarının 20 yada 30 yıl öncesine kadarki durumunu bir an için hatırlayınız. Uluslar arası toplantılarda iktisat kongrelerinde ders kitaplarında iktisat tarihi denilince 20-30 yıl önce sadece Batı Avrupa bir ölçüde Kuzey Amerika konuşulurdu. Bundan öte pek fazla bir şey konuşulmazdı. O dönemlerde Batı Avrupa ve gelişmiş ülkeler dışındaki bölgeleri iktisat tarihi uluslar arası iktisat tarihçiliğine yeterince entegre olmamıştı. Son 20-30 yılda bir yandan küreselleşme bir yandan Asya ekonomilerinin yükselişiyle birlikte özellikle gelişen ekonomilerin sanayileşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte iktisat tarihçiliği de giderek küresel bir ilim disiplini niteliği kazanıyor. Asya'nın ve daha genel olarak bugün hızla gelişmekte olan ekonomilerin, tabii bunun içerisinde Türkiye'yi de düşünmeliyiz. Bu ekonomilerin tarihlerine olan ilgi giderek artıyor. Bunun yanı sıra İktisat teorisindeki bazı gelişmelerde son 20-30 yılda örneğin İktisat Teorisindeki ve iktisadi gelişme süresinde kurumların öneminin son 20-30 yılda giderek artması öne çıkması iktisat tarihine ve özellikle Batı Avrupa dışındaki bölgelerin iktisat tarihine olan ilgiyi giderek arttırıyor.

Bugün uluslar arası iktisat tarihçiliği derken artık akla sadece İngiltere veya Batı Avrupa gelmediği görülüyor. İktisat tarihçiliği gelişen ülkelerinde içinde olduğu çok boyutlu çok sesli bir dünya ekonomisinin tarihçiliği olarak sadece bir ülke yada bir kıta ölçeğinde değil tüm dünya ölçeğinde tartışılıyor.

Bir başka örnek verecek olursam 1930'lar dünya bunalımı diyince sadece sanayileşmiş ülkeler açısından değil konu o dönemin tarım ağırlığı ekonomileri açısından da bu arada Türkiye gibi ülkelerin açısından da inceleniyor bugün. Belki biliyorsunuz iktisat tarihi alanında 3 yılda bir dünya kongreleri düzenleniyor bunların en

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sonuncusu geçen yıl Hollanda da yapıldı. Ayrıca Avrupa iktisat tarihçileri 2 yılda bir kongre düzenliyorlar 2005 yılındaki Avrupa iktisat tarihçileri kongresini İstanbul'da düzenlemiştik. 2011 yılında gelecek yıl Avrupa iktisat tarihi kongresi de İrlanda'da yapılacak.

Avrupa ekonomisinin yükselmesiyle Asya İktisat Tarihine olan ilginin arttığına değinmiştim. Asya İktisat tarihçilerinin ilk kongresi de geçtiğimiz aylarda Pekin'de Çin'de yapıldı. Asya İktisat tarihçilerinin bu ilk kongresini 2 yıl sonra Tokyoda yapılacak 2. Toplantı ve ondan sonra 2014 yılında büyük olasılıkla İstanbul da toplanacak olan 3. Kongre izleyecek.

Değerli Arkadaşlarım önümüzdeki dönemde bir yandan ülke içindeki yapılarımızı güçlendirmeye ve iktisat tarihçileri için daha kalıcı yapılar oluşturmaya çalışırken bir yandan da bu sözünü ettiğim uluslar arası platformlarda sesimizi daha fazla çıkarmaya çalışmalıyız diye düşünüyorum.

Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihçileri olarak bizlerde bu uluslar arası platformlara daha fazla katılmalı daha fazla öne çıkmalıyız. Osmanlı Türkiye tarihçiliğinin biçimlenmesinde son derece önemli ip uçları sunuyor. Osmanlı kurumlarında daha genel olarak Osmanlı deneyiminin anlaşılması ve anlatılması dünya tarihçiliğine çok önemli katkılar sağlayacaktır.

Sizler sözümü ettiğim bu kongrelere daha fazla sayılarla katılmaya ve bu bilimsel toplantılarda Osmanlı Türkiye iktisat tarihçiliğinin sesini daha güçlü şekilde duyurmaya çalışmalısınız bunu en içtenlikle temenni ediyorum bunu hep birlikte yapmalıyız diye düşünüyorum.

Bu süreç içerisinde Türkiye ölçeğinde oluşturacağımız düzenlemelerin bir dernek veya benzeri düzenlemelerinde yarar olacaktır diye düşünüyorum. II. Kongremizin hepimiz için verimli geçmesini diliyor bilim kurulu adına hepinize sevgi ve saygılar sunuyorum.

Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Orhan KILIÇ'ın Konuşması

Sayın Valim, Sayın Rektörüm üniversitemizin değerli yöneticileri değerli öğretim üyeleri ve yardımcıları İkinci İktisat Tarihi Kongresi için üniversitemize fakültemize gelen değerli bilim adamları hepimiz hoş geldiniz.

Bu kongrenin Elazığ'da Fırat Üniversitesinde yapılmasına karar verildiği zaman biz Fen-Edebiyat Fakültesi idik ve çalışmalar Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü düzeyinde başladı. Ama bundan birkaç ay önce Fen-Edebiyat Fakültesi Bakanlar Kurulu kararıyla Fen Fakültesi ve İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi olarak ayrıldı. Bunu şunun için söylüyorum, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi olarak bu bizim yaptığımız ilk büyük ciddi toplantı oluyor. İkinci İktisat Tarihi Kongresi'nin İnsan ve Sosyal Bilimler Fakültesinin ilk büyük ciddi toplantısı olması bizi son derece memnun etti. Çünkü bu bizim özellikle sosyal bilimlerde çalışan arkadaşlarımızın ciddi bir hayaliydi. Bu belki de Türkiye'nin de bir problemi olan Fen Edebiyat Fakültelerinin birlikte olması. Bu üniversitemizde gerçekleşti ve bu toplantıyı bugün İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi bünyesinde yapıyoruz.

İkinci nokta belirteceğim İkinci İktisat Tarihi Kongresi'nin Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından düzenlenmesi sayın hocam manidar buldu, evet burada bence çok mütevazı olmaya gerek yok, biz bugün kadromuzla yaptığımız çalışmalarla Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü bunu hak etmişti diye düşünüyorum. Çok teşekkür ediyorum. İktisat Tarihi Bilim Kuruluna Düzenleme Kuruluna bir hakkı teslim ettiler diye düşünüyorum. Bu kongreyi burada yapmaktan çok büyük şeref ve onur duyduğumu da belirtmek istiyorum. İktisat Tarihinin önemi konusunda hocam Mustafa Bey ve Şevket Bey gerekli şeyleri söylediler ben üzerinde fazla durmak istemiyorum ve kongre için ilimizi teşrif eden bütün bilim adamlarına hoş geldiniz diyor hepimizi saygıyla selamlıyorum.

Dr. Mehmet GENÇ'in Konuşması

Sayın valim, Sayın Rektörüm değerli öğretim üyeleri genç ve olgun ilim evlatları hepinizi saygıyla selamlıyorum. Tabii yaşım dolayısıyla ben bu konuşmaya davet edildim. Onun için bunu alıp (isimlik) şu masaya geçmeme izin vermenizi rica ediyorum.

Programda açılış bildirisi diye söylenmiş gördüğünüz gibi benim elimde bir bildirir yok bir sohbet müsaade ederseniz arz edeceğim. Ama bildiri dendiğine göre birazda teknik ilmim iktisat tarihiyle ilgili belki birkaç cümle söylemem gerekir. Ondan sonra Türkiye'deki iktisat tarihi ile ilgili Türkiye'de iktisat tarihi benden genç yani ben başladığım zaman iktisat tarihi vardı ama pek görülüyordu. Onun tarihiyle geleceğiyle ve sonra kongremizle ilgili birkaç söz söylemek istiyorum. Vakit bol olduğu için sizi sıkmadan serbest konuşmama kendimi mezun saymama müsaade etmenizi rica ederim. İktisat Tarihi sosyal ilimlerin en yenilerinden biridir sanıyorum. 19 yüzyılın sonlarında dünyaya geldi onun ebeveyni İktisat ondan 100 yıl daha, 100 küsur yıl daha yaşlı olgun bir baba bir de tarih annesi daha eski aşağı yukarı ilk zihin disiplini yani büyücülük vesaire sanatla birlikte ilk meslek değil çok şükür. Ama ilk zihin disiplindir tabii bu ikisinin birleşmesinden doğan bir yavru iktisat tarihi tarih ve iktisat birbirlerine çok az benzeyen iki disiplin uyumsuz diye biliriz. Aslında iktisat bildiğimiz gibi bu güne ve geleceğe ait analizleri yapıyor, mümkün olduğu kadar formel matematik ve çok geride, inşallah sırf aramızda iktisatçı yoktur, fazla işe yaramaz şeyler yapmayı başaran bir sofistike bilimdir, tarih ise biliyorsunuz geçmişe bakıyor günümüzde görmüyor. En yenisi tarihçi için 100 sene önceki olaylardan başlıyor bundan sonra gazetecilik gibi düşünülüyor. Yani biri günümüze ve geleceğe öbürü ise geçmişe ters istikamete dönük iki disiplin ortak ürünü olarak iktisat tarihi, sıkıntılı problemlerle uyumsuz bir evliliğin çocuğu gibi zaten ayrı yaşayan ebeveyn. Bu ikisi arasında iktisat tarihinin zorluğu şurada bu ebeveyn, iyi geçinmeyen ebeveynlerin iyi geçinmesi zorunlu, bu ebeveyn içinde hayırlı belki biraz söyleyebiliriz ama kendisi için zorunlu. Çünkü iktisatçı iktisadi ilişkileri analiz eder, onları mümkün olduğu kadar formel matematik ifadelerle ortaya koymaya çalışır. İktisat tarihçisi de geçmişin iktisadi olaylarına benzer ilişki ve yapıları ortaya koymak

için bakar. Onun için iktisat bilimiyle disiplinlerinde geliştirilmiş olan modelleri kavramları ilişki yapılarını alıp benimseyip onları alet olarak kullanıp geçmişe bakmak zorunda. İktisattan, iktisadın teorik imkanlarından faydalanmadan iktisat tarihi yapmak son derece sordur. Tarihle de bir takım iktisat tarihinin ilişkisi vardır. Tarihi çok eskidir. Tarihi zamanlara kadar olmasa bile M.Ö.'sine uzanan tarihi var, ama esas tarih disiplini 17.yüzyıldan beri giderek daha sofistike olan araştırma teknikleri metodlarını kullanmak zorundadır. İktisat tarihçisi çünkü geçmişin fenomenlerini ancak tarih geliştirmiş olduğu metodları kullanarak birer tarihi olgu haline getirme imkanı vardır. Onun için tarihle de iyi geçinmek oradaki gelişmeleri de değişimleri de takip etmek zorundadır. Ebeveyn uyumsuzluğu bir aile modeli içinde düşünürsek ayrı yaşayan ebeveyn çocuk ya birine ya ötekine yönelebilir bu tip iktisat tarihçileri vardır. Tamamen tarihe ya da tamamen iktisada yanlanma durumunda olan örneklerde gördüğümüz şudur. Tarihe arkasını döndüğü zaman tamamen formel ve realitede tekabülü olmayan şeylerden ibaret kalır iktisat tarihçisinin yaptığı. İktisada arkasını döndüğü zaman iktisattaki kavramları modelleri hipotezleri kaale almadan yaptığı zaman bir anekdotlar birikim halinde olur. Tolstoy'un tarihçiler için söylediği çok hoş tabii çok acıklı bir şey vardır. Tarihçi "kimsenin sormadığı sorulara kimsenin ilgilenmediği cevapları veren adamdır." Diye söyler. İktisat tarihçisi bu kopukluklar içinde çalışırsa Tolstoy'un ithamına birinci aday olma riskleri taşır.

Onun için iki disiplini de muhafaza etmelidir. Belirli teorik tasavvurdan ancak yola çıkarak yani iktisattan beslenerek tarihe yönelip tarihçinin metodlarıyla kendi tarihi olgularını inşa etmek zorundadır, İktisat tarihçisi. Başka tarihçilerin yaptıkları araştırmaları kullanarak çalışması da çok zordur. Kendisi bizzat kendi araştırdığı alanın olgularını ortaya koymak zorundadır. Bu tecrübemi ben anlatmak için uzun uzun anlatmamak için böyle formel şekilde ifade ediyorum. Kurduğu hipotez ve modellerle tarih fenomenlerine yaklaştığı zaman tarihçinin teknikleriyle o fenomenlerden o belgelerden verilerini inşa edecektir. Belirli tasavvur teorik tasavvurla inşa edilir. Ben şeye benzetiyorum. Prefabrik konut parçaları gibi tarihi olguları arşiv belgelerinden veya başka kaynaklardan inşa

ederken kuracağı yapının tasavvuruna sahip olmalıdır. Ona göre o prefabrik binanın parçaları inşa edilebilir. Böyle olmazsa o zaman ortaya çıkan olguların hiçbir anlamı olmaz onun için ikinci elden tarih çalışmalarından faydalanılarak iktisat tarihçisinin iyi bir eser ortaya koyması imkansız değildir. Bazı hallerde tabi ki mümkündür ama genel olarak doğru ve isabetli olmaz. İktisat tarihçisi bu iki disiplinden mutlaka beslenmeli fakat buda yetmez iktisat tarihçiliğinin zorluğu araştırdığı geçmişin iktisadi olayların yani üretim, mübadele, tüketim, istihdam hayat standardı gelir dağılımı, ücretler, fiyatlar bunları derinliğine araştırırken başka alanlarda da bilgi sahibi olmak zorundadır. Nüfusu bilmek zorundadır, demografiyle ilişkisi zorunludur. Sosyal sistemi Şevket Bey kurumlar dedi siyaset bilimi ve sosyolojinin verilerini bilmek durumundadır. Teknolojik değişimleri bilmesi gerekir. Yani bütün sosyal bilimlerle ilişkisi olan hani sınırı aşan için sınır yoktur. Bir kere enterdisiplineri ile kesinlik kazandıktan sonra bir çok disiplinle temasa geçmek zorunludur. Tabi bunları bir adam yapamaz yani bir insan hem iktisat hem tarih hem demografi hem sosyoloji hem siyaset bilimi bu mümkün olmaz. O zaman ne olmalı? İktisat tarihçileri enterdisipliner çalışma ortamı içinde bu disiplinlerde çok yoğun ilişki içinde olabilmeli. Türkiye’de iktisat tarihi çalışmaları ben başladığım zaman yoktu. Daha doğrusu benim hocam başlattı tabi herkes biliyor. Ömer Lütfi Barkan 1930’ların sonu 40’larda başladı. Mesela o İstanbulda İktisat Fakültesinde araştırmalarını yapıyordu. Ama sanıyorum Hukuk Fakültesinde hukuk tarihi onun dışında başka bir yerde tabi erbabı olan iktisat tarihinin tarihi üzerinde çalışan dostlarımız daha iyi belirlir. Hiçbir yerde yoktu ben Ankara Mülkiyede okudum. O zaman iktisadi bütün disiplinlerini gördük bildik tarihte okuduk fakat hocanın tabiriyle helvası yoktu. İktisat tarihini ben ancak çeşitli maceralardan sonra sosyoloji yapsam gerektir diye düşünürken Marx Weber’in iktisat tarihçisi olduğunu öğrendim. Bu ne menem şeydir diye düşünürken yolum Barkanla karşılaştı ve iktisat tarihine öyle ihtisap ettim. Şevket Bey şeyi de İktisat tarihi ile ekonomi arasında bağlantıya ima etti. Hakikaten Türkiyede bizim iktisadi hayatımızla ilgili yazanlardan yabancı W.M.Roscov Türkiye’de Take off’un ne zaman başladığına dair ilk şeylerinde 1938 diyordu sonra biraz daha ileri bir tarihe götürdü. Türkiye büyümeye modern iktisadi büyümeye ne

zaman başladı muhtemelen işte 1930'da 60-70 arasında bir yerde çok kesin değil. İktisat Tarihi ilgileri de o zaman başladı. 1960'lardan çok meşhurdur aslında herkes iktisat tarihi yapıyordu. Üniversitede okutulmuyordu ama herkes yapıyordu. Geçen kongrede zannedirim Zafer Toprak bir miktar anlattı herkes iktisat tarihçisiydi ve reçeteler çoktu. Ama tabii şey olarak disiplin olarak gazetecilik düzeyinde bir iktisat tarihçiliği itiraf etmeli. Ondan sonra İktisat Tarihi genişledi Türkiye'de ve işte şimdi II. Kongreyi yapıyoruz I. Kongreden sonra bir varlığı olduğu hissedilen sosyal disiplinlerimden biri ve bu Türkiye'nin ekonomisinin de take off'u artık epeyi geride bıraktığı ve büyümeye rayına oturduğu yeni tabiriyle Soft Wear'ın en yeni mühendisliği olarak düşündüğü bir dönemde iktisat tarihinde de büyük gelişme var.

Çok büyük bir ilgi var. Bundan şüphe yok. Yalnız bu disiplinin erdemini söyleyip kendi kendimize propaganda yerine ben biraz eksiklerimizden bahsetmek istiyorum. Ne gibi eksiklerimiz var bizim iktisat tarihi çalışmalarında. Eksiklerde pek çoktur tabii az değildir. En önemli eksikler, bu kimseyi suçlamak yani suçlamak değil yani iktisat tarihi benden genç yani ben 75 yaşındayım iktisat tarihimiz o kadar yaşlı değil daha genç bir disiplin ben onun abisi sayılırım onun için biraz incitebilirim kendimde içindeyim zaten. Neresinden başlayacağımı kestiremiyorum şimdi mesela ilk başladığı zamanlar tahrir defterleri vardı ve onları rahmetli Barkan başlattı. Barkan tabii ki çok önemli bir isim.

Geçen sonbaharda onun için İstanbul da bir toplantı yaptık. İktisat tarihinin bütün şubelerinde öncü olarak çalışmalar yaptı. Hemen her alanda ve bir çok alanda hala aşılmamış olduğunu orda tespit ettiğimizi hatırlıyorum. Tahrir defterlerimi de ilk defa o keşfetti çıkardı ve demografik ve etik bileşimi analiz etmek üzere uzun zaman uğraştı. Ondan sonra o tahrirler hep şey oldu hemen her yerin tahrirleri yayınlandı sonra siciller şeriye sicilleri sonra temettuat defterleri bunların yapılması tabii ki fena bir şey değil yani bir makro şeyin projenin tasavvurunun unsurları olarak her yerin yapılması veya bir yerin bir şehrin temettu yahut sicili üzerinde yapılan bir çalışma başka bir yerin aynı tip belgeleriyle teorik olarak tamamen aynı tip bir çalışma yapmak biraz kabus gibidir. Biraz gelişme olmalıdır. Yani

aynı belgeleri aynı verileri aynı teknik ve şeylerle usullerle yapmak ancak bir makro projenin parçası olarak kabul edilebilir. Ama ferdi çalışmalarda entelektüel zihin protesto ile başlar mevcuda karşı koyarsa şimdi şeyi hatırlıyorum Alman idealizminin önemli figürlerinden biri Fighter ben analiz yaparken çok hatırladığım ben olmayana karşı olduğu oranda bendir, diye meşhur bir formülleri vardır. Entelektüel ilim adamı da mevcut olanla karşı koyarak kendini gösterirse yaratıcılıkla ayrılıkla beslenir diye düşünüyorum ilimin gelişmesini. Bu konuda bize aslında bütün toplumun problemi vardır. Ayrılık yaratıcılık çok teşvik gören birey değildir. Genellikle engellenen bir şeydir. Birbirimize benzerlik bir genellikle erdem olarak düşünülüyor. Evet, bu konuda fazla ileri gitmek istemiyorum ama şeyde problemimiz var çalışmalarımız genişliyor. Fakat daha sofistike daha derin daha teorik olmaya ihtiyacımız var. Bunun için ne yapacağız? Şevket Pamuk gayet güzel bir şey çizdi hepsine katılıyorum. Dünya iktisat tarihine Osmanlı bölgesi ülkeleri yakın zamanlara kadar kara delik gibiydi, o delik şimdi biraz aydınlanıyor ama Batı Avrupa Amerika ve Japonya iktisat tarihleri düzeyinde bir sofistikasyona ulaşmak zorundayız. Bunu için ne yapacağız? Belki tamamiyle Osmanlı tarihiyle uğraşmak yerine biraz bunun dışına çıkmak lazım içimizde Avrupa Tarihi hatta hocanın meşhur yüzüğünü bahçede araması gibi bilinmeyen az işlenmiş alanlara yönelip onun rantını kullanmak yerine herkesin çok iyi bildiği daha iyi bilmek üzere yola çıkmayı ben tavsiye ederim. Avrupa Amerika tarihleri mümkünse Japon tarihleri üzerinde uzmanlaşsaksak ona yönelirsek bu faydalı olabilir ama yapamazsak da şunu yapmak lazım, Osmanlı Tarihi de yapıyorsak çok özellikleri vardır ama o da bir insan toplumdur. Dünyada yaşıyordu ve dünyadan başkaları da yaşıyordu ve Osmanlıların iktisadi meseleleri onlara mahsus değil her yerde vardı. Bunların en iyi analiz edildiği bölgelerdeki çalışmaları takip etmemiz gerekir. Hangi alanı araştırıyorsak bu alanla ilgili araştırmanın en sofistike düzeyi tuttuğu Kuzey Amerika Avrupa ile ilgili çalışmaları kendi mesleğimiz gibi takip edebilmeliyiz. Bizim Osmanlı tarihçileri genellikle Osmanlı tarihi ile ilgili değilse beni ilgilendirmez dememeli. Tabii dil bilmek dil bilmek ama bugün için İngilizce bilmeyen yok, ben bile İngilizce okuyorum, öğrenmeden okuyorum yani İngilizce tamam. Onun dışında maalesef, maalesef

diyorum Osmanlı tarihiyle uğraşanların çok dil bilmesi gerekiyor. Burada bir, tehlike var, tabii dil diyoruz ama bilmemiz gerekiyor o ne kadar gerekli, o konuda tecrübemle söylemek istiyorum. Bir kere Osmanlı Tarihi için Arapça ve Farsçadan biri mutlaka lazımdır. Osmanlı bölgesi dilleri Grekçe, Ermenice, İbranice, Bulgarca bunlardan biri olabilir, olmayabilir de. İngilizcede şart olduğuna göre demek ki asgari 3 dil bilmesi gerekiyor Osmanlı tarihçisinin, 5'e kadar çıkabilir. Benim tavsiyem kusura bakmazsanız tavsiyeden hoşlanmam ama 5'i geçmemelidir. Çok dil bilmek hiç iyi bir şey değildir. Teorik potansiyeli farkına varmazsanız öbürü biter bakarsanız ki, muazzam şeyler yazmışsınız fakat fazla bir değeri yoktur. Çok dil çok dağıtır insanı, bunu Tomy Mil'in hatıralarından okuduğumu zannediyorum. Ben diyor üniversiteyi bitirdim Latince, Fransızca, Arapça, Türkçe öğreneyim mi yoksa ilim mi yapayım dedim ve ilime karar verdim diyor. Eseri beş para etmez diyenler de vardır ama çok dil yerine 20. yüzyılın en büyük tarihi eserini ortaya koymayı başarmasını bu şekilde ifade ediyor. Çok dil çok iyi değil ama işte çok dil yapacağım diye yetenekli insanlar vardır. 10-15 dil öğrenebilir onlara da çok ihtiyacımız var. Osmanlı Türk iktisat tarihçileri arasında böyle adamların bulunması bize hayat verir. Çünkü tarih eserleri işte Tolstoy'un dediği gibi kimsenin ilgilenmediği şeylerdir, çok yere ve tercüme edilmez ama sizin yaptığınız çalışma için o kimsenin değer vermediği kitap çok kıymetli bilgiler ihtiva edebilir. Onun için o dili öğrenmek lazım. Bence Türkçeyi hepimiz biliyoruz inşallah İngilizceyi öğrenmeli onun dışında Arapça, Farsça, İbranice neyse sadece okuduğunu anlayacak kadar bilmek idealdir.

Evet, bu kongreler çok faydalı, Şevket Bey anlattı Avrupa iki senede bir kongre yapıyor Asya 3 senede bir bizde Asyalı olduğumuz için 3 senelik ritme girdik. Ama bildiğim kadarıyla Amerika da her sene yapılıyor. Amerikan iktisat tarihi cemiyeti her sene yapıyor. Tabii dernek haline gelmek, bu zorunludur ama bizde grup çalışması yapmak çok zor bir şey. İnşallah başarmak müyesser olur, dernek olmadan iletişimi yoğunlaştırmadan temenni ettiğimiz sofistikasyonu kazanmamız mümkün değildir. Laiksimonatları gibi kendi içimizde başlayıp biterek havalanamayız, mutlaka başkaları ile yarışmak etkileşim ve iletişim içinde bulunmak, bu da ancak dernek yapısında

olabilir. Bu kongrede dernek olursa büyük kongreler iki üç senede bir olabilir ama tematik şeyler olabilir, toplantılar olabilir, yazışmalar internet bu imkanı sağlıyor ama tabii bunun için bir kere sponsor lazımdır. Bunları finansa etmek çok pahalı şeylerdir. Üyelerin aidatları ile olabilir mi, onu bilmiyorum.

İktisat tarihinin problemleri ile ilgili daha fazla uzun konuşup şey yapmak istemiyorum ama tebliğ denmiş benim konuşmama ben de tebliğ hakkında kısa bir tebliğle sözümü tamamlamak istiyorum.

Yaşıma güvenerek bunu söylüyorum tabii çok genç olanlar için bir şeydir bu. Tebliğ dinleyen herkes bilir ki, tabii bu üç senede bir olan bir kongre tebliğ hazırlamak için birkaç ay her halde uğraşyoruz ve beş on sayfa fa bu şeyimizi döktürüyoruz ve burada bize 20 dakika bir süre veriyorlar o süre içinde o bizim gece gündüz uğraşarak haftalarca aylarca meydana getirdiğimiz bilgiyi sunmak isteriz bildirmek isteriz.

20 dakikaya sığmayınca çok hızlı bir şekilde okuruz. Ve bu tebliği dinleyen herkes bunun ızdırabını çekmiştir. Ben çoğu kere cehennemde ilim erbabına devamlı tebliğ dinleme cezası verilecek diye düşünecek kadar etkilendiğini hatırlıyorum. Tebliğ dinleyen bunu biliyor fakat veren bunu bilmiyor. Anlatayım diyor, onu da söyleyeyim bunu da söyleyeyim, şeye benziyor bunu bir mantık kitabında okumuştum. Tabagımı geri ver, sana tabak vermiştim onu geri ver ısrar ediyor diyor ki sen bir kere bana tabak vermedin, ikincisi verdiğin tabak kırıkta, üçüncüsü iade ettim esasında. Vermedin, kırıkta, iade ettin, sağlam olsun diye bir şey haddini aşarsa zıddına yol açar.

Her şeyi söylemek biraz bunun gibidir. Aylarca uğraştık meydana getirdik tabii teorik ağırlığı varsa daha kolay olur hani “ete kemiğe büründüm Yunus diye göründüm” uzun uzun anlatacak yerde vahdet-i vücud veya herhangi bir şeyi bu şekilde kısa çok kısa Eistein ve Gogh’un meşhur konuşması vardır, Eistein’a soruyor, ben fizikten anlamam diyor sen de meşhur bir fizikçisin, benim anlayacağım şekilde bir özetler misin? diyor, Einstein “her şey kımıldıyor” bunu söyleyebilirim diyor. Bu yetiyor anlıyor.

Tebliğ verici bunu seçmeli yani benim bu çalışmamda önem sırası nedir? En önemli mesajım nedir? O emin olun ki, iki dakikaya

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sığdırabilir o mesajı verirse sonra soru cevap ve her şeyi anlatmak için fırsatta bulabilir. Koridorda peşinden gidilir.

Ama bence Latince bir dua metni gibi okunan tebliğden sonra o tebliğ verenin yanına da gidilmez ve hiçbir şeye de yaramaz. Aslında bunu hepimiz yapıyoruz, fazladan çok zarar getirir.

Çok teşekkür ediyorum, yeniden hepinizi saygıyla selamlıyorum.

BİLDİRİLER
(İsim Alfabetik Sırasına Göre)
1. Cilt

**VERGİ TOPLAMANIN ÖZERKLEŞTİRİLMESİNİN
VERGİ TOPLAMANIN ETKİNLİĞİNE KATKISI:
İLTİZAM SİSTEMİ İLE BİR MUKAYESE**

Abdulkadir BULUŞ*

GİRİŞ

Tarihsel olarak devletlerin siyasi ve ekonomik durumları ile maliye sistemleri arasında pek çok ilişki kuran araştırma bulunmaktadır. İbn-i Haldun'dan bu yana üretim üzerinde vergilerin etkisine ilişkin pek çok gözlem tarihsel kayıtlarda yer almaktadır. İlk kez İbn-i Haldun'un dikkat çektiği vergi hasılatını ve potansiyel hasılayı maksimize eden optimum bir vergi oranının ne olması gerektiği sorunu özellikle, 1980'lerde popüler olan Arz Yanlı İktisat Okulu ile daha da popüler hale gelmiştir.

Bu çalışmada, vergi toplamada etkinliğin artırılması için önerilen vergi idaresinin özerkliğinin artırılması görüşlerinin dayandığı mantık tarihsel bir çerçevede ele alınmaktadır. Özellikle 1980'den sonra iktisat politikalarının önemli bir kısmının dayandığı liberal ekonomik ilkelere uygun politikaların yaygınlaşması ile beraber, IMF ve Dünya Bankası'nda da piyasa yanlısı reformlarla ekonomik istikrar arasında kurulan ilişki "Washington Üzlaşması" tabiri ile ifade edilmektedir. Özünde bu yaklaşım, ekonomik istikrar için sıkı maliye ve para politikasına ve iktisadi kalkınma modeli olarak ise ihracata dayalı dışa açık modellerden oluşmaktadır. Mali anlamda bütçe disiplini açısından harcama kontrolü yanında vergi hâsılatlarını artırmak maliye politikasının en önemli sacayaklarından birisidir. Bunların sağlanması için vergi sistemi reformu anlamında gelişmekte olan ülkelere özerk gelir idaresi kurmaları önerildiği gibi, genel anlamda vergi idaresinin özerkleştirilmesi için adım atmaları gerektiğine dair görüşler ileri sürülmektedir. IMF ile Türkiye arasındaki son müzakerelerde IMF'in taleplerinden bir tanesi gelir idaresinin özerkliğidir. Ayrıca AB Uyum yasalarında gelir idaresi reformuna yönelik talepler vardır.

Gelişmekte olan ülkelere vergi hâsılatının düşük olmasının nedenlerinin vergi sisteminin üretimi saptıran bir yapıda olması ve vergi idaresinin etkin olmayışına dayalı olduğu hususu kolayca tespit edilebilmektedir. Daha etkin bir vergi sistemi kurmak içinse yapılacak

---

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, akbulus@selcuk.edu.tr

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

reformların önemli bir bölümü vergi idaresinin etkinliği ile ilişkilidir. Bu çalışmada daha etkin bir vergi idaresi kurma çabalarında öne çıkan gelir idaresinin özerkliği kavramı çerçevesinde tarihsel örneklerle, böyle bir özerklik için zorunlu bazı koşulların neler olabileceği üzerinde durulmaktadır.

Devletler için vergilendirmenin başlıca iki yolu vardır. Bunlardan biri, merkezi bir maliye teşkilatının memurları ile vergi toplanmasıdır. Diğer yol ise vergi toplama işinin belli koşullarla özel birimlere devridir. (Genç, 1997:154). Tarihsel olarak vergi toplama sistemlerinde rastlanan özelleştirme uygulamaları günümüzde özerk vergi idareleri oluşturmak suretiyle etkin bir vergi sistemi kurma çabalarının dayandığı temel örnektir. Tarihsel olarak pek çok devlet tarafından tecrübe edilen iltizam sistemi şeklinde uygulanan vergi gelirlerinin toplanmasının belli koşullarla şahıslara bırakılması uygulamalarının sonuçları günümüze ışık tutabilir. Tabii ki, günümüzde iltizam uygulamasındaki şekliyle vergi toplama işinin özelleştirilmesine az rastlanmakla birlikte, bazı gelir kaynaklarının toplanmasının merkezi devletten bağımsız özerk birimlere devri ile mali etkinliğin sağlanması ise pek ala mümkündür.

Bu çalışmada İlk olarak az gelişmiş ülkelerde ve gelişmekte olan ülkelerde vergi toplama sistemlerinin niçin etkisiz oldukları incelenecektir. İkinci olarak, Türkiye özelinde bazı kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi uygulamalarının vergi sistemine uyarlama uyarlanamayacağı konusu tarihten örneklerle ele alınacaktır. Son olarak Türkiye örneğinde, vergi toplanmanın özerkliğinin uygulanması için hangi koşulların olması gerektiği üzerinde durularak etkin bir gelir idaresi reformunun içermesi gereken bazı önerilerde bulunulmaktadır.

1. AZ GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE VERGİ TOPLAMA SİSTEMLERİNİN ETKİNSİZLİĞİ

Vergi toplama sistemlerinin etkisizliği ile ülkelerdeki vergi sistemlerine ve vergi idaresinin etkinliğine bağlı olarak düşük maliyetle optimum vergi hasılatı toplanmasında karşılaşılan güçlük ve eksiklikler ifade edilmektedir. Ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik farklarının zaman içerisinde kapanması için büyük bir kaynak sıkıntısı içerisinde olan gelişmekte olan ülkelerde kamu maliyesi bakımından önemli sorunlar vardır. Bu sorunların bir kısmı harcamaların niteliğinden kaynaklanan sorunlardır. Bir kısmı ise genelde vergi sistemi ile vergi idaresinden kaynaklanan sorunlardır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Personel ve savunma harcamalarının yüksekliği eğitim, sağlık ve üretken yatırımlara yapılacak harcamaları kısıtladığından kalkınma politikalarından umulan yararlar kısıtlanmaktadır. Kalkınma yönelimli harcamalardaki yetersizlik ise vergi gelirlerinin yetersizliğine doğrudan etki eden faktörlerden birisidir. Çünkü kişi başına gelir, bir ülkedeki vergi potansiyelini belirlemede kabul edilen ölçütlerden birisidir. Bir diğeri ise tarımsal üretimin payındaki yüksekliğin vergi potansiyelinin düşürmesidir. Tarımsal üretiminin vergilendirilmesindeki zorluk, gelişmekte olan ülkelerde pazar için üretimin sınırlı olması ve kayıt dışı pazarlamadır. Bir diğere önemli neden de, siyasal açıdan oy deposu olan kesimlerin vergilendirilmesinin getireceği siyasal risklerdir. Vergi potansiyelini sınırlayan diğere faktörlerden birisi çarpık gelir dağılımıdır. Özellikle artan oranlı tarifeli gelir vergisi sistemlerinde gelir dilimi değıştikçe katlanan vergi yükü artışı gelir dağılımını daha da çarpıtabilir. Başka bir faktör ise, vergi gelirlerinin yarısından fazlasının dolaylı vergilerden alınıyor olmasıdır. Bu ise vergi potansiyelini sınırlandırmakta ve dış ticaret ve satış vergileri ağırlıklı bir vergi yapısına yol açmaktadır. Etkin bir vergi idaresinin yokluğu ve kayıt dışılık vergi gelirlerini olumsuz etkileyebilmektedir.(Pınar, 2010:177-180)

Sonuç olarak yukarıdaki tüm sorunlar bir ülkenin vergi sistemindeki yetersizliklerdir. Vergilemede etkinliğin bir ülkenin vergi sistemine ve vergi idaresinin etkinliğine bağlı olduğu söylenebilir. Vergi sisteminin etkinliği ile üretimi destekleyen veya üretim kararlarını saptırmayan vergilerden oluşan ve vergi toplama maliyetinin düşük olduğu bir sistem kastedilmektedir. Örneğin, 1960'larda Kaldor tarafından önerilen Türkiye'de tarım sektörünün vergilendirilmesine ilişkin bir raporda, arazilerden ortalama verimliliğe dayalı bir vergi alınması önerilmekteydi. Bu önerinin arkasında yatan maksat, vergi düzeyinin üstünde kalan kısmın üreticiye kalması ile üreticinin desteklenmesiydi. Böylece toplam vergi hâsılatının % 1'ini sağlayan tarım vergilerinin hâsılatına katkısının % 6'a yükseltilmesi hedeflenmekte idi. (Pınar, 2010:180; Çomaklı, 2007: 104) Ancak bu raporda önerilen teklifler uygulanmamıştır. (Parasız, 1998: 139).

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki en önemli sorunlardan bir tanesi vergi kaçak oranının yüksekliğidir. Vergi kaçakçılığının pek çok olumsuz etkisi bulunmakla beraber, ekonomik olarak en önemli olumsuz etkisi bütçe gelirlerinde azalmaya yol açarak makro ekonomik göstergeleri saptırmasıdır. Gelirin yeniden ve etkin dağılımını olumsuz etkilemesi ve sektörler arasındaki rekabet şartlarını bozması ülkedeki vergi mükelleflerinin bazılarının daha yüksek bir marjinal vergi yüküne maruz kalmalarına neden

olabilmektedir. Bu ise engellenemediğinde vergi kaçakçılığının daha da fazla artmasına yol açabilmektedir. (Çomaklı, 2007:49)

2. İDARİ VE MALİ YÖNDE ÖZERKLİK VE ÖZERK GELİR İDARELERİNE İLİŞKİN LİTERATÜR

Ma'ya (2003) göre, 1980'lerden beri moda olan Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımlarının temel aracı özelleştirme değildir. Tarihsel olarak yeni kamu yönetimi yaklaşımlarda öne çıkan bir takım kamusal hizmetlerin ve görevlerin etkinlik veya etkililik adına özelleştirilmeleri önerileri yeni değildir. Tarihsel olarak, bazı kamu görevlerinin özel kimselere satışı, iltizam ve özellikle mali yönetimde özerk kurullar uygulamalarının tamamı erken dönem modern devletlerinde uygulanmış yöntemlerdir. (Salzman, 1999: 227-235; Ma, 2003:435-436; Çizakça, 1999:170).

İdari ve mali yönden özerk gelir idareleri oluşturulması, OECD üyesi ülkeler dışındaki gelişmekte olan ülkelerde artan bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu modelde özerklik esas itibarıyla personel yönetiminde (personel istihdamı ve işten çıkartılması, ücretler, teşvikler vb), idarenin bütçe harcamalarının belirlenmesi, mal ve hizmet alımı vb. alanlarda söz konusu olmaktadır. Bu modelde, idari ve mali yönden özerk olan Gelir İdaresinin vergiyle ilgili düzenlemeleri, siyasi baskılardan uzak bir şekilde makroekonomik hedefleri dikkate alarak genel vergileme prensiplerine göre yapacağı ve böylece bir yandan adil bir vergileme sistemi oluşturulabileceği gibi, diğer yandan da bütçe harcamaları vergi gelirlerine göre belirleneceğinden bütçe disiplininin sağlanabileceği ileri sürülmektedir. (Selçuk, 2003:6).

Son on yıllarda pek çok merkezîyetçi hükümet özerk fonksiyonlara ve daha düşük düzeyde kaynağa sahip olma eğilimine tabidir. Özerklik *mali*, *idari* ve *politik özerklik* olarak üç ölçüte göre değerlendirilmektedir. Mali özerklik merkezîyetçi hükümetlerin mali güçlerinin ne kadarını özerk birimlere devrettiklerini gösterir. İdari özerklik, özerk hükümetlerin merkezin kontrol gücü bakımından ne kadar özerkliğe sahip olduklarını ifade eder. Politik özerklik ise, özerk idarelerin temsil gücü gibi politik yönetim fonksiyonlarına ne düzeyde sahip olduğu ile ilişkilidir. Kamu maliyesi bakımından ise hükümetlerin nasıl gelir elde ettikleri ve bunlarla ne yaptıkları yani "kim ne kadar kimden gelir elde etmektedir" veya "kim kimin için ne kadar ödüyor" sorusuna verilecek cevap özerklikten kaynaklanan sonuçları ayırtmak için zorunludur. Gerçekte devletlerin iktisadi refah için yaptığı harcamalardan umulan etkinlik hem merkezi hem de özerk

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

hükümetlerin birbirini tamamlama derecesinin artmasına bağlıdır. (Schneider, 2006:345-346).

İdari özerklik bir ülkenin vergi kapasitesini nasıl etkiler? Bu sorunun cevabı bir ülkedeki vergi sistemine bağlıdır. Devletin kaynakların ne kadarına el koyduğu ve vatandaşların vergilemeye ilişkin tutumları ve gönüllülükleri vergilemenin ekonomik etkilerini belirleyen asıl faktörlerdir. (Schneider, 2006:347) Türkiye'deki idari özerklik ile ilişkili tartışmalar esasen, merkezden özerk idarelere yetki ve kaynak verilmesini ama nasıl kullandıklarının merkezden tarafından denetimini içeren bir özerklik düzeyinde anlaşılmalıdır.

Mali büyüklüğe göre özerkleşme ve idarenin idari kapasitesi ölçmek için GSYİH'm bir oranı olarak bütün vergiler bir idarenin ekonomik faaliyetlerin tamamına göre büyüklüğünü yansıtır. Toplam gelirlere göre toplam harcamaların veya toplam vergilerin oranı ise idarenin etkinliğini ölçmek için kullanılabilirler. (Schneider, 2006:356). Schneider tarafından 68 ülke için yapılan bir araştırmada Dünya Bankası verilerindeki merkezi idarenin topladığı gelirlere ilişkin rakamlara, yerel ve bölgesel idarelerin topladığı vergiler eklenerek 68 ülkedeki vergi kapasitesi GSYİH'nın % 30.10'u olarak bulundu. Sağlık, eğitim, sosyal güvenlik ve refah, barınma ve toplum ihtiyaçları gibi sosyal politika harcamaları ise tüm idare düzeylerinde toplam harcamaların % 51'i düzeyinde olduğu hesaplandı.(Schneider, 2006:356-357)

Farklı idare özerkliklerinde, özerkliğin vergileme ve harcama politikasına marjinal etkisinde ise şu sonuçlar elde edilmiştir. Özerkliğin boyutları vergi kapasitesi ve sosyal harcamalar üzerinde bağımsız etkilere sahiptir. Politik özerklik yani yerel idarelerin belediye ve eyalet seçimleri ile oluşturulduğu özerkliğin vergi kapasitesi ve sosyal harcamalar üzerindeki etkisi negatif, idari özerklikte yani yerel idarelerin hem vergi hem de transferlerde özerk olduğu hallerde pozitif ilişki bulunmuştur. Yerel idare gelir ve harcamalarının özerk olduğu mali özerklikte ise anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. (Schneider, 2006:359-360). Schneider (2006), kamusal kurumları farklı özerklik seçenekleri ile varmak istedikleri amaçlarını kendileri geliştirebilirler. İdari özerklik ile politik merkezîyetçilik arasında sistematik bir ilişki olduğunu ve bu tür idare yapılanmasında bir ülkenin hem vergi kapasitesini hem de sosyal harcamalarını arttırabileceğini öne sürmektedir. İdari özerklik rekabeti, kolay bilgi edinimini ve yeni yöntemleri teşvik ettiği için sosyal amaçlı harcamalara daha fazla kaynak ayıran daha etkin bir durum yaratabilmektedir. Öte yandan daha fazla vergi toplayıp daha fazla sosyal harcama yapmak yoksullar için atılması gereken ilk adımsa da,

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

artan oranlı harcamaların çoğu uygulamada azalan oranlı hale gelebildiği gibi sosyal harcamalardan fakirlerin tersine orta sınıflar daha fazla yararlanıyor olabilir. Dolayısıyla kamu harcamaların etkinliğinin her ülke bazında araştırılması ve test edilmesi gerekir.(Schneider, 2006: 364-365).

Genel olarak idari özerklikle ilgili 68 ülkeyi içeren bir diğer araştırmada (O'Dwyer ve Ziblatt, 2006) ise özerklik ile etkinlik ve etkililik bakımından yönetim araştırılmaktadır. O'Dwyer ve Ziblatt, geleneksel teamüllerin çoğunun tersine, kişi başına GSYİH ve demokrasi derecesi gibi temel yapısal değişkenleri kontrol ettiklerinde özerkliğin etkilerinin en düşük olduğunu bulduklarını ileri sürmektedirler. Üstelik bu bulgular yanında farklı tipteki özerkliklerin (mali, idari ve politik) yönetişimin kalitesi üzerinde birbirinden farklı ve bazen çatışan etkileri olduğunu bulduklarını ifade etmektedirler. Onlara göre, politik özerklik yüksek kişi başına gelire sahip ülkelerde daha fazla yönetim etkinliğine yol açarken, düşük kişi başına gelire sahip ülkelerde ise daha az hükümet etkinliğine yol açtığı söylenebilir. (O'Dwyer-Ziblatt, 2006: 326-343). Yönetişimin etkinliği ve etkinliği ile küreselleşme veya bir ekonominin uluslararası ekonomi ile bütünleşmesi arasında ise bir ilişki olduğu kesin olmakla birlikte, küreselleşmenin bir ekonominin sınırları içerisinde ekonomik hayatın eşgüdüm yeteneğini güçlendirdiği öne sürülebilir. (O'Dwyer-Ziblatt, 2006:330). Ayrıca zengin ülkelerdeki kurumsal düzenlemeler yoksul ülkelerde işlemeyebilir. O'Dwyer ve Ziblatt kendi bulgularının, Alexander Gerschernkron'un önce gelişenlerin tersine sonradan gelişme yoluna girenlerin daha merkezi kurumlar teşkil etmeleri gerektiği şeklindeki tezini desteklediğini söylemektedirler. (O'Dwyer ve Ziblatt, 2006:340).

Ülkelerin mali özerklikleri üzerinde coğrafi büyüklükleri ve sömürgeci geçmişlerinin doğrudan etkisi olduğunu öne süren Treisman, demokratikleşme ile mali özerklik arasındaki ilişkinin yok denecek kadar az olduğuna dikkat çekmektedir. Treisman, İngiliz, Fransız ve Rus sömürgeciliğine maruz kalanlarla hiç sömürgeleştirilmemiş ülkelerde özerkliğin, eski İspanyol ve Portekiz sömürgelerinden daha yüksek olduğundan bahsetmektedir. Bunun bilhassa eski İngiliz sömürgeleri ve hiç sömürgeleştirilmemiş ülkeler için doğru olduğunu çünkü ekonomik gelişmişlikle özerklik arasında bir ilişki olduğunu öne sürmektedir. (Treisman, 2006:289-291).

Bazı federalizm örnekleri ile özerk yerel idareler, makro ekonomik istikrar ve büyümeyi etkilemesine rağmen bazılarında olumlu sonuçlar vermemektedir. Tüm yerel idareler bir politik, yasal veya anayasal ve ekonomik bakımlardan oluşan karmaşık kurumsal düzenlemelerin içinde yer

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

alırlar. Bu kurumsal farklılıklar da mali ve idari özerklikten umulan etkinlik üzerinde etkili olmaktadır. Son üç yüzyıldır dünyadaki en zengin ülkelerin hemen hemen hepsi genellikle federal devletlerdir. 16. Yüzyıl sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar Hollanda; 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın ortasına kadar İngiltere ve 19. yüzyılın sonlarından günümüze kadar Birleşik Devletler. Fiilen (de facto) federal olan Çin ve Hindistan'da birkaç on yıldır yüksek büyüme gerçekleştirdiler. Bunun dışında Arjantin, Brezilya ve Meksika gibi büyük federal ülkeler ise başarısız olanlara örnektir. (Weingast, 2009:280).

Gelir idarelerinin özerkliğinin belirlenmesinde mali özerklikleri büyük önem taşımaktadır. Mali özerklik idarenin kendine ait gelirleri olması ve harcama yetkisinin genişliğidir. Mali özerkliğin en üst seviyede olduğu Peru Gelir İdaresi'ne (SUNAT) topladığı vergi gelirlerinin % 2'si, mükelleflerin gayrimenkul müzayede satış gelirlerinin % 25'i ile bütçe gelirleri içinde yer almayan ancak bu idare tarafından yönetilen vergilerin % 0,2'si tahsis edilmektedir. Kenya Gelir İdaresi'ne (KRA) toplanması öngörülen vergi gelirlerin % 1,5'u tahsis edildiği gibi ayrıca bu tutarı aşan vergi gelirlerinin % 3-5'i, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen oranda verilmekte; Meksika Gelir İdaresi (SAT) ise parlamento tarafından belirlenen ödenekleri dışında, verimlilik ve etkinliğine göre ek kaynak almaktadır. (Çelik, 2006:126). Türkiye'de ise en son Gelir Vergisi Kanunu'na yönelik bazı değişikliklerden birisi 47. Madde idi. Bu maddeye göre Gelir İdaresi Başkanlığı, kanunla yetki kalıp bir önceki yıl vergi gelirlerinde hedefin aşılması halinde %2 oranında Bakan emriyle GİB bütçesine aktarılması öngörülmekte idi. Bu madde son anda tasarıdan çıkartıldı. (Yeni Şafak, 2010)

3. İLTİZAMA İLİŞKİN TARİHSEL ÖRNEKLERE GENEL BAKIŞ

3.1. ROMA, ORTAÇAĞ VE MODERN DÖNEM AVRUPA ÜLKELERİ, MISIR VE ASYA

Eski modern çağ öncesi devletlerde ve imparatorluklarda büyüklüklerinden ve görece olarak zayıf iletişim ve hesap tutma düzenlerinden dolayı denetim ve gözetim zayıftı ve çoğu kez iltizam kullanılmaktaydı. İltizam yöntemi Antik Yunanlıların mükemmel bir mali yeniliği idi. Geç Orta Çağ'da Avrupa'da zayıf devletlerin artan finansman ihtiyacını karşılamak için yeniden aktif hale geldi.

Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'nun büyüyen sınırları vergi toplamayı güçleştirdi. Cumhuriyetin sınırları uzun Pön Savaşları (İ.Ö. 264-146) ile beraber önemli ölçüde artmaya başladı ve Roma İ.Ö. 106'a kadar

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

genişlemeye devam etti. Roma İmparatorluğu 2 milyon kilometre karelik bir toprağa sahip oldu ve nüfusu da 54 milyona kadar yükseldi. Roma devlet idaresinin boyutları imparatorluğun sınırlarının gerisinde kaldı üstelik cumhuriyetçi idarenin eyaletler için yeterli sayıda kazai ve icrai yetkisi olan görevlisi yoktu. Bunun bir sonucu olarak, doğrudan vergilerin çoğunun tarhi ve toplanması yerel ücretsiz vekiller elindeydi. Hem cumhuriyetçi hem de imparatorluk dönemi Roması ödemede toplu sorumluluğa sahip olan topluluklardan alınan götürü vergi sistemlerini kullandı ve kendi yerel mültezimlerini seçti. İmparatorluk zamanında idari yönetimin boyutları önemli ölçüde büyüdü. Augustus zamanında Roma'da yaklaşık 150 sivil memur ve 150 senatörle, eyaletlerde ise kamu kölelerinden oluşan küçük memurlarla atlı şövalyeler bulunmaktaydı. Daha sonra buna rağmen zayıf iletişim ve küçük boyutlu olmalarından dolayı eyaletlerin denetleme yeteneği sınırlı kaldı. 284'de Diocletianus tarafından başlatılan reformlarla Mutlakiyet döneminde idari kapasitede daha ileri bir gelişme görüldü. 4. yüzyılda Roma devletinin yalnızca 30 binin üzerinde resmi görevlisi vardı ve bu durumda her biri kabaca 2.000 kişiye hizmet veriyordu. Roma devleti tarihi standartlara göre, düşük işlem maliyetlerine karşın düşük idari kapasite ile sonuçlanan küçük bir idari yapıya sahipti. Üstelik haberleşme ve ulaşım denetleme kapasitesini sınırlamaktaydı. Roma devletinin iltizama tabi tuttuğu vergilerin hem dolaylı hem de doğrudan vergiler olması ise diğer tarihsel örneklere göre ilginç bir durumdur. Her 5 yılda bir her türlü mülk, arazi, köle, konut ve kişilerin sayımı ile doğrudan vergiler tespit edilmekte idi. Doğrudan vergilerin toplanmasına dayalı iltizam sistemi sermaye oranı yüksek varlıklarda aşırı sömürüye yol açabileceğinden pek tercih edilmemesi gerekirken Roma'da alışılanın tersine özellikle geç Cumhuriyet döneminde dolaylı vergi iltizamları kadar yaygındı. (Kiser and Kane, 2007: 194-195). Cumhuriyet dönemi Romasında iltizam sistemi, Senato, "vekillerle" döner kapı ilişkisindeki gibi çoklu bir "sahip" olduğu ve cumhuriyetin son dönemlerinde vekiller daha az denetlendiği için aşırı genişledi. Bu durum, senatörlerin, yargıçların ve mültezimlerin çıkarlarının karşısında vergi ödeyenlerin olmasıyla bağlantılı olan mukataalardaki senato ile ilişkili doğrudan yatırımlar ile kötüleşen kurumsal problemler olduğu zaman vergi ödeyenler aşırı sömürüldüler. Sahipler yalnızca sömürüyü önleme kapasitesine ve müşevviklerine sahip olduğu zaman özelleştirme etkilidir. Hâlbuki denetim kapasitesinin boyutu ve teknoloji sınırlı olduğu gibi, çoklu "sahip"lerin idari vekillerle döner kapı ilişkisi (sahiplerin daha sonra seçilememesi ama vekilin onun yerine geçmesi) ve yüksek iskonto oranları yüzünden teşvikler pek işe yaramamakta idi. Senatörlerin iltizam ihalelerine daha fazla katılımı ve devletten gittikçe bağımsızlaşmaları geç Cumhuriyet

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

döneminde mukaataların daha büyük hale gelmesine yol açtı. Büyük mukataalarda işlem maliyeti daha düşük olduğu ve ölçek ekonomisinden dolayı etkinlik daha yüksekti. Bu mukataaların büyümesi yalnızca en zenginlerin yani senatörlerin onları işletebileceği anlamına gelmektedir. Daha sonraki imparatorluk döneminde senatonun yetkileri kısıtlandığı gibi senatörler ile mültezimler arasındaki gizli anlaşmalarda ortadan kaldırıldı. İmparatorluğun ilk dönemlerinde mukataaların boyutları küçültüldü ve daha sıkı kontrol edildi. İmparatorlar iltizamı terk etmediler ama daha az sayıda vergi türünden oluşan mukataalar belirleyip, doğrudan vergileri merkezi idareye alıp, dolaylı vergileri iltizama bıraktılar. (Kiser and Kane, 2007:208-209).

Ortaçağda ticaret ve kredi alanındaki gelişmeler giderek güçlenen bir tüccar-bankacı kesim doğurmuştu. Özellikle ticaretten elde edilen birikimi hükümdarlara ve Papa'ya kredi olarak kullandıran bu kesim asıl servetlerini ticaretten elde ettikleri serveti finans alanında ve kamu maliyesi alanında değerlendirerek elde etmişlerdir. Ancak bu kredilerin faiz hadleri özellikle düşüktü ve borçluların siyasi güçlerine dayanarak ödememe riski vardı. Buna rağmen, kent yöneticilerinin ve kentlerin savunma ve alt yapı harcamaları için duydukları finansman ihtiyacı tüccar-bankacılar tarafından karşılandıkça zamanla bu kreditelere güvence olsun diye bazı vergilerin toplanma hakkı verilmekteydi. Bu gelirlerle kreditor ana para ve faizi elde edebilmekteydi. Bu usul daha sonraları özellikle uzun vadeli borçlanmalarda daha yaygın bir yöntem haline geldiği için krallıklar vergi toplama haklarını kreditor veya mültezimlere terk etmiş olmaktadır. (Heaton, 1995:168).

İltizam 16. yüzyılla birlikte Avrupa'daki en baskın vergi toplama yöntemi olmuştur. 17. yüzyılda kurulan İngiltere'de "General Farm" (1604) ve Fransa'da "Férme Generale" (1681) gibi kurumlarla birlikte sayısı hızla artmaya başladı. Avrupa dışındaki Orta Doğu, Asya ve Amerika'da ise Avrupa'dan daha uzun süre uygulanmakta idi. Erken Modern Dönemde beş ayrı iltizam modeli vardı: Fransız, İngiliz, Prusya, Osmanlı ve Güneydoğu Asya. Fransız, İngiliz ve Prusya iltizam modelinin üç belirgin türü vardı. Fransa'da tüketim ve alım-satım muamelelerinden alınan dolaylı vergiler, belli bazı vergiler için çok kısa süreler hariç genel olarak 13. yüzyıldan Devrim'e kadar iltizamla toplanmaktaydı. Kişilere yüklenen doğrudan vergiler 13. Yüzyılda ve yalnızca 1643-1661 arasında iltizama verilirken, bu dönemler dışında merkezi idare ile devlet tarafından belirlenmiş götürü verginin bir karışımı ile toplandı. 1681'den önce dolaylı vergilerdeki iltizam parçalı ve adem-i merkezîyetçi bir şekildeydi. 1681'deki yeni düzenleme

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

iltizam sistemi merkezi hale getirildi ve hemen hemen tüm dolaylı vergileri tek bir iltizam şirketinde birleştirildi. (Ma, 2003:436-437).

İspanya, Rusya ve İsveç gibi diğer erken dönem modern Avrupa ülkeleri Fransız sistemine benzer iltizam uygulamasına sahiptiler. İspanya, modern dönemin başlarında dolaylı vergilerin çoğunu toplamada iltizamı uyguladı. İltizam o kadar etkindi ki İspanya hükümeti ara sıra koyun sürülerinden alınan doğrudan vergilerden birini toplamak için bile iltizamı kullandı. Rusya'nın devlet olarak doğuşu iltizamla yakından ilgiliydi. Dolaylı vergiler yanında doğrudan vergileri toplamak için vergi idaresi ve götürü belirlenmiş vergilerden oluşan karma sistem de kullandı. İsveç iltizam modeli Fransız modeline benzemekle birlikte çok kısa bir dönem uygulanmıştır. İltizam dolaylı ve dolaysız vergiler için yaygın olarak 1618'den 1635'e kadar uygulandı. 1620'lerin ortasına kadar devletin çoğu geliri mültezimler tarafından kontrol edildi. Ancak 1635'e gelindiğinde iltizam doğrudan vergiler için kaldırıldı ve bundan sonra az kullanıldı. Bu dönem boyunca bile bütün dolaylı vergiler iltizamda değildi. (Ma, 2003:437).

1604'den önce İngiltere'de hükümet hem vergi idaresini hem de iltizamı asırlarca uygulamıştı ve en sonunda Tudorların sonlarından Devrim'e kadar olan dönemde iltizamı seçti. Bu dönemde tek tipi gümrük vergileri olan dolaylı vergilerin toplanmasında baskın yöntem iltizam oldu. 1604'de gümrük vergilerini içeren Büyük Çiftlik- Mukataa kuruldu ve gümrük mukataaları en azından, hükümetin gelirleri idare etmesinin bir yöntemi olduğu kadar hükümet borçlanmasının araçları olarak da önemliydi. Bununla birlikte İngiliz mutlakıyetçiliğinin hâkim olduğu dönem boyunca doğrudan vergiler asla iltizamın konusu olmadılar. 16 ve 17. yüzyıllarda Hollanda'nın durumu İngiliz tımar sistemine benzerdir. Fransız ve İngiliz modeli arasında iki farklılık vardır. İlki, İngiliz modeli dolaylı vergilerde hem merkezi vergi idaresi hem iltizamı uygulamasına rağmen Fransız modeli dolaylı vergilerde büyük ölçüde iltizamı kullandı. İkincisi, Fransız modelinde devlet (ağırlıklı olarak dolaylı vergilerde olmakla birlikte) doğrudan vergileri toplamak için bile iltizamı kullanmasına rağmen İngiliz modelinde iltizam doğrudan vergiler için hiç uygulanmadı. (Ma, 2003:438).

Avrupa'da, Prusya vergi toplama yöntemi sıra dışı idi. Erken modern dönemin büyük kısmında arazi kiralının toplanmasından gelir elde edilen kraliyet arazilerinin kiralanması için kullanılan bir gelir toplama sistemi özelleştirilmişti. 1640'dan önce, emlak vergileri etkisiz şekilde toplandı. 1640'dan 1806'a kadar Prusya vergi sistemi Avrupa'daki en etkin sistemleri arasında idi. Bununla birlikte 1766'dan 1786'a kadar II. Friedrich dolaylı vergileri toplamaları için Fransız maliyeciler kiralandı. İlginçtir ki, sabit

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kıralı-ödemeli (mültezimlerin devlete belirlenen sabit tutarda bir ödeme yapmasını gerektiren) sistem diğer ülkelerin iltizamlarında uygulanırken, Prusya iltizam sisteminde oransal ödeme (paylaşım anlaşması) sistemi uygulanmıştır. Mültezimler topladıkları toplam vergilerin % 5'in ödemekle yükümlüydüler. (Ma, 2003:438).

Avrupa dışındaki Osmanlı ve Güneydoğu Asya modelleri ise Avrupa modellerinden bariz olarak ayrı iki özel modeldir. Mutlakiyetçi Avrupa'daki iltizam modelleri büyük ölçüde gümrük ve diğer dolaylı vergileri toplamakta kullanıldıkları halde, Hint ve pek çok Müslüman devletinde iltizam dolaylı vergiler yanında arazi vergileri gibi doğrudan ve daha az önemli geniş kapsamlı bir çeşitli kalemden vergileri toplamak için kullanıldılar. Osmanlı Devleti'nde arazi gibi taşınmazlardan alınan aşar vergisinin tahsilinde 16.yüzyıldan önce uygulanan Tımar sistemi yanında bu vergileri toplamak için iltizam da kullanıldı. Çünkü bu tür taşınmazlardan elde edilen vergilerin toplanmasının, taşınır varlıklara yüklenen dolaylı vergilere göre toplanmasının daha kolay olduğu varsayılmakta idi. Diğer ayrı bir özelliği de, Osmanlı iltizamlarında kaydı hayat koşulu ile malikâne şeklinde görülen ve arazilerin verimliliğine yönelik uzun vadeli çıkarlarını geliştirmek için kullanılan yöntemdir. (Ma, 2003:438).

Ortaçağ'da Mısır'da dört yıllık süre ile rekabete dayalı bir ihale süreciyle vergilerin iltizama verildiği uygulama öşürden başlayıp diğer vergi kaynaklarına yayıldı. Hint-Moğol İmparatorluğu'nun "icâre" sisteminde Mısırdakinin aksine vergi toplama hakkının sahibi cagirdarın amillerinin sözleşmesini daha yüksek avans veren olursa bozabildiği görülmektedir. Moğol sisteminde de temel güdü, tarıma daha fazla yatırım yapılmasının teminidir. Mısırdaki olduğu gibi tarım dışı alanlardan madenlerde iltizama verilebiliyordu. (Çizakça, 1999:120-123; Demirci, 1997:45-46)

İltizam 17. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Güneydoğu Asya'da uygulandı ve sömürgecilik zamanında Malay, Java ve Tayland gibi bölgelerdeki baskın vergi toplama yöntemi idi. Bu bölgede iltizam yalnızca dolaylı vergilerde uygulandı. Diğer bölgelerdeki iltizam uygulamalarından farklı olarak iltizam Güneydoğu Asya'da bilinen bir yöntem olmamasına rağmen, 17. yüzyıldan beri Avrupalı ve Çinli iş adamları ile kurulan yaygın temaların bir ürünüdür. Bu bölgedeki vergi toplama işi sömürgeci ve yerli hükümetler tarafından büyük bir kısmı Çinli olan iş adamlarına ihale edildi. (Ma, 2003:439).

3.2. OSMANLI İLTİZAM SİSTEMİ

Osmanlı İltizam Sistemi Osmanlı Devleti'nin en uzun ömürlü kurumlarından biridir. Osmanlı

iltizam sisteminin tarihsel süreçteki genel gelişimine geçmeden, Osmanlı Devleti'nin gelirlerinde devletin etkinliğinin nasıl bir seyir izlediğine kısaca göz atmak yararlı olabilir.

3.2.1. OSMANLI'DA GELİRLERİN MERKEZİ NİTELİĞİNDEKİ DÖNÜŞÜM

Osmanlı Devleti'nin yaratılan hâsıladan ne kadar pay aldığıın tespiti, gelir kaynaklarının ne kadarlık kısmının merkezi hazineye girdiği ne kadarının özerk olarak kullanıldığıın belirlenmesi açısından önemlidir. Osmanlı maliyesi ve bütçeleri üzerine Mehmet Genç ve Erol Özvar'ın ufuk açıcı 2 ciltlik **Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler** başlıklı çalışmasından hareketle bu konulara ilişkin bazı verilere ulaşılabilmektedir. Osmanlı Devleti'nin gelirlerine ilişkin uzun dönemli eğilimler bu çalışmadan hareketle kısaca şu şekilde özetlenebilir.

Osmanlı Devleti'nin “kesin hesap cetvelleri veya tahminleri” şeklinde modern bütçelerden farklı hususiyetleri olan Osmanlı bütçelerinde Barkan'ın yayınladığı 1527-1528 bütçesi hariç tımar gelirleri bütçe gelirleri içerisinde gösterilmemektedir. Bu bütçede ise tımar gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisinde payı % 42'ye yakındır. Tımar sisteminin “17. yüzyılın başlarına hatta ortalarına kadar genişlediği” ama daha sonra daraldığı ve bu payın % 25 civarına gerilediği hesaplanmaktadır. Bu gerilemenin 18. yüzyılda da sürdüğü ama merkezi maliye reformlarının görüldüğü 19. yüzyılda da tımar sisteminin varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Bütçe dışı kalan bir diğer sektör vakıflardır. Barkan'ın hesaplarına göre devlete ait gelirlerin % 12 kadarı vakıf gelirleriydi. Devletin bütçe hesaplarında bir kısım gelir ve giderleri doğrudan merkezi hazinenin kontrolünde tuttuğu kalanları nispi bir özerklikle tımar ve vakıflara tahsis ettiği söylenebilir. Yoksa bunlara ilişkin ayrıntılı kayıt ve bilgilerden habersiz kalmama durumu yoktur. Örneğin tımar sektörü 18. yüzyıldan itibaren daralsa bile buralardaki gelir kaynakları mukataa haline getirildiği için bu kalemlerin bütçe gelirleri ile ilişkisinin kurulduğu örneklere rastlanabilmektedir. Devletin ekonomiden aldığı payın bütçe dışında kaldığı bütçeden herhangi bir maaş tahsisi yapılmadan vazife yapan merkezi bürokrasi, yargı örgütü ve taşradaki kadroların bir kısmı tımarla geçinirken, bir kısmı da harç, avaid ve câize gibi belirli bir tarifesi olmakla birlikte bütçeye dâhil olmayan kaynaklardan geçinirdi. Ayrıca genel olarak vergilendirme masrafları ve mültezim guruplarına ait kârlar da bütçede yer almazdı. 17. yüzyılın sonundan itibaren devletin bürokratik gelişmesi dışında taşradaki yüksek rütbeli görevlilere “kalemiye, imdâd-ı hazariye, imdâd-ı seferiye” gibi adlarla tahsis edilen yeni gelir kaynakları, oranları ve meblağları belli olmakla birlikte bütçeye dâhil edilmiyorlardı.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bunların % 10 civarında ağırlıkları olduğu tahmin edilmektedir. Öte yandan malikâne sistemi ile elde edilen mukataa gelirlerinin 1760'larda bütçedeki oranı % 46 olmakla birlikte, 6.7 milyon kuruluşluk gelirin yarısı faiz veya kâr olarak malikâne sektörüne bırakıldığından bu oran genel olarak % 23'e düşerken; malikâne gelirlerinin muaccelle cinsinden katkısı ise yıllık yalnızca % 2,6 olarak tahmin edilmektedir. Uzun vadeli bir borçlanmaya benzer şekilde gelirlerin şimdiden tahsili yüzünden malikâne uygulaması bütçe gelirlerini aslında % 20 oranında düşürmekte idi. Buna bir de mukataaların vergilendirme masrafı olarak % 10 ilave edildiğinde bütçedeki küçülmenin % 25'e yaklaştığı öne sürülmektedir. Öte yandan avarız tipi vergi gelirlerinde geniş muafiyet ve istisnalar hesaba katıldığında ise bütçe gelirlerinin bir miktar artacağı da dikkate alınmalıdır. Sonuç olarak, devlete ait gelirlerin bütçelere intikal eden kısmının % 25 ila % 40'ı aşmayacağı söylenebilmektedir. Çağın koşullarında devletlerin milli gelirden aldığı paya ilişkin % 10'luk oranın Osmanlıda % 2,5-4 arasında olduğu öne sürülebilir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise devletin kontrolündeki hazine birimlerinin arttığı ve Darphane, İrâd-ı Cedîd, Zahire, Tersane, Mukataat, Mansûre gibi yeni hazinelerin maliye ve bütçe sistemini karmaşık bir hale getirdiği görülmektedir. 19. Yüzyılda ise gelirlerin merkezileşmesi eğiliminin daha sistematik çabalarla sürdüğü bilinmektedir. (Genç, 2006: 131; Genç ve Özvar, 2006-2: 8-11,15).

Osmanlı bütçelerinde yer alan üç önemli gelir gurubu cizye, avarız ve mukataadır. İlk başlarda, ilk ikisi merkezi hazinenin denetiminde iken, bazı mukataaların gelirlerini tımar ve vakıflarla bölüştüğü gözlemlenmektedir. Bölüşümde temel ilke, nakdi gelire dönüşüm kapasitesi idi. Doğrudan ve kolaylıkla nakde dönüştürülebileni merkezi hazine ile ilişkilendirilmişken, bu niteliği daha zayıf olanları tımar ve vakıflara bırakılabilmekte idi. Uzun vadede ise nakdi sektörün gelişimi ve tımarların nispi olarak daralması ile mukataalardan merkezi hazineye sağlanan gelirlerde artış oldu. Mali sıkıntılarının olduğu dönemlerde bütçe açıklarının kapatılmasında özellikle mukataa ihalelerinin vadesinin öne alınması ve mukataalardan alınan peşin ödemelerin artırılması gibi iç borçlanma yolları dışında avarız gibi yükümlülüğü kolayca değiştirilebilen vergilere müracaat edilmekte idi. Genç ve Özvar'ın yayınladıkları bütçelerden bazılarındaki bütçe açıklarının mevcudiyeti devletin bütçe açıklarını kapatmak için halkın vergileme kapasitesini belli sınıra kadar zorladığının delili olarak oldukça ilgi çekicidir. Geri kalan açıkları ödemeleri geciktirerek veya giderlerde kısıntı yaparak finanse etmeyi tercih etmekte idi. Maaş ve ulufelerin geciktirilmesi, devletten alacağı olanlara gelecek yıllarda ödenecek "hazine tezkereleri" verilmesi türden mali önlemlerlendi. (Genç ve Özvar, 2006-2:17)

17 ve 18. yüzyıllarda artan savunma harcamalarına bağlı giderlerin gelirlerden daha hızlı artışı ile malikâne ve esham gibi yöntemler denendi. 19. yüzyıla gelindiğinde ise müsadere, tağşiş, mîrî mubayaa ve ticari tekeller kurma gibi kısa vadeli çözümlerin üretim üzerindeki etkisi olumsuz oldu. 19. yüzyılda siyasi ve ekonomik modernleşme döneminde maliye alanında da önemli bir reform girişimi oldu. “Ödeme gücünü dikkate almayan geleneksel vergi sistemi yerine doğrudan geliri ve serveti vergilendiren, istisna ve muafiyetlere yer vermeden ödeme gücü olan herkesi vergi yükümlüsü haline getiren ve bu gelirleri etkin bir mali bürokrasi kanalıyla doğrudan devlet adına toplayan bir sistem oluşturmak” hedeflendi. (Güran, 2006:65-66). İltizam sisteminin yerine devletin atadığı memurlar tahsildarlar ve hatta valilerin çaresiz kalması devletin taşrada vergi toplayacak siyasi ve askeri gücünün olmadığını anlaşılmaya üzerine devlet iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini yerel unsurlarla paylaşmak durumunda kaldı. Pek çok gümrüklerde ve 1843’de de aşarda iltizama geri dönüldü. (Genç, 1997: 157-158; Pamuk, 2007:201)

Osmanlı Devleti’nin 18. yüzyılın sonlarına kadar dar bir aralıkta dalgalanmasına karşın 18. yüzyılda Avusturya ve Rusya’nın merkezi gelirlerini önemli ölçüde artırmaları ve Osmanlı Devleti’nin geçmeleri, Osmanlı Devleti’nin mali gerilemesi ile askeri rekabet gücündeki kayıplarla örtüşmesi dikkat çekicidir. Vergi gelirlerini artırabilen devletler var olan gelirleri daha etkin vergilendirerek ve araçlara giden kısmı düşürerek bunu başarabildiler. Osmanlı Devleti’nde ise vergi gelirlerinde artış ancak 19. yüzyılda sağlanabildi. Karaman ve Pamuk’a göre, Avrupa’daki gelir artışının iki açıklaması vardır. Parlamenter rejimlerin vergi toplama meşruiyetini sağlaması ve askeri teknolojinin etkin kullanımı ile tımar sisteminin yerini alan yeni vergi düzenleri. (Karaman ve Pamuk, 2009:26-27).

3.2.2. OSMANLI İLTİZAM KURUMUNUN GENEL NİTELİKLERİ

Mehmet Genç’e göre, iltizam Osmanlı Devleti’ndeki en eski kurumlardan birisi olarak kabul edilmektedir. İltizam Osmanlı Devleti’nde devlete ait vergi gelirinün özel bir şahsa verilmesini ifade etmektedir. (Genç, 1997:154). Pamuk (2007) ise iltizam modelini tımar düzeni ile dolaylı yoldan kullanılan vergi gelirlerinin merkezi hazine ile ilişkilendirilmesi çabalarının bir sonucu şeklinde ifade ederek bu kurumun doğuşu ve gelişiminin altında yatan mali temeli vurgulamaktadır. (Pamuk, 2007:147). Osmanlı’nın erken dönemlerinden itibaren kullanılan bu modelde devlet “genellikle belirli bir mekânla sınırlı kanuni ve / veya şer’î vergi unsurlarından oluşan bir demeti ifade eden mukataa birimlerini

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

vergilendirmeyi rekabete açık, ekseriya müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre (tahvil) için kârı ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mültezimlere güvenilir bir kefaletle” devretmektedir. Zaman içerisinde emanet usulünün ağırlığı azaldıkça iltizam sisteminin yaygınlaştığı görüldü. Genç'e göre, emanet usulü iltizamla rekabet edemediği için ortadan kalkmıştır. Çünkü iltizam, emanetle kıyaslanamayacak kadar az masraf ve küçük bir bürokrat kadro ile azami vergilendirmeye mümkün kılmakta ve vergi maliyeti asgariye indirilmiş olmaktadır. Ancak riski yüklenen mültezimin mümkün olduğunca az masrafla fazla gelir toplama güdüsünün vergi toplama maliyeti açısından uygun bir yöntem olduğu doğru olmakla birlikte vergi mükellefleri açısından sonucun artan vergi yükü olma ihtimali dikkat çekiciydi. Devlet açısından bir diğer avantajı devletin ekonomik dalgalanmalardan bağımsız belli bir geliri öngörebilmesidir. (Genç, 1997:154-156).

Vergi gelirlerinin hazineye intikal edecek kısmı rekabetin varlığına ve ihale fiyatlarının zaman içerisindeki reel değişimine bağlıdır. Her iki unsurun bazı faktörler altında belirleyiciliği sınırlı olduğu için birlikte ele alınıp karşılaştırılmalıdır. Çünkü iltizamın elde tutulma süresi ile alakalı olarak, mukaveledeki öngörülen ile fiilen olan süre arasında eğer, fiili süre öngörülenden kısa ise rekabetin canlı olduğuna hükmedilebilmektedir. Ancak ölüm ve hastalık gibi olaylarda buna yol açmış olabilir. İkincisi olarak iltizam gelirlerindeki değişimde de, müzayede fiyatları enflasyonun ve / veya değişen üretim hacmiyle yakından ilişkili olduğundan tek başına anlamlı bir göstere değildir. (Çizakça, 1999:125). Rekabetin işleminin bir göstergesi iltizam bedellerinin zaman içerisindeki seyri ele alınırsa, 15 ve 16. yüzyıllarda rekabetin var olduğundan; 17. yüzyılda ise bir donuklaşmadan söz edilmektedir. Genç, bu durumu askeri bürokrasideki genişleme ile artan harcamalar ve bütçe açığı yüzünden askeri zümrelere iltizam verilmesi suretiyle mali sıkıntıların aşılması stratejisinin seçilmesine bağlamaktadır. Sektörde askeri zümre mensuplarının artışı olgusu 17. yüzyılın başlarına geldiğinde neredeyse tamamlanmıştı. Dolayısıyla azalan rekabet ve mukataaların gelir yaratma kapasitesinin sınırlarına ulaşıncaya iltizam gelirleri de donuklaştı. 17. yüzyılın ilk yarısında rekabette iki önemli değişiklik yaşandı. İlkinde, askeri zümre maaşlarını terk etme karşılığında “hazîne-mânde” adıyla bilinen mukataa iltizamlarını almaya başlayınca mukataa gelirlerinde vazgeçilen maaş tutarı kadar bir artış sağlanmış olduğu gibi devlet daha önce mültezimlere intikal eden kârların bir kısmını maaş ödemelerinden tasarruf şeklinde hazineye transfer etmiş oldu. İkinci olarak iltizam peşinlerinin yükselmesidir. Donmuş görünen iltizam bedelleri bu

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

borcun ödenmesi söz konusu olmayan faizi oranında yükseltilmiş oldu. (Genç, 1997: 156).

Buna rağmen net vergi gelirlerinin yalnızca üçte birinin devletin hazinesine girmesi modelden umulan yararları sınırlamaktaydı. Üçte ikisi taşradaki mültezimlere, sarraflara ve başkentte ihalelere katılan üst düzey bürokratlara gitmekteydi. Bu durum her türlü mali reform çabasını daha baştan başarısız kılacak bir duruma işaret etmekteydi. (Pamuk, 2007:151-152; Karaman ve Pamuk, 2009:31).

İltizamın alanı genişledikçe devletin daha büyük mukataaları oluşturması ile yükselen bedeller ise Osmanlıdaki sermaye sahiplerine, askeri sınıfa, ulemaya ve sarraflara yeni yatırım imkânları sağladı. Büyük dirlik sahiplerinin de taşeron sistemi ile gelir toplaması bir tür hiyerarşik yatırımcı zinciri şeklinde ihale sahiplerinin mukataaları parçalayıp başkalarına komisyon karşılığı devretmesine yol açtı. Böylece devletin vergi gelirlerine ortak olan aktör sayısı arttı. Devletin elde ettiği gelirleri artırmak istemesi ve vergi kaynağını uzun vadeli çıkarları açısından koruma güdüsünün artması amacı ile genelde bir ila üç yıllık olarak ihale edilen ama teorik olarak 12 yıla uzayabilen iltizam süresindeki sınırlama kaldırılarak 1695'de malikâne yöntemine geçildi. (Pamuk, 2007:147-149; Genç, 1997:155, Özvar, 2003:3).

Bir iç borçlanma yöntemi olarak malikâne sistemi ilk yıllarında başarıya ulaştı. İlk aşamada düşük hâsılatlı köy ve mezralarla sisteme geçildikten sonra zamanla vergi hâsılatı yüksek mukataalarla devam edildiği gibi, iki sene sonra bazı haslarda sisteme dâhil edildi. Malikâne sisteminde askeri sınıf mensuplarının ağırlığı yüksekti. Başlangıçta sistemden elde edilen gelirlerin merkezi bütçe gelirleri içerisindeki payı pek yüksek olmadı. Sonradan sisteme sokulan yeni vergi kalemleri ile geçici finansman kolaylığı sağlayacak kadar da olsa artış gösterdi. (Özvar, 2003: 164-165). Malikâncilerin yerine vergi kaynağını idare eden ve gelirleri toplayan mültezimin varlığı, riskten kaçınmaya çalışan malikânciye sarrafların desteği ile yıllık mal ödemelerini yapabilmesi ile mültezimin mukataanın fiilen denetimini elde etmesi ile açıklanmaktadır. Bu durumda ise malikâne sisteminin altında yatan temel motif olan vergi kaynağının aşırı sömürülmesinin önüne geçilememiş olmaktadır. Çünkü mukataa bir taşeron eliyle işletilmekte ve finansmanında sarraflar yer almakta ve maliyet artmaktadır. Mültezimin tasarruf hakkının zaman içerisinde artışı ise kuşaklar aşan bir malikânci ve mültezim ilişkisi ile taşrada güçlenen bir mültezim otoritesi yani ayan durumu belirginleştirmekteydi. (Çizakça, 1999:147-149).

Karaman ve Pamuk'a göre, Osmanlı Devleti, "merkez ile taşradaki ayan arasındaki, vergi gelirlerinin ayan ve diğer aracılara lehine paylaşımına dayanan mutabakatı ya da dengeleri imparatorluğun toprak bütünlüğü adına öne çıkarırken, vergi gelirlerinin büyük bir kısmının aracılara elinde kalmasının uzun dönemli mali, askerî ve iktisadi sonuçlarını yeterince değerlendiremedi". (Karaman ve Pamuk, 2009:33). Devlet bütçesi kısıtlı olduğunda ve donmuş sabit harcamaları yüksek olduğunda vergi toplamanın riskinden kaçınarak, sabit bir yıllık ödeme mukabele karşılığında mukataanın muhtemel kârının bir kısmını mültezime bırakmayı tercih edebilir. Ekonomik dalgalanmalar olumlu ise mukataayı elinde tutan aracılara reel kârdan daha fazla pay alır hale geliyorlar ve bir tür mali adem-i merkeziyetçilik haline benzer bir hal belirliyordu. Bu durum sonradan mültezimlerin aracısı bir ayan sınıfının doğuşu ile bir tür idari adem-i merkeziyetçiliğin temelleri de sağlanmıştır. (Çizakça, 1999:126).

4. TARİHSEL ÖRNEKLERDEN ÇIKARILAN SONUÇLAR

Merkantilizm çağında Fransa'da Colbert'in devlet öncülüğünde ekonomik gelişme çabaları ile beraber görülen bir diğer olgu gelir ihtiyacının yüksekliği idi. Fransa'da kişisel ve gerçek mülkiyetten alınan "taille" isimindeki dolaysız verginin mükelleflerinden bazı resmi kişiler, soylular, kilise mensupları ve bazı kentler muaf olduğu için yükün orta ve fakir sınıfın sırtına yükü olması ile "aide" ve "gabelle" (tuz vergisi) ile tütün tekelinin mültezimler elinde olması vergi sisteminin en önemli sorunlarıydı. Bu durumlar, sermayenin devletin veya mültezimlerin eline kaçmasına ve özel yatırımların dışlanmasına yol açmaktaydı. (Heaton, 1995:258). İngiltere ise 17. yüzyılın sonlarında iltizamı terk edip, oldukça etkili bir mali bürokrasi kurarak vergi toplamayı tercih etmiştir. (White, 2004: 635). Fransa'nın İngiltere'nin ekonomik olarak gerisinde kalmasının nedenlerinden birisi olarak mali kurumlarındaki bu farklılık öne sürülmektedir.

Fransa, Hollanda ve Prusya iltizamı yaygın biçimde uygularken yalnızca Britanya on yedinci yüzyılın sonlarında daha önce değinildiği gibi ücretli memurlardan oluşan hayli üretken bir maliye bürokrasisi yaratmıştı. Özellikle Fransa'daki iltizam sisteminin Fransız İhtilali'ni besleyen olumsuz bir imajı vardı. Çünkü vergileme bölgelere ve sınıflara göre değiştiği gibi, vergi tahsilinde kullanılan aşırı güç kullanımı vergi rejimine büyük bir düşmanlık yaratmıştı. Mültezimler para canlısı aç gözlü yaratıklar olarak resmedilmekteydi. Bazıları daha sonra giyotinde cezalandırılmışlardı. Hâlbuki 1788'de vergilerin GSYİH'a oranı Fransa'da % 6,8 iken İngiltere'de ise % 12,4 olarak hesaplanmakta idi. "Ancient régime" zamanında toplam kraliyet vergi gelirlerinin 1 / 3'ünden fazlası iltizamdan

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

elde edilmekteydi ve Avrupa'daki en geniş iltizam Fransa idi. (De Jouvenel, 1954:112; White, 2004: 636-3 no'lu dipnot, 637).

İltizam sisteminde görülen sıkıntılar hakkında öne sürülen görüşler genelde iltizam sisteminin üretici kesim üzerindeki aşırı sömürüye ve denetim güçlüğüne işaret etmektedir. Toplanan vergiden devletin alacağı payın oranı (şimdiki fayda ve maliyete göre hesaplanan gelecekteki fayda ve maliyetin belirlediği veya gelecekteki getiriye şimdiki getiriye eşit kılan faiz oranı) özellikle önemlidir. Çünkü devlet buna göre elde edeceği muacceleli belirlediği için önemli olmakla birlikte bu işlemin potansiyel maliyeti, ekonomiye uzun dönemde zarar verebilen aşırı sömürü ihtimaliydi. Bu yüzden bazı yazarlar, devlet daha yüksek bir iskonto oranına sahip olduğunda iltizamın daha yaygın ve daha az kontrol edilen bir şekilde olacağını iddia etmişlerdir. İkinci bir görüşe göre, çok sayıda devlet görevlisinin olduğu bir sistemdeki gözetleme ve denetimin, tekil devlet görevlisinin olduğu sisteme göre daha az etkili olacağı beklenmelidir. Çoklu görevlilerin olduğu bir sistemde uzlaşımın sağlanamayışı karar almayı yavaşlattığı gibi bazen tamamı ile alınan kararları işlemez hale getirebilir. Geniş guruplarda aşırı kaynak sarfiyatı problemlerine yol açabilen ve rüşvet eğilimlerini caydırmayan bir yetki ve sorumluluk karmaşası olabilir. Üçüncüsü, "sahip" ile "vekil" in bir içeri bir dışarı sürekli olarak yer değiştirmesine yol açan döner kapının olması halinde bu sahip ile vekil arasında zayıf denetimi ve yüksek rüşvete yol açan, bir gizli anlaşma ihtimalini artıracaktır. (Kiser and Kane, 2007:193).

16. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti ve Fransa gelir toplama için yaygın biçimde iltizamı kullanmakla birlikte, belirsiz mülkiyet haklarının neden olduğu mali baskılar her bir devlette kurumsal değişikliklerin farklı şekilde olmasına yol açtı. Fransa'da mültezimler Kral üzerinde kısıtlamalar doğuran toplam işlem maliyetlerinin başarı ile üstesinden gelebilirken, Osmanlı'daki mültezimler benzer bir şekilde düzenlemede ise engelleyici işlem maliyetleri ile karşılaştılar. (Balla-Johnson, 2009: 809). Daha sonraki dönemlerde Fransa'da 18. yüzyılın son çeyreği ile birlikte mali koşullar kötüleşip devletlerarası mali ağ ve para akımı zorlaşınca ve Devrimin olumsuz etkileri ile büyük mültezim girişimleri zorluklarla karşılaştılar. Vergi kaynağına uzaklık, farklı kademelerdeki idari personel ve güvenilir olmayan taşeronlar işlem maliyetlerini yükselttiği gibi vergi mükelleflerinin yükünün artmasına yol açmaktaydı. Osmanlı Devleti'ndeki ayanlar vergi kaynağına ve piyasalara yakınlıkla iş maliyetini düşük tuttıkları için bu dönemdeki sıkıntıları daha kolay atlattılar. Üstelik bu tür mültezimler birincil mal üreticilerinden daha fazla kaynak edebilme ya da şehirdeki tüketiciye giden

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

tarım ürünlerinin fiyatını arttırabilme imkânına sahipti. (Salzmann, 1999:233).

İltizam sisteminde malikânenin de merkezi devletin mali bunalımlarına çözüm getirmemesinin nedenlerinden birisi, malikânelerin görünüşte açık artırmayla devredilmelerinin, piyasada rekabet koşullarının var olduğu anlamına gelmemesi idi. Mültezimler gibi malikâne sahipleri de büyük memurlar ile büyük tefeciler ya da tüccar arasından çıkmaktaydı. Peşinatların büyümesi ile birlikte açık arttırmaya katılanların sayısı doğal olarak sınırlı kalıyor veya gizli anlaşmalarla ihale bedelleri düşürülüyordu. (Pamuk,2007:149).

Modern dönemin başında hemen hemen her devlet, uzman personel yokluğundan dolayı servetin ölçümüyle ilgili idari güçlükler ve ticari faaliyetlerle ilgili vergilerdeki belirsizlik gibi aynı problemlerle karşı karşıyaydı. Bu yüzden, paraya aç olan bu ilk modern devletler için iltizam etkin bir mekanizma oldu. İlk olarak ekonomik dalgalanmadan bağımsız olarak devlete sabit bir getiri sağlayarak öngörülebilirlik sağlayan sabit kirali sözleşmeler kullanıldı. Üstelik bu yöntemde vergi toplama maliyeti de özel sektöre devredilmiş olmaktadır. Vergi toplama maliyetinin özel sektöre devredilmesine durumuna rağmen aslında iltizam sistemi, sözleşmelerin tasarlanmasıyla ve sözleşmelerin açık arttırmaya çıkarılması ile ilişkili karar ve enformasyon maliyetleri ile sözleşmelere uyulup uyulmadığının kontrolü gibi sözleşmelerin yönetim maliyetlerini içerdiği için maliyetsiz değildi. Üstelik zaman geçtikçe mültezimler zenginleşebileceği gibi etkinlikleri ile beraber fırsatçı davranışları da artılabildi. İltizam sözleşmelerini daha düşük kiralara alabilmek için devletin mali memurlarına rüşvet verebilir veya ihale sürecinde rekabeti arttırmak için veya vergi toplamada haksız güç kullanmak için birbirleri ile gizli anlaşmalar yapabilirler. Mültezimlerin fırsatçı davranışlarını engellemek için mültezimlerin gözetim altında tutmak devletin sözleşme maliyetlerinin artmasına yol açabilir. İşte tam bu noktada iltizam devlet için etkinliğini yitirir. Örneğin 18. yüzyılın sonlarında Fransa’da, iltizam “savurganca”, “çok karmaşık” ve “tarih dışı” bir mekanizma haline gelmiştir. Bunun sonucu olarak devlet 1870’lerde, genel mukataaları iltizam olmaksızın yönetmeyi başararak iltizamdaki uzaklaştı. Yine mültezimler, kârlarını en çoklaştırmak için devlete yaptıkları sabit ödemelerden geri kalanına el koydukları için devletin vergi gelirlerini en çoklaştırma amacı da aslında işlemiyordu. Örneğin Osmanlı Devleti’nde toplama masrafları düşüldükten sonra kalan hâsılâtın yalnızca % 24’ü devlete kalırken mültezimler % 30’unu ve kefillerde geri kalanını almaktaydılar. Üstelik görünüşte devlet, ekonomik konjonktürden bağımsız sabit bir geliri

garantiliyorsa da aslında ekonomideki gelişmelerden elde edebileceği vergi hâsılatından olmuş oluyordu. Mültezimler zenginleştikçe daha sonra mali sıkıntıları olduğunda devlete borç vermeye ve daha sonra borçlarının karşılığında mukataaları kontrol etmeye başladıkları gibi kazançlarını devlete borç vererek kullanarak avantajlarını koruyan guruplar haline geldiler. Bu durumda devletin mültezimlerin sözleşme dışı davranışlarını sınırlama gücü azaldı. Son olarak pek çok ülkede, idari ve personel yetersizlikleri yüzünden mültezimler devletin mali yönetimine dâhil olan özel muhasebeciler veya mali danışmanlar haline geldiler. Devletin mali işleri ile kendi özel işleri arasında olması gereken ayırım belirsizleştiği için serbest bir şekilde fonları bu iki alan arasında kullandılar. Devletin kasasından çok kendi ceplerini doldurma peşinde kamu personeli gibi davranmaktan çok özel iş adamları gibi davrandılar. Devrim öncesindeki broşürçüler ve Paris Parlamentosu'nun ilk derece yargıçları eski rejimin mali sıkıntılarının nedeninin mültezimler olduğuna inanmaktaydılar. (Ma, 2003: 441-443).

Osmanlı Devleti iltizamlarda süre sınırlamasının olumsuz etkisinin asgari olduğu malikâne uygulamasına geçerken iki amaç gütmekteydi. "Hem ekonomideki vergilenebilir kaynaklar korunmuş ve geliştirilmiş hem de vergi gelirleri artırılmış olacaktı."Başlangıçta malikâncilerin üretken faaliyetlere katkı sağladığı hatta uzun vadeli yatırımlar yaptığı görüldüyse de, malikânciler hiçbir zaman kapitalist tipte bir müteşebbise dönüşmeyip, devletin artığına ortak olmayı seçen rantiyeci bir zümre oluşturdular. Girişimcilik güdüsünün olmaması yüzünden zamanla malikânciler vergi toplama işini fiilen üstlenen bir zümre olmaktan çıkıp alt taşeronlara devreden rantiyeci bir zümre haline geldiler. Bu ise halka zarar vermeye başlayınca devlet iltizamda olduğu potansiyel yarar ve zararı arasında hassas dengeler olan sisteme müdahale ederek mali sistemi merkezileştirme ve vergi kaynaklarını merkezi hazinelerde toplamaya girişti. (Genç, 1997: 157)

5. TÜRKİYE'DE YEREL İDARİ VE MALİ ÖZERKLİĞE GENEL BAKIŞ

1982 Anayasası'nın 127. Maddesine göre " yerel yönetimlere görevleriyle orantılı gelir kaynakları sağlanır" ifadesinden anlaşıldığı gibi teknik olarak yerel idarelere üstlendikleri kamu hizmetlerini yerine getirebilecekleri bir gelirin sağlanmış olması gerekmektedir. Türkiye'de yerel idarelerin başlıca gelir kaynakları ise şunlardır:

1. Vergilerden sağlanan gelirler (Yerel vergi gelirleri ve genel vergi gelirlerinden ayrılan paylar).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

2. Yardım ve bağışlardan sağlanan gelirler.
3. Şerefiyeler, harçlar ve harcamalara katılma paylarından sağlanan gelirler.
4. Yerel yönetim birimlerinin ticari faaliyetleri dolayısıyla elde edilen gelirler.
5. Borçlanmalardan sağlanan gelirler.
6. Emlak gelirleri (Yerel yönetim birimlerine ait olan taşınmaz malların kira ve satışı gelirleri)
7. Para cezaları. (Bayrakçı, 2009:70).

Yerel idare gelirlerinden vergiler yolu gelir sağlama yönteminde ise üç tür farklı uygulamaya rastlanmaktadır.

- a. Yerel yönetimlere sınırsız vergileme yetkisinin verilmesi
- b. Vergi kaynaklarının paylaşılması
- c. Merkezi yönetimin topladığı vergilerden yerel yönetimlere pay verilmesi.

Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın getirdiği "hizmetlerin halka en yakın üretim birimlerince sunulması" ilkesine bağlı olarak yerel nitelikte olan hizmet sunumunda yerel idarelerin ağırlığı artmaktadır. Merkezi olmayan yapılar verimlilik artışında ve yerel çıkarların temsiline iyileşme sağlayabilir. Bölgesel rekabet daha etkin politikaların tasarlanmasını teşvik edebilir. Ancak aynı zamanda bölgesel eşitsizlik, yerel idarelere sık sık merkezden aktarım nedeniyle bütçe disiplininin sapma ve yerel idarenin özel çıkar gurupları tarafından zapt edilme tehlikelerine de yol açabilmektedir. (Dileyici, 2004:40-41).

Yerel idarelere sınırsız vergileme yetkisinin verilmesi, bu idarelerin hiçbir kısıtlama ve sınırlamaya tabi olmaksızın vergilemeye yetkileri olması halidir ve teorik planda böyledir. Amerika ve İsviçre gibi bu yöntemi kabul eden ülkelerde pek çok yasal sınırlamaya rastlanmaktadır. Pratikte yerel idare birimi ancak kendi sınırları ve merkezi bazı objektif kriterleri ve kısıtlamalarından oluşan idari vesayetini elverdiği ölçüde egemenlik sahibidir. Diğer yöntemlerde ise emlak vergisi ve ticari bazı vergilerin toplanması yerel idarelere bırakılmakta ve merkezi idarenin topladığı gelirlerden belli bir oranı yerel idarelere çeşitli kriterlere göre dağıtılmaktadır (Bayrakçı, 2009:70-73).

Türkiye'deki idari özerkliğin derecesini ölçmek için, yerel idarelerin gelirleri içinde kendi gelir kaynaklarının oranının ne olduğuna tarihsel olarak bakmak yararlı olabilir. 1995 itibarı ile il özel idarelerinin toplam gelirlerinin % 85,4'ü transfer gelirlerinden oluşurken, öz gelirleri ise % 13,9 oranındadır. Bu nedenle mali özerklik açısından pek özerk oldukları söylenememektedir. 1995 itibarı ile belediye gelirlerinin % 37,2'si öz gelirlerinden oluşurken, % 62,81'i transfer gelirlerinden oluşmaktadır. Belediyeler de mali açıdan özerk sayılamazlar. Üstelik transferlerin dağılımında da objektif kriterler söz konusu değilse partizanca eğilimler etkinliği daha da sınırlayabilir. 1925-1995 arası dönem içerisinde belediye gelirlerinin GSMH içindeki oranı % 1,18'den % 2,8'e yükselmiş yani kabaca 1,5 kat artmışsa da, aynı dönemde belediye nüfusunun genel nüfus içindeki payı da yaklaşık 2,6 kat artmıştır. 1925 itibarı ile belediye gelirlerinin genel bütçe gelirleri içindeki payı % 10,5 seviyesinde idi. Özellikle 1930-1940 arası dönemde bu oranlar azalmış ve % 6-% 8,5 arasında dalgalanmıştır. 1945'den 1965'e kadar olan dönemde ise yeniden artış eğilimi dikkati çekmektedir. Bu dönemde % 10,3 - % 12,1 arasında değişmektedir. Daha sonra 1990'a kadar ciddi bir azalış olduğu görülmektedir. En düşük olduğu değer 1980'deki % 4,6'dır. 1995'de ise bu oran % 12,6 seviyesinde idi. Genel olarak ise 1925-1995 arası dönemde belediye gelirlerinin kamu gelirleri içindeki payı % 8,81 olmuştur. (Bayrakçı, 2009:89, 98, 156-157)

Mahalli idare gelirleri içerisinde vergilerin payı 2008 itibarı ile Belediyeler ve İl Özel İdareleri için sırasıyla şu şekildedir: % 15,8 ve % 1,6. (Tablo 1). 2008 itibarı ile vergi gelirlerinin öz gelirlere oranı Belediyeler ve İl Özel İdareleri için sırasıyla şu şekildedir: % 30,8 ve % 2. (Tablo 2).

Merkezi İdare'den belediyeler, bağlı kuruluşlar ve il özel idarelere aktarımların belediye gelirleri içerisindeki payı 2008 itibarı ile sırasıyla şu şekildedir: % 48,6; 5,8 ve 22,2. (Tablo 3).

2005 itibarı ile vergi gelirleri, merkezi yönetim yardımları ve diğer şeklindeki gelir türlerinin mahalli idare gelirleri içindeki oranlarına bakıldığında AB ve Türkiye için bu oranlar şu şekildedir. AB: % 47, % 37, % 16; Türkiye: % 11, % 37, % 52. (Tablo 4). Görüldüğü gibi mahalli idare gelirleri içerisindeki vergilerin payı AB'ne oranla Türkiye'de çok düşüktür.

AB'de mahalli gelirlerin GSYİH içerisindeki oranı 2005 itibarı ile ortalama % 11,30 iken bu oran Türkiye'de % 4,05'dir. (Tablo 5).

Harcamalar açısından Türkiye'de belediye harcamalarının GSMH ve toplam kamu harcamaları açısından payının pek çok Avrupa ülkesinden hayli düşük olduğu görülmektedir. Bir mukayese için bu kriterler açısından

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

en iyi durumda olan ülke ve Türkiye'ye en yakın ülke ile Türkiye'nin oranlarını vermek yararlı olabilir. Buna göre, 1995 itibarı ile belediye harcamalarının GSMH içindeki payı Danimarka'da % 19,9 ile en yüksek, Yunanistan'da % 3,3 ile Türkiye'ye en yakın ve Türkiye'de ise % 2,4'lük bir gerçekleşme vardır. 1995 itibarı ile belediye harcamalarının toplam kamu harcamalarındaki payı olarak bakıldığında ise Danimarka'da % 74 (Fransa % 27,2, Almanya % 28,6) ile en yüksek, Yunanistan'da % 13 ile Türkiye'ye en yakın ve Türkiye'de ise % 11'lik bir gerçekleşme vardır. 1929 da ise belediye harcamalarının genel harcamalar içindeki payı ise % 8,3 seviyesinde idi. En yüksek değerler ise 1957'deki % 15,3 ile 1986'daki % 16 değerleridir. (Bayrakçı, 2009:158-159). Tablo 6'a göre, 2005 senesi itibarı ile Türkiye'deki kamu harcamalarının GSYİH'daki ağırlığı % 4,8 ile AB ortalaması olan % 12,2'nin hayli altındadır.

Türkiye'deki toplam kamu personeli 2008 itibarı ile 2.467.529 iken bunun 301.500'ünü mahalli idareler personeli oluşturmaktadır. Başka bir ifade ile mahalli idarelerin toplam kamu istihdamı içindeki payı % 12,2'dir. (Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, 2008:51).

Türkiye'deki en son Kalkınma Ajansları uygulaması da özerk bütçeli ajanslar ile bölgesel kalkınmaya yönelik projelere kaynak tahsisi de özerkliğin başka bir boyutu olarak öne çıkmaktadır. Bu kapsamda 16 adet Kalkınma Ajansı kurulmuştur. (www.dpt.gov.tr, /bgyu/kalkinmaajans/Genel_Gerekçe.pdf, 13.06.2010).

5.1. TÜRKİYE'DE GELİR İDARESİ BAŞKANLIĞININ KURULMASI VE GELİR İDARESİNİN ETKİNLİĞİ

Türkiye'de vergi kayıp ve kaçak oranı yüksek olduğundan vergi idaresinin yeniden yapılandırılması gerektiği açıktır. 1950'den bu yana yapılmaya çalışılan reform çalışmalarına rağmen halen reform ihtiyacı duyulmaktadır. Bu reform çalışmalarından Hervé Alphand (1934), Fritz Neumark (1949), James Martin ve Frank Chus (1951) gibi yabancı gözlemcilerin raporları yanında, 1962 tarihli MEHTAP-Merkezi Hükümeti Araştırma Projesi, KAYA- Kamu Yönetimi Araştırma Projesi (1988) gibi yerli girişimlerde de gelir idaresine yönelik önlemler yer almaktaydı. (Çelik, 2006:16-28; Şevik, 2006:7-10). Özellikle IMF'e 2002 yılında verilen Niyet Mektubu ile 7. ve 8. Gözden Geçirme Raporlarında bu durum ifade edilmekteydi. %20 ile % 40 arasında vergi kayıp ve kaçağı olan ülkelerde gelir idaresinin etkisiz olduğu öne sürülmektedir. "Vergi kaybının büyük olduğu ülkelerde ilke olarak daha radikal değişimlere ihtiyaç duyulurken, vergi kaybının daha az olduğu ülkelerde vergi sistemindeki değişimler

mükelleflerdeki yüksek uyumun korunması ile vergilerin uyum ve tahsilât masraflarının azaltılmasına yöneliktir.” (Öz-Karakurt, 2007:82).

Gelir idaresinin gelir toplama ve vergi sisteminin işleyişini tamamlama amaçlarına ulaşabilmesi için Türkiye’de gelir idaresinin yeniden yapılandırılması kapsamında 5345 sayılı 16.05.2005 tarihli bir kanunla Gelirler Genel Müdürlüğü’nün yerine Gelir İdaresi Başkanlığı kurulmuştur. Bu değişiklik ihtiyacı, idarenin gelir toplamada yetersiz kalması yanında vergi mükelleflerine yeterince hizmet verememesi, yetersiz teknolojik altyapı yüzünden etkinsiz ve verimsiz kontrollerde bulunuyor olmasından kaynaklanmaktaydı. (Çomaklı, 2007: 78) Gelir İdaresi Başkanlığı kurulduktan sonra özellikle denetim birimlerinin birleştirilmesine yönelik eleştiriler dikkati çekti. Gelir idaresi reformu ile düşünülen denetim birimlerinin tek çatı altında toplanması ile denetimde etkinlik sağlanması hedefleniyor gibi görünse de, sorun eski denetim birimlerinin yeni yapılanmada yerlerinin ne olacağına yoğunlaşmaktadır.

Vergi idaresinin yetersizliği ve etkinsizliği vergi kaçacağına yol açmaktadır. Türkiye’de Maliye Bakanlığı denetim elemanlarınca yapılan vergi incelemesinin toplam vergi mükellefi sayısına oranı yaklaşık % 2 oranındadır. Dolayısıyla kaçakçılığın azaltılması için yapılması gereken denetim yeterince yapılamamaktadır. 2005 itibarı ile toplam 5,374,000 olan mükellef sayısına karşın 104,578 inceleme yapılmış yani mükelleflerin yaklaşık 1,9’u incelenmiştir. 2005’de denetim elemanlarınca yapılan incelemelerden yalnızca 7,068’i merkezi denetim elemanlarınca (maliye müfettişi, hesap uzmanı ve gelirler kontrolörleri) yapılmıştır. (Çomaklı, 2007:75-77).

Vergi sisteminde etkinliğin bir boyutu işlem hızlarını artırmak ve etkili denetim yapmayı kolaylaştırmak üzere, maliye teşkilatının veri setinin geliştirilmesidir. Diğerleri web tabanlı uygulamalarla gerçekleştirilen elektronik vergi denetimine yönelik projelerdir. Türkiye’de bilişim toplumuna dönüşümünü hızlandırmak için 2005’de uygulamaya başlanan “e-Dönüşüm Türkiye Projesi Eylem Planı ile birlikte bazı mali işlemler elektronik ortamda tutulmaya başlandı. Eskiden kâğıt ve defter üzerinden tutulan ve düzenlenen fatura, defter ve beyannamelerin hepsi e-fatura, e-defter ve e-beyanname olarak da tutulabilir hale getirildi. Vergi Dairesi Otomasyon Projesi-VEDOP bu adımların bir sonucunda uygulamaya girdi. (İnce, 2009:243; Öz-Karakurt, 2007: 86, Çelik, 2006:161-176). Eskiye oranla daha özerk bir gelir idaresi, 16.05.2005 tarihli 25817 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren 5345 sayılı “Gelir İdaresi Başkanlığı’nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun” ile yürürlüğe girdi.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Maliye Bakanlığı'na bağlı bu yarı özerk yapı (otonom) Merkez Bankalarının özerkliği gibi tam bir özerklik şeklinde değil kamu kesimi kuralların kısmen dışında kalmayı ifade eden bir özerktir. (Öz-Karakurt, 2007:85).

Reform çalışmaları sonucunda elde edilen en önemli etkinlik artırıcı değişim vergi toplama masraflarında görülen düşmedir. 1997'de 100 YTL'lik vergi için 0,90 YTL harcama yapılırken, 2005 yılında 100 YTL'lik vergi geliri için yapılan harcama 0,79'a ve 2006'da ise 0,76'a düştü. 2007 ve 2008 yıllarındaki bir miktar azalışı 2009 yılındaki bir miktar artış izledi. Öte yandan mükellef sayısında da artışlar olması diğer olumlu bir yönü olarak dikkati çekti. 2001 yılında toplam 7.849.464 olan mükellef sayısı, 2007'de 8.170.806'a yükseldi. (Öz-Karakurt, 2007:86-87; Gelir İdaresi Başkanlığı, 2009: 162).

Türkiye'deki 17 büyük şehir belediyesini içeren ve 1982-2000 arasındaki dönemdeki verilerden hareketle yapılan bir araştırmada, mali özerkliğin merkezi hükümet harcamalarını sınırlamadığı bulgusuna ulaşıldı. Bu bulgu daha yüksek özerklik ile etkinlik artışına bağlı yararlar olduğu açıklamaları için kullanılmayacak bir bulgudur. Mali özerklik ile büyüme arasındaki ilişkinin negatif oluşu ise bu araştırmanın diğer önemli bir bulgusu oldu. (Sağbaş –Şen ve Kar, 2005)

Gelir İdaresi Başkanlığı'na yönelik eleştirel görüşlerden en dikkati çekenlerinden biri, özerk bir gelir idaresinin Duyun-ı Umumiye'nin yeni hali olduğu şeklindeki görüşlerdir. Birgül Ayman Güler'e göre, "vergi idaresi reformu, bugün IMF-Dünya Bankası-OECD şebekesi ve dostlarınca, vergi kaçağı ve kaybının idari bir sorun olduğu söylemi altında, vergi açığını büyük sermaye ve çokuluslu şirketlere ilişmeden çözmenin arayışına çevrilmiştir". Güler, gelir idaresi reformlarının amacının yabancı çıkarlarının ve alacaklarının teminatının sağlanması olduğunu iddia etmek sureti ile Duyun-ı Umumiye'ye gönderme yapmaktadır. (Aktaran, Çelik, 2006:123-124). Teorik olarak gelirlerde sağlanacak bir etkinliğin dış borçların ödenmesini kolaylaştıran bir yönü var ise de, bu eleştiride olsa bile Türkiye dış borç ödemelerini rahatlıkla yerine getirebildiğinden bu reformu bu gayeye ilişkin niyeti olanların yönde yapıyor değildir.

Diğer eleştirilerde de Gelir İdaresi Başkanlığı'nın mevcut halinin yanlış bir özerklik anlayışını yansıttığı öne sürülmektedir. Eğilmez'e göre, "vergi yönetiminin bağımsız ya da özerk olması diye bir şey söz konusu olamaz... Bağımsız olması gereken vergi yönetimi değil, vergi denetim işlevidir. Vergi denetimi, vergi yönetimi ile vergi yargısı arasında bir yerdedir ve siyasetten bağımsız olmak durumundadır. Hükümet yasayı çıkarır, vergiyi koyar, nasıl

uygulanacağını yorumlar. Ondan sonrası vergi denetiminin işidir. Yani mükellef bu düzenlemeye uygun olarak vergisini hesaplayıp ödemiş mi ödemiş mi bunun saptanması vergi denetimine aittir. Ve bu saptama bağımsız bir denetim birimi eliyle olmalıdır. Aksi takdirde siyasal iktidar kendisine yakın olanları denetletmeyebileceği gibi denetçiler üzerinde baskı yapıp raporlarını değiştirebilir. Oysa vergi denetim birimi bağımsız olursa siyasetin karışımı söz konusu olamaz”. (Eğilmez, 2008)

Bir diğer eleştiri ise özellikle Gelir İdaresi Başkanlığı'nın üst düzey personelinin eskiden müşterek kararname ile atanırken, yeni düzenlemede Maliye Bakanı tarafından atanıyor olmasının özerkliği sözde kıldığı eleştirisidir. Güçlü bir özerkliğin göstergesi olarak başkanlığa, kamu tüzel kişiliği statüsünün tanınmayıp bağlı kuruluş olarak tanımlanmış olması da eleştirilmektedir. (Şevik, 2006:103).

6.KAMU MALİYESİNDE ÖZELLEŞTİRME VE ÖZERKLEŞTİRMİYİ ETKİLEYEN EĞİLİMLER VE TARİHSEL BENZERLİKLER

Mali özerklik veya mali ademi merkeziyetçilik kavramı gelir ve harcamalar bakımından ayrı ayrı ele alınmaktadır. Harcamalar bakımından kamu hizmetleri sunumunun özelleştirilmesi son yıllarda yaygınlaşan bir uygulamadır. Basitçe, kamu hizmetlerinin bir kısmının ilgili yerdeki yerel idarelerde yapılması şeklindeki genel anlamından daha sonra bu yerel idarelerin de kimi hizmetleri özel sektöre ihale ederek hizmet sunumunu özelleştirmelerine geçiş şeklinde uygulanmaktadır.

Gelirler açısından ise özerklik daha farklı şekilde ele alınmaktadır. Vergi toplamasının özelleştirilmesi oldukça önemli şakıncalar içeren bir yöntemdir. Tanzi (2008), tüm tartışmalara rağmen vergi toplama sürecinin özelleştirilmesinin yaygınlaşacağını öne sürmektedir. Gereçesi ise, harcamaların etkinliği ve gelir toplama maliyetinin düşürülmesinin ancak bu şekilde sağlanabileceğidir. Örneğin, 19 Kasım 1995'de ABD Başkanı, özel vergi tahsilâtına yönelik pilot bir program başlatmak için yetki alınmasını öngören bir tasarıyı imzaladı. Program A.B.D. Gelir İdaresi'nin (Internal Revenue Service-IRS) ödenmeyen vergilerin tespit edilmesi için özel hukuk firmaları ve tahsilât firmaları kiralaması için 13 milyon dolar tahsisini öngörmekteydi. Bu projede vergi toplamada özelleştirmenin etkisinin ne olacağı test edilmek istenmekte idi. Tasarının aleyhindeki görüşler, kanunla belirlenmiş özel hakların bu işlemde zarar göreceği savına dayandırılmaktaydı. Tasarıyı destekleyenler ise 1990'larda % 8 düşen vergi tahsilâtının artışı için o zaman özel vergi tahsilâtı sistemi uygulanan South

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Carolina, Pennsylvania, Minnesota ve Nevada eyaletlerindeki başarıyı örnek vermekteydiler. (Smith, 1997:627,630). Türkiye’de ise Maliye Bakanı Mehmet Şimşek’in yaptığı bir açıklamada vergi tahsilâtında sağlanacak ek artışların bir kısmının çalışanlara verilmesinin öngörülmesi mali özerklik tartışmalarının yaygınlaşacağına bir göstergesi olarak yorumlanabilir. (Yeni Şafak, 2009).

Öte yandan, Çin’de yerel kalkınmayı sağlamak için uygulanan mali özerklik istenilen sonuçları vermediği gibi bu devletin hem kalkınmacı devlet hem de piyasa koruyucu federal devlet stratejilerine uygun düşmeyen niyetlenilmemiş sonuçlar ortaya çıktı. Bu niyetlenilmemiş sonuçların en önemlileri kamusal mal sunumuna yönelik merkezi bütçe dışı gelirlerin, özel sektörün gelişiminde gayri resmi finansa yaslanması ve yerel korumacılık amacı ile saklanması oldu. 2000’de Çin Başkanı Jiang Zemin, bu durumu kaotik olarak tanımlamakta ve şöyle bir tablo çizmekteydi. “Halen, Çin’in mali düzeni çok kaotiktir. Örneğin, pek çok kaynak bütçe dışı kanallar ve sistemler yüzünden kaybedilmektedir. Yerel idareler ve organların adil olmayan şekilde ücret ve cezalar toplaması, değişik bedeller talep etmeleri ve ‘küçük para saklama yolları’ geliştirmeleri oldukça yaygındır... Bu tür kaotik durumlar yalnızca hükümetin makro ekonomik düzenlemeleri uygulamasını ve mali gelirleri üzerindeki kontrolünü ciddi olarak etkilememekte bunun dışında ulusal yönetsel düzenimizin birliğini bozmakta ve yolsuzluk davranışları için gereken ortam ve koşulları da sağlamaktadır”. Çin’deki mali reform, popüler olarak “tek büyük bir kazandan yeme-chi daguofan” yerine “ayrı mutfaklarda yeme-fenzao chifah” diye bilinen farklı gelirleri merkezi ve yerel idareler arasında ayırmaya dayalı bir gelir paylaşımı sistemini uygulamaya başladı. Uygulama sonucunda zengin eyaletlerde gelir fazlası varken fakir eyaletlerde ise bütçe açıkları oldu. Bu açıkların finansmanı için sık sık farklı farklı ayarlamalar yapılmak zorunda kaldı. Uygulamaya genel olarak bakıldığında devlet gelirlerinin GSYİH’a oranının düştüğü ve yerel gelir ve harcamaların ise merkezi gelir ve harcamaların aleyhine geliştiği görüldü. Örneğin 1979’da bütçe gelirlerinin GSYİH’a oranı 28.4, merkezi gelirler toplam gelirlerin % 20.2’si ve yerel gelirler % 79.8 idi. Öte yandan harcamaların % 51.1’i merkezden % 48.9’u yereldi. 2002’de ise bütçe gelirlerinin GSYİH’a oranı 18, merkezi gelirler toplam gelirlerin % 55’i ve yerel gelirler % 45 idi. Öte yandan harcamaların % 30.7’si merkezden % 69.3’ü yerel kaynaklıydı. Çin’in bölgesel kalkınmayı sağlamak için yerel idarelere belli kurullarla sınırlı mali özerklik vermesi sonucunda bölgesel eşitsizlikler azalmadı. İlk başta mali özerklik sonucunda gelir ve harcamalarda esneklik kazanan yerel idarelerin daha sonra etkinsiz sonuçlar üretecek şekilde bölgelerindeki KİT’ler ile Küçük

Köy ve Kasaba Teşebbüsleri'ne sübvans etmek ve fonlamak için kullandıkları ve bununla yerel korumacılığa yol açtığı görüldü. Yani merkezden yapılan tahsisatın yerini alan piyasa yönelimli bir yöntem umulan sonuçları vermediği gibi bütçe dışı ekstra gelirlerin yerel sorumlular tarafından etkisiz kullanımı ortaya çıktı. (Tsai, 2004: 7-10, 19).

Küreselleşmenin mali alanlarda özerklik ihtiyacını artırdığı ve gerek özelleştirmeler ve gerekse de mali özerklik uygulamaları ile devletlerin geleneksel mali rollerinin azalacağı öne sürülmektedir. Tanzi'ye göre, II. Dünya Savaşı'ndan sonra kamu harcamalarının sürekli arttığı bir dönem yaşandıktan sonra 1970'lerin sonlarında büyük devletlere karşı bir eğilim temelde iki şekilde tezahür etti. Özelleştirme ve mali özerklik. Tanzi'ye göre bu ikisi aynı paranın iki yüzünden başka bir şeyler değildir. Çünkü benzer konulara ve amaçlara sahiptirler. Son on yıllarda küreselleşme, küresel kamusal mallar yarattığı gibi küresel kamusal "fena şeyler" de yaratmıştır. Uluslararası faaliyetler halkın özel ilgisini veya uluslararası bir hükümetin eylemlerini gerektirmektedir. Hâlbuki bu türden bir hükümet olmadığı için devletlerin bazı yetkileri sürekli ve istikrarlı bir şekilde uluslararası örgütlere, anlaşmalara ve sözleşmelere devredilmektedir. Bu durum zaman geçtikçe merkezi hükümetlerin rolünü muhtemelen zayıflatırken, yerel hükümetlerin rolünü güçlendirecektir. (Tanzi, 2008: 2005). Aktan ve Dileyici (2004), küreselleşmenin devletler ve halklar üzerindeki muhtemel fırsat ve tehditlerinin kamusal hizmet sunumu ve maliyeye etkisinin ne olacağı pek çok faktöre bağlı olduğu için öngörülemez de, ticaret akımlarının serbestleşmesinin OECD ülkelerinde GSYİH'nın yüzdesi olarak toplam vergi gelirlerinin 1975'de ortalama % 30, 5 iken, 2000'de % 37,4'e yükselttiğini belirtmektedir. Üstelik bu küreselleşme ile birlikte "fiziki varlığı olmayan bilgiye dayalı malların geliştiği ve vergi tabanının mobil hale geldiği" bir durumda bu sonuçlar oldukça ilginçtir. Ancak yoksul ülkeler bu eğilimin dışındadır ve düşük kaliteli yönetim yüzünden küreselleşmeden yararlanamamış görünmektedirler. (Aktan ve Dileyici, 2004:53-54).

Son yıllarda "Yeni Kamu Yönetimi" yaklaşımı olarak adlandırılan ve kamu yönetiminin reforme edilmesine yönelik yaklaşımlardan umulan daha etkin ve etkili bir kamu yönetimi arayışları dikkat çekicidir. Bu yaklaşımların bir kısmında öne çıkan kamu yönetiminin özerkleştirilmesi önerilerinin kapsamında Kamu Maliyesi de bulunmakta ve bir ülkenin gelirlerinin özerk idareler eliyle kullanılan kısmının büyümesi yanında, daha etkin vergi idareleri kurulması ve bu kuruluşların da özerkliği tartışmaları halen sürmektedir. Ancak bu önerilerin ilk kez öne sürülmesi veya sanki

daha önce özerk yerel idareler yokmuş gibi davranılması tashihe muhtaçtır. Bu anlamda özellikle iltizam örneği, eski tarihlerdeki bir tür kamu idaresi tekniği olarak bu çalışmada ana görünümleri ile ele alındığında daha etkin bir vergi idaresi reformuna tarihsel destekler bulunabilir.

Günümüzde nasıl vergi etkinliğinin artışı yolu ile vergi hâsılatı artırılmak isteniyorsa eski devletlerde de aynı mali kaygı vardı. Mesela Osmanlı iktisat tarihinde, devletin mali sıkıntılarının doğurduğu finansman ihtiyacının şiddetine bağlı olarak başvuru vergi toplama yöntemlerindeki tarihsel değişiklikler ve farklı uygulamaların hepsi aslında şu zorunluluktan ortaya çıktılar. Ülkenin üretim kapasitesinden en fazla vergiyi hangi yöntemle sağlayabiliriz sorusuna verilen cevaba bağlı olarak önce tımar sistemi ortaya çıktı. Daha sonra iltizam ve malikâne ile 19. yüzyılda ise merkezi bir maliye teşkilatı kurma çabaları görüldü.

Kıvanç Karaman ve Şevket Pamuk'a (2009) göre, ülkelerin tarihsel olarak vergileme kapasitelerindeki farklılıklar bir bakıma ülkelerin siyasi ve ekonomik kaderlerini doğrudan etkiledi. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin vergileme politikalarında güdülen değişikliklerden iltizamın altında yatan mantık, daha düşük maliyetle daha yüksek vergi geliri elde ederek harcamaların finanse edileceği gelirlerin istikrarını sağlamaya yönelikti. Bu yöntemde elde edilen gelirlerin bir kısmına araçların koyduğu oran arttıkça devletin mali kısıtları da artıyordu. (Karaman-Pamuk, 2009:26-33; Kiser and Kane, 2007:192). Bu farklılıklar ülkelerin gelişim patikalarını belirlediğine göre günümüzde de vergilerin etkin şekilde toplanmasına ilişkin politik önerilerin her dönem revaçta olması anlaşılabilir bir durumdur. Bu anlamda Osmanlı tecrübesi ile günümüz arayışlarının farklı dönemlerin koşullarının şekillendirdiği yapısal sınırlar içerisinde incelenmesinde amaçlanan pratik fayda yalnızca günümüzde uygulanacak etkin bir sistemin Türkiye'ye özgü özelliklerinin neler olması gerektiğine ilişkin tarihsel temel sağlamaktır. Ancak tarihsel dönemlerin farklılığı göz önünde tutulmalıysa da bunun, iltizam sistemi ile gelir idaresi reformlarının dayandığı mantığın temelde aynı olduğu gerçeğini değiştirmedeği unutulmamalıdır.

Yukarıda özetlenen iltizam veya vergi toplama sisteminin özelleştirilmesi uygulamalarının sakıncalarından sonra günümüzdeki mali özerklik yönündeki girişimlerinden umulan yararları sınırlayan bazı hususlara değinilebilir. Mali özerklik çabalarının etkinliğini etkileyen en önemli olgulardan birisi küreselleşme ile beraber ortaya çıkan uluslararası terörizm, çevresel sorunlar, küresel krizler, küresel yoksulluk ve artan rekabetin devletlerden beklenen sunulan mal ve hizmetlere yönelik talebi artırıyor oluşudur. Üstelik küreselleşme ile devletlerin gelirleri azalmasa bile

kamusal hizmet talebindeki artışı karşılayacak düzeyde de artamayışı ciddi bir sıkıntıdır. Üstelik bu durum az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin küreselleşmenin fırsatlarından yararlanma şansını azaltmaktadır. Ancak bu yetersizliklerin tek nedeninin küreselleşme olmadığını asıl kötü yönetiliyor ve kurumsal kalitelerinin düşük oluşu olduğunu da hatırlatmak gerekir. (Aktan ve Dileyici, 2004:66).

İltizam sisteminin tersine vergi toplamada ağırlığı merkezi idareye veren Prusya'da doğrudan vergileri toplayan memurlara sabit ücret ödenmekteydi. Ancak pek çok memura iki kaynaktan gelir toplamaları bürokratik ödeme şekillerinin dışında ödeme yapılmaktaydı. Bazı imalat ve satış vergilerini toplamakla görevli olan memurların çoğuna topladıkları veya yakaladıkları vergi kaçığı miktarının belli bir kısmı ödenmekteydi böylece bölge idaresi memurları merkezi yönetime kira ödedikleri gibi yönetimlerindeki tımarlardan kazanç sağlamak için teşvik edilmekteydiler. Dolayısıyla vergi toplama sisteminin etkinliğinin nedeni bürokrasinin çıkarlarına hizmet eden bu ek ödemelerdi. Etkinlikte kültürel ve dini bağlılığa pay veren Gorski'ye cevaben etkinliğin nedenini bu ödemelere bağlayan Kieser ve Schneider günümüzdeki az gelişmiş ülkelere vergi etkinliğini artırmada bu modeli önermektedir. Bunun dışında Prusya'nın mesela Fransa'ya oranla küçük oluşu, reformlar için kraliyet arazilerinin gelirin ihtiyacı duyulduğundan denetim ve gözetimin kuvvetli oluşu ve memurların yöneticilerin reform çabalarını engelleme imkânının olmayışı diğer başarı nedenleri arasında göstermektedirler. (Kieser and Schneider, 1995:789).

SONUÇ

Vergi toplama hakkının seçilmişlerden atanmışlara devri durumunda denetim sağlanmadığında vergi mükellefleri aşırı yük altında kalmakta ve vergisel gelirlerin dayandığı üretim sistemi de tahrip edilmektedir. Roma'da olduğu gibi enformasyon ve kayıt tutulmadaki yetersizlikler sömürüyü şiddetlendirmekte ve denetimi zayıflatmaktadır. Mültezimleri devlet adına denetleyecek memurlar ile seçilmiş sınıftan büyük mültezimler arasında gizli anlaşmalara dayalı menfaat birlikteliğinden beslenen yolsuzluk ve rüşvet olayları sistemin daha da yozlaşmasına yol açabilmektedir. Bu durumda vergi sistemi reformlarında, özerk gelir idaresinin işlemlerinin saydam bir şekilde nasıl denetleneceği hususu büyük önem taşımaktadır. Gelir toplamada etkinlik sağlamak ve gelir idaresinin denetiminin gelişen enformasyon teknoloji yardımı ile yakından izlemeye olanak tanıyan bir veri depolama ve paylaşım sisteminden daha iyi çare olmadığı söylenebilir. Ayrıca daha etkin ve az sayıda uzman çalışandan oluşan bir idarenin vergi

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

toplama ve denetiminde sağladığı başarılarından performansa göre ödül alması da sistemde vekillerin motivasyonunu artıracaktır.

Vergi denetçilerinin özel kesim ücretlerine yakın tutulması vergi gelirlerinden pay verilerek oluşturulacak bir mali bağımsızlığa sahip bir yapı kurulması gerektiği konusunda yaygın bir mutabakat vardır. (Eğilmez, 2008). Dünya Bankası, vergi kaçaklarının vergi idaresinin bilgisayarlaşması veya daha yüksek oransal gelir vergisi artışları ile azaldığını öne sürmektedir. Gelir idaresi reformlarının Brezilya ve Meksika'da başarılı olmasının nedeni olarak, tahsilâtın idareye verilen ödüller gösterilmektedir. Brezilya'da toplanan vergi hâsılatının tamamının bir kısmından, Meksika'da ise hâsılatın % 60'ının bir kısmından idareye ödül verilmektedir. Ayrıca denetlenen mükelleflerin gizledikleri gelirlere ilişkin denetimde ve kayıt dışı mükelleflerin belirlenmesindeki etkinlikle gelir idaresinde performansa dayalı ödüllendirme sistemi arasında ilişki olduğu öne sürülmektedir. Vergi toplamada etkinlik için verilecek ödüllerin kalite ve miktar ölçütlerine göre belirlenmesi gerekmektedir. Eğer hükümet vergi ve para cezalarının toplanmasında olduğu gibi toplam sonuçlara göre idareyi ödüllendirirse vergi zorlayıcılığının kalite ve miktarını geliştirme mümkün olur. Geniş bir kaçığın olduğu başlarda vergi zorlayıcılığını yükseltmeye ihtiyaç duyulmadan vergi kaçaklarını yakalamak kolaydır. Kolay hedefler gittikten sonra ise vergi idaresinin kaliteli faaliyetleri ile etkili bir şekilde ödenmeyen vergi ve cezalar toplanabilecektir. Gizlenen gelirlerin ve kayıt dışı gelirlerin tespitinde takibatın kalitesi elemanların kalitesine bağlıdır. (Silva, 2003:135-136, 149).

Modern vergi idarelerine yönelik reformlarda öne çıkan hususlar genellikle şunlardır: mükelleflere daha güçlü yoğunlaşma, personel uzmanlaşması, maliye bakanlıklarından bağımsızlaşma ve özerk idareler tarafından daha iyi yapılabileceği için bu alanların özelleştirilmesi. Bu amaçlara ulaşabilmek için pek çok ülke düşük maaşlar yüzünden yüksek kaliteye sahip personel probleminin, vergi idaresi personeli arasındaki yolsuzluğu ve karışık ve karmaşık vergi yasaları problemleri gibi temel problemleri çözmek için vergi idaresi reformları yapmaktadırlar. Pek çok reform girişimi, vergi idaresinin fonksiyonel yapısına yoğunlaşarak, özel bir müşteri hizmetleri birimleri ve en büyük mükelleflerin işlerini halletmek için ayrı bölümler kuruyorlar. Özellikle düşük maaşlar yüzünden vergi memurlarının gayri resmi ödemeler alması vergi mükelleflerinin idare hakkındaki kuşkularını artırarak vergi bilincinin artmasına ihtiyaç duyulan vergi tabanının genişlemesi ve etkin vergi sistemleri kurulmasının önünde en

önemli engellerden birisidir. Etkinliklerine göre personelin ödüllendirilmesi iyi bir çözüm gibi görünmektedir.(Ott, 1998:3-5).

Vergi idaresinin etkinliği daha karmaşık ve zor bir soruna işaret eder. Etkin bir hukuk ve denetim sisteminin olmaması ile birlikte kamu sektöründeki yapılanmanın güçlü olmaması, mükellef ve idarenin müşterek sorumluluğunda yolsuzluk ve rüşvet olaylarına yol açabilir. Bu durumlar ise genel olarak toplumsal refahta kayıp anlamına gelmektedir. O yüzden az sayıda memurdan oluşan fakat eğitilmiş, donanımlı ve yüksek ücret alan bir vergi kadrosu kurmak önemlidir. Vergi ahlakının artması ve artan vergi bilinci gibi uzun dönemde görülen iyileşmeler ihmal edilemezler. Tüm bunların yanında, vergi idaresi basit ve istikrarlı bir geliri sağlayacak bir yapıda olmalıdır. Burada ise amaç çatışması vardır. Daha basit ve kolayca anlaşılabilir olan vergi sistemleri daha az adilken; daha eşitlikçi vergi hedefi, karmaşık ve vergi kaçırmaya müsait vergi sistemleri yaratabilmektedir. Vergi gelirlerinin istikrarı ise vergilerin çeşitlendirilmesi ile mümkün olur. (Pınar, 2010:180-181). Daha basit, anlaşılır ve tek oranlı bir vergi sistemine yönelik bazı girişimler dikkati çekmektedir. ABD’de tek oranlı vergi sistemi şeklinde tartışılan uygulamanın sonucunda, tek oranlı, aile indirimi hariç istisna ve muafiyet içermeyen, eşit kazanç düzeylerinin eşit vergiye tabi olduğu, kırtasiyeciliği azalttığı için vergi toplama masrafını düşürdüğü ve vergi tabanını uzun dönemde genişlemesi beklenmektedir. (Gerçek, 1999:125-136).

Tarihsel olarak iltizam sisteminin uygulandığı dönemlerde ortaya çıkan sonuçlar ile günümüzde mali özerklik uygulamalarının ortaya koyduğu sonuçlar arasında yapılan mukayese, devletlerin özerk idari birimlere bırakacakları kaynakların büyüklüğü kadar bu kaynakların etkin kullanılıp kullanılmadığının denetiminin nasıl yapılacağına düğümlendiğini ortaya koymaktadır. Özerk idarelerin kendi denetim birimleri mi yoksa merkezi idarenin denetim birimleri mi bu denetimi yapmalıdır? Özerk gelir idareleri kurup düşük maliyetli yüksek gelirli bir sistem kurmak şeklinde dar anlamıyla bir idari özerklik tek başına anlamlı sonuçlar üretmek için yeterli midir? İdari özerklik yanında harcamaların etkinliği de gelir idaresi reformları tasarlanırken dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla uygun bir özerklik ve merkeziyetçilik bileşiminin nasıl olacağı veya hangi gelir ve harcamaların özerk idareler hangi harcama ve gelirlerin merkezi hükümetler eliyle kullanılacağına ilişkin makul bir iş bölümünün belli bir formülü yoktur. Ancak, merkezi hükümetlerin yerel ve coğrafi birimlerin ihtiyaçlarını her zamanda doğru algılayamadığı ve etkin olmayan harcama tercihlerinde bulunduğu bilindiğinden, idari özerkliğin bir ölçüde kaçınılmaz olduğu

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

söylenebilmektedir. Ülke genelinde vergilerin etkinliğini artıracak bir Gelir İdaresi Reformu'nda ise amaç personel ve bütçelemeye özerk bir idarenin daha etkili olacağı ve vergi ve üretim kapasitesini artıracığı şeklinde ifade edilebilir.

Özellikle son yıllarda dünyada yaygınlaşan özerk gelir idareleri yolu ile yapılmaya çalışılan mali reformlarla yeterince vergi toplama etkinliği sağlanması arasında doğrudan bir bağlantı olduğu söylenememektedir. Önemli olanın daha iyi yönetim, geniş bir vergi tabanı, basit ve anlaşılır bir vergi sistemi ile mükelleflerin mali sisteme uyumu anlamında vergi bilinci yüksekliği olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

AKTAN, Coşkun Can ve VURAL, İstiklal Y., (2004), "Globalleşme ve Maliye Politikasında Değişim", *Kamu Maliyesinde Çağdaş Yaklaşımlar*, Coşkun Can Aktan-Dilek Dileyici-İstiklal Y. Vural, Seçkin, Ankara.

BALLA, Eliana and JOHNSON, Noel D., (2009), "Fiscal Crisis and Institutional Change in the Ottoman Empire and France", *The Journal of Economic History*, Vol.69, Issue.3, September.

BAYRAKÇI, Erdal, (2009), *Yerel Yönetimler Maliyesi (Ders Notları)*, Konya.

ÇELİK, Fikret, (2006), *Türkiye'de Gelir İdaresinin Yeniden Yapılandırılması Çalışmaları ve Dünya Uygulamaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ÇİZAKÇA, Murat, (1999), *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, (A Comparative Evolution of Business Partnerships The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives), Çeviri: Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

ÇOMAKLI, Şafak Ertan, (2007), *Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi&Vergisel Kayıtdışılık*, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri No: BAP / 2003/295/, Erzurum.

DE JOUVENEL, Bertrand, (1954), "The Treatment of Capitalism by Continental Intellectuals", *Capitalism and Historians*, (Edited by Introduction F.A.Hayek), Mont Pelerin

DEMİRCİ, Mustafa, (1997), "İktâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

DİLEYİCİ, Dilek, (2004), “Devletin Mali Alandaki Rol ve Fonksiyonlarındaki Değişim”, *Kamu Maliyesinde Çağdaş Yaklaşımlar*, Coşkun Can Aktan-Dilek Dileyici-İstiklal Y. Vural, Seçkin, Ankara.

EĞİLMEZ, Mahfi, (2008), “Vergi Denetimi Bağımsız Olmalı”, *Radikal*, 12.02.2008

Gelir İdaresi Başkanlığı, (2009), *Gelir İdaresi Başkanlığı 2009 Yılı Faaliyet Raporu*

GENÇ, Mehmet ve ÖZVAR, Erol, (2006-2), “Osmanlı Devletinde Bütçeler: Merkezî Hazinesinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler 2*, Birinci Baskı, Osmanlı Bankası Arşive Araştırma Merkezi, İstanbul

GENÇ, Mehmet, (1997), “İltizam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.

GENÇ, Mehmet, (2006), “Mukâtaa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.

GERÇEK, Adnan, (1999), “ABD’de Vergi Reformu Tartışmaları ve Tek Oranlı Vergi (Flat Tax) Sistemi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 14/1

GÜRAN, Tevfik, (2006), “Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918”, *Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler 1*, Birinci Baskı. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul

HEATON, Herbert, (1995), *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağdan Sanayi Devrimine*, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), 1. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul

İNCE, Neslihan İçten, (2009), “Elektronik Vergi Denetimine Doğru”, *Mali Çözüm*, Sayı: 94

KARAMAN, Kıvanç ve PAMUK, Şevket, (2009), “Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 191, Kasım.

KISER, Edgar and KANE, Danielle, (2007), “The Perils of Privatization, How the Characteristics of Principals Affected Tax Farming in the Roman Republic and Empire”, *Social Science History*, 31:2, Summer.

KISER, Edgar and SCHNEIDER, Joachim, (1995), “Reply to Gorski: Rational Choice Versus Cultural Explanations of the Efficiency of the Prussian Tax System”, *American Sociological Review*, Vol. 60, No.5.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

MA, Jun, (2003), "New Public Management in Early Modern Period: Lessons from Tax Farming History", *Administrative Theory & Praxis*, Vol. 25, No.4

Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, (2008), *Mahalli İdareler Faaliyet Raporu, 2008*, Ankara.

O'DWYER, Conor and ZIBLATT, Daniel, (2006), "Does Decentralisation Make Government More Efficient and Effective?", *Commonwealth&Comparative Politics*, Vol.44, No.3, Routledge.

OTT, Katarina, (1998), "Tax Administration Reform in Transition: The Case of Croatia", *Occasional Paper No. 5*, Institute of Public Finance, Zagreb, Croatia.

ÖZ, Ersan- KARAKURT, Birol, (2007), "Türk Gelir İdaresinde Yeniden Yapılanma ve Gelinek Nokta", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar 44/510*

ÖZVAR, Erol, (2003), *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, Kitabevi, İstanbul

PAMUK, Şevket, (2007), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul

PARASIZ, İlker, (1998), *Türkiye Ekonomisi 1923'den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, 1. Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa

PINAR, Abuzer, (2010), *Maliye Politikası-Teori ve Uygulama*, 3. Baskı, Naturel, Ankara.

SAGBAŞ, İsa; ŞEN, Hüseyin and KAR, Muhsin, (2005), "Fiscal decentralization, the size of public sector , and economic growth in Turkey", *Environment & Planning C: Government & Policy 23/1*, February, p3-19, 17p.

SALZMANN, Ariel, (1999), "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar", *Osmanlı*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, (Editörler: Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Ankara

SCHNEIDER, Aaron, (2006), "Who Gets What from Whom? The Impact of Decentralisation on Tax Capacity and Social Spending", *Commonwealth&Comparative Politics 44/3*, Routledge.

SELÇUK, Rıdvan, (2003), "Türk Vergi Sistemi ve Reform İhtiyacı", *Vergi Arenası (13-14 Kasım 2003)*, Ankara Hotel

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

SILVA, Emilson C.D., (2003), "Incentive Effects of Performance-Based Reward in Tax Administration", *Institutional Elements of Tax Design and Reform*, World Bank Technical Paper No.539, Edited by John Mc Laren

SMITH, Christina N., (1997), "Limits of Privatization: Privacy in the Context of Tax Collection, *Case Western Law Review* 47/2, Winter, p. 627, 54 p.

ŞEVİK, Mehmet Emin, (2006), *Yeniden Yapılanma Sürecinde Gelir İdaresinin Analizi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya

TANZI, VITO, (2008), "The Future of Fiscal Federalism", *European Journal of Political Economy* 24/3, September, pp. 705-712.

TREISMAN, Daniel, (2006), "Explaining Fiscal Decentralisation, Geography, Colonial History, Economic Development and Political Institutions", *Commonwealth&Comparative Politics* 44/3, Routledge.

TSAL, S. Kellee, (2004), "Off Balance: The Unintended Consequences of Fiscal Federalism in China", *Journal of Chinese Political Science* 9/2, Fall.

WEINGAST, Barry R., (2009), "Second Generation Fiscal Federalism: The Implications of Fiscal Incentives", *Journal of Urban Economics* 65

WHITE, Eugene N., (2004), " From Privatized to Government-Administered Tax Collection: Tax Farming in Eighteenth-Century France", *Economic History Review* LVII/4.

www.dpt.gov.tr/~bgyu/kalkinmaajans/Genel_Gerekçe.pdf, 13.06.2010)

Yeni Şafak, 12.12.2009

Yeni Şafak, 19.06.2010

TABLolar

Tablo 1. Belediye ve İl Özel İdare Vergi Gelirleri ve Toplam Gelirleri (2006-2008) (1.000TL)

Türü	2006			2007			2008		
	Vergi Geliri	Toplam Gelir	(%)	Vergi Geliri	Toplam Gelir	(%)	Vergi Geliri	Toplam Gelir	(%)
Belediyeler	3.347.587	26.372.864	16,4	3.678.464	23.648.122	15,6	4.077.274	25.736.012	15,8
İl Özel İdareleri	29.929	5.633.984	0,5	12.268	6.099.586	0,2	113.208	7.121.956	1,6
Toplam	3.377.516	31.724.905	10,6	3.690.732	29.747.708	10,4	4.190.482	32.857.968	10,3

KAYNAK: Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Mahalli İdareler Faaliyet Raporu, 2008, 67.

Tablo 2. Vergi Gelirleri ve Öz Gelirler (2006-2008) (1.000 TL)

Türü	2006			2007			2008		
	Vergi Geliri	Öz Gelir	(%)	Vergi Geliri	Öz Gelir	(%)	Vergi Geliri	Öz Gelir	(%)
Belediyeler	3.347.587	10.689.760	31,4	3.678.464	18.411.093	25,0	4.077.274	13.727.277	29,6
İl Özel İdareleri	29.929	4.510.003	15,1	12.268	4.874.870	39,8	113.208	5.410.112	2,1
Toplam Mahalli İdareler	3.377.516	20.674.387	16,3	3.690.732	23.285.963	15,7	4.190.482	19.137.389	17,2

KAYNAK: Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Mahalli İdareler Faaliyet Raporu, 2008, 69

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Tablo 3. Merkezi Yönetimden Aktarılan Paylar ve Toplam Gelirler (2006-2008) (1.000 TL)

Türü	2006			2007			2008		
	Merkezi Yönetimden Aktarılan Paylar	Toplam Gelir	(%)	Merkezi Yönetimden Aktarılan Paylar	Toplam Gelir	(%)	Merkezi Yönetimden Aktarılan Paylar	Toplam Gelir	(%)
Beklenenler	9.683.895	20.372.864	47,5	10.450.949	23.048.122	45,3	12.508.740	25.736.012	48,6
Bel. Başlı Kuruluşları	243.922	5.716.057	4,3	308.715	5.726.524	5,4	359.972	5.985.883	5,8
İl Özel İdareleri	1.225.491	5.635.984	20,0	1.244.716	6.039.586	20,4	1.581.249	7.121.956	22,2
Toplam	11.153.308	31.724.905	34,8	12.004.380	35.474.232	33,9	14.449.961	38.843.851	37,2

KAYNAK: Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Mahalli İdareler Faaliyet Raporu, 2008, 71.

Tablo 4, Türkiye ve AB'de Mahalli İdare Gelirleri (%) (2005)

Ülke	Toplam Vergi Geliri (%)	Mülk. Yık. Yed. (%)	Diğer Gelirler (%)
Romanya	88	8	6
Belçika	77	17	6
İsviçre	69	22	9
Almanya	57	28	15
Macaristan	57	21	22
Fransa	53	24	15
Danimarka	52	23	25
Estonya	49	34	17
Çek Cumhuriyeti	49	39	12
İspanya	49	42	9
Letonya	47	40	13
Astrupa Birliği	47	27	16
Fintlandiya	47	27	26
Slovakya	44	34	22
İtalya	44	47	8
Avusturya	42	33	25
Bulgaristan	40	34	26
Polonya	37	47	16
Litvanya	35	35	10
Lüksemburg	34	44	22
Macaristan	30	29	41
Portekiz	29	40	31
İngiltere	27	43	24
Hollanda	17	56	27
İrlanda	9	65	26
Maliye	0	80	20
Türkiye*	11	37	52

KAYNAK: Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Mahalli İdareler Faaliyet Raporu, 2008, 79.

Tablo 5. Türkiye ve AB’de Mahalli Gelirlerin GSYİH’a oranı (2005)

Gli.	%
AB 25	7,30*
Belçica	6,69*
Çek Cumhuriyeti	11,96
Danimarka	12,66
Almanya	7,23
Yunanistan	3,14
İspanya	5,80
Fransa	10,94
İtalya	14,69
Macaristan	12,64
Hollanda	5,92*
Austurya	8,00
Polonya	13,33
Portekiz	6,15
Fineandiya	19,31
İsvet	25,55
İngiltere	13,04
Norveç	12,84
Türkiye**	4,05

KAYNAK: Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Mahalli İdareler Faaliyet Raporu, 2008, 82.

TABLO 6. Türkiye ve AB'De Mahalli İdare Harcamalarının GSYİH'daki Payı (2005)

Ülke	%
Almanya	20,2
Austurya	17,3
Belçika	21,4
Belçika	5,9
Cek Cumhuriyeti	11,8
Danimarka	33,0
Estonya	8,1
Fineçdiya	19,9
Fransa	10,9
Güney Kıbrıs Rum Kesimi	2,2
Hollanda	15,9
İngiltere	13,1
İrlanda	6,7
İspanya	20,4
İsviçre	25,1
İtalya	15,6
Letonya	9,3
Litvanya	8,1
Lüksemburg	5,3
Macaristan	12,9
Malta	0,6
Polonya	13,1
Portekiz	6,1
Rumanya	7,1
Slovakya	6,8
Slovenya	8,8
Yunanistan	3,1
Avrupa Birliği	12,2
Türkiye*	4,8

KAYNAK: Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Mahalli İdareler Faaliyet Raporu, (2008), s.65'den alınmıştır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Tablo 7. Genel Bütçe Vergi Gelirleri Tahsilatı ile Gelir İdaresi Başkanlığı Harcamalarının Karşılaştırılması

Yıl	Vergi Gelirleri (Bin TL)	Gelir İdaresi Harcamaları (Bin TL)	100 TL Vergi Toplamak için Yapılan Harcaması (TL)
2001	65.788.479	471.361	0,72
2002	89.893.112	666.621	0,74
2003	111.335.368	922.283	0,83
2004	131.948.778	1.042.775	0,79
2005	151.771.701	1.152.887	0,76
2006	171.098.466	1.274.631	0,74
2007	186.986.827	1.420.925	0,75
2008	196.289.914	1.607.395	0,82

NOT: 1- Vergi Gelirleri rakamları brüt olup, Mahalli İdare ve Fon Payları ile Red ve İadeler dahil tutarlardır.

2- 2008-2009 Yılları Vergi Gelirleri içerisindeki Gelir Vergisi Tevkifat rakamına Asgari Geçim İndirimi tutarı dahildir.

KAYNAK: Gelir İdaresi Başkanlığı, 2009, 162.

EĞİN ESNAF TEŞKİLATI (1831-1846)

Prof. Dr. Ahmet AKSİN*

I-Esnaf Teşkilatı

Esnaf kelimesi Arapça kökenli olup bir sanatla veya dükkanla geçinen bir kimse¹ anlamına gelmektedir.

Eski çağlardan beri insanlar, korunmak ve müşterek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir arada yaşamaya çalışmışlardır. Bu birlikte yaşama arzusundan dolayı köy denilen küçük üniteler ile bunlardan biraz daha kalabalık olan şehir denilen ünitelerin kurulup geliştiği, insanların ihtiyaçlarına cevap vermeğe çalıştığı bilinmektedir. Bu iki ünite arasında üretim ve tüketim, arz ve talep dengelerini kuracak, ihtiyaçlara cevap verecek bir grubun olması zarurettir. Bu grupta köylünün ürettiği malı şehirlieye getiren, şehirlinin ürettiğini de köye götüren bir kesime ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacı karşılamak için, tüccar kesimi doğdu². Bu kesimin zamanla şehirlerin çevresine yerleşmesi, ellerindeki sermaye ile yeni iş imkanları oluşturmaları, toplum hayatında esnaf veya zanaatkar denilen yeni bir sınıfın doğmasına neden oldu. Bu kesim, toplumun ihtiyacına göre bakkallık, dokumacılık, fırıncılık, demircilik, hızcılık, kelekçilik, kürekçilik, kahvecilik, boyacılık vb. gibi mesleklerle uğraşip ihtiyaçlarını karşılarken, zamanla bu ihtiyaçlar, -coğrafi mekan ve iklim şartları dikkate alınarak- yeni yeni meslek dallarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köyden şehre göç olgusu ortaya çıkmıştı. Devlet, ihtiyaç olmadan yer değiştirmeleri önlemek istiyordu. Böylece üretimin ve vergi gelirlerinin düşmesinin engellenmesi amaçlanıyordu. Göç olayı bu düzeni bozmuştur. XVII. yüzyılın sonlarındaki yoğun savaş ortamında Balkanlar, savaş alanı haline gelmiş ve bu da yer değiştirme olaylarını arttırmıştı. Devlet bu tür olayları önlemek için vergi indirimi veya vergi bağışlıkları gibi teşvik tedbirleri alıyordu.

* Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Elazığ

¹ Ferit Develioğlu; *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1997, s. 234

² Rifat Özdemir; "Tokat Esnaf Teşkilatı 1771-1840", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri*, 13- 17 Ekim 1986, Samsun 1988, s. 397-398, Rifat Özdemir, *Antakya Esnaf Teşkilatı (1709-1860)*, Antakya 2002, s. 9

Örneğin, Eğin esnaflarından demirci ve çilingir esnafları kaza ihtisabıcısının Harput ve diğer kasabalardaki ayrı esnaf gruplarına göre kendilerinden daha fazla vergi alındığını bildiren arzuhal kaydına³ sicillerde rastlamaktayız.

Yine XVIII. Yüzyılın başlarından itibaren yoğunluk kazanan şehirlere akın hareketiyle tarım kesiminden kopan köylüler, işportacılık ve esnaflaşma gibi olaylarla esnaf üzerinde önemli bir baskı oluşturuyorlardı. Esnaf, sürüm imkanları gittikçe daralırken aralarına yeni adam almamakta direniyor ve bu da sürtüşmelere yol açıyordu. Bu tür gelişmeler, esnaf kadrosunu genişletme eğilimi getirirken, geçim imkanlarının, hammadde kaynaklarının ve sürüm sahalalarının bu eğilime ayak uyduramaması büyük zorlukların baş göstermesine yol açmış ve tahditlerin daraltılması konusunu gündemde tutmuştur. Fert başına düşen gelirin azalması şeklinde özetlenebilecek sebeplerle geleneksel fütüvvet ahlakına ters düşen çekişme, hile, eksik tartma, gibi durumlar esnaftan şikayetleri çoğaltıyordu.

Bu çöküş döneminde bir takım düzenlemeler yapıldı. Tahditler gevşetilerek gedikler genişletildi. 1879'da İstanbul Ticaret Odası açıldı. 1909'da Esnaf Cemiyeti Talimatnamesi çıkarıldı. Bu tarihten sonra bazı esnaf ve iş adamları dernekler kurmaya başladılar. 1910'da Ticaret ve Sanayi Odalarına Mahsus Nizamname meydana getirildi. 1913'te bütün tahditler ve dolayısıyla gedik usulü tamamen kaldırıldı. 1924'te de esnaf birlikleri resmen karıştı. Bugün bu birliklerin yerini, Odalar, Esnaf ve Sanatkar Dernekleri ile işçi ve İşveren Sendikaları almıştır⁴.

II. Ahi, Lonca ve Gedik Teşkilatları

1-Ahi Teşkilatı

Tasavvufi bir cereyan olan Fütüvvetin en önemli iki şartından biri olan Müslüman olmak, diğeri ise bir meslek sahip bulunmaktı. İşsiz kimselerin teşkilata kabul edilmemeleri, toplanma merkezi olan zaviyeleri bir işsizler yurdu olmaktan kurtarmış; bunun yanında zanaat sahiplerinin çoğunun fütüvvet teşkilatına girmeleri esnaflıkla fütüvveti birbirinden ayrılmaz iki unsur haline getirmiştir. Esnaf zaviyelerden uzaklaşıp Gayr-i Müslimleri de içine alan esnaf teşekküllerini kurmalarından sonra dahi fütüvvet geleneklerine bağlı kalmışlardır. Fütüvvet ehlinde aranan doğruluk, vefa, cömertlik, elinin bol, sofrasının açık olması gibi şartlar, ilerleyen asırlarda da esnafın uymaya çalıştıkları prensiplerdir. Çoğu esnafın sabahleyin gelen ikinci müşteriye henüz

³ 5 Numaralı Eğin Şer'iyeye Sicili, Belge No: 44

⁴ Ahmet Tabakoğlu; *Osmanlı İktisat Tarihi*, İstanbul 1998, s. 210

siftah etmemiş olan komşusuna göndermesi bu vefa ve cömertliğin en iyi örneğidir⁵.

Fütüvvetin Anadolu'daki kolu, teşkilatın piri Ahi Evran'a izafeten Ahilik⁶ adıyla anılır. *Ahi* kelimesi Arapça *kardeş* anlamına gelmektedir. Ancak Divan- Lügati't- Türk'te *Ahi* kelimesinin eli açık, cömert manasına da *akıldan* geldiği kaydedilmektedir⁷. Ahilik teşkilatının; bütün prensiplerini dinin asıl kaynağından alan⁸; ahlakla sanatın, konukseverlikle yardımseverliliğin uyumlu bir terkibi halinde⁹ yardım temeli üzerine kurulmuş olan¹⁰, asırlarca bütün esnaf, sanatkar ve meslek erbabına yön vererek onların çalışmalarını düzenleyen¹¹ ve XIII. Yüzyıldaki başlangıcından XVIII. yüzyıldaki çözülme dönemine¹² kadarki zaman zarfında ihtiva ve icra etmiş olduğu ahlaki terbiye ile siyasi ve iktisadi fonksiyonları görevini yapmaktadır.

Osmanlı devletinin kuruluşunda ahilerin rolleri bulunduğu gibi ilk Osmanlı hükümdarlarından bazılarının da teşkilat mensubu oldukları bilinmektedir. Ancak bir taraftan şartların giderek bazı esnaf için ağır gelmeye başlaması, diğer taraftan Müslüman ve Gayr-i Müslim esnafın bir arada yaşama ve teşkilatlanma ihtiyacı gibi hususlar, bütün esnafın toplanabilecekleri yerlere ihtiyaç göstermiş, böylece esnaf yavaş yavaş zaviyelerden uzaklaşarak loncalarda teşkilatlanmaya başlamıştır. Ancak XVIII. Yüzyılda bazı ihtilaflar dolayısıyla Müslüman esnafın loncalarının ayrılmasında zaruret olmuştur¹³.

Eski Türk geleneğinin önemli bir kültür kodu olan Kağan'ın halkını bir baba gibi gözetme ilkesi, Ahilik içinde saygınlığı olan bir otoriteye dönüşmektedir¹⁴. Esnaf başkanı, bütün üyeleri bir baba şefkatiyle koruyan ve kollayan mesleki, siyasi, ahlaki ve dini lideridir. Bu liderlik anlayışı her

⁵ Mübahat Küçüköğlü; "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devlet Tarihi II*, İstanbul 1999, s. 606

⁶ Necla Pekolcay; "İslami Türk Edebiyatı Metinlerinde Ahi Kelimesinin Yeri", *Türk Kültürü ve Ahilik, XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğler 13-15 Eylül 1985*, İstanbul 1986, s. 74

⁷ Kaşgarlı Mahmud; *Divan-ı Lügati't- Türk I*, Türk Dil Kurumu yay. s. 90

⁸ Neşet Çağatay; *Ahilik Nedir?*, Ankara 1990, Mustafa Akdağ; *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II*, Ankara 1994, s. 35

⁹ *Seyahatname-i İbn-i Batuta I*, İstanbul 1330-1333, s. 312

¹⁰ Adnan Gülerman- Sevdâ Taştekil; *Ahi Teşkilatının Türk Toplumunun Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri*, Ankara 1993, s. 3

¹¹ Sabahattin Güllü; *Ahi Birlikleri*, İstanbul 1992, s. 162

¹² Yusuf Ekinci; *a.g.e.* s. 109

¹³ Mübahat Küçüköğlü; *a.g.e.* s. 608

¹⁴ Orhan Türkdoğan; *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, Ankara 1998, s. 641

kademedeki çalışanlar arasında baba-oğul arasındakine benzer candan münasebetlerin kurulmasını sağlamıştır. Esnaf şeyhi, esnaf ile ilgili meselelerini, görüşülmek üzere yönetim kuruluna götürürdü. Buradan alınan kararlardan yönetim kurulu ile birlikte kendisi de sorumluydu. Esnaf şeyhi, yaptığı her iş ve işlemi esnafa karşı sorumluydu. Yönetim kurulu istediği zaman esnaf orta sandığını kontrol edebilir, böylece esnaf şeyhinin mali yönden denetimini yapardı. Ayrıca esnaf şeyhlerinin yaptığı iş ve işlemler büyük meclis tarafından denetlenirdi¹⁵. Böylece her esnaf grubunun düzenli bir gelir-gideri oluyor, alınan vergiler adaletli oluyordu.

Örneğin Eğin kazası esnaflarından demirci ve çilingir esnafları kaza ihtisabçısının Haput ve diğer kasabalarındaki ayrı esnaf gruplarına göre kendilerinden daha fazla vergi alındığını bildiren arzuhal kayıtlarına¹⁶ rastlamaktayız.

2-Lonca Teşkilatı

Osmanlı devletinin merkeziyetçi bir politika izlemesi sonucunda XV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ahi teşkilatı sürekli zayıflarken onun yerine açıklık prensibine uyan her an devletin denetim ve gözetiminde açık yöneticileri Sultan'ın '*Berat-ı Şerif*'i ile atanan lonca teşkilatı doğmaya başladı¹⁷.

Lonca, İtalyanca '*Lociy, Logiyye*' kelimelerinden geldiği söylendiği gibi, Fransızca *Loj* kelimesinden de geldiği bilinmektedir. Önceleri hammaddelerin verildiği yere Lonca adı veriliyordu. Zamanla esnafın toplantı yaptıkları yerlere, daha sonra aynı meslekten olan kimselerin bir birim yönetimi altında meydana getirdiği özel derneklere *Lonca*¹⁸ adı verilmektedir.

Osmanlı devletinde üretim faaliyetlerine katılan insanların hepsi, bağlı buldukları sanayi dalında ekonomik, mali, idari ve sosyal etkileri bulunan bir teşkilatın üyesidirler¹⁹. Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti esnafın teşkilatlanmasına, korunmasına ve aynı zamanda kontrolüne büyük bir önem vermiştir. Bu anlayıştan hareketle dini, iktisadi bir kurum olan Ahilik teşkilatı, ilk dönemlerinden itibaren Osmanlı şehirlerinde oldukça büyük bir önem kazanmıştır. Her meslek sahibinin yetişmesi, iş-güç sahibi olması, mesleğe

¹⁵ Yusuf Ekinci; *a.g.e*, s. 40-41

¹⁶ 5 Numaralı Eğin Şer'iyye Sicili, Belge No: 44

¹⁷ Rifat Özdemir; "Tokat Esnaf Teşkilatı (1783-1840)" *Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fakültesi Dergisi I*. Samsun 1986, s. 160

¹⁸ Rifat Özdemir; *Tokat Esnaf Teşkilatı*, s. 160

¹⁹ Ahmet Aksın; "19. Yüzyılın Başlarında Bursa Şehir Esnafı", *Türk Dünyası Araştırmaları* 132, Haziran 2001 s. 157

girmesi belli kurallara bağlanmış ve ahilik teşkilatınca yürütülmüştü. Ancak bu teşkilat zamanla sultanın izledikleri merkezîyetçi politika ve başka sebeplerden dolayı zayıflamış ve lonca teşkilatına dönüşmeye başlamıştır. XVI. yüzyılın başlarından itibaren varlığını iyice hissettirmeye başlayan Lonca Teşkilatı şehirde her hangi bir esnaf grubu mensupların belli bir sayıda bir grup teşkil etmelerinden ortaya çıkan iktisadi dayanışmayı ifade etmekteydi²⁰.

Osmanlı Devleti içinde birçok şehirde, Müslim ve Gayr-i Müslim esnafı yan yana Loncaya bağlanıp aynı Şeyh, Kethüda ve Yiğit başının idaresi altında çalışabildiği gibi, XV. yüzyılın sonlarında İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerde yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudi esnaf ve zanaatkarları kendi aralarında Loncalar kurup, kendi başlarına Kethüda ve Yiğitbaşılar seçilebiliyorlardı²¹.

Eğin kazasında Gayr-i Müslim olan şehir kethüdası Anzud oğlu Kırkor'un bin ikiyüz elli dört ve elli beş senelerinde kahyalık yaptığına dair hüccet kaydına Şer'iyye sicillerinde rastlamaktayız²².

3- Gedik Teşkilatı

Gedik kelimesi Türkçe olup, tekel, imtiyaz anlamına gelmektedir. Bir zenaat veya ticaret erbabına verilen imtiyazın başkası tarafından kullanılıp icra edilememesi anlamında kullanılmaktadır²³.

Gedik Osmanlı esnafını teşkilatlayan, *Ahi* ve *Lonca* teşkilatlarından sonra üçüncü esnaf teşkilatıdır. Uygulaması XVIII. Yüzyılın başlarından itibaren başlamışsa da, ilk resmi uygulaması 1727'de başlar ve 1860 yılına kadar devam eder. 17 Haziran 1861 tarihinde hazırlanan tüzük gereğince ilga edilir²⁴.

Bu konu üzerinde çalışmaları olan R.Özdemir'in; Ankara ve Tokat'da Gedik teşkilatının varlığını, Gedik adı altında ustalıkların sınırlandığını, ustalık alet ve edavatına ait Gedik hakkının satıldığını, Gedik hakkının terekelere miras

²⁰İbrahim Yılmazçelik; *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1997, s. 306

²¹Mustafa Akdağ; *a.g.e.*, s. 306

²²5 Numaralı *Eğin Şer'iyye Sicili*, Belge No: 50

²³Rifat Özdemir; *Antakya Esnaf Teşkilatı (1709-1860)*, Antakya 2002, s. 18

²⁴Neşet Çağatay; *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1992, s. 125-132

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

hakkı olarak konulduğunu tespit ettik²⁵. Benzer uygulamaların varlığını İstanbul ve Sivas'ta da görmekteyiz²⁶.

İncelediğimiz dönemde Eğin'de durum ne idi? Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, *Eğın Gedik* teşkilatı hakkında çok detaylı bilgi bulmamız şimdilik mümkün olmadı. Bazı tespit ettiğimiz ipuçlarından hareketle benzer uygulamaların Eğin esnafı için de geçerli olduğunu söylememiz mümkündür.

III-Eğın'de Esnaf Teşkilatı

1. Eğın'deki Nüfus Hareketlerinin Esnaf Teşkilatına Etkileri

Eğın'de 17. yüzyıla kadar ekonomik yaşam hakkında bilgi veren kaynaklara pek rastlanmaz. Halkın göçebe unsurları daha çok hayvancılıkla uğraşmışlar, yerleşik kesim ise el sanatlarına ve ticarete yönelmişlerdir.

18. ve 19. yüzyıllar ise, Eğın tam anlamıyla bir Osmanlı görüntüsüne dönüşmüş ve ekonomik merkez niteliğini kazanmıştır. Asya, Afrika ve Akdeniz kıyıları için önemli statüsüyle dikkat çekmiş, adını dönemin önemli ticaret merkezlerinde duyurmuştu. Bu yüzyılda kuru dut, ipek ve halı başlıca ihracat ürünleri arasında sayılıyordu²⁷. Ayrıca ticaret yolları üzerinde olması Eğın esnaf teşkilatını olumlu etkilemiştir. Çünkü Anadolu'da doğu-batı istikametinde uzanan kervan yollarının en önemlisi Antalya ve Alanya limanlarından Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas üzerinden Erzincan ve İran'a gitmekteydi ki, bunlardan Malatya ile Harput'a giden yolun Divriği ve Arabgir üzerinden geçmesi nedeniyle XV. yüzyıldan itibaren Divriği- Arabgir- Harput ve Harput- Arabgir- Eğın- Kemah- Erzincan arasındaki ticaret yollarının gelişmesi tarımsal potansiyelleri oldukça zayıf olan Arabgir ve Eğın yerleşmelerinin bu transit kervan yoluna bağlı olarak ticari açıdan gelişmelerine ve o dönem şartları içinde oldukça büyük nüfus miktarını bünyelerinde barındırabilmelerine imkan tanımıştır²⁸.

19. yüzyılda kazadan hayvanlara yüklenen sarı sahtiyan, ipek, manusa, halı, boya, deri dış pazarlara götürülür, dışardan ise altın ve gümüş gelirdi. Sanat ve ticaret genellikle Ermenilerin elindeydi. Halep kenti de bu alışverişin hem

²⁵ Rifat Özdemir; "*Tokat Esnaf Teşkilatı*", s. 400-424

²⁶ Robert Mantran; *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1986, s. 351-355

²⁷ *1307 Tarihli Mamuratü'l- Aziz Sahnemesi*; s. 84

²⁸ Erdal Karakaş; *Ağın- Arapkir ve Kemaliye* s.34-35

alıcısı hem de satıcısı merkezini yapıyordu²⁹. 19. yüzyılın ilk İstanbul'da kasaplık, hamallık, bakkallık, kömürcülük Eğinlilerin geçim kaynağı olurken, Ermeniler sarraflık ve ticari işlerde sosyal ve ekonomik yaşamlarını yönlendirmişlerdir³⁰. Eğinde kervancılığın etkisiyle halıcılık ve sarıçiçek yaylasındaki hayvancılık faaliyetlerinin etkisiyle dericilik oldukça gelişmişti. Ticaret ve sanayideki ilerleme Eğinin ekonomik gelişimini etkilediği gibi fiziki gelişimini de etkileyecektir. Nitekim önceden bağ alanları olarak kullanılan alanlar yavaş yavaş yerleşme alanları haline gelecek ve yeni mahalleler kurulacaktır. İsimlerinden anlaşılacağı gibi Sandıkbağ, Bahçe mahalleleri buna örneklerdir³¹.

Sonuçta; Eğindeki esnaf teşkilatının yukarıda belirtmiş olduğumuz özelliklerinden dolayı sayıları ve çalışanların Eğin nüfusu içinde büyük bir yekün tuttuğu göz önündedir. Fakat tarihi süreç içerisinde Osmanlı devletinin gerileme sürecinde özellikle eşkıyalık hareketlerinden dolayı ticaret yollarının değişmesi ve büyük kentlere göçlerin başlaması Eğin esnaf teşkilatının sayı itibarıyla azaldığı göstermektedir.

İncelediğimiz dönemde Eğin sanayisinin de ileri seviyede olduğunu görmekteyiz. Zira Vital Quinet 1891 yılında Eğinde pamuklu kumaş havlu ve yazma adı verilen ürünlerin elle ve makine ile üretildiğini, kasabada bunları üreten 11 manusa, 7 yazma imalathanesi, 7 tabakhane, 9 kürkçü 8 kumaş boyacısının ayrıca küçük sanatlarla ilgili olarak 8 çilingir, 4 nalbant, 4 demirci, 5 silahçı, 5 saatçi, 8 fırın, 15 kundura imalatçısının bulunduğunu belirtmektedir³².

Diğer taraftan Eğinde ipek dokumacılığı ürünleri oldukça yüksek kalitede olup aranan mamullerdendi. Aynı şekilde marangozluk sanatı da oldukça ileri seviyede idi. Özellikle çekmeceler, masalar, kanepeler ve sandalyeler çok zarıftı ve ince işçilikleri dikkat çekmekteydi³³.

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında yaşayan ticaret erbabının önemli bir kısmı ticari ilişkilerini İstanbul ile kurmuş ve buna büyük önem vermişlerdir. Özellikle başkentin et ve kömür kethüdalığını ellerinde tutan Eğin kökenli insanlar hemşerilerini de bu şehre getirerek onlara iş imkanları oluşturmuşlardır.

²⁹Mehmet Şimşek- Fazlı Akaya; "Tarih", *Her Yönüyle Kemaliye (Eğin)*, İstanbul 1996, s. 43

³⁰Helmuth Von Moltke; Moltke'nin Türkiye Mektupları, İstanbul 1998 s. 298-301

³¹Erdal Karakaş, *Merkezi Fonksiyonları Açısından Ağın-Arapgir ve Kemaliye İlçeleri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi) Elazığ 1996, s. 43

³²Vital Quinet; *Turque D'asie*, Paris 1892, s. 363

³³1310 Tarihli Mamuratü'l- Aziz Salnamesi, Vilayet Matbaası 1310, s. 71

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Eğİnliler İstanbul'da sadece iş bulmakla kalmamış şehirde eğitim görme fırsatını da kendilerine oluşturmuşlardır³⁴. Bu konuyla ilgili Başbakanlık Arşivinden temin ettiğimiz bazı belgeler bu hususu destekler niteliktedir. Örnek olması açısından bu belgelerdeki bilgileri kısaca aktarmamızda fayda görüyoruz.

18 Aralık 1848 tarihli bir belgede İstanbul'da yaşayan Eğİnli zimmilerden Dikran'ın Eğİnde bulunan ailesini İstanbul'a getirebilmek için çaba sarf ettiği görülmektedir³⁵. Yine aynı amaçla 18 Nisan 1855 tarihli bir diğer belgede Kale-i Sultaniye Karantina hanesi hademelerinden Eğİnli Mehmet'in de bir takım girişimlerde bulunduğu göze çapmaktadır³⁶.

Eğİnden sadece erkeklerin değil kadınlarında izin alarak İstanbul'a gitmek istedikleri belgelere yansımaktadır. Nitekim 13 Eylül 1848 tarihinde İliç karyesinden Hatice hatuna İstanbul'a gitmesi için ruhsat verildiğine dair Harput Valisine şukka gönderilmiştir³⁷. Yine benzeri bir şekilde Eğİnli Alime hatunun bana bakacak kimsem yok demesi gerekçesiyle İstanbul'daki akrabalarının yanına gitmesi için ruhsat verilmiştir³⁸.

Tarihi dönemler içerisinde, merkezlere ait nüfus verilerinin farklılığının nedenlerini, belirli dönemlerde ortaya çıkan asayiş bozuklukları ve konar göçerlerin faaliyetlerinde aramak gerekir. Nitekim 16. yüzyılda Halep Türkmenlerinin Arabgir, Amasya ve Sivas Sancaklarında yaylayıp, kışı Antalya ile Şam arasındaki bölgede geçirmeleri³⁹ nedeniyle bunların ticari faaliyetlerini merkezlerde yapmaları, merkezlerin ticari faaliyetlerini geliştirmeye yardımcı olduğu gibi, bir kısmının da buralarda ikamet etmiş olmaları, merkezlerin nüfuslarının belirli dönemlerde artış veya eksilişine sebep olabilir. Merkezlerin nüfus olarak gerilemelerinde bu konargöçerlerin doğurduğu huzursuzlukların büyük oranda etkili olduğunu söylememiz mümkündür⁴⁰.

Mesela 17. Yüzyılda bu bölgelerde ikamet eden Japovalı, Yarçekanlı ve Mürdlü gibi aşiretlerin buralarda yaptıkları asayişsizlikler nedeniyle Rakka'ya

³⁴ Ahmet Aksın; *XIX. Yüzyılda Eğİn (İdari, Fiziki, Sosyal ve İktisadi Yapı)* s. 120

³⁵ BOA; A. MKT.; Dosya, 164, Sıra 64

³⁶ BOA; A. DVN.; Dosya, 103, Sıra 3963, Gömlek 43

³⁷ BOA; A. MKT.; Dosya 147, Sıra 77

³⁸ BOA; A. MKT.; Dosya 6, Sıra 66

³⁹ Yusuf Halaçoğlu; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmeleri*, Ankara 1988, s. 25

⁴⁰ Erdal Karakaş; *Ağın- Arapkir ve Kemaliye*, s. 37

sürülmesi ve orada iskanlarının sağlanması için Arabgir'e ferman gönderilmesi de⁴¹ bu görüşü destekler niteliktedir.

2- Eğin'deki Esnaf Teşkilatları Arasındaki Geçişler

XIX. yüzyılda Eğin'deki esnaf teşkilatları arasındaki geçişler, belgelerden tespit edebildiğimiz kadarı ile, aşağıdaki tablolarda ayrı ayrı verilmiştir. Bu tablolardan Kürkçü esnafiyken Terzi esnafına katılanlar; Eğin kazasında toplam 53 Terzi esnafı bulunurken, Kürkçü esnafiyken, meslek değiştirerek Terzi esnafına 16 kişi daha katılarak, Eğin kazasından bu esnaf grubunun sayısı 69'a çıkmıştır. Dellal esnafiyken Neccar esnafına katılanlar; Eğin kazasında toplam 68 Neccar esnafı bulunurken Dellal esnafından katılanlarla bu sayı 71'i bulmuştur. Tüfenkçi esnafiyken Demirci esnafına katılanlar; Eğin kazasında toplam 18 Demirci esnafı bulunurken Tüfenkçi esnafından katılanlarla bu sayı 21'i bulmuştur. Kahveci esnafiyken Hancı esnafına katılanlar; Eğin kazasında toplam 15 Hancı bulunurken Kahveci esnafından katılanlarla bu sayı 20'i bulmuştur.

Tablo 1: Kürkçü Esnafiyken Terzi Esnafına Katılanlar⁴²

Sıra	Esnaf İsimleri	Dini Yapısı
1	Şebedoğlu İkenedes	Gayr-i Müslim
2	Nederoğlu Karabet	Gayr-i Müslim
3	Beşiroğlu Merkez	Gayr-i Müslim
4	Beşiroğlu Kesbar	Gayr-i Müslim
5	Beşiroğlu Moğalis	Gayr-i Müslim
6	Beşiroğlu Erakil	Gayr-i Müslim
7	Beşiroğlu Kçük veled-i Estefen	Gayr-i Müslim
8	Beşiroğlu Agob	Gayr-i Müslim
9	Kürkçüoğlu Mağdisi	Gayr-i Müslim
10	Nederoğlu Mağdisi	Gayr-i Müslim
11	Nederoğlu Bedros	Gayr-i Müslim

⁴¹ Yusuf Halaçoğlu; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmeleri*, Ankara 1988, s.113

⁴² *E.Ş.S., No:7, S.S. No: 27*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

12	Nederoğlu Avannes	Gayr-i Müslim
13	Kürkçüoğlu Karabet	Gayr-i Müslim
14	Kirker veled-i Karabet	Gayr-i Müslim
15	Kürkçü Melkanoğlu Haceden	Gayr-i Müslim
16	Beşiroğlu Avannes	Gayr-i Müslim

Eğin kazasında toplam 53 Terzi esnafı bulunurken, Kürkçü esnafiyken, meslek değiştirerek Terzi esnafına 16 kişi daha katılarak, Eğin kazasından bu esnaf grubunun sayısı 69'a çıkmıştır.

Tablo 2: Dellal Esnafiyken Neccar Esnafına Katılanlar⁴³

Sıra	Esnaf İsimleri	Dini Yapısı
1	Eskicioğlu İsmail	Gayr-i Müslim
2	Memişoğlu Ömer	İslam
3	Memişoğlu İsmail	İslam

Eğin kazasında toplam 68 Neccar esnafı bulunurken Dellal esnafından katılanlarla bu sayı 71'i bulmuştur

Tablo 3: Tüfenkçi Esnafiyken Demirci Esnafına Katılanlar⁴⁴

Sıra	Esnaf İsimleri	Dini Yapısı
1	Tepenkçi Parih veled-i Boğus	Gayr-i Müslim
2	Tepenkçi Barsam veled-i Kabril	Gayr-i Müslim
3	Ömeroğlu Osman	İslam

Eğin kazasında toplam 18 demirci esnafı bulunurken Tüfenkçi esnafından katılanlarla bu sayı 21'i bulmuştur.

⁴³ E.Ş.S., No:7, S.S. No: 51

⁴⁴ E.Ş.S., No:7, S.S. No: 71

Tablo 4: Kahveci Esnafiyken Hancı Esnafına Katılanlar⁴⁵

Sıra	Esnaf İsimleri	Dini Yapısı
1	Canbazoğlu Mustafa	İslam
2	Madaroğlu İbrahim	İslam
3	Hüseyinoğlu Mehmet	İslam
4	Vankaklıoğlu Ahmed	İslam
5	Hüseyinoğlu Mehmet	İslam

Eğin kazasında toplam 15 Hancı bulunurken Kahveci esnafından katılanlarla bu sayı 20'yi bulmuştur.

Bu tablodan çıkardığımız sonuçları şöyle özetleyebiliriz; Şer'iyye Sicillerinde bu dönemin özelliklerinden dolayı Mürur ve ubur⁴⁶ etmemesine dair birçok ferman bulunduğu, Eğin'de de özellikle nahiye ve karyelerden Eğin kazasının nüfus hareketlerinin olmasından şehirde arz-talep dengesinde değişme olmaktadır. Bu durumda Eğin kazasında esnaf teşkilatına yansımaktaydı. Ayrıca, Eğin kazası, geçiş noktasında olması ve askerî hareket noktası olması hasebiyle burada bulunan esnaf teşkilatının zaman içerisinde azalma veya yükselmesine sebep olmaktadır.

IV: Eğin'de Faaliyet Gösteren Esnaf ve Dükkan Sayıları

Eğin kazasında bulunan esnaf teşkilatları ve bunlarda çalışanlar hakkında detaylı bilgiyi Tablo'ten itibaren vermeyi uygun bulduk. Bu tablolardaki bilgiler 7 No'lu Eğin Sicilinden alınmıştır.

Tablo 5: Köşger Esnafı⁴⁷

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
18	84	102	36	58	194
% 17.7	% 82.3	% 100	% 18.5	% 81.5	% 100

⁴⁵ E.Ş.S., No:7, S.S. No: 79

⁴⁶ mürur ve ubur: Tezkeresiz bir ferdin bir mahalden başka bir mahale hareket etmesidir. Bu konuda geniş bilgi için bakınız; Ferit Develioğlu; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1993, s. 736

⁴⁷ 7 Numaralı Eğin Şer'iyye Sicili

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

EğİN kazasında 19 yüzyılda Müslümanlara ait 18 Köşger dükkanı bulunmaktadır. Bu da EğİN kazasındaki toplam köşger esnafının %17.7'sini oluşturmaktadır. Köşgerlik yapan gayr-i Müslimler ise 84 kişidir ki bu da toplam köşgerlerin %82.3'ünü oluşturmaktadır. Köşger esnafında 36 müslim ile 58 kişi Gayr-i Müslim kişi olmak üzere toplam 194 kişi çalışmaktadır. Müslümanlara ait dükkanlarda ikişer kişi çalıştırmışlardır. 28 adet Gayr-i Müslim dükkanında birer kişi, 40 Gayr-i Müslim dükkanında ikişer, 13 Gayr-i Müslim dükkanında üçer, 3 Gayr-i Müslim dükkanında ise dörder kişi çalışmıştır.

Ayrıca EğİN kazasında ayakkabı ustalarının ayakkabı yaparken kullandıkları maddelerin vergileri ödenmişken imalattan sonra tekrar vergi alınmamasına özen gösterilmesi ve talep edilmesi ancak başka kazalara götürülüp satıldığı takdirde kuruşta 1 para gümrük vergisi alınması hakkında hazırlanan 27 Kasım 1849 tarihli şukka kaydına rastlamaktayız⁴⁸.

Tablo 6: Bakkal Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan sayısı	G.Müslim çalışan sayısı	Toplam çalışan sayısı
155	1	156	155	1	156
% 99	%1	%100	% 99	% 1	%100

EğİN kazasında Müslümanlara ait 155 adet bakkal dükkanı bulunmaktadır. Bu durumda toplam bakkal esnafının % 99'unu Müslümanlar oluşturmaktadır. 1 adet Gayr-i Müslimlere ait bakkal dükkanı bulunmaktadır. EğİN kazasındaki bakkal dükkanlarında birer kişi çalışmaktadır.

Tablo 7: Çulfa Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
1	126	127	4	208	212
%1	%99	%100	%2	%98	%100

⁴⁸ 8 Numaralı E. Ş.S., Belge No: 76

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Eğin kazasında incelediğimiz yıllarda 127 adet toplam çulfa esnafı bulunmaktadır. Müslümanlara ait 1 dükkanda dörder kişi, 57 Gayr-i Müslim dükkanında birer, 45 Gayr-i Müslim dükkanında ikişer, 16 Gayr-i Müslim dükkanında üçer, 4 Gayr-i Müslim dükkanında dörder ve 1 Gayr-i Müslim dükkanında beşer kişi çalışmaktadır. Bu durumda Eğin kazasındaki toplam çulfa esnafının %1'ini Müslümanlar ve %99'unu Gayr-i Müslimlerden oluşturmaktadır.

Tablo 8: Dülgeran Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
8	18	26	14	31	45
% 30	% 70	% 100	% 31	% 69	% 100

Bu dönemde Eğin kazasında dülgeran esnafında çalışanların durumuna bakacak olursak; 26 dülgeran esnafında 3 Müslüman dükkanında birer kişi, 4 Müslüman dükkanında ikişer kişi ve 1 Müslüman dükkanında üçer kişi olmak üzere toplam 8 Müslüman dülgeran dükkanında 14 kişi çalışmaktadır. Gayri Müslimlerin durumu ise; 10 Gayr-i Müslim dükkanında birer kişi, 4 Gayr-i Müslim dükkanında ikişer kişi, 3 Gayr-i Müslim dükkanında üçer kişi ve 1 Gayr-i Müslim dükkanında ise dörder kişi olmak üzere toplam 18 Gayr-i Müslim dükkanında 31 Gayr-i Müslim kişi çalışmaktadır. Eğin kazasındaki toplam dülgeran esnafının Müslümanlar % 70'sini ve Gayr-i Müslim dülgeran esnafı ise % 30'unu oluşturmaktadır.

Tablo 9: Duvarcı Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
50	31	81	56	37	93
%61	%39	%100	%60	%40	%100

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında Müslümanlara ait 50 duvarcı dükkanında bulunmaktadır. Bu da Eğin kazasındaki toplam duvarcı esnafının % 61'ini Müslümanlardan oluşturmaktadır. 31 de Gayr-i Müslimlere ait duvarcı esnafı vardır. Toplam duvarcı esnafının %39'unu Gayr-i Müslimler oluşturmaktadır. Duvarcı esnafında 56 Müslüman kişi ve 37 Gayr-i Müslim kişi

olmak üzere toplam 93 kişi çalışmaktadır. 26 Gayr-i Müslim dükkanında birer kişi, 4 Gayr-i Müslim dükkanında ikişer kişi çalışmaktadır. Fakat Kiflioğlu Hacedan'a ait iki dükkanda ikişer kişi ile Çorikoğlu Vartan'a ait 2 dükkanda ise üçer kişi çalışmaktadır.

Tablo 10: Poliçeci Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
7	34	41	9	52	61
% 17	% 83	% 100	% 14	% 86	% 100

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında Poliçeci esnafında çalışanların durumu; 2 Müslümanlara ait dükkanında ikişer kişi ve Müslümanlara ait 5 dükkanda birer kişi olmak üzere Müslümanlara ait 7 dükkanda toplam 9 kişi çalışmaktadır. Gayr-i Müslimlere ait 21 dükkanda birer kişi, 9 Gayr-i Müslimlere ait dükkanda dörder kişi çalışmaktadır. Ayrıca 1 Gayr-i Müslim dükkanında Denzikoğlu'na ait 2 dükkan bulunmaktadır.

Tablo 11: Nalbant Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
9	2	11	14	3	17
% 81	% 19	% 100	% 82	% 18	% 100

Bu dönemde Müslümanlara ait 9 nalbant esnafı bulunmaktadır. Bu da Eğin kazasındaki toplam nalbant esnafının % 81'ini Müslümanlardan oluşmaktadır. Gayr-i Müslim olan 2 nalbant esnafı vardır. Toplam nalbant esnafının % 19'unu Gayr-i Müslimler oluşturmaktadır. Nalbant esnafında 14 Müslüman kişi ile 3 Gayr-i Müslim kişi olmak üzere toplam 17 kişi çalışmaktadır.

Tablo 12: Kasap Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
18	3	21	22	3	25
% 85	% 15	% 100	% 88	% 12	% 100

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında 21 adet kasap dükkanı bulunmaktadır. Bu da Eğin kazasındaki toplam kasabçı esnafının %85'i Müslümanlardan oluşmaktadır. Gayr-i Müslim 3 kasapçı esnafı bulunmaktadır. Bunlarda toplam kasapçı esnafının %15'ni oluşturmaktadır. Kasap esnafında Müslümanlara ait 11 dükkanda birer kişi, 6 Müslüman dükkanında ikişer kişi yine 1 Müslüman dükkanında beşer kişi çalışmaktadır. Müslümanlara ait toplam 18 Müslüman kasap esnafında 22 kişi çalışmaktayken; Gayr-i Müslimlere ait 3 kasap esnafında birer kişi olmak üzere toplam 3 kişi çalışmaktadır.

Tablo 13: Ekmekçi Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
4	5	9	12	14	26
% 44	% 56	% 100	% 46	% 54	% 100

Müslümanlara ait ekmekçi esnafı sayısı 4'tür. Bu da Eğin kazasındaki toplam ekmekçi esnafının %44'nü oluşturmaktadır. Ekmekçi esnafının 5'i de Gayr-i Müslimdir. Toplam ekmekçi esnafının %56'sını oluşturmaktadır. Ekmekçi esnafında 12 Müslüman kişi ile 14 Gayri Müslim olmak üzere toplam 26 kişi çalışmaktadır.

Tablo 14: Değirmenci Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
23	8	31	24	9	33
% 74	% 26	% 100	% 72	% 28	% 100

Bu dönemde Eğin kazasında değirmenci esnafların sayısı toplam 38 değirmenci esnafı bulunmaktayken bunlardan 23'ü Müslümanlara, 8 de Gayr-i Müslimdir. Bu değirmenlerden sadece 7'sinin isimlerini bilmekteyiz. Değirmenci esnaflarından Müslümanlara ait 1 değirmenci esnafında ikişer kişi, 22 değirmenci esnafında birer kişi çalışmaktadır. Gayr-i Müslimlere ait 7 değirmenci esnafında yedişer kişi, Kızıroğlu Marderus'a ait 2 değirmende ikişer kişi çalışmaktadır.

Tablo 15: Kürkçü Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
1		1	1		1
% 100		% 100	% 100		% 100

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında 1 kürkçü esnafına rastladık. Burada da bir kişi çalışmaktadır.

Tablo 16: Çömlekçi Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
2	2	4	3	7	10
% 50	% 50	% 100	% 3	% 97	% 100

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında 4 çömlekçi esnafı bulunmaktadır. Müslümanlara ait çömlekçi esnafında 3 kişi Gayr-i Müslimlere ait çömlekçi esnafında 7 kişi çalışmaktadır.

Tablo 17: Hızarcı Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
9	2	11	19	4	23
% 81	% 19	% 100	% 83	% 17	% 100

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında 11 tane hızarcı esnafı bulunmaktadır. Bunlardan 9 hızarcı esnafı Müslüman, 2 hızarcı esnafı da Gayr-i Müslimdir. Müslümanlara ait 8 dükkanda ikişer kişi ve 1 dükkanda ise de üç kişi çalışmaktadır. Gayr-i müslimlere ait 2 dükkanda ikişer kişi olmak üzere toplam 4 kişi çalışmaktadır.

Tablo 18: Mutafçıyan Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
1	6	7	4	12	16
% 99	% 99	% 100	% 25	% 75	% 100

Eğın kazasında 7 mutafçıyan esnafına rastlayabildik. Bunlardan 1'i Müslüman diğer 6'sı ise Gayr-i Müslimdir. Müslümanlara ait 1 mutafçıyan esnafında dört kişi çalışmakta olup, Gayr-i Müslimlere ait 1 dükkanda 1 kişi, 4 dükkanda ikişer kişi yine 1 dükkanda ise üç kişi olmak üzere mutafçıyan esnafında toplam 16 kişi çalışmaktadır.

Tablo 19: Sarraç Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
4		4	4		4
% 100		% 100	% 100		% 100

Bu dönemde Eğın kazasında 4 sarraç esnafına rastlayabildik. Bunların hepsi de Müslümandır. Yine klasik bir Osmanlı şehri olan Antakya'da sarraç esnafının toplamı Müslümanlardan teşekkül etmesiyle devletin bu esnaf grubunun Müslümanlar tarafından işletildiği bilgisi hasıl olmuştur⁴⁹.

Tablo 20: Neccar Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
26	30	56	41	49	90
% 46	% 54	% 100	% 45	% 55	% 100

İncelediğimiz dönemde Eğın kazasında 56 neccar esnafından 15 Müslüman dükkanında ikişer kişi ve 11 Müslüman dükkanında ise birer kişi çalışmaktadır. Gayr-i Müslimlerde ise; 15 dükkanda birer kişi, 11 dükkanda ikişer kişi ve 4 Gayr-i Müslim dükkanında üçer kişi çalıştıklarını tespit edebildik.

Tablo 21: Terzi Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
1	63	64	1	132	133
% 1	% 99	% 100	% 1	% 99	% 100

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız Rifat Özdemir; *Antakya Esnaf Teşkilatı*, s. 67, Antakya 2002

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bahsi geçen dönemde Eğin kazasında 1 Müslüman Terzi esnafında bir kişi çalışmakta olu 20 Gayr-i Müslim dükkanında birer kişi, 25 Gayr-i Müslim dükkanında ikişer kişi, 9 Gayr-i Müslim dükkanında üçer kişi, 5 Gayr-i Müslim dükkanında dörder kişi ve 3 Gayr-i Müslim dükkanında ise beşer kişi olmak üzere toplam 64 Terzi esnafı bulunurken burada da 133 kişi çalıştığını tespit edebildik.

Tablo 22: Kelekçi Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
88	4	92	97	4	101
% 95	% 5	% 100	% 96	% 4	% 100

Bu dönemde Eğin kazasında kelekçi esnaflarından 79 Müslüman esnafında birer kişi ile 9 Müslüman esnafta ikişer kişi ve 4 Gayr-i Müslim esnafında dörder kişi olmak üzere 82 kelekçi esnafında 101 kişi burada çalıştığını tespit edebildik.

Tablo 23: Bargiran Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
11	6	17	11	6	17
% 64	% 36	% 100	% 64	% 36	% 100

Eğin kazasında her bir Bargiran esnafında birer kişi çalışmakta olup bu esnaf grubunun % 64'ünü Müslümanlar ve % 36'sı Gayr-i Müslimlerden oluşmaktadır.

Tablo 24: Ahengiran Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
2	18	20	3	45	48
% 1	% 99	% 100	% 6	% 94	% 100

Eğin'de 20 Ahengiran esnafından 2 tanesi Müslüman diğerleri Gayr-i Müslimdir. Müslüman esnafında bir diğer Müslüman esnafta ise iki kişi olup 5

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Gayr-i Müslim esnafında birer kişi, 4 Gayr-i Müslim esnafında ikişer kişi, 8 Gayr-i Müslim esnafında üçer kişi ve 1 Gayr-i Müslim esnafında dörder kişi olmak üzere toplam 48 çalıştığını tespit edebildik.

Tablo 25: Saatçi Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
1	26	27	2	59	61
% 3	% 97	% 100	% 3	% 97	% 100

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında Saatçi esnaflarından olan Hacı Mustafa'ya ait iki dükkanda iki kişi çalışmakta Gayr-i Müslimlere ait 6 dükkanda birer kişi, 9 dükkanda ikişer kişi, 10 dükkanda üçer kişi ve 1 dükkanda dörder kişi olmak üzere 1 Müslüman esnafında 2 kişi 26 Gayr-i Müslim esnafında 59 kişi çalışmaktaydı.

Tablo 26: Hancı Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
19	0	19	19	0	19
% 100	0	% 100	% 100	0	% 100

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında 19 tane hancı esnafı tespit ettik. Bu esnaf gurubunun tamamı Müslümandır.

Tablo 27: Hammal Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
			8	6	14
			% 57	% 43	% 100

İncelediğimiz dönemde Eğin kazasında 8 Müslüman ve 6 Gayr-i Müslim hamal olmak üzere toplam 14 hamal tespit ettik.

Tablo 28: Attaran Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
5	6	11	5	8	13
% 48	% 52	% 100	% 38	% 62	% 100

EğİN kazasında Müslümanlardan 5 Attaran esnafı bulunmaktadır. Bu da EğİN kazasındaki toplam Attaran esnafının %48'sini oluşturmaktadır. Gayr-i Müslim Atar esnafı da 6'dır. Toplam Attaran esnafının %52'sini oluşturmaktadır. Attaran esnafında 5 Müslüman kişi ile 8 Gayr-i Müslim kişi olmak üzere toplam 13 kişi çalışmaktadır. Müslümanlara ait 5 dükkanda birer kişi ve gayr-i Müslümanlara ait 1 dükkanda 3 kişi ve 5 dükkanda ise birer kişi olmak üzere 8 çalışmaktadır.

Tablo 29: Tüfenkçi Esnafı

Müslüman Dükkan	Gayr-i Müslim Dükkan	Toplam	Müslim çalışan	G.Müslim çalışan	Toplam çalışan sayısı
18	4	22	22	4	26
% 81	% 19	% 100	% 81	% 19	% 100

EğİN kazasında 18 tane Müslümanlara ait Tüfenkçi esnafı bulunmaktadır. Bu da EğİN kazasında toplam tüfenkçi esnafının % 81'ini oluşturmaktadır. Gayr-i Müslimlere ait 4 tüfenkçi esnafı bulunmaktadır. Toplam tüfenkçi esnafının %19'unu oluşturmaktadır. Tüfenkçi esnafında 22 Müslüman kişi ile 4 Gayr-i Müslim kişi olmak üzere toplam 26 kişi çalışmaktadır. Müslümanlara ait 14 tüfenkçi esnafında birer kişi ile 4 Müslüman esnafında da iki kişi çalışmakta ve Gayr-i Müslümanlara ait 4 tüfenkçi esnafında birer kişi çalışmaktadır.

SONUÇ

Esnaf teşkilatı denilince, şehirler ve kasabalar akla geldiğine göre hammaddeyi, üreticiden veya toptancıdan alıp işledikten sonra satmak, şehre çevresinden veya uzaklardan gelen gıda, giyecek ve diğer maddeleri toptancıdan alarak kadı'nın narhı verme suretinde tespit edeceği bir kar ile dükkanında satmak işleri olduğuna göre esnafın alışverişteki rolü, üretici ve toptancı ile kendi ihtiyacı için mala istekli alıcı olan alıcı arasında aracı durumunda bulunmaktan ibarettir. Ancak bu aracılık, esnafın kendisine gelen hammaddeleri işledikten sonra, pazara dökme suretinde olduğu takdirde işe endüstri

çalışmaları da giriyor demektir. Şehirde demirci esnafı, atölyelerinde; balta, kazma, kürek, nal, gibi daha ziyade çiftçileri ilgilendiren bıçak, kama, benzeri kesici aletleri ve silah olarak kullanılan şeyleri yapmaktaydılar. Bakırcılar esnafı çoğunlukla kap- kaçak yapımı ile uğraşıyordu. Günümüzün şehirlerinde Bakırcılar ya da demirciler çarşısı adlarındaki semtler bu esnafa ait ilişkilerin toplandığı yerleri ifade ederler.

EğİN'de dokumacılığın, demirciliğın, ayakkabıcılığın, boyacılığın gelişmesi ve bu alanda verilen hizmetlerin çevre köylerini de kapsaması, kasabada oldukça kalabalık bir esnafın grubunun ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Bu alanda elimizde bulunan en değerli kaynaklardan biri 1264 (1847-48) tarihli ve 7 numaralı EğİN Şer'iyye Sicilidir.

Moltke, EğİN'i ziyaret ettiği zaman dağdan aşağı çağlayarak inen suların biri üzerinde beş değİrmen saymıştı. 7 nolu EğİN Şer'iyye Sicilinde 32 un fabrikasının bulunduğu kaydedilmiştir. Bu un değİrmenlerinin bazılarının sel değİrmeni olduğu belirtilmektedir. Dink sözü Osmanlı döneminde çeltik değİrmenleri için kullanılmaktadır. Fakat EğİN ve çevresinde çeltik tarımı yapılmamaktadır. Bu nedenle EğİN'de dink olarak adlandırılan değİrmenler, çeltik değil fakat bulgur değİrmenidir⁵⁰.

EğİN'de faaliyet gösteren esnaf teşkilatının yöneticileri için farklı unvanlar kullanılmaktadır. *Debbağ Esnafı'nın* yöneticilerine Ahi Baba, *Bakkal Esnafı'nın* yöneticisine *Bazarbaşı*, *Bakkallar Bazarbaşı*, *Bakkalbaşı*, Kuyumcu, Ekmekçi, ve Kasap Esnafı'nın yöneticilerine *Baş*(Kuyumcubaşı, Ekmekçibaşı ve Kasabbaşı gibi), *Kahveci*, *Çulfa*, *Penbeci*, *Muytab*, *Abacı*, *Terzi*, *Kalaycı*, *Çıkrıkçı*, *Oturakçı*, *Demirci*, *Nalbant*, *Katırcı*, *Semerci*, *Neccar*, *Hallaç*, *Attar* vb. gibi esnafın yöneticilerine de *Kethüda* denilmekteydi. Bazı yöneticiler esnafı tek başına idare ederken, bazı yöneticiler *Nakib*, *Yiğİtbaşı*, *Kethüda* ve *Duacı* vb. gibi yardımcıları vardı.

XIX. yüzyılda EğİN Esnafı'nın büyük çoğunluğu Müslümandı. Bunun yanında Gayr-i Müslimlerde bulunmaktaydı. Dini ayırım yapmadan beraberce teşkilatlandıkları, aynı lonca ve aynı yöneticiye bağlı olduklarını birbirlerine ve devlete karşı müşterek sorumluluk taşıdıklarını, meslekleri adına *Tarh ve Tevzi* edilen vergiyi beraberce ödediklerini, şehir halkının ihtiyacını müşterek karşıladıklarını devletin çeşitli sıkıntlarına rağmen kendi aralarında tesanüt içinde olduklarını, büyük boyutlara varan sosyal huzursuzluklardan uzak kaldıklarını belirtmemiz gerekmektedir.

⁵⁰ Zeki Arıkan; "EğİN Kasabası'nın Tarihsel Gelişimi", *OTAM 13-14*, Ankara 2003, s. 46-47

Eğin kazasında faaliyet gösteren bir çok esnaf gurubu bulunmaktadır. Bu esnaf guruplarının adlarını ve bunların sosyal durumlarını 7 Nolu Eğin Şeri'yye Sicili'nden ve Salname listelerindeki esnaf üzerine yapılan tevziatın listelerinden öğrenebilmekteyiz. Bu listelerde bütün esnaf guruplarını belirttiği gibi bunların hangi sosyal gruba dahil olduklarını da belirtmektedir. Bu listelerden tespit edebildiğimiz toplam 25 meslek adı verilmektedir.

TARİHİ KADIN PAZARLARININ ÇAĞIMIZDA YAŞAYAN TEK ÖRNEĞİ BARTIN GALLÂ BAZARI

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖĞRETEN¹

Özet

Tarihi süreçte Türk kadınının sosyo-ekonomik alandaki yeri yeterince araştırılıp ortaya konamamıştır. Son tespitler, Türk kadınının sosyo-ekonomik alanda bazı önemli aktiviteler üslendiğini ortaya koymuştur. Bu aktivitelerden biri pazarlıktır. Kadınların ticari faaliyette bulunduğu pazarlar zamanla yok olmuştur. Bu pazarlardan bazıları, faal biçimi ile olmasa da adıyla, günümüze kadar gelmiştir. Bilhassa tarihi Anadolu şehirlerinde Kadınlar Pazarı, Karılar Pazarı adıyla bilinen yer ve semtlerin olduğu bilinmektedir. Geçmişte sırf kadınların ticarî faaliyetleri için tahsis edilen alanlar olduğu anlaşılan kadın pazarları, zamanla aynı alanlara erkek esnafın da girişiyle birlikte önce karma pazar halini almış, sonra da yavaş yavaş özelliğini kaybedip yok olmuştur. Bu çalışmada, Bartın İl Merkezinde, adıyla ve aktivitesi ile hâlâ varlığını devam ettiren, yerel deyimle “Bartın Gallâ Bazarı” ele alınmıştır. Anadolu’nun kuzey batısında yer alan Bartın il merkezinde asırlardan beri faaliyetini devam ettiren bu pazarda, günümüzde beş yüz kadar kadın aktif ticaret yapmaktadır. Yılın her mevsimi, Salı ve Cuma olmak üzere haftada iki gün faaliyet gösteren bu pazarda, zamanın ve mevsimin şartlarına göre, toplumun tüketim kültürünün gereği olan pek çok ürün satılmaktadır. Pazar aynı zamanda şehrin başlıca geleneksel ticaret merkezidir. Satıcılar aynı zamanda, sattıkları ürünün üreticisidirler.

Bu çalışma yapılırken, done olarak seçilen 100 tane pazarlı kadınla yüz yüze görüşülerek anket uygulaması yapılmıştır. Çalışma ile, tarihî seyri hakkında yeterli bilgi ve belge bulunmayan Bartın Gallâ Bazarı’nın tarihi geçmişi, mesleğin yeni kuşaklara intikal tarzı ve Bartın ekonomisindeki yeri ortaya konacaktır. Ayrıca çağımız Türkiye’sinde yok olmuş veya tamamen

---

¹ Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü- aogreten@kastamonu.edu - aogreten@yahoo.com

dejenerasyona uğramış kadın pazarlarının yaşayan bu tek örneği sayesinde sistemin işleyişine ışık tutulacaktır.

1. Giriş

Tarihi Anadolu şehirlerinde Kadınlar Pazarı, Karılar Pazarı, Avrat Bazarı adıyla bilinen yer ve semtlerin olduğu bilinmektedir. Geçmişte sırf kadınların ticarî faaliyetleri için tahsis edildiği anlaşılan kadın pazarları, zamanla aynı alanlara erkek esnafın da girişiyle birlikte önce karma pazar halini almış, sonra da yavaş yavaş kadınların çekilmesiyle özelliğini kaybedip yok olmuş, unutulmuştur. Başkent Ankara'nın bugünkü adı Çıkrıkçılar Yokuşu olan semtini hâlâ pek çok Ankaralı **Karılar Pazarı** olarak bilir.

İstanbul Kadınlar Pazarı, 1950'li yıllara kadar Eminönü'nde Haliç'in kıyısında yıkılan eski halin karşısında iken 1950'li yıllarda bu semtin imar ve yeniden düzenlemesi yapılırken kadınlara Fatih semtinde bir yer gösterilmiştir. Fatih'in Unkapanı su kemerlerine yakın bölgesindeki Beyceğiz Mahallesi Nurettin Tekke Sokağı ile, bu sokağın arkasında bulunan ve ucu Fatih İtfaiyesi'nin önüne çıkan İtfaiye Caddesi'ndeki İstanbul'un son Kadınlar Pazarı şimdilerde "Siirt Pazarı" olarak anılmaktadır². Bu iki çarşı günümüzde tamamen kadınlardan temizlenmiş durumdadır.

Günümüze adı kalmış kadın pazarlarından biri Anadolu'nun tarihî şehirlerinden Konya'dadır. Halkın deyimiyle "Karılar Pazarı", sonradan yıkılmış yerine yapılan binaya "Melike Hatun Çarşısı" adı verilmiştir. Halk bu pazara günümüzde yine "Kadınlar Pazarı" demektedir. Bu pazarın, adını çevre köy ve kasabalardan gelerek kendi ürettikleri ürünlerin ticaretini yapan kadın esnaflardan aldığı bilinmektedir. Ancak günümüzde belediyelerin baskısına maruz kalan bu insanlar, itilip kakılmaktadır. Bu gidişle mevcut pazarcılar mesleğin son numuneleri olmak durumundadırlar³.

²<http://www.siirttiler-board.net/siirt-carsisi/7150-kadınlar-pazarında-burşa-kebabı/22.05.2010>.

³http://www.memleket.com.tr/author_article_detail.php?id=854/12.05.2010.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kadınların ticari faaliyette buldukları pazarlara bir örnek de Konya ilinin Ereğli kazasındadır., 2009 yılı itibariyle Meyve Sebze Hali civarında seyyar satıcılık şeklinde Perşembe günleri kurulan “Kadınlar Pazarı” daha önce Ulu Cami yanındaki Kervansaray’ın arka tarafında (Doğusunda) bulunan üzeri kapalı barakalarda iken, 2007 yılında barakaların yıkılması ile şu anki faaliyet alanına geçmiştir. Daha eski yıllarda kadınların, bu pazarlarda, evlerinde dokudukları kilim keçe türü dokuma ürünlerle çeşitli örgü ürünleri sattıkları bilinmektedir. Günümüzde ise, koyun peyniri başta olmak üzere süt, yoğurt, tereyağı gibi hayvani ürünlerle kendi bağ ve bahçelerinde ürettikleri meyve ve sebzelerini doğrudan tüketiciye sunmaktadırlar.

Niğde’de hâlen Dışarı Cami’nin güney-batı istikametine doğru kurulan kadınlar pazarına halk dilinde Avrat Bazarı denilmektedir.

Bu bildirinini konusunu oluşturan Bartın İlinin bulunduğu Batı Karadeniz bölgesinin başlıca tarihî merkezlerinden olan Kastamonu İl Merkezinde, geçmişte, Merkez Nasrullah Camii yakınında bulunan Âşir Efendi Hanı ve Cem Sultan Hanı civarında bulunan boşluk ve sokaklara kurulduğu bilinen Karılar Pazarı, günümüzde Cumartesi ve Çarşamba günleri faaliyet gösteren Topçular semti Kale Kapısındaki iki bloklu katlı pazarın bir blokunun alt katında faaliyet göstermektedir. İnebolu Karılar Pazarı, Zonguldak Karılar Pazarı, Ereğli Gallâ Bazarı, Alaplı Gallâ Bazarı, kısıtlı imkânlar altında, kıyıda köşede, sokak aralarında zor şartlarda, yozlaşmış haliyle birlikte varlıklarını devam ettiren örneklerdir. Bu bölgenin en belirgin kadın pazarı ise Bartın Gallâ Bazarı’dır. Bu pazarda hâlen 500 kadar kadın aktif ticaretle uğraşmaktadır. Günümüzde, çoğunlukla kırsal kesimden gelen kimselerin satış yaptığı bu pazarların tarihî derinliğini bilmeyenlerle adını söylemekten imtina edenlerin, mevcut durumun da etkisiyle bu pazarlara “Köylü Pazarı” dediklerine de rastlanmaktadır.

Bu çalışma ile Bartın Gallâ Bazarı’nın geçmişten günümüze uzanan süreçte geçirdiği gelişmeler, tarihi, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutu ele alınacaktır. Uzun bir geçmişi olduğu bilinen bu pazarın gözden kaçan,

zamanla kanıksanmış ve göz ardı kalmış yönlerinin yeniden gözler önüne serilmesi ve bilhassa aile ekonomisi açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, pazarın kadın girişimciliği açısından önemi de değerlendirme kapsamında ele alınacaktır.

2. TARİHİ TÜRK TOPLUMUNDA İŞ VE ÇALIŞMA ANLAYIŞI

Türkiye’de tarihi süreçte kadının ekonomideki yeri hakkıyla ele alınıp irdelenmemiştir. Kıyısından köşesinden konuyu ele alanlar olaya çoğu kez bir müsteşrik gözüyle bakmış, kadını toplu istihdam alanlarında proleterya sınıfı içinde aramışlardır. Bu durumda tabii ki ya hiçbir şey bulunamamış ya da son dönemlere ait çok az şey bulunabilmiştir. Bu da onun yok sayılması için yeterli görülmüştür. Halbuki Türk insanı genel olarak kadınıyla erkeğiyle başkasının işinde çalışmaktan hoşlanmaz. Böylesi çalışma ortamlarını nefsi için ağır, incitici ve aşağılayıcı bulur. Bu yüzdendir ki, geçmişten günümüze Batı Dünyasında görülen türden toplu istihdama ve kapsamlı istihdam alanlarına rastlanmaz. Başkalarına hizmet sunarak ve emek pazarlama yöntemi ile hayatını idame ettirmekten hoşlanmayan Türklerin kendilerine ait üretim dallarında ve tezgâhlarında ürettikleri ürünü pazarlama yöntemi ile kazanç elde etmekte daha rahat oldukları, hatta ürettikleri ürün ve yetiştirdikleri mal ile gurur duydukları müşahede edilmiştir. Türk dünyasında çok sayıda insanın bir arada istihdam edilmesine başlıca örnek asker ocağıdır. Bir de halkın ortak istifadesini kapsayan işlerin yapıldığı kısa süreli ücretsiz imece çalışmaları gösterilebilir. Uzun vadeli asker istihdamında Osmanlının Türk olmayan unsurları tercih etmesinin etkenlerinden biri belki de bu idi (Kapıkulu Ocakları). 1840’dan itibaren madencilik faaliyeti yapılan Ereğli-Zonguldak madencilik sektöründe işçi bulma sorunu yaşayan Osmanlı idaresi çözüm olarak ücretli-zorunlu çalışma yöntemini uygulamak zorunda kalmıştır⁴.

⁴ Ereğli Maden Nizamnamesi, madde 21-29. Bakz. Ahmet Öğreten-Hüseyin Koca, *Zonguldak Kömür Havzasının Tarihi, Sosyal ve Ekonomik Gelişimi (Osmanlıdan Günümüze Ereğli Havzasında Taşkömürü Üretim Faaliyetleri)*, Basılmamış Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu, Proje Kod No: 2003.07.01.01, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Zonguldak 2007, s. 55

Batı Dünyasında gerçekleşen sanayi devriminin esintilerinin ülkemize intikali ile birlikte oluşan sanayi kuruluşları toplu istihdam alanları yaratmıştır. Bu tarihten itibaren de yavaş yavaş toplu çalışma uygulamaları görülmektedir. Osmanlıda hayata geçen ve toplu istihdam ortamı yaratan ilk sanayi kuruluşları çoğunlukla devlet kuruluşudur. Buralarda istihdam edilen ilk işçilerin etnik kimlikleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Eğer çalışanlar arasında Türkler varsa, her halde işin devlet işi olması onları ortama daha kolay alıştırmıştır. Zira yaşadığımız şu çağda bile Türk toplumunun Batılı anlamda bir iş ve işçilik (amelelik) kültürüne alıştıklarını söylemek oldukça zordur⁵.

Genel karakter itibariyle Türk insanının, başkalarının hizmetini yapmaktan hoşlanmadığı tespit edilmiştir. Bu durumu bir sosyo-psikolojik karakter olarak değerlendirmek mümkündür. Bu karakterin Slav kültürüne yakın çevrelerde yaşayan Türk zümrelerinde o kültürün etkisiyle değişime uğradığı görülmektedir. Nitekim Deşt-i Kıpçak'dan (Karadeniz'in Kuzeyinden) başlayıp Anadolu'yu kuzeyden güneye geçen ve Mısır'a uzanan bir tarihî Köle Yolu güzergâhının varlığı bilinmektedir. Bu ticaret yolunun ticarî metayı Kıpçak Ülkesinden satın alınan ve Memlûklü Devlet idaresinin hizmetine sunulmak üzere sevk edilen Kıpçak çocukları idi.

2.1. Türk Kadınının Çalışma Prensibi

Türk kadınları proletarya modeli iş ve çalışma ortamlarında görülmedikleri halde, üretim faaliyeti içinde mutlak surette yer aldıkları bir gerçektir. Türk toplumunda kadınlar, gerek yerleşik hayatta, gerekse yerleşik hayata geçiş öncesinde ekonominin temelini oluşturan tarım ve hayvancılık sektöründe belli bir iş bölümü anlayışı içinde, üretimin kendilerine düşen tarafını hakkıyla karşılamaktan geri kalmamışlardır⁶. Bu gerçek İslamıktan

⁵ A. Öğreten-H. Koca, *Zonguldak Kömür Havzasının Tarihi*, s. 25-28

⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983, s. 216-217; Abdülkadir Donuk, "Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türkler'de Aile" *İÜEF. Tarih Dergisi*, Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı, İstanbul 1982, s. 166; Jean-Paul Roux, "Ortaçağ Türk

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

önce de böyledir, sonrasında da. İslamî dönemde İslam prensiplerinin öngördüğü, kadına daha müşfik davranma düsturu, kadınların gündelik hayatın ağır işlerinden bir ölçüde geriye çekilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu da meseleye biraz art niyetli yaklaşım veya gidişatı tam olarak ve yeterince kavrayamamanın sonucu olarak kadının ikinci plana atıldığı şeklinde yorumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslam Dininde kadınların günlük hayat aktivitelerini sınırlandıran hiçbir kural ve prensip olmadığı, bu din hakkında bilgi sahibi olan herkes tarafından kabul edilmektedir.

Daha yakından vâkıf olduğumuz İslamî Dönem Türk Tarihinin batı kolunda, Selçukludan Cumhuriyete kadınların üretimde, mal ve mülk edinmede bir kısıtlama ve mağduriyete uğramadıkları, kadınların sahip oldukları mal varlıkları ile toplum menfaatine yaptıkları yatırım yöntemi olan vakıf eserlerinin günümüze kadar gelmiş olmasından da anlamak mümkündür. Türk kadınının başta dokuma işi olmak üzere kendi evlerinde bir nevi kendilerine ait iş yerleri oluşturdukları, bu iş yerlerinde ürettikleri ürünleri satarak veya sattırarak kazanç elde ettikleri malumdur. Ticaret hayatında bazen ortaklık bazen de ferdi olarak faaliyet gösterdikleri de bilinmektedir. İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi Avrupa ülkelerinden gelen dokuma ürünlerinin Osmanlı piyasalarında rekabete girdiği XIX. Yüzyıl başlarında, Üsküdar'da 600, Balkan kentlerinden Tırnova'da 2000 dokuma tezgâhının bulunduğu bahsedilmektedir. Bu dokuma tezgâhlarının ihtiyacı olan ipliğin hazırlanması ve üretimi hemen hemen tamamen evlerde kadınlar tarafından yapılmaktaydı⁷. Tespitlere göre XIX. yüzyıldan itibaren, ekonomik hayatın en zor kollarından olan madencilik sektöründe çok sayıda kadının işletmecilik yaptığı son yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir. Öyle ki, Ereğli-Zonguldak kömür madenciliği sektöründe madenciliğin hiçbir aşamasında kadın işçi görülmezken, işletmeci olarak faaliyet gösteren çok sayıda kadından bazılarının faaliyeti, bu madenlerin 30/05/1940 tarih ve

---

Kadını", *Erdem* 6/18, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, (çev. Gönül Yılmaz), Eylül 1990, Ankara 1992, s. 706

⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, Eren Yayını, İstanbul 1993, s. 308-311(

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

3867 sayılı kanunla devletleştirildiği tarihe kadar sürmüştür⁸. Bartın ve havalisinde köylere yaptığımız araştırma gezileri sırasında, yakın zamanlara kadar hemen her evde, bilhassa hammaddesi keten olan çeşitli üretim ev dokuma tezgâhları bulunduğu tespit edilmiştir.

Osmanlı kadınları toplumdan soyutlanmamış aksine, fırsatların el verdiği ölçüde ekonomik ve ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. XVII. yüzyılda, evde imal ettiği mamulünü, çarşı ve pazarlarda piyasaya süren çok sayıda kadın, bir lonca sisteminin üyesi olmamakla birlikte, kendilerini mali yönden destekleyen tüccar ve diğer komisyonculardan tamamen bağımsızdılar. Köylü kadınlar, evin erkekleriyle birlikte zirai üretime etkin bir şekilde katılırken, kent merkezlerinde durum biraz farklılık göstermektedir. Çeşitli alanlardaki faaliyetleri sonucu, toplumda maddi yönden iyi durumda olan kadınlar bulunmasına rağmen, ev dışında çalışan kadın sayısı fazla değildi. Ancak, Tanzimat dönemindeki sosyo-ekonomik değişimler, sınırlı, fakat eskisinden daha fazla kadının iş hayatına girmesine yol açmıştır⁹. Jennings, Gerber ve Fariba Zarinebaf çalışmaları ile Osmanlı kadınının, ekonomik faaliyetlerde üretken, sosyal hayatta sanıldığından daha aktif olduğunu ortaya koymuşlardır. Kadınların gerek kırsal kesimde, gerekse şehirlerde, sadece evde oturan, hayattan kopuk, erkeğin güdümünde yaşayan insanlar olmadığı da tespit edilmiştir¹⁰.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı'nın Başkenti İstanbul'a gelen (1874) İtalyan yazar Edmondo de Amicis'in Osmanlı kadınları hakkındaki tespitleri dikkat çekicidir: "Osmanlı toplumunun şehir hayatında, hizmetçisi olmayan kadınlar kendi işlerinde çalışırlar. Kadınların kendi işlerinde

⁸ Ahmet Öğreten, "Ereğli Kömür Madeni Havzasında Madenci Kadınlar", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 41, Mayıs 2009-Temmuz 2009), *Jurnal of Academic Studies* 41, May 2009-July 2009, s. 35-72

⁹ Abdurrahman Kurt, "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu", *Osmanlı V*, s. 434-449

¹⁰ Feriha Karadeniz, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Farklı Sınıflardaki Osmanlı Kadınına Genel Bir Bakış", *Osmanlı V*, s. 450-457

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

çalışmaları nüfuz ve itibarlarını yükseltir”¹¹. “Günlük hayatta kadınların kendi işlerinde çalışmaları doğal görülmeyle birlikte, bir kadını, çalışmasından menfaat sağlayabilmek için çalıştırabilecek erkeğe rastlanmaz”¹². İtalyan Edmondo de Amicis’in de tespit ettiği gibi Türkler sırf para kazanmak için kadınlarını başkalarının işlerinde çalıştırmayı zillet saymışlardır. Türk kadınlarının başkalarının işinde çalışmalarına bir tek yerde rastlanır. Türkler, ancak komşuluk ve akrabalık ilişkileri çerçevesinde karşılıklı keşik, imece, diğer bir deyimle münavebe usulü çalışmak suretiyle birbirleri ile yardımlaşır, birbirlerinin işlerinde çalışırlar¹³.

XIX. Yüzyılda Osmanlı coğrafyasında dolaşan Batılı bayan seyyahlardan biri olan Lady Hornby, Türk kadınına erkeklerle karşılaştırarak daha üstün meziyetli bulmuştur. “Bu milletin kadınlarının erkeklerinden daha zengin oldukları kanaatindeyim” diyen Lady Hornby¹⁴ Türk kadınlarının zenginliğini işaret etmiş ancak kazanma yöntemleri hakkında bir bilgi vermemiştir.

Türkün tarihi kadar köklü geçmişi olan halısı ve tekstili, binlerce yıldan beri Türk kadını eliyle üretilmiş geldiği, yakın zamana kadar hemen her hanede dokuma tezgâhı başta olmak üzere bir üretim faaliyetinin olduğu, bu tezgâhlarda dünyanın nadir ve nadide Türk kumaşlarını ve halılarını dokuyanların çoğunlukla Türk kadınları olduğu gerçeğini görmemek mümkün değildir¹⁵.

¹¹ Edmondo de Amicis, *İstanbul*, (çev. Beynun Akyavaş), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1986, s. 245

¹² E.Amicis, *İstanbul*, s. 247

¹³ A. Öğreten, “Ereğli Kömür Madeni Havzasında Madenci Kadınlar”, s. 30

¹⁴ Gül Celkan, “19. Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Dolaşan Kadın Seyyahlar ve Eserlerindeki Türklerle İlgili İntibalar”, *Erdem 5/15*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, (Eylül 1989), Ankara 1991, s. 841

¹⁵ Türk Halı Sanatı hakkında: Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatının Binyılı*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2005; http://www.theottomans.org/turkce/sanat_kultur/hali.asp, 28.11 2005 ; Donald Quartaert, *Ottoman Manufacturing in the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, 1993, s. 154-155, 168-169, 174-175

Ülkemizde 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşmasından sonra görülen hızlı fakirleşme sürecinde yoksullaşan Türk kadının çalışma kültürü de değişti. Para kazanmak için başkalarının işlerinde çalışmaktan imtina eden Türk kadınlarının XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren artık sanayi kuruluşlarında erkeklerle birlikte çalışmaya başladığı görülmektedir¹⁶.

3. BARTIN GALLÂ (KARILAR) BAZARI

Türk kadınının sosyoekonomik alandaki rolü, gerek Türk gerekse yabancı araştırmacılar tarafından görmezlikten gelinmiştir. Tarihimizde belki fabrika benzeri büyük işletme sahibi kadınlarımız yoktur. Bu tür çalışma ve iş alanlarında kadınların toplu halde çalıştığı iş alanları da yoktur. Ama Türk kadınının sosyo-ekonomik alanda hiçbir fonksiyonu olmamış gibi görülmesi ve gösterilmesi de büyük haksızlıktır. Bu çalışmada, geçmişi yüzyıllara dayanan ancak gidişatı itibariyle belki bir yarım yüzyıl içinde unutulacağı ve tamamen yok olacağı benzeyen kadın pazarlarından “Bartın Karılar Pazarı” ele alınmıştır. Geçmişte sırf kadınların ticari faaliyetine tahsis edilmiş ticaret alanları olduğu anlaşılan kadın pazarları, aynı alanları erkek esnafın da kullanmaya başlamasıyla birlikte önce karma pazarlar haline gelmiş, sonra da ticaret mevzuatı ve belediyelerin mağdur edici uygulamaları karşısında, kadınların piyasadan çekilmesiyle yok olmuşlardır. Bu pazarlardan, özelliğini koruyarak günümüze kadar gelebilmiş başlıcalarından biri “Bartın Gallâ Bazarı”dır.

“Bartın Gallâ Bazarı” Bartın kent merkezinde yüzyıllardan beri hemen her türlü ürünün satışının yapıldığı başlıca pazardır. Bu pazarın adı “Karılar Pazarı” olup yerel şiveyle “Gallâ Bazarı” denilmektedir. Bu pazara “Karılar Bazarı” denilmesinin tek nedeni tüm satıcıların kadın olmasıdır. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında da mahallî şive ile söylene gelen Gallâ Bazarı deyimini kullanılacaktır.

¹⁶ Abdurrahman Kurt, “Osmanlı’da kadının Sosyo-Ekonomik Konumu”, *Osmanlı V*, Ankara 1999, s. 439-440; Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, İstanbul 1992, s. 138-139

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bartın Gallâ Bazarı'nın esnaf kadınları, günümüzde sadece kendi emekleriyle elde ettikleri ürünleri pazarlamaktadırlar. Satılan ürünlerin zamana göre değişiklik gösterdiği bilinmektedir. Günümüzde bu ürünler, satıcıların evinde, bağında, bahçesinde, bostanında yetiştirdikleri sebze ve meyveler; hayvanlarından elde ettikleri süt ve süt ürünleri ve dağlardan elde ettikleri tamamen doğal bitki ve meyvelerdir.

Bartın Gallâ Bazarı'nda hâlen yaklaşık olarak beş yüz kadın satış yapmaktadır. Kadınlar, küfeler ve plastik kaplarla getirdikleri ürünlerini müşterilerine sunmaktadırlar. Pazar, yıllardan beri her Salı ve Cuma günleri kurulmaktadır. Bu pazarda kadınlar ürettiklerini doğrudan tüketiciye ulaştırarak para kazanmaktadır. Yapılan inceleme ve araştırma sonunda kadınların, kendi aralarında yer kapma kavgası yapmadıkları, birbirlerine ve müşterilerine karşı saygılı davrandıkları tespit edildi. Satıcı kadınlar, pazaryerinde bağırıp çağırılmazlar, müşterileri ile tartışıp kavga da etmezler. Ürünlerini sattıktan ve çarşı ihtiyaçlarını gördükten sonra evlerine, köylerine dönerler.

Rivayetlere dayanan tespitlere göre geçmişte ve günümüzde her Salı ve Cuma günü kurulan "Bartın Gallâ Bazarı", bir yandan geçmişten günümüze uzanan bir geleneği yansıtırken diğer yandan da köylüyle kentliyi kaynaştıran önemli bir buluşma yeri olma özelliği taşımaktadır. Bu Pazar günümüzde kurulduğu yere gelinceye kadar birçok kez şehrin değişik yerlerinde kurula gelmiştir.

Geçmişte, belediyenin kadınlara pazar kurmaları için yer tahsis etmediği zamanlarda, kadınlar mahalle aralarında sırtlarında küfelerle dolaşarak satış yapmak zorunda kalmışlardır. Belediyenin yer göstermesiyle önceleri Yukarı Çarşı'da İskele Caddesi'nin başında kurulan pazar, daha sonra Asma Caddesi'nin başından şimdiki Valilik binası istikametinde uzanan yol boyunca kurulmuştur. Halen mevcut pazar yeri 114. cadde adıyla bilinen cadde üzerindedir. Pazarın kuzeybatısında tarihi Şadırvan Camii, kuzeyinde Şadırvan Caddesi, güneyinde Fırıncıoğlu Caddesi bulunmaktadır. Pazarın 1960'dan sonra şimdiki mevkiinde kurulmaya başladığı anlaşılmıştır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi I (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bartın'da kadınların pazarcılık faaliyetini etkileyen en büyük sıkıntı 1935 yılı ortalarından itibaren yaşanmıştır. Bartın Belediyesinin 1935 yılında aldığı bir kararla kadınların geleneksel kıyafetleri ve başları örtülü olarak şehir merkezinde dolaşmalarını yasaklaması, kadınların pazarcılık faaliyetlerini oldukça olumsuz etkilemiştir. Bartın'da yayınlanan Bartın gazetesinin 21 Haziran 1935 tarih ve 508. sayısının birinci sayfasında, Bartın Belediyesinin icadı yasak "Örtülü Kadın Tarihe Karıştı" başlığı altında şöyle verilmektedir: "Peştamal, çarşaf gibi giyimlerin ve peçe, bürük, yazma gibi şeylerle örtünmenin yasak olduğuna dair Belediye tarafından verilen karar geçen Perşembe gününden itibaren tatbika başlanmıştır. Karara uymayan kadınlar takip edilmektedir. Kadınlarımız, bilhassa gençler karara derhal uymuşlar ve düzgün giyimlerle devrimi kavradıklarını göstermişlerdir. Köylü ve fakir tabakaya mensup kadınların bile basit birer eteklik ve bir baş sargısı edinerek belediye kararına uydukları görülmektedir"¹⁷. Aynı gazetenin 28 Ağustos 1935 tarihli sayısının birinci sayfasında "Çarşafa İzin Verilmedi" başlığı altında, bir iki günden beri güya çarşafa izin verildiği yolunda oluşan yayıntıların tamamen asılsız ve uydurma olduğu, bu yayıntının bazı kadınların pelerine benzer baş sargularıyla sokakta gezdikleri halde ceza görmemeleri üzerine çıkmasının muhtemel olduğu ve bu kılıkların karara aykırı sayılmadığı belirtilerek, ülkenin her yerinde bütün belediyelerce verilen bu kararın geri alınmasına ihtimal olmadığını yalan haber uçuranlarca bilinmesinin lüzumuna işaret edilmektedir¹⁸. Bu haber Bartın Belediyesinin uyguladığı yasağın ülke genelinde bütün belediyelerce uygulandığına da işaret etmektedir.

Bu çalışma için Bartın Gallâ Bazarında pazarcılık yapan 500 kadar kadın arasından seçilen muhtelif yaşlarda 100 kadınla birebir görüşülerek yapılan anket yöntemi uygulanmıştır. Ankette kadınlara 19 soru soruldu¹⁹. (Sorular ve soruların soruluş amacı anket üzerinde gösterilmiştir Ek: 1).

¹⁷ Selâhattin Çilsüleymanoğlu, *Bartın Halk Kültürü/ III*, Bartın 1996, s. 1202

¹⁸ *Bartın [Gazetesi]*, 28 Ağustos 1935 Çarşamba, Yıl 11, Sayı 509, s. 1

¹⁹ Anket uygulamasında yardımcı olan öğrencimiz Birgül AYHAN'a teşekkür ederim.

Ayrıca konuya dair hayat hikâyeleri kaydedildi. Anket ile, pazarcılığın ekonomik boyutu yanı sıra, pazarcıların beyanlarına dayanılarak pazarın tarihi geçmişinin tespiti, mesleğin öğrenilmesi ve sonraki kuşaklara intikal yönteminin tespiti, kadın pazarcıların hayat şart ve ortamları gibi karakteristik yönlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Zira en az 150-200 yıllık geçmişi olduğu rivayet edilen Bartın Gallâ Bazarı'nın geçmişi hakkında kapsamlı bir yazılı belgeye rastlanmamıştır. Ancak genel karaktere bakılırsa şehrin kuruluşu kadar eskiye gittiğini söylemek mümkündür. Ortada gözle görülen bir gerçek olduğu halde bu gerçeği ispat edecek birkaç gazete ve magazin haber ile belediyenin kestiği 50 kuruşluk işgaliye bedel makbuzundan başka yazılı bir kaynağın olmaması çalışmanın anket yöntemine başvurulması zorunlu kılmıştır.

4. ANKET YÖNTEMİ İLE YAPILAN ÇALIŞMANIN VERİLERİNE GÖRE:

Anket verileri ve bire bir görüşme yöntemi ile kadın pazarcılardan elde edilen bilgi ve rivayetler şu başlıklar altında ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

4.1. Kadın Pazarcıların Yaşadıkları Yerin Toplam Dağılımı

YAŞANAN YER	YAŞAYAN İNSAN SAYISI	ORTALAMA DAĞILIM (%)
KÖY	89	% 89
ŞEHİR	11	% 11

Anket esnasında görüşülen kadın pazarcıların % 89'u köyde, % 11'i şehirde yaşadıkları anlaşılmıştır. Köyde yaşayan satıcıların oranının şehirdekilere nispetle oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bundan sonraki kısımlarda da temas edileceği gibi, pazarcı kadınların günümüzde pazarladıkları ürünler kendi üretim yöntemleri ile ürettikleri tarım ürünlerinden oluşmaktadır. Köylü kadınların şehirli kadınlara oranla ürünlerini yetiştirebilecekleri tarım alanları da fazladır. Hem seralarda, hem de açık sahalarda ürün yetiştirebilmektedirler. Satılan ürünler arasında

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

bulunan ehlî ve yabanî meyve ve sebzelerin hem üretimi hem de kırdan toplanmasında köylü satıcılar daha geniş imkân ve fırsata sahiptirler.

Yine köyden gelen pazarcı kadınlar şehirli pazarcı kadınlara karşı daha avantajlıdır. Köylerde yaşayan pazarcı kadın ürünlerini ücretsiz su ile sularken, şehirdekiler çoğu kere belediyenin ücretli suyunu kullanmak zorundadır. Bu yüzden köylü pazarcı kadının kazanç payı şehirlilere göre daha yüksektir. Bu da onları işe özendirir.

4.2. Kadın Pazarcıların Yaş Grupları

YAŞ ARALIĞI	KİŞİ SAYISI	ORANLAR (%)
20-25	-	-
26-30	1	% 1
31-35	3	% 3
36-40	6	% 6
41-45	16	% 16
46-50	17	% 17
51-55	17	% 17
56-60	11	% 11
61-65	11	% 11
66-70	9	% 9
71-75	3	% 3
76-80	5	% 5
81-85	1	% 1
86-90	-	-

Pazarcı kadınlar arasında 20 ile 25 ve daha aşağı yaş gurubunda kimse bulunmamaktadır. Pazarcılık yapan kadınların % 1'i 26 ile 30 yaş arasında, % 3'ü 31 ile 35 yaş arasında, % 6'sı 36 ile 40 yaş arasında, % 16'sı 41 ile 45 yaş arasında, % 17'si 46 ile 50 yaş arasında, % 17'si 51 ile 55 yaş arasında,

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

% 11'i 56 ile 60 yaş arasında, % 11'i 61 ile 65 yaş arasında, % 9'u 66 ile 70 yaş arasında, % 3'ü 71 ile 75 yaş arasında, % 5'i 76 ile 80 yaş arasında, % 1'i 81 ile 85 yaş arasında olup, 86 ile 90 yaş arası ve daha yukarı yaş gurubunda satıcılık yapan kadınlara rastlanmamıştır.

Görüldüğü gibi satıcılık yapan kadınların yoğunlaştığı yaş aralığı 41 ile 65 yaş aralığıdır. Bunun bir çok sebebi vardır.

36-40 yaş dilimi altında pazarcılık yapan kadınların sayısının 36-80 arası yaş dilimlerine göre daha az sayıda olduğu görülmektedir. Bu sayının azlığında başlıca etkenlerden biri, bu yaş dilimi altında kalan kadınların genelde küçük çocuk sahibi olmaları dolayısıyla çalışmak için vakitlerinin kısıtlı olması; pazarcılık işinin kaynanaları tarafından yürütülüyor olması, son olarak da genç kadınların pazarcılık işiyle uğraşmasına ailelerinin sıcak bakmamasından kaynaklandığı incelemeler sonucu tespit edilmiştir. 35 yaş altındaki kadınlardan bazıları pazarcılık yapmaktan çekindiklerini ve utandıklarını ifade etmişlerdir. Bunların küçük yaşta anneleri ile pazara gelmemiş kadınlar oldukları da anlaşılmıştır.

66 ile 85 yaş aralığında da pazarcılık yapan kadınlar %18'lik bir kısmı oluşturmaktadırlar. Yaşlarının ilerlemesine rağmen hâlâ pazarcılık yapmaya devam etmektedirler. Bazıları pazarcılığı bırakmak istemezken, bazıları da gelinleri pazara gelmek istemediği için işe devam etmek zorunda olduklarını beyan etmişlerdir.

4.3. Kadınların Pazarcılık Süreleri

YIL ARALIĞI	KİŞİ SAYISI	ORANLAR (%)
1-5	5	% 5
6-10	23	% 23
11-15	11	% 11
16-20	10	% 10
21-25	4	% 4
26-30	11	% 11

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

31-35	2	% 2
36-40	8	% 8
41-45	6	% 6
46-50	5	% 5
51-55	5	% 5
56-60	4	% 4
61-65	3	% 3
Yeni	1	% 1
Ara sıra gelen	2	% 2

Görüşülen kadın pazarcıların % 1'i bu mesleğe daha yeni başlamıştır. % 2'si de pazarcılığı ara sıra yapmaktadır. % 5'i 1 ile 5 yıldan beri, % 23'ü 6 ile 10 yıldan beri, % 11'i 11 ile 15 yıldan beri, % 10'u 16 ile 20 yıldan beri, % 4'ü 21 ile 25 yıldan beri, % 11'i 26 ile 30 yıldan beri, % 2'si 31 ile 35 yıldan beri, % 8'i 36 ile 40 yıldan beri, % 6'sı 41 ile 45 yıldan beri, % 5'i 46 ile 50 yıldan beri, % 5'i 51 ile 55 yıldan beri, % 4'ü 56 ile 60 yıldan beri, %3'ü 61 ile 65 yıldan beri pazarcılık yapmaktadır. Beşer yıllık dilimler halinde değerlendirilen pazarcılık süreleri içinde en yüksek sayıyı oluşturan dilim 6-10 yıllık dilimdir. Bu dilimin işe başlama sürecinin Türkiye'de yaşanan 2001 ekonomik grizinin yaşandığı yıllara tesadüf ettiğini görmekteyiz. Bu durumda işe başlamada ekonomik etkenlerin payının oldukça yüksek olduğunu söylemek kaçınılmazdır.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında pazarcılığın yıllarca süren sürekli bir meslek olduğu görülmektedir. Pazarcı kadınları % 97'lik bir kısmı pazarcılığı sürekli bir meslek olarak devam ettirmektedir. Mevsimlik veya belirli şart ve zamanlarda yapanlarsa % 2'lik bir kısmı oluşturmaktadır.

Girişimci bir ruha sahip oldukları görülen Bartınlı kadın pazarcıların bazılarının bundan önce hafif sanayi alanında muhtelif işlerde çalıştıkları ve değişik işlerle de meşgul oldukları görülmüştür.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**4.4. Pazarcı Kadınların Eğitim Durumu**

EĞİTİM DURUMU	KİŞİ SAYISI	ORANLAR (%)
Olmayan	44	% 44
İlkokul	56	% 56
Ortaokul	-	-

Ankete katılan kadın pazarcıların % 44'ünün okuma yazması bulunmamaktadır. % 56'sı ilköğretim mezunu olup, aralarında ortaokul ve lise mezunu olan yoktur. Okuryazar olmayanların kendi hikâyelerine göre okul çağları genelde köyde geçmiş, ya küçük yaştaki kardeşlerine bakmak zorunda kalmış ya da rençperlik yapan ailelerine yardım etmek zorunda kaldıkları için aileleri tarafından okula gönderilmemişlerdir.

Eğitim seviyesinin yükselmesi her alanda olumlu gelişmelerin etkenleri arasında görüldüğü halde, pazarcılık mesleğinin seçiminde olumsuz etki yapmıştır. Yapılan tespit ilköğretim seviyesi üzerinde eğitim almış pazarcı kadın olmadığını göstermiştir.

Kadın pazarcıların % 44'lük kısmını oluşturan okur-yazar olmayanlar, kendileri eğitim almadıkları halde eğitime önem vermekte, kız erkek ayırmaksızın çocuklarının eğitim alıp bir meslek sahibi olarak hayata tutunmalarını istemektedirler.

4.5. Pazarcılık Mesleğinin Seçiminde Etkili Olan Etkenler

MESLEĞİN SEÇİMİ	KİŞİ SAYISI	ORANLAR (%)
Maddi Zorluluk	3	% 3
Eşinin Zorlaması ile	1	% 1
Kaynananın Zorlaması ile	-	-
Kaynana Teşviki ile	1	% 1
Kendi İsteği ile	38	% 38

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Maddi Zorluluk ve Kendi İsteği ile	57	% 57
------------------------------------	----	------

Pazarcılık mesleğine kadınların % 3'ü maddi yönde zorda kaldıkları için, % 1'i eşinin zorlaması ile, % 1'i kaynanasının teşviki ile, % 38'i kendi isteği ile, % 57'si hem maddi yönden zorda kaldıkları hem de kendi istekleri ile başlamışlardır. Kaynanasının zorlaması ile pazarcılık işine başlayan ise yoktur.

Bu veriler doğrultusunda kadınların çoğunun kendi istekleriyle ve meddi zorluklar nedeniyle pazarcılık yaptıkları anlaşılmaktadır. Çoğunluk geçim sıkıntısı yüzünden aile bütçesine katkıda bulunmak için pazarcılık yapmaktadır. Pazardan elde ettikleri kazançla aileye büyük ölçüde katkıda bulunmaktadır. Ailenin karşılaştığı maddi zorluklar kadınları pazarcılık mesleğine itmiştir. Fakat bu mesleği yapmalarında ne eşlerinden ne de kaynanalarından bir zorlama görmeyenler %99'luk büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Kısaca mesleği kendi istekleri ile yapmaktadırlar. Pazarcı kadınların ancak % 1'i eşinin zorlaması ile bu mesleğe başlamıştır. Fakat eşinin zorlamasıyla bu mesleğe başlamasına rağmen pazarcılık mesleğine alıştıktan ve para kazandıktan sonra bu mesleği sevip bırakmak istemediğini beyan etmiştir. Yine % 1'lik bir kısmı kaynana teşviki ile bu mesleğe başlasa da daha sonra benimseyerek bırakmak istememiştir. Her ne kadar maddi zorunluluk yüzünden bu mesleğe başlayanların oranı fazla olsa da % 38'lik bir kısmı da maddi zorunluluk için değil sadece kendi istekleri ile pazarcılık mesleğine başlamışlardır. Kadınlar kazandıkları paralarla ailelerine destek olmakla birlikte eşlerine karşı daha fazla söz sahibi olduklarını düşünmektedirler. Eşlerine muhtaç olmadıkları için kadınların kendilerine güvenleri daha çok artmaktadır. Eşlerinden para istemek zorunda kalmadan kendi kazançları ile kendi ihtiyaçlarını, çocuklarının ihtiyaçlarını hatta evlerinin ihtiyaçlarını bile karşılamaktadırlar. Her ne kadar maddi zorunluluk yüzünden bu mesleğe başlasalar da para kazanmanın verdiği hazı aldıktan sonra pazarcılığı bırakmak istememişler, işlerine devam etmişlerdir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Pazarcılık mesleğine mecburiyetten başlamış kişiler de vardır. Eşi sakatlandığı ve çalışamaz duruma geldiği için, eşi öldüğünden ailenin geçimi üzerine kaldığı için, eşi işsiz olduğu için, eşi özürlü olduğu için vb. gibi sebeplerden dolayı pazarcılık mesleğine mecburen başlayanlara da rastlanmıştır.

Eşi sigortalı işte çalışmadığı için onun sigortasını ödeyen kadınlar da vardır. Bu kadınlar eşlerinin sigortası doluncaya kadar çalışıp, dolduktan sonra pazarcılığı bırakmayı düşünmektedirler.

4.6. Pazarcılıkta Meslekî Öğrenim

MESLEK ÖĞRETİCİSİ	KİŞİ SAYISI	ORANLAR (%)
Anne	41	% 41
Kaynana	24	% 24
Hem anne hem kaynana	10	% 10
Hem anne hem baba	2	% 2
Çevre	21	% 21
Görümce	1	% 1
Elti	1	% 1

Yukarıdaki verilere göre pazarcılık yapan kadınların % 41'i annesinden, % 24'ü kaynanasından, % 10'u hem anne hem kaynanasından, % 2'si hem anne hem babasından, % 21'i çevresinden, % 1'i görümcesinden, % 1'i eltisinden bu mesleği öğrendiğini ifade etmiştir.

Her mesleğin kazanılmasında ve kavranmasında bir yol ve yöntem vardır. Doğu dünyasında meslek usta-çırak ilişkisi içinde bire bir eğitimle, Batı dünyasında ise okul eğitimi ile öğrenile gelmiştir. Yukarıdaki verilere göre kadınların bu mesleği öğrenmesini sağlayan ustanın niteliği tespit edilmiştir. Araştırmaya done olan kadın pazarcıların büyük çoğunluğu bu mesleği annelerinden öğrenmişlerdir. Bunun sebebi küçük yaşlarda anneleri ile pazara gelmeleridir. Evlenmeden önce, annelerine yardım etmek için getirilen kızlar, annelerinin yanında gidip gelerek bu mesleği öğrenmişlerdir.

Uygun şart ve fırsat doğduğunda da işe girişmişlerdir. Kaynanasından görenler de ustası annesidir, temel anne sayesinde atılmıştır. Kısaca pazarcı kadınlar mesleği annelerinden öğrenmiş, kaynanalarından devralmışlardır.

Pazarcılık mesleğini hem anne hem kaynanasından öğrendiğini ifade eden kesim % 10'luk bir kısmı oluşturmaktadır. Hiç şüphesiz bunlar da temel eğitimi annelerinden almışlardır.

Bu mesleği çevresinden göreyerek öğrenen kesim de azımsanmayacak kadar çoktur. Bu kesim de % 21'lik bir kısmı kapsamaktadır. Bu tür kadınlar ne evlenmeden önce anneden, ne de evlendikten sonra kaynanadan bu mesleği görmeyen kesimdir. Bunlar genelde evlendikten sonra yaşadıkları çevrenin kadınlarından bu mesleği öğrenmişlerdir. Bazıları bu mesleğin buldukları köyün geleneği olduğunu söylemektedirler. Burada etkili olan çevre faktörüdür.

Pazarcılığı hem anne hem babasından öğrendiğini söyleyen kadınlar da vardır. Sadece kadınların satıcılık yaptığı pazarda bu söylem biraz tuhaf gözükmemektedir. Fakat kadınların eşleri, pazara gelip satıcılık yapmasalar da evlerinde eşlerinin satacakları ürünün yetiştirilmesinde yardımcı olmaktadır. Bu sayede ürün yetiştiriciliğini babadan, satıcılığını anneden gören kadınlar, mesleği hem anne hem babadan öğrendiklerini düşünmektedirler..

Pazarcılık yapan kadınlardan bazıları bu mesleği eltisinden bazıları da görüncesinden öğrenmişlerdir. Pazarcılığı bu şekilde öğrenen kadınların evlenmeden önce aileden veya çevreden görmedikleri ortaya çıkmaktadır. Tüm bunların yanında babaanne ve anneanneden pazarcılık mesleğini görenler de vardır. Fakat genellikle anne ve kaynana temeli oluşturmaktadır.

4.7. Kadın Pazarcıların Ticari Mallarının Kaynağı

ÜRÜNLERİN TEMİNİ	KİŞİ SAYISI	ORANLAR (%)
Kendi üreten	96	% 96

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Alıp satan	-	-
Hem üretip hem alıp satan	4	% 4

Kadın pazarcıların % 96'sı ticari mallarını kendi üretirken, % 4'ü hem kendisi üretmekte hem de alıp satmaktadır. Sadece alıp satan hiç yoktur. Görüldüğü gibi araştırmaya konu olan kadınların neredeyse tamamı ticari mallarını kendileri üretmektedirler.

Gallâ Bazarı'nda ticaret yapan kadınlar, Ticaret Odası, Belediye veya başka bir resmi kuruma kayıtlı değildirler. Bu yüzden hiçbir resim ve vergiye tâbi değildirler. Sadece Salı ve Cuma günleri Belediye zabıtası tarafından herkesten işgaliye kirası alınmaktadır. İşgaliye kirasının ücreti ise 2008-2010 yılları rakamlarına göre 50 kuruştur (Ek: 3'de).

4.8. Kadınlar Pazarında Satılan Mal ve Ürünler

Kadın pazarcıların bahçe ve arazilerinde kendi imkânları ile yetiştirdikleri ve Bartın Gallâ Bazarı'nda yaz mevsiminde sattıkları ürünler; domates, salatalık, biber, patlıcan, taze fasulye, taze bakla, taze bezelye, bamya, ıspanak, karalâhana, pırasa, yeşil soğan, maydanoz, tere, roka, kereviz, marul, kabak, taze mısır, pazı gibi sebzeler ile çilek, üzüm, kestane, fındık, ceviz, incir, elma, armut, erik, şeftali, kiraz, vişne, ayva, dut, kavun, karpuz gibi meyveler; dağlardan elde ettikleri ıhlamur, böğürtlen, kiren/kızılçık, ısbıt, diken ucu, beydin, salep (dondurma yapımında kullanılan bitki) gibi sebze ve meyvelerdir. Kış aylarında ise ıspanak, marul, maydanoz, pırasa, tere, roka, karalâhana, yeşil soğan, kereviz, pazı gibi sebzelerdir. Günümüzde bu ürünlerin çoğu seralarda yetiştirilmektedir. Böylece sebzenin daha çabuk ve her mevsim yetişmesi sağlanmaktadır. Bu yüzden seracılık son on seneden beri yaygınlaşmıştır. Seracılık büyük ilgi görmektedir.

Bilhassa köy şartlarında yaşayan pazarcı kadınlar aynı zamanda hayvan da beslemekte ve hayvanlarından elde ettikleri süt, yoğurt, peynir, yumurta

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gibi ürünler ile tarlalarından yetiştirdikleri süpürge bitkisinden yaptıkları süpürgeleri de satmaktadırlar.

Daha eski yıllarda pazarcılık yapan kadınların sattıkları ürünler; saman, odun, küfe, sepet, süpürge, mısır, buğday, arpa, kuru baklagiller, tavuk, kaz, yumurta, süt, yoğurt, peynir, tereyağı, katı yoğurt, manda yoğurdu, mısır unu, soğan, patates, ceviz, ıhlamur, ısıbit, kavun, karpuz, elma, armut, kabak gibi ürünler imiş. Bunların dışında kendir ve yünden dokuyup kilim yaparlar; keten yetiştirip onu döküp iplik haline getirirler, bu ipliklerden göynek, çamaşır dikerler ve satarlarmış.

4.9. Pazarcılık Mesleğinin İntikali (el değıştirmesi)

Mesleğın İntikali	Kişi Sayısı	Oranlar (%)
Gelin	57	% 57
Kız	4	% 4
Hiç kimse	39	%39

Kadın pazarcıların % 57'si pazarcılık mesleğini gelinlerine bırakmak isterken % 4'ü kızlarına bırakmak istemektedir. Pazarcılık mesleğini kimseye devretmek istemeyen kesim ise % 39'luk bir oranı kapsamaktadır.

Çoğunluğun pazarcılık mesleğini gelinlerine bırakmak istemesinin sebebi ise kızların evlenip el evine gidecek olmasıdır. Pazarcı kadınlar genelde gelinleriyle beraber yaşamaktadırlar. Bu yüzden kendilerinden sonra bu mesleğin gelinleri tarafından devam ettirilmesinden yanadırlar. Pazarcılık mesleği ve ailenin geçimine katkıda bulunma sırası kaynanadan sonra geline devredilmektedir. Aynı ev ortamında yaşadıkları halde bu mesleği gelininin yürütmesini isteyenler de vardır.

Bazen kaynana çalışmaya devam ettiği halde kaynanasından ayrılıp ayrı ev açan kadınlar kaynanalarının devretmesini beklemeden, edindiği tecrübe ile pazarcılığa başlamaktadır. Böylece gelin-kaynana aynı pazarda yan yana tezgâh açıp satıcılık yapmaktadırlar. Kadınlar kızlarına bu mesleği öğretir, fakat iş devretmeye gelince tercih gelinden yana kullanılır. Annesinin evinde

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

pazarcılığı öğrenen kadın isterse evlendikten sonra bu mesleği devam ettirir. Yani mesleğin öğrenim yeri ana evi, uygulama yeri koca evidir.

Pazarcılığı kızına devretmek isteyen kadınlara da rastlanmıştır. Bunların genelde kızları ile birlikte yaşayan kadınlar oldukları tespit edilmiştir. Bunların birlikte yaşadıkları kızları ya boşanmış ya da dul kaldıktan sonra anne evine dönmüşlerdir.

Bu mesleği kimseye bırakmak istemeyenler de vardır. Bunlardan bir kısmı mesleği zor bulanlardır. Kendileri mesleğe devam ettiği ve gücü yettiği sürece bırakmayı düşünmediği halde işin zorluğu dolayısıyla çocuklarına bırakmak istememektedirler. Kızların okuyup bir meslek sahibi olması onlar için öncelikli bir tercihtir. Pazarcılığı kızlarına tavsiye etmezler.

Bunların yanında pazarcılık mesleğini devretmek istese de devredecek kimsesi olmadığı için kimseye bırakamayanlar vardır. Çoluk çocuğu olmayan kadın bu mesleği gücünün yettiği yere kadar yapmakta kararlı gözükmektedir.

Bazı pazarcı kadınlar çocuk sahibi oldukları halde kendisine gereken ilgiyi göstermeyen ve irtibatı koparan çocuklarına kırgınlıkları dolayısıyla mesleğini kimseye bırakmak istememektedir.

Bazıları da gelin ve kızları mesleği devralmak istemediği için mesleği sonraki kuşaklara devretme şansına sahip değildirler.

Pazarcı kadınların gelin ve kızlarından bazıları bu mesleği utandığından yapmak istemezken kimi de kendine yakıştıramamaktadır. Bunların da pazarcılık mesleğini devredeceği kimsesi yok demektir. Gücünün yetebildiği yere kadar mesleği yapmaya devam edecek gözükmeleler. Ancak durum şudur ki sonunda, geçmişte var olan pek çok meslek ve sektör gibi devralınmayan bu meslek de unutulacaktır.

4.10. Kadın Pazarcılarının Kazançlarının Değerlendirilmesi

Kadın pazarcılar kazançlarının miktarı hakkında rakam telaffuz etmekten kaçınmışlardır. Harcamalara gelince, kadınlar elde ettikleri kazancı ailenin gereksinimi olan her türlü ihtiyaca sarf ettikleri anlaşılmıştır.

4.11. Pazarıcı Kadınların Eş Durumu

Eşlerin Durumu	Kişi Sayısı	Oranlar (%)
Çalışan	22	% 22
Çalışmayan	6	% 6
Emekli	56	% 56
Ölmüş	15	% 15
Ayrılmış	1	% 1

Pazarcılık yapan kadınların % 22'nin eşi çalışmakta, % 6'sının eşi işsiz, % 56'sının eşi emekli, % 15'inin eşi ölmüş, % 1'i eşinden ayrılmıştır.

Kadınlar eşleri çalışmasına rağmen geçim sıkıntısı çektiklerini bu yüzden pazarcılık mesleğini yapmakta olduklarını ifade etmişlerdir. Bazıları geçim sıkıntısı çekmediği halde eşinin eline bakmamak için yani ekonomik bağımsızlık arzusu ile çalışmaktadır. Karısının pazarcılık yapıyor olmasını gerekçe göstererek çalışmayan kocaya rastlanmadı. Erkekler eşlerinin ticari faaliyette bulunmasını desteklemektedir.

Eşi çalışmayan kadınlar eşlerinin çalışmama sebebini işsizlik olarak göstermişlerdir. Bazıları da sakat veya özürlü oldukları için çalışmamaktadır. Bunların çoğu doğuştan değil sonradan sakatlanmış ve çalışamaz duruma gelmişlerdir. Geçirdikleri kaza sonucu iş göremez hale gelen eşlerinin yardımına kadınlar koşmuş, pazarcılık mesleğine başlayarak evlerinin geçimini üslenmişlerdir. Kadınlar bu durumdan şikâyetçi değiller.

Çalışmayan erkek eşler arasında keyfi olarak çalışmayanlar da var. Böyle kişiler işsizliği bahane ederek karısının pazarcılıktan kazandığı parayı elinden almakta, bununla içki içmektedir. Buna rağmen kadın eşine

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kazandığı parayı vermezlik yapmamaktadır. Bu da kadının eşinden korktuğunu belki şiddet gördüğünü göstermektedir. Kadın bu duruma ailenin bütünlüğünü koruma adına fedakârlık edip katlanmaktadır.

Pazarcılık yapan kadınların çoğunun eşi emeklidir. Eşi emekli kadınlar çalışma gerekçelerini emekli maaşının yetmemesi olarak göstermişlerdir. Emekli olan erkek eş evde kadına yardımcı olmakta, pazara getirilecek ürünlerin bakımında ve yetiştirilmesinde katkıda bulunmaktadır. Pazarcılık yapan kadınların yoğunlaştığı yaşların 41 ile 60 yaş arasında olması kadınların çoğunun eşlerinin emekli çağında olduğunu da göstermektedir.

Eşleri öldükten sonra zor durumda kalan kadınlar evlerini geçindirmek ve çocuklarını yetiştirebilmek için pazarcılık yapmaya başlamışlardır. Bazılarına eşinin emekli maaşı kalmış olsa da alıştıkları pazarcılık mesleğine devam etmeyi tercih etmişlerdir.

Bu mesleği yapanlar asında eşinden ayrılmış olanlar da vardır. Beraber yaşadıkları çocuklarına bakmak için kendilerini çalışmak zorunlu hissetmişlerdir.

Kısaca kadınlar çalışan veya emekli olan eşine ve ailesine katkıda bulunmak için ya da eşinin çalışmaması, ölmesi, ayrılması yüzünden evini geçindirmek için pazarcılık mesleğini yapmaktadır.

4.12. Pazarcılık Mesleğinin Tarihi Geçmişi

Bartın'da kadınların devam ettirdiği pazarcılık mesleğinin geçmişinin nereye dayandığı tam olarak bilinmemektedir. Daha Bartın kurulmadan, henüz şehirleşmenin başlamadığı yıllarda bile buralarda bir canlılık, pazar hareketliliği olduğu rivayet edilmektedir. Çeşitli kaynaklara göre, Bartın ırmağının kenarına bir pazarın kurulduğu, çevre köy ve kasabalarda üretilen her türlü malın burada pazarlandığı, ilk ticari hareketlerin o yıllarda başladığı anlatılmaktadır. Irmağın etrafına halkın yerleşmesiyle ilk şehirleşme de bu dönemlerde başlamış ve giderek gelişme göstermiştir.

Bir rivayete göre Bartın'da "Gallâ Bazarı"nın kurulmasından önce kadınlar mahalle aralarında küfelerle getirdikleri ürünlerin satışını yaptıkları,

bu durumu değerlendiren Bartın Belediye'sinin 1905 yılında kadınlar için bir pazaryeri temin etmeye karar verdiği bilinmektedir²⁰. Yani bundan 105 yıl önce de kadınların pazarcılık yaptığı buradan anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklara göre de, pazarcılığın 200 yıllık bir geleneğin günümüzdeki devamıdır²¹.

Pazarcı kadınlarla bire bir görüşülerek yapılan anket sonucuna göre pazarcı kadınların % 3'ü "Gallâ Bazarı"nın geçmişinin 50 yıldan fazla olduğunu, % 3'ü 70 yıldan fazla olduğunu, % 13'ü 80 yıldan daha fazla zamandan beri, % 10'u 100 yıldan fazla zamandan beri, % 5'i 150 yıldan beri var olduğunu söylemiştir. Kadınların % 63'ünün de bir bilgi ve fikri bulunmamaktadır. Bu kadınlar anneleri, babaanneleri, hatta ninelerinin (anneanne ve babaannelerin anneleri) zamanından beri pazarcılık mesleğinin var olduğunu söylemektedirler. Bu rivayet pazarın 200 yıllık geçmişi olduğuna işaret etmektedir. Ancak Anadolu'nun en eski şehir merkezlerinde kadın pazarı olarak anılan yerlerin bulunması, günümüzde halen Türkistan kent ve kasabalarında kadınların yoğun bir şekilde bu türden pazarcılık işleriyle uğraşmaları, Anadolu'da görülen kadın pazarlarının Türklerin Anadolu'ya gelişine kadar eskilere dayandığını göstermektedir. Osmanlı tarihi ile ilgili en eski kaynaklardan olan Âşıkpaşazâde'nin rivayetine göre, Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Gazi devrinde Bilecik avratları güven içinde gelip pazarlarını yapar ve evlerine dönerlerdi²².

SONUÇ

Türk kadınlarının tarihi süreçte para kazanmak amacıyla hizmet sektöründe çalıştıklarına rastlanmamakla birlikte, kendilerine ait üretim sektörlerinde üretim yaptıkları ve ürettikleri ürünleri çarşı ve pazarlarda

²⁰ Selahattin Çilsüleymanoğlu, *Bartın Halk Kültürü Araştırma-Değerleme-İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 445-446

²¹ Erkan Aşçıoğlu, *Bartın ve Kökleri*, Bartın Sanayi ve Ticaret Odası yayını, Bartın 2006, s. 165

²² Derviş Ahmet Aşık, *Aşık Paşazade Tarihi*, Mostar yayıncılık, İstanbul 2008, s. 11

tüketicie sundukları yani pazarladıkları, bu yöntemle para kazandıkları görülmüştür. Bu pazarlardan çoğu unutulduğu halde günümüze kalmayı başaramış olan Bartın Gallâ Bazarı bu çalışmanın konusu olmuştur.

Pazar ortamında ticârî faaliyet gösteren kadın satıcılara Anadolu coğrafyasının Artvin'in doğusundan İskenderun Körfezi'ne uzanan çizginin batısında kalan hemen her yerde yoğun olarak rastlamak mümkündür. Pazarlarda, satış yapan kadın pazarcılara Türkistan Türk yurtlarında da yoğun olarak rastlanmaktadır. Bu durum göstermektedir ki, kadınların pazarlarda satıcılık yapmaları Türk Dünyasında genel geçer bir meslektir. Anadolu'da geçmişte yalnızca kadınların ticârî faaliyetleri için ayrılan kadın pazarları zamanla bozulup yok olmuş veya yozlaşmıştır. Bu pazarların bozulup yok olmasında en büyük etkenlerden biri yanlış yürütülen çağdaşlaşma anlayışı ve uygulamalarıdır. Çağdaşlaşmanın yasaklarla sağlanacağı zanıyla yapılan ve çağdaş hukuk devleti anlayışıyla bağdaşmayan keyfi uygulamalar, Anadolu kadını pazarlarda ticaret yapmak bir yana, çarşıya çıkamaz, şehre inemez/giremez hale getirmiştir. Halbuki, çağdaş değerleri yakalamış çağdaş toplumlar, ulaştıkları çağdaş noktaya yasaklarla değil serbestlik, özgürlük ve elde ettikleri yüksek katma değer sayesinde ulaşmışlardır. Hâlbuki Türkiye bu yasaklı yıllarda ağır vergi uygulamalarına sahne olmuştur. Bu yıllar fakirlik ve sefaletin günden güne yayıldığı, temel ihtiyaç maddelerinin karneye bağlanma yolunda olduğu yıllardır. Bu çalışmanın konusu olan Bartın'da görülen böyle bir yasakçı uygulama, kadınları mağdur etmiş, şehre girmelerine ve pazarcılık mesleğini yapmalarına fırsat vermemiştir. Bartın Belediyesinin 1935 yılında aldığı kararla kadınların geleneksel kıyafetleri ve başları örtülü olarak şehir merkezinde dolaşmalarını yasaklaması ve kadınları takibat altına alması, kadınların gündelik hayatları yanında pazarcılık faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir.

Bugün Anadolu'da, geçmişte var olan kadın pazarlarının ya tamamen unutulduğu ya da kalanların büyük ölçüde yozlaştığı görülmekte ve bilinmektedir. Bartın kent merkezinde hâlen canlılığını sürdüren pazarın günümüze kadar gelmesinde etkili olan etkenlerin başında erkek nüfusu etkileyen işsizliğin olmamasıdır. Bilindiği gibi kent Ereğli-Zonguldak

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kömür madeni hinterlandında bulunmakta ve yakın zamana kadar eli iş tutan hemen her erkek madencilik sektöründe iş bulabilmekte idi. Bu durum işsizlik sorunu olmayan erkeklerin pazarcılık işiyle ilgilenmelerine gerek bırakmamıştır. Tabii ki mesleğin toplum tarafından bir kadın mesleği olarak görülmesi ve algılanması da bu ilgiyi etkilemiştir. Nitekim işsizliğin artış gösterdiği son yıllarda bazı erkeklerin eşlerine yardım etme bahanesi ile pazara geldikleri ve eşlerinin yanında tezgâh başında durdukları görülmüştür.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi pazarcılığın kadınlar için sürekli bir meslek olduğu görülmektedir. Bu meslek kuşaktan kuşağa aktarılan, yani öğrenimi anneden kızına, uygulaması genelde kaynanadan gelinine geçen bir meslektir. Pazarcı kadınların % 97'lik bir kısmı pazarcılığı sürekli bir meslek olarak devam ettirmektedir. Mevsimlik veya belirli şart ve zamanlarda yapanlar % 2'lik az bir kısmı oluşturmaktadır.

Bu çalışma, kadınların çoğunun ekonomik sebeplerle pazarcılık işine girdiklerini, kadınların yaptıkları ticaret sayesinde ailelerinin ekonomik refahının yükseldiğini, her türlü ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasında ailelerine katkı sağladıklarını ortaya koymuştur. Çalışma, Bartın Gallâ Bazarı'nın tesadüfi olmayıp uzun bir geçmişten günümüze intikal eden geleneksel bir Pazar olduğunu ortaya koymuştur.

Pazarcılık yapan kaynanaların yaşlılık dolayısı ile güçten düşmeleri ve işi bırakmaya karar vermeleri halinde pazarcılıktan el çektikleri ve yerlerini gelinlerine bıraktıkları tespit edilmiştir. Bazı kadınlar da evlerini kaynanasından ayırdıkları takdirde kaynananın devrini beklemeksizin pazarcılığa başlamışlardır.

İlerlemiş yaşına rağmen 50-60 yıldır, aksatmadan pazardaki işlerini yürüten kadınların durumu, Türk insanının girişimcilik ruhu yanı sıra gayret ve dinamizmini ortaya koyması bakımından önemlidir. Kadınların imkân ve fırsat sağlanması halinde neler yapabileceklerinin de göstergesidir.

Bu Pazar, Bartın şehrinin ve çevresinin başta sebze olmak üzere taze tarım ürünü ihtiyacını karşılayan alternatifsiz bir pazardır. Pazarcı kadınlar yaptıkları bu işle ailelerinin refah seviyesinin yükselmesine ve aile ekonomisine katkı yaptıkları gibi, üretimleri ile bölge ve ülke ekonomisine de katkı yapmaktadırlar. Ayrıca dağda, kırdan, bayırda, doğal şartlarda yetişen birçok doğal bitki ve meyve türü ürünler de bu pazarcılar sayesinde değerlendirilmekte, ihtiyaç sahibine ulaşmakta ve böylece ekonomiye kazandırılmaktadır.

Her ne kadar resmî ağızlar söylemekten ve görmekten kaçınırsalar da Bartın'da henüz bozulmamış ve faal durumda, mahallî ağızla "Gallâ Bazarı" adıyla anılan bir kadın pazarının varlığı ve bu varlığın önemli bir ekonomik ve ticari potansiyel olduğu bir gerçektir²³. Batı Karadeniz Bölgesinde, bozulmuş durumda bulunan kadın pazarlarının bulunduğu kentlerden bazılarının belediye başkanları ile görüşerek bu geleneksel pazarları yeniden canlandırmalarını teklif ettim. Ancak başkanlar, işin bilincinde olmalarına rağmen kendilerine kadın erkek ayrımı suçlamasında bulunulacağı, pazarda haremlik selamlık uygulaması yapmakla ve hatta irtica ile itham edilmekten korktuklarını ifade etmişlerdir.

Türkiye'de son yıllarda tarım ürünleri üretiminin ülke ihtiyacını karşılayamaz hale gelmekte olduğu bilinmektedir. Günümüzde yozlaşan kadın pazarlarının yeniden aslına uygun olarak düzenlenmesi, gün geçtikçe fakirleşen kırsal kesim halkı tarafından bir teşvik olarak algılanacaktır. Sağlanacak bu fırsat ve imkân sayesinde hem üretimle ülke ekonomisine katkı sağlanacak, hem de kırsalda yaşayan üreticinin refah seviyesinin yükselmesine vesile olacaktır.

---

²³ Halen mevcut pazarın çatısında "Bartın Belediyesi Kapalı Pazaryeri-Otopark" ibaresinin yazılı olması, gerçeğin görmezlikten gelindiği veya inkârı anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

- ASLANAPA, Oktay, *Türk Halı Sanatının Binyılı*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2005
- AŞIKÎ, Derviş Ahmet, *Aşık Paşazade Tarihi*, Mostar yayıncılık, İstanbul 2008
- Bartın* [Gazetesi], 28 Ağustos 1935 Çarşamba, Yıl 11, Sayı 509.
- CELMAN, Gül, "19. Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Dolaşan Kadın Seyyahlar ve Eserlerindeki Türklerle İlgili İntibaları", *Erdem 5/15*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, (Eylül 1989), Ankara 1991
- DE AMİCİS, Edmondo, *İstanbul*, (çev. Beynun Akyavaş), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1986
- DONUK, Abdülkadir, "Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türkler'de Aile" *İÜEF. Tarih Dergisi*, Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı, İstanbul 1982, , s. 147-168
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983
- KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, İstanbul 1992.
- KURT, Abdurahman, "Osmanlı'da kadının Sosyo-Ekonomik Konumu", *Osmanlı/V*, Ankara 1999, s. 434-449
- ÖĞRETEN, Ahmet, "Ereğli Kömür Madeni Havzasında Madenci Kadınlar", *Akademik Araştırmalar Dergisi 41*, (Mayıs 2009-Temmuz 2009), - *Journal of Academic Studies 41*, (May 2009-July 2009), s. 35-72
- ÖĞRETEN, Ahmet -Hüseyin Koca, *Zonguldak Kömür Havzasının Tarihi, Sosyal ve Ekonomik Gelişimi (Osmanlıdan Günümüze Ereğli Havzasında Taşkömürü Üretim Faaliyetleri)*, Basılmamış Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu, Proje Kod No: 2003.07.01.01, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Zonguldak 2007
- QUARTAERT, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, 1993
- ROUX, Jean-Paul, "Ortaçağ Türk Kadını", (çev. Gönül Yılmaz), *Erdem 6/18*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, (Eylül 1990), Ankara 1992
- http://www.memleket.com.tr/author_article_detail.php?id=854/12.05.2010

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

[http://www.siirtliler-board.net/siirt-carsisi/7150-kadinlar-pazarında-buryan-kebabı/22.05.2010](http://www.siirtliler-board.net/siirt-carsisi/7150-kadinlar-pazarinda-buryan-kebabı/22.05.2010)

http://www.theottomans.org/turkce/sanat_kultur/hali.asp/ 28.11 2005

EKLER**Ek 1. TARİH ANKETİ (Pazarcı) – Soruların Amacı**

1.Nerde Oturuyorsunuz ? © Köyde © Şehirde	Yaşadığı yerin niteliği
2.Ofurduğunuz Köy veya kasabanın adı: ©	Yaşadığı yer
3.Kaç yaşınızdasınız ? ©	Deneğin Yaşı
4.Kaç yıldan beri bu işi yapıyorsunuz? ©	İşle uğraşma süresi
5.Eğitim durumunuz nedir? © Yok © İlkokul © Orta okul	Eğitim durumu
6.Bu işi zorda kaldığınız için mi yapıyorsunuz? © Maddi yönde zorda kaldık © Eşimin zorlamasıyla © Kaynanam zorladığı için © Kaynanamın teşvikiyle © Kendi isteğimle	Bu işe girmesinde zorlayıcı etken olup olmadığı Varsa hangi etkin olduğu.
7.Bu işi kimden veya nereden öğrendiniz ? ©	İşin bir öğrenme evresi ve yöntemi olup olmadığı Varsa yöntemin ne olduğunun tespiti

8.Neler satıyorsunuz? ©	Ticareti yapılan ürün çeşitlerinin tespiti
9.Bundan Başka kazanç amacıyla yaptığınız bir iş var mı ? ©	Bir başka işle uğraşıp uğraşmadığı
10.Bundan önce kazanç elde etmek amacıyla yaptığınız bir iş var mıydı ? ©	Halen uğraştığı işten önce bir başka iş ve meslek dalında çalışıp çalışmadığı.
11.Size bu işi/sanati öğreten kendisi nereden öğrenmiştir ? ©	İşin/mesleğin sonraki kuşaklara geçişinde bir yol ve yöntem olup olmadığının tespiti
12.Sattığınız bu ürünleri nereden temin ediyorsunuz? © Kendim üretiyorum © Alıp satıyorum © Bir kısmını kendim üretiyor, bir kısmını alıp satıyorum	Ticareti yapılan ürünün hangi yoldan temin edildiğinin tespiti.
13.Sizden önce bu işi yapan nesiller ne gibi ürünler satıyorlardı ? ©	Değişen zamanla birlikte ticari metanın değişip değişmediğinin tespiti
14.Bu mesleğin geçmişi nereye dayanıyor, bir bilginiz var mı ? ©	Mesleğin zaman bakımından uzandığı geçmişinin rivayet yoluyla tespiti.
15.Siz bu mesleği bırakmanız	Mesleğin sonraki kuşaklara

halinde kime bırakmayı düşünürsünüz ? ©	intikalinde öncekilerin bir rolünün olup olmadığının tespiti
16.Yaptığınız bu işten elde ettiğiniz kazancı ne yapıyorsunuz ? ©	Kazancın değerlendirme yöntemi, kazanç sahibinin ekonomik bağımsızlığını aydınlatacak.
17.Eşiniz çalışıyor mu ? ©	Eşlerin çalışan eşin kazancıyla hayatını devam ettirip ettirmediğinin tespiti.- İstismar olabilir mi?
18.Sizin böyle bir işten para kazanmanız eşinizin çalışma anlayışını etkiliyor mu? ©	17. Soru içeriğinin açılmasına yönelik.
19.Ticaret Odası veya Belediyeye kayıtlı mısınız ? ©Belediyede kayıtlı ©Ticaret Odasında kayıtlı © Kaydım yok.	Bu ticaret erbabının resmi kurumlara kayıtlı olup olmadığının tespitini amaçlamaktadır

Ek: 2. Ankete Konu Kadın Pazarcuların Yaşadıkları Yerler

YAŞANAN YER	TOPLAM YAŞAYAN İNSAN SAYISI	ÖRNEKLEME ORANI (%)
(ŞEHİRDE) Aladağ-Kavallar Mahallesi	1	% 1
Çevre Yolu	1	% 1

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Merkez-Karaköy Mahallesi	1	% 1
Orduyeri	2	% 2
Balamba-Çaydüzü	6	% 6
(KÖYDE)		
Gürgenpınarı	10	% 10
Karaçay	4	% 4
Kayadibi	10	% 10
Karaköy	2	% 2
Kafarköyü	1	% 1
Ağdacı Köyü	12	% 12
Kabagöz	1	% 1
Çavuş Köyü	1	% 1
Çakırkadı	1	% 1
Çayır Köyü	1	% 1
Terkehaliller	2	% 2

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kutlubey Demirci	3	% 3
Tuzcular	2	% 2
Kocareis Kavlak	2	% 2
Tabaklar	4	% 4
Kümesler	1	% 1
Budakdüzü	1	% 1
Kışla	1	% 1
Okçular	2	% 2
Durnuk	6	% 6
Akpınar	2	% 2
Kasapoğlu	2	% 2
Akgöz	2	% 2
Devrendazı (Çamlık- Derbent)	3	% 3
Topalali	1	% 1

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Epçiler	4	% 4
Yıldız	1	% 1
Çamaltı	1	% 1
Topluca-Boğaz	3	% 3
Akçalı	1	% 1
Gerişkatırcı	1	% 1
Gökçekıran	1	% 1

Ek: 3 Belediye zabıtası tarafından alınan işgaliye makbuzu örneği

T.C. BARTIN BELEDİYESİ KAPALI ve IŞIKLI HALYERİ İŞGALİYE MAKBUZU
SIRA № 524657
ÜCRET : 0.50 TL.

Özen Matbaası 227 23 98 Bartın

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

<p>T.C. BARTIN BELEDİYESİ KAPALI ve IŞIKLI HALYERİ İŞGALİYE MAKBUZU</p>
<p>SIRA № 524658</p>
<p>ÜCRET : 0.50 TL.</p>

Özen Matbaası 227 23 39 Bartın

OSMANLI-RUS TİCARET ANLAŞMALARI**Doç.Dr. Alexander D. VASILYEV***

Rus-Türk ilişkilerinin incelendiğinde ilk önce savaş ve çatışma dönemleri araştırmacıların dikkatini çekiyordu. Ticaret ve ekonomi ilişkilerinin tarihi araştırılmamış kalıyordu. Bu bakımdan Rus İmparatorluğu Dış Politikası Arşivindeki belgeler önemlidir. Bu belgeler sözkonusu Arşivin 154 No'lu 'Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığının Asya Masası' adlı fonda bulunmaktadır. Ayrıca, anılan fonda 10 Haziran 1783 tarihinde Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Bulgakov ve Sadrazam Seyid Muhammed Gayri Efendi tarafından imzalanmış olan ticaret anlaşması yer almaktadır. Bu anlaşma iki ülkenin ticari ilişkileri için esas oluşturmuştur. Sözkonusu anlaşma 81 maddeden ibarettir. Anılan anlaşmayla Rus tüccarlarının Türkiye'de ve Türk tüccarlarının Rusya'daki faaliyet ilkeleri ve ticaret kuralları tespit edilmiştir. Anlaşmanın önemli özelliği Rus ve Türk tüccarlarının hem Rusya'da, hem de Türkiye'de hak ve sorumluluk eşitliğine sahip olmalarıdır.

Ayrıca, anlaşmada, Rus ve Türk tüccarlarının iki ülkede ikamet şartları tespit edilmişti. Anlaşmanın 3. maddesinde hem Rus tüccarları Osmanlı devletinde, hem Osmanlı tüccarları Rusya'da gereken pasaport ve geçiş belgelerini serbest olarak alma hakkına sahip olmuşlar. 4. maddesine göre, onlar iki ülkede serbest olarak dolaşabilmişlerdir.

Anlaşmada denizcilik sorunları da kaleme alınmıştır. 5. maddesine göre, iki taraf fırtınaya ya da deniz kazasına uğramış olan iki ülkenin her türlü gemilerine yardım göstermeliydi. 11. maddede iki ülkenin ticari ve askeri gemilerinin denizde biraraya gelerek, birbirine selam mesajlarını verdiği tespit etmiş. 15. maddesine göre, denizcilerin rüşvet ya da hediye verilmesine zorlama yasaklanmıştı. Yalnız kendi istekleriyle bir hediye verilerse, yasak değildi. 16. maddesine göre, taraflar kendi limanlarında gemileri zorla durdurmamalı, kayık ve denizcileri zorla almamalıydı. Bundan başka Osmanlı subayları ve askeri gemilerinin kaptanları Osmanlı limanlarının topraklarında faaliyet gösteren Rus tüccarlarını ve malını korumalıydılar. Kale ve limanların muhafızları Rus tüccarlara engel koymamalı, gerek olursa da, tüccarlar arasında ortaya çıkan çatışmaları da soruşturmalıydılar. Birçok madde Rus ticari gemilerinin Boğazlar'dan

* Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Moskova

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

geçme şartlarını saptamıştır. Mesela, 30. madde Boğazlar'dan geçen Rus ticari gemilerinin asgari ve azami yük kapasitesini ve örnek şekil ve ölçüleri tespit etmiştir. 31. ve 32. maddelere göre, Boğazlar'dan durmaksızın geçen Rus ticari gemileri hiç bir gümrük vergileri ödememişler. Yalnız Boğazlar'dan geçerek, sözkonusu gemilerin kaptanları Osmanlı makamlarına yük belgelerini ve yük sicili göstermeliydiler. Bundan sonra, 'İzn-i sefine' adlı bir belge makamlardan alıp, durmaksızın yoluna devam edebilmişler. 60., 61. ve 62. maddeler Rus tüccarlarının Tunus, Cezayir ve Trablus korsanlarından savunmasından bahsetmişlerdi. Bu maddelere göre, Osmanlı Padesahı, esir düşen Rus tüccar ve denizcileri hiç bir fidye vermeden, esirlikten kurtarmasını üstlenmiştir.

Anlaşmada, Osmanlı topraklarında Rus tüccarlarının kullanabildikleri avantajlar da zikredilmiştir.

17. maddede Rus tüccarlarının Fransız ve İngiliz tüccarlarının kullandıkları hak ve avantajlara sahip oldukları ve Fransız ve İngiliz tüccarları gibi, Bab-ı Ali'nin himayesi altında buldukları kaydedilmiştir. Aynı zamanda işbu maddeye göre, Rusya'da bütün Osmanlı tüccarları da böyle hak ve avantajlara sahipti. 20. maddesine göre, kapitülasyonların Avrupalı tüccarlarına verdikleri yararlar Ruslar için de geçerliydi. Rus tüccarları yalnız %3 oranında vergi ödemişlerdi. Vergi Osmanlı devletine girişinde alınmalıydı. Anlaşmaya göre, Rus tüccarları harac ödenmesinden muaf tutulmuşlardı. 21. maddesine göre, ithal edilen malların tarifeye kuralları saptanmıştır. Bu kuralların yerine getirmesinden sorumlu olan memurlar ta atanmışlardır. Rus tarafından İstanbul'daki Rus konsolosluğunun birinci müsteşarı, Osmanlı tarafından İstanbul gümrük müdürü El-Haci Mehmed Ağa atanmışlar. Aynı maddede şarap alma vergisi kaleme alınmıştır. 77. madde ile Venediklilerin kullandıkları kapitülasyonlardaki şartların Rus tüccarları için de geçerli olduğu belirlenmişti. 23. maddeye göre, Rus tüccarları 'kassabiye', 'refit', 'badi', 'yasak-kulu' vergilerinden muaf tutulmuştur. 'Selamet-resmi' adlı ödemenin hacmi 300 aspra (akçe) ile sınırlanmıştır.

Anlaşmaya göre, Rus tüccarları altın ve gümüş sikkeleri vergisiz Türkiye'ye getirip, ülkeden de vergisiz götürebilmişlerdi. Osmanlı makamları, Rus tüccarlarını kendi gümüş ve altın sikkelerden Osmanlı sikkelerine dönmeye zorlatmak hakkına sahip değilmişler. Aynı kural Osmanlı devletine getirilmiş olan piastroları için de geçerli olmuştur (25. ve 26. maddeler).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Anlaşmaya göre, Türkiye'deki Rus tüccarlarının bütün anlaşmaları da kadı tarafından tasdik edilip korunmalıydılar.

Anlaşmada Osmanlı devletinde Rus uyruklularının durumu da dikkate alınmıştır. Örneğin, 44. maddeye göre, onlar menkûl ve gayrimenkûl malları alabilmişlerdir. Rus tüccarları da depo ve evler alabilmişlerdir. Rus konsolosları esir düşen Rus uyrukluları için fidye verebilmişlerdir ve ticari davalarının soruşturmalarına katılabilmişlerdir. Konsolosların evleri ve malı dokunulmaz durumundaydı, konsoloslar hakkında açılan ticari ve ceza davalarına Bab-ı Ali bakmıştı.

Konsoloslar sözleşmelerin garantörleri olabilmiş ve Rus tüccarlarının iflas olduğu takdirde teminat verebilmişler.

Ayrı maddelerde en kıymetli ve stratejik öneme sahip malların alınması tespit edilmiştir. 21. madde şarab satın alma ve sınırdan getirme sürecini belirlemiştir. 45. maddeye göre, Rus tüccarları İzmir, İskenderun ve başka Osmanlı şehirlerinde ipek, kahve tohumları, pirinç, aromatik malzemeler satın alabilirmişlerdir. 46. maddeye göre, Rus tüccarları pamuk kumaşları, maroken serbestçe alabilirmişler, ve serbestçe derileri ve balmumu satabilmişlerdir. Söz konusu maddeye göre, Rus tüccarları Kıbrıs'tan tuz ve kuru meyve almak için izin almışlardır.

Anlaşmaya göre, Osmanlı devleti ile düşman ilişkilerde olan ülkelerde ticaret yapan Rus tüccarları, silah ve cephane getirmediği takdirde, Osmanlı topraklarından serbestçe geçebilmişler.

Bir Rus tüccarı öldüğü zaman, vasiyetname olmadığı takdirde, ölenin malı Rus konsolosunun yönetimine girmesi gerekmiştir.

Bir kez daha vurgulamak gerek ki, aynı şartlar, Rusya'da ticari faaliyette bulunan Türkler için tanınmıştı. Böylece, 1783'te imzalanmış olan ticari anlaşma, hem Osmanlı devletinde Rus tüccarlarının ve Rusya'da Osmanlı tüccarlarının haklarını eşit şekilde tespit etmiş ve daha sonraki ticari temaslar için esas koyarak, ki ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi için olumlu şartlar yaratmıştır.

Sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti ile Rusya İmparatorluğu arasında 1846 ve 1862 yıllarında yeni ticari anlaşmalar imzalanmıştır. Ancak bu anlaşmalar yalnız 1783'de imzalanan anlaşmaya dayanarak, onun maddelerini yeni uluslararası şartlara uyumlaştırmışlardı. Genellikle, Birinci Dünya Harbi dönemine kadar Rus-Türk ticari ilişkileri bu üç anlaşma esasında gerçekleştiriliyordu.

TÜRK BANKASI VE KIBRIS TÜRK TOPLUMUNDAKİ ROLÜ**Doç. Dr. Ali Efdal ÖZKUL*****Yurdagül AKCANSOY******Özet**

Kıbrıs Türk Toplumunun kurduğu ilk banka Türk Bankası'dır. 1901 yılında Lefkoşa'nın ileri gelenleri tarafından İslam İddihar Sandığı adı ile kurulan ve Türk esnafını kalkındırmak amacıyla olan sandık bugün Türk Bankası adıyla 100 yılı aşkın bir geçmişe sahiptir. Siyasi gelişmeler hiç bir zaman ekonomik hareketlerden bağımsız düşünülemez. Türk Bankası Kıbrıs'ın siyasi olaylarından etkilenmiş ve Türk toplumunun yaşadığı ekonomik sıkıntılar içerisinde Kıbrıslı Türklerin önemli kurumlarından biri olmuştur.

Araştırmada amaç 100 yılı aşkın bir bankanın tarihinin genel hatları ile ortaya çıkarılması ve Türk Bankası'nın ekonomik ve diğer yönleriyle Kıbrıs Türk Toplumuna katkılarının ortaya konulması, siyasetin ekonomiye yansımalarının da Türk Bankası ile ilgili ele alınması konularının ortaya çıkarılmasıdır. Araştırmadan bankanın kaynaklarından, Türk Bankası ile ilgili yazılı kaynaklardan ve dönemin gazetelerinden faydalanılmakla birlikte, çeşitli dönemlerde bankanın idareci konumundaki kişilerden de sözlü tarih çalışmaları ile ilgili bilgiler alınmıştır.

1900'lü Yılların Başında Kıbrıs'ın Siyasi Durumu ve Kıbrıs Türkleri

Kıbrıs üç yüzyılı aşan bir süreden sonra II. Abdülhamit döneminde 1878 yılında İngiltere'ye devredilir. Kıbrıs'ın yöneticisi 1878'den itibaren *Yüksek Komiser* olurken adada bir *Kavanin* bir de *Yürütme Meclisi* kurulur. Yüksek Mahkeme ise Yüksek Komiser başkanlığında görev yapacaktır. (Kavanin Meclisi üçü atanmış İngiliz memur üçü de yerli halktan oluşurken yürütme meclisinde ise dört atanmış İngiliz memur bulunmaktadır)¹.

Kıbrıs Rumları ada İngiliz idaresine geçtiği ilk günlerden itibaren Enosis isteklerini dile getirmekte ve İngiliz Yönetiminden adayı Yunanistan'a vermesini istiyorlardı.

* Yakın Doğu Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği Bölümü

** Yakın Doğu Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği Bölümü

¹ Vergi Bedevi, *Kıbrıs Tarihi*, Kıbrıs Türk Tarih Kurumu Yayınları, Lefkoşa 1965, s. 167 vd.

Adanın Müslüman Türk ileri gelenleri, aydınları ise İngilizlerin adadan çıkması halinde eski sahibi Osmanlı Devleti'ne verilmesi gerekliliğini savunuyordu.

1880'li yıllardan itibaren Kıbrıs Türk aydınları ve basını adadaki Türklerin haklarını sömürge yönetimine karşı korumak amacıyla çeşitli girişimlerde bulunurlar. Lefkoşa'da 1881 yılında Kıraathane'yi Osmanlı kurarlar. Bu kulüp Zaman isimli bir de gazete çıkarmaktadır. Gazete ve Kıraathane-i Osmanî'nin amacı Rumların Enosis istemleri karşısında Kıbrıs'ın bir Osmanlı ülkesi olduğu gerçeğini basın yoluyla duyurmak ve bu konuda kampanya yapmaktır².

1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı'nda İngiltere Kıbrıs'ı tek yanlı olarak kendisine bağlar. Osmanlı ve İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda karşı cephelerde yer alması İngiltere'nin adayı ele geçirmesi gerekçesi olur. 1915 yılında İngiltere savaşta Yunanistan'ın müttefikleri olması halinde adayı Yunanistan'a vereceğini bildirir. Fakat Yunanistan savaşa girme konusunda kararsızdır.

I. Dünya Savaşı 1918'de bittiğinde Kıbrıslı Rumlar Enosis taleplerini yoğunlaştırmışlardır. Bu gelişmelerden endişe duyan Kıbrıs Türkleri 10 Aralık 1918'de Müftü Hacı Hafız Ziyai Efendi öncülüğünde Meclis-i Milli adı verilen bir kongre düzenlerler. Amaçları Paris Barış Konferansı'na bir heyet gönderip Enosis'e karşı olduklarını bildirmektir.

I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Sevr Barış Antlaşması'nda Kıbrıs'ın bir İngiliz toprağı olduğu kabul edilir. Kurtuluş Savaşı sonunda imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda Kıbrıs Misak-i Milli sınırları dışında kaldığı için gündeme gelmez. Ve Lozan'da Kıbrıs'ın İngiliz toprağı olduğu kabul edilir. Adada yaşayan Türkler ise adada kalıp İngiliz yurttaşlığına geçme ya da Türkiye'ye göç etme hakkı tanınır.

Kıbrıs Türkleri kendi aralarında bu konuda ikiye bölünseler de bu dönemde yaşadıkları toprakları terk eden Kıbrıs Türkü sayısı çok fazla değildir. Lozan sonrasında adada kalan Kıbrıs Türklerinin artık çok önemli bir amacı vardır. Kendileri için önemli olan eğitim, din, vakıflar gibi kendi kurumlarını oluşturmak ve sömürge yönetimine karşı söz sahibi olmak bunun yanında da Enosis'e karşı durmaktır.

---

² Ahmet C. Gazioğlu, *Enosis Çemberinde Türkler*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Lefkoşa 2000, s. 181

20. Yüzyılın Başlarında Kıbrıs'ın Ekonomisi

İngilizler Kıbrıs'ın yönetimini devraldıkları 1878'den itibaren idari sistemi değiştirmek için çalışmalarına başladılar. 1878 öncesi Osmanlı İdaresi döneminde Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin çoğu devlet memurluğu yapıyor ve askerlik görevlerinde bulunuyorlardı. Ayrıca adada yaşayan Türkler geniş arazilere sahiptiler. Rumlar ise ticaretle uğraşmakta veya Türklerin arazilerinde çalışmaktaydılar. Nüfusun çoğu kırsal kesimde yaşıyor ve geçimlerini tarım ve hayvancılık ile sağlıyorlardı.

İngiltere Kıbrıs'ın iktisadi durumunu incelemek için adaya Sömürgeler bakanlığı Müsteşarı Winston Churchill'i gönderdi. Ve adada iktisadi durumun kötü olduğunu görünce Kıbrıs'a yılda 50.000 sterlin yardım yapılması kararını verdi³.

Özellikle İngiliz idaresinin ilk dönemlerinden itibaren Kıbrıs Türklerinin arazilerinde azalma olduğu para sıkıntısı yüzünden Rumlara satıldığı, arazilerinin küçüldüğü ve Türklerin ticareti yeni öğrenmeye başlasalar da Rumlar kadar iyi yapamadıkları bilinmektedir⁴.

1900'lü yıllardan itibaren ekonomik zorluklara direnen, elindeki toprakları ipotek ile kaybetmemek için uğraşan ve Rumların ticaretteki hakimiyetine karşı çözümler bulmaya çalışan bir yandan da İngiliz Sömürge Yönetimi'nin uygulamalarıyla uğraşan bir Türk toplumu vardı⁵.

Lefkoşa İslam İddihar Sandığı'ndan Türk Bankası'na

1878'de başlayan İngiliz Sömürge Yönetimi'ne ve adadaki Rum halka karşı Kıbrıs Türk toplumunun ekonomik dayanışmasını sağlamak, mali sorunlarına çözüm bulmak amacı ile o dönemin yoksulluğunda 1901 yılında Lefkoşa İslam İddihar Sandığı kurulur. Sünhat Gazetesi'nin 16 Temmuz 1908 günkü gazetesinde İslam İddihar Sandığı'nın kuruluşu şöyle anlatılmaktadır. "İslam ehalisine büyük yardımı olan ve mali zorluklarını bir çırpıda çözen Milli İddihar Sandığı'mıza bu sene bir çok efendiler daha katılmış ve sandık'ın hisse senetleri bin adedi geçmiştir. Böyle devam ettikçe bu kuruluşun yakın bir gelecekte milli bir İslam bankası şekline

³ Halil Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi, Ankara 1988, s. 131

⁴ Halkın Sesi Gazetesi, 25 Aralık 1948

⁵ İsmet Konur, *Kıbrıs Türkleri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1938, s. 26

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dönüşeceğine şüphe yoktur. Nasıl ki Hıristiyan vatandaşlarımız gayret ve devamları sayesinde böyle bir bankaya muvaffak olmuşlardır⁶.

Gerçekten de bu amaçlarla 1901 yılında kurulan sandık bankaya dönüşmüş ve Kıbrıs Türkü'nün kendi sermayesi ile kurduğu ilk banka olmuştur.

Kıbrıs Rumları 1900 yılında Lefkoşa'da haftalık vermek sureti ile bir sandık açınca o dönemin aydın ve bilgili tüccarlarından Kantarcı Kamil Efendi Türklerin de bir sandık açmalarının yararlı olacağını savunur. Bu fikri ticaretle uğraşan arkadaşlarına anlatınca olumlu cevaplar alır. Tacir Ömer Naşit, Tacir Hacı İbrahim, Tacir Şeker-zâde Ahmet Aziz, Mustafa Ömer Efendi, Şeri Mahkeme katibi Ahmet Muhiddin Efendi ve Müftü Hacı hafız Ziyai Efendi başkanlığında Lefkoşa İslam İddihar Sandığı (Nicosia Saving Box) kurulur⁷.

Hacı Hafız Ziyai Efendi 1895'ten itibaren Girne- Lefkoşa Daire-i İntihabiyesine milletvekili seçilmiştir. 1909'da ise Kıbrıs müftüsü olmuştur⁸. 1928 yılına kadar başkanlığa devam etmiştir. Fakat bir müftünün faiz ile çalışan bir kurumun başında olması ilginç bir durum gibi görülse de buradaki amaç bu sandığın ekonomik dayanışma ve yardım amacı ile kurulmasıdır⁹.

Hacı Hafız Ziyai Efendi başkanlığa getirilirken sandık emini ise hacı İbrahim Efendi olur ve Aziz Efendi de katip seçilir. Tüccar Orundalı-zâde Hacı Hamit Ağa'nın dükkanında sandık çalışmalarına başlar. Yapılan tavsiyeler, duyurular işe yaramıştır. Bir çok kimse beş yıl süre boyunca haftada bir şilini emanet olarak sandığa vermeye başladılar. Özellikle sandığa bir şilinlerini emaneten verenlerin daha çok kadın olduğu görülmektedir¹⁰.

Sandık Emini Hacı İbrahim Efendi ile diğer üyeler arasında yaşanan küçük bir sorundan dolayı sandık eminliğine Akaçalı Raif Efendi getirilir. Aylık 3 Pound maaş ile sandık emini tayin edilir. Maaşlı bir sandık emininin olması İslam iddihar Sandığı'ndaki gelişmeyi gösterir. Kurulduktan birkaç

⁶ *Sünuhat Gazetesi* 16 Temmuz 1908, (çev. Harid Fedai), Kıbrıs Gazetesi, 23 Haziran 2009

⁷ Türk Bankası 90 .Yıl Albümü, Lefkoşa 1991

⁸ Ahmet An, *Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 103

⁹ Hüseyin Mehmet Ateşin, *Kıbrıs'ta İslami Kimlik Davası*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996, s. 241

¹⁰ *Sünuhat Gazetesi* 16 Temmuz 1908, çev. Harid Fedai, Kıbrıs Gazetesi, 23 Haziran 2009

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yıl sonra İslam İddihar Sandığı için yeni bir yer arayışına girilir. Tüccarbaşı çarşısında on şiline bir dükkan kiralanır. Fakat dükkanın bir bölümü Lefkoşa tahsildarı için ayrılmıştır ve İslam İddihar Sandığı yedi şilin öderken diğer paylaşımcı Lefkoşa tahsildarı da üç şilin ödemektedir. İslam İddihar Sandığı'nın her nedakar sermayesi varsa da bu parayı her ay verecek durumda olmadığı düşünülebilir. Fakat incelediğimiz döneme ait gazetelerde bu konu ile ilgili şikayetler yer almakta ve sandığın kendisine ait bir binaya ihtiyacı olduğu vurgulanmaktadır.

Sandığın beş yıllık yatırım süresi dolduktan sonra beş yıl daha devam kararı alınır. Fakat onuncu yıla gelindiğinde 1911'de haftalık yatırım yapanlar birden parasını çekmek isteyince sandık işlemlerini durdurma tehlikesi ile karşı karşıya kalır. Sandık ya kapatılacak ya da sermayesi büyük ölçüde azaltılacaktır. Bu sadece bir sandığın kapanması değil önemli bir Türk İslam sermayesinin de Rum sermayesinin baskısı altına girmesi demek olacaktır¹¹.

Bu krizi aşmak için müftü ile o dönemin ileri gelenlerinden Belig Paşa halka bu konuda nasihatlar verir. Bu konudaki tehlikeyi önlemek için Müftü Hacı Ziyai Efendi ve Tüccar Mustafa Ömer Efendi düşük faizle Osmanlı Bankası'ndan borç para alarak sandığı bu durumdan kurtarmışlardır¹². Bu durum o dönemin Kıbrıs Türkleri açısından sandığın ne denli büyük bir önem taşıdığını göstermektedir.

Sandık Vakıfa ait bir dükkana taşınır. 1914'de Ahmet Retmi Efendi katıplık görevine getirilir. Fakat gelirler ve giderler konusunda sandık sıkıntıya düşünce o dönemin ileri gelenlerinden olan Debbağ derviş Efendi'nin vakfa bağışlanan parası sandığa devredilir. Bir yıl sonra sandık emini değişir. Retmi Bey sandık emini olur.

1925'te hükümet tarafından geçirilen bir kanun ile bütün sandıklar hükümetin kontrolünde bankaya çevrilir. Bu kanun, Kıbrıs'ta Mesuliyeti Mahdudeli (Limited Liability) şirket Kanunu çerçevesinde 40.000 Kıbrıs Lirası nominal sermaye ile Lefkoşa İslam İddihar Bankası Ltd. (The Nicosia Moslem Savings Bank Ltd) adı altında bir şirkete dönüştürülür¹³.

¹¹ *Vatan Gazetesi*, 10 Temmuz 1911

¹² *Halkın Sesi*, 25 Aralık 1948

¹³ *Türk Bankası 90. Yıl Albümü*, Lefkoşa 1991

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1928'de Pencî-zâde Suphî Bey, 1932'de Atar-zâde Behîç Bey sandık emini olur. 1933 yılında haftalık yatırımlar için beş yıllık sürenin uzun olduğu düşüncesi ile bu süre üç yıla indirilir. 1926 ve 1930 yıllarında değişik nedenlere banka krizler yaşar. Bu krizlerin en büyüğü ise 1937 yılında yaşanır. Şirket M. Rüstem ve M. Said Efendilerin çalışmaları ile aşılr¹⁴. Bu yıllar içerisinde Sir Mehmet Münir (Evkaf Murahhası), Köfüniteli Hasan Hilmi, Ahmet Pertev, Hüseyin Cahit beyler müfettiş olarak kuruma hizmette bulundular.

1938 yılına gelindiğinde hala sandık anlayışı ile yönetilen bir banka artık Kıbrıs Türk halkının ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiştir. O dönemde öğretmen olan Orhan Bey İstanbul'a gidecek ve İş Bankası'nda bankacılık öğrenecektir. Bankacılık öğrenme şartı ile İbrahim Orhan Bey bankanın müdür olur. Bugünkü modern anlamdaki bankanın temelleri onun döneminde atılır. Banka hızlı bir şekilde kalkınmaya ve varlığını büyütmeğe başlar. 1943 yılında adı Lefkoşa Türk Bankası Ltd. olarak değiştirilir. İbrahim Orhan Bey 34 yıl boyunca bankanın müdürlüğünü yapar¹⁵. Ve yaşanan bir çok değişikliğin tanığı olur.

1948 yılı sonunda bankanın sermayesi 98.718 Kıbrıs Lirasıydı. Ayrıca bu dönemde önemli bir şirket olan ve devlet koloni hava yolu olan Kıbrıs Hava Yolları Ltd.'nin hissedarı idi¹⁶. 1949 yılında banka büyüme ve daha çok hizmet verme politikasını benimser ve bunun doğrultusunda ilk şubelerini Mağusa'da açar. Daha sonra 1955 yılında Larnaka, 1958 yılında Limasol, 1959 yılında Baf'ta Lefkoşa Türk Bankası Ltd.'in şubeleri açılır.

1955 yılı bankanın idare heyetine bakıldığında İbrahim Orhan Bey müdür, Ümit Süleyman genel sekreter, M. Halid Debbâğ-zâde asbaşkandır. Diğer üyeler Hasan Fahri Uzmen, Hasan Hilmi Bektaş, ve Şükri Veysi'dir. Bu kişiler o dönemin elit ticaretle uğraşan zengin ve aydın kesimidir. Banka 1955-1958 yıllarında EOKA faaliyetleri karşısında Türk çarşısının teşkilatlanmasında, esnafın mali problemlerinin çözülmesinde önemli rol üstlenir¹⁷. 1960 yılında İngiliz Sömürge Yönetimi'nin adada sona ermesi ve

¹⁴ *Türk Bankası 90 .Yıl Albümü*, Lefkoşa 1991.

¹⁵ Ahmet An, *Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler-2(1900-1920)*, Şadi Kültür ve Sanat Yayınları, Girne 2005, s. 171

¹⁶ *Türk Bankası Arşivi, 1948 Yılı Muvazene Cetveli*

¹⁷ *Savaş Gazetesi*, 2 Aralık 1968

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması ilk başlarda olumlu bir adım olarak görülür ve bu var olan bankalara da yeni bir canlılık getirir.

1960 yılında Kıbrıs'ta faaliyet gösteren üç yerel banka bulunmaktaydı. Bunlar Bank of Cyprus, Popular Bank of Limassol ve Türk Bankası'dır¹⁸. 1963 yılı ise sorunların başladığı ve ada için işlerin yolunda gitmediği bir dönemdir. Kıbrıs Türkleri var olma savaşı verirken zor bir dönemden geçmektedirler. Türk bankası bu dönemde kaynaklarıyla Kıbrıs Türk halkının yanındadır. Lefkoşa barikatlar ile ikiye ayrılınca Rum kesiminde işyerlerini bırakan esnafa destek olur. Zor günlerde Kıbrıs Türk halkının yanında bir banka olarak halkın büyük desteğini kazanır.

1970-1971 yılından bankanın büyük bir gelişme gösterdiği görülür. Bankanın sermayesi 1969'da 787.834 Kıbrıs Lirası iken iki yıl içinde 4.583.777 Kıbrıs Lira'sına yükseldiği görülür¹⁹. 1970'li yıllarda özellikle bankanın konut yapımını desteklediği ve inşaat projelerine destek verdiği görülüyor. 1972 yılında banka sektördeki gelişmeleri takip ederek sigorta hizmetleri vermeye başlıyor.

1973 yılında bankanın ismi Türk Bankası Ltd. oluyor. Aynı yıl içinde 1949 yılından beri kullanılan binanın yanına yeni ve modern bir bina inşa ediliyor. 1973 yılı içerisinde Lefkoşa ve Lefke'de şubeler açılmasına karar veriliyor. Bu dönemde beş olan şube sayısı dokuza kadar yükselecektir.

1974 yılı Kıbrıs Türkleri açısından önemli bir yıldır. 1974 barış hareketi yaşanır. İnsanlar güneyden bugün yaşadıkları topraklara göç ederken Türk Bankası da üç şubesini güneyde bırakır. Limasol, Larnaka ve Baf şubeleri. Savaş dönemi ve yarattığı ekonomik sıkıntılara rağmen 1974 Barış Harekâtından sonra bankanın bütün mevduatları Türk Parası'na çevrilir. 1963 yılından sonra sürekli olarak idari meclisi raporlarında yer alan Kıbrıs Lirası'nın yarattığı sorunlardan da böylece kurtulmuş olunur. 1974 Türk Bankası Ltd. için önemli bir yıldır. Türk Bankası Ltd. Avrupa'ya açılır ve Londra'da iki şubesi hizmete girer.

1975'de Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kurulması ve güneyde yaşayan Kıbrıs Türkleri'nin de kuzeye gelmesi bankacılık sektörüne yeni bir ivme kazandırır. 1976 yılında bankada çalışan sayısı 172 kişiye çıkarken, banka

¹⁸ Aytuğ F. Plümer, *Kıbrıs Ekonomi Tarihi Sarsıntılı Bir Devrin Anatomisi (1960-1974)*, Rüstem Kitabevi, Lefkoşa 2008, s.6

¹⁹ *Türk Bankası Arşivi, 1972 Yılı Raporu*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Lefkoşa'da dördüncü şubesini açar. Fakat kısa bir süre sonra Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin para ve ekonomik politikasının olmaması ve mevduatların Türk Lirasına çevrilmemesi sıkıntılar yaratır. Bu sıkıntılardan dolayı banka mevduat sahiplerinin paralarını yatırmak için Türkiye'yi seçmesi Kıbrıs Türk Bankacılığı yönünden olumsuz gelişmeler olur.

1979 yılında bankanın Yönetim Kurulu başkanlığına Tanju Özyol getirilir. Akbank'taki başarılı kariyerinden sonra Türk Bankası başına getirilen Özyol dönemi yeni bir açılım dönemidir. Bankacılık sektöründeki yenilikler daha fazla izlenip uygulamaya konur. 1980 yılına kadar hazırlanan muvazene cetveli sonraki yıllarda yıllık rapora dönüştürülerek Türkçe-İngilizce olarak yayımlanıyor.

Banka, 1982 yılında İstanbul'da ilk şubesini açar. 1988'de ikinci şube İzmir'de açılır. 1989'da Mersin ve Ankara şubeleri açılır. Böylece Türkiye ve İngiltere'de şubeleri olan büyük bir bankaya dönüşür. 1991 yılında Türk Bankası'nın Türkiye faaliyetleri yabancı banka statüsünden çıkarılır ve Turkish Bank A.Ş. olarak hizmet vermeye başlar. İngiltere faaliyetlerinden ise Turkish Bank (UK) Ltd adını alarak özerk iki bankaya dönüşür.

Bugün Türk Bankası İslam iddihar sandığı ile 190'de başladığı yolculuğunu 2010 yılında sürdürmeye devam ediyor. Türk Bankası'nın bugünkü vizyonu "Türk Bankası Ltd., Grubun "İhtiyatlı Bankacılık" (Prudent Banking) ilkelerine bağlı olarak tüm sektörlerle hizmet sunmayı benimseyen ve müşteri memnuniyetini daima ön planda tutan hizmet anlayışı ile çağın değişkenliğine uygun, nitelikli bir çizgide yerini almıştır." sözleriyle ifade ediliyor.

Bugün Türk Bankası grubunu üç özerk kurum oluşturuyor. Kıbrıs Türklerinin en eski bankası olan Türk Bankası grubunun bugün üç ülkede toplam 35 şubesi bulunmaktadır. Türk Bankası grubunun 800 milyon dolarlık aktif büyüklüğü ve 90 milyon dolarlık öz kaynağı mevcuttur²⁰.

1901 yılından itibaren yaptığı bankacılık hizmetleri yanında kültür sanata da destek veren banka 1 Ekim 1984'ten itibaren kurulan Kültür Sanat Kurumu ile , araştırmacıları teşvik için Kültür sanat ödülü veren ve Kültür Sanat adıyla bir dergi çıkaran banka Kıbrıs Türklerinin kültürel ve sanatsal çalışmalarına destek veriyor. 1901 yılında kurulan İslam İddihar sandığının beraberinde getirdiği dayanışma yapısı ile bugün Kuzey Kıbrıs Türk

²⁰ Dünden Bugüne Turkish Bank, 100.Yıl

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Cumhuriyeti'nde yer alan okul, kütüphane, hastaneler gibi pek çok kuruluşa Türk Bankası yardım ediyor.

Sonuç olarak 1901 yılında Lefkoşa İslam İddihar Sandığı Kıbrıs Türklerinin kendi öz sermayeleri ile kurdukları bir sandıktı. Bu sandık hem kişilerin paralarını biriktirmelerine hem de tüccarların ve esnafın mali zorluklarında onlara yardım etmek amacıyla aydın Kıbrıs Türk tüccarları tarafından kurulmuştu. Sandık birçok krizi atlatarak bankaya dönüşürken Kıbrıs Türklerinin vazgeçilmez bankalarından biri olmuştur. Banka siyasi gelişmelerde, göçlerde ve varolma mücadelelerinde Kıbrıs Türklerinin en büyük destekçilerinden biri olmuştur. Bugün Türk Bankası Ltd Grubu olarak Kıbrıs Türk halkının yanında olmaya devam ediyor.

Kaynakça

- Alasya, H. Fikret, *Tarihte Kıbrıs*, Kıbrıs Türk Kültürü Derneği Genel Merkezi, Ankara
- An, Ahmet, *Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler (1782-1899)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002
- An, Ahmet, *Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler -2 (1900-1920)*, Şadi Kültür ve Sanat Yayınları, Girne, 2005
- Ateşin, Hüseyin Mehmet, *Kıbrıs'ta İslami Kimlik Davası*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996
- Bedevi, Vergi, *Kıbrıs Tarihi*, Kıbrıs Türk Tarih Kurumu Yayınları, Lefkoşa 1966
- Dünden Bugüne Turkish Bank 100.Yıl
- Gazioğlu, Ahmet, *Enosis Çemberinde Türkler*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Lefkoşa 2000
- Halkı Sesi Gazetesi, 25 Aralık 1948
- 16 Temmuz 1908 Sünuhat Gazetesi, (çev. Harid Fedai), Kıbrıs Gazetesi, 23 Haziran 2009
- Konur, İsmet, *Kıbrıs Türkleri*, Remzi Kitabevi, 1938
- Plümer, Aytuğ F., *Kıbrıs Ekonomi Tarihi Sarsıntılı Bir Devrin Anatomisi (1960-1974)*, Rüstem Kitabevi, Lefkoşa 2008
- Savaş Gazetesi, 2 Aralık 1968
- Türk Bankası 90. Yıl Albümü*, 1991
- Türk Bankası Arşivi, 1948 Yılı Muvazene Cetveli*
- Türk Bankası Arşivi, 1972 Yılı Raporu*
- Vatan Gazetesi*, 10 Temmuz 1911

**INTANGIBLE ASSETS: NOTES TOWARD A HISTORY OF
FINANCIAL INTERMEDIATION IN THE PRE-MODERN
MEDITERRANEAN**

Ariel SALZMANN*

A polemic launched a decade ago by medievalists determined to show the underlying and enduring regionalism within the Mediterranean has led to a broad assault on the tenets of the Braudellian system¹. Even those of us who resist the anti-materialist turn in historiography which renders a shared region a largely artificial unit must acknowledge Braudel's limitations: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* charted ports, goods, prices and ships, not the problematic connections governing intercultural relations. His world was one of binaries, East and West, Christendom and Islam: the peoples between them, Jews, Greeks, and Armenians, were only as he put it, the "scars," of ancient civilisations and not the connective threads of a polyglot Mediterranean culture. Although he was more willing to concede that non-Western and non-Latin Christian cultures had a place in this sea of exchange than his mentor Henri Pirenne², by dint of sources and educational formation Braudel remained reluctant to accord them a singular role in the birth of modern capitalism. In "his" Mediterranean, tangible assets and substantive actors like large latifundia, well-established Christian merchant companies, climate, mountains, and emperors remained in the foreground while the market's intangible assets such as trust, contract and credit receded from view.³

In conceding the Braudel's limitations, we must also be mindful that it was precisely his relative insensitivity to cultural difference that was a welcome relief from the presumed *sui generis* difference of East and West of earlier historical accounts. The retreat to localism, the failure to identify centrifugal forces, such as states and larger redistributive units including cities and markets, comes with a price: parallel phenomena across highly mobile and interactive regions will remain obscured and the larger forces that shape multi-regional trends will be left undocumented. In the medieval and early modern Mediterranean, among the many disconnected parts, the highly regionalized accounts of financial intermediation provide a glaring example. Here terminology compounds historiographical dissonance: we have grown accustomed to dignifying the Catholic families of Venice, Genoa and Bruges with the label "banker" while we continue to belittle the

---

* Queen's University - Kanada

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Jewish and Christian financiers of the Muslim world as ethno-religious diasporas or “bankers without banks”⁴. Clearly such terminological disparities speak to the role we ascribe to businessmen, and occasionally business women, with respect to long-term national and regional developmental trends: the sober and ingenious Catholic Fuggers and Medicis conducted their business with kings and became pillars of rising hegemony. If the Jewish *conversos*, Armenian *amira*, and Greek Phanariots are belittled as *sarrafs* that is, ordinary moneychangers and “usurers (as were the court Jews” of the seventeenth and eighteenth century German margraves and Habsburg emperors) it is also because we presume that their activities did nothing to further the “nation” on its course: rather they deflected empires from normative economic growth and rational divisions of labour.

Indeed regional difference has typically been the baseline for scholars who examine the financial histories of East and West in the pre-modern world⁵. Although the belief that the theological objections to *riba* (usury) shackled Muslim enterprise may no longer be a commonplace, social scientists exploring capitalism and credit have not fully considered the broader import of the last half century of research on credit and partnerships in pre-modern South Asia and the Middle East⁶. Already in the fourteenth century, the Delhi Sultanate offered credit to farmers at low rates of interest in order to prevent their exploitation by north India’s ubiquitous rural loan sharks. Despite the zealotry of some of the Ottoman ulema who deemed certain financial practices unlawful innovations, the majority of empire’s religious authorities necessarily supported a credit-rich system in which Muslims, Christians and Jews engaged in money lending, tax-farming, redeemed and collected debts, and transferred monies⁷. That non-Muslims may have dominated certain branches of finance was not due to the superior rationality of Jewish and Christian parochial tribunals. Rather, the functioning of financial networks for pasha, gentry, merchant and non-Muslim banker alike owed to an extensive *kadi* court system of the empire which guaranteed debt and repayment from Cairo to Baghdad and from Istanbul to Belgrade.⁸

The fact is that historians who investigate banking and banking techniques in different corners of the Mediterranean still rarely speak to one another about potential points of similarity. That we remain in our respective geographical corners, is all the more curious when students of finance more generally, particularly in an age of financial deregulation, have grown more agnostic their approach to the variety of financial techniques and scale of credit operations, from large banks to pawnbrokers, credit unions to

insurance⁹. To write a Mediterranean-wide history of financial intermediation requires that we reassess both shared heritage as well as individual trajectories. It also means reevaluating the technical innovations that emerged the northern Mediterranean and beyond the Pyrenees during the later middle ages and early modern period in light of the ideas and practices circulating in the southern and eastern Mediterranean during earlier centuries where Jewish, Muslim and Orthodox capitalists continued to truck, barter and provide credit within and between their communities.

What is most striking about the medieval Mediterranean is the broad area of cultural agreement over credit¹⁰. In this respect it differed considerably from other premodern "mediterraneans", that is, regions bound together by long distance trade networks and favourable ecological parameters. Unlike South and East Asia, by late antiquity Mediterranean became home to religions which shared universal restrictions and prohibitions on the uses of money and the demand for interest. While the Vedic scriptures prohibited Brahmans from taking interest for loans, these proscriptions did restrict other occupational groups in Medieval India, such as the Vysyas, from engaging in money lending¹¹. Over the later Medieval period, at time when money-lending *cum* "usury" became highly censured profession in the northwestern regions of the Mediterranean¹², throughout East Asia, in both China, perhaps the most precocious financial centre in the world, and Japan, credit and financial institutions proliferated throughout town and countryside¹³.

Why were the peoples of the post-Roman Mediterranean so averse toward credit? Many Abrahamic moral codes could potentially reinforced an anti-finance stances among Jews, Christians and Muslims. There is no need not parse out the relevant proof-texts from the Pentateuch, Qur'an, and New Testament here¹⁴. The fact is they tell us little about why injunctions on money-lending were either ignored or enforced over the last five hundred years. Nor do they explain the convergence of circumstances and conditions which led to reinterpretation of money lending as usury after centuries of either regulated rates of interest by sovereigns or laissez fair credit markets¹⁵.

Contrary to what prior generations of European economic historians may have assumed, the Mediterranean witnessed a continuous evolution of commercial and banking practices after the Roman collapse in the West¹⁶. There was no gap in the development of new techniques and forms of financial intermediation but there were regions of particular backwardness. Michael McCormick's monumental study on the slow awakening of commerce in "Europe" tackles anew Henri Pirenne's question of economic

decline on the basis of numismatic evidence and travel accounts. It demonstrates convincingly that the commercial revolution unleashed by the Arab conquests and the establishment of the Abbasid caliphate in Iraq after 750 C.E. merely glanced the economy of the Latin northwest. Pre-crusade “Europe” remained a region of low monetization and limited urbanisation¹⁷. Without merchandise or important raw materials to trade for the highly prized *dinars*, the merchants of Latin Christendom raided the human stock of the north for Mediterranean consumers. It is little wonder given the fact that their primary commodity was human beings, that merchants of whatever culture or religion remained alien and mistrusted. As for credit, it was provided in a most ecumenical fashion by clerics, nobles and merchants at high rates of interest, under the heading of “bonuses”. Debtors pledged themselves (as debt slaves) and holy objects to their lay and clerical creditors¹⁸.

In contrast to the credit poor and commercially naïve north, the southern realms of the Mediterranean which enjoyed greater political stability also remained commercial centers and witnessed great degree of long distance trade between the Mediterranean and the Indian Ocean, across Africa, and through Central Asia to China. Communications which, as McCormick notes, played a critical role in Europe’s economic take off, were also the basis for a Muslim market system which was rearticulated annually by the long-distance movements of people and goods during the Haj or pilgrimage season. Maxime Rodinson pointed to the financial services of the medieval Hijaz. Meccan merchants provided destitute pilgrims with cash in exchange for future yields on fields; while the Islamic courts provided a framework for adjudication of business claims and terms of partnerships¹⁹. If Medieval Jewish scholars would continue to debate the boundaries of money-lending at interest, a practice viewed rather leniently in light of the *Gemara*, the biblical commentary written in Babylonian where sophisticated financial techniques and banking operations began well before the common era, Islamic lawyers, particularly of the Shafi’i and Hanefi schools, developed stratagems to evade explicit condemnation of loans at interest; they distinguished loans (*qardz*) and debt (*dayn*) from *riba*²⁰.

In the Christian world where this degree of theological attention with respect to commercial ethics may have been absent, there was nonetheless little opposition to the taking of interest per se. Neither Rome nor Constantinople made consistent attempts before the eleventh century to ban money-lending or criminalize usury in canon law or to force the issue in the statutes of temporal authorities. Efforts to regulate money-lending at the

Council of Nicea (325 C.E.) focused on interest-taking on loans by members of the clergy alone. In Byzantium, rates of interest before the rise of the more conservative Macedonian dynasties of the ninth century were set by statute at around 12% per year. Activities that entailed greater risk for the lender, such as maritime loans or providing loans to those who had defaulted on prior loans were subject to higher terms of interest. Maritime loans were set at 16.66% per year in the fourteenth century²¹.

If we consider the variety and sophistication of financial intermediation within the Mediterranean as a whole it is striking that by the year 1000, after the Byzantine merchant retreated from the central and Western Mediterranean markets and before the first “banks” were established in Venice and Genoa, all the necessary elements of modern finance were in circulation. Romans and Byzantine legal and state institutions, which absorbed not only Hellenistic, but presumably Egyptian and Persian precedents, provided the building blocks: they included, an understanding of the function of money, the means of transferring funds, loan contracts, tax farming and minting techniques²². In addition to partnership arrangements and letters of credit, knowledge and practice of large scale state financing, the hallmark of a financial order, may have filtered westward from the Islamic world²³. By the tenth century, the Abbasid Empire boasted a public exchequer, distinct from caliph’s privy purse. During the reign of Caliph al-Muqtadir (895-932 C.E.) state banking was born: the grand vizier contracted a large loan with two Jewish banker who scheduled the repayments with interest over a period of 16 years. These bankers in turned used their influence with the Abbasid elite and the Baghdad Jewish community to maintain a monopoly on all financial transactions with the empire²⁴.

What is curious is not that such techniques and practices migrated across a shared sea or that Islamic developments in science, navigation, and mathematics, including algebra, facilitated more sophisticated accounting used by late medieval merchants and bureaucrats, but when credit became controversial. Finance was policed just at the moment when the Mediterranean economies became increasingly integrated and as the volume of Western trade increased. It also occurred as Western states gained comparable institutional capacity to their Middle Eastern rivals. As Hayim Soloveitchik comments, it is no mystery that the Jews of Latin Christendom who lost market share, could not count on city-states to protect them and their ventures, and were prevented from investing in urban real estate and rural lands continued to deal in money and money lending with Christians. But what is odd, indeed, a real “riddle”remains “the why and the how of this

major transformation in the mentalité of [Christian] Western Europe” which led to the politicization of credit²⁵.

Church laws and meetings convey not only the severity but also the pace of the increasingly hostile stance toward money lending generally and not simply high rates of interest. Any and all loans, pledges, or contracts which specified interest on the principle over time became “usurious.” The Second Lateran Council (1139) condemned money lending for interest as “ignominious;” the Third Lateran Council (1179) prohibited the taking of interest by Christians. Moneylenders were refused burial in consecrated Christian ground and could not donate funds from ill-gotten gains to the church or to charity. The Council of Lyon II (1274) closed a loophole for foreign Christian moneylenders, demanding that local communities and parishes deny them accommodation and insisting that they be expelled within three months²⁶.

Jews, as non-Christians were legally exempted from the general ban on the taking of interest for loans. *Deuteronomy* 23:20-21 offered a loophole that permitted the taking of interest from individuals who did not belong to one’s primary religious community²⁷. However, this did not prevent vilification of the Jewish moneylender by the Church itself. Canon 67 of the Fourth Lateran Council (1215) complained that²⁸.

The more the Christians are restrained from the practice of usury, the more are they oppressed in this matter by the treachery of the Jews, so that in a short time they exhaust the resources of the Christians. Wishing, therefore, in this matter to protect the Christians against cruel oppression by the Jews, we ordain in this decree that if in the future under any pretext Jews extort from Christians oppressive and immoderate interest, the partnership of the Christians shall be denied them till they have made suitable satisfaction for their excesses. .... We command the princes not to be hostile to the Christians on this account, but rather to strive to hinder the Jews from practicing such excesses.

Church sanctions notwithstanding, princes, who drew a great deal of income from Jewish money-lending through special capitulations and arbitrary extractions, took such admonishments under advisement. Some monarchs did attempt, intermittently, to ban Jewish money lending. But they also stood to gain from defaulted loans and pledges that were unredeemed because the estates of Jewish creditors reverted to the crown. If anything, church sanction and the general condemnation of money-lending as an un-

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Christians, even demonic, occupation gave princes additional moral and social leverage over these communities and their minority financial agents²⁹.

In trying to explain the motivations behind the Church ban on money-lending, historians have advanced a number of theories³⁰. If we consider the coincidence of religious and political controversies over money lending solely with respect to domestic trends including the twelfth century renaissance in northern Mediterranean trade and new discoveries of silver within Western Europe, we might conclude that it owed to popular reaction to more monetized economy. Undoubtedly there was an intellectual component as well: Scholasticism discovered Aristotle's *Ethics* and with it, his concept of "barren money": that is, for Aristotle interest was an unnatural product of coinage because metal cannot reproduce itself. As Joel Kaye comments on Thomas Aquinas' attempt to reconcile Catholicism with Aristotelian concepts, the introduction of these ideas into the medieval theories of the economy represented, "a conceptual advance and a strategic retreat"³¹.

Notably lacking in many explanations for the change in the culture of credit in Latin Christendom is a Mediterranean-wide perspective. The same legislation and councils that addressed usury often took on issues concerning the conduct of the crusades against Islam and the status of Muslims, Jews and "pagans" under Christian rule. The canons of the Fourth Lateran Council of 1215 are considered a watershed in the treatment of religious minorities: it was the first comprehensive attempt to restrict interactions between Christians and non-Christians by imposing identifying clothing, regulating residence and restricting movement of minority populations under Latin Christian rule. R. I. Moore suggests that religious minorities like the Jews were particular targets of popular rage during these centuries not only because of their money-lending activities but also because of their association with the finances of increasingly centralized polities in France and England³².

The organisation, financing, and mobilization of armies for the trans-Mediterranean crusades were an important catalyst of change within Western Europe³³. In addition to spurring state consolidation, they encouraged a new type of economic warfare. Alongside the political and religious aspirations of the crusading princes and popes, were the southern European Christian merchants. With navies that had been subsidized through the transport of Crusader armies, Christian city-states attempted to eliminate other merchant colonies, whether they were fellow Latin Christians, Orthodox, Muslims or Jews in their path. Venice gained the upper hand in the Black Sea with the

Fourth Crusade 1202-1204, as well as control over shipping between Byzantium and the West and concessions in the Kingdom of Jerusalem. Despite embargos, Christians continued the trade in strategic war materials such as timber, pitch iron with Muslim states³⁴. By the fall of crusader Acre in 1291, Genoese capital became more liquid and mobile, with increasing ties to northern and western Europe, while Venetian territorial empire continued to expand into Byzantine *terra firma*³⁵.

The increasingly rigid stance of the Church and states on credit parallels this commercial expansion and the crusades themselves, culminating in 1311 with canon that made the mere advocacy of money lending tantamount to heresy³⁶. If Christians too suffered from the stigma attached to money lending³⁷, it was the Jewish communities in northern and southern Europe that bore the brunt of both canon. At the same time they experienced a precipitous decline in their social position from "insecure but negotiable status of virtual equality to one of abject servility"³⁸. Popes and princes forced Jews to forgive debt and suspend interest and payments, and even to forfeit the principle on loans incurred by knights on crusade. The thirteenth century witnessed a renewed theological attack on Jewish theology, particularly the burning of the Talmud (the exegesis of the Torah) led by mendicant religious orders who regarded these commentaries, of which important parts were dedicated to the ethics of business and livelihood, as heretical³⁹. Usury along with a variety of other accusations became the rallying cry for the expulsion of Jewish communities from towns and cities and entire kingdoms from England to France, Germany and Italy⁴⁰.

Where ever Jewish creditors lost ground in the state finance and smaller credit operations, Christians merchants were quick to fill in⁴¹. After the Jewish bankers were expelled from England in 1290, they were replaced by a variety of Christian merchant creditors, including the wool-trading Cahorsins and the money-changers of Lucca⁴². In the fourteenth century, the Florentine Bardi and Peruzzi established branches in many monarchies; in Spain, Christian financiers replaced the government finance positions forcibly vacated by Jews in the fourteenth and fifteenth centuries⁴³. During the pope's Avignon "exile" (1316-78) it was the Tuscan bankers who serviced their financial needs. A thirteenth-century Provençal polemicist, Jacob Ben Elijah, railed against Christian hypocrisy⁴⁴.

"And now look at and consider this court of Rome to which all Christians are subject....How do they gather armies for great massacres and vast attacks? How do they dethrone kings and set up others in their place? How do they contrive their alliances and unite dynasties? How do they

arrange princely marriages? How do they humiliate their adversaries and reduce them to their will? How did they break the pride of the people of Ishmael...? How did they overthrow the arrogance of the despicable Greek kingdom? How did they conquer the execrable heretics and their crowd of followers? How did they exterminate them, overthrowing their fortresses, laying waste their towns, burning them and their children? Is not all this the work of prelates who come from every country to hear the decrees [of the pope] and to bow down [before him]? Now, when they are short of money, when they can no longer offer gifts, what is left for them to do? Certainly, the people of Tuscany are at the bottom of it all.”

Although state finances in Iberia continued to be the preserve of Jews and *conversos* (Iberian Jews who had been forcibly converted to Christianity) until 1492 (in Portugal until 1497), the anti-finance trend in the West at the end of the crusades forced most Jews into lowest rungs of credit markets. The Franco-German Jews refugees of the First Crusade (1096-99) were allowed to settle in Venice but were confined spatially and occupationally: they served as the retail bankers or pawnbrokers to the poor. This de facto division of labour within financial intermediation inspired Franciscan monks to conceive of new ways to address the challenge of the market and cash needs of the urban and rural poor: the *Montes Pietatis* (Mount of Piety/ Monti della Pietá) were conceived as regulated pawnbroker for the poor which would be serviced by Jewish moneylenders. The Jews would be forced to loan to all at minimal service cost with little guarantee of repayment and of course, well below the concealed rates of interest demanded by the Christian “banks.” The first *Monte della Pietá* was opened in the papal city of Perugia in 1461⁴⁵. When the wealthy Christians of the commune failed to contribute the *monte*'s operating capital (*capital d'avvio*) of 3000 florens, Perugia's Jews were forced to put up this money as well. Over the next half century, dozens of *Monti della Pietá* were established in Italy and in the southern German towns of Augsburg and Hanover.

When we come to appreciate this credit conjuncture as a Mediterranean-wide event, it becomes problematic to assume that the European banking arose purely on the virtuosity of the Cahorsins, Lombards and Florentines inventions or cleverly disguised interest payments in the form of fees for possible loss and injury, delay, and so on. Latin Christendom's bankers took advantage of a confessionally stratified credit market and the casuistry of Latin Christendom's theological understanding of usury. Raymond de Roover noted long ago that Christian theologians and Christian merchants

reached a *modus vivendi* by defining usury in a very narrow sense. Thus, usury entailed the explicit and contractual taking of interest on loans backed by pledges, such as debt contracts which specified interest on value or money itself and/or the discounting of commercial paper. By contrast the Christian “bankers”: argued that it was perfectly legitimate to give ducats in Venice or florins in Florence in order to receive pounds sterling in London or pounds fournois in Paris, because this was no longer a loan (*mutuum*) but a *cambium*, or an exchange contract. By and large, the theologians accepted this line of reasoning with the result that banking in the Middle Ages became linked to exchange and remained linked to it up to the end of the eighteenth century, at least on the European Continent, if not in England⁴⁶.

Given the context, it is through such legal definitions that usury became Jewish while commercial and high finance became Christian in the West.

The emerging financial order in the early modern northern Mediterranean looks quite different when we realize that it was the political, legal and cultural underpinnings of markets and states established during and after the trans-Mediterranean crusades that allowed the great banking houses to create economies of scale and scope as well as to vertically integrate their operations. Freed from the liabilities of the retail banking and without the responsibility for providing credit for the poor, Christian bankers could submerge their activities in other commercial, manufacturing and mining ventures and diversify their assets and investments. The Medici family’s fortunes in the fourteenth century rose on the peculiar structure of the Florentine guild hierarchy and through political control of a modest but wealthy territorial state. They also benefited from judicious marriage ties with the French monarchy and the moral support of two Medici popes⁴⁷. As for Jakob Fugger’s fifteenth-century empire was initially built on his technical expertise in mining and managing the Habsburg (and Papal) mints. However, it was the monopolies granted him by the Habsburg emperors that permitted him and his nephew to enlarge their operations across Europe and, finally, to convert capital that was vulnerable to confiscation into large landed estates⁴⁸. Although many of the large Jewish state financiers and merchants in the western Mediterranean had been marginalized by the end of the fifteenth century, there were still occasions when merchant-capitalists from minority communities were called upon to render services to important states, including in Venice before the founding of the public Rialto Bank in 1587⁴⁹. To conclude, a Mediterranean-wide perspective on the rise of particular structures of financial mediation remains essential to understand both regional and inter-regional trends. Although both Western Christian and

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Muslim Mediterranean economies in the later medieval and early modern period developed confessionally stratified markets, theology or a cultural stances toward alone cannot explain the peculiar features of banking in these regions. The impact of the trans-Mediterranean Crusades (as opposed to those against heretics in France or Muslims in Spain) on state, society and economy, the concomitant rise of medieval states and a Latin Christian commercial class and the overall subordination of religious minorities, provides at least some of the important explanations for the peculiar politicization of credit in the West after the twelfth century. A theological and legal reinterpretation of “usury” capped sociological and political changes which favoured Christian merchants and relegated the riskier or less remunerative operations to minority bankers. Given the repeated expulsions of minority bankers, including the Spanish and Portuguese Jewry and the ongoing Inquisitions which in Iberia targeted converts associated with state finances, what is truly remarkable is not that Catholic firms dominated capital markets particularly in state finance, but rather that Jewish merchant-banking survived in the Western Mediterranean at all. It worthwhile to consider that the resilience of Jewish enterprise in the late sixteenth century may owe, ultimately, to the backing of the Ottoman sultans who protected their subjects from the Inquisition and insisted on the repayment of their protégés’ outstanding debts from foreign princes⁵⁰.

In the end if we fault Braudel for his insouciance toward regional specificity and relative indifference to the subtleties of culture, we must also credit him with a balanced and comparative approach to economic phenomena overall⁵¹. Although he paid little attention to credit and other intangible assets, he understood that the glowing assessments of renaissance banking were greatly inflated and would agree with de Roover that the term money-changers more aptly described the operations of the most highly regarded banking houses. Christian men of money did not so much invent new instruments of credit, but rather exploited state treasuries for personal gain⁵². Christian bankers also did not stint on the use of violence to maintain market share long after the crusades: fear of competition prompted the Venetian oligarchy to expel the newly arrived *conversos* in 1497 and led Genoa, in 1550, to deport its Jewish merchants, he tells us⁵³. Importantly, Braudel understood that the financial practices of Jews and Muslims in the Eastern Mediterranean were as relevant to his story as those of Christians in the West. When his own documentation proved insufficient or required expertise that he did not possess, he humbly put his questions about credit in the Ottoman Empire to his Turkish colleague, Halil Sahillioğlu, who was only too happy to respond⁵⁴.

¹ See Peregrine Horden and Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History* (London, 2000) William V. Harris, ed., *Rethinking the Mediterranean* (Oxford: Oxford University Press, 2005). John A. Marino, ed., *Early Modern History and the Social Sciences: Testing the Limits of Braudel's Mediterranean* (Kirkville, Mich., 2002). Peregrine Horden and Nicholas Purcell, "AHR Forum: The Mediterranean and "the New Thalassology". *The American Historical Review* 111 (2006) 722-740; Markus P. M. Vink, "Indian Ocean Studies and the "new thalassology," *Journal of Global History*, 2 (2007), 41-62; Brent Shaw, "Challenging Braudel: A New Vision of the Mediterranean", *Journal of Roman Archaeology* 14 (2001) 419-53. Gadi Algazi, Special Review: "Diversity Diversity Rules: Peregrine Horden and

Nicholas Purcell's "The Corrupting Sea" *Mediterranean Historical Review* 20 (2005), 227-245; Gabriel Piterberg, Teofilo Ruiz and Geoffrey Symcox eds., *Braudel Revisited: The Mediterranean World, 1600-1800*, University of Toronto Press, 2010

² *Mohammed and Charlemagne*. (London, 1956)

³ J. H. Hexter, "Fernand Braudel and the Monde Braudellien..." *The Journal of Modern History* 44 (1972) 480-539.

⁴ Abraham L. Udovitch, "Bankers without Banks: Banking and Society in the Islamic World of the Middle Ages." *The Dawn of Modern Banking*, ed. Fredi Chiappelli New Haven: Yale University, 1979), 271.

⁵ John Munro, 'The Medieval Origins of the Modern Financial Revolution: Usury, Rentes, and Negotiability', *The International History Review* 25 (2003), 505-62

⁶ Timur Kuran, "The Logic of Financial Westernization in the Middle East," *Journal of Economic Behavior & Organization* 56 (2005) 593-615. Compare: Şevket Pamuk, "The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire, 1600 1914," *Financial History Review*, 11 (2004) 7-32

⁷ Irfan Habib, "Usury in Medieval India," *Comparative Studies in Society and History* 6 (1964) 393-419. Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38 (1995): 314-354. *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe with Special Reference to the Ottoman Archives*. (Leiden: E.J. Brill, 1996).

Eldem Edhem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century* (Leiden: E. J. Brill, 1999); idem. "La circulation de la lettre de change entre la France et Constantinople au XVIIIe siècle", in Hâmit Batu, Jean-Louis Bacqué-Grammont (eds.), *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France*, Istanbul, Isis, 1986, pp. 87-97

⁸ See Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, (Leiden: E. J. Brill, 2004), ch. 2

⁹ For a recent perspective see, Richard S. Grossman, *Unsettled Account: The Evolution of Banking in the Industrialized World since 1800* (Princeton: Princeton University Press, 2010)

¹⁰ Constant Mews & Ibrahim Abraham, "Usury and Just Compensation: Religious and Financial Ethics" *Historical Perspective Journal of Business Ethics* 72 (2007):1-15

¹¹ For the religious and legal parameters see, L. C. Jain, *Indigenous Banking in India* (London: MacMillian & Co: 1929)

¹² Robert S. Lopez, "The Dawn of Medieval Banking," *The Dawn of Modern Banking*, 1-24. Joseph Shatzmiller, *Shylock Reconsidered: Jews, Moneylending, and Medieval Society* (Berkeley: University of California Press, 1990).

¹³ Mark Elvin "The Revolution in Money and Credit", *The Pattern of the Chinese Past*. Stanford University Press, 1973 146-163); Lien-Sheng Yang, *Money and Credit in China: A*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Short History. Cambridge: Harvard University Press, 1952. Eiji Sakurai, 'Currency and credit in medieval Japan.' *International Journal of Asian Studies* 5(2008) 53-70

¹⁴ *Pentateuch*: Exodus 22:24-25; Leviticus 25:35-37; Deuteronomy 23:19-21; Ezekiel 18: 5-20; Proverbs 28:8; Psalms 15:5; Nehemiah 5:7; *New Testament*, Luke 6: 34. *Qur'an*: Suras 2:275-278; 3:130; 4:161; 5:62; 6:146; 17:64; 30: 39 Ezekiel (Ezek. xviii. 5- 13) is a tract which echoes across Jewish, Christian and Islamic law.

¹⁵ McCormick, *Origins of the European Economy* ; Shatzmiller, *Shylock Reconsidered*.

¹⁶ Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: the World System A.D. 1250-1350* (Oxford: Oxford University Press, 1991)

¹⁷ Shatzmiller, *Shylock Reconsidered*; McCormick, *Origins of the European Economy* .

¹⁸ McCormick, *Origins of the European Economy*, 338, 632

¹⁹ Maxime. Rodinson, *Islam and Capitalism* (Austin: University of Texas Press, 1978)

²⁰ Abdullah Saeed, *Islamic Banking and Interest: A Study of the Prohibition of Riba and its Contemporary Interpretation* (Leiden: Brill 1999), 38

²¹ Olga Maridaki-Karatzas, "Legal Aspects of the Financing of Trade," *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century* ed. Angeliki E. Laiou (Washington, DC: Dunbarton Oaks, 2002) 3: 1105-1121. Demetrios Gofas "The Byzantine Law of Interest," *The Economic History of Byzantium*, 1095-1104..

²² For an overview: Peter Temin, 'Financial Intermediation in the Early Roman Empire' *The Journal of Economic History* 64 (2004), 15 who relies on the research of Jean.Andreaeu, *Banking and Business in the Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999). See also Koen Verboven, et al. (eds.), *Bankers, Loans and Archives in the Ancient World* (Leuven: Studia Hellenistica 44, 2008), pp. 371-419

²³ S. D. Goitein, 'The Unity of the Mediterranean World in the 'Middle' Middle Ages,' *Studia Islamica* 12 (1960) 29-42

²⁴ Walter Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam* (London: Royal Asiatic Society, 1937).

²⁵ Haym Soloveitchik, "The Jewish attitude in the High and Late Middle Ages (1000-1500)," *Credito e Usura*, 125.

²⁶ Second Council of Lyons (1274) *Papal Encyclicals Online* <http://www.papalencyclicals.net/Councils/ecum14.htm#26.%20On%20usury>. Accessed January 1, 2011.

²⁷ Aaron Kirschenbaum, "Jewish and Christian Theories of Usury in the Middle Ages," *The Jewish Quarterly Review* n.s. 75 (1985) 270-289

²⁸ *The Twelfth Ecumenical Council: Canons of the Fourth Lateran Council, 1215* *Medieval Sourcebook* <http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateran4.html>. Accessed Jan. 1, 2011

²⁹ Soloveitchik, "The Jewish attitude in the High and Late Middle Ages (1000-1500)," *Credito e Usura*. 115-127.

³⁰ N. Nelson, *The Idea of Usury* (Princeton: Princeton University Press, 1949); J. T. Noonan, Jr., *The Scholastic Analysis of Usury* (Cambridge: Cambridge University Press, 1957)

³¹ Joel Kaye, Changing Definitions of Money, Nature and Equality c. 1140-1270, Reflected in Thomas Aquinas' Questions on Usury," *Credito e Usura* 25-55

³² R. I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society: Authority, Deviance in Western Europe, 950-1250* 2nd ed. (Oxford: Blackwell, 2007); idem. *The First European Revolution, 970-1215*, (Oxford: Blackwell.2000).

³³ William Chester Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusades: A Study in Rulership*. (Princeton: Princeton University Press, 1979)

³⁴ David Jacoby, *Commercial Exchange Across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy* (Aldershot: Ashgate, 2005)

³⁵ Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean: A Geo-Historical Approach 1550-1870* (Baltimore: Johns Hopkins, 2008)

³⁶ Shatzmiller, *Shylock Reconsidered*. Shlomo Simonsohn, *The Apostolic See and the Jews* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1991)

³⁷ Francesco L. Galassi, 'Buying a Passport to Heaven: Usury, Restitution, and the Merchants of Medieval Genoa', *Religion*, 22 (October 1992), 313-26

³⁸ Lester K. Little, *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe* (Ithaca, Y: Cornell University Press, 1978), 47

³⁹ Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism* (Ithaca: Cornell University Press, 1982)

⁴⁰ Ariel Salzmann, "Is There a Moral Economy of State Formation? Religious Minorities and Repertoires of Regime Integration in the Middle East and Western Europe, 600-1614." *Theory & Society* (2010) 39:299-313.

⁴¹ Richard W. Kaeuper, *Bankers to the Crown: The Riccardi of Lucca and Edward I* (Princeton, 1973). 77-104.

⁴² Philippe Wolff, "Le problème des Cahorsins," *Annales du Midi* 62 (1950) 229-238. Richard W. Kaeuper, *Bankers to the Crown: The Riccardi of Lucca and Edward I* (Princeton: Princeton University Press, 1973).

⁴³ Manuel Riu, "Banking and Society in Late Medieval and Early Modern Aragon." *Dawn of Modern Banking*, 131-167

⁴⁴ Cited in Léon Poliakov *Jewish bankers and the Holy See from the thirteenth to the seventeenth century* (London: Routledge, 1977), 235 see S. Stein, "A Disputation on Moneylending between Jews and Gentiles in Me'ir ben Simeon's *Milhemeth Miswah* (Narbonne, 13th Century)," *Journal of Jewish Studies* 10 (1959): 45-61

⁴⁵ Ariel Toaff, "The First Monti di Pieta in Italy (1463-1500)." *Friars and Jews in the Middle Ages and Renaissance (Medieval Franciscans)*. ed. Stephen J. McMichael & Susan E. Myers (Leiden: Brill 2004), 239-254. Daniela Random, "Monte de Pieta," *Encyclopedia of the Middle Ages* ed. André Vauchez with Barrie Dobson & Michael Lapidge (London: Routledge, 2000) 2: 979-80

⁴⁶ "The Scholastics, Usury, and Foreign Exchange" *The Business History Review*. 41 (1967), 265. See also G. Todeschini, *La ricchezza degli ebrei. Mercè denaro nella riflessione ebraica e nella definizione Cristiana dell'usura alla fine del Medioevo* (Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1989)

⁴⁷ Raymond De Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank: 1397-1494*, New York City; Toronto: W. W. Norton & Company, Inc. (1963, rev. ed. 1966). Pope Leo X (1513 - 1521) was born Giovanni de' Medici; Giulio di Giuliano de' Medici became Pope Clement VII (1523-34).

⁴⁸ Jean-Francois Bergier, "From Italy to Germany: A New Banking Concept?" *The Dawn of Modern Banking*, 105-129: "that is why monopolies were the object of violent criticism and of suits before the Diet, conducted by business circles (such as the Hanesatic league)...." Ibid., 124. Richard Ehrenberg, *Capital & Finance in the Age of the Renaissance: A Study of the Fuggers and Their Connections* (1928, reprinted 1985).

⁴⁹ Reinhold C. Mueller. *The Venetian Money Market: Banks, Panics and the Public debt, 1200-1500* (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1997).

⁵⁰ Benjamin Ravid, "Money, Love and Power Politics in Sixteenth Century Venice: The Perpetual Banishment and Subsequent Pardon of Joseph Nasi." In *Italia Judaica: Atti del I*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elaziğ, 24-25 Haziran 2010)

Convegno Internazionale, Bari 18-22 maggio 1981, (Roma: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali 1983), 159–181. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (Berkeley: University of California Press, 1996) 2: 823.

⁵¹ See Gregory Clark, “A Review of Avner Greif’s *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*,” *Journal of Economic Literature* 45 (2007), 727–74

⁵² Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean* 2: 695

⁵³ *Ibid.*, 819

⁵⁴ *Ibid.*, 697- 699

.....

18.Y.Y.'DA İSTANBUL ESNAFININ SORUNLARI**Aslıhan NAKİBOĞLU*****Bengü DOĞANGÜN YASA******Özet**

İstanbul'da yaşayan halkın kıtlık, darlık ve pahalılıktan uzak yaşayabilmesi için, imparatorluğun üretim ve dağıtım ile ilgili tüm birimleri seferber olmuştur. Bu gerçek 18.yy'da da değişmemiştir. 18. yüzyılda İstanbul'un iase problemlerinin çözülmesi, kaçakların önlenmesi, narh fiyatından satış yapıldığının kontrol edilmesi gibi merkezi ilgilendiren sorunlar yanında, İstanbul ve çevresinde ticaret yapan tüccarlar arasında da çeşitli anlaşmazlıklar yaşanmıştır.

Tebliğimizde, 18. yüzyılda İstanbul tüccarları arasında yaşanan belli başlı sorunlar incelenecektir.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğunda esnaflığın tarihi Türk İslam devletlerine kadar uzanmaktadır. İmparatorluğun şehir yaşamında görülen, bu teşkilat 13. ve 14. yüzyıldaki Ahi hareketinin bir devamı olarak kabul edilmiştir. Temelini ahilikten alan ve dayandığı temel prensipler doğrultusunda mal ve hizmet üretimini gerçekleştiren Osmanlı esnafı asırlar boyu sistemini muhafaza etmiş ve bu zaman diliminde halkın ihtiyaçlarını kaynağını kanunlardan alan çeşitli kural ve tüzüklere bağlı kalarak karşılama çalışmıştır. Osmanlı esnafı halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasında en büyük kaynaklardan biri olmuş ve bu kaynağın iyi işlenmesinin önemini bilen imparatorluk esnafı ciddi bir denetim mekanizmasına tabi tutarak ,faaliyetlerini kontrol etmeye çalışmıştır.bu öneminden dolayı Osmanlı esnafı ile ilgili bir çok çalışma yapılmıştır.bizde yapılan bu çalışmadan hareketle İstanbul Esnaf Tarihi 2 ve İstanbul ahkam defterlerinde yer alan ve esnafı ilgilendiren çeşitli konulardan biri olan alım satım işlemlerinde meydana gelen olayları inceleyerek bu olaylar çerçevesinde esnaf örgütünün ne gibi problemlerle karşı karşıya kaldıklarını ve bu problemleri ne şekilde çözüme kavuşturdukları anlatılacaktır. İlk olarak esnaf örgütü ile ilgili teorik bilgiler verilerek, daha sonra konuya geçilecektir.

---

*Arş.Gör., Kocaeli Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü

** Arş.Gör., Kocaeli Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü

Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Örgütü

Üreticilerin meşgul olduğu işe göre sınıflandırılan esnaf, şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimi ile ilişkili herhangi bir işkolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği mesleki örgütlenmeler olarak tanımlanabilir. Esnafı mal üreten ve hizmet üreten esnaf olarak 2'ye ayırmak mümkündür. Kaynağı ahiliğe dayanan esnaf teşkilatının kökeni, Selçukluların son zamanlarına kadar gitmektedir. Selçuklularda ahilik, bilimsel bir temele dayanmakta ve pratik hayatta bilimin verilerinden yararlanmayı amaçlamış iken, Osmanlı imparatorluğunda ise, ahilik esnaf teşkilatının ilk şekli olarak kabul edilmiştir. ahilik 13.yüzyıldan 20. yüzyıla Anadolu'daki esnaf ve sanatkar birliklerine verilen bir isimdir. ahi kelimesinin sözlük, terim ve örgüt olarak çeşitli anlamları bulunmaktadır. Sözlük anlamı, kardeşim demektir. Terim olarak ahilik belli bir devrede esnaf ve sanatkarlar birliğini ifade etmektedir. Örgüt olarak ise 13. yüzyılın ilk yarısından başlayarak 20.yüzyılın başlarına kadar Anadolu şehir, kasaba ve hatta köylerindeki esnaf sanatkar kuruluşlarının eleman yetiştirmelerini sağlayan, işleyiş ve kontrollerini düzenleyen bir kurum olarak tanımlamak mümkündür. Osmanlı İmparatorluğunda esnaf 2 gruba ayrılmıştır. Bunlardan biri özel teşebbüse dayanan serbest meslek kuruluşları olup bunlar esnaf loncalarına bağlı bulunmaktaydı. Diğeri ise devlet işletmeciliği esasına göre dirlik ve ulufeye bağlı esnaftı. Devletin maaş verdiği memur/işçi statüsündeki bu esnaf grubunun üzerindeki denetimi daha güçlü olmuştur. Devlet için iş gören ve Osmanlı sarayının zaruri ihtiyaçlarını karşılamakla görevli bu esnaf grubunda kağıtçı, aşçı, çadır meyterleri, mürekkepçi .vs yer almıştır. Diğeri esnaf grupları ise özel teşebbüse dayanan serbest meslek kuruluşları olmuşlardır. Selçuklu dönemi esnaf birliklerinin devamı olan ve genellikle şehir ve kasabalarda bulunan Osmanlı esnaf kuruluşları, rekabet prensibi yerine, karşılıklı kontrol ve yardımlaşma esasına göre teşkilatlanmışlardı. Devletin serbest esnaf kuruluşları üzerindeki denetimi dolaylı olup, birinci gruptaki esnafın denetiminden biraz daha gevşek olmuştur. Fakat bu ,özel esnaf grubunun ciddi bir şekilde denetlenmedikleri anlamına da gelmemelidir. Çünkü esnaf birlikleri, oto-kontrol mekanizmasına ilave olarak, yine devlet tarafından oluşturulan ayrı bir denetim sistemine tabiydiler. Osmanlı imparatorluğunda, asıl olarak toplumun ihtiyaçlarını karşılayan esnaf grubu, özel teşebbüse dayanan serbest meslek erbabıydı. Bu gruba toplumun her türlü ihtiyacı için üretim yapan meslek ehli dahildi. diğeri grupta yer alan, daha çok sarayın ihtiyaçlarını karşılayan ve devlet adına iş yapan esnaf, çok dar bir kitleye hitap ettiğinden Osmanlı esnafı

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dendiği zaman ilk akla gelmesi gereken grup özel teşebbüse dayanan esnaf grubu olmalıdır.

Esnaf Teşkilatı ve İleri Gelenleri

Osmanlı imparatorluğunda faaliyet gösteren esnafın hiyerarşik bir yapıda teşkilatlandığı ve birbirleriyle rekabet esasına göre değil, karşılıklı kontrol ve yardım prensibini temel aldıkları görülmektedir

Esnaf teşkilatında, hiyerarşik yapıyı 2 bölümde ele almak mümkündür. Birincisi bedeni bir faaliyet göstermeyen ancak esnaf birliğinin asli unsurlarından olan ve bir bakıma idareci sınıf denilebilecek kısmı olup bunlar, esnaf şeyhi, nakib, duacı, çavuş, yiğitbaşı, kethüda, nizam ustaları idi. İkincisi ise üretimi doğrudan üstlenen usta, kalfa ve çaraktan meydana gelen kısımdı. Fütüvvet usulünü uygulayacak vasıflı esnafın azalması ve ticarete gayrimüslimlerin girmesi yüzünden Osmanlılardan önce, toplantı yerleri tekke ve zaviyeler olan ahilerin teşkilatı, Osmanlılarda yerini loncalara terk etmiştir. Zaviyelerde birinci derede amir, şeyh ile nakip iken loncalarda bunların yerini kethüda ve yiğitbaşı almıştır. Esnafın ihtiyar veya eski denen ve devletle esnaf arasındaki ilişkileri yürüten idarecileri yürüten idarecileri ise her ikisinde de mevcut olmuştur. Sözü edilen bu yapı, 18.ve 19. yüzyıllar içinde de bazı değişikliklerle birlikte yapısını korumuştur.

Esnaf Temsilcileri

Esnaf şeyhi: Esnafın şikâyetleri ve devletle arasındaki meselelerle ilgilenmiştir. Fütüvvet gelenekleri unutulup, loncalarda esas itibariyle ekonomik ve idari görevleri üzerlerine alınca şeyh seçimi mecburiyeti de ortadan kalkmış ve bu makam zamanla tamamen kaybolmuştur. Şeyh yerine, hükümet lonca ilişkilerinde arabuluculuk yapan kethüda, etkili bir makama yükselmiştir.

Nakib: Bir cemaatin şahid ve nazırı ve ahvalinin kefilisi kişiye nakib denmiştir. Nakibin bir meslek sahibi olması mecburiyeti de vardı. Nakibler esnaf üzerinde şeyhten sonra söz sahibi olan kişilerdi loncalar kurulunca, nakiblik kaldırılmış ve nakibin görevleri kethüdaya devredilmiştir. Duacı: Duacıların görevi dua okumaktı.

Çavuş: Esnaf teşkilatı içinde inzibat zabiti olarak kabul edilmiştir. sorumlu veya suçlu esnafı şeyhin başkanlığında nakib ile esnaf ihtiyarlarının meydana getirdiği meslek divanında sorgulamak üzere çavuşlar getirmişlerdir. 17.yüzyılın 2. yarısından sonra, çavuşların yerini yiğitbaşılar almıştır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Esnaf ihtiyarları: Loncalarda idare heyetinde görev alan en yetkili organ, ihtiyar heyeti olmuştur. Loncalarda reis olarak esnaf tarafından seçilen ve bu görevi kadı tarafından onaylanan bir kethüda ,birkaç yiğitbaşı ile esnafın ileri gelenlerinden yaşlı ,meselelere vakıf bir hayli usta bulunurdu.ihtiyar adı verilen bu ustalar, çoğunlukla yaşlı kimselerden meydana gelmişse de aslında bu isim yaşlı demek olmayıp, esnafın muhtar ve güzideleri anlamında kullanılan bir terim olmuştur. Bunlar tarihi fütüvveti hırfetlerde şeyh, nakib, kethüda ve çavuşun esnaf loncalarında da kethüda ve yiğitbaşının katılımı ile kurulan idare heyetlerinin üyeleriydiler.

Nizam ustaları: Esnaf örgütünün icra organında yer alan nizam ustalarının görev ve sorumlulukları esnaflığın ilk aşamalarında başlamıştır. Bu bağlamda işe eleman alımında ve çıkarılmasında kethüda ve yiğitbaşı ile birlikte nizam ustalarının haberdar edilmeleri gerekmektedir. Ticari faaliyetlerde uyulması gereken kuralların tespit edilmesi (malın bulundurulması, dükkan açma kapama) görevleri arasında sayılabilir.

Yiğitbaşı: Esnafın zanaata ve ustalığa ait işlerine nezaret eden kişi için kullanılmıştır.loncalar kurulduktan sonra ,yiğitbaşının loncadaki yeri kethüdadan sonra gelmiştir.loncayla ilgili her konuda ,başkana yardımcı olmak ve başkanla lonca mensupları ,arasında aracılık yapmak yiğitbaşının görevleri olmuştur

Esnafın önemli meselelerinde tam yetkili olarak kabul edilen bir diğer amiri de kethüdaydı. Esnaf teşkilatının amiri olarak kethüda, sanatkar ve tüccarların işlerine bakmak üzere devlet tarafından tayin edilen güvenilir kimselere denirdi.esnaf kethüdalarının görevleri olarak loncayı hükümete karşı temsil etmek ve hükümetin emirlerini üyelere bildirerek uygulanmasını sağlamak ,esnaf arasındaki anlaşmazlıkları halletmek,birikimleri uygun şekilde kullanmak ,yönetim kuruluna başkanlık etmek, esnaflığa girişte ve bu arada yükselişte törenler düzenlemek, esnafa verilecek narhların belirleneceği toplantılara katılarak bu narhlar üzerinden satış yapılmasını, haksız rekabete girilmemesini sağlamak ve bunun için tedbirler almak,hükümetin istediği hizmet, ihtiyaç ve iş gücü ile esnaf ve sanatkarlara gerekli hammaddeyi temin ve tevzi etmek şeklinde sıralamak mümkündür.bu kapsamda esnafın yolsuzluklara başvurmasını önlemekte ,esnaf arasındaki anlaşmazlıkları çözmekte Bu anlaşmazlıkları gerektiğinde İstanbul'a iletmekte esnaf yönetiminden sorumlu olmaktadır.

Esnaf hiyerarşisi: Osmanlı imparatorluğu şehir ve kasabalarında faaliyet gösteren esnaf hiyerarşik bir yapıda teşkilatlanmıştır.

Bu yapıda yer alanlar:

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Çıracak: Teşkilatta üretimi üstlenen grubun ilk basamağında yer alırlar ve işe seçilerek alınırlardı. Bu ise 2 şekilde olurdu. Birincisi işe yardımcı olmak üzere ücretle tutulanlar ya da mesleği öğrenmek ve devam ettirmek üzere bir ustanın yanına yerleştirilirdi.ustanın yanında kendi sanatının inceliklerini öğrenmek ,çırağın öğreniminin esasını teşkil etmiştir.

Kalfa: Çıracılıktan sonra gelen rütbe kalfalıktır. Esnaf içinde çıracılıkla ustalık arasında yer alan orta mertebe anlamına gelmektedir. Eğitim süreçleri 3 yıl olup, lonca üstatları ve lonca heyetinin özel oturumuna çağrılıp, ustasının onayı alındıktan sonra çıracı kalfa olup, peştamal bağlar ve ustasının elini öperdi.

Usta: Usta olabilmek için o meslekten kimsenin hem loncaya meydana getiren ailelerden dini veya sosyal zümrelerden birine mensup bulunması hem de gedik, yani mesleğinin yürütme hakkını satın alabilecek kadar varlıklı olması gerekmektedir. Bu hakkın satın alınması ile usta mertebesi, birbirine sıkı sıkıya bağlıydı. Usta olmanın aşamalarını başarı ile gerçekleştiren usta esnaf grubu içinde yer almaya hak kazanmıştır.

Esnaf Birlikleri:

Esnaf örgütlenmeleri çok dar ve sınırlı zümreler halinde olup her bir malın hammaddeden başlayarak nihaî tüketime hazır hale gelinceye kadar geçirdiği üretim aşamalarının her biri ayrı bir esnaf birimi olarak örgütlenmekte, ayrıca her aşamada farklı mal türleri varsa onlar da ayrı bir örgütlenme birimi oluşturmaktadır. (mesela dericilik hayvancılıktan başlayıp nihai tüketim malı olarak ayakkabı haline gelinceye kadar geçirdiği her teknik veya ticari aşama birbirinden bağımsız birer esnaf örgütlenmesine konu olurdu.

Esnaf birliklerinin çeşitli alt kollara bölünmesi hatta çoğu kez bu alt bölümlerin de kendi içinde daha küçük bölümler halinde teşkilatlanması esnafın kendi mesleğinde iyice uzmanlaşmasını, dolayısıyla ticari hayatın da, kalite prensibini en iyi şekilde uygulayacak birikime sahip olarak tüketiciye karşı sorumluluklarını yerine getirmesini mümkün ve mecburi kalmıştı.

Bir meslek grubunun kethüda, yiğitbaşı vs. yönetim kadrosuyla bağımsız bir örgüte sahip olması için uygun denebilecek bir sayısal büyüklükte olması gerekirdi. Sayısı az ise iş kolu ve mekan olarak en yakın esnaf örgütüne mülhak ve yamak statüsünde katılırdı. (çiğerci, yumurtacı esnafı)

Birliğe bağlı esnafın sayının tek bir örgüt içinde yer almaya engel olacak kadar çok veya mekan bakımından dağınık olması durumunda birkaç

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ayrı örgüte ayrıldığı görünmektedir. Örnek olarak kayıkçılar, dokumacılar, feşçiler verilebilir.

Buradan hareketle esnaf örgütlenmesi içinde çok sayıda esnaf grubunun faaliyet gösterdiği görülmektedir. 18 yy da İstanbul'da ve Osmanlı şehirlerinde faaliyet gösteren esnaf grupları şunlardır:

Arpa ve saman esnafı, Emlak alım satım esnafı, kağıtçı esnafı, çaryekçi ve paçacı esnafı, pamuk dağıtım esnafı, şişeci, attaran, şerbetçi, akideci, (fırıncı) ekmekçi, iplikçi, mumcu, debbağ, kasap, saraç, bezzaz, terzi, hırdavat, lengerci, balıkçı, sebzeçi, pabuç dikici, sermayeci, yağcı, manav, bahçivan, bükücü, koltukçu, kebeci, sofçu ve parçacı, vakıf ekmekçisi esnafı, kürekçi, mandıra, haffaf, zahire, tuzcu, yaş yemiş esnafı, süpürgeci, bakırcı esnafı, işkembeci, camcı, keçeci, gazzaz (ipekçi), barutçu, sarımsakçı esnafı, çörekçi, kömürcü esnafı, sucuk esnafı, kanadar, balık tuzlama, buğday dövücü, yumurtacı, bamyası esnafı, tekneci, taşçı.sabuncu, balmumu esnafı, kaşıkçı, tarakçı, yenici, tavukçu, nalbur esnafı, bakkal esnafı, alçıtışı, dikici-çizmeçi, bezirgan, tütücü, pastırmacı, kunduracı, kutucu, nakkaş, kalafatçı esnafı.

Osmanlı esnafında dini bir ayrışma olmamakla birlikte üretilen malın veya verilen hizmetin türünde dinin belirleyici olduğu görülmüştür. Bu sebeple bazı meslek gruplarını yalnızca gayrimüslimler icra ederken bazılarını da Müslüman esnaf icra etmiştir.(fırıncılar-ıçki satanlar)

Osmanlı esnaf teşkilatında aynı işi yapan insanlar dini ayrışma olmadan bir arada faaliyet göstermiştir. Gayri Müslim esnaf ve tüccar Müslüman esnafın tabi olduğu esnaf teşkilatının içinde yer almış, bu teşkilat tarafından kurallara göre faaliyet göstermişlerdir. (kethüda eçiminde hem zimmîlerin hem de Müslümanların oy vermesi) Osmanlı esnaf teşkilatındaki önemli unsurlardan biriside mekandır. Genellikle imparatorlukta her çeşit eşyanın pazarı ya özel mağazalar ya bedesten yada çarşı ve kervansaraylar olmuştur. Bedestenlerde değerli mücevherler altın, gümüş, değerli kumaşlar bulunuyordu. Çarşılar çok çeşitli malların alınıp satıldığı çeşitli dükkânlardan, hanlar ise büyük tüccarlara mahsustur.(belirli bir bölgede bir araya gelerek faaliyette bulunan esnaf ortak kurallar çerçevesinde grubunu kurmuş olurdu. Teşkilatlanmasını tamamlamış esnaf birliğinin teşkilatlandığı mesleki alanda aynı nicelik ve teknikle mal ve hizmet üreten ayrı bir mesleki grubun faaliyet göstermesi yasaklanmıştır.)

Bir esnaf veya esnaf grubunun başka bir esnaf birliğinin faaliyet alanında teşkilatlanmaya kalkması halinde o alanda tekel hakkını elinde bulunduran esnaf birliği ilgili kadılığa veya doğrudan divan-ı hümayun a

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

müracaat ederek tekellerine müdahale eden esnaf grubunun faaliyetten çıkarımını talep ederdi. Bu durumda şikayete konu olan esnaf grubunun Divan-ı Hümayün kararları gereği faaliyete başlaması engellenir veya başladıysa faaliyeti durdurulurdu.

Esnaf Nizamı

Osmanlı da esnafı doğrudan ilgilendiren ihtisap kanunnameleri hazırlanmıştır. Bu kanunnameler ait oldukları şehrin ihtiyaçları göz önünde bulundurulurken tanzim edilmiş satışa sunulan malın tabi olacağı kuralları içeren kanunnamelerdir. (İstanbul a ait ihtisap kanunnamesi, buğday örneği) İhtisap kanunlarının yanı sıra esnaf birliklerinin faaliyetlerini, daha iyi şartlarda sürdürebilmelerini temin etmek üzere ve esnafın uymak zorunda olduğu kuralları da vardı. Bunlardan biri devlet tarafından onaylayınca kadarki sürede uygulanan, diğeri devletin onayından sonra ortaya çıkan son şekliydі. Esnaf kurallarının ortaya çıkış süreçlerine bakıldığında her esnaf topluluğunun mesleki faaliyetinde tabi bulunacağı özel kuralları normal olarak kendisinin tespit ettiği ve bütün ustaların ortak kararı olarak kadıya sunduğu görülmektedir. Kadı tarafından verilen onay ile divanı hümayun kalemlerinden birine kaydedilip, kaydedilen, nizam ı havi fermanın esnafa verilmesiyle resmi hüviyet kazanmış olmakta ve esnaf nizamı haline gelmiş bulunmaktadır. Onaylanan bu nizam esnaf kethüdalarına ve esnafa tebliğ edilip çeşitli zamanlarda yenilenir, nizama uyulup uyulmadığı kadılar aracılığıyla denetlenirdi. (icra organı: ihtiyar ustaları, nizam ustaları, heyet başkanı ve yardımcıları)

Esnaf nizamları iki bölümden meydana gelmiştir. Üretim ve hammadde/mamul malın alım satımının tahsisi, tevzii, taşıma ve narh nizamları.

Sonuç olarak, Osmanlı esnaf kanunnameleri, nizamnameleri ve tüzükleri bir bütün olarak esnafın faaliyetlerini düzenlemiştir. Dolayısıyla bu kanunnameler nizamnameler ve tüzükleri esnafı bağlayan şartlar olarak tanımlamak mümkündür.

Esnaf suçları: Osmanlı imparatorluğunda ticari hayatı düzenleyen birçok kural mevcuttur. Bunların amacı toplumun huzurunu temin etmede birinci derecede önemi olan ticari hayatın düzenli bir şekilde sürdürülmesini sağlamaktır. Fakat bütün bu düzenlemelere rağmen esnaf örgütü içinde faaliyet gösteren bazı kişiler bu kurallara aykırı hareket edip toplumu aldatmıştır. Osmanlı esnafında suç işlemenin en önemli gerekçelerinden birisi haksız kazanç elde etme isteği olmuştur.

Osmanlı esnaf ve tüccarlarının işlediği suçları iki başlık altında incelemek mümkündür. Birincisi bütün esnaf birliklerinde görülebilecek ortak suçlardır ki, bunlar esnafın ruhsat ve izin almadan dükkân açması, üretimi ve satışı kendi yetkisi altında olmayan malı alıp satması, karaborsacılık ve kaçakçılık yapması, borcunu ödememesi veya geciktirmesi. İkinci grup ise, genellikle her esnaf grubuna özgü ve daha çok mesleğin özellikleriyle bağlantılı suçlardır. Örnek olarak esnafın nizamına aykırı hareket edip malın kalitesini veya dirhemini düşürerek haksız kazanç elde etmesi, belirlenen fiyatın dışında malı satması verilebilir. (bunların dışında esnaf temsilcilerinin veya esnafın ticari hayatında önemli yerleri ve sorumlulukları olan görevlilerin işlediği suçları ayrı bir grupta ele almak mümkündür.)

Osmanlı esnafında en çok karşılaşılan usulsüzlüklere bakıldığında narh ve kalite konusuna riayetsizliğin ilk sırada geldiği görülür. Özellikle temel ihtiyaç maddelerindeki ihlallerin yaygın olduğu gözden kaçmamıştır.

Esnaf Denetimi

Denetim Osmanlı ticari yaşamının en önemli unsurlarındandı. Devlet bu yüzden esnafın denetimine büyük önem vererek denetim işlemlerini ciddiyetle yapmıştır. Bu iş için çeşitli derecelerde yetkili kişileri görevlendirmiş, onları da hükümete karşı sorumlu kılarak görevlerini yapmalarını sağlamaya çalışmıştır. Esnafı denetlemekle görevli kişilerin yetkilerin kanun ve kurallarla tayin edilmiştir. Esnafı denetleyen ve çeşitli cezalar veren ve teklif eden, mahkemeye sevk eden veya cezayı bizzat infaz eden görevlilerin yetki ve konum bakımından en önemlisi sadrazam olmuştur. Sadrazamdan sonra denetim konusunda diğer sorumlu kişi muhtesip olmuştur. Kadının adli işlerinin yoğunluğu yüzünden teftiş işleri ile ilgilenmeye pek zaman bulamamıştır. Muhtesip bu işlerle ilgilenmiştir. Esnafın denetiminde özellikle cezalandırılmasında fiilen sorumlu kişi de kadı olmuştur. (Örnek, kalpazanların kontrolleri, para rayici, cami yakınlarında meyhane açılmaması, kayıkçı nizamı, esir ticareti) kısacası ticari hayatın her aşamasında yapılan uygulamalar kadının yetkisi dahilinde olmuştur.

Esnafa Verilen Cezalar:

Ceza bir suçun karşılığı olan müeyyidenin adıdır. Osmanlı esnafı da işlediği suçlardan dolayı bir takım müeyyidelere tabi tutulmuştur. Osmanlı hukukunda esnafı ilgilendiren cezaları çeşitli bölümlere ayırmak mümkündür. Bunlar bedeni cezalar (idam, uzvun kesilmesi ve dayak), mali cezalar (dükkân kapatma, meslekten çıkarma, dükkân yıkma, malın

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

müsadere ve imha edilmesi, para cezaları), bağlayıcı cezalar (hapis, sürgün, pranga, bend, kürek cezası), manevi cezalar (uyarı, teşhir) şeklindeki cezalardır. Osmanlı devletinde esnafın işlediği suçlara genellikle mahkemeler bakmakta, gerektiğinde çeşitli cezalar vermekteydi. Yargılama usulü açısından şeriye mahkemelerinin yetki alanı hem Müslüman hem de gayrimüslimleri kapsamaktaydı.

Esnaf temsilcilerine ve yetkililerine verilen cezalar ise oldukça büyük bir öneme sahiptir. Esnafın çeşitli suçlara karışmasında elbette ki esnafla ilgili devlet görevlilerinin ve esnaf temsilcilerinin de rolü olmuştur. Kimi zaman bu kişiler suçun işlenmesine zemin hazırlarken kimi zamanda esnafın işlediği suçun doğrudan ortağı durumuna gelmişlerdir. Esnaf temsilcilerine verilen cezalar arasında; görevden alınmaları, sürgüne gönderilmeleri gibi çeşitli cezalar bulunmaktadır.

Buraya kadar sizlere Osmanlı esnaf örgütünün teorik yapısıyla ilgili bilgileri vermeye çalıştık. Şimdi ise çalışma konumuz olan 18.yy'da İstanbul esnafının sorunları ile ilgili bilgi vereceğiz.

Esnaf Grupları ve Sayısı

Osmanlı esnafı temelde devlet için maaş karşılığı çalışanlar ve serbest olarak kendi işyerlerinde faaliyet gösterenler şeklinde 2'ye ayrılmıştır. Osmanlı esnafı dendiğinde ilk akla gelmesi gereken gruplar bunlar olup, İstanbul esnaf tarihi ahkâm defterlerine göre çalışmada belirlenen esnaf grupları Tablo 1'de görüldüğü gibidir:

Tablo 1. Esnaf Grupları

Attar	Haffaf	Sahtiyan
Bahçıvan	Hırdavatçı	Saraç
Bakırcı	İşkembeci	Sarımsakçı
Bakkal	İplikçi	Sebzeci
Bamyacı	Kağıtçı	Sepetçi
Balıkçı	Kayıkçı	Sermayeci
Barutçu	Kasap	Sofçu
Basmacı	Kebeci	Sucuk
Bezzaz	Keresteci	Şerbetçi
Bıçakçı	Kunduracı	Şişeci
Börekçi	Lengerci	Taşçı
Bükücü	Manav	Tarakçı
Camcı	Mandıra	Tavukçu

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Çaryekçi	Mumcu	Terzi
Çivici	Muytap	Tütüncü
Çörekçi	Nakkaş	Yağcı
Debbap	Nalbant	Yaş yemişçi
Demirci	Pastırmacı	Yenici
Dikici	Pamukçu	Yorgancı
Emlakçı	Prinççi	Zahire
Ekmekçi	Sahaf	

Bu dağılım açısından bakıldığında Osmanlı imparatorluğu esnaf örgütlenmelerinin en temel özelliği öncelikle içinde bulunulan şehir ve çevresinin ihtiyacını karşılamak için faaliyetlerini sürdürmüş olduğudur. Ayrıca çevre illerin veya Osmanlı dışından gelen taleplerin karşılanmasına yönelik üretim faaliyetlerinin olduğu da görülmüştür. Bu yapı içerisinde esnaf gruplarına ait olayların daha çok İstanbul ve çevresinde yaşandığı görülmüş olup, İstanbul, Şile Eyüp, Galata, Tophane, Rumeli Hisarı, Büyükçekmece, Üsküdar, Yedikule ve taşra şehirleri bunlardan bazılarıdır. Problemler bazen aynı esnaf grupları arasında bazen de farklı esnaf grupları arasında yaşanmaktadır. Bu yapı içerisinde olaylarda yer alan esnaf temsilcileri olarak karşımıza kethüda, yiğitbaşı, gümrük görevlileri, ihtiyarlar çıkmaktadır. Ele almış olduğumuz esnaf gruplarında kethüda, yiğitbaşı ve esnaf örgütüyle bağımsız bir örgüte sahip olabilmesi için uygun denilebilecek bir sayısal büyüklüğe ulaşmış oldukları görülmektedir. (Ekmekçi, debbag, kasap) sayısı az olanların ise bir esnaf örgütüne mülhak veya yamak statüsünde yer aldığı görülmüştür (yumurtacı esnafı).

Osmanlı esnaf örgütüne bakıldığında dini bir ayrışma olmamakla birlikte üretilen malın veya hizmetin türünde dinin belirleyici bir rolünün olduğu görülmüştür. Bazı meslekleri yalnızca gayrimüslimlerin bazılarını ise yalnızca Müslümanların icra ettiği görülmüştür. (fırın ve alkol satışı) esnaf grubunun başka bir esnaf grubunun faaliyet alanında teşkilatlandığını fark ettiği anda o alanda tekel hakkını elinde bulunduran esnaf birliği ilgili kadılığa ya da doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat etmiştir. Ele almış olduğumuz esnaf gruplarının da böyle bir teşkilatlanmayı fark ettikleri anda başvurdukları birimin Kadı ya da Divan-ı Hümayun olduğu görülmüştür.

Esnaf gruplarının faaliyetlerini esnaf kanunnamelerinin, nizamnamelerinin veya tüzüklerinin düzenlemiş olduğu görülmüştür. Bunların şartları esnafı bağlayan şartlar olarak karşılarına çıkmıştır. Esnaf gruplarının yapmış oldukları suçlara bakılmış olduğunda da daha çok

ruhsatsız dükkân açma, kaçakçılık, üretimi ve satışı kendi yetkisinde olmayan malı alıp satma, malın kalitesini ve dirhemini düşürerek haksız kazanç elde etme, narh fiyatı dışında bir fiyatla mal satılması gibi suçları işlemiş oldukları görülmüştür.

Esnaf Gruplarının Usulsüzlük Yaptıkları Konular:

İstanbul ahkâm defterlerinde yer alan esnaf grupları teşkilatlı bir şekilde çalışmakla beraber 18.y.y.'da yapmış oldukları faaliyetlerde çeşitli nedenlerden kaynaklanan bir takım sorunlarla karşılaşmışlardır. Bu sorunlar çerçevesinde esnaf gruplarının aşağıda belirtilen suç çeşitleri ortaya çıkmıştır. Bu sorunların ilki esnafın Selçuklulardan sonra geleneksel şekilde devam eden ticari ahlak ve prensiplerinin değişikliklere uğramasından ve çöküşünden kaynaklanırken; ikincisi, devletin izlemiş olduğu ticaret, para politikası olmuştur. Üçüncüsü ise İstanbul esnafının Ahkâm Defterlerinde şikâyet konusu olan kendi teşkilat yapılarında yer alan esnaf grubunun ve yöneticilerin kural dışı davranışlarından doğmuştur. Bu davranışlar esnafın ticari ve sosyal yapılarını etkilemiş ve esnaf grupları da toplum üyeleri olarak bu olumsuzluklardan etkilenmiştir. Bu açıardan bakıldığında esnaf gruplarının suç çeşitlerini oluşturan sorunlarını aşağıdaki şekilde sınıflandırmak doğru olacaktır:

- * Uzunluk ve tartı ölçülerinde farklılıklar.
- * Esas mesleği esnaflık olmayıp, esnaflıkla uğraşarak esnaflığın düzenini bozanlar
- * Fiyatlarda dengesizlik
- * Mal veya hammadde temini
- * Pazarlama
- * Rekabet
- * Esnaf üzerine konan sınırlamalar
- * Esnaf yöneticilerinin işinin ehli kişiler olmaması
- * Esnaf yöneticilerinin usulsüz davranışları
- * Esnaf gruplarının faaliyetlerine dışarıdan müdahalede bulunulması
- * Esnaftan gizli mal satarak vergi kaçırılması

İstanbul esnafının ticari faaliyetlerinde karşılaştıkları bu sorunlar sonucunda yapmış oldukları usulsüzlükleri de çeşitli başlıklar altında toplamak mümkündür:

1-Ruhsatsız işyeri açma- Faaliyet alanına müdahale: Osmanlı esnaf gruplarında esnafın nerede faaliyet göstereceği ve kefillerinin kimler olacağı tespit edilerek defterlere kaydedildiği için bir iş kolunda kaç adet dükkânın faaliyet göstereceği belirlenmiş olurdu. Esnaf teşkilatında yeni bir iş yerinin açılması için ya ihtiyaç duyulması ya da halkın talebi gerekmiştir. İncelenen esnaf gruplarında tespit edilen sayıdan fazla dükkân açmanın Osmanlı esnaf kurallarına göre suç sayılmış olduğunu ve devletin izni olmadan dükkân açılmasına müsaade edilmediği, böyle bir durumla karşılaştıklarında da hemen esnaf yetkililerine haber verdikleri görülmüştür. Örneğin kasap esnafının miri salhaneler ve özel kişilere ait olan salhaneler olmak üzere sayıları ihtiyaca göre ve kanunla tespit edilmiştir. Bu salhaneler dışında salhane açılması yasaklanmıştır. Kasap ve çaryekçi esnaf gruplarına baktığımızda 16 olay içerisinde şikâyet edilen konuların bir kaçının da, hayvanların kesim yerlerinin devletin belirlediği yerlerin dışında ruhsatsız ve uygun şartları içermeyen yerlerde yapıldığı görülmüştür. (bunun dışında çörekçi, hamamcı esnafı, salhaneler, kunduracı esnafı, atarlar)

2-Kaçak yollarla tablakârlık\ seyyar satıcılık: Osmanlı esnafı içinde en çok suçun görüldüğü meslek grubunun başında fırıncılar gelmiştir. Yapmış oldukları işin önemi ile ilgili olarak karşılaşılan en önemli istismalarından biri kaçak yollarla tabla ve iskemle açmaları olmuştur. Seyyar tezgah anlamına gelen tabla ve ekmekle beraber diğer mamullerin de satıldığı iskemlelerin sayısı ve satış yapacakları yerler önceden kurallarla belirlenmekteydi. Fırıncılar tablakarlar üzerinde ekmek yapma hakkına sahiplerdi. Fırıncılar işyerlerine tablakar yada simit koltukçusu almak istediklerinde kethüda ve yiğitbaşının onayını almak zorundalardı. Kefili olmayan birinin çalışması yasaklanmıştı. Tablakârların da uymak zorunda oldukları çeşitli kurallar vardı. Bunlar arasında en önemli suç tablakârların başka fırınların yakınında ekmek satmamalarıydı. Ekmekçi grubunun dahil olduğu incelenen 30 olayın yaklaşık yarısının kaçak yollarla ekmek satışı olduğu görülmüştür.

(un alma mecburiyeti)

3- Mesleki kurallara uyulmaması: Osmanlı esnafında mesleki ilkelere bağlı kalmak çok önemliydi. Esnafın birbirine karşı sorumluluğu olduğu gibi kendi içerisinde de belli bir disiplin sürecine ve ahlaki prensiplere uygun davranması gerekmiştir. Bu açıdan bakıldığında esnafın ahlaksızlığı bile suç sayılmıştır. Devletin koymuş olduğu kurallara rağmen esnaf arasında meslek kurallarına uyulmadığı görülmüştür. Her meslek grubu içerisinde mesleğe saygısızlık anlamına gelebilecek çeşitli suçlar işlenmiştir. Örneğin incelediğimiz olaylar içerisinde bulunan sermayeci esnafı, getirdikleri malı

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

pazarcılara vermek zorunda oldukları halde, bazen pazarcı olmayan ancak fazla para ödeyen kişilere vererek mal sıkıntısına sebep olmuşlardır. Fırıncılar ise almamaları gereken yerden un almışlardır. Debbağların salhanelerde kesilen hayvanların derilerini belirlenmiş olan yerlere vermemeleri de bu suç grubu içerisinde yer almaktadır.

4- Mekân ihlali: Osmanlı esnafının hangi malı hangi mekanlarda satacağı belirlenmişti. Malın satılması gereken yerin dışında satılması esnaf suçları arasında yer almıştır. Esnaf grubuna baktığımızda sarrafların ticaret yapacağı mekan saraçhane olmuştur. Hem eski hem yeni mallar burada satılacaktır. Saraç esnafına ait olan malların saraçhane dışında satıldığına dair üç adet esnaf şikayeti karşımıza çıkmıştır. Bunlardan birinde Müslüman bir saraç esnafı nizama aykırı olarak tavuk pazarında kiraladığı dükkânda saraçlık yapmıştır. İncelediğimiz bazı olaylarda kasapların belirlenmiş olan yerler dışında kesim yaptıkları görülmüştür. Bezzazlar ellerindeki tezgahları satarak başka yerlerde yeni kumaş tezgahları açmışlardır.

5- Mesleki yetersizlik: Osmanlı esnafının şikâyet etmiş olduğu konulardan birisi de işin ehli olmayan kişiler tarafından yapılarak kuralların bozulmuş olmasıdır. İncelediğimiz olaylar içerisinde nakkaş ustasının yapabileceği bir işi kutucu esnafının yaptığı görülmüştür.

6- Kaçakçılık: İstanbul dışarıya bağımlı bir kent olarak ihtiyaçlarının birçoğunu dışarıdan karşılamıştır. Bu bağlamda İmparatorluk içerisindeki hububatın gerek ihracı gerekse İmparatorluk içinde bir başka yere götürülüp satılması Hükümetin iznine bağlı olmuştur. Yetkililer sürekli ikaz edilmiş, başkente gönderilmesi gereken mal konusunda ihmalkâr davranılmaması istemiştir. Bu yolla gerek zahirenin gönderildiği yerlerdeki görevliler gerek gemi sahipleri ve gerekse İstanbul'da Unkapanı'nda zahireyi teslim almakla görevli kişiler işlerini düzenli takip etmek zorunda kalmışlardır. Bütün bu kanun ve kurallara rağmen esnaf grubu içerisinde yaşanan temel sorunlardan biri de kaçakçılık olmuştur. Zahire, hayvan, sebze, demir, kereste, pamuk gibi çeşitli mallar kaçakçılığa konu olmuştur. Bu kapsama giren suçların en çok görülen işlenme biçimi malı gümrükten kaçırma olmuştur. Gümrük bölgesine gelen malı ve hammaddeyi alım hakkı, ilk olarak o malın ya da hammaddenin kullanım haklarına sahip gruplara tanınmıştı. Bu hakka sahip olmayanlar, malların beklendikleri limana varmalarından önce bu malları kaçak yollarla ele geçirmişlerdir.

7- Kaliteyi Düşürme: Osmanlı esnafının işlediği suçların bir kısmı da malın kalitesini düşürmek suretiyle yapılan satışlar olmuştur. Bu problem her meslek grubunda görülmekle birlikte daha çok gıda maddeleri satışında

görülmüştür. Fırıncıların kaliteli un kullanmayıp kalitesi düşük ekme imal etmeleri, sebzeçilerin ürünleri hasat mevsiminden önce satmaları, sofçu esnafının sahte sof satmaları bu gruba örnek olarak gösterilebilir.

8- Narh kurallarına aykırı davranmak: Osmanlı esnafının uymak zorunda olduğu kuralların başında gelen narh, aynı zamanda esnaf tarafından en çok ihlal edilen kurallardan da biri olmuştur. Narh ihlali incelediğimiz olaylar arasında her esnaf grubunun dahil olduğu bir suç türü olmuştur. Taşradan İstanbul'a getirilen sebzelerin esnaf görevlileri aracılığıyla geçerli narh üzerinden dağıtılması işleminde diğer esnaf gruplarından bazı kimselerin hakları olmadığı halde, sebzeçilerin faaliyet alanına müdahale etmeleri ve ele geçirdikleri sebzeleri başka yerlere götürerek dilemiş oldukları fiyatlardan sattıkları bu suç kapsamına giren bir örnek olarak gösterilebilir.

9-Ahlâka uygun olmayan mal satışı: Osmanlı esnafında bazı meslekleri yalnızca gayrimüslimler yaparken bazılarını Müslüman esnaf yapmıştır. Müslümanlar tarafından yapılması günah olan ve meslek ilkelerinin çiğnenmesi anlamına gelen ve işyerinin kötü amaçlarla kullanılmasına aracılık eden esnaf grupları da karşımıza çıkmıştır. İncelediğimiz olayların birinde Arnavutköy'de açtığı bakkal dükkânında alkollü içki satmak isteyen bir esnaf halk tarafından şikâyet edilmiştir. Osmanlı esnaf grupları içerisinde faaliyet gösteren fakat bazı dönemlerde faaliyetleri yasaklanan içki satım işleri devletin en yakından takip ettiği esnaf faaliyetlerinden biri olmuştur.

18.y.y.'da İstanbul'da faaliyet gösteren esnaf gruplarının karşı karşıya kalmış oldukları sorunları sayısal bakımdan incelediğimizde Tablo 2'de yer alan esnaf grupları ve sorunları ortaya çıkmıştır. Bu dağılıma bakıldığında en çok sorun yaşayan esnaf gruplarının başında fırın esnafı, Kasap esnafı, deri esnafı ve attar esnafı gelmektedir.

*İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)***Tablo 2. Alım Satım İşlemlerine Göre Esnaf Gruplarının Sorunları:**

Attar-Akideci-Şerbetçi: 15	Hırdavatçı: 2	Saraç: 2
Bahçıvan: 4	İşkembeci: 1	Sarımsakçı: 1
Bakırcı: 3	Kâğıtçı: 2	Sarrafa: 2
Bakkal: 2	Kayıkçı: 1	Sepetçi: 1
Bamyacı: 2	Kasap-Çaryekçi: 13	Sermayeci: 2
Balıkçı: 4	Kebeci: 1	Sofçu: 3
Barutçu: 1	Keresteci: 2	Sucuk: 1
Bezzaz-Terzi: 4	Kunduracı: 2	Şişeci: 4
Bıçakçı: 2	Küfeci: 1	Taşçı: 4
Börekçi: 4	Manav: 7	Tarakçı: 2
Bükücü-İplikçi-Gazzaz: 5	Mandıra: 1	Tavukçu: 1
Camcı: 3	Mumcu-Yağcı: 4	Tütüncü: 1
Çivici: 3	Muytap: 1	Yaş yemişiçi: 4
Debbağ: 17	Nakkaş: 1	Yorgancı: 1
Demirci-Lengerci: 2	Nalbant: 2	Zahire: 2
Dikici: 2	Pastırmacı: 1	
Emlakçı: 2	Pamukçu: 1	
Ekmekçi: 26	Prinççi: 1	
Haffaf: 1	Sahaf: 3	

İstanbul esnafının yukarıda bahsedilen usulsüzlüklerinin hangi alanlarda yoğunlaştığı ise Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Alım Satım İşlemlerine Göre Esnaf Grubu Usulsüzlükleri

Meslek İhlali	83
Ruhsatsız işyeri açma	6
Faaliyet alanına müdahale	28
Kaçak yollarla tablacılık/seyyar satıcılık	7
Kaliteyi düşürme	5
Ahlaka uygun olmayan mal satışı	1
Mesleki yetersizlik	1
Kaçakçılık	23
Narh	21
Esnaf yetkilisi usulsüzlüğü	2

Osmanlı Esnaf Teşkilatında Esnaf Temsilcilerinin ve Görevlilerin Usulsüzlükleri:

Osmanlı esnaf teşkilatını oluşturan esnaf temsilcilerinin esnaflar gibi kanun ve kurallar çerçevesinde işlerini yapmışlardır. Fakat ele alınan olayların bazılarında esnaf görevlileri olarak karşımıza çıkan emin, kethüda, ihtiyar ve ustaların kuralları ihlal ettiği görülmüştür. Bu görevliler görevlerini ihmal etmek, usulsüzlüklere göz yummak, vergi kaçakçılığı yapmak gibi kural dışı hareketlerle karşımıza çıkmışlardır.

Esnafa Usulsüzlükleri Sonucunda Verilen Cezalar:

Denetim Osmanlı esnaf örgütünün önemli unsurlarından olmuş, denetimlere büyük önem verilmiş ve ciddiyetle yapılmıştır. Osmanlı esnafi ticari faaliyetleri sırasında bilerek ya da bilmeyerek çeşitli suçları işlediğinde, resmi otoritenin yaptırımını ile karşı karşıya kalmıştır. Olaylara baktığımızda ceza gerektiren suçlarda faaliyetin türüne bağlı olmak şartıyla öncelikle ceza verilmediği, esnafın uyarıldığı görülmüştür. Ceza daha çok suçun tekrarında verilmiştir. İncelediğimiz olaylarda daha çok manevi cezalar kapsamına giren uyarı v.b. cezaların verildiği görülmüştür. Bunun dışında en çok rastlanan bir diğer ceza türü de mali cezalar olmuştur. Bu tür cezalar meslekten uzaklaştırılma veya dükkânın kapatılması olabilmıştır. Bağlayıcı cezalar açısından bakıldığında da karşımıza çıkan bir olayda kürek cezası verildiği ancak uygulanmadığı görülmüştür. (sofçu esnafı) Bedeni bir ceza örneği ise incelediğimiz olaylar arasında yer almamaktadır.

SONUÇ

18.y.y. Osmanlı esnaf grubu, içinde bulunmuş oldukları dönemin iktisadi, sosyal ve idari yapısı içerisinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Esnaf gruplarının birçoğu fütüvvet prensiplerini ve bu prensipleri uygulayan yapıdan yavaş yavaş uzaklaşmıştır. Bu dönemde sermayelerini ve işgüçlerini geliştirmeye çalışmışlar ve teşkilat biçimleri de doğal olarak şekil ve içerik yönünden önceki dönemlerden farklı bir yapı sergilemiştir. Bu zümrelerin başındaki yöneticiler artık Ahiler olmayıp, bunların yerine kethüda, yiğitbaşı ve ustabaşı olarak anılan görevliler almıştır. Esnaf gruplarının teşebbüs güçlerini ve iş kapasitelerini geliştirmelerine paralel olarak 18.y.y.'da bir takım ekonomik, idari ve askeri sorunlarla karşılaşmalarının yanı sıra, esnaf gruplarının kendi teşkilatları içerisinde bizzat kendilerinden ya da yöneticilerinin kaynaklanan sorunlarla da karşılaştıkları görülmüştür. Osmanlı esnaf örgütü yaşamış oldukları problemlerin çözümü için bir takım önlemler almışlardır. Fakat alınan önlemlere rağmen sorunların devam etmesi önlemlerin verimliliğinin düşük olduğunu göstermektedir. Tespit

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

edilen mesleki kurallara riayet etmeyen yani suç işleyen esnafın ve tüccarın zaman içerisinde Hükümet görevlilerine bildirilerek önlem alınmasını istemelerine rağmen, her esnaf grubunda usulsüzlüklerin çıkarılan kararlara rağmen devam ettiği görülmüştür. Sonuç olarak Osmanlı esnaf örgütünün 18.y.y.'da alım satım açısından esnaf ve esnaf temsilcilerinin bağlayıcı şartı olan kanun, tüzük ve nizamnamelere uymadıkları görülmüştür. Günümüz insanının var olanla yetinmeme ve daha fazlasını isteme gibi bir düşünceyle yapmış oldukları bir takım usulsüzlükler bu dönemdeki esnaf grupları tarafından da yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Güz 2000 Cilt:1 Sayı:2
- İstanbul Külliyyatı VIII, İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi 2*, İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1998
- Mehmet Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza*, Birleşik Yayınları, Ankara 2010
- Mikail Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Damla Matbaacılık, Konya 1991
- Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Yayın no:123, 1974
- Suraiyya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (çev: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993

ABBASİLER DÖNEMİ BAĞDAT ÇARŞILARI**Aydın ÇELİK***,**Taner YILDIRIM******Özet**

Ebu Cafer el-Mansur'un, ciddi araştırmalar sonucu, iklimi, ekonomik imkânları ve askeri açıdan elverişli konumu bakımından uygun bulunduğu Bağdat, dört yıl gibi kısa bir zaman içerisinde mamur hale getirilerek, Abbasiler döneminde dünya ticaretinin adeta parlayan bir yıldızı oldu. Selam ve esenlik yurdu olarak nitelendirilen Bağdat, özellikle düzenli çarşı ve pazarları ile ön plana çıkmaktadır. Zira belirli bir plan dâhilinde; ana caddeler üzerinde veya bu ana caddeye açılan sokaklarda ya da farklı mekânlarda müstakil olarak inşa edilen çarşılar, düzen ve intizamı ile göz doldurmaktaydı.

Çalışmamızda, Abbasiler dönemi içerisinde geniş hinterlandı ile ticaretin efendiliğini elinde bulunduran ve dünya ticaretine yön veren Bağdat'ın, çarşı ve pazarları ile sahip olduğu ticari potansiyelini ele almaya çalışacağız.

Giriş

Tarihte üç tür gereksinim insanların bir araya toplanmasına sebep olmuştur. Bunlar; besin, savunma ve değiş-tokuş yani ticarettir¹. Bağdat şehrinin kuruluşuna bakıldığında bu üç özelliğin de mevcut olduğu görülmektedir.

Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından 100.000 işçi ve ustanın bir araya getirilerek miladi 762 yılında inşasına başlatılan Bağdat şehri, bir diğer ismiyle Medinetü's-Selam (selam ve esenlik şehri) 766 yılında Abbasi devletinin hilafet merkezi olarak tamamlandı. Arap tarihçiler, Bağdat'ın, İslam öncesi devirde pek çok yerleşim alanının bulunduğu bir yerde kurulduğunu belirtmektedirler. Bu eski yerleşim birimlerinden birisi de Sarât'ın kuzeyinde, Dicle'nin batı yakasında bulunan Bağdat köyü idi. Buranın yıllık panayırların kurulduğu Badurya olduğu belirtilmektedir. Bu

*Doç. Dr. Aydın ÇELİK, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü

** Arş. Gör. Taner YILDIRIM, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü

¹ Nikita Elisseeff, "Fizikî Plan", *İslam Şehri*, (Ed., R.B. Serjant, çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s. 124

yer Bağdat'ın kurulmasından sonra Kerh olarak bilinen önemli bir ticaret merkezi oldu². Taberî'nin belirttiğine göre, Halife Mansur, Bağdat'ı kuşatan Fırat ve Dicle nehirlerinin önemine vurgu yaparak; “*Dicle nehri bizi Çin'e bağlar ve böylelikle onunla aramızda hiçbir bir engel kalmaz. Çünkü bu nehir sayesinde Ermenistan, el-Cezire ve denizdeki her şey bize ulaşır*” demektedir. Fırat nehri ise Rakka ve Şam civarlarındaki ürünleri Bağdat'a taşımaktaydı. Tüm bunların üzerine halife, Sarat'ta karargâhını kurup, şehrin planını çizdikten sonra burayı dört kısma ayırdı ve her bir kısmın başına ise görevliler tayin etti³.

İlk İslam şehirlerinden olan Basra, Kûfe ve Fustat şehirlerinin kuruluşunda askerî ve idarî menfaatler ön planda tutulurken, hilafet merkezi olmak üzere önceden planlanan Bağdat şehrinin kuruluşunda da aynı menfaatler göz önünde bulundurulmakla birlikte iktisâdî konumunun ciddi bir şekilde hesaba katıldığı anlaşılmaktadır.

Abbasi halifesi Mansur, ciddi bir inceleme neticesinde, iklimi, ekonomik imkânları ve askeri açıdan elverişli konumu bakımından uygun bulunduğu Bağdat mevkiini seçti. Çünkü Horasan yolu buradan geçmekte ve kervan yollarının kesiştiği bu bölgede her ay panayırlar kurulmaktaydı. Bu bakımdan gerek yerli halk gerekse de askerler herhangi bir erzak sıkıntısına girmeyeceklerdi. Halife el-Mansur, şehrin kuruluşunda göz önünde bulundurduğu hususların başında, fiyatların yüksek olmaması ve halkın geçimini rahatça sağlayabileceği bir bölgeyi seçebilmek, arzusunu taşıyordu. Bu nedenle Ebu Mansur bölgede birkaç gün kalıp, gecesi ve gündüzü ile her açıdan değerlendirdikten sonra şehrin kurulması kararını verdi⁴. Nitekim Ya'kûbî ve İbnu'l-Fakih gibi bazı İslam coğrafyacıları Dicle nehrinin suladığı verimli alüvyon ovalardan elde edilen bol tarım ürünlerine dikkat çekerek, seçilen bu bölgenin önemine vurgu yapmaktadırlar.

Halife Mansur'un temellerini ilk kez attığı yuvarlak planlı şehirde çarşılar önemli bir rol oynamaktaydı. En dıştaki büyük surdan, iç sura doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört pazar, ayrıca surların dışında da dört pazaryeri bulunmaktaydı. Etnik kökenler ise ayrı bir kapsamda yer alıyordu. Mesela Harbiyye'de İranlılar ve Semerkand

² el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev., Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 243, 357, 411, 422; Abdulaziz ed-Dûrî, “Bağdat”, *T.D.V.İ.A. IV*, İstanbul, 1991, s. 426, 427; H.Ziya Ülken, *Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri*, Kaynak yay., İstanbul, 2009, s. 88

³ Taberî; *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk IX*, Beyrut, 1998, s. 205

⁴ Taberî; *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk IX*, s. 207; Ayrıca Bkz., İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih V*, (Çev. A. Ağırakça), İstanbul 1986, s. 452

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

civarından gruplar oturuyordu⁵. Halife Ebu Caferu'l-Mansur, Ebu Zekariyya Yahya b. Abdullah denilen kişiyi, bu çarşıların başına muhtesip olarak atadı ve 773 yılına gelindiğinde merkezdeki çarşıların Kerh'e nakledilmesini istedi. Şehrin büyümesi ile birlikte, Horosan, Semerkant, Merv, Belh, Buhara ve Harezmi gibi beldelerden gelen tüccarlar için ayrı mahalleler oluşturulup, bunların her birine reisler tayin edildi⁶.

Bağdat Harun er-Reşid devrine gelindiğinde (809), nüfusunun milyona⁷ vardığı belirtilen kent, büyük bir kültür ve ticaret merkezi olarak ön plana çıktı. Sağlamlığı ve yerleşim planı ile büyük bir kaleyi andıran şehir, Abbasîlerin yıkılışına kadar bu önemini korudu. Abbasî Devleti'nin beş asırlık hâkimiyeti boyunca Bağdat şehri, fikrî ve ilmî hayatın geliştiği bir kültür merkezi, günümüzde Ortadoğu olarak bilinen coğrafyanın birinci derecede ticaret merkezi, ayrıca siyasî açıdan olduğu kadar ekonomik zenginlik bakımından da o zamanki şehirlerin en önemlisi idi.

Yakubî, Bağdat'ı; büyüklüğü, genişliği, mamurluğu, havasının güzelliği, sularının çokluğu ile doğuda ve batıda benzeri bulunmayan en güzel şehri olarak nitelendirmektedir. Bu bakımdan Bağdat, dünyanın başka şehirlerinde ender bulunan unsurları bir araya getiriyordu. Batısında Fırat, doğusunda ise Dicle nehrinin yer aldığı, kara ve nehir yoluyla her türlü ticari emtiyanın yüklenilip boşaltıldığı şehir⁸, Dicle vasıtasıyla Basra, Vasıt, Übülle, Ahvaz, Faris, Umman, Yemame, Bahreyn, Musul, Diyar-ı Rabi'a, Azerbaycan ve Ermeniyeye'den gelen ürün çeşitliliğiyle adeta dolup taşmaktaydı. Kendisine gelen ürünlerin çeşitliliği ve tüccarların çokluğu sebebiyle, adeta bir panayırlar yerini andıran Bağdat, hiç şüphesiz bu izdihamın en fazla yaşandığı yer olan çarşıları ile ön plana çıkmaktaydı. Kaynaklarda Kerh'in doğusunda ve batısında olmak üzere genellikle iki başlık altında bu çarşıların yer aldığı görülmektedir.

Kerh'in Batısındaki Çarşılar

Bahsedildiği üzere Ebu Cafer el-Mansur şehri inşa etmeden önce Bağdat'ın yeri, her ay büyük ticarî pazarların kurulduğu bir merkez konumunda idi. Ayrıca bugünkü Bağdat'tan 7 fersah mesafede, Kisra'nın meşhur Medain şehri yer almaktaydı. Buraya Fars, Ahvaz ve diğer

⁵ Abdulaziz ed-Dûrî, *Bağdat IV*, s. 427, Abdulaziz Dûrî, "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri* (Ed., R.B. Serjant, çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s. 70-71

⁶ Taberî; *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk IX*, s. 231

⁷ J.J. Michon, "Dini Kurumlar", *İslam Şehri*, (Ed., R.B. Serjant, çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s. 15

⁸ Ya'kubi; *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Armağan), İstanbul, 2002, s.17, Taberî; *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk IX*, s. 207

bölgelerden tüccarlar gelmekteydi. Pazarın yeri Dicle nehri kıyısına yakın olan es-Surât'ul- Uzmâ (Büyük Surât) ile Rufeyl nehri arasında idi. Bir rivayete göre ise Bağdat kurulmadan önce orada el-Atika denilen bir köy ve manastır vardı. Bu manastırın yakınlarında ise Suk'ul Bakar diye isimlendirilen bir çarşı bulunuyordu. Mansur, miladi 762-766 yılları arasında Bağdat şehrini kurduğunda, çarşıları şehrin içerisinde bıraktı. Bu çarşıların yerlerini ise şehrin dört kapısına yakın biçimde koşullandırıp, her kapının kendisine has bir çarşısı vardı. Belirtildiği üzere çarşıların bu yapısı 775 yılına gelinceye kadar bu şekilde devam etti. Halife Ebu Cafer el-Mansur, bu yılda çarşıları Kufe ve Basra kapıları arasından güneye doğru, şehrin dışındaki Babul Kerh, Babu's-Şa'ir⁹ ve Babul Muhavvel taraflarına naklettirdi. Bir başka rivayete göre ise Babu Takil Harranın ve Babuş Şam taraflarına nakledildi. Bu bölge ise daha sonra ki dönemde el-Kerh¹⁰ veya Suku'l Kerh olarak şöhet buldu¹¹.

Yakubî ve Taberî gibi tarihçilerin verdiği bilgilere göre bu çarşıların Bağdat merkezinden Kerh'e nakledilmesinin sebebi olarak şu hadise aktarılmaktadır; Rum diyarından Bağdat'a gelen elçiye, Ebu Cafer'in görevlendirdiği bir rehber tarafından şehrin tüm mekânları gezdirilir ve sonra halife Ebu Cafer el-Mansur'un huzuruna çıkarılan elçiye, şehir hakkındaki izlenimleri sorulduğunda, O; "sağlam surlar içerisinde inşa edilmiş güzel yapılara rastladım" ancak şehir içindeki pazarları kastederek "düşmanlarını da şehrin içinde gördüm" cevabını verdi. Çünkü şehre gelen tüccar taifesi içerisinde casus olma ihtimali bulunan ve gece olduğunda şehrin kapılarını açarak tehlike doğuracak kişiler olabiliyordu. Çarşıların şehir dışına taşınmasının bir diğer sebebi olarak da, çarşı esnafının gerek alış veriş ve

⁹ Babul Şair; Burası Medinetül Mansurun üst tarafında yer alan bir bölgeydi. Basra ve Musul tarlarından gelen gemiler burada demir atmaktaydılar. Ancak Yakut dönemine gelindiğinde burası Dicle'nin uzağında kalmıştır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân I*, Beyrut, 1957, s. 308

¹⁰ Kerh; Yakut el-Hameviye göre bu kelime nebaticedir. Buna göre kelimenin anlamı ise belli bir yerde hayvanları toplamak anlamındadır. Kerh önceleri mahalleleriyle Bağdat'ın ortasında yer alan bir bölgeydi. Ancak Yakut dönemine gelindiğinde (13. yüzyıl) burası harbelerin ortasında kalmış bir yerd. Ayrıca Basra, Rakka, Samerra, Bağdat, Cuddan, Huzistan ve Meysan gibi bölgelerde de Kerh diye isimlendirilen yerler vardı. Yakut; *Mucemul Buldan IV*, s. 447.

¹¹ Taberî; *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk IX*, s. 208, 230, 231; Ya'kubi; *Ülkeler Kitabı*, s. 18; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân I*, s. 457; İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem ve Te'âkibu'l-Himem III*, (Thk., Seyyid K. Hasan), Beyrut, 2003, s. 111; Hüseyin Ali el-Misrî, *Ticâretü'l-'Irak fi'l-'Asri'l-'Abbâsi*, İskenderiyye 1982, s. 87-88; Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford-London, 1924, s. 64; Abdulaziz Dûrî, "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri* (Ed., R.B. Serjant, çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s. 71

İkinci İktisat Tarihi Kongresi I (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gerekse de demirci esnafı gibi zanaat erbabının çalışırlarken çıkartmış olduğu gürültünün şehirdeki ahengi bozması, gösterilmektedir¹².

Kentin artan nüfus yoğunluğunun pazar kurulmasını güçleştirdiği durumlarda, pazaryeri kent dışına kurulurdu. Bağdat da o günkü konumu itibariyle, gerek ticari gerekse de sosyal bakımdan sürekli göç alan bir şehirdi. Yani Bağdat'ın kuruluşundan itibaren geçen dönem (nakle kadar) bu nüfus artışına kifayet edecek derecede idi ve dolayısıyla artan nüfusun da çarşıların nakledilmesini gerektirdiği belirtilmektedir. Çarşıların naklinden önce Halife Mansur, el-Kerh'teki çarşıların inşası için, kâtip İbrahim Bin Hubeys el-Kufiyi ve onun mevalisi Herraş b. el-Museyyeb el-Yemenî'yi görevlendirdi. Kerh çarşılarının kurulduğu yer es-Serat ile İsa nehri arasında idi. Çarşının planı ise birbirinin ardı sıra saf şeklinde tertip edilecekti. Halife bu iki kişiye kasaplar çarşısının çarşıların en sonunda yer alsını emretti. Çünkü onların, kullandıkları kesici aletler ve mesleklerinin kendilerine yüklediği mizaç gereği, diğer esnafların dışında tutulması icap ediyordu. Etrafı sur ve hendekle çevrilmiş olan bu ticaret merkezinde ayrıca şehre gelerek halkın arasına katılıp namaz kılmasınlar diye de yakınlarına bir cami inşa edilmesini emretti¹³.

Sur içindeki Bağdat'ta ve sur dışında kurulan Kerh ticaret bölgesinde, yollara 40 zira'lık (yaklaşık 20 m.) bir genişlik verildiği belirtilmektedir. el-Ya'kubi'nin ifadesine göre sur dışındaki mahallelerde yollara, konutların kapladığı alana eşit bir alan ayrılmış ve bu hesap gereğince caddeler 50 zira' (yaklaşık 25 m.) sokalar da 16 zira (y. 8 m.) genişliğinde yapılmıştır.¹⁴

Fırat'ın kollarından biri olan Kerhâyâ nehrinin sularını dört koldan şehre akıtan Ebu Cafer, bunlara Nehru'd-Deccac, Nehru'l-Kalâin, Nehru't-Tabik ve el-Bezzazîn ismini verdi¹⁵. Bu kanallar şehre girmekte ve şehrin çoğu cadde ve mahallelerinden yazın ve kışın devamlı olarak akmaktaydı. Zira bu kanalların suları kesilmeden akacak şekilde hesaplanmıştı. Nehru'd-Deccac ismi, nehrin kıyısında tavuk yetiştiriciliği yapanlardan gelmekteydi. Yine Fırat'ın büyük kollarından biri olan ve İsa'l 'Azim deneni nehir ise;

¹²Taberi, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk IX*, 230, 231; Yakut; *Mu'cemu'l-Buldân IV*, s. 448; İbn Miskeveyh; *Tecâribu'l-Umem ve Te'âkibu'l-Himem III*, s. 110; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih V*, s. 464; Hüseyin Ali el-Misrî, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 88

¹³ Yakut; *Mu'cemu'l-Buldân IV*, s. 448, Taberi, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk IX*, s. 230; Hüseyin Ali el-Misrî, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 88-89. Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995, s. 88, Abdulaziz Dürî, "Hükümet Kurumları", s. 71; Pedro Chalmeta, "Pazarlar" *İslam Şehri*, (Ed: R.B. Serjant, Çev. Elif Topçugil), İstanbul, 1992, s. 144

¹⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih V*, s. 464; Yılmaz Can, *İslam şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 87-88

¹⁵ El Hadari; *Tarihu'l-Umemi'l-İslamiyye*, Kahire, 1970, s. 78

Rakka'dan un ve buğday getiren büyük gemilere ev sahipliği yapmaktaydı. Mısır ve Şam gibi ülkelerden gelen tüccarlar, kıyısında tacirlerin dükkânlarının ve çarşılarının bulunduğu bu nehrin limanlarına uğramakta ve bütün sene boyunca bu ticaret sürekli devam etmekteydi¹⁶.

Kazvini'nin dediğine göre, Kerh ile Bağdat arasındaki mesafe yaklaşık 1 mil (yaklaşık 2 km.)¹⁷ kadardı. Ayrıca Kerh'deki nüfusun çoğunluğunu Şiiler oluşturmakta olduğunu, başta kâğıt olmak üzere, çok sayıda ibrişim ve elbise dükkânı yer aldığını belirtmektedir. Binalar tamamlandıktan sonra Tüccarlar kendi mahallelerine naklolundu. İlk olarak şehrin dışında kendisine ikta' verilen ve Halife Mansur'un ailesinden olan kişi Abdulvehhap b. İbrahim el Abbasî idi. Bu arazi Kûfe kapısının karşısında, Fırat'ın kollarından Suratu's-Süflâ'nın kenarında olup, yeri Suveyka Abdulvahhap olarak bilinmekteydi. Taberi'nin verdiği bilgiye göre; çarşıların naklinden sonra her meslek gurubuna, kendi sattığı ürünün dışında başka bir ürün satmaması hususunda yasak getirildi. Zira çarşılar Bağdat'tan Kerh'e taşındığı zaman Ebu Cafer'e şikâyetle bulunan Eban b. Sadak isimli kişiye, Halife Ebu Cafer; manavların zerzevat ve sirke haricinde bir şey satamayacakları hususunda kesin hükmünü bildirdi¹⁸.

Halife Mansûr bu çarşılara bir vergi yükümlülüğü getirip, artık bu çarşıların insanların ihtiyaçlarının karşılayamadığını belirterek, başka çarşılar inşa edilmesi için hazırlıklar yapılmasını istedi. Ancak yeni inşa edilecek olan çarşının planı, eskisinden farklı olarak çizildi. Tüm bunlara ek olarak esnaf gurubunu bu çarşıya yönlendirmek amacıyla bu çarşıda alınan vergi oranı eskisine oranla daha da az oldu. Hatip el-Bağdadi'den aktarılan bilgiye göre, bu çarşılardan alınan vergiler Mehdi döneminde ortaya çıktı. el-Mehdi'nin baş veziri Ubeydullah b. Hakan'ın (783) vergi alınması hususunda beyan ettiği görüşleri sonucu bu durum ortaya çıktı. Vezir Ubeydullah, vergi tahsilâtını yapmak üzere Sait el-Heraşi'yi görevlendirdi. Bu durum büyük olasılıkla doğrudur. Çünkü halife Mansur'un koyduğu vergi belli bir dönemi kapsamıştı. Bundaki ise amaç; el-Kerh çarşılarının inşasındaki masrafları karşılayabilmektir. Nitekim çarşıların yapımından

¹⁶ El Yakubi; *Kıtabul Buldan*, s. 33; Abdulhalik Bakır, *İtriyat, Gıda İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 130

¹⁷ Bkz. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri* (Çev., Acar Sevim), M.Ü. Yayınları, İstanbul, 1990, s. 77

¹⁸ el Kazvini; *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbarü'l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 444; Taberi, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk IX*, s. 231, Hüseyin Ali el-Misri, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 89

sonra bu vergiler kalktı. Ancak halifenin oğlu el-Mehdi dönemine gelindiğinde bu çarşılarından vergi alınma işlemine tekrar başlandı¹⁹.

Zamanla el-Kerh çarşısı büyük bir pazaryeri haline geldi. el-Kerh çarşısının uzunluğu, Kasrı Vaddâh'dan, Suku's-Sülasâi (Sahı pazarı) diye isimlendirilen çarşıya kadar iki fersaha (yaklaşık 12 km.)²⁰ ulaşmaktaydı. Genişliği ise Kati'atür-Rabî'den (Rabî'nin iktası), Dicle'ye kadar 1 fersahtı (yaklaşık 6 km.). el-Kerh çarşıları belli bir düzenle tanzim edilmişlerdi. Çünkü her ticaret erbabının kendine has belli bir sokağı bulunmaktaydı. Çarşılar cadde üzerinde sıralı bir şekilde dizilmişlerdi. Bu cadde üzerinde her ülke tacirinin sokakları ve dükkânları ayrı olduğundan, hem hiçbir esnaf gurubu bir diğeriyle karışmıyor, hem de malların teşhirinde ve çarşıların tasarımında belli bir düzen sağlanıyordu. Yakubî, her ürün kendi değerine ve cinsine göre tasnif edilirdi, demektedir. Zanaat ve sanat erbabının çarşıları da özel olup birbirleriyle karışmazdı. Böylece zanaat grupları müstakil olduğundan, her bir iş grubu diğerinden soyutlanmış durumdaydı. Aynı iş kolundan olan Suku'n-Nuhhâsin (Bakırcılar) ve Suku'l-Verrâkin ve onlara en yakın olan Suku'l-Bezzâzin ve Suku'l-Attârîn çarşısıydı. Keza, Babu'l-Kerh'in iki yanında uzanan önemli çarşılar bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi batı tarafında bulunan ve Farsça Caharsûk (dört çarşı) adı verilen Suveykatu'l-Heysem idi. Adı geçen çarşı büyük bir çarşı olup halk tarafından Beşşar Suku'l Heysem olarak bilinmekteydi. Burası çarşıların kuruluşundan beri önemli bir ticari merkezdi. Bu çarşının doğu tarafında Mahalletu'l-Attabiye bulunmaktaydı. Burası Attabiye²¹ elbiselerinin dokunduğu bölgeydi. Öyle ki çeşitli renklerde ipek ve pamuktan dokunan Attabiye elbiselerinin şöhreti, Hıristiyan ve İslam âleminin en ücra köşelerine kadar ulaşmıştı. Suku'l-Heysem'deki çarşıların yoğunluğu, özellikle Babu'l-Muhavvel mahallesinde artmaktaydı. Bu yoğunluk el-

¹⁹ Yakut el Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân III*, s. 284, 287; el-Belâzûrî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 423, Hüseyin Ali el-Mısırî, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 89-90. Sabit ve sürekli Pazar yerleri; (hanût, beyt, dâr, tâk) Pazar yeri için kira almak devletin yasal hakkıdır. Halifenin görüşüne başvurduğu bilirkişinin Pazar yerlerindeki kurullarla ilgili olarak verdiği cevapta; uygun ölçülerde vergi alınabileceğini açıkladıktan sonra "vatandaşların duvarları aşmamak suretiyle, evlerinin önünde sokağa açtıkları sergilere gelince... bu tür dükkânlar vergiden muaf bırakılabilir. (...) İmamdan izin almadan, bu (devlete ait) mülklerin üzerine inşaat yapan veya dış duvarlarını değiştiren herkes yaptıklarını yıkmaya mecbur bırakılmalıdır. Çünkü dükkânlarını kamuya ait yollara inşa eden bu kimseler sokakların daralmasına sebep olmaktadır..." Bkz.; Pedro Chalmeta, "Pazarlar", s. 151-153

²⁰ Walther Htnz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, s. 76

²¹ Beyaz ve siyah yollu desenlere sahip, pamuk ve ipek karışımı bir kumaş çeşididir. İlk olarak Bağdat'ta 12. asırda dokunmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için bkz, Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 126

Kerh'e kadar uzanmaktaydı. On ikinci yüzyılın sonlarına doğru ise burası kendine has camisi olan başlı başına münferit bir çarşı haline geldi. Yukarıda da zikretmiş olduğumuz üzere bu çarşı el-Kerh'in batı tarafında yer almaktaydı. Fırat'ın yukarı tarafından gelen gemiler, el-Kerh'in kıyısında demir atarak burada toplanırlardı²².

Batı taraflarında bulunan bir diğer müstakil çarşı ise Suk'u Dâri'l-Bettih (karpuz çarşısı) idi. Bu çarşı el-Kerh'e taşınmadan önce Derbu'l-Esâkife denilen yerde olup el-Mehdi döneminde buraya taşındı. Ayrıca burası özel bir çarşı olup farklı türde birçok meyve satılmaktaydı ve el-Kerh muntıkasının dışına düşmekteydi. Ancak halife Mehdi döneminde (185/795) bu çarşı başka bir yere taşındı. Müstakil çarşı olarak sayacağımız başlıca çarşılar arasında ise kumaşların satıldığı Suk'ul Bezzazin, kasapların bulunduğu Suk'ul Kassabin, hububat türlerinin satıldığı Suk'ul Ta'âm ve sabuncular çarşısı gelmekteydi. Bunlardan başka çarşıda ki sayısı 43 dükkânı bulan Suk'ul-'Attarîn, Suku'd-Dari'l Kutn (pamukçular çarşısı), Suku'-Sarrafin ve Suku'l-Verrâkîn bulunuyordu. Sonuncu çarşı Abbasi devletinin kuruluşundan itibaren bulunmakta ve bu çarşıdaki (279/892) dükkânlarının sayısı 100'den fazlaydı²³.

Aynı yönde bulunan Mahalletu'l-Harbiyye ismiyle meşhur olan bölge ise yabancı tüccarların bulunduğu bir merkezdi. Bu çarşının arazisi el-Fadl bin Suleyman et-Tusi'nin iktasına kadar uzanmaktaydı. Bu çarşının bitişiğinde Sicnu Babu's-Şam diye bilinen Şam kapısı hapishanesi yer almaktaydı. Yine burada Suku Babu's-Şam diye bilinen büyük bir çarşı daha yer almaktadır. Burası, büyük tacirlerin ve satıcıların sağlı sollu yer aldığı; caddeleri, sokakları ve geçitleri meskûn ve mamur bir çarşıydı. Bu çarşıda her türlü ticaret malını bulmak mümkündü. Büyük cadde boyunca uzun sokaklara rastlanmaktaydı. Sokaklar, yerleşen kişinin ülkesine nispet edilirdi. Yine bu çarşı sağ tarafa ve kuzeye doğru uzanmaktaydı. Bu bölgenin tüccarları, çarşının cadde ve sokaklarını imar ederek yeni bir çehre kazandırdılar. Bu çarşı büyük bir cadde halinde uzanır ve bu caddeden sokaklar ayrılırdı. Sokakların her birinde ise farklı şehir ve ülkelerden gelen tüccarlar bulunuyordu ve Harb İbn-i Abdullah el-Belhi'nin mahallesine kadar uzanmaktaydı. Bağdat'ta bundan daha büyük, daha geniş, çarşısı ve sokağı bundan daha fazla olan bir diğer mahalle yoktu. Bu mahallenin tüccarları Belh, Merv, Huttel, Buhara, Esbişab, İştahanc, Kabulşah ve

²² el Yakubi; *Kitabul Buldan*, s. 29. Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân III*, s. 288. Yakut el Hamevi; *Mucemul Buldan V*, s. 66; Hüseyin Ali el-Mısrî, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 90-91; Le Strange, *Baghdad*; s. 64-65

²³ Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân II*, s. 419

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Harezm gibi beldelerin insanlarından oluşuyordu. Her ülke halkının ise bir komutanı ve reisi vardı. Burası Şam kapısından Dicle üzerindeki köprüye kadar uzanmaktaydı. Ana cadde üzerinde ise sağlı sollu dükkânların bulunduğu bir çarşı yer almaktaydı. Daha sonra Dar'ür-Rakîk olarak bilinen mahal yer alıyordu. Ebu Cafer el-Mansur'un uzak diyarlardan satın aldığı köleler buradaydı. Burası batı tarafından el-Harimu't-Tahiri'nin yerine bitişikti. Bu çarşıya, Hindistan, Orta Asya, Bizans, Güney Avrupa ve Zenc ülkesinden (Doğu Afrika) köleler getirilirdi. Bu taraftaki çarşılardan bir diğeri ise Suku'l-Abdulahid idi. Çarşı Basra kapısına yakın olan Babul Kufe'ye yakın bir bölgedeydi. Suveyka Ebi'l-Verd diye bilinen çarşı da bu tarafta bulunuyordu. Çarşıda birçok ticari mal bulunuyordu. Burası Amr bin Mutarref el Horasani el Mervezi'ye nisbet edilirdi. Bu kişi el-Mehdî döneminin Sahibu'l-Mezalim görevlisi idi. Adı geçen çarşının yeri el-Kerh ile Serat arasındaydı. Sağ tarafta ishak el-Erzak eş-Şerevî'nin iktasına dayanmaktaydı. Sol taraftan ise Birketü Zelzele'ye dayanmaktaydı²⁴.

Bir diğer çarşı ise Suveykat'u Galip çarşısıydı. Burası ise ravilerden bir cemaate nispet edilirdi. Bunun ardından Dicle kıyısında bulunan Suku'l-Harimu't-Tahirî gelirdi. Bu çarşı Yakut döneminde (7/13 yy.) el-Kerh'ten ayrı bir çarşı olup, üzerinde sur ve çarşıların bulunduğu bir harabe görünümündeydi. Bir diğer çarşı ise el-Kureyye çarşısıydı. Burası batı taraflarında büyük mekânlardan birisiydi. Ancak Yakubi bundan bahsetmemektedir. Muhtemelen burası (5/11) yüzyılda inşa edilmiştir. Yakut (623/1226) yılında burayı şöyle vasıflandırmaktadır; burası iki mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahallelerden biri Darü'l-Hilafet'in alanı içerisinde yer almaktaydı ve çeşitli çarşıları ve mekânları kapsamaktaydı. Buranın karşısında da (Güneydoğusunda) Nizamiye Medresesi Çarşısı'nın su sebili bulunmakta ve el-Kerh bölgesinin Dicle kıyısı kısmında kalan en alt mevki idi. Buradan Basra Kapısı yoluyla direkt olarak Bağdat'a gidilmekteydi²⁵.

Suku'l-Kasru İsa; çarşı bu ismi İsa b. Ali b. Abdullah İbn-i Abbas'ın ismine ve kendi adıyla anılan saraya nispet olarak almıştır. Burası Halife Mansur zamanında Haşimîler tarafından inşa edilen ilk saray olma özelliğine sahiptir. Yakut zamanında bu çarşının herhangi bir eseri kalmamıştı. Çarşı Kasru İsa diye isimlendirilen ve içinde çok sayıda çarşılarla sahip büyük bir mahalle oldu. Bu çarşılar Dicle kıyısı üzerinde ve Bağdat'ın batı yakasındaki

²⁴ Hüseyin Ali el-Mısırî, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 92-93; Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân II*, s. 420, Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân III*, s. 288. El-Yakubi; *Kitabul Buldan*, s. 244, 245, 248

²⁵ Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân IV*, s. 340, Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân IV*, s. 8; Hüseyin Ali el-Mısırî, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 93

çarşılardandır. Bir diğer çarşı ise Suk'u Fetfatah'dı. Yakut bu ismin Arapça olmadığını belirtmektedir. Burası birçok çarşılara sahip büyük bir alandı. Meşhur el-Kerhi'nin kabrinin bulunduğu ed-Deyr mezarlığına mücavir idi. Bu çarşı İsa nehrinden Suk'ul Kuruyye'nin üst kısımlarına kadar uzanırdı. Bir diğer çarşı Suku'l-Kantarati'l-Cedîd çarşısı (Yeni Köprü Çarşısı) ise farklı türde birçok ticari malın alış verişinin yapıldığı bir çarşıydı²⁶.

Kantaratu's-Şûk çarşısı ise yine İsa nehri üzerinde ve Bağdat'ın batısında yer alırdı. Burası meşhur bir çarşı olup çok sayıda Bezzazin (kumaşçılar) dükkânı bulunmaktaydı. Kumaş dışında farklı türde birçok ticari mal da alınıp satılmaktaydı. Yine bir diğer çarşı ise, elbise ve ellerin yıkanmasında kullanılan ve eşnan adı verilen bir tür sabun satıldığı Kantaratu'l Eşnan çarşısıydı. Kerh'in çeşitli bölgeleri ile Babu Suku't-Temr arasındaki bağlantıyı sağlamaya yardımcı olan köprüler vardı. Bu çarşının son derece yüksek bir kapısı vardı. Çarşı halife Nasır li Dinillah (1180-1225) zamanında kapatılmıştı. Yakut zamanına kadar da bu durum aynen devam etti. Çarşı Nuhhasin (bakırcılar), Suk'ul Aruz, Suk'ul Raffain ve Suk'ul Hellain gibi başka çarşılarda içermekteydi²⁷.

Kerh'in Doğusundaki Çarşılar:

Doğu tarafındaki çarşılara gelince, buradaki en önemli çarşı Suku'r-Rusâfe'dir. Büyük bir çarşı olup farklı türde birçok ticari mallarla doluydu. Bu çarşıdan sonra meşhur Suku'l-'Atş gelmekteydi. Bu çarşının yeri Babu'l-Mahremde' idi. Yine bu çarşı, doğu yakasında bulunan çarşıların en büyüğü ve en geniş olan bu çarşı er-Rusafe ile Nehru'l-Mualla arasında yer almaktaydı. Burası, halife el-Mehdi'nin Sahibu's-Şurta'sı (emniyet müdürü) Said el-Heraşi tarafından inşa edilmişti. Said, Kerh'teki ticari canlılığın yönünü Suku'l-'Atş'e çevirmek amacıyla burayı büyük bir ticaret merkezi haline getirdi. el-Mehdi buranın Suku'r-Reyy olarak isimlendirilmesini emretti. Ancak halk dalga geçmek maksatlı buraya Suku'l-'Atş adını verdi. Halife el-Mehdi'nin emriyle nadir türdeki bütün ticari malları içerisinde barındıran çarşı, Kerh'in batısında bulunan çarşılarla yarışacak hale geldi. Ancak Yakut zamanına gelindiğinde bu çarşıdan hiçbir eser kalmadı. 13. yüzyılın başlarında hiç kimse buranın yeri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değildi²⁸.

²⁶ Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân IV*, s. 361; Hüseyin Ali el-Mısri, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 93-94

²⁷ Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân IV*, s. 407; Hüseyin Ali el-Mısri, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 94

²⁸ Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân III*, s. 284, Hüseyin Ali el-Mısri, *Ticâretü'l-'Irak* s. 94-95

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bir diğer çarşı, değerli taşların ve nadir ticaret ürünlerinin satıldığı Suku'l-Hudeyr idi. Tilki ve leopar kürklerine varıncaya kadar birçok ürün burada satılmaktaydı. Tüm bunların yanı sıra balık kemikleri ve iç yağları, anber, çeşitli hayvan derileri, ok ve benzeri çeşitli silahlar, testiler ve Sakalibe kölelerini de bu çarşıda bulmak mümkündü. Bu çarşının mevkisi, Ebu Hanife'nin kabrine ve kayıkların yanaştığı yüksek köprüye yakın bir yerdeydi²⁹.

Hudeyr çarşısından sonra eş-Şemmasiye mahalli gelmekteydi. Burası Rusâfe'nin doğu tarafında olup içerisinde Suku'l-Yahya ismindeki çarşı bulunmaktaydı. Yakubi bu çarşığı Suku Yahya bin el-Velid olarak zikretmektedir. Ancak hem Hatip el-Bağdadi (1070), hem de Yakut el-Hamevî, bu çarşının adının Suku Yahya Bin Halid el-Bermeki olduğuna ittifak etmektedirler. Halife Harun er-Reşid burayı Yahya Bin Halid el-Bermeki'ye ikta etmişti. Bermeki ailesinin saraydan uzaklaştırılmasının ardından burası Halife Ebu Cafer'in annesine ikta olarak verildi. Ancak bu çarşı Selçukluların Bağdat'a girişi esnasında harap oldu ve buradan hiçbir eser kalmadı. Aynı zamanda burada meşhur kişilerin adıyla anılan çarşılar da bulunmaktaydı. Bunlardan biri, halife el-Mehdinin veziri adına yapılan Suveykatu Ebu Ubeydullah Muaviye b. Ömer el-Eş'arî çarşısıydı. Bu küçük çarşı er-Rusafe ile Nehru'l-Mualla arasındaydı. Bir diğer küçük çarşı ise Suveykatu Nasr bin Malik çarşısıydı. İsmi verilen bu zat Ahmet bin Nasr'ın³⁰ babasıydı. Mehdi burayı ona ikta olarak verdi. Bir diğer küçük çarşı ise Harun Reşid'in kız kardeşi Abbase sultan adına yaptırılan Suveykatu Abbasiyye adlı çarşıydı. Bir diğer çarşı ise Suveykatu Halid Bin Bermek'e nispet edilmekteydi. Burası da el-Mehdi'nin ikta olarak verdiği yerler arasındaydı. Daha sonra el-Fadl b. Yahya buraya Kasru't-Tîn ismindeki sarayını yaptırdı. Burası Babu's-Şemmasiye mevkiinde idi. Bu taraflardaki meşhur mahallerden bir olan Babu't-Tâk, esasen halife Ebu Cafer el-Mansur'un kızı adına yaptırılmış bir saraydı ve merkezi köprü taraflarına düşmekteydi. Babu Tâk'ın etrafında iki çarşı bulunuyordu. Bunlardan biri Suku'l Eskâfe, diğeri ise Suku't Tîb (İtriyat) çarşısıydı. Suku't-Tîb çarşısında İtriyat çeşitleri satılmaktaydı. Bu iki çarşının arkasında Esvâku't-Ta'âm çarşıları (yiyecek çarşıları) uzanırdı. Burada ise kasaplar ve fırıncılar yer alıyordu. Daha sonraları burası kuyumculara özel büyük bir çarşı haline getirildi. Bunlardan sonra Suku'l-Haddadîn (demirciler), Suku'n-Neccarîn

²⁹ Hüseyin Ali el-Mısırî, *Ticâretü'l-İrak*, s. 95

³⁰ eş-Şemsu'd-Dunbulî olarak bilinen Ahmed bin Nasr bin el-Hasen Ebu'l-Abbâs el-Enbârî (598/1201) Musul alimlerinden olup Nizâmiyye, Eski Atabey ve Kemaliyye Hukuk medreselerinde hocalık yapmıştır.

(marangoz) ve Suku'r-Reyyâhîn (güzel kokular) çarşısı gelmekteydi. Suku'r-Reyyâhîn çarşısında her çeşit kokuyu, meyveyi ve gülü bulmak mümkündü. Bu çarşıdan yayılan kokular, daha çarşıya ulaşmadan, uzak yerlerden hissedilebilecek derecede yoğundu. Adı geçen çarşının Derbu'r-Reyhan diye bilinen kendisine özel bir bölümü bulunmaktaydı. Yine bu çarşıda Daru'r-Reyhaniyyîn adı verilen ve anlaşıldığı kadarıyla reyhancılara toplandığı ayrı bir bölüm daha vardı. Çarşının bu kısmı, Bağdat'taki Daru'd-Darb denilen tarafa bakmaktaydı. Daru'r-Reyhaniyyîn'in el-Mustazhir Billâh (1118) tarafından inşa ettirildiği bilinmektedir. Burası Babu'l-Kureyye'de bulunan Daru'l-Hatun'un ve Daru's-Seyyide'nin³¹ yıkılmasından sonra yapıldı. Burada daha önce sepet imalatının yapıldığı Suku's-Seftîn (sepetçiler çarşısı) çarşısının bulunduğu zikredilmektedir. Bu çarşıdaki sepet dükkânlarının sayısı yirmiden fazlaydı. Yine aynı şekilde Hanu Asım denilen çarşı ve bu çarşının arka tarafında bulunan on üç dükkânın da yıkılan mekânlar arasında olduğu söylenmektedir. Ayrıca otuz dört dükkândan oluşan Aktarcılar çarşısı ve yaklaşık olarak sayısı onaltıyı bulan kuyumcu dükkânları da ortadan kaldırılan çarşılar arasındaydı³². Yukarıda belirttiğimiz çarşılar nakledilince, bunların yerine tek bir bina inşa edildi. Kare şeklinde inşa edilen bu mekanda, altmıştan fazla dükkân bulunuyordu. Binanın genişliği yaklaşık 600 zira (480 m.)³³ idi. Ayrıca bu bina tam anlamıyla hicri 1162 yılında tamamlanmıştır. Doğu yakasında bulunan çarşılardan bir diğeri haftanın belli günlerinde kurulan Suku's-Sulase (Salı çarşısı) dir.³⁴ Burası tarihi ehemmiyeti olan meşhur bir yerdi. Buranın güneyinde el-Muharrem, kuzeyinde ise eş-Şemmasiye yer almaktaydı. Burası, Mansur Bağdat inşasına girmeden önce vardı. Eski dönemlerde her ay Salı günleri burada pazar kurulduğundan bu isim verilmişti. Burada Bağdat ve Kelvazilerden³⁵ bir grup ticaret yapmaktaydı. Yakut zamanına kadar ayakta olan bu çarşıda kumaş satılmaktaydı³⁶. İbn Batuta (1327) tarihinde Bağdat'a yaptığı ziyaretin ardından bu çarşığı; "Bağdat'ın doğu yakasında büyük çarşılar vardır. Bunların içinde en büyüğü Suku's-Sulase olarak bilinen çarşıdır.

³¹ Muztazhirin kız kardeşine nispetle yapılan bir binaydı.

³² Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân V*, s. 212, Hüseyin Ali el-Mısrî, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 95-97; Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân III*, s. 284-288

³³ 1 Zira' = 80 cm. olarak hesaplanmıştır. Bkz., Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 293

³⁴ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 541

³⁵ Kelvaze; Bağdat'a yakın bir nahiyedir. Bağdat'ın doğusunda yer almaktaydı. Yine buranın bir kısmı Bağdat'ın doğusuna, bir kısmı ise Bağdat'ın batısına düşmekteydi. Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân IV*, s. 447.

³⁶ Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân V*, s. 212, Yakut, *a.g.e.*, c. 3, s. 283; Hüseyin Ali el-Mısrî, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 97-98

Ortasında Nizamiye medresesinin yer aldığı bu çarşıda bütün sanat erbabı bulunmakta ve onların her birinin kendisine ait hususi yerleri vardı, şeklinde vasıflanmaktadır³⁷.

Bağdat'ın doğu yakasındaki meşhur mıntikalardan bir diğeri ise Babu'l-Ezc idi. İçerisinde birçok çarşının bulunduğu ve alan bakımından oldukça geniş bir araziye sahip olan bu mıntika, adeta müstakil bir şehir görünümü arz etmekteydi. Buranın akabinde, çok sayıdaki çarşılarıyla meşhur olan Kafî'atu'l-'Acem³⁸ ve özellikle de güvercin alış verişinin yapıldığı Suku't-Tuyûr (Kuşlar çarşısı) gelmekteydi. Bağdatlılar güvercin terbiyeciliğine oldukça meraklıydılar. Bu işle uğraşanların birçoğu burada buluşup, güvercin alım satımı yapmaktaydılar. Bu istikamette yer alan diğer çarşılar ise Suku's-Silah, Suku'l-Ğanem ve Suku's-Sultan idi. Bunlar Derbu'l-Muneyra mıntikasına düşmekteydi³⁹.

Bağdat Çarşılarının Uluslararası Ticaretteki Yeri

Yukarıda zikrettiklerimiz Bağdat'ın doğusunda ve batısında bulunan çarşılarıdır. Belirtilen bu sayılar ve takip eden dönemler içerisinde yeni çarşıların inşa edilmesiyle ortaya çıkan durum, iktisadi hareketliliğin en önemli göstergesidir. Kuşkusuz Bağdat, doğu ve batının uzak noktalarından yüklenilerek gelen mallar ile geniş bir şöhrete sahipti. Yakubi; *"Yakın ve uzak çeşitli beldelerden insanlar Bağdat'a göçtüler. Uzak bölgelerin insanları da kendi memleketlerinde ondan etkilendiler. Etkilenen sadece şehirdaki halk değildi; arazileri, ticarethaneleri ve iş yerleri de bundan etkilendi. Dünyanın herhangi bir şehrinde bulunmayan unsurlar Bağdat'ta bir araya geldi. Kara ve nehir yoluyla gıda maddeleri buraya getirilmekte, alışveriş kolaylaşmakta ve her türlü ticaret gerçekleşmektedir. Zira İslam dünyasının doğusundan ve batısından mallar, ayrıca İslam dünyasının dışından Hind, Sind, Çin, Tibet, Deylem, Hazar ve Habeş'in malları buraya gelmektedir. Çoğunluğu bu ülkelerden olmak üzere bütün ülkelerle ticaret yapılmaktaydı. Bu ülkelerin tacirleri yanlarındaki dünya zenginliklerini ile beraber Bağdat'a gelir ve dolayısıyla dünyanın bütün zenginlikleri burada toplanarak Bağdat'ı bir bereket dünyası haline getirirdi. Bağdat'ta her ülke tacirinin kendilerine has mıntıkları bulunmaktaydı. Dünyanın başka bir*

³⁷ İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, İstanbul, 1993, s. 153

³⁸ Burası Babul Halbe, Babul Ezc ve er-Reyyan arasında yer alan büyük bir alandı. Burada çok sayıda çarşı yer almaktaydı. Buradaki çarşılar adeta bir şehir görünümündeydi. Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân IV*, s. 377

³⁹ Yakut el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân II*, s. 448; Hüseyin Ali el-Mısri, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 98

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

şehrinde böyle bir şeyle karşılaşmak neredeyse imkânsızdı⁴⁰” diyerek, Bağdat’ın iktisadi hareketliliği hakkında bize bilgi vermektedir.

Abbasi döneminde özellikle 8. ve 9. yüzyıllardan itibaren Bağdat cam sektöründe söz sahibi idi ve çeşitli ülkelere kaliteli camdan ma’mül kaplar ihraç etmekteydi. Yine Basra körfezine yakın olan Bağdat, inci endüstrisinde ve inciden süs eşyaları işleme sanatında büyük bir gelişme göstermişti. Öte yandan burada hammadde olarak gelen değerli taşların işlendiği çok sayıda atölyeler bulunmaktaydı⁴¹. Yine bu dönemde Iraklı dokumacılar tekstil sanayi alanında da büyük aşama kaydettiler. Özellikle saraylarda yaşayan hükümdar hanımlarına ve cariyelerine pahalı kumaşlardan elbiseler hazırlıyorlardı⁴². 10. yüzyılın sonlarına doğru yazılan Hudûdu’l-Âlem adlı eserde, Bağdat’ta dünyanın her tarafına ihraç edilen macunlarının yanında pamuklu eşyalar, ipek tekstiller, makine ile yapılan kristaller ve sırlı seramik üretilir, denmektedir⁴³.

12. yüzyılın sonlarına doğru Bağdat’a uğrayan Benjamin ve Petachia isimli seyyahların verdiği bilgilere göre, etrafı ancak üç günde dolaşılabilen bu büyük şehrin ticaret semti olan Kerh’te 28 kadar sinagog bulunmakta ve binlerce Yahudi’nin yaşadığı bu yere çeşitli yerlerden ticaret için gelen çok sayıda tüccar vardı⁴⁴. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Bağdat şehri ticaretinde Yahudiler önemli bir yere sahipti.

Adam Mez Samsat’tan itibaren müsait olan Fırat nehrinin Suriye ile Bağdat arasındaki trafiği temin ettiğini belirttikten sonra, Dicle nehri üzerindeki yoğun trafiği Venedik’e benzetmektedir. Verdiği bilgilere göre, Bağdat’ın ticaret malları taşımacılığının 2/3’ü nehirler vasıtasıyla yapılmaktaydı. Öyleki bu yük gemileri birçok çarşılaraya yapılan kanallar vasıtasıyla yanaşarak yüklerini indirebilmekteydi. Verilen rakamsal bilgiye göre Bağdat’ta yolcu ve yük taşımacılığında kullanılan tekne sayısının, 9. asrın ikinci yarısında 3.000’e ulaştığı ve günlük gelirlerinin de 90.000 dirhem olduğu tahmin edilmektedir. Kanallar üzerindeki kara ulaşımı yüksek kemerlerle sağlanıyordu.⁴⁵

⁴⁰ el-Yakubi; *Kitabul Buldan*, s. 17

⁴¹ Abdülhalik Bakır, *Taş ve Toprak Ma’mulleri Sanayi*, Ankara, 2001, s. 123, 147, 215

⁴² Abdülhalik Bakır; *Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 127

⁴³ Muellifi Meçhul, *Hudûdu’l-Âlem mine’l-Maşriki ile’l-Magrib* (Yay haz. V. Minorsky, Çev. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul, 2008, s. 96

⁴⁴ Tudelalı Benjamin, Ratisbonlu Patachia, *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyah’ın Avrupa, Asya ve Afrika Gezileri*, (Çev., N. Arslantaş), Kaknüs Yay., İstanbul, 2001, s. 66, 67, 99

⁴⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (Çev. S. Şaban), İstanbul, 2000, s. 472, 551; Nikita Elisseeff, *Fiziki Plan*, s. 133

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Nüfusu bu derece yoğun olan bir şehrin, çok sayıda çarşı ve pazara ihtiyaç duyması gayet normal bir durumdur. Böylelikle Bağdat dünyanın en büyük ticaret merkezi haline geldi. Öyle ki az sayıda bulunan değerli birçok malın toplandığı Bağdat çarşıları, doğudan ve batıdan gelen mal fiyatlarının belirlenmesinde söz sahibiydi. Bağdat'a gelen mallar, geldikleri yerlerden ziyade Bağdat çarşılarında daha çok miktara ulaşmaktaydı ki, bu durum çarşılardaki ticaret mallarının yoğunluğunun en önemli kanıtıdır. Bağdat çarşıları, tüccarlar ve ihtiyaç sahipleriyle dolup taşmaktaydı. Örneğin bir kişi bakırcılar çarşısına yöneldiğinde buradaki çekiç darbelerinin gürültüsüyle irkilirdi. Buradaki sanayi erbabı, demiri ve çeliği çeşitli safhalardan (soğutma, cilalama, çekiçleme vs...) geçirerek, bıçak, anahtar, kılıç vb... aletleri imal etmekteydiler. Demircilerin madenleri tava getirmek maksadıyla yaktıkları ateş, iç yağı ve katran gibi katkı maddeleriyle zenginleştirildiğinden, dükkânlarda yanan ateş, çarşıda adeta bir ışık huzmesi ortaya çıkarıyordu. Risler Bağdat çarşılarını tanımlarken Suk'ul Cevahir hakkında şöyle demektedir: Gümüş ve altından mühürler, kolyeler, Arap sanatıyla işlenerek, değerli taşlarla süslenmekteydi. Suku'l Hayyatın (Terziler Çarşısı)'nda ise, kumaşlar vezin ile satılmaktaydı. Ayakkabı imalatının yapıldığı çarşıda ise Nalın ve Çarıklar gayet ihtimam gösterilerek imal edilmekteydi. Toprağa türlü şekiller verilerek üretilen çömlek kaplar ise Bağdat çarşılarının bir diğer güzel yanını ortaya çıkarmaktaydı. Çömlekçiler çarşısı, Suku'l Hudeyr'in bitişiğinde yer almaktaydı. Deve, eşek, katır, gibi yük ve binek hayvanları, çarşılarla ait caddenin ortasında sıra halinde durmakta ve bu hayvanların üzerinde asılı olan zillerin çıkardığı sesler ve pazarda dolaşan seyyar satıcıların bağırışları adeta ortalığı ses cümbüşüne boğmaktaydı. Yine bunların arasında, nehir kıyısı boyunca bıkp usanmadan hareket eden nehir gemi kaptanları ve mal taşıyan hamal tairesi de bulunuyordu. Risler'in ifadesine göre bu durum Bağdat'ta rutin olarak her gün tekrarlanıyordu⁴⁶.

Bağdat çarşılarında daimi olarak satış yapan dükkân ve depo sahipleriyle birlikte satış yapan, seyyar satıcılar da vardı. Bu seyyar satıcılar, Bağdat cadde ve sokaklarında dolaşmaktaydılar. Bazen bunlardan birileri çarşının bir köşesinde oturup malını satmak için bağırır, bazen de mescitlere gidip orada namaz kılanlara elindeki satmaya çalışırdı. Bu durumdan hoşnut olmayan olan esnaf, kendi yakınlarında bulunan seyyar satıcıları, dönemin halifesi el-Mustencid'e (1160-1170) şikâyet ettiler. Bunun üzerine halife onların talebini değerlendirerek, Kadı'l-Kudat İbnu's-Sekâfi'ye; çarşılarda, camii avlularında ve yollarda oturmak suretiyle satış yapan seyyar

⁴⁶ Hüseyin Ali el-Mısri, *Ticâretü'l-'Irak*, s. 99-100

saticılara yasak getirmesini, emretti. Aynı şekilde Kadı'l-Kudât insanların çarşılarda dolaşımını kısıtlayan tezgâhların içeriye çekilmesini de emretti. Seyyar olarak satış yapanların başında meyan şerbeti satan meşrubat satıcıları gelmekteydi. Bu meşrubat satıcıları, müşteri çekmek maksadıyla, kendi dış görüntülerine ve meşrubat sattıkları kaplarına oldukça fazla özen göstermekte ve kaplarını parlatmaktaydılar. Ayrıca sattıkları içeceklere misk serpiyor ve bu meşrubatları cam bardaklarda müşterilerine ikram ediyorlardı. Aynı şekilde seyyar olarak ilaç, yemek ve hatta kitap satanlar da vardı. Bağdat'ın kuruluşundan itibaren uzun bir süre batı tarafındaki el-Kerh çarşılarının daha kalabalık olması, buranın ticari ehemmiyet açısından doğu yakasına göre daha önemli ve daha hareketli olduğunu göstermektedir⁴⁷.

10.yüzyılda İslam memleketlerinde ticaret iftihara şayan bir manzara arz etmekte, İslam Dünyasının gemileri ve kervanları dünyanın her tarafına seyru sefer ediyordu. Müslümanlar bu dönemde dünya ticaretinde söz sahibiydi ve Bağdat ile İskenderiye şehirleri o zamanki insanların ihtiyaçlarını karşılayan lüks malların fiyatlarını tespit ediyordu. Çünkü bu yüzyılda Kuzey Rusya bölgeleri, Çin ve Hindistan (Gazneliler)'in önemli bölgeleri İslam ticareti alanına girdi. Aynı yüzyılda dinar ve dirhem Bağdat'ta tedavülde olup, her iki sikke para olarak ticarete geçerliydi. Bozuk para birimi olarak da fels kullanılıyordu. Uzak mesafelerdeki irsaliyeler için Süftece (kredi mektubu) ve sakk (ödeme emri) gibi önemli belgeler de kullanılıyordu.⁴⁸

9. yüzyılda Abbasilerde ticaretin gelişmesi ve büyük teşebbüslere girişilmesi İslam dünyasında bankacılık müessesesinin doğmasına da zemin hazırladı. Sarraf, sermaye sahibi zengin tüccarlara dayanmak suretiyle bankacı haline geldi. Zira, o zamandan beri merkezi Bağdat'ta, şubeleri Abbasî devletinin diğer şehirlerinde bulunan, bankalar, çekler, kredi mektupları vs. gibi gelişmiş sistemin varlığı bilinmektedir. Bu sistem o kadar gelişmişti ki Bağdat'ta yazılan bir çek Fas'ta ödenebiliyordu⁴⁹.

Çarşıların İdaresi:

İslam şehirleri, Avrupa'daki benzerlerinin aksine, belediye özerkliği ve mahalli özyönetimden farklı temellere dayanarak düzenlendiğinden, yasal ve idari kurumların Avrupa belediyelerinde olduğu gibi temsili bir vasfı yoktu. İslam şehirlerinde yasal ve idari kurumların yöneticileri halife ya da

⁴⁷ Hüseyin Ali el-Mısri, *Ticâretü'l-İrak*, s. 100-101

⁴⁸ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 534-538

⁴⁹ B. Lewis, *Tarihte Araplar* (Çev., H.D.Yıldız), Anka Yay., İstanbul, 2000, s. 125

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Sultan'ın temsilcisiydiler ve dolaylı olarak halifenin veya valilerin denetiminde şehri idare ediyorlardı⁵⁰.

İslam inancındaki "iyiliği emretme ve kötülüğü nehyetme" ilkesi çerçevesinde şehir hayatında, bireysel sorumlulukla birlikte, Halife, Sultan, vali veya onun tarafından atanan birisinin atadığı *muhtesib*, *'amil 'ala's-sûk*, hukuki olarak kamu menfaatlerini gözetmek üzere sorumluydu. Bundan dolayı da bu göreve daha ziyade hukukçular (fakihler) tayin edilirdi. Muhtesib'in pek çok toplumsal görevleri yanında, çarşı ve pazaryerlerindeki ölçü, tartı, imalat, sergilerde ticari işlemlerin dürüstçe yürütülmesi, hilekârlık, yüksek fiyatların denetimi, karaborsacılık, kalite kontrolü, pazaryerlerinin temizliği vs. görevleri üstlenirdi. Mesleği gereği muhtesib hukuk bilgisine sahip ve zanaatların işleyişinden haberdar olması gerekirdi. Bu çerçevede işlerin yürütülmesinde kendisine yardımcı olan pek çok görevliler (emin) vardı. Bazen pazarlarda özel amiller bulunurdu. Koyun pazarı amili veya köle pazarı amili gibi. Ayrıca diğer meslektaşlarını denetleyerek kendisine rapor eden, her zanaatın tecrübeli arif lerinin oluşturduğu *urefa* da ona yardımcı olurdu. Yine zanaatkârların hükümet tarafından atanan şeyhleri ve her sınıfın standartları ve fiyatları kontrol eden yaşlı tecrübeli kimselerden seçilen ustaları (muallimleri) vardı. Şayet muhtesib çözemediği bir hukuki durumla karşılaşır ise konuyu müftüye götürürdü. Devlet, zanaatları hem kendi içinde hem de kamuyla ilgili faaliyetlerini denetlemeye ve böylece tüketiciyi korumaya çalışmıştır.⁵¹ Mesela, köle pazarı ile ilgili olarak Bağdat'ta 977 senesinde çıkarılan bir emirname; ahlakı kötü olarak tanınan alıcı ve satıcıların mûsamaha gösterilmeksizin pazardan uzaklaştırılması emredilmekte, yine bu emirname her türlü şüpheli muamelelerin önlenmesi, dokuma tesislerindeki müfettişlerin kumaşların saf, doğru ve dayanıklı olmasına dikkat etmeleri ve elbise halı, bayrak ve kurdelelerde halifenin isminin yazılması istenmektedir.⁵²

Zanaatkârlar (esnaf) da kendi aralarında örgütlenmişlerdi. İktisadi Kurumlar adlı makalenin yazarına göre yüksek rütbeli ordu ve ulema dışındaki kent nüfusu zanaat ve sanatlarına göre loncalarda örgütlenmişti. Buna Gayr-ı Müslimler de dâhildi. Ancak loncaların teşekkül ve icraatların

⁵⁰ Muddazir Abdurrahim, "Hukuki Kurumlar", *İslam Şehri*, (Ed., R.B. Serjant, çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s. 52, 53

⁵¹ Bkz, Gazi İnaye, *Davabitu Tanzimi'l İktisat fi Suki'l İslami*, Beyrut, 1992, s. 49-51, J.J. Michon, *Dini Kurumlar*, s. 44, Abdulaziz Dûri, "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri*, s. 69; Abdulaziz Dûri, "Hükümet Kurumları", s. 77-80; Muddazir Abdurrahim, *Hukuki Kurumlar*, s. 56, Geniş bilgi için bkz. Eş -Şeyzeri, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul, 1993

⁵² Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 472

ne zamandan beri var olduğuna dair net bir bilgi verilmemektedir⁵³. Zanaat erbabı arasında bazen mezhebe dayalı bazen de farklı nedenlerden dolayı kavgalar çıkardı. 984'te Büveyhiler ipek ve pamuğa ek vergi koyduklarında, Bağdat'taki zanaatçılar vergiler geri çekilene dek isyan ettiler. Tüm bunların neticesinde sadece ibrişimden yapılan elbiselere öşür vergisi konuldu ve satışı yapılan kumaşlara damgalama uygulaması getirildi. Esnaf teşekküllerinin 9. yüzyıldaki bu ve benzeri gelişmeler sonucu Bağdat'ta örgütlendikleri belirtilmektedir⁵⁴.

815-20'li yıllarda Emin ile Me'mun arasında yaşanan iç çatışmalardan dolayı Doğu Bağdat ve Kerh semti büyük zarar gördü. Aynı yüzyılın sonlarından itibaren kanalların ihmali neticesinde meydana gelen sel ve yangınlarda binlerce ev hasar gördü.⁵⁵

Büveyhiler idaresi çarşı imaretine önem vermesine rağmen 10. yüzyılın ortalarına doğru Bağdat'ta ortaya çıkan ve aralıklarla bir asır devam eden doğal felaketler ve mezhep çatışmalarında (sünnî-şii) muhteşem Pazar olan Bâbu't-Tâk yakılıp yıkıldığı gibi çok sayıda çarşı ve işyeri tahrip oldu Bu ortamdaki yararlanan ayyarûn çeteleri çarşı ve pazarları uzun süre yağmalamaya devam etti. Bu kesim özellikle zengin tüccarı soyup pazarları haraca bağladılar. Böylece batı kesimi harabe haline gelmeye başladı. Buna mukabil şehrin doğu tarafında gelişme ve genişleme görüldü. Dolayısıyla bu kez de Doğu Bağdat'ta çarşılar inşa edilmeye başlandı. Moğolların Bağdat'ı ele geçirmesine az bir zaman kala Bağdat'ta yeniden mezhep çatışmaları ve ayyarûnun yağmalamaları ortaya çıktı. İlerleyen süreçte Bağdat'ın doğu yakasının da tahriplere maruz kaldığı ve bu dönemde de çarşı ve ekonomik hayatı etkileyen benzer şekilde, yani siyasi çekişmeler ve iktidar değişikliklerinden kaynaklanan tahribatlara maruz kaldığı, görülmektedir. Kısaca bundan sonra artık Bağdat hiçbir zaman eski ihtişamlı görüntüsüne ulaşamadı⁵⁶.

Sonuç:

Genel olarak İslam şehirlerinde çarşının ayrı ve önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Bunun böyle olmasında ilk Müslümanların ve Arap Yarımadası'nda yaşayanlar için ticaretin temel geçim kaynağı olması, Hz.

⁵³Yusuf İbiş, "İktisadî Kurumlar", *İslam Şehri*, (Ed., R.B. Serjant, çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s. 157-172, Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 129

⁵⁴Abdulaziz Dürî, "Hükümet Kurumları", s. 77-80, Abdülhalik Bakır; *Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 125

⁵⁵Abdulaziz ed-Dürî, "Bağdat", s. 429, 430

⁵⁶Abdulaziz ed-Dürî, "Bağdat", s. 430-433; Abdulaziz Dürî, "Hükümet Kurumları", s. 74-75

Peygamber'in tacir olması ve bu mesleğin İslam kaynaklarında övülmesi gibi nedenler gösterilmektedir.

Bununla birlikte Bağdat çarşılarının diğer İslam şehirlerine göre daha canlı ve aktif olmasında; şehir çarşılarının bir plan ve program dâhilinde inşa edilmesi, hilafet merkezi olmasından dolayı sermaye ve nüfus yoğunluğuna sahip olması, Fırat ve Dicle nehirleri ve bunlara bağlı olan kanallar vasıtasıyla rahat ve kolay bir ulaşım trafiğine sahip olmak yanında yine bu nehirler vasıtasıyla hem deniz hem de kara ticaretine bağlı uluslararası güzergâhlara bağlı bir konuma sahip olması ve çok uluslu bir ticaret kültürüne sahip olması gibi nedenler, sayılabilir.

Bağdat çarşıları -diğer İslam şehirlerinde de mevcut olduğu üzere- ilk etapta daha çok şehir kapıları ve bu kapılara bağlı olarak takip eden ana caddeler üzerinde konuşlandıkları bu ana caddeye açılan sokaklarda ya da farklı mekânlarda müstakil çarşılar olarak inşa edildiler. Daha sonraları temizlik veya gürültü gibi hususlar göz önüne alınarak çarşılar merkezden uzağa doğru kaydırıldılar. Bağdat çarşıları için dikkati çeken en önemli hususlardan biri -diğer şehirlere göre- caddelerin son derece geniş bırakılmasıdır.

Cadde ve sokaklarda yer alan daimi çarşılar yanında haftanın belirli günlerinde kurulan pazaryerleri bulunmaktaydı. Öte yandan çarşılar ihtiyaca cevap vermediği takdirde devlet tarafından yeni çarşıların inşa edildiği, yine zamanla artan ihtiyaca göre, çarşı yerlerinin değiştirilip yerlerine daha kapsamlı binaların inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Çarşıların sorumluluğu en üst makam olan halife ve onun atadığı memurlar tarafından denetlendiği, idare, çarşılarla ilgili herhangi yeni bir vergi veya yeni bir yasa (kural) çıkarılmak istendiğinde, hukuki yönü danışılmak suretiyle hareket edildiği görülmektedir.

Normal şartlarda İslam şehirlerindeki çarşılarda piyasa ekonomisi yürürlükte olup arz ve talebe göre fiyatlar belirlenirdi. Buna mukabil, fiyatlar müdahale ile sabitleştirilebilir ya da bloke edilebilir ve bu her ürüne uygulanmazdı. Bu konuyu inceleyen Ğazi İnae, mezhep ve ulemanın bu konudaki farklı görüşlerini aktardıktan sonra, devletin fiyatlara müdahale etmesi konusunda şöyle bir neticeye varmaktadır; ulema, normal şartlarda devletin fiyatlara sınırlama getirmesinin caiz olmadığına müttefiktirler. Hatta öyle ki, bunu zulüm olarak değerlendirmektedirler. Ancak kamu maslahatı söz konusu olduğunda bu zararı onlardan bertaraf etmek için devlet başkanının fiyatlara sınırlandırma getirmesi caizdir, hatta bu

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

zorunludur⁵⁷. İdarenin fiyatları tahdit etme yetkisi genellikle karaborsa ve kıtlık dönemleriyle sınırlıdır⁵⁸.

KAYNAKLAR

- Bakır, Abdulhalik, *İtriyat, Gıda İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000
- Bakır, Abdülhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005
- Bakır, Abdulhalik, *Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara 2001
- Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995.
- Chalmeta, Pedro, "Pazarlar" *İslam Şehri*, (Ed: R.B. Serjant, Çev. Elif Topçugil), İstanbul 1992
- el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev., M. Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987
- ed-Dûrî, Abdulaziz, "Bağdat", *T.D.V.İ.A.*, İstanbul, 1991
- Ed-Dûrî, Abdulaziz, "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri* (Ed., R.B. Serjant, Çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul, 1992
- El- Hadari; *Tarihu'l-Umemi'l-İslamiyye*, Kahire 1970
- El-Kazvini; *Âsaru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbâd*, Beyrut, 1969
- el-Mısrî, Hüseyin Ali, *Ticâretü'l-'Irak fî'l-'Asri'l-'Abbâsî*, İskenderiyye 1982
- Elisseef, Nikita, "Fiziki Plan", *İslam Şehri* (Ed. R.B. Serjant, Çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul 1992
- El-Ya'kubi; *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat ARMAĞAN), İstanbul, 2002
- Eş -Şeyzeri, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul 1993
- et-Taberi; *Tarihul Umem vel'- Mulûk IX*, Beyrut 1998
- Ğazi İnaye, *Davabitu Tanzimi'- İktisat fî Suki'l-İslamî*, Beyrut 1992
- Hinz, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri* (Çev., Acar Sevim), M.Ü.Yayımları, İstanbul, 1990
- İbiş,Yusuf, "İktisadî Kurumlar", *İslam Şehri*, (Ed., R.B. Serjant, çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul 1992

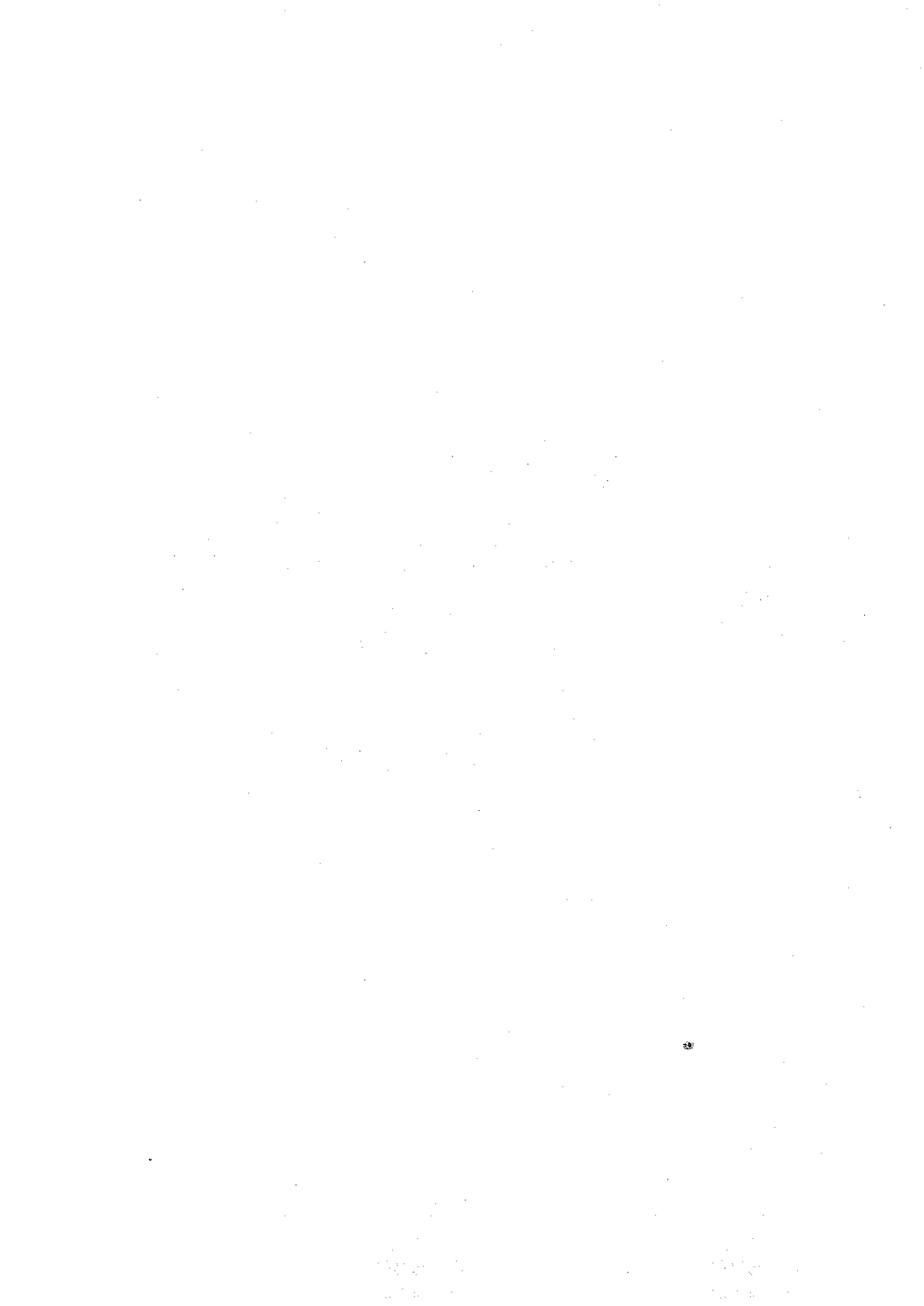
⁵⁷ Ğazi İnaye, *Davabitu Tanzimil İktisat fî Sukul İslami*, s. 63-69. bkz, İbn Teymiye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 2001, s. 37-39, 49-60

⁵⁸ Pedro Chalmeta, "Pazarlar", s. 146-147

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, İstanbul, 1993
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali, *el-Kâmil fi't-Tarih V* (Çev. A. Ağrakça), c. 5, İstanbul 1986
- İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem ve Te'âkibu'l-Himem III*, (Thk., Seyyid K. Hasan), c. 3, Beyrut, 2003
- İbn Teymiye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 2001
- J.J. Michon, "Dini Kurumlar", *İslam Şehri*, (Ed., R.B. Serjant, çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul 1992
- Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford-London, 1924
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, (Çev., H.D.Yıldız), Anka Yay., İstanbul 2000
- Mez, Adam, *Omuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (Çev. S. Şaban), İstanbul 2000
- Muddazir Abdurrahim, "Hukuki Kurumlar", *İslam Şehri* (Ed., R.B. Serjant, çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul 1992
- Muellifi Meçhul, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, (Yay haz. V.Minorsky, Çev. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul, 2008
- Mutçalı, Serdar, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995
- Tudelalı Benjamin, Ratisbonlu Patachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Afrika Gezileri*, (Çev., N. Arslantaş), Kaknüs Yay., İstanbul, 2001
- Ülken, H.Ziya, *Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri*, Kaynak yay., İstanbul 2009
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1957

FRANSIZ BELGELERİNDE KAPİTALİST DEVLETLERİN OSMANLI PAZARINDAKİ REKABETİ (1908- 1914) *

Yrd. Doç. Dr. Damla DUMAN (AYOĞLU) **

Özet

Bu çalışmada Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı arşivleri kullanılarak 1908- 1914 yılları arasında Batılı Devletlerin Osmanlı pazarındaki rekabeti incelenmiştir. İstanbul'daki ve diğer Vilayetlerdeki Fransız yetkililerin Dışişleri Bakanlığına gönderdikleri raporlar ve mektuplarda özellikle bankacılık, demiryolu yapımı ve dış borçlar konusunda Almanya başta olmak üzere diğer devletlerin faaliyetlerini yakın takibe aldıkları görülmektedir. Bu yazışmalarda özellikle Almanya ile Fransa arasındaki rekabet göze çarpmaktadır. Alman bankalarının öncelikle de Deutche Bank'ın Osmanlı Bankası'na Filistin, Suriye gibi Fransız etkisinin yoğun olduğu bölgelerde rakip olması Fransız yetkililerini harekete geçirmiştir. Aynı şekilde Almanların demiryolları inşa ederek Anadolu'nun içlerinde imtiyazlar elde etmeleri de Fransızlar tarafından izlenmiştir. Osmanlı'nın aldığı dış borçları da rekabet konusu olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Bankalar, Demiryolları, Dış Borçlar

Abstract

In this study, the archives of French Ministry of Economy and Finance are analyzed to understand the concurrence of Western countries in the Ottoman market. The reports and letters of French consuls in İstanbul and the other cities of the Empire sent to Ministry of Foreign Affairs are studied. These documents were mostly about the competition between foreign banks, railways construction and Ottoman foreign debt. In the letters the rivalry between Deutche Bank and Ottoman Bank in the Middle East area can be

---

* Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığının arşivlerine Eylül 2007'de Fransız Büyükelçiliği Kültür Servisinden aldığım araştırma bursu vasıtasıyla ulaştım. Bursu sağlayan Fransız Büyükelçiliği Kültür Servisine ve almamda ön ayak olan Sayın Profesör Dr. Yavuz Tekelioğlu'na teşekkür ederim.

** Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Antalya, ayoglu@akdeniz.edu.tr

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

seen clearly. At the same time French consuls wrote about German railway investments in the Anatolian area. Ottoman debt was the other subject of the concurrence between Western countries especially between France and Germany.

Key Words: Ottoman Empire, Banks, Railways, Foreign Debt

Giriş

Bu çalışmada Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı arşivlerinden yararlanılarak Osmanlı pazarında kapitalist devletler arasındaki rekabet incelenmiştir. Arşiv belgelerinde İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi, Konsolosu ve Maslahatgüzarının, Fransız Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporlar ve mektupların yanı sıra farklı vilayetlerdeki Fransız konsoloslarının yazıları da incelenmiştir. Aynı zamanda Fransız Dışişleri Bakanının, Osmanlı pazarıyla ilgili Maliye Bakanına gönderdiği yazılarda belgelerde yer almaktadır. Yazışmalarda 1908 ile 1914 yılları arasında öne çıkan konular Osmanlı topraklarındaki yabancı bankalar, demiryolu yapımı ve Osmanlıya verilen borçlardır. Bu çalışmada belgelerden yararlanılarak bu üç konuda Kapitalist devletler arasında nasıl bir rekabet yaşanmıştır sorusuna cevap verilecektir.

Fransız Belgelerinde Osmanlı Topraklarındaki Yabancı Bankalar

Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı arşivlerinde İstanbul ve farklı vilayetlerdeki Fransız Konsolosluklarından Dışişleri Bakanlığına gönderilen raporlarda Osmanlı İmparatorluğunda özellikle Alman bankalarının açtıkları şubeleri ve faaliyetlerini yakından takip ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yazışmalara göre özellikle 20. yüzyılın başında Alman bankalarının açtıkları şubelerin sayısı artmıştır. Dikkat çeken bir diğer durumda bu bankaların İstanbul dışında Suriye, Filistin gibi Fransızların çıkarlarının yoğun olduğu bölgelerde faaliyet göstermeleridir. Kurulan şubelerin başta İngiliz ve Fransız sermayesinin ortak olarak kurduğu ancak 1800'lerden sonra sermayesinin yüzde 80'den fazlası Fransızların elinde bulunan Osmanlı Bankasına¹ rakip olma ihtimali Fransız yetkililerini rahatsız etmiştir.

20 Temmuz 1909'da Fransız Maslahatgüzarı M. Boppe'dan Dışişleri Bakanına İstanbul'daki Alman bankalarına ilişkin bir bilgilendirme notu

---

¹ Jacques Thobie (1991), "European Banks in the Middle East", *International Banking (1870-1914)*, (Edited by Rondo Cameron, V. I. Bovykin), Oxford University Press, Inc., s. 413

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

göndermiştir. Deutche Bank doğudaki menfaatlerini korumak için Anadolu Şirketi'nin (Compagnie d'Anatolie) tüm işlerinde ortak çalışmaktadır. Deutche Bank İstanbul'da bir şube açmaya karar vermiş ve bu şubede çalışacak personelde büyük bir dikkatle seçilmiştir. Genel müdürlüğe daha önce İspanya'da çalışmış olan M. Hoffmann getirilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Bankasının seçkin memurları da bu banka tarafından işe alınmıştır. Maslahatgüzara göre "Deutche Bank, İstanbul'da rakip bir Alman bankası nedeniyle şube açmak zorunda kalmıştır. Bu banka son yıllarda büyük bir gelişme gösteren Deutche Orient Bank'tır. Bu banka diğer finans kuruluşlarına göre daha cesaretli işlere ön ayak olmaktadır. Daha az kar elde ederek geleceği parlak işlere girmekte ve Türklerle yakın ilişkiler kurmaktadır. Bankanın başarısı Deutche Bank'ı endişelendirmektedir. Bu rekabet Deutche Bank'ın İstanbul'da bir şube açmasını zorunlu kılmıştır"². Bu notta açık olarak Alman bankalarının sadece diğer ülkelerin bu bölgedeki bankalarıyla değil kendi aralarında da rekabet halinde oldukları anlaşılmaktadır.

İstanbul dışındaki vilayetlerde de Fransız yetkililerin diğer ülkelerin bankalarının faaliyetlerini izledikleri şu belgelerde görülmektedir. 9 Kasım 1909'da Halep'teki Fransız Konsolosu M. Laronce imzalı nota göre Halep'te Deutche Palestina Bankası şube açmıştır. Konsolosun bu banka hakkındaki yorumu yazdığı rapora şu şekilde yansımıştır: "Halep'te bu bankaya kesinlikle yer vardır ve ne tür işler yapacağını kestirmek zordur. Bu şehirde Osmanlı Bankasının ve diğer özel bankaların varlığı, bu bankanın karını düşürecektir. Yeni şube temkinli bir şekilde ilerleyecek gibi gözükmektedir"³.

26 Nisan 1910'da gönderdiği raporda Konsolos M. Laronce, Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a Halep'te Deutche Bank tarafından kurulacak yeni şube hakkında bilgi vermiştir. 9 Kasım 1909'da gönderdiği yazıda Halep'te kurulan Deutche Palestina Bankasına ait şube hakkında, bu banka işlemlerinde temkinli hareket etmektedir yorumunda bulunmuştur. Ancak Konsolosa göre Alman sermayedarlar bu bölgede daha ciddi işler peşindedir. Deutche Bank yeni bir şube açmıştır ve bu üzerinde durulması gereken bir durumdur. Banka şehrin merkezinde, 10 yıllığına büyük bir bina kiralamıştır. Sekiz, on kadar memur işe alınmış ve şube çalışmaya 1 Mayıs'ta

² Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031284/1, no:307

³ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031284/1, no:32

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

başlayacaktır. Başlangıç için şubeye on beş bin mark gönderilmiş ve şube kurulana kadar bu para Osmanlı Bankasına yatırılmıştır.

Konsolos Halep’de Deutche Bank’ın, Osmanlı Bankasına önemli bir rakip olacağını düşünmektedir. Bu bankanın müşteri çekmek için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceğini, en iyi koşulları sunacağını ve çok büyük riskler alacağını yazmıştır. Banka kısa zamanda büyük bir iş potansiyeline ulaşip yüksek kar oranına ulaşmayı hedeflemektedir. “Osmanlı Bankası bu durumdan çok zarar görmese de küçük bankaların hızlı bir şekilde müşterilerini kaybedecekleri aşikârdır” diye eklemiştir⁴.

Bu yazışmadan bir ay sonra bu bankanın bu süreç içinde yaptığı çalışmalarla ilgili 30 Mayıs 1910’da Konsolos yeni bir rapor göndermiştir. Raporda Deutche Bank’ın çok iyi organize olduğunu ve bu kadar kısa sürede önemli işler başardığını anlatmıştır. Bankanın yüzde 7- 8 faizle verdiği borçlar 60 000 lirayı geçmiştir. “En başta buradaki Osmanlı Bankasıyla anlaşma yoluna gitmiş ancak bu anlaşmanın olabilmesi için Osmanlı Bankası bugüne kadarki tutumunu değiştirmesi gerekmektedir. Bu banka bugüne kadar hiçbir zaman üç aydan uzun vadeli tahvilleri kırdırmamıştır. Deutche Bank ise 5 ve 6 ay vadeli kâğıtları kırdırmak için pazarlık yapmaktadır. Anlaşabilmeleri için, Osmanlı Bankası bugüne kadar ki uygulamasından vazgeçip bu yolu izlemesi gereklidir. Ayrıca Osmanlı Bankası kısa vadede kâğıtların iskonto oranlarını yükseltme eğilimindedir ve bundan da vazgeçmesi gerekmektedir” şeklinde rapor devam etmiştir. Konsolosa göre birkaç ay içinde iki banka arasında ciddi bir rekabet olacak ve yerli tüccarlarda bu durumdan yararlanacaklardır⁵.

14 Eylül 1910’da Halep konsolosu, Dışişleri Bakanına Deutche Orient Bank’ın bölgedeki ilerlemesiyle ilgili gönderdiği yazıda: “Bu banka Halep’e beş ay önce yerleşmesine rağmen Osmanlı Bankasıyla endişeye sebep olacak bir rekabet sürdürmektedir. Almanların, burada uyguladıkları taktik, bu ülkedeki işleri ve insanları yakından tanımaktır. Burada yer edinmek için, bu bölgede iyi tanınan kişileri işe almışlardır. Bu kişilerin çevrelerini ve özel ilişkilerini kullanarak, pazarlıklar sırasında formalitelerden ve uzlaşmazlıktan uzak durmuşlar ve iş yapacakları kişilerin isteklerini, alışkanlıklarını göz önüne tutmuşlardır. Ayrıca yaptıkları işlerde oldukça

⁴ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031284/1,no: 63

⁵ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031284/1,no: 84

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yumuşak bir tavır sergilemişlerdir. Ticari ihtiyaçlara uygun kararlar almışlar ve hiçbir idari zorluk çıkartmamışlardır” şeklinde durumu anlatmıştır.

Konsolos Halep’te Alman bankasının durumu hakkında şu yorumları yaparak devam etmiştir: “Şu an için Deutsche Orient Bank’ın yönetimi buradaki iş dünyasına çok sempatik davranıyor ve bu sayede gelecekte de önemli işler yapacak gibi gözüküyor. Maalesef aynı şeyi bu bankaya karşı müşterilerini kaybetmeye başlayan Osmanlı Bankası için söylemek mümkün değil. Bu bankanın yönetimi burada popüler değil ve yerel basında bu yönetime karşı çıkan haberler de bankaya zarar veriyor.” Konsolos “bu durum yönetimin suçu mu yoksa bankanın yönetmeliklerinin çok katı olmasının mı? ve bu bankanın eski gücüne ulaşması için ne yapmak gerekir” diye soruyor⁶. Bir başka belgeye göre Dışişleri bakanı bu yazıyı Osmanlı Bankası yönetimi gerekli tedbirleri alsın diye Maliye Bakanına yollamıştır⁷.

Kudüs Konsolosu Gueyraud 15 Eylül 1910’da bir başka Alman bankası olan Deutche Palestina Bankası hakkında Dışişleri Bakanı Stephen Pichon’a gönderdiği yazıda bu bankanın sermayesini beş milyon’dan yirmi milyona çıkardığını anlatmıştır. Konsolosa göre bu bölgedeki düşük ticari aktiviteler sebebiyle bu artışı açıklamak mümkün değildir. Gerçi bu banka Kudüs’teki kamunun yürüttüğü çalışmalara yoğun krediler vermektedir⁸.

Fransız yetkililere göre Alman bankaları arasında da rekabet vardır. Deutche Bank’ın İstanbul’daki yöneticisi Kauffmann Filistin ve Suriye bölgelerine Deutche Palestina Bankasının faaliyetlerini incelemek için ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaretle ilgili 30 Kasım 1910’da Kudüs’teki Fransız Konsolosu Dışişleri Bakanına bir yazı göndermiştir. Yazıda “Deutche Palestina Bankası işlerini daha itibarlı şekilde yürütmek için sermayesini 5 milyon mark’tan 25 milyon marka yükseltmiştir. Ancak bu rakam hala Credit Lyonnais ve Osmanlı Bankasının sermayelerinden azdır. Ancak Deutche Bank söz konusu olunca bu bölgede Fransız bankalarına tartışılmaz şekilde rakiptir” bilgisini vermiştir⁹.

5 Aralık 1910’da İstanbul maslahatgüzarı M. Boppe, Dışişleri Bakanına Deutche Palestina Bankası ile ilgili bilgilendirme notu göndermiştir. Bu

⁶ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya B 0031284/1, no: 124

⁷ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya B 0031284/1, no: 1039

⁸ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya B 0031284/1, no: 34

⁹ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya B 0031284/1, no: 47

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

notta Alman bankalarının Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri irdelenmiştir. Son dönemlerde Alman bankaları özellikle Suriye ve Filistin bölgelerinde yoğun faaliyet içindedirler. Bu bankaların bu bölgede yaptıkları işler Alman otoritelerini olduğu kadar sermayedarlar ve sanayicilerin de ilgisini çekmektedir. Son yıllarda Deutche Orient ve Deutche Palestina bankalarının Suriye’de açtıkları şubelerin sayısı ikiye katlanmıştır.

Deutche Palestina Bankası Hambourg’da da bir şube açarak Alman denizcilik şirketleriyle özellikle de Deutche Levant Linie ile ilişkilerini güçlendirmiştir. Aynı zamanda maden kömürü işletmeciliği, sigortacılık ve taşımacılık alanında iş yapan birçok Alman şirketi ile ortaklık kurmuştur. 1907 yılında Beyrut’ta, 1909’da Halep’te, 1910’da Suriye bölgesinde, Trablus ve Adana’da şube açmıştır. Maslahatgüzar notta “görünen odur ki bu bölgelerde sanayicilere ve belediyelere verilen krediler için Deutche Orient Bankası, Deutche Bank ile rekabete girecektir. M. Kauffmann buraya yaptığı ziyarette bunu görmüş olmalıdır”¹⁰ diye eklemiştir. Bu yazışmalardan, Alman bankalarının Fransızların çıkarlarının yoğun olduğu Suriye, Filistin bölgesindeki faaliyetlerinin artmasının Fransız yetkilileri kaygılandığı anlaşılmaktadır.

Bu bölgelerdeki konsoloslar sadece Alman bankalarının faaliyetlerini izlememişler aynı zamanda bunlara karşı Fransız yatırımcılarının nasıl bir yol izlemesi gerektiğine dair raporlar göndermişlerdir. 4 Şubat 1913’de Hayfa’daki Fransız İkinci Konsolosunun Dışişleri Bakanına Nablus’da kurulan Deutsch Palestina Bankası ile ilgili verdiği bilgide, bu bankanın faiz karşılığında çok miktarda mevduat topladığını anlatmıştır. İkinci Konsolos “Osmanlı Bankası, Deutsch Palestina Bankasının buradaki varlığını küçümsemektedir. Bu ülkede, halkın ihtiyaçlarını karşılayacak bir Fransız bankasının ortaya çıkması (ipotekle borç vermesi, mevduat hesabı açması, ticari kredi vermesi vs.) Almanların hızla ayağını kaydıracaktır. Belki Crédit Lyonnais ya da Comptoir d’Escompte buraya müfettişlerini gönderir ve buradaki iş olanaklarını araştırır” diye bu Vilayetteki durumu anlatmıştır¹¹.

28 Nisan 1913’de Hayfa’daki Fransız İkinci Konsolosunun Dışişleri Bakanına bölgedeki Alman yatırımları ve bunları temizleme yolları konulu mektubunda “bu bölgeler bizim için olduğu kadar rakiplerimiz açısından karlıdır” diye yazmıştır. “Buradaki yatırımlarımız bölge üzerindeki etkimizi

¹⁰ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031284/1, no: 507

¹¹ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 00031276/7, no: 222

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

arttırmaktadır. Suriye bölgesinde Lübnan'da ticaret yaptığımız Hıristiyan nüfus vardır. Bunların sermayeye ihtiyaçları vardır ve bunun için yeni yatırımcılar aramaktadırlar. Bu süreçte köylülerin büyük baskısı altındadırlar ve birçoğu topraklarını Siyonistlere satmaktadırlar. Bizim sermayedarlarımız burada varlık göstereceklerinin sonucunda oldukça karlı işler yapabilirler. Maalesef sermayedarlarımız bu toprakların çok riskli olduğunu ve İmparatorluğun çok ciddi sorunları olduğunu düşünüyorlar. Suriye bölgesinde sadece Crédit Foncier büyük bir firma açacak" şeklinde bölgedeki durumu bildirmiştir.

"Mali konulardaysa, bu bölgede Almanlar Deutch Palestina Bankası ile faaliyet gösteriyor. Bu bölgedeki halk için yaptıkları hiçbir şey göz ardı edilemez. Şubelerini mümkün olan her yerde açıyorlar. Bizde isteriz ki Crédit Lyonnais gibi bir Fransız bankası da bu bölgedeki işlemleri küçük görmesin ve güney Suriye'ye yerleşsin. Bu banka müfettişlerini bölgeye gönderip bu durumu incelemelidir. Burada çalışacak personelin kesinlikle Fransız hatta iyi Fransız olmasına dikkat etmeleri gerekmektedir. Bu bölgedeki Fransız sermayedarların eksikliği buradaki çıkarlarımıza yıllardır zarar vermektedir. Bu boşluğu Almanlar doldurmaktadır. Suriye ve Mısır bölgesinde Almanlar tarafından yönlendirilen İtalyanlar, Yunanlılar, İngilizler bize karşı çalışmaktadırlar" diye eklemiştir¹².

Bu yazışmalardan özellikle Suriye, Filistin bölgesinde Alman bankaları ile Osmanlı Bankası arasında bir rekabet olduğu anlaşılmaktadır. Alman bankalarının Osmanlı Bankasına karşı ciddi bir rakip olduğu da Konsolosların gönderdiği raporlarda görülmektedir.

Sadece Suriye, Filistin bölgesinde değil, Balkanlarda da Alman bankaları faaliyetlerini arttırmışlardır. 14 Nisan 1910'da Edirne'deki Fransız Konsolos yardımcısı M. Tinayre, Dışişleri Bakanına yazdığı mektupta Edirne'de açılacak yeni bankaları anlatmıştır. Bu mektuba göre Deutche Orient Bankası ve Selanik Bankası Edirne'de şube açmak istemektedirler. Bu tarihe kadar buradaki tek finans kuruluşu Osmanlı Bankası ve birkaç küçük bankadır. Konsolos yardımcısına göre son zamanlarda bu vilayeteki askerlerin sayısının artması buradaki iş ortamına bir canlılık getirmiştir. Bu nedenle banka sayısının artması anlaşılabilir. M. Tinayre'nin aldığı bilgiye göre Deutche Orient Bankası burada Alman sermayesi kullanarak sanayi kuruluşları kurmayı düşünürken, Selanik Bankası ticari işler yapacaktır. "Bu bankaların yaratacağı rekabet sonucunda borç vermek eskisine oranla

¹²Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031279/7, no: 19

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

zorlaşacak ve bankalar daha riskli işler yapacaklardır. Bu durumda Edirne’de iflaslar artacaktır”¹³ diye bu şehirde yeni açılacak banka şubeleri hakkında yorumda bulunmuştur.

Balkanlarda, Fransız yetkililerinin yazışmalarına yansıyan bir diğer harekette 1911 yılında Deutche Orient Bank’ın İskeçe’de açtığı şubedir. Konuyla ilgili Selanik’teki Fransız Konsolosu M. Jouselin, 23 Haziran 1911’de Dışişleri Bakanı M. Cruppi’ye bir yazı göndermiştir. Bu dönemde İskeçe’de Osmanlı Bankası, Selanik Bankası ve Atina Bankası vardır. Bu Vilayette yeni şubelerin açılmasındaki en önemli sebep tütün üretiminin artmasıdır. Bu bölgede yoğun olarak buğday da üretilmekte ve nüfusun gıda ihtiyacını karşılamaktadır¹⁴.

Almanların yanı sıra İngiliz sermayedarların banka açma projeleri Fransız yetkililerinin yazışmalarının konusu olmuştur. 15 Şubat 1909’da Fransız Dışişleri Bakanından Maliye Bakanına giden çok gizli ibareli yazıda İngilizlerin, Osmanlı topraklarındaki mali projeleri anlatılmıştır. Bu belgeye göre Londra’daki Fransız Büyükelçisi, Sir Adam Block ve Sir Ernest Cassel ile arkadaşlarının Osmanlıda yeni bir banka açma projeleri olduğunu bildirmiştir. Bu banka Fransız çıkarlarına ters düşmektedir çünkü Osmanlı Bankasına rakip olma ihtimali yüksektir. Aynı zamanda Alman finans kurumlarıyla yakın ilişkileri vardır ve Almanlar bu bankayı İstanbul’da faaliyetlerini yoğunlaştırmak için kullanabilirler. Dışişleri Bakanına göre bu bankayı açma düşüncesi henüz olgunlaşmamıştır ancak yinede Fransızların doğudaki çıkarları ters düştüğü için büyük bir dikkatle izlenmelidir¹⁵.

Bu banka Türkiye Milli Bankası adıyla 1909 yılında kurulmuştur. Bankanın ana sermayesi 3 300 000 liradır ve 300 000 hisseye bölünmüştür. Hisselerin 30 000 tanesi Osmanlı tebaasından kişilere satılması planlanmıştır. Bankanın amacı Osmanlı Devletin ekonomik gelişmesini sağlamaktır. Bu nedenle banka yetkilileri sanayi ve ticaret kuruluşları, alt yapı projeleri, ormancılık ve maden işleri için krediler vermeyi düşünmektedir¹⁶. Fransızlara göre İngilizlerin Osmanlı bankasına rakip

¹³ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031284/1,no:4

¹⁴ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031284/1

¹⁵ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 003184/2, no:153

¹⁶ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 00331284/2, bu yazı Türkiye Milli Bankası ile ilgili bilgilendirme notudur. Ancak hangi tarihte, kime gönderildiği belgede yer almıyor.

olabilecek bir bankanın kuruluşuna destek vermeleri iyi bir fikir değildir. Bunun yerine Osmanlı Bankasında İngiliz etkisi yeniden artırılabilir.

Alman Bankalarının İttihat ve Terakki Cemiyetiyle İlişkileri

Fransız yetkililer sadece rakip devletlerin yeni açılan bankaları ile değil bu bankaların Osmanlı Devletiyle kurduğu yakınlığı da izlemişlerdir. Bu çerçevede 20 Mart 1912 tarihinde İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi M. Bompard'dan Dışişleri Bakanlığına Alman bankalarının İttihat ve Terakki Cemiyetine verdikleri destek konusunda bir bilgilendirme yazısı gönderilmiştir. Dışişleri Bakanının İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğine gönderdiği yazıda, gelecek seçimler için Alman bankalarının özellikle de Deutsche Bank'ın İttihat ve Terakki Cemiyetine 500 000 franklık bir para aktarip aktarmadığı, sorusuna cevaben bu yazı kaleme alınmıştır.

Büyükelçi henüz bu bilgileri doğrulatamamıştır. “Ancak kuşku yoktur ki Almanlar seçimlere girecek partiler arasındaki savaşta İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafında yer almaktadırlar. Bu durum onların politikaları ile tutarlıdır çünkü her zaman en güçlü tarafta yer almaktadırlar” diye yazmıştır.

“Osmanlı'daki Almanlar başa geçecek yeni gücünde yanında yer almaya çalışıyorlar. Buradaki tüm şirketlerle ilgileniyorlar ve onlara sadece bugün değil gelecekte de hizmette bulunmak istiyorlar. Bu konudaki başarılarını da kimseye paylaşmak istemiyorlar. Anadolu ve Bağdat şirketleri demiryolları yaptıkları bölgelerde birçok ekonomik gelişmeye imza attılar. Yaptıkları işlerden buradaki halkta faydalandı ve buralarda iyi tanındılar” şeklinde devam etmiştir.

Bu rekabette Fransız sermayedarların niçin geri kaldığı konusunda şu yorumu yapmıştır. “Fransız şirketlerininse çok farklı bir düşünce tarzı var. Bu şirketlerin çoğu Paris'ten yönetiliyor ve buradaki gerçeklere uymayan tavsiyelerde bulunuyorlar. Buradaki yerel sorunlara çare olacak işler yapamıyorlar. Yerel halkla iletişim kurmuyorlar hatta hiçbir Osmanlı ile bağlantıları yok. Aynı zamanda her türlü olaya karşı sonucunu düşünmeden ilgisiz davranıyorlar ve hazırlıksız yakalandıkları için çıkar sağlayabilecekleri işlerden yoksun kalıyorlar.

Aynı zamanda Almanlar Osmanlı Devletinin başarılarını destekleyip, alkışlarken Fransızlar sürekli karşı çıkıp eleştiriyorlar. Abdülhamit'in saltanatında Almanları ona gösterdiği sempatiden dolayı eleştirdik. Fransızlar ise bu dönemde sürülenlere ve kurbanlara yakınlık gösterdiler. Almanlar iktidardaki gücü etkileyip ülkenin ihtiyaçlarını karşılarken, biz bu ülkeye sırtımızı döndük ve tüm avantajı Almanlara bıraktık.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu durumu düzeltmek için düşünce tarzımızı değiştirmemiz gerekiyor. Ancak bunun yeterli olacağından emin değilim çünkü Almanlar Osmanlı'nın isteklerini karşılıyorlar, onların yaptıkları işlerin parasını ödüyorlar, onlardan fazla bir şey istemiyorlar ve çok kolay uzlaşıyorlar. Osmanlılar Fransız geleneklerine, Fransız halkına ve Fransa'ya hayranlar. Kısacası Fransızlara sempatiyle yaklaşıyorlar ama Almanlarla iş yapıyorlar.

İttihat ve Terakki Cemiyeti de Fransızları onları sürekli yeren, Almanlarıysa öven bir millet olarak görecektir. Alman bankaları kurdukları sendika aracılığıyla ve büyük bir disiplinle Deutsche Bank'ın altında birleştiler ve buraya para aktarıyorlar. Bu durum Almanların burada kazanmasına sebep oluyor. Fransız bankalarıysa aralarında çok ciddi bir çekişme var ve Fransız basınında bile bu durum eleştiri konusu oluyor. Bu çekişme Osmanlıları da Fransızların yaptığı ve yapacağı işlerden soğutuyor"¹⁷. şeklinde Büyükelçi Osmanlı topraklarında Fransız yatırımcılarla Almanlar arasındaki farkı anlatmıştır. Bu belgede, daha önceki yıllarda birbirlerine rakip olan Alman bankalarının, bu bölgede birlikte hareket etmeye başladıkları anlaşılıyor.

Fransa ile Almanya Arasında Osmanlı'da İnşa Edilen Demiryolları Hakkındaki Rekabet

Fransız yetkililerinin yazışmalarında Osmanlı İmparatorluğunda inşa edilen demiryollarından da sık sık bahsedilmiştir. Demiryolları yapılan yerlerde, yapan ülkenin etkisinin artması nedeniyle bu alanda da ciddi bir rekabet vardır. Fransızlar özellikle Alman sermayesinin inşa ettiği demiryollarını ve aldıkları imtiyazları yakından takip etmişlerdir.

Osmanlı topraklarında demiryolları yatırımları 1888- 1896 yılları arasında yoğunlaşmıştır. Bu dönemde demiryolları imtiyazlarında Alman sermayesi ile Fransız sermayesi arasındaki rekabet dikkat çekmektedir. İngiltere, demiryolu yapımındaki üstünlüğünü Fransa ve Almanya'ya kaptırmıştır. Bu iki ülke İmparatorluktaki etki alanlarını arttırmak için demiryolu yapımına girişmiş ve özellikle orta Anadolu'yu dünya pazarına açmışlardır. Alman yatırımları hızlı bir şekilde yayılmasına rağmen, Fransa halen en çok paya sahip olan yatırımcıdır. 1888'de Deutsche Bank'ın önderliğinde bir grup, İzmit- Ankara demiryolunun imtiyazını aldığında

¹⁷ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031279/3, no: 173

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Fransa hemen Ege'de ve Suriye'de yeni imtiyazlar almak için harekete geçmiştir¹⁸.

Bu iki ülkenin demiryollarını arttırma çabaları mali sorunlarla uğraşan merkezi bürokrasi tarafından desteklenmiştir. Devlet açısından demiryollarının artması sayesinde henüz ekilmemiş bölgelerde tarım yapılabilir ve ihracat artabilirdi. Ayrıca daha fazla tarımsal üretim daha fazla vergi anlamına da geliyordu. Ancak demiryolları merkezi devletin umduğu mali ferahlığı sağlayamamıştır¹⁹. 1915 yılına kadar Osmanlı Devletinde, 6 107 kilometrelik demiryolu inşa edilmiş ve bunun 4 037 kilometresi yabancı sermayedarlar tarafından yapılmış ve işletilmiştir. Hükümet kilometre başına belli bir hâsılat garanti ederek yabancı girişimcilerin zarar etmesini engellemiştir²⁰.

Demiryolları inşası konusunda özellikle Fransa ile Almanya arasındaki rekabet Osmanlı topraklarında görev yapan Fransız yetkililerinin yazdıkları raporlarda da kendini göstermektedir. 2 Ağustos 1910'da Fransa'nın İstanbul Maslahatgüzarı M. Boppe, Dışişleri Bakanına Osmanlı İmparatorluğunda yeni yapılacak demiryolları hakkında gönderdiği yazıda, Fransa ve diğer ülkelerin Osmanlı topraklarında demiryolları yapımı için yürüttükleri projeleri şu şekilde anlatmıştır. "Giros ve Loucheur firması, Fougerolles kardeşler ve Soci  t   des Grands Travaux de Marseille adına, Louis Loucheur Osmanlı'daki yolları yapmak için Bayındırlık Bakanlığı ile anlaşmaya varmıştır. Hatların yapılacağı bölgelerde açılan ihaleler için sadece Selanik ve Kosova için teklif gelmiştir. Amar ve Barouh isimli müteahhitler, Alman Dejekenhoff ve Widemann şirketiyle ortaklık kurarak, Haladjian Efendinin²¹ sağladığı imtiyazla bu ihalelere girmişlerdir. Yapılacak demiryolları için mali destek gerekmektedir. İtalyan bankası Societe Commerciale d'Orient ilk kısım olan İstanbul- Edirne- İzmit için kredi vermeyi teklif etmiştir. Sir Ernest Cassel'in Türkiye Milli Bankası (Banque National) 4., 5., 6. ve 7. kısımların yapımı için teklifte bulunmuştur. Bu kısımlar Anadolu'nun en zengin bölgeleri olan İzmir'den, Sivas'a, Bursa'dan Adana'ya olan kısımları

¹⁸ İlber ORTAYLI (2008) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, s. 72

¹⁹ Şevket PAMUK (2005) *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500- 1914*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, s. 80

²⁰ Yahya S. TEZEL (2002), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, İstanbul s. 87

²¹ Dönemin Osmanlı Bayındırlık Nazırı

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

içine almaktadır. Bir Fransız firması da Suriye'deki 10. kısım ve Societe des Batignolles'de Arnavutluktaki 3. kısım için teklif vermiştir. M. Loucheur'de üç firmanın kurduğu konsorsiyum adına ve Fransız Bankası'nın (Banque Française) desteği ile dokuz kısmın yapımına talip olmuştur. Şartnamedeki fiyattan yüzde 1'lik düşük fiyat vererek 20 Temmuz'da işi bağlayacaktır. Ancak ertesi gün Türkiye Milli Bankası'nın (Banque National) yöneticisi Sir Babington Smith bu kısımlar için fiyatı yüzde 1 daha düşürmüştür. Ancak Bayındırlık Bakanlığı bu teklifi reddetmiş ve Fransız şirketlerine verdiği sözü tutmuştur.”

Yazıda inşa edilmesi planlanan demiryolları hakkında Maslahatgüzar “Yeni yapılacak demiryolu ağı, daha öncede bahsettiğimiz sebepler dolayısıyla, Selanik ve Kosova hariç İmparatorluğun Avrupa'daki tüm topraklarını ve aynı zamanda Hicaz, Yemen gibi Arap Vilayetlerini de kapsayacaktır. Arnavutluk, Trabzon, Van, Bağdat, Kudüs'te yaklaşık 10 000 kilometrelik demiryolu hattı yapılacaktır. Bu inşaat her yerde aynı olmayacaktır. Bazı yerlerden yeni bir hat inşa edilirken bazı yerlerden onarım yapılacaktır. Bayındırlık Bakanlığının istatistiklerine göre, 6 150 kilometrelik bölüm taş döşenmiş ve köprülerle donatılmıştır. 850 kilometrelik kısımda ise toprak düzleştirilmiş ve 230 kilometrelik bölümde de çalışmalara başlanmıştır. 2 700 kilometrelik hat ise tamamen yeni inşa edilecektir. Fransız konsorsiyumu da gecikmeden işe koyulmuştur. Mühendisler Fransa'yı terk etmeye başlamışlar ve 15 Ağustos'ta çalışacakları Vilayetlere varmış olacaktırlar. Daha önce yapılan çalışmalar öncelikle onarımlarla işe başlamak gerektiğini göstermektedir. 1 Ekimden itibaren Bayındırlık bakanlığı bazı projeleri onaylayacaktır ve çalışmaların kesintiye uğrayacağı kış aylarına kadar ince bazı işlerin tamamlanması gerekmektedir. Her on sektörün başında altı Fransız, dört Alman ve iki Belçikalıdan oluşan on iki yabancı mühendis bulunacaktır. Çalışmaların Mart 1912'de bitmesi planlanmıştır.” diye yazmıştır.

M. Boppe yazının sonunda “bu çalışma sayesinde bölgedeki Fransız etkisi ve çıkarlarımız artacaktır. Bu nedenle Fransız girişimciler ve Fransız Bayındırlık Bakanlığındaki teknik ekip tebriki hak etmektedir. Özellikle Haladjian Efendi ile bu iş için yol gösteren ve destekleyen M. Picard'ı tebrik etmek gerekir. Fransız bakan, Türkiye'de bu kadar büyük bir demiryolu ağı için ilk harekete geçen kişi olmuştur. Bu düşüncesini parlamentonun ilgisizliğine ve sermayedarların kuşkularına rağmen savunmuştur. Bu

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

projede Bakanın başarısı çok büyüktür” diye eklemiştir²². Bu belgede demiryolu yapımı için farklı ülkelerin projeler geliştirdikleri ve ciddi bir rekabet yaşandığı görülmektedir. Aynı zamanda Fransızların doğudaki etkilerini arttırmak ve diğer devletlerle rekabette öne çıkabilmek için demiryolu yapımına çok önem verdiklerini de anlamak mümkündür.

Almanlarla, Fransızlar arasında demiryolları inşası hakkındaki rekabet bu yazışmalarda sürekli yer almıştır. 17 Aralık 1913’de yazılan notta, 1910 yılında bir Alman şirketinin yaptığı demiryolu hattı üzerine, Giros ve Loucheur firması, Fougerolles kardeşler ve Société des Grands Travaux de Marseille konsorsiyumu adına Louis Loucheur yaptığı çalışmalar hatırlanmıştır. Bu konsorsiyum, 20 Temmuz 1910’da Osmanlı İmparatorluğu ile bir anlaşma imzalamış ve 9 hattın inşasını Alman Büyükelçisinin itirazlarına ve destekledikleri rakip şirketlere rağmen üstlenmişlerdir. İmzalanan kontratı hayata geçirmek için Osmanlı İmparatorluğu Şirketi (Société Générale d’Entreprises dans L’Empire Ottoman) isimli sadece Fransızlardan oluşan ve 4 milyon franklık sermayesi olan bir şirket kurulmuştur. Şirketin finansmanı Osmanlı’ya verilen borçlarla sağlanmıştır.

Şirket, Osmanlı Devletiyle yaptığı zorlu pazarlıklar sonucunda 13 Mart 1911’de Fransız Bankasından (La Banque Française) bu işi gerçekleştirmek için 56 milyon frank borç almış ve bu parayı tamamen Osmanlı’daki demiryolu inşaatına aktarmıştır. Bu borç direkt bankadan Fransız şirketine aktarılmıştır.

Rapora göre “geçen sürede Osmanlı Devletinin, İtalya ile savaşa girmesi, Balkan Savaşları ve Yunanlılarla yapılan savaş, sonucunda bu proje henüz bitirilememiştir. Bu dönemde şirket aldığı 30 milyon franklık avans ile işin bir kısmını yapabilmiştir. Şu an için şirketin durumu kötüdür ve elindeki kaynakları tüketmiştir. Şirketin Osmanlı topraklarında 250 tane mühendisi vardır. Tüm vilayetlerde ağırlığını hissettiren bu mühendisler ve inşa ettikleri yollar sayesinde doğuda Fransız etkisi artmaktadır. Bu nedenle yeni borçlar verilmeli ve bu şirket zor durumdan kurtarılmalıdır. Eğer Osmanlı topraklarında demiryolu yapımına ara verilirse Fransa’nın doğudaki itibarı zarar görebilir. Bu nedenle hiç vakit kaybetmeden şirkete işlerini toparlaması için mali yardımda bulunulmalı ve Osmanlı Devleti ile en başta yapılan plana uyulmalıdır. Şirkete sağlanacak kredi 15 Ocak 1914’den önce kasasında olmalıdır. Bu şirket gerekli krediyi alamadığı için işlerine ara

²² Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031287/3, no: 286

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

vermek zorunda kalacağını Osmanlı Devletine bildirirse Fransa için çok büyük bir başarısızlık olur. Sonuçta Osmanlı Devleti de daha güvenli yatırımcılara yönelir”²³.

Fransız yetkililerin gönderdikleri rapor ve yazılarda Osmanlı topraklarında inşa edilen demiryollarının bu devletin Doğu’daki gücünü arttırmak için ne kadar önem verdikleri anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Almanya içinde bu bölgedeki etkisini arttırmak için demiryolları önemlidir. 1888’den itibaren Fransa ile Almanya bu bölgede yatırım yapma konusunda sıkı bir rekabete girmişlerdir. Alman ve Fransız sermayesi, İmparatorluğu etki alanlarına almak için bölgelere ayırmış ve yoğun olarak demiryolları yapımına girişmişlerdir. Almanya Bağdat demiryollarını yapmak için Osmanlı Hükümetinden imtiyaz alınca Fransa’da harekete geçmiş ve 1888’den sonra Almanya’dan daha fazla demiryolu yapmıştır. 1888’de Fransızların, Osmanlı topraklarındaki demiryolu yatırımları toplam demiryolu yatırımlarının yüzde 12,3 iken bu oran 1914 yılında yüzde 49,6’ya ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı topraklarında en çok demiryolu yatırımı yapan ülke Fransa’dır²⁴.

İstanbul Konsorsiyumu (Consortium de Constantinople)

Osmanlı pazarında, kapitalist devletler sadece rekabet etmemişler zaman zaman ortaklıklarda kurmuşlardır. Fransız arşivlerinde, İstanbul’un ulaşım ve elektrik işlerini yapmak için kurulan İstanbul Konsorsiyumu ile ilgili yazışmalar da yer almıştır. 13 Ocak 1913²⁵ tarihli bir yazıya göre İstanbul Konsorsiyumundan önce Deutsche Bank, Tramvay İdaresinin hisselerinin çoğunu, Deutsche Orient Bank, Galata’yı Pera’ya bağlayan Tünelin hisselerinin tamamını almıştır. Deutche Bank ile Osmanlı yetkilileri arasında İstanbul’daki banliyö hatlarının (Beyazıt- Taksim arası) yapımı için anlaşmışlardır. Bir Belçika- Macar grubu ise İstanbul’un elektrik dağıtımını, gazın ise onarım işlerini almıştır. Kısacası İstanbul’un alt yapı çalışmalarıyla farklı devletler ilgilenmektedir.

Bu işlerle ilgilenen Alman, Belçikalı ve İsviçreli şirketler, başında Societe Centrale pour l’Industrie Electrique firmasının bulunduğu Fransız

²³ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031281/2, bu belgenin hangi kuruma gönderildiği belirtilmemiş.

²⁴ Şevket PAMUK (2005) *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı, 3. Baskı, İstanbul, s.74- 75

²⁵ Belgede bu yazının kimden, hangi kuruma gönderildiği belirtilmemiş.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

finans kurumuna İstanbul'daki ulaşım ve elektrik işlerini yapmak için ortaklık kurmak üzere başvurmuşlardır. Yoğun pazarlıklar sonucunda Fransız grubun başı çektiği anlaşma 8 Aralık 1911'de Brüksel'de imzalanmıştır. Konsorsiyum bir anonim şirket olarak kurulmuştur.

İstanbul Konsorsiyumuna katılım oranları şu şekildedir: yüzde 35 Fransız grubu, yüzde 32,5 Alman grubu, yüzde 24,5 Belçika grubu, yüzde 8 İsviçre grubu. Her grup anonim şirketin kuruluşundaki payları kadar sermaye yatırmışlardır. Konsorsiyum 7 Fransız, 1 İsviçreli ve 6 Belçika-Macar temsilciden oluşan bir komite tarafından yönetilmesine karar verilmiştir. Yazıya göre Fransız grubu bu konsorsiyuma en fazla sermaye ile katılarak Fransa'nın çıkarlarını korumuştur. Bunun yanında bu projeler gerçekleştirirken gerekli olacak malzemeler nedeniyle Fransız sanayisine yeni iş imkânları yaratmışlardır²⁶.

Bu konsorsiyum üzerine, 24 Nisan 1913'de İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Dışişleri Bakanına bir rapor göndermiştir. Bu raporda İstanbul Konsorsiyumunun koşullarını anlatmış ve İstanbul'un elektriğini dağıtacaklarını, aynı zamanda tramvay, banliyö trenleri gibi kamu hizmetlerini yerine getireceklerini yazmıştır. Şirket 70.000 hisseye bölünen 35.000.000 frank sermaye ile kurulmuştur. Sermayenin yüzde 10'u aktarılmıştır. Bu sermayenin en az üçte biri Fransızlar tarafından karşılanmıştır. Yönetim kurulundaki 16 üyeden sadece ikisi Fransız'dır. Her ikisi de Paris'te ikamet etmektedirler. Bundan dolayı şirketin yerel yönetiminde rolleri yoktur ve bu iş Alman ve Belçikalıların eline kalmıştır diye belirtmiştir²⁷.

Aynı konuyla ilgili 26 Mayıs 1913'de Fransız Maliye Bakanının, Dışişleri Bakanına gönderdiği yazıda İstanbul'daki Fransız Büyükelçisinin konsorsiyumun sermayesinin üçte biri Fransız şirketler tarafından karşılanırken yönetim kurulunda sadece iki Fransız olmasına dikkat çektiği hatırlatılmıştır. Yazıda Maliye Bakanı "takdir edersiniz ki iki kişiyle temsil edilmemiz bizim çıkarlarımız için yetersizdir ancak Osmanlı Bankasının yöneticisi M. De Cerjat'da bu şirketin yönetiminde yer almaktadır" diye eklemiştir.

Fransa şirketin sermayesinde en fazla paya sahip olsa da şirketin ihtiyaç duyacağı elektrik malzemelerini sipariş ederken diğer ülkelerin de

²⁶ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031287/3

²⁷ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031287/3, no: 344

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sermayedeki payları kadar söz hakkı olacaktır. “Sanayicilerimizin haklarını korumak istiyorsak şu anki durum koyduğumuz sermayeye göre yeterince uygun değildir” diye yazarak duruma dikkat çekmiştir²⁸. Yazışmalardan da anlaşıldığı üzere bu ortaklık içinde de rekabet vardır ve hangi ülkenin yatırımcılarının bu işten ne kadar çıkar sağlayacakları konusu gündeme gelmiştir.

Osmanlı Devletinin Dış Borçları

Osmanlı İmparatorluğunda kapitalist devletlerle arasındaki rekabetin bir başka boyutu da dış borçlardır. Devletin dış borçlanmaya gitmesi Kırım savaşına kadar uzanır. 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti vergi tahsilâtı konusunda sorunlar yaşarken, idari reformlar, savaş giderleri, merkezi ordu için gerekli olan harcamalar sebebiyle bütçe açıkları hızla artmıştır. Mali sorunlara rağmen Kırım Savaşına (1853- 1856) kadar Osmanlılar Avrupa’dan borç almaya yanaşmamışlardır. Bu döneme kadar kısa vadeli olarak, az miktarlarda Fransız bankalarından ve çoğunluğunu Rum ve Ermeni asıllıların oluşturduğu Galata Bankerlerinden borç sağlanmıştır. Ancak savaş için gerekli olan harcamalar ve gelir gider dengesinde yarattığı büyük açık, 1854 yılında dış borç alma sürecini başlatmış ve Osmanlı Devleti’nin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt borsalarında satışa çıkarılmıştır²⁹.

Osmanlı Devleti, borçların önemli bir kısmını İngiltere, Fransa ve Almanya’dan almıştır. İlk dönemde İngiliz sermayesi borç vermiş, 1860’larda ise Fransız sermayedarların payı artmıştır. 1870- 1873 arasında Avusturya sermayesi de bu piyasaya girmiş ve Osmanlı Devleti bu ülkeden borç almaya başlamıştır. Düyun-u Umumiye’nin kuruluşundan, Birinci Dünya Savaşına kadar geçen süreçte İngiliz sermayesinin aldığı Osmanlı tahvilleri sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devletinin en çok borçlandığı ülke Fransa olmuştur. Osmanlı tahvillerinin önemli bir kısmı Fransız borsalarında satılmıştır. Alman sermayesi ise İngiliz alacaklılarının sattığı istikrazları toplamıştır. 1888’den itibaren, Deutsche Bank yeni istikrazlar almıştır. Bu koşullar altında Birinci Dünya Savaşına gelindiğinde Osmanlı Devletinin toplam borçlarının yüzde 53’ü Fransa’ya, yüzde 21’i

²⁸ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031287/3, no:181

²⁹ Şevket PAMUK. (2005) *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500- 1914*, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, s. 230

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Almanya'ya ve yüzde 14'ü İngiltere'yedir³⁰. Eldem'in çalışmasına göre 1913'de Fransa'nın payı yüzde 49,5, İngiltere'nin yüzde 6,9, Almanya'nın ise yüzde 20,1 olarak gerçekleşmiştir³¹.

İncelenen belgelerde, Osmanlı Devletine verilen borçlar da önemli bir rekabet konusu olduğu görülmektedir. Fransız yetkililerinin yazışmalarında özellikle Almanya'dan alınan borçların yakından takip edildiği anlaşılmaktadır. 29 Ekim 1910'da Dışişleri Bakanından, Maliye Bakanına Osmanlı Hükümetine mali destek sağlayacak Alman sendikası hakkında bilgi vermek için bir yazı gönderilmiştir. Berlin'deki Fransız Maslahatgüzarı konuyla ilgili Frankfurt Gazetesinde (Gazette de Francfort) 22 Ekim'de başlıca Alman bankalarının bağlı bulunduğu bir sendikanın Osmanlı Devletine mali kaynak sağlayacağı konusunda çıkan bir yazıyı Dışişleri Bakanlığına yollamıştır. 29 Ekim 1910'da Berlin'den gönderilen bu gazete yazısı şu şekildedir: "Gazetenin İstanbul muhabiri, bir süredir bazı Alman bankalarının Osmanlı Hükümetine, Fransız bankalarıyla yapılan görüşmeler sonuçlanmadığı için, mali yardım önerdiklerini bildirmiştir. Bu teklif Fransız sermayesinden sonra Alman sermayesinin İmparatorlukta verilen borçlar, demiryolu yapımı ve imtiyazları açısından büyük güce sahip olduğu görüşünü ortaya koymaktadır. Osmanlı Devletine bütçe kurallarına uygun düzenli mali yardımı sürdürmemiz Almanya'nın çıkarıdır. Bu borçlar her ay Osmanlı hükümetine ihtiyaçları oranında yıl sonuna kadar verilecektir. Bahar aylarında Osmanlı'nın mali durumu belli olacaktır ancak o zamana kadar bu teklifi kabul edecekleri kesin değildir. Çünkü Fransızlarla da görüşmelere devam etmektedirler. Son günlerdeki, bilgiler görüşmelerin olumlu sonuçlanacağı şeklindeydi ama Fransızlar görüşmeleri uzatma yoluna gitmişlerdir. Bu durumda Alman şirketleri Osmanlı ile anlaşma yoluna gidebilir.

Bu sendikada yer alan bankalar Deutche Bank, S. Bleichrider grubu, Disconto Gesellschaft ve Deutche Orient Bankasıdır. Bu konsorsiyum Almanya adına Osmanlı pazarında mali güç haline gelecektir. Burada bugün yapacağı işler sayesinde gelecekte Almanya farklı işler yapılabilecektir"³².

³⁰ Şevket PAMUK (2005) *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı, 3. Baskı, İstanbul, s. 81-85

³¹ Vedat ELDEM (1994) *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sa. 96, Ankara, s. 188

³² *Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri*, Dosya: B 0031279/2, no: I.144

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu gazete yazısından anlaşıldığı üzere Almanya'da Osmanlı topraklarında Fransızların yaptıkları işler yakından takip etmekte ve bu rekabette öne geçebilmek için çalışılmaktadırlar.

Fransız yetkililer, Osmanlı topraklarında Almanya'nın etkisinin artmasından ve demiryolu yatırımları ile alınan borçlarda Almanya'nın payının yükselmesinden rahatsızlık duymaktaydılar. 17 Haziran 1911'de, İstanbul'dan Paris'teki Banque Française pour le Commerce et l'Industrie'ye İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi J.M. Menasché imzalı gönderilen bir mektupta bu memnuniyetsizlik görülmektedir. Fransızların, Almanlara ayrıcalık tanındığına ilişkin şikâyetleri üzerine, Osmanlı hükümetinden gelen açıklamalarda Almanların iş yapma şekillerini Fransızlarınkine göre kendilerine daha yakın buldukları anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümetine göre alınan borçlarda ve yatırımlarda Fransa'nın Almanya karşısında etkisinin azalmasının asıl sebebi yapılan pazarlıklarda Alman şirketlerinin işlerine diplomatlarını karıştırmamalarıdır. Dönemin Maliye Nazırı Nail Bey bu konuda yaptığı açıklamada "Biz Alman şirketlerine kolaylık sağlarken, Fransız yatırımcılara zorluk çıkarmıyoruz. Bu söylenti kesinlikle yanlıştır. Eğer Alman yatırımcılar başarılıysa, bunun sebebi akla uygun pazarlık yapmaları ve ülkemizin çıkarlarını ters düşecek ön koşullar koymamalarıdır. Ayrıca kendi çıkarlarıyla, bizim çıkarlarımızı uyuşturmalarıdır. Aynı zamanda Alman şirketleri para pazarlığına diplomasiyi karıştırmıyorlar ve şirketler arasında tercih yapmamız için baskı yapmıyorlar" diye açıklamada bulunmuştur. Nail Bey'e göre Fransa söz konusu olduğunda durum tam tersidir. Fransa, Osmanlı ile yaptığı anlaşmalarda zorluklar çıkarmaktadır. Fransız şirketleriyle yapılan her türlü iş için, Fransız Büyükelçisi araya girmekte ve hangi şirketin tercih edilmesi gerektiği konusunda telkinde bulunmaktadır. Bu nedenle Osmanlılar, Fransızlarla iş yapmak konusuna şüpheli yaklaşmaktadırlar.

Nail Bey sözlerine şöyle devam etmiştir: "Geçen yıl Cavit Bey³³ seyahatte olduğu için İngiliz şirketi ile İstanbul şehri için verilecek borç konusunda ben muhatap oldum ve İngiliz Büyükelçisi ortamda yoktu. Niçin Fransız sermayedarlar da aynı yöntemi uygulamıyorlar? Eminim ki Fransızlardan borç alıyor olsaydık Fransız Büyükelçisi bana gelip alacağımız borçla hangi Fransız şirketlerinin borçlarını ödemek zorunda olduğumuzu söylerdi. Demiryolları imtiyazlarına gelince Osmanlı hükümeti en iyi teknik donanıma sahip müteahhitlerle çalışmak ister. Umuyorum ki Mart ayında

---

³³ 1909- 1910 yılları arasında Maliye Nazırlığı görevini Cavit Bey yapmıştır

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

alınacak yeni borçlar için Fransızlarla yapılacak anlaşmada bu hassasiyetimiz göz önüne alınır. Bizi titiz ve kuşkucu olmakla suçlamayınız çünkü hükümetimiz sadece Almanya'nın bize gönüllü olarak sunduğu ilgiyi sizden de bekliyor. Berlin'le olan yakınlaşmamız Türkiye'nin ihtiyacı olan tüm kaynakları sağlamıyor. Ancak Almanlar milli hassasiyetlerimizi incitmeden bize mali ve endüstri alanlarında yardımda bulunuyorlar. Onlarla sadece ticari ve endüstriyel konularda pazarlık yapıyoruz”³⁴.

Fransız yetkililer sadece Almanya'ya değil diğer rakip devletleri de izlemişlerdir. 19 Kasım 1913'de Maliye Bakanının İtalyanların Osmanlı'nın gelecekte alacakları borçlar da yer almak istemeleriyle ilgili Dışişleri Bakanına bir yazı yollamıştır. Roma'daki Fransız Büyükelçisi, 10 Kasım'da gönderdiği notta İtalyanların Osmanlıya verilecek borçlarda yer almak istedikleri ve yüz milyon gibi önemli ve bu ülkenin pazardaki otoritesini artıracak bir miktar teklif ettiklerini yazmıştır. Bu yazı üzerine Dışişleri Bakanı Maliye Bakanına “İtalya'nın bu derece önemli bir meblağda borç vermesi mümkün müdür?” diye sormuştur. Maliye Bakanına göre buna imkân yoktur. İtalyan halkı dışarıya borç verilmesiyle ilgili bir alışkanlığa sahip değildir ve hükümet yüksek miktarda borç vermeye kalkarsa insanlar tasarruflarını başka türlü değerlendirmeye başlayabilirler diye yazmıştır. Hali hazırda İtalya'da birçok endüstri kuruluşu ve özellikle demiryolları yatırımları için yabancı sermayeyi çağırılmaktadırlar³⁵. Osmanlıya verilecek borçlarda İtalya'nın yer almak istemesi bu yazışmaya göre Fransız yetkililer tarafından çok gerçekçi görülmemiştir.

Birinci Dünya Savaşı öncesi, Osmanlı Devletinin dış borç arayışları devam etmektedir. 1914 Osmanlı genel bütçesi üzerine Maliye Bakanı Cavit Bey'in yaptığı konuşmada Osmanlı'nın Trablusgarp ve Balkan savaşlarından sonra kredi arayışlarından bahsetmiştir. Bu savaşlardan sonra Osmanlı Devleti her türlü vasıta ile para bulma yoluna gitmiştir. Fener İdaresinden³⁶ ve Tütün Rejisinden avans istenmiştir. Fener İdaresi verdiği küçük miktar borç karşılığında imtiyazını 25 yıl uzatmıştır. Tütün Rejisi ise 1 500 000 Osmanlı lirası karşılığında imtiyazlarını 15 yıl uzatmıştır.

³⁴ *Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031281/2*

³⁵ *Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya B 0031281/2, no: 158*

³⁶ 1855'de Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yapılan bir imtiyaz sözleşmesiyle Türkiye sınırları içinde tüm fenerlerin yönetimi Fener İdaresi (l'Administration des Phares) isimli şirkete verilmiştir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Cavit Bey bu imtiyazların uzatılma sebebini şu şekilde açıklamıştır: “Tütün tekelinin artık devlet tarafından yönetilmesi gerektiğini düşünüyordum. Ancak Rumeli’de tütün üretimi yapılan topraklar artık elimizde değil. O sebeple bu düşüncemden vazgeçtim. Gerçi elimizdeki vilayetlerde hala büyük miktarda tütün üretiliyor. Bu koşullarda tütün tekelinin sağladığı şartlar değişmemiştir. Bu nedenle Devlet adına yeni bir işe girmek mantıklı değil ve imtiyazının 15 yıl süre ile uzatılmasında bir sakınca görmüyorum..

Şu an ülkemiz için en önemli olay Edirne’yi yeniden ele geçirmek³⁷ ve bunun içinde paraya ihtiyacımız var. İmtiyazların uzatılmasına göz yummamızın bir sebebi de budur. Aynı zamanda Avrupa diplomasisi Osmanlı’ya mali boykot yapılacağından bahsediyor bu da para bulmamızı güçleştiriyor. Fransız hükümeti nezdinde kredi verilmesi için girişimde bulunuldu ancak Fransız hükümeti krediyi verecek olan tekelin özel bir şirket olduğunu ve işine karışamayacaklarını söylemiştir.”

Cavit Bey, eski borçların tasfiyesi içinde yeni borç almak gerektiğini söylemiş ve eklemiştir. “Avrupalılara kredi için yalvarmak boşunadır. Çünkü dört, beş milyon liralık kredi karşılığında devletin finans kaynaklarını kontrol altına almak istemektedirler. Bu kontrol siyasi kontrolü de getirir. Aynı zamanda askeri kararlarımız konusunda da etkili olmaya başlarlar. Ancak Anadolu’dan yeterli gelir elde etmek mümkün değildir. Tüm dünyaya açıklamak isterim ki eğer kendi topraklarımızdan yeterli geliri elde etmek mümkün olsaydı bu kontrolü kabul etmemiz mümkün olmazdı.”

Yapılan anlaşmaya göre yeni alınacak borçlarla daha önce Osmanlıya az miktarda mal sağlamış şirketlere olan borçların tamamı, çok miktarda mal sağlayanlarınsa bir kısmı ödenecektir. Yeni borç edinebilmek için Fransa, Almanya, İngiltere ve Rusya ile görüşmeler yapılmıştır³⁸.

3 Şubat 1914’de, Fransız Dışişlerinden Maliye Bakanlığına giden bilgilendirme notunda ise Osmanlı Devletinin bir Amerikan grubu ile mali konularda pazarlıklar yapıldığı anlatılmıştır. İstanbul’daki Maslahatgüzar M.

³⁷ Edirne, üçüncü kez 1913’te işgal edildi. 22 Eylül 1912’de Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan temsilcileri, Sofya’da toplanarak saldırıya yönelik bir bağlaşma anlaşması imzaladılar. Bağlaşmalar, Ekim ayı ortalarında Osmanlı Topraklarına saldırdılar. 9 Ekim 1912’de de Bulgarların, Edirne saldırısı başladı ve 26 Mart 1913’te kent Bulgarlara teslim edilir. (<http://vdb.gib.gov.tr/edirnevdb/kultur/isgaldonemi.html>)

³⁸ *Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031287/3*, bu yazının hangi gazeteden alındığı ya da tam tarihi belgede yer almıyor.

Boppe'un bildirdiğine göre Osmanlı Hükümeti yedi milyon Osmanlı lirası yeni borç karşılığında Anadolu'daki maden ve ormanların imtiyazlarını Amerikalılara teklif etmiştir. M. Boppe, Talat Bey ile yaptığı görüşmede bu bilgiyi doğrulamıştır. Amerikan şirketi Chester, Van ve Bitlis'te demiryolu hattı yapmakla ilgilenmektedir. Amerika Birleşik Devleti, Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı devletine sadece borç vermeyi değil önemli miktarda avans vermeyi de teklif etmişlerdir. Talat Bey, "Osmanlı Devletine birçok farklı devletten teklif geldiğini belirtmiş ve Osmanlı'nın farklı ülkelere avans almaması için Fransa'nın bir an önce Osmanlıya ihtiyacı olan yardım yapması gerektiğini söylemiştir. 14 Marta kadar ihtiyaç duyulan para miktarı üç milyondur" diye eklemiştir³⁹. Amerika Birleşik Devletlerinin de Osmanlı pazarındaki rekabete dâhil olduğu ve Osmanlı Hükümetinin de borç bulabilmek için bu rekabeti kullandığı bu belgeden anlaşılmaktadır.

5 Şubat 1914'de ise Fransız Dışişleri Bakanının Maliye Bakanına gönderdiği yazıda, Alman Krupp şirketinin Osmanlıya eski borçlarını ödemek için para verdiğini bildirmiştir. Bu yazıya göre şirket Osmanlı maliyesinin düştüğü kötü durumdan yararlanmaktadır. Birkaç milyon karşılığında Osmanlı Devletinden yeni siparişler almış ve gelecekteki siparişleri de garantilemiştir⁴⁰.

1914 yılında Osmanlı dış borçlarında yüzde 53'lük payla en önemli kaynak Fransa'dır. Ancak aynı dönemde Fransa'nın Rusya ile ekonomik ilişkileri artmış ve bu pazardaki çıkarları Osmanlı pazarının önüne geçmeye başlamıştı. 1914 yılında Fransızların toplam yatırımlarının yüzde 7'si Osmanlı topraklarında gerçekleşmiştir. Bu oran Rusya'daki yatırımlarının dörtte birine eşittir⁴¹. Özellikle Fransa'nın Osmanlı Devletine silah sağlaması Ruslar tarafında olumlu karşılanmıyordu. Rusya'nın etkisiyle, Fransa Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı tahvillerinin Fransız borsalarında satışa çıkarılmasına, elde edilecek gelirin askeri harcamalar için kullanılmaması

³⁹ *Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031281/2, no: 154*

⁴⁰ *Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031281/2, no: 158*

⁴¹ Jacques Thobie (2008), "French Investment in Public and Private Funds in the Ottoman Empire on the Eve of the Great War", *East meets West- Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire*, Edited by Monika Pohle and Iain L. Fraser, Ashgate Publishing Limited, England, s. 124

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

şartı ile kabul ediyordu. Bu ön koşullar Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini azaltıyor ve Almanya'yı öne çıkartıyordu⁴².

Bu durum Fransa'daki gazetelerde çıkan haberlerde de kendini göstermekteydi. La Vie Financière'de 27 Ocak 1914'de Cavit Bey'in Paris'teki görüşmeleriyle ilgili yayımlanan makaleye göre, bu görüşmeler Türk halkı ve basınında kızgınlığa sebep olmuştur. Osmanlı Devletinin aldığı yeni borçlar bu kızgınlığı azaltmamıştır çünkü bunun karşılığında Fransız hükümeti barışın devam edebilmesi için Ermeni bölgesinde Rusların istediği reformları gerçekleştirmeleri gerektiğini telkin etmişlerdir. Makaledeki yoruma göre Fransa, bu bölgedeki çıkarlarına ters bir duruş sergilemiş ve Osmanlılardan gururlarını incitecek şeyler istemişti. Gazetede eğer Fransa, bu bölgede başarısız olursa, Osmanlı Alman kaynaklarına yönelecektir vurgusu yapılmıştır. Nitekim Türk basınında da Osmanlı Devletinin farklı kaynaklara yönelebileceği haberlerine yer verilmiştir. Tanin gazetesine göre Fransa, Osmanlıya pazarını kapatırsa, devlet yeni alternatifleri değerlendirmek zorunda kalacaktır. Ya da eğer Fransa'dan gelen para kaynağı kesilirse, farklı kaynaklara yönelecektir. Gazetede yazıya göre Fransa, Avrupa'nın en büyük finans kaynağıdır ama tek başına değildir. Amerika Birleşik Devletleri önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır. La Vie Financière'deki habere göre benzer yorumlar Osmanlıdaki diğer gazetelerde de yer almaktadır. O nedenle bu haberleri görmezden gelmek mümkün değildir. Eğer Fransa, Osmanlı Devletine yeterli kaynak ayırmazsa, onlar da farklı ülkelerden kredi bulmaları mümkündür ve bu başarısızlık Fransa'nın doğudaki çıkarlarını olumsuz etkiler⁴³. Fransa vereceği borçlara karşılık Osmanlı Devletine karşı Rusya'nın haklarını korumaya çalışması ve müdahalesi yöneticilerin ve basının hoşuna gitmemiştir. Görünen o ki bu dönemde Fransız hükümeti, Osmanlı ve Rus pazarındaki çıkarları arasında kalmıştır.

Fransız Devleti'nin Rusya'daki çıkarları bu dönemde öne geçmiş olsa da, Osmanlı üzerindeki etkisini kaybetmek istememiş olmalı ki Cavit Bey'in Paris ziyareti sonrası, 9 Nisan 1914'de iki ülke arasında yapılan anlaşmada Osmanlı borçları da yer almıştır. Anlaşmaya göre "Osmanlı İmparatorluğu 1914 yılında borçlarının yüzde 5'ini ödeyebilmek için 800 milyon franklık borç istemiştir. Bu ödeme Duyun-u Umumiye tarafından yapılacaktır. Aynı

⁴² Şevket PAMUK (2005) *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı, 3. Baskı, İstanbul, s. 91

⁴³ *Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031281/2*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

zamanda Osmanlı Bankası da Nisan sonunda piyasaya 500 milyon değerinde para sürecektir. Daha sonraki bir tarihte yeni bir miktar para daha piyasaya sürülecektir. Bu teminatlar sayesinde Fransa borç vermeyi kabul etmiştir. Aynı zamanda benzer teminatlar geçerli olursa, Fransız şirketlerinin demiryolu ve diğer alt yapı çalışmalarını yapmalarına da karşı çıkılmayacaktır.⁴⁴

Sonuç

Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı arşivlerinde yapılan bu çalışmada, 1908- 1914 yılları arasında Osmanlı pazarında özellikle Fransa ile Almanya arasında rekabet olduğu görülmüştür. Bu dönemde üç konu öne çıkmıştır. Bunlardan ilki bankacılıktır. Fransız yetkilileri İstanbul, Suriye ve Filistin bölgesi ile Balkanlarda şube açan Alman bankalarının faaliyetlerini izlemişlerdir. Bu dönemde Fransızlar, Osmanlı Bankasında tek başlarına söz sahibi oldukları için yeni kurulan şubelerin bu banka ile rekabet halinde olup olmadığını ve bu bölgelerde bankanın etkinliğini azaltıp azaltmadıklarını yakından takip etmişlerdir. Fransızlar bu tarihler arasında özellikle Deutsche Bank'ın Osmanlı Bankasıyla yürüttüğü rekabeti de gözlemlemişlerdir. Aynı şekilde 1909 yılında İngiliz girişimcilerin ön ayak olması ile kurulan Türkiye Milli Bankası da Osmanlı bankasına rakip olacağı düşünülmüştür. Açılan banka şubeleri yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyetine Alman bankalarının yardımları da bu yazışmaların konusu olmuştur. Fransız yetkililer Almanların Osmanlı devletiyle kurduğu yakın ilişkinin Fransızların bu bölgedeki çıkarlarını etkilediğini düşünmüşlerdir.

İkinci olarak demiryolları konusunda rekabet göze çarpmaktadır. Batılı devletler için demiryolları Osmanlı pazarında etkilerini arttırmalarının bir yoludur. O nedenle bunları inşa etmek ve imtiyazlarını almak, özellikle Fransa ile Almanya arasında önemli bir rekabet konusu olmuştur.

Son olarak belgelerde Osmanlıya verilen dış borçlarda önemli bir rekabet konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Fransa ile Almanya arasındaki rekabet dış borçlar konusunda da kendini göstermektedir. Bu iki ülke dışında, Birinci Dünya Savaşı öncesi Amerika Birleşik Devletlerinin de bu pazarda önemini artmıştır. Belgelerde Osmanlı yönetiminin de bu rekabetin farkında olduğu ve borç para bulmak için bu durumdan yararlanmaya çalıştığı görülmektedir. 1914 yılı rakamlarına göre bankalar, demiryolları ve

⁴⁴ Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri, Dosya: B 0031281/2

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dış borçlar konusunda Fransızlar bu pazardaki rekabette en önde yer almaktadırlar.

Osmanlı pazarında rekabetin yanı sıra Batılı devletler ortak işler de yapmışlardır. Fransız arşivlerinde 1911’de kurulan İstanbul konsorsiyumu ile ilgi yazışmalara da rastlanmıştır. Bu belgelerde, İstanbul’daki çeşitli alt yapı hizmetlerini gerçekleştirmek için kurulan konsorsiyum içinde dahi her ülke kendi sanayicilerinin daha fazla kar edebilmesi için söz sahibi olmaya çalıştığı görülmüştür.

Kaynakça

- Gülten KAZGAN (2002) *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul
- İlber ORTAYLI (2008) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, 10. Baskı, İstanbul
- Jacques THOBIE (2008), “French Investment in Public and Private Funds in the Ottoman Empire on the Eve of the Great War”, *East Meets West-Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire*, Edited by Monika Pohle and Iain L. Fraser, Ashgate Publishing Limited, England, s. 123- 142
- Jacques THOBIE (1991), “European Banks in the Middle East”, *International Banking (1870-1914)*, Edited by Rondo Cameron, V. I. Bovykin, Oxford University Press, Inc., sayfa: 406- 442
- Şevket PAMUK (2005) *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı, 3. Baskı, İstanbul
- Şevket PAMUK (2005) *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul
- Vedat ELDEM (1994) *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sa. 96, Ankara
- Yahya S. TEZEL (2002), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, İstanbul
- <http://vdb.gib.gov.tr/edirnevdb/kultur/isgaldonemi.html>
- Fransız Ekonomi ve Finans Bakanlığı Arşivleri Dosya No:**
- B 00031276/7, B 0031279/2, B 0031279/3, B 0031281/2, B 0031284/1, B 003184/2, B 0031287/3

II. MAHMUD DÖNEMİNDE KONYA ÇEVRESİNDEKİ DERBENDLERLE İLGİLİ YAPILAN DÜZENLEMELER

Doğan YÖRÜK*

Giriş

Lügatlerde engel, geçit, dar geçit, boğaz, set, sınır kalesi, memleket sınırı, hudut bölgeleri, dağlar arasında güçlkle geçilen yerlerle¹ istihkâm mevkileri için kullanılan derbend terimi, Osmanlı Devleti'nde yolların ve seyahat emniyetinin sağlanmasına yönelik küçük kale şeklinde kurulmuş karakollara verilen isimdir². Bu tesisler genellikle iskânın az olduğu ıssız ve tenha topraklar, dağların geçit verdiği boğazlar, önemli ticaret ve askerî yolların kavşak noktaları ile merkezî özelliğe sahip yerlerde kurulurdu³. Bir yerin derbend olabilmesi için korkulu, tehlikeli ve sık sık eşkıya baskınlarına maruz kalan bir bölge olması gerekirdi⁴. Günümüzdeki gibi polis ve jandarma kuvvetleri olmadığından yolların ve geçitlerin emniyeti derbendciler tarafından sağlanmaktaydı⁵. Derbendci yazılan köy ahalişi derbendin özelliği ve önemine göre bazı vergilerden muaf tutulmaktaydı⁶.

Derbendler yol emniyetini güvence altına almanın yanında, ıssız yerlerin şenlendirilmesinde iskân aracı olarak da kullanılmıştır. Özellikle bunların çevresinde kurulan han, cami, mektep dükkân, hamam, suyuolları vs. gibi yapılar sayesinde buralar hızla şenlenmekte, köy veya küçük kasabalar teşekkül etmekteydi⁷. İskân amacıyla tesis edilen derbendler hukuken iki kısımda ele alınmaktadır. Birincisi yurtluk ve ocaklık şeklinde timar yoluyla tasarruf olunan derbendler. İkincisi ise bazı vergilerden muaf tutularak

* Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi Doç.Dr. dyoruk@selcuk.edu.tr

¹ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317; s.604; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008, s.175

² Yusuf Halaçoğlu, "Derbend", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.162; Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1995, s. 118

³ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1990, s.10-11

⁴ Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.10-11

⁵ Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.9; Hüseyin Arslan, *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001, s. 262

⁶ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, s.95

⁷ Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, 11; Saydam, *Medeniyet*, s. 120-121

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

tehlikeli yerlere yerleştirilmiş veya görevlendirilmiş halkın muhafaza etmekle yükümlü bulunduğu mevkiilerdir. Bu ikinci gruba girenler genellikle vakıf ve has toprakları üzerinde veya kimsenin tasarrufunda olmayan yerlerde kurulurdu⁸. Bu bağlamda derbendleri kuruluş şekillerine göre; derbend mahiyetindeki kaleler, büyük vakıf şeklindeki derbend tesisleri, derbend olarak kullanılan han ve kervansaraylar ile köprülerin kurulduğu yerlerde bulunan derbendler⁹ olmak üzere dörde ayırmak mümkündür.

XVII. yüzyıldan itibaren derbend reayasından fazla vergi istenmesi, idarecilerin yetersiz ve sorumsuzluğuna ek olarak, eşkıyalık hareketlerinin artması karşısında etkisiz kalmaları gibi sebeplerden dolayı derbendler eski önemlerini ve düzenlerini kaybetmişlerdir. Böylece askerî mahiyette olanlar dışında, derbendler, derbendci yazılan köy ahaliyle birlikte yer yer dağılmış veya görevlerini yerine getiremeyecek derecede zayıflamıştır. Bu durum emniyetin hemen hemen tamamen yok olmasına, çevre köy ve kasaba halkının eşkıya baskınlarından korunmak için yerlerini terk etmesine yol açmıştır. Bunun üzerine devlet XVIII. yüzyılın başlarından itibaren derbendlere yeniden düzen vermek için bir takım tedbirler almıştır. Bir taraftan köylerini terk eden derbend reayasını eski topraklarına yerleştirmek için çalışmalar yapılırken, diğer taraftan yollar üzerindeki harap ve boş hanlar tamir ettirilerek müstahkem hale getirilmiştir. Tamir ettirilen bu yerlere derbendci olarak yeni ahali nakledilmiş ve böylece çevre güvenliğinin sağlanması yoluna gidilmiştir. Harap yerler, içinde oturacakların bütün ihtiyaçlarını karşılamak üzere cami, mektep, mahkeme binası, hamam, suyolları gibi sosyal tesislerin yapılması ile bir iskân merkezi haline getirilmiştir¹⁰.

Bu minvalde, 1720 yılından itibaren Karaman eyaletindeki Hac yolu güzergâhı üzerinde bulunan hanların tamir ve şenlendirilmesine başlanmış, bu iş için 5 Ağustos 1721'de dergâh-ı âli kapıcılar kethüdası Bahri Mehmed Ağa memur edilmiştir¹¹.

Konya çevresindeki Arkıdhanı, Kadınhanı, Çavuş ve Sultanhanı derbendcilerinin ellerindeki beratlar II. Mahmud, Hortu derbendinininki III. Osman, Lâdik derbendinininki ise I. Abdülhamid dönemlerinde yenilenmiştir.

⁸ Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 95; Halaçoğlu, "Derbend", s. 162

⁹ Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.22-33; Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 95

¹⁰ Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.22-33; Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 95; Halaçoğlu, "Derbend", s. 163

¹¹ Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.1 07

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu beratlarda, söz konusu derbendler hakkındaki mevcut durum ile önceki uygulamalar hakkında bilgiler verilmiş, sahip oldukları haklar ve ödevler aynen geçerli kılınmıştır. İnceleme konumuz hususundaki bu kısa girizgâhtan sonra sırasıyla derbendleri tek tek ele alabiliriz.

1-Arkıdhani

Anadolu Selçuklu Devleti ümerasından Şemseddin Altunaba'nın 1202 yılında kurduğu medrese vakfının gelir kalemleri arasında görülen Arkıdhani köyü¹², 16. yüzyıl vakıf defterlerine de aynı adla kaydedilmiştir¹³. Bu köyde, Şemseddin Altunaba'ya ait bir de kervansarayın bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁴. Yine burada 1237 yılından beri bir köprünün varlığı tespit edilmiştir¹⁵.

Akşehir ile Ilgın arasında bulunan ve eşkıya tehdidi altında¹⁶ olması nedeniyle 1720'de yeniden imar edilen Arkıdhani'na cami¹⁷, mektep, hamam, mahkeme ve suyolları yapılmış¹⁸, buranın şenlendirilmesi için de Akşehir ve Ilgın'daki başıboş reyanın nakledilmesi için Konya valisi ile Akşehir ve Ilgın kadılarına hükümler gönderilmiştir¹⁹. Öncelikle 200-300 hanenin yerleştirilmesi düşünülmüş, 100 hane Akşehir'den, 30-40 hane de Ilgın'dan yazılmıştır. Ayrıca Arkıdhanlı olup civar yerlerde olan ahaliden de 42 hanenin eski yerlerine dönmeleri istenmiştir. Fakat yerleşmesi arzu edilen 200 haneden 21 Aralık 1721'de ancak 60 hane gelmiştir. Yerleşen reyanın yeterli miktarda olmaması ve buranın muhafazası için daha fazla ahaliye ihtiyaç duyulması nedeniyle, han sakinlerinin 200 haneye tamamlanması hususunda çalışmalara başlanılmıştır. Bu bağlamda 1721 yılında Akşehir kent merkezinden 50 hane, Akşehir köylerinden 135 hane ve Kapucu-başı

¹² Osman Turan, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfıyesi ve Hayatı", *Belleten XI/42*, Ankara 1947, s. 197-205

¹³ TK 564, vr.11b; MC. 0.116/1, vr.16b; TK 584, vr.18a.

¹⁴ Turan, "Şemseddin Altun-Aba", s. 207

¹⁵ Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara 2007, s. 132

¹⁶ BOA, MAD 9956, s. 10

¹⁷ Arkıdhani kasabası ahalisinin genellikle Müslüman olmaları ve namazlarını eda edecek camileri olmaması nedeniyle Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından buraya bir cami yaptırılmıştır. Bkz. BOA, A.DVN 821, s. 11

¹⁸ BAO, MAD 9956, s. 10-17

¹⁹ Buraya yerleştirilenlere H. 25 Rebiülevvel 1133/ M. 24 Ocak 1721 tarihinde bir muafiyetnâme verilmiştir. Bkz. BOA, MAD 9956, s. 4

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bahri Mehmed Ağa marifetiyle de 15 hane olmak üzere nihayet 200 haneye ulaşılabilmiştir²⁰. Kısa bir süre sonra, Arkıdhanı'nda emniyetin ve güvenin kalmadığı, eşkıya yatağı haline geldiği, huzurun kalmadığı yolcuların can ve mallarına saldırıldığı haberlerinin gelmesi üzerine 7 Şubat 1723'de Arkıd-ı ülâ ve Arkıd-ı suflâ ahalileri bölgeyi eşkıyadan korumaları şartıyla derbendci kaydedilmişlerdir²¹. Vakıf mütevellisine ödedikleri öşür ve raiyyet resminden başka ehl-i örf taifesi tarafından hiçbir şekilde vergi talep edilmemesi istenilmiş, hizmetleri karşılığında her türlü vergi ve angaryadan muaf oldukları yönünde emr-i şerif verilmiştir²². Bağdat seferi esnasında harap bir yerleşme olarak zikredilen Arkıdhanı 1646, 1763 ve 1782 tarihli menzilmâmelerde dükkânları ve çeşmeleriyle mamur, ayrıca ağası bulunan derbend köyü olarak belirtilmiştir²³.

Sadrızam Damat İbrahim Paşa tarafından bina ettirilen Arkıdhanı'nın ağalığını günlük 120 akçe vazifeyle yürüten enderun-ı humâyûn ağalarından İbiş, ağalığına ilaveten, hanın yönetim ve idaresine gücünün yetmediğini belirterek, dergâh-ı muallâ kapucubaşlarından Veliyüddin lehine vazgeçmiş, bunun üzerine 8 Temmuz 1801'de Veliyüddin mütesellim olarak atanmıştır²⁴. Bundan 17 gün sonra 25 Temmuz 1801'de Arkıdhanı derbendi sakinlerinin eskiden olduğu gibi sorumluluklarını yerine getirdikleri takdirde muafiyetlerinin devam edeceğini bildiren bir ferman gönderilmiştir²⁵.

Derbend sakinlerinin görevlendirildikleri yerleri korudukları gibi zaman zaman da kendilerinin yol kesip adam öldürdükleri, eşkıyalık yaptıkları, hatta devletin askeri birliklerine baskın yapacak kadar ileriye gittikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Arkıdhanı derbencileri 1821 yılında Konya'dan Boğdan'a giden 280 neferlik bir askerî birliğe saldırmışlar, 1 neferi katletmişler, 10 neferi yaralamışlar, askerlerin mallarına ve canlarına kastetmişler, ayrıca 20.000 guruştan fazla nakit para ile silah ve eşyalarını almışlardır. Hâcegândan Mehmed Zebur Beyin olayı yukarıdaki şekilde

²⁰ Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 107; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s. 110; Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 98

²¹ BOA, *A.DVN 821*, s. 12-13

²² BOA, *A.DVN 821*, s. 11-12

²³ İbrahim Altan, "Hacc Yolunun Konya Menzilleri", *Yeni İpek Yolu*, S. 106, Konya 1996, s. 46.

²⁴ BOA, *A.DVN 821*, s. 10-11

²⁵ BOA, *A.DVN, 821*, s. 13-14

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

özetleyen tahriratının gelmesi üzerine durumun incelenerek suçluların cezalandırılması ve zararın tazmin edilmesi yönünde hüküm verilmiştir²⁶.

Kasım 1844 tarihli Konya ve çevresindeki derbendlerde görevli askerlerin maaşlarını gösteren bir defterde Arkıdhanı'nda 1 süvari, 3 piyade görülmekte, süvariye 100, her bir piyadeye de 60 guruş maaş yazılmıştır²⁷.

2-Kadınhanı

Kadınhanı adını Danişmendoğulları'ndan Muzafferüddin Mahmut Bey'in kızı Raziye Hatun'un H.620/ M.1223 yılında burada yaptırdığı Kervansaray'dan almaktadır²⁸. Bu yerleşim birimi Osmanlı kaynaklarında aynı zamanda Said olarak anılırken²⁹, Konya kazasına bağlı Said-ili namıyla zikredilen nahiye biriminin de adıdır³⁰. 1500'de³¹ 29 nefer, 23 hanelik nüfusu ve 3042 akçelik vergi hâsılı olan Said köyünün, 1518³² ve 1522'de³³ nüfusu 24 nefer, 19 haneye düşmüş, vergi hâsılı ise 3830 akçeye çıkmıştır. 1476'da köyde reayanın yanında sayısı verilmeyen piyadegân adlı yaya askerî bir sınıfın varlığı da görülmektedir³⁴.

Kadınhanı ahalisinin zamanla yerlerini terk ederek dağılmaları ve perişan olmalarının yanında, bahsedilen mevkinin korkulu ve تنها olması nedeniyle, harap düşen buradaki hanın 1720'de imarı için teşebbüse geçilmiş, bunun yanı sıra bir cami ile hamam inşasına başlanılmış, ayrıca buranın şenlendirilmesine yönelik çevredeki başıboş reayanın iskân edilmesi hususunda çalışmalar yapılmıştır³⁵. Bu amaçla Karaman sakini Bozulus

²⁶ BOA, C.AS 37943, vr.1

²⁷ BOA, ML.MSF 6180, s. 10

²⁸ İbrahim Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi*, Ankara 1997, s.386

²⁹ BOA, TT 40, s. 139-140; BOA, TT 63, s.115, 127; BOA, TT 455, s. 97, 110

³⁰ BOA, TT 63, s. 3, 127

³¹ BOA, TT 40, s. 139

³² BOA, TT 63, s. 127

³³ BOA, TT 455, s. 110

³⁴ TK 564, vr.7a.

³⁵ Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, 110; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.111; Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s.98; BOA, MAD 9956, s. 21-24

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Türkmenleri'nden Karamanlı, Derbenli³⁶, Hacılı, Abdurrahmanlı, Sarılı, Kara Halilli, Çavundurlu ve Bekirli cemaatleri eski yerlerinden kaldırılıp buraya yerleştirilerek derbendci kayd edilmişlerdir³⁷. Ancak han dâhilinde ziraat için yeterli miktarda arazi olmaması nedeniyle, buraya tabi toprakların sınırını genişletmek gerekmiş, bunun için etraftaki boş araziler han sınırları içine katılmıştır³⁸. Yoldan geçen hacı ve yolcuları emniyetli bir şekilde geçirmenin yanında, sorumlu oldukları hudutlar dâhilinde yol kesenleri, haramzadeyi, eşkıyayı kovalamak ve uzak tutmakla görevlendirilmişlerdir. Yıllık 750 guruş vergi ödemeleri şartıyla her türlü tekâliften muaf tutulmuşlardır³⁹. Derbend ahalisinin ellerine bu hususu belirten emr-i şerif verilmesine rağmen, zamanla kendilerinden ek bazı vergiler talep edilmesiyle ahali rencide edilmiştir. Bunun üzerine beylerbeyi, voyvoda, mütesellim vs. ehl-i örf taifesinin tekâlif-i örfiye, tekâlif-i şakka, hane-i avarız, nüzül, adet-i ağnâm, zahire baha, seferiye, hazeriye, kaftanbaha ve mübaşiriye gibi adlar altında hiçbir şekilde vergi istememesi, halka zulüm etmemeleri, emr-i şerif gereğince davranmaları istenilmiştir. Derbend ahalisine verilen bu emr-i şeriflerin ilki, III. Ahmed tarafından 28 Ekim 1722'de ikincisi, III. Mustafa tarafından 3 Mayıs 1758'de üçüncüsü, I. Abdülhamid tarafından 17 Mayıs 1775'de dördüncüsü, IV. Mustafa tarafından muhtemelen 1807'de⁴⁰, sonuncusu ise II. Mahmud'un tahta cülusuyla birlikte 28 Temmuz 1808'de yenilenmiştir⁴¹. Yukarıdaki silsileye bakıldığında III. Selim zamanında berat yenilenmesine gidilmediği anlaşılmaktadır.

8 Nisan 1798'de derbend ağası Hüseyin Ağa ölmüş gösterilerek Sara-yı Atik teberdarlarından Hacı İsmail'e derbend zâbitliği verilmiş, fakat durumun anlaşılması üzerine Hacı İsmail uzaklaştırılarak Hüseyin Ağa'ya tekrar derbend ağalığı tevcih edilmiştir⁴². 10 Temmuz 1820'de Kadınhanı ahalisini derbend ağası aleyhine baş kaldırmasını sağlayan üç kişiden

³⁶ Bu iki cemaatin ismi Orhonlu'da Karasarılı ve Derili olarak geçmektedir. Bkz. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 110; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s. 111

³⁷ BOA, *A.DVN 821*, s. 4; BOA, *MAD*, 9956, s. 75-76

³⁸ Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, 98; Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 110

³⁹ BOA, *A.DVN 821*, s.4-5

⁴⁰ Padişah ismi verilmiş, ne zaman yenilendiği zikredilmemiştir. Bkz. BOA, *A.DVN 821*, s.5.

⁴¹ BOA, *A.DVN 821*, s.5-6

⁴² BOA, *HAT 219/12049*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ikisinin Dimetoko'ya diğerinin de Aydın Güzelhisar'a sürgün edilmeleri istenmiştir⁴³.

1842-44 tarihlerinde Kadınhanı derbendinde 4 nefer süvari görevlendirilmiş, bunların her birine de aylık 150 guruş maaş verilmiştir⁴⁴. Ancak Mayıs 1844 tarihli defterde süvarilerin maaşlarında indirime gidilmiş, maaşları 130 guruşa çekilmiştir⁴⁵.

3-Lâdik

1476'da Said-ili vilâyetine bağlı olan ve Sadreddin Konevi vakfi içerisinde yer alan köy 10.891 akçelik öşür geliriyle bu vakfın en büyük gelir kalemini oluşturmaktadır. Said köyünde olduğu gibi bu köyde de piyade sınıfına mensup kişiler bulunmaktadır. Ayrıca haraç vergisi alınmasından dolayı gebran nüfusun varlığı anlaşılmakta, fakat herhangi bir sayıdan bahsedilmemektedir⁴⁶. Müslüman ve gayrimüslimlerin sayısı ancak 16. yüzyıl mufassal defterlerinde tam olarak görülebilmektedir. 1500'de⁴⁷ 87 müslüman, 96 gebran toplam 183 nefer, 97 hane mevcuttur. Köyün vergi geliri ise 2182 akçesi timar, 10.466 akçesi vakıf olmak üzere toplam 12.648 akçedir. 1518'de⁴⁸ 159 (69 müslüman, 90 gebran) nefer, 98 hane yaşamakta, toplamda ise 14.490 akçelik (2497 akçe timar, 12.493 akçe vakıf) bir vergi geliri sahibidir. 1530'da⁴⁹ köydeki nüfus 171 nefer, 104 (52 müslüman, 52 gebran) haneye çıkmıştır. Bu rakamların o dönemdeki birçok yerleşim biriminin sahip olduğu değerlerin çok üstünde olduğu bir gerçektir.

XVI-XVIII. yüzyıllarda doğuya gerçekleştirilen seyahat ve seferler⁵⁰ ile menziller⁵¹ arasında adı geçmeyen Lâdik 1690-1694 tarihli menzil

⁴³ BOA, C.ZB 29/1437

⁴⁴ BOA, ML.MSF 4049, s. 14; BOA, ML.MSF 4233, 12; BOA, ML.MSF 4358, s.11; BOA, ML.MSF 5216, 4; BOA, ML.MSF 5699, s. 7

⁴⁵ BOA, ML.MSF 5699, s. 7

⁴⁶ TK 564, vr.4a

⁴⁷ BOA, TT 40, s. 149-152

⁴⁸ BOA, TT 63, s. 130-131

⁴⁹ T. C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm defteri 937/1530, Ankara 1996, s. 20

⁵⁰ Tuncer, *Kervan Yolları*, s. 37-60

⁵¹ Cemal Çetin, "İşlevleri ve Özellikleri Bakımından Konya Menzilleri (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 21, Konya 2007, s. 304

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

defterlerinde, sürekli menzil gösterilmemiştir⁵². Lâdik ahalisinin 1686'dan önce avarız vergileri karşılığında menzil beygiri beslemekle mükellef tutuldukları, bir müddet sonra da söz konusu ahalinin fakir düştükleri gerekçesiyle beygir beslemeyi bıraktıkları anlaşılmaktadır. Ancak 1690 yılında İlgin ahalisinin talebi üzerine Lâdikliler yeniden menzil beygiri beslemekle görevlendirilmişlerdir⁵³.

Tespit edebildiğimiz belgelerden hareketle, Kadınhanı ile Konya arasında yer alan Lâdik derbendinin iskân sürecinin, diğer derbendlerden sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz. İncelememize konu olan arşiv belgesi 1772 yılına atıf yapmakta ise de, Konya mahkemesine gönderilen hükümlerden 1746 yılına kadar gitmek mümkündür. Bu çerçevede, 30 Aralık 1765⁵⁴ ve 2 Nisan 1766⁵⁵ tarihlerinde Konya mahkemesine gönderilen hükümlerde, Lâdik köyü derbend ahalisinin muafiyetlerinden ve ağalarından bahsedilmektedir. Birinci hüküm derbend ağası olan Mustafa'nın ölümü üzerine köy sakinlerinden Konevi Halil'in derbend ağası olarak atanması, diğeri ise derbend ahalisinin yükümlülükleri ve muafiyetleri hakkındadır. Ayrıca burada derbend sakinlerinin 1159 senesi maktu vergilerine atıf yapılması nedeniyle, en azından Lâdik'in 1746'dan itibaren derbend olarak kullanıldığı söylenebilir. 20 Şubat 1776'da derbend ağalığına hassa teberdarlarından Mustafa'nın tayin edildiği görülmektedir⁵⁶.

17 Haziran 1780'de Lâdik derbend ahalişi avarızhane, bedel-i nüzül, mâl-ı maktu, âdet-i ağnâm vs. tekâlif bağlamında hisselerine düşen 85 guruş ve ağaları Ahmet'e de günlük 120 akçe ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Buna karşılık derbencilik hizmetini gereği gibi yapmak şartıyla, ehl-i örf taifesinin çeşitli adlar altında topladığı tekâlif-i örfiye ve şakka vergilerinin tamamından muaf sayılmışlardır. Hudutları muhafaza ederek kontrol altına alan derbencilere ağalarından başka kimsenin müdahale etmemesi ve serbestiyetlerine gereği gibi riayet edilmesi hususunda emr-i şerif verilmiştir. Benzer şekilde bir hüküm H.1186/ M.1772-1773'de derbend ağası Ahmed'in selefine gönderilmiştir⁵⁷.

⁵² Halaçoğlu, *Ulaşım ve Haberleşme*, s. 99

⁵³ Cemal Çetin, *Anadolu'da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750)*, (S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2009, s.76-77

⁵⁴ KŞS 59, s. 137/2

⁵⁵ KŞS 59, s. 134/1

⁵⁶ BOA, C.ZB 49/2448

⁵⁷ BOA, A.DVN 821, s. 6-7. 14 Cemaziyevvel sene 1194 /17 Haziran 1780 tarihli hüküm.

1842-1844 tarihlerinde Lâdik derbendinde 3 nefer süvari görevlendirilmiş, bunların her birine de aylık 150 guruş maaş verilmiştir⁵⁸. Ancak Mayıs 1844 tarihli defterde süvarilerin maaşlarında indirimle gidilmiş, maaşları 130 guruşa çekilmiştir⁵⁹.

4-Hortuhanı:

Konya-Ereğli hattı üzerinde Karapınar'dan sonra gelen Hortu derbendinin boş, tehlikeli, eşkıya yatağı ve geçit mahalli olmasından dolayı şenlendirilmesi ve mevcut ahalinin de dağılmasını önlemek amacıyla çeşitli tedbirlere başvurulmuştur. Bu durum, 1584'te köy olarak kaydedilen Hortu'nun iskân sürecinin takibini yapabilmemiz açısından önem taşımaktadır⁶⁰. Başlangıçta derbend köyü şeklinde kurularak yolun bakım ve onarımı ile yolculara hizmet maksadıyla, kimsenin raiyyeti olmayan defter harici kimselerden 20 hâne, avâız vergisinden muâf tutularak iskân edilmiş⁶¹ fakat kısa bir süre sonra bunlardan bir kısmı kaçmıştır. Kalanların da gitmeye meyilli olduğunun iletilmesi üzerine kaçakların yakalandığı takdirde Kıbrıs'a sürülecekleri bildirilerek bir anlamda tehdit edilmişlerdir⁶². 1578 yılında yapılan bu ihtara rağmen, köy halkı peyderpey dağılmış ancak 4 Mayıs 1583 tarihinde Burunkuş köyünden Sipâhi Pir Ahmed nüfus getirerek şenletmeyi taahhüd etmiş, fakat onun da geçidi iskân etmek yerine eşkıyalığa başlamasıyla⁶³ derbendin iskân süreci yarım kalmıştır.

1720'de Hortuhanı'nın yeniden şenlendirilmesi ve mamur hale getirilmesi için Ereğli'ye tabi Türkmen cemaatleri perakendelerinden 131 hane sevk edilmiş⁶⁴, 1721 yılında da hamın ve han yakınındaki köprünün tamiri ve bir camî inşaatı için teşebbüse geçilmiştir⁶⁵. İlk olarak İncesu derbendi reayası buraya yerleştirilmek istenmiş, fakat bu derbendin taşıdığı

⁵⁸ BOA, ML.MSF 4049, s.14; BOA, ML.MSF 4233, 12; BOA, ML.MSF 4358, s.11; BOA, ML.MSF 5216, 4; BOA, ML.MSF 5699, s. 7

⁵⁹ BOA, ML.MSF 5699, s. 7

⁶⁰ Bkz. Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Ereğli Kazâsı*, Konya 2009, s. 48-49, 61

⁶¹ BOA, MD 30, s. 272/631, 135/327.

⁶² BOA, MD 35, s. 364/926

⁶³ BOA, MD 58, s. 45/129

⁶⁴ Halaçoğlu, *Aşiretlerin İskânı*, s. 100-101

⁶⁵ BOA, A.DVN 821, s. 16; BOA, MAD 9956, s. 8

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

önem dikkate alınarak, ahalinin eski mahallerine kaldırılması⁶⁶, onların yerine Maraş kazâsındaki Mektûbiyye (Bektûtiyye)⁶⁷ Medresesi reâyasından Kara-Beğdil cemaatinin buraya yerleştirilmesi uygun görülmüş⁶⁸, böylelikle hanın iskân süreci tamamlanmıştır.

Zamanla ehl-i örfün çeşitli adlar altında tekâlif talep etmesi nedeniyle han sakinleri sıkıntıya düşmüşler, diğer hanlara yerleştirilen ahaliye verilen serbestiyet çerçevesinde kendilerine de muafiyet verilmesi isteğinde bulunmuşlardır⁶⁹. Bu bağlamda hanın bulunduğu mevki dikkate alınarak derbendin muhafaza edilmesi ile gelip geçen yolcu ve hacıların sağ salim geçirilip eşkiyanın uzak tutulması şartıyla derbendci kaydedilmişlerdir. Ayrıca vakfa verdikleri verginin dışında ehl-i örf taifesinden hiç kimseye herhangi bir adla vergi ödememeleri tembih edilmekte, serbestiyet üzere ağaları marifetiyle hudutlarını gereği gibi korumaları ve reayaya herhangi bir zorlama yapmamaları yönünde kendilerine 25 Ekim 1757'de hüküm verilmiştir⁷⁰. 1844 tarihli Konya derbendlerinde görevli askerlerin maaşlarının yazıldığı bir defterde; burası Bekdik adıyla anılmakta, 2 nefer süvari ile 1 nefer piyade bulunduğu belirtilmekte, süvarilere aylık 130, piyadeye ise 60 guruş verildiği anlaşılmaktadır⁷¹.

5-Çavuş ve Bulduk

Ereğli ile Ulukışla arasında bulunan hâli ve harap durumdaki Çavuşlar⁷² köyü derbendinin şenlendirilmesi için 1720'de karar alınmış⁷³, buradaki Kuzulukham ile caminin tamiri ve yeni dükkânların inşasına⁷⁴ yönelik Ereğli

⁶⁶ Halaçoğlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.101-101

⁶⁷ Medresenin adının Bektûtiyye biçiminde okunuşu hakkında bkz. İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazâsı (1526-1563)*, Ankara 2004, s. 212

⁶⁸ BOA, MAD 9956, s.62-67; BOA, A.DVN 821, s.16; Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.110; Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s.100-101; Selçuk Peker, "Ereğli (Konya) ve Havalisinde Bir Türkmen Topluluğu: Bekdikler/Adları, İskânları Boyları", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Temmuz 2005, s. 38-44

⁶⁹ BOA, A.DVN 821, s. 16

⁷⁰ BOA, A.DVN 821, s. 17

⁷¹ BOA, ML.MSF 5699, s. 7

⁷² Günümüzde Çayhan adıyla anılmaktadır.

⁷³ Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 101

⁷⁴ Cengiz Orhonlu, "Bayram Paşa Kervansarayı", *Vakıflar Dergisi X*, Ankara 1973, s. 211-213

kadısı Musa efendi tarafından keşif yapılmıştır⁷⁵. Çavuşlar ve Bulduk mahallerinin تنها ve korkulu yerler olması, yoldan gelip geçenlerin ve devlet görevlilerinin yollarının kesilmesi ve mallarının gasp edilmesi gibi nedenlerle söz konusu mahallin bir an önce koruma ve muhafaza altına alınması gerektiği üzerinde durulmuştur⁷⁶. Bu çerçevede ilk olarak Bozulus Türkmenlerinden Çayan cemaatine bağlı Ebüdderda ve Hacılar mahalleleri ile Bozulus'dan Hacı Hamza Mahallesi buradaki palangaya kendi rızalarıyla yerleştirilmişlerdir. Ayrıca yine 74'ü Bozulus taifesinin İl-eminli cemaatinden olmak üzere toplam 82 hanenin buraya yerleştirildiği, hanların tanzimine memur Ahmed Ağa tarafından bildirilmiştir⁷⁷. İl-eminli cemaati sakinleri 1722 yılında Çavuşlar ve Bulduk mahalline derbendcilikle görevlendirilmişlerdir⁷⁸. Fakat üzerlerinde senelik 770 guruş mâl-ı mîri ödemenin yanında yarı mîri, yarı derbendci olduklarından, yoldan gelip geçenleri korumaya güçlerinin yetmemesi nedeniyle, bu vazifeden af edilmeleri yönünde istekte bulunmuşlardır⁷⁹.

İl-eminli cemaatinin görevlendirildikleri yerde evler inşa edip, çiftle meşgul olmaya başladıkları, fakat bunlardan 30 hanenin yerlerine gelmeyip Çavuş derbendine yarım saatlik mesafedeki Bulduk'da oldukları, bunların da bir an önce yerlerine gitmeleri emredilmiştir. Ayrıca Ulukışla ile Ereğli arasındaki yolcuları, hacıları ve gelip geçenleri eşkiyadan koruyarak hiç kimseye zarar gelmemesine dikkat etmeleri, aksi takdirde meydana gelecek zarar ve ziyanın kendilerinden tazmin edileceği bildirilmiştir. Yine yerleştikleri araziye ziraat ve şenlendirmelerinin yanında, mahsullerinden sahib-i arza öşür ödedikten sonra ehl-i örf tarafından herhangi bir vergi istenmemesi bildirilmiştir. Ereğli-Ulukışla arasını gereği gibi koruma ve muhafaza etmeleri şartıyla derbendci kayd edilmişler, yıllık 770 guruş olan vergileri 440 guruş indirilerek 330 guruşa çekilmiştir⁸⁰. II. Mahmud'un tahta geçişiyle birlikte 28 Temmuz 1808'de ellerindeki berat yenilenmiştir⁸¹.

⁷⁵ Orhonlu, *Derbend Teşkilatı*, s. 128-129

⁷⁶ BOA, A.DVN 821, s.14; BOZ, MAD 9956, s.26-27, 45-51

⁷⁷ Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 101-102

⁷⁸ Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 01-102

⁷⁹ BOA, A.DVN 821, s. 14

⁸⁰ BOA, A.DVN 821, s. 15

⁸¹ BOA, A.DVN 821, s. 14

Buraya yerleştirilen reayanın kalabalık, cemaatinin de çok olması nedeniyle 1728'de yeni bir cami ve musalla yapılmasına izin verilmiş, 1739'da Hacı Halil musalla, Derviş Hasan da mescit inşa ettirmiş, ardından musalla ve mescide minber konulmuştur⁸².

Konya çevresindeki derbendlerin Konya'daki ayanlar tarafından yakından takip edildiği ve ilgilenildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Çavuş köyü derbend ağası Hüseyin Ağa'nın türlü ayak oyunları ile görevden uzaklaştırılmasına neden oldukları, fakat bu işi layıkıyla yapmasından dolayı 28 Temmuz 1826'da, tekrar Hüseyin Ağa'nın derbend ağası tayin edildiği bildirilmiştir⁸³.

6-Sultanhanı

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat tarafından 1229 yılında Hasandağı ile Karacadağ ve Tuzgölü arasında Konya ovasına açılan bir yerde geçilmesi zor, uçsuz bucaksız bir sahranın ortasında, büyük bir kervan yolu (Konya- Aksaray, Tokat- Kayseri- İzmir) üzerinde kurulmuştur. Bu nedenle Sultanhanı'na Karaderbendi de denilmiştir⁸⁴. Osmanlılar döneminde buradan geçen yolun öneminin kaybolmasıyla Sultanhanı da sıradan bir han olma vasfından öte gidememiş, yolcu ve hacıların uğrak yeri haline gelmiştir. Hanın etrafında kurulan köy, Sultancık adıyla anılmış⁸⁵, XVI. yüzyılda tahrir defterlerine yansıyan vergi nüfusu ise 75- 125 nefer⁸⁶ ile 48- 75 hane⁸⁷ arasında değişiklik göstermiştir.

Sultanhanı üzerinde konumlandığı mevki ve yol güzergâhı dikkate alınarak derbend kabul edilmiş, köy sakinleri derbendci kaydedilmişler, nüzül, avarız ve üzerlerine düşen vergileri ödemekle mükellef tutulmuşlar, tekâlif-i şakka ve diğer vergilerden de muaf sayılmışlardır⁸⁸. Han sakinleri

⁸² İsmet Boydemir, *Hurufât Defterlerinde Karaman Ereğlisi*, (S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Konya 2008, s. 98

⁸³ BOA, C.DH 167/ 8317

⁸⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri İle Niğde Aksaray Tarihi II*, İstanbul 1974, s. 2068-2069

⁸⁵ 1500'de burası nâhiye olarak da geçmektedir. Bkz. Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı, (1500-1584)*, Konya 2005, s. 63

⁸⁶ 1500'de 75 nefer, 48 hane. BOA, TT 40, s.857; 1522'de 95 nefer, 48 hane. BOA, TT 455, s.592; 1584'de 125 nefer, 75 hane. TK 131, vrk.26a.

⁸⁷ BOA, TT 40, s. 857

⁸⁸ BOA, A.DVN 821, s. 7-8

devlete karşı yükümlülüklerini olması gereken şekilde yerine getirirken, zahire-baha, taamiye vs. gibi çeşitli adlarla anılan ek vergilerle rencide edilmeleri nedeniyle, ahalinin bir kısmı dağılmış, kalanlar da perişan duruma düşmüşlerdir. Derbencilerin tekrar eski yerlerine dönmeleri ve yerleşmeleri için kendilerine müdahale ve zulmedenlerin bertaraf edilmesi istenmiş, ayrıca Aksaray kazasına tabi Sultan Balube (?) ve Aksaray köylüleri de Sultanhanı'na yerleştirilerek 1741'de derbenci tayin edilmişlerdir⁸⁹. Derbendin emniyetini istenilen biçimde yapmaları, eşkıya ve haramzâdeyi uzak tutmaları şartıyla, Kadınhanı derbencileri gibi *mefrûzü'l-kalem ve maktûu'l-kadem min külli'l-vücûh serbestiyet* şeklinde, han ağasının idaresinde maktu vergilerini ödedikten sonra hiçbir ehl-i örf zümresinin herhangi bir vergi talep etmemesi yönünde, ellerine 1746'da emr-i şerif verilmiştir⁹⁰. 8 Mart 1808'de han sakinlerinden beş kişinin (Timurcu oğlu Abbas, Hacı Recep, Abdülfettah, Güreli ve Abdülhalim), Sultanhanı köyü reayası değil diyerek, 20 evden fazlasını kaldırarak başka bir yere gitmeleri nedeniyle, hanın çevresinin eşkıya yatağı haline geldiği, yol ve yolcuların emniyetinin kalmadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine, duruma müdahale edilerek, zabıtlar aracılığıyla gidenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri emredilmiştir⁹¹. Bunlara ilaveten 28 Mayıs 1819'da derbencilik hizmetini hakkıyla yapmaları ve ödemeleri gereken vergilerini de vermeleri kaydıyla, eskiden olduğu gibi muafiyetlerinin devamına, devlet görevlilerinin de hiçbir şekilde müdahale etmemesi hakkında ferman gönderilmiştir⁹².

SONUÇ

Görüldüğü üzere, 1720 yılından itibaren devlet, harap ve boş durumdaki derbendleri imar ederek yeniden intizam altına almak istemiştir. Bu çerçevede, tebliğimize konu olan Anadolu'nun sağ kolu üzerindeki ve Konya çevresindeki Arkıdhanı, Kadınhanı, Lâdik, Hortuhanı, Çavuş ve Sultanhanı derbendlerinin de tamir ve şenlendirilmesine çalışılmıştır. Sözü edilen derbendlere cami, mektep, mahkeme binası, hamam, suyolları gibi yapılar inşa edilmiş, Karaman Mukataası Bozulus Taifesinden bazı cemaatler yerleştirilmiş ve etraflarındaki köylerden bir kısmı derbenci kaydedilmişlerdir. Derbencilerin vergilerini ödemek, hizmetlerini de gereği

⁸⁹ BOA, A.DVN 821, s. 8

⁹⁰ BOA, A.DVN 821, s. 8-9

⁹¹ Konyalı, *Aksaray II*, s. 2069-2070

⁹² BOA, A.DVN 821, s. 9-10

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gibi yapmak şartıyla, eskiden beri kendilerine tanınan muafiyetlerin devamına karar verilmiştir.

Bu bakımdan II. Mahmud döneminde derbendler hakkında yeni bir düzenlemeye gidilmediği, sadece tecdid-i berat uygulaması yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak 1840'lardan itibaren derbendlerin emniyet ve güvenliğinden sorumlu derbencilerin yanında, süvari ve piyade askerlerin yerleştirilmesi ve bunlara aylık maaş verilmesi yeni bir düzenleme olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TK): 131, 564, 584

İstanbul Atatürk Kütüphanesi Muallim Cevdet Yazmaları (MC): 0.116/1

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Asafi Divanı Kalemi (BOA, A.DVN): 821

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Askeriye (BOA, C.AS): 37943.

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Dahiliye (BOA, C.DH): 167/8317

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Zabtiye (BOA, C.ZB): 49/2448, 29/1437

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Humayun (BOA, HAT): 219/12049

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Masârifat (BOA, ML.MSF): 4049, 4233, 4358, 5216, 5699, 6180

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver (BOA, MAD): 9956

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri (BOA, MD): 30, 35, 58,

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (BOA, TT): 40, 63, 455.

Konya Şer'îye Sicilleri (KŞS): 59.

ALTAN, İbrahim, "Hacc Yolunun Konya Menzilleri", *Yeni İpek Yolu*, S. 106, Konya 1996, s. 46-49

ARSLAN, Hüseyin, *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- BOYDEMİR, İsmet, *Hurufât Defterlerinde Karaman Ereğlisi*, (S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Konya 2008
- ÇETİN, Cemal, “İşlevleri ve Özellikleri Bakımından Konya Menzilleri (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.21, Konya 2007, s.295-344
- ÇETİN, Cemal, *Anadolu’da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750)*, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2009
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008
- HALAÇOĞLU, Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Derbend”, *DİA IX*, İstanbul 1994, s. 162-164
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılar’da Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002
- KONYALI, İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri İle Niğde Aksaray Tarihi*, II, İstanbul 1974
- KONYALI, İbrahim Hakkı, *Konya Tarihi*, Ankara 1997
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1990
- ORHONLU, Cengiz, “Bayram Paşa Kervansarayı”, *Vakıflar Dergisi X*, Ankara 1973, s. 199-218
- PEKER, Selçuk, “Ereğli (Konya) ve Havalisinde Bir Türkmen Topluluğu: Bekdikler/Adları, İskânları Boyları”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Temmuz 2005, s. 38-44
- SAYDAM, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1995
- SOLAK, İbrahim, *XVI. Asırda Maraş Kazâsı (1526-1563)*, Ankara 2004
- ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317
- T. C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm defteri 937/1530*, Ankara 1996
- TUNCER, Orhan Cezmi, *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara 2007
- TURAN, Osman, “Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı”, *Belleten XI/42*, Ankara 1947, s. 197-235
- YÖRÜK, Doğan, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı, (1500-1584)*, Konya 2005
- YÖRÜK, Doğan, *XVI. Yüzyılda Ereğli Kazâsı*, Konya 2009

OSMANLI HAZİNELERİNDEN BİR FON: RAHT HAZİNESİ**Emine DİNGEÇ*****Giriş**

Hazine, para, mücevher ve değerli eşyaların saklandığı yerdir.¹ Bu kelime, devlet hazinesini ifade ettiğinde, devlete ait çeşitli gelirlerin toplandığı ve yine devlete ait masrafların karşılandığı yer anlamına gelmektedir.² Osmanlı Devleti'nde devlet gelirlerinin tamamı padişaha ait kabul edilirdi. Fakat giderler de yine bu gelirlere karşılanırdı. Gelirlerin dağıtımı konusunda net bir çizgi olmamakla birlikte, tasarrufu sadrazam ve defterdara bırakılan gelir kaynakları dış hazineyi, tasarrufu padişahın kendi iradesine bırakılan kısmı ise iç hazineyi oluştururdu.³ Dış Hazine devletin esas hazinesi konumunda olup, "Taşra Hazinesi", "Hazine-i Amire", "Maliye Hazinesi" veya "Divân-ı Hümayûn Hazinesi" adlarıyla da anılmaktaydı. İç Hazine ise kıymetli para, mücevher ve eşyaların saklandığı bir depo veya sandık vazifesi taşımaktaydı. "Hazine-i Hassa" adıyla da anılan bu hazine, Hazine-i Amire'nin yedeğiydi.⁴ Padişah iç hazine gelirlerini kendi şahsi ihtiyaçları için kullandığı gibi devlet ihtiyaçları için de kullanabiliyordu. Hatta bazen bu gelirler dış hazineye aktarılıyor, defterdar ve sadrazamın kullanımına bırakılabiliyordu.⁵

İç hazineye farklı kanallardan aktarılan birikimler cins ve türlerine göre tasniflenerek farklı birimlerde saklanmaktaydı. Bu farklı birimlerin her biri ayrı bir sandık vazifesi görmektedir. Topkapı Sarayı'nın farklı mekânlarına dağıtılmaktaydı. Bunlar, iç hazinenin fonları gibi işlem görmektedir.⁶ Örneğin, Bodrum ve İfraz hazinesinde altın gümüş ve sikkeler, Hasoda hazinesinde ise Hasoda'da bulunan kıymetli eşyalar, Çilhâne hazinesinde şal, kuşak entari ve kıymetli kumaşlar, Hil'at

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Böl. / KÜTAHYA emine9@gmail.com

¹ Mithat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1958, s. 137

² Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK, Ankara 2000, s. 1

³ Halil Salihlioğlu, "Ceyb-i Hümayun", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 465

⁴ Arzu Terzi, "Osmanlı Hazineleri", *Türkler*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s. 893-903

⁵ Salihlioğlu, "Ceyb-i Hümayun", s. 465

⁶ Terzi, "Osmanlı Hazineleri", s. 893-903

hazinesinde kıymetli hil'at ve kürkler saklanırdı. Kıymetli binek takımlarının bulunduğu hazine ise raht hazinesiydi.

Hazine ile ilgili çalışmaların başında *Hazine-i Hassa Nezareti* çalışması ile Arzu Terzi gelmektedir.⁷ Fakat bu çalışma Has Ahur hazinesini kapsamaz. Yine başvurulacak eserler arasında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti Maliyesi'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi* adlı makalesi yer alır. Uzunçarşılı burada, Has Ahur Hazinesi hakkında bir bilginin olmadığına işaret eder.⁸ Fakat Uzunçarşılı'nın çalışmasından yıllar önce Ahat U. Bikkul, *Osmanlı Sarayı'nda Has Ahır* adlı makalesinde raht hazinesine ait 1637 yılı yoklama kayıtlarını vererek bu hazine hakkında kısmen bilgi vermektedir.⁹ Uzunçarşılı, daha sonraki yıllarda *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* adlı çalışmasında raht hazinesine bir başlık ayırmıştır.¹⁰ 2001 yılında ise Ebru Sönmez, 1717 yılı raht hazine defteri örneği ile yüksek lisans tezi hazırlamıştır.¹¹ Bunların dışında üzerinde fazla çalışma olmayan ve iç hazinenin fonlarından biri olarak işlev yapan raht hazinesi bu bildirinin konusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın temelini Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan raht hazinesi defterleri oluşturmaktadır.

Raht Hazinesi

Raht, kelime anlamı ile binek atlarına vurulan takım manasına gelir.¹² Raht hazinesi, kıymetli eyer takımlarının bulunduğu yerdir ve padişaha ve saray mensuplarına ait atların barındığı Has Ahur'un resmi adı olan İstabl-ı Amire'nin üst odalarında yer alır.¹³

⁷ Terzi, "Osmanlı Hazinesi", s. 893-903; Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, s.187

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesi'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Bellekten XLIII/165*, TTK, Ankara 1978, s. 79

⁹ Ahat U. Bikkul, "Topkapı Sarayı'nda Has Ahır", *Güzel Sanatlar*, MEB 1949, s. 125-127

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988, s. 508-509

¹¹ Ebru Sönmez, *1129/1717 Tarihli Deftere Göre Raht Hazinesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,) İstanbul 2001

¹² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3*, MEB Yayınları, İstanbul 1971, s. 6

¹³ Abdülkadir Özcan, "İstabl", *DİA*, c. 19, Ankara 1999, s. 204; Sertoğlu, *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, s. 267

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İstabl-ı Amire, Topkapı Saray'ının İkinci Meydan'ın solunda yer alır. Aslı 1478 yılında inşa edilmiştir. Fakat zaman içinde değişikliklere uğramıştır. Sadece Has Ahur'un raht hazinesi denilen, değerli eyerlerle at koşum takımlarının muhafaza edildiği bölümünün Fâtih döneminden kaldığı söylenebilir.¹⁴

Raht hazinesinin kuruluş tarihi hakkına bir bilgi vermek zordur. Ancak raht hazinesinin oluşmasındaki en önemli etken olarak, Osmanlı Sarayı'nda hediyelerin başında genellikle donanmış atların yer alması gösterilebilir.¹⁵ Atın hediye olması, eski Türk geleneklerinde de vardır.¹⁶ Bir anlamda Osmanlı Devleti'nde de bu geleneğin devam ettirilmesi ve teşrifat kuralı gereğince hediye olarak at ve at takımı sunulması sarayda at takım sayısının artmasına ve ayrı hazinenin oluşmasına olanak sağlar. At binek takımlarının yer aldığı bu hazine, *Raht Hazinesi*, *Has Ahur Hazinesi*, *Has Ahur Murassaat Hazinesi*¹⁷ veya *Raht-ı Murassa Hazinesi*¹⁸ adlarıyla anılır.

Raht hazinesi, kıymet bakımından zengindir. İslami geleneklere göre erkeklerin altını kullanması yasaklandığından¹⁹, zenginlik ve gösteriş at biniş takımlarına yansır. Öyle ki, at örtülerinin bezemelerinde kullanılan büyük ve değerli taşlar, altın ve gümüşten yapılan eyer ve takımlar, kişilerin toplum içindeki pozisyonlarını da belirler. Değerli raht takımları ile donatılan atların şıklığı, onları aynı zamanda Osmanlı törenlerinin vazgeçilmez unsuru yapar.

Donatılan atlar, özel günlerde düzenlenen törenlerde göz kamaştırır, gücü ve zenginliği yansıtır. Osmanlı Devleti'ne gelen birçok yabancı bu zenginlikten etkilenirdi. Örneğin, Wratislaw'ın²⁰ ifadesine göre, Osmanlı

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hattı Hümayun (HH)*, nr. 24052

¹⁵ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD)*, 22097, ss. 9-52

¹⁶ Şükrü Elçin, "Türklerde Atın Armağan Olması", *Türk Kültür Araştırmaları I*, 1964, s. 142-147

¹⁷ Abdülkadir Özcan, "İstabl", *DİA*, C.19, Ankara 1999, s. 204; Sertoğlu, *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, s. 267

¹⁸ BOA, *MAD*, 1667, s. 7

¹⁹ Ahmet Cevdet (Paşa), *Faideli Bilgiler*, Hakikat Yayınevi, İstanbul 2009, s. 430; Osman Eskicioğlu, "Altın", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s.536-537

²⁰ Baron W. Wratislaw, 1591 yılında Alman-Avusturya imparatoru II. Rudolf'un Türklerle barışı sekiz yıl daha uzatmak üzere gelen elçilik heyetinde yer alan üyelerden biridir. Wratislaw daha sonra anılarını yazmıştır. Bkz. Baron Wenceslaw Wratislaw, *Anılar "16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çizgiler"*, Çev: M. Süreyya Diltmen, Karacan Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1981, s. 5

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Devleti'nde onu en çok etkileyen şeylerden biri Türklerin sahip olduğu güzel atlar ve atların altın yaldızlı binek takımlarıydı.²¹ Ali Ufki Bey'e²² göre, Türk atlarının eyerleri muhteşemdi. Bunlar, genellikle gümüş ve değerli taşlarla süsliydü ve her zaman çok gösterişliydi.²³

Osmanlı Devleti'nin gücünü yansıttığı bu at binit takımları raht hazinesinde muhafaza edilmekteydi. Bu nedenle raht hazinesi kıymet bakımından değerli bir fondu.

Raht Hazinesi Görevlileri

Raht hazinesinden *raht-ı hümayın hazinedarı* sorumlu olup, buradaki değerli eşyaların bir suretini defterdarlığa verirdi. Hazinedar, değerli taşlarla süslenmiş eyer ve at takımlarının muhafaza edildiği raht-ı hümayın hazinesinin nazırıydı ve *baş muhasebeden* tayin olunurdu.²⁴ Raht hazinedarının bir başka önemli görevi de baş muhasebe kalemine bağlı kâtip ile birlikte raht hazinesinin hesaplarını tutmaktı.²⁵ Has Ahur Hazinesi'ne kayıt edilen takımlar, baş muhasebeye de kayıt edilirdi.²⁶ Bir diğer anlamda raht hazinesi baş muhasebenin takip ve kontrolü altındaydı. Raht hazinesi, veziriazamda bulunan tuğralı mühürle mühürlenirdi.²⁷

Hazinedar-ı sani ünvanı ile kayıtlara geçen kişi, hazinedarın sorumluluğunu paylaşmaktaydı. Hazinedar-ı sani görevinin hangi yüzyıllar aralığında olduğunu tespit etmek zor olsa da sürekli olmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen 19. Yüzyılın başında zaten önemini kaybetmiş olan hazinenin böyle bir görevlisi bulunmamaktaydı. 1799 tarihinde baş hazinedarın yeri ölüm nedeniyle boşaldığında yerine hazinedar-ı sani

²¹ Wratislaw, *Anılar*, s. 11

²² Ali Ufki Bey, Wojciech Bobowski adında bir Leh ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve Kırım Tatarları tarafından tutsak edilerek saraya alınmıştır. Enderun'da eğitimini tamamlayan Ali Ufki Bey bir çok dil bilmektedir. Saray Betimlemesi olarak yazdığı eser 1665'te İtalyanca'dır. Birçok dilde çevirisi bulunmaktadır. Bkz. Stephanos Yerasimos, Annie Berthier, *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayında Yaşam*, Çeviren: Ali Berktaş, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 14

²³ Yerasimos, Berthier, *Ali Ufki Bey'in Anıları*, s. 62

²⁴ Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesi", s. 73

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1984, s. 355; Özcan, "İstabl", s. 203.

²⁶ BOA, *Cevdet Saray (C.SM)*, 3205. Tarih: 20 Temmuz 1760

²⁷ Bikkul, "Has Ahır", s. 125

geçeceği belirtilirken,²⁸ 1800 yılına ait başka bir belgede tek hazinedarın ismi geçmekte, ölüm veya çırağ nedeniyle herhangi bir şekilde hazinedar görevden ayrılırsa yenisinin atanacağı ifade edilmektedir.²⁹

Her hazinedar değişikliğinde raht hazinesindeki defterler baş muhasebeden gelen bir heyet tarafından kontrol edilir, devir ve teslim gerçekleşirdi.³⁰ 18. Yüzyılın başında Baş hazinedar görevden ayrıldığında, yevmi iki kıyye et³¹, beş çift fodula, her ay beş kile pirinç³², on kıyye yağ³³ ve ulufesine 20 akçe zam ile tekaüde ayrılmıştı.³⁴ Hazinedarın ne kadar aldığı tespit edemesek de temel gereksinimleri karşılandıktan sonra ulufesine de zam verilerek emekli olması onun rahat bir yaşam sürmesi için ihtimam gösterildiğini düşündürmektedir.

Hazinedeki eşyaların kayıtları *raht hazinesi katibi* tarafından gerçekleşirdi. Katipler de yine baş muhasebe kaleminden atanırdı.³⁵ Hazine kâtibinin ulufesi 1718 yılında yevmi yüz akçedir.³⁶

Hazinedar ve raht kâtibi, hesap işlerinden anladığı gibi aynı zamanda kuyumculuk terimlerine vakıf olmalı, mücevher ve değerli taşlar ile ilgili bilgilerle donanımlı olmalıydı. Katip, raht hazinesine gelen takımları, ayrıntılı bir şekilde not ederdi. Bu notlar içinde, kullanılan kumaş parçalar için kumaşın rengi, cinsi ve deseni, metal aksanlar için ise kullanılan malzeme ve model yer alırdı. Modeller, eğer değerli mücevherlerle zenginleştirilmişse bunların cinsi belirtilerek büyüklükleri ile birlikte not edilir ve kaç dirhem geldiği kaydedilirdi.³⁷

²⁸ BOA, C.SM, 1322

²⁹ BOA, C.SM, 4687

³⁰ Pakalın III, s. 6; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 509

³¹ Kıyye: 1,2828 kg = 2,5656 kg. Bkz. H Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 30

³² Pirinçte 1 kile = 10 okka = 12,828 kg. 5 kile = 64,14 kg. Bkz. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Hinz, s. 51

³³ 10 kıyye yağ = 12,828 kg. Bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 30

³⁴ BOA, C.SM, 22086

³⁵ BOA, C.SM, 4687

³⁶ Sönmez, *1717 Tarihli Deftere Göre*, s. 12

³⁷ BOA, MAD, 22097, ss. 9-52; BOA, MAD, 1186, s. 3-4

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Sarracin hassa kâtibi ise, hazineye saraçlar tarafından yapılan eşyaların giriş kayıtlarını tutardı. Zaman zaman raht kâtipliği ile sarracin hassa katipliği tek kişide toplanırdı.³⁸

Raht-ı hümâyün hazinesinde padişahın eyer takımlarıyla meşgul olan ve gereklikçe bunları hazırlayıp ata vuranlara *rahtvan ağaları* veya *rahtvân-ı hâs* denirdi. Rahtvan Ağaları iki kişi idi. Bunlar *rahtvan-ı evvel* ve *rahtvan-ı sani* olarak anılırlardı. Rahtvan-ı evvel mirahur-ı evvel'e rahtvan-ı sani ise mirahur-ı saniye bağlı idi.³⁹ Raht hazinesi *bekçiler* tarafından korunurdu. Geceleri de görevlerine devam eden bekçiler için aylık üç kıyye⁴⁰ mum tahsis edilirdi.⁴¹

Raht Hazinesi'nin Kaynakları

Raht hazinesinin en önemli gelir kaynağı yukarıda da belirtildiği gibi padişaha çeşitli zamanlarda gelen hediyelerdi. Osmanlı Arşivi'nde rastlanan belgeler ve defterler bu hediyeleşmenin çeşitli örneklerini bizlere yansıtır.⁴²

Cülus töreninden, ulufe dağıtımına, düğün törenlerinden sünnet törenlerine, Cuma selamlığından sahil saraya göçlere, bayramlarda hatta padişahın halvet ilan ettiği günlerde bile at ve binit takımları hediye edilirdi.⁴³ Bu duruma örnek vermek açısından Ramazan Bayramı'nı ele alırsak hediye verme prosedürü şöyle işlemekteydi. Teşrifat kuralları gereğince, Ramazan'ın yirmi ikinci günü her türlü armağan sadrazamın sarayında sandıklara yerleştirilir ve bir arabaya yüklenirdi. Bu kurallara göre sadrazam iki mükemmel at, kethüda bey bir baş mükemmel at, kaptan paşa bir baş mükemmel at, yeniçeri ağası iki baş at, defterdar tarafından bir baş at ve birer baş mükemmel beygir göndermek durumundaydı.⁴⁴ 1779 yılı Ramazan Bayramı dolayısı ile raht hazinesine gelen ve Ramazan ayının 23 günü kaydı tutulan hediyeler şöyleydi: Sadrazam altın, saf elmas ve kırmızı yakut ile donatılmış bir mükemmel at, bunun yanında iki at daha hediye

³⁸ Sönmez, *1717 Tarihli Deftere Göre*, s. 12

³⁹ Pakalın, C.III, s. 7; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 494

⁴⁰ 3, 8484 gr. Kıyye= 1,2828 kg. Bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 30

⁴¹ BOA, *İbnülemin Saray (İ.E.SM)*, 1763, Tarih: 12 Ağustos 1688

⁴² BOA, *MAD*, 22097, ss. 52; BOA, *MAD*, 1667, ss. 98; BOA, *MAD*, 4614, ss. 98; BOA, *Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM)*, 4898, ss. 8

⁴³ BOA, *MAD*, 22097, ss. 9-52

⁴⁴ Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, Tıpkı basım, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, s. 65

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

etmişti. Vezir, defterdar, kethüda bey ve darüssaade ağası iki takım hediye ederken, kaptanpaşa, silahtar ve yeniçeri ağası birer takım hediye ettiler. Bu tarihte hediye verme geleneğine Esad Efendi'nin verdiği tarifenin biraz dışına çıkmıştı. Örneğin kethüda bey ve defterdar bir yerine iki, yeniçeri ağası iki yerine bir at takımı vermişti. Esad Efendi'nin tarifesinde darüssaade ağası ve silahtar ağası yer almazken bu tarihte verilen hediyeler arasında darüssaade ağasından iki, silahtar ağadan ise bir at hediye gelmişti. Sadrazamın durumunda tam bir netlik tespit edemesek de; çünkü defterin iç sayfalarında iki takımdan bahsedilmesine rağmen defterin son sayfasında gerek toplam at takımı sayısından gerek açıklamadan onun verdiği at takım sayısının üçe çıktığını söylenebiliriz.⁴⁵ (Bkz. Tablo 1.) Raht hazinesinin bir diğer kaynağı, yabancı devlet adamlarının gönderdiği hediyelerdi. Bu hediyeler arasında at ve binek takımı yer alırdı.⁴⁶

Raht hazinesindeki eşyaların bir kısmı ise yine devlet ricalinden kimselere ait idi. Bu kişiler, varis bırakmadan öldükleri zaman bu eşyalar hazineye kalmaktaydı.⁴⁷ Bunun dışında satın alma suretiyle de hazineye yeni rahtlar kazandırılırdı.⁴⁸

Tablo 1. 1779 Yılı Ramazan Bayramı İçin Padişaha Sunulan ve Raht Hazinesi'ne Gönderilen At Takımları⁴⁹

Hediye Eden kişi	Mükemmel raht	Dirhem	Çapkun raht	Dirhem	Toplam dirhem
Vezir	1	1560	1	1380	2940
Kaptan Paşa	1	1520	-	-	1520
Darülsaade Ağası	1	1510	1	1210	2720

⁴⁵ Defterin sonundaki padişaha sunulan arzuhalde takımların onaltı adet olduğu ve bir de ayrıca mükemmel takımın yer aldığı belirtilir. Padişahın verdiği cevapta ise sadrazamın bir kat mükemmel ve iki kat ayrıca takım sunduğu belirtilir. Bu durum verilen son sonuca uyar. Defterin açıklamalı kısmında sadrazamın verdiği bir takımın ayrıntıları yer almaz. Bkz. BOA, *D.BŞM.*, 4898, s. 5 ve 8

⁴⁶ Hâzım İşgüven, *Otlukbeli Meydan Muharebesi (11 Ağustos 1473)*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s.158

⁴⁷ Bikkul, "Has Ahır", s. 125

⁴⁸ BOA, *MAD*, 22097, s. 26

⁴⁹ Bu tarihte, mükemmel rahtlar 1500 dirhemün üstünde iken çapkun rahtlar bu değerın altındadır

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yeniçeri Ağası	1	1530	-	-	1530
Defterdar Efendi	1	1600	1	1225	2825
Silahtar-ı Şehriyari	1	1775	-	-	1775
Sadrazam	1	1550	1	1200	2750
Kethüda Bey	1	1555	1	1200	2755
Kethüda Bey ⁵⁰	1	1565	1	1100	2665
Toplam	9		6		21480

Kaynak: BOA, *D.BŞM*, 4898, s.1-8.

Çeşitli kaynaklardan elde edilen, kıymetli eyer ve eyer takımları raht hazinesi defterine kaydedilirdi. Bu defterde, kayıtları tutulan eşyalar etraflıca anlatılır, hiçbir detay atlanmazdı.⁵¹ Bu şekilde tutulmasının en önemli nedeni kullanılan malzemelerin çok değerli olmasıydı. Özellikle, takımların raht kısmında değerli malzeme kullanımının yaygınlığından, rahtı oluşturan her bir parça tek tek kaydedilirdi. Bu parçalar, başlık, şakak, alındırık, boğaz ve sinebend olarak ifade edilirdi.⁵²

Raht-ı mezbûrun başlığında şekl-i kitâbe ser ve nakşında yirmi bir pâfte olup her bir pâftesinde yirmi ikişer elmasdan Elmas küt'ât dört yüz altmış iki kırkdokuzu vasat ve dörtyüz on üçü sagîrdir

Ve alınlığının fıstık şekli olan ortasında kebîrce elmas ve yedi vasat ve on iki sagîr elmas ki cem'an elmas küt'ât yirmi

Ve fıstık-ı mezbûr kenarında altı küt'a yaprak olup her bir yaprağında altışar elmasdan elmas küt'ât otuz altı yirmi üçü vasat ve on üçü sagîrdir

Yine fıstık-ı mezbûr etrafında olan sagîr elmas küt'ât on iki

Dîbde olan lâlede elmas tahtası küt'a bir

İki tarafında olan şakakların her birinde on üçer küt'a elmasdan elmâs küt'ât yirmi altı

⁵⁰ Kethüda Bey'in 7 Eylül 1779 tarihinde etmiş olduğu iki takım da kayıtlara geçmiştir. Bkz. BOA, *D.BŞM*, 4898, s. 7

⁵¹ Örnek belge için bkz. Ek 1

⁵² BOA, BOA, *MAD*, 1186, s. 3-12

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ortasında birer kebîr ve altışar sagîr elmas her bir şakakda altışar aded benefşe (menekşe) ve kenârında sekizer kît'a yarrak olup her bir benefşede ve her bir yarakda dahi üçer elmasdan sagîr elmas kît'ât kırk iki

Dört kît'a sopalarının her birinde beşer kît'a sagîr elmasdan elmas-ı sagîr kît'ât yirmi

Boğaz altında sekiz kît'a gülün her birinde yedişer elmasdan elmas-ı sagîr kît'ât elli altı

Sine bendinde kitâbe şekli sîro nakşında on sekiz kît'a pâfte olup her bir pâftesinde yirmi ikişer elmasdan elmas kît'ât üç yüz doksan altı (...) noksândır

yirmi dördü vasatca ve üçyüz yetmiş ikisi sagîrdir

İki kît'a sopalarının her birinde beşer elmasdan elmas-ı sagîr kît'ât

on

Göbeği miyânında olan kubbede elmas kît'ât on dokuz yalnız beş adedi noksândır

Ortasında kebîrce bir kît'a ve beş kît'a vasat ve on üç kît'ası sagîrdir

Yine raht-ı mezbûrun göbeğinden altı kît'a benefşe ve altı lâle ve kenarında on iki bayrak şekli olup her bir benefşesinde üçer ve her bir laleside ikişer ve her bir yaprakda dörder elmasdan elmas-ı sagîr kît'ât yetmiş sekiz

Cem'an yekûn

Raht-ı mezbûrda olan elmas-ı mütenevvi 'a

Kît'ât

1178⁵³

1718 yılında Mirahur-ı evvel Mehmed Ağa, III Ahmet ve annesi Emetullah Sultan'a hediye olarak gelen takımları tanzim etmişti. Hediye olarak gelen bütün eşyalar ayrıntılı olarak tek tek kaydedilmişti.⁵⁴

Raht hazinesindeki rahtlar üzerinde elmas, yakut ve zümrüt gibi değerli taşlar bulunmaktaydı. Elmaslar, hurda, sagir, vasatça, vasat, kebîrce ve kebîr

⁵³ BOA, MAD, 1186, s. 3-4

⁵⁴ BOA, MAD, 1667, s. 4-5

olarak büyüklüklerine göre sınıflandırılarak kayıt edilmekteydi. Bu bilgiler verildikten sonra toplam dirhem olarak ağırlığı da not edilirdi. Zümrüt ve yakutlar da yine büyüklüklerine göre kayıtları tutulmaktaydı. Altından yapılmış olan parçalar ise ayarları kontrol edilerek tutanaklara geçerdi.⁵⁵ Kayıtların bu şekilde tutulması hazinenin kıymet olarak ederini hesaplamayı güçleştirmektedir.

Raht Hazinesinde Yoklamalar

Raht hazinesinde bulunan rahtlar çeşitli nedenlerle kontrol edilirdi. Bu kontroller, üç grup amaca ayrılabilir. Birincisi, hazinedar değişikliği nedeniyle devir teslimine, ikincisi takımların eskiyen ve bozulanların tespitine, üçüncüsü ise padişaha layık olanların seçimine yöneliktir.⁵⁶

Yukarıda da belirtildiği hazinedar değişikliğinde kayıtlar yeniden gözden geçirilir ve eksiksiz bir şekilde hazine, yeni hazinedara teslim edilirdi. Detaylı bir şekilde hazırlanan⁵⁷ bu defterlerin hazırlanması sırasında hazinedar, mirahur ağa, başmuhasebeden bir halife, hazine katibi ve sarraçlar katibi nezaret ederdi.⁵⁸

Raht hazinesindeki eşyalar özenle korunurdu. Zaman içinde eskiyen ve bozulan takımlar kayıttan düşülür, yenilenirdi. Örneğin 18 Mart 1757 tarihinde kethüda tarafından *nevruziyye* olarak hediye edilen *Zirh enselikli, bâdemi örnek raht çıkun maa başlık* kaydı altına düşülen şerh'ten⁵⁹ bu takımın 9 Nisan 1762 tarihinde bozularak yenilediği anlaşılmaktadır. Aynı defterde düşülen bir diğer şerh'te, hediye olarak gelen yaldızlı sim zirh enselikli bir raht ve başlığın yine beş yıl sonra bozulduğu kaydedilir.⁶⁰ Bu durum, bir takımın ortalama beş yıl kullanıldığını düşündürmektedir. Bu süre takımın kullanım sıklığına göre kısahyor veya uzuyor olmalıdır.

Takımlar kullanılmak üzere hazineden çıktığında, eşyanın hazineden çıkış saati bilé kayıtlara geçerdi. Bu da raht hazine kayıtlarının ne kadar itina

⁵⁵ BOA, MAD, 1186, s. 3

⁵⁶ Yoklama defterleri olarak kayıtlara geçen defterler 1595, 1607, 1619, 1622, 1625 ve 1637 tarihlidir. Bkz. Bikkul, "Has Ahır", s. 125; Sönmez, *1717 Tarihli Deftere Göre*, s.13

⁵⁷ Sönmez bu defterlerin diğer defterlerden farklı olarak detaylı olduğunu belirtse, hediye olarak gelen ve padişaha layık olanların seçimi için düzenlenen defterlerde oldukça detaylı tutulmuştu. Örnek; BOA, MAD, 1186.; BOA, MAD, 1667

⁵⁸ Sönmez, *1717 Tarihli Deftere Göre*, s.14

⁵⁹ *Bozulup efendimize cedid raht mübaya'a olunmuştur*. Bkz. BOA, MAD, 22097, s. 16

⁶⁰ Bkz. BOA, MAD, 22097, s. 22

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ile tutulduğunu gösteren bir başka unsurdur. Takımlar alınıp kullanıldıktan sonra, hazineye teslim edilirken ayrıca bir yoklamaya tabii tutulurdu. Eksilen bir parçanın ya da bozulan bir unsurun olmadığından emin olunduktan sonra yerlerine konulurdu.⁶¹

1637 yılında yapılan raht hazinesinde yapılan yoklamaya göre; 75 adet murassa⁶² altın eyer, 5 adet muhtelif altın eyer, 18 adet gümüş eyer, 42 adet sağrı eyer, 53 çift murassa altın üzengi, 58 çift gümüş üzengi, 129 çift altın kaplama üzengi, 105 çift köhne altın kaplama üzengi, 6 adet altın tabılbaz, 2 adet gümüş tabılbaz, 1 adet altın kaplama tabılbaz, 30 adet dimeşki ve bakır tabılbaz, 104 adet altın ve gümüşten murassa başlık ve göğüslük, 107 adet saf altın başlık, 28 adet gümüş yıldızlı başlık, 15 adet altın kaplama gem, 43 adet demir kaplama gem, 65 adet murassa altın zincir, 5 adet gümüş zincir, 43 adet murassa altın meftul ve gerdanlık, 156 adet murassa altın ve gümüş bazubent, 134 adet murassa altın ve gümüş palan, 72 adet altın ve gümüş yıldızlı reşme, 69 adet murassa altın ve billur bozdoğan, 24 adet gümüş yıldızlı ve billur bozdoğan, 51 adet dimeşki ve topuz, 52 adet altın gaddare ve şiş, 3 adet murassa altın başlık bulunmaktaydı.⁶³

Padişah alay ve Cuma günlerinde tebaanın karşısına at ile çıktığından bugünlerde kullanılacak olan rahtlar özenle seçilirdi.⁶⁴ Bu seçimler yapılırken, önceki tutanaklar gözden geçirilir yeni durum ile karşılaştırılır ve bir eksiklik varsa şerh düşülürdü.⁶⁵

⁶¹ Bikkul, "Has Ahır", s. 125.

⁶² Pırlanta, elmas, zümrüt, yakut, inci, mercan gibi çok değerli taşlar bulunan takılara cevahir veya mücevherat denilirken bu taşların takı dışında daha büyük çapta taht, tac, kılıç, hançer, kemer, ayna çekmece, matara ve raht gibi gereçlerde kullanılmalarına murassa denilmiştir. Bkz. Necdet Sakaoğlu- Nuri Akbayar, *Osmanlı'da Zenaattan Sanata*, Körfezbank Yayınları, İstanbul, 1999, s. 131

⁶³ Bikkul, "Has Ahır", s. 126

⁶⁴ 1730 yılında padişahın alay ve Cuma günlerinde kullanımına layık olan raht takımlarını seçmek için yapılan yoklamada belirlenenlerin bazıları şunlardı: 109 çift sim bisatlı rikab, 156 adet bisatlı raht, 109 adet sim bisatlı gaddare, 206 adet abayı, 16 adet, sim bisatlı topuz, 3 adet sineklik, 3 adet balta, 39 adet sorguç, 8 adet enselik, 26 adet zincir, 20 adet kaltak, 191 adet nacak, 230 adet kutas, 36 adet yapuk, 11 adet kaplan postu. Bkz, BOA, MAD, 1186, s. 3-150

⁶⁵ *Raht-ı mezbûrun başlığında bir yâftesi olup beher yâftesi altışar kat'a sagîr damla yâkût ve altışar kat'a sagîr zümrüdden yüz yirmi altı kat'a damla yâkût ile yüz yirmi altı aded damla zümrüd ider.*

Bütün başlığında altı kat'a zümrüd ve bir kat'a yâkût noksâmı vardır ve bir kat'a yâkût ve bir kat'a zümrüdü dahi cedîden noksândır. Bkz. BOA, BOA, MAD, 1186, s. 7

Raht Hazinesinin Giderleri

Raht hazinesinin gelirlerini oluşturan *hediye* aynı zamanda gider kaleminin de oluşturmaktaydı. Gerek önemli görevlere atanarlara ve gerekse yabancı devlet adamlarına gönderilen hediyelerin önemli bir kısmı, at ve at binek takımlarından oluştuğundan *hediye verme* Raht Hazinesi'nin harcama kalemindendi.

Zübde-i Vekayit'e göre, Haziran 1685 tarihinde İran'dan elçi gelmiş, bu elçiye ve yanındakilere donatılmış atlar hediye edildiği gibi İran Şahı'na da mükemmel bir at gönderilmişti. Bu hediyeler,⁶⁶ Raht Hazinesi kayıtlarına göre de buradan karşılanmıştı.⁶⁷ Yine 1699 yılında Nemçe Çasarına gönderilen hediyeler arasında güzide at ve murassa raht takımları yer aldı.⁶⁸ 17 Nisan 1741 tarihinde İstanbul'a ulaşan Rus elçisine verilen elmas ve yakut ile donatılmış raht ve kalkan, yirmiden fazla altın gem yine raht hazinesinden çıktı.⁶⁹

Zaman zaman ise burada bulunan takımlar, ihtiyaca binaen bozdurulup yeniden yapılandırılmaktaydı. Bu değişimler padişahın fermanı ile gerçekleşmekteydi. Örneğin, Raht hazinesinde 1711 yılında hediye olarak gelen bir raht, saf altından yapılan enseliklerden iki tanesi, elmas yakutlarla

⁶⁶ *İstabl-ı Âmire-i mülûkânelerinden elçi-i mezbûra sîm zincir ve gerdâne ve bilanlı zümürürd ve yâkût ile müzeyyen altun kaplama dîvân rahtı ve yâkût ve pîrûze ile zer-nişân yeşim kabzalı altun kaplama gaddâre ve sîm topuz ve mînâ-kârî yaldızlı sîm rikâb ve kaşları sîm kabâreli katife eyer ve zer-dûzi 'abâyî ile müzeyyen bir esb ve kethudâsına dahi kemer-i raht ma'ahû reşme ve altun kaplama sîm gaddâre ve sîm rikâb ve katife eyer ve sırmalı çuka zînpuş ile müzeyyen bir esb ve sâbıkda dahi olageldiği de'b-i kadîm üzere 'Acem şahına dâhi hediye olmak için altun zincîr ve murassa bilan ve ökselik ve gerdâne ve yâkût ve zümürürd ve ile murassa mînâ-kârî altun raht ve elmas ile zümürürd müzeyyen altun gaddâre ve yâkût ve elmas ile murassa' sorguç ve yâkût ve zümürürd ve elmaslı topuz ve sîm kabzalı ve yâkût ve zümürürd ile müzeyyen altun gaddâre ve yâkût ve elmas ile murassa' yaldızlı sîm rikâb ve inci ve zümürürd ile müzeyyen katife eyer ve inci ve zümürürd ve yâkût ile müzeyyen sarı dîba 'abâyî ve al atlas astarlı zer-dûzi kırmızı çuka yapuk ve sîm yedek-keş ile müzeyyen esb-i sebük-reftâr ihsân ve ve bu cümle mücevher bisâtilar Hâs-âhûr hazinesinden verilüp Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s, 287*

⁶⁷ Bu tarihte dört takımın çeşitli parçaları bozdurulmuştu. BOA, MAD, 18493, s. 5

⁶⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s, 681-82

⁶⁹ Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, Hazırlayan: Mesut Aydınar, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 679

donatılmış gerdane ve alındırık 1718 yılında bozdurularak, elmas ve zümrütlerle murassa yeni bir raht yaptırılarak kayıtlara geçti.⁷⁰

Raht hazinesi, Topkapı yönetimi tarafından ihtiyaç duyulduğunda bozdurulacak bir fon olarak kullanıldı. Askeri ihtiyaçlar arttığı zaman veya ekonomik sıkıntıya düşüldüğünde, buradaki değerli takımlar nakite dönüştürüldü. Bu işlemde, raht takımı üzerinde bulunan değerli parçalar çıkarılarak, altın ve gümüş aksanlar ya miri için satışa çıkarılıyor⁷¹ ya da daphanede paraya çevriliyordu.⁷²

17. Yüzyılın sonları raht hazinesinin küçülmeye başladığı yıllardı.⁷³ Örneğin, 1687 yılında Anadolu'da ortaya çıkan dört bin kadar eşkıyanın birleşerek Eskişehir'e kadar gelip tüccar ve yolculara zarar vermesi üzerine adı geçen eşkıyanın etkisiz hale getirilmesi için gerekli finans kaynağı Raht hazinesinden karşılandı. Yine, eski defterdar Vezir Kılıç Ali Paşa'nın raht hazinesinde bulunan altın ve gümüş at binek takımları darphaneye teslim edilerek beş yüz elli dört kese, gerekli yerlerde harcanmak üzere hazineye aktarıldı.⁷⁴

İstabl-ı Amire'nin standart giderleri bulunmaktaydı. Bu giderler, tavla parası (saray ahır, *tavile*)⁷⁵, baha-i cev, baha-i şair (has ahurda bulunan hayvanların arpa ihtiyacı), baha-i şütürban (has ahurda bulunan develerin bakımı için harcanan gider), ihracaat-ı hademe-i istabl-ı amire, mühimmat-ı hademe-i istabl-ı amire gibi istabl-ı amirenin diğer ihtiyaçlarıydı. Fakat bu giderler, raht hazinesinden karşılanmazdı. 1622 yılı ruznamçe defterine göre istabl-ı amirenin giderleri dış hazine içinde yer almış ve bu giderler o yılın tüm harcamaları içinde %2, 29'unu oluşturmuştu.⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik olarak sıkıntıya düşmesiyle birlikte Has Ahur hazinesindeki altın ve gümüş eşyalar darphanede eritilmeye başlandı. 1687 yılında Edirne'ye gelen Fransız Elçisi

⁷⁰ BOA, MAD, 1667, s. 5

⁷¹ BOA, C.SM, 7911

⁷² BOA, İE. SM, 1763

⁷³ BOA, C.SM, 7911. Tarih:24 Aralık 1692; BOA, İE. SM, 1763. Tarih: 12 Ağustos 1688.

⁷⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 287

⁷⁵ Özcan, "İstabl", s. 204

⁷⁶ Mehmet İpçioğlu, *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri ((XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1996, s. 148

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Hasahur'daki altın ve gümüş takımların eritilip eritilmediğini sorduğu zaman Edirne'de bulunan 1000 çift murassa gümüş ve altından yapılmış koşum takımları gösterilerek asıl hazinenin İstanbul'da olduğu belirtildi.⁷⁷ Oysa ki yoklama defterlerindeki sayımlar, her bir parçayı ayrı ayrı değerlendirilmediyse, gerçeği yansıtmamaktadır. Bu devletin güçlü olduğunu göstermek için bir söylene söylenti de olabilir. Bir diğer açıdan bakıldığında Raht hazinesi, Osmanlı Devletinin zenginlik ölçüğü olarak bakıldığı ilk yerlerden biridir.

18. yüzyıla gelindiğinde ülkenin içinde bulunduğu durum at binit takımlarına da yansdı. Bu yüzyılın ortalarında yapılan raht hazinesi kayıtlarında artık saf altından ve değerli taşlarla süslenmiş takımlara rastlamak zordu. Saf altın takımları, yerlerini genellikle simli ve yaldızlı parçalara bırakmıştı.⁷⁸ Şu an Topkapı Sarayı Müzesi'nde bu koşum takımlarından defterlere yansıyan özellikte ve kıymette at binek takımı yer almamaktadır. Bulunan takımlar, 19 yy'a ait olup kıymet olarak değeri düşüktür.

Sonuç

Raht hazinesi, idare edilmesi açısından dış hazineye bağlı gibi görünse de, iç hazinenin fonlarından biri olarak işlev gördü. Hediyeleşmenin devlet geleneğinde önemli bir yerinin bulunması ve atın ulaşım ve savaşlardaki önemi doğrultusunda değerli bir hediye olması, raht hazinesinin oluşumunda en önemli etkendi.

Bayramlarda, ulufe törenlerinde, Cuma selamlığına çıkmada, padişahın halvet ilan ettiği günlerde hediye olarak getirilen elmas, yakut ve zümrütlerle donatılmış altın ve gümüşten rahtlar paha biçilmez değerlerlerdeydi. Bu değerli eşyaların depolandığı yer raht hazinesi oldu. At binit takımları, hem devletin, hem de devlet adamlarının zenginliklerini yansıtan önemli bir unsurdu. 16. ve 17. yüzyılda raht hazinesinde bulunan raht takımları saf altın ve gümüşten iken 18. yüzyıldan sonra bu takımların maddi değeri düştü. 18. Yüzyılda gelen hediyeler arasında saf altından yapılmış raht nadirdi. Bu dönemde yaldızlı yani altınmış gibi görünen rahtlar revaçtaydı.

Has ahurda bulunan raht hazinesinin hesap ve kayıtları, Has Ahur hazinedarı ve raht katibi tarafından tutulurdu. Hazine'de sadece padişaha ait takımlar bulunmaz devlet ricalinden önemli kişilere ait olan takımlar da yer

⁷⁷ Mehmet Ağa, *Tarih-i Silahtar*, C. II, İstanbul 1928, s. 232-233

⁷⁸ Bkz. BOA, *MAD*, 22097, s. 22

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

alırdı. Malı müsadereye uğrayan devlet adamlarının raht takımları da hazineye kalırdı. Raht hazinesinde bulunan eşyalar, her ne kadar padişahın özel kullandığı eşyalar ise de buranın mührü sadrazamdaydı. Hazine, baş muhasebe kaleminin kontrolü altındaydı.

Has Ahur hazinesinin kayıtları çok dikkatli tutulmuştur. Takımların desenleri, modelleri, kullanılan kumaşın cinsi ve demir aksanları detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Kullanılan elmas, zümrüt ve yakut parçaları tek tek büyüklüklerine göre belirtilmiştir. Her ne kadar böyle detaylı açıklansa da eşyalara bir fiyat, değer olarak biçilmemiş fakat dirhem olarak miktarı kayıt edilmiştir.

Hazinedeki eşyalar aynı zamanda kullanım eşyaları olduğundan sık sık kontrol edilirdi. Kullanımdan kaynaklanan eksiklikleri hemen tespit edebilmek için takımlar yerine konulurken, gözden geçirilerek yerleştirilirdi. Noksan bir parça varsa bu deftere şerh düşülürdü. Raht hazinesinde bulunan takımlar 5-6 yıl kullanıldıktan sonra eskimesinden dolayı, bozdurularak hassa saraçları tarafından yeniden değerlendirilirdi.

Raht hazinesinin temel kaynağı alınan hediyeler olduğu gibi harcama alanı da verilen hediyeler olmuştur. Bunun yanında devletin son dönemlerinde savaş masraflarının karşılanmasında bu fondan yararlanılmıştı. Devletin zayıflamasıyla birlikte raht hazinesi de küçülmüştü. Bu durum hem ekonomik açıdan devletin içinde bulunduğu durum ile ilişkili hemde arabanın atların yerini almasıyla ilişkili olmalıdır. Bugün Topkapı Sarayı'nda bu hazineye ait çok fazla bir şey bulunmamaktadır.

Kaynakça

BOA, Cevdet Saray, (C.SM), 1322.

BOA, C.SM, 3205.

BOA, C.SM, 4687.

BOA, C.SM, 7911.

BOA, Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM), 48

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı Hümayun (HH), nr. 24052.

BOA, İbnülemin Saray (İE. SM), 1763.

BOA, (İE. SM), 1734.

BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD), 1186, s. 3-150.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

BOA, MAD, 1667, s. 92.

BOA, MAD, 4614, s. 98.

BOA, MAD, 18493.

BOA, MAD, 22097, s. 9-52.

Ahmet Cevdet (Paşa), Faideli Bilgiler, Hakikat Yayınevi, İstanbul 2009.

Bikkul, Ahat U., "Topkapı Sarayı'nda Has Ahır", Güzel Sanatlar, MEB, 1949, S. 6, s. 118-131.

Busbecq, Ogier Ghislain de, Türk Mektupları, Çeviren: Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitapevi, İstanbul 1939.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayiât, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Elçin, Şükrü, "Türklerde Atın Armağan Olması", Türk Kültür Araştırmaları, 1964, S.1, 142-147.

Esad Efendi, Teşrifat-ı Kadime, Tıpkı basım, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979.

Esemenli, Deniz, "Osmanlı Sarayı'nda At ve Raht", At ve Sanat, Portakal Dünya Sanatı, S. 11, Güz 1998, s. 100-125.

Eskicioğlu, Osman, "Altın", DİA, C. 2, İstanbul 1989, s.536-537.

Hinz, Walter, İslâm'da Ölçü Sistemleri, Çeviren: Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

İpçioğlu, Mehmet, Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri ((XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

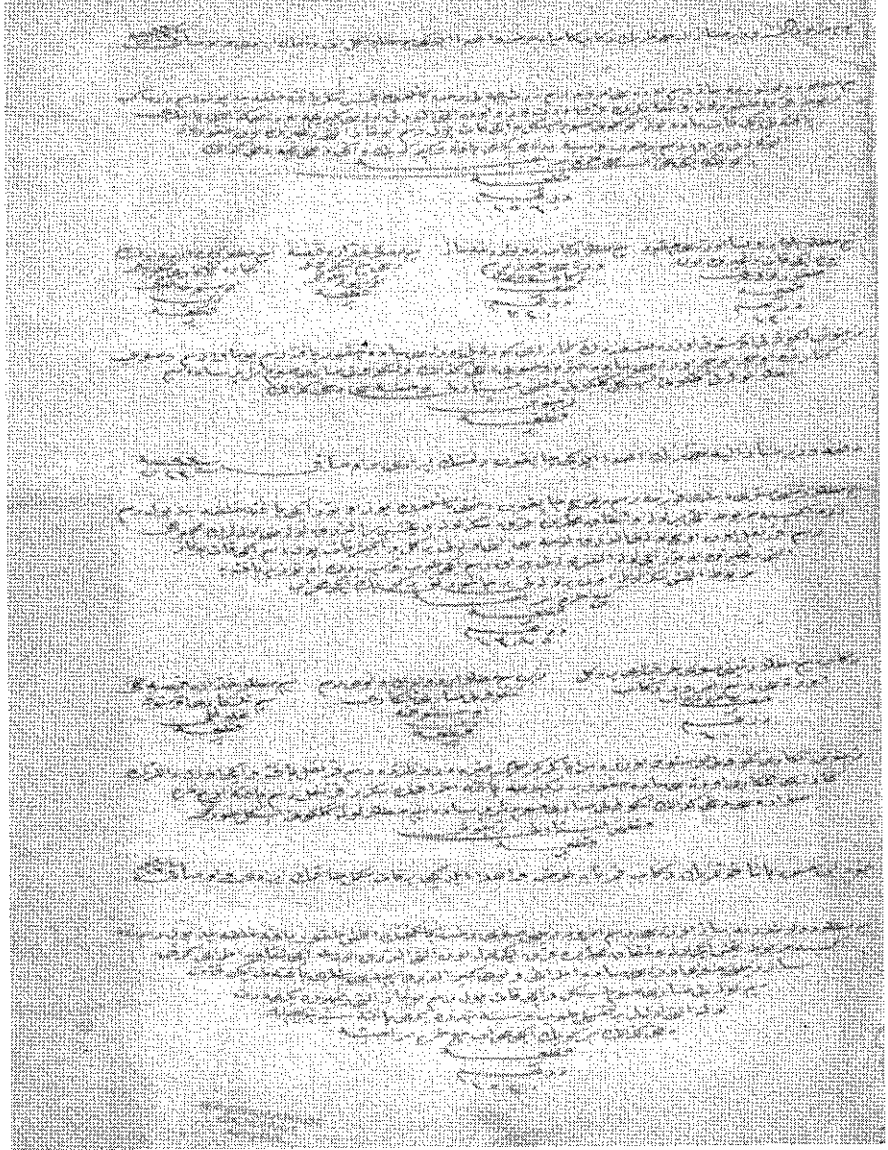
İşgüven, Hâzım, Otlukbeli Meydan Muharebesi (11 Ağustos 1473), Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Köseoğlu, Cengiz, Topkapı Sarayı İmparatorluk Hazinesi (Hazine-i Hümayun), Akbank Yayınları, İstanbul [t.y.].

Mehmet Ağa, Tarih-i Silahat, C. II, İstanbul 1928.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Özcan, Abdülkadir, "İstabl", DİA, C.19, Ankara 1999, s. 203-206.
- Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3, MEB Yayınları, İstanbul 1971.
- Sakaoğlu, Necdet - Akbayar, Nuri, Osmanlı'da Zenaattan Sanata, Körfezbank Yayınları, İstanbul, 1999,
- Salihlioğlu, Halil, "Ceyb-i Hümayun", DİA, C.7, İstanbul 1993, s. 465-467.
- Sertoğlu, Mithat, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1958.
- Sönmez, Ebru, 1129/1717 Tarihli Deftere Göre Raht Hazinesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- Subhî Mehmed Efendi, Subhî Tarihi, Hazırlayan: Mesut Aydın, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, TTK, Ankara 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlı Devleti Maliyesi'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", Belleten, C.XLII, S.165, TTK, Ankara 1978, s. 67-93.
- Wratislaw, Wenceslaw, Anılar "16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çizgiler", Çev: M. Süreyya Dilmen, Karacan Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1981.
- Yerasimos, Stephanos, Berthier Annie, Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayında Yaşam, Çeviren: Ali Berktaş, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2004.

Ek 1. 1779 Yılında Raht Hazinesi'ne Hediye Yolu ile Kayıt Edilen At Binek Takımları

Kaynak: BOA, *D.BŞM*, 4898, s.1. Tarih: 4 Ekim 1779.

İKTİSADI DÜŞÜNCE AÇISINDAN ZIYA GOKALP VE İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

Prof. Dr. Eyüp ÖZVEREN*

Arş. Gör. Hüseyin Safa ÜNAL

I. Ziya Gökalp, Sosyoloji ve İktisat

Ziya Gökalp 23 Mart 1876 tarihinde Diyarbakır'da doğmuştur¹. Henüz 16 yaşında iken kaleme aldığı ilk yazısı, Ali Şefkati'nin Cenevre'de çıkarmakta olduğu "İstikbal" gazetesinin 23 Eylül 1895 tarihli 31. sayısında yer almıştır². Bu tarihten sonra da kuramsal düşünceye önem vererek çalışmalarını sürdürmüştür. 1908'de Meşrutiyet'in ilanının ardından İttihat ve Terakki Komitesi'nde görev almış ve Selanik'te 1911-12 yılları arasında "ilm-i içtimai", başka bir deyişle "Sosyoloji Bilimi" dersleri okutmuştur³. Gökalp'ın Meşrutiyet'in ilanından sonra, özellikle Selanik ve İstanbul'daki deneyimleri, onun kişiliğinin ve duruşunun belirlenmesinde önemli olmuştur. Bu bakımdan, Diyarbakır'daki Ziya ile Selanik'teki Ziya bambaşka iki kişidir. Birincisi Tanzimat dünyasında yaşayan bir Osmanlı milliyetçisidir; ikincisi ise açıkça bir Türkçüdür⁴. Diyarbakır'da geçirdiği ilk dönemi "müspet ilimler" ve "dinî kültür" arasında meydana gelen gelgitlerle tasvir etmek doğrudur. Bu dönemde Namık Kemal'den çok etkilenmiştir. Henüz biçimlenmekte olan düşüncelerini daha o zaman bir okul töreninde "Padişahım çok yaşa!" demek yerine "Millet çok yaşa!" diyerek ifade etmiştir⁵. Selanik'te, "Genç Kalemler" dergisinin de etkisi ile Gökalp'ın fikir dünyasında Türkçülük ağır basmaya başlamıştır. 1919-1922 yılları arasında Malta'da bir sürgün dönemi geçirmiştir. Bu dönemde, elverişsiz koşullar altında sürdürdüğü sistemli düşünme etkinliği ve düzenli sohbetleri,

*Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ankara/Türkiye Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ankara/Türkiye

¹ Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*, 2. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul 1964, s. 4

² Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Üzerine*, s. 59-60

³ Hilmi Ziya Ülken, *Seçme Eserleri-1 Ziya Gökalp*, Gözden geçirilmiş 1. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. XIV

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye 'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. baskı, Ülken Yayınları, İstanbul 1979, 304

⁵ *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*, s. 5

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

hayatının son dönemindeki faaliyetleri ve yayınları üzerinde etkili olmuştur. Sürgünden döndükten sonra bir süre Ankara'da bulunmuş ve Milli Mücadele'ye destek vermiştir. 25 Ekim 1924 tarihinde tedavi görmekte olduğu İstanbul'da ölmüştür.

Gökalp'ın Türk fikir hayatı üzerindeki etkisi, İttihat ve Terakki Partisi'nde almış olduğu görevler ve bıraktığı etkinin çok ötesinde bir güce sahiptir. Yirminci yüzyıl boyunca kaleme alınmış pek çok eser; onu geriye bakarak, özellikle Türkiye'de sosyolojinin gelişmesi ve eğitiminin verilmesi açısından çok önemli bir köşe taşı olarak değerlendirmiştir. Örneğin İstanbul Üniversitesi'nin önde gelen hocalarından Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Gökalp'ı, Darülfünun'da verdiği dersleri, metot ve müfredat çalışmalarını göz önünde bulundurarak sosyoloji öğretiminin Türkiye'deki öncüsü olarak niteler⁶. Hilmi Ziya Ülken ise Gökalp'ın Türk sosyolojisinin kurucusu olduğunu söyler⁷.

Gökalp, döneminin önde gelen Batı düşünürlerini şu ya da bu şekilde bilmektedir. Bunların kimini doğrudan okumuş, kimini de ikincil kaynaklardan ya da yakın çevresinden öğrenmiştir. Emile Durkheim'dan önce Alfred Fouillee, ve özellikle Jean-Jacques Rousseau ve Immanuel Kant'ın etkisinin Gökalp'ın düşüncesinde kalıcı bir yere sahip olduğu bilinmektedir⁸. Ülken de Gabriel Tarde'ın Gökalp'ın ilk düşüncelerinin oluşumundaki katkısına dikkat çeker. Bu etkilerin yerini daha sonra özellikle Fouillee'ye bıraktığını, Auguste Comte ve Friedrich Nietzsche'nin de, az da olsa Gökalp üzerinde etkisi bulunduğunu ileri sürer⁹. Ancak Gökalp üzerinde asıl etki Durkheim'ınki olmuştur.

Durkheim etkisi Gökalp düşüncesini temelden etkilemiş ve ona "sosyolojik" bir nitelik ve derinlik kazandırmıştır. Bununla birlikte, Durkheim ile Gökalp arasında, aynı metodun farklı toplumlara uygulanmasından ileri gelen temel farklılıklar olduğunu da burada gözden kaçırmamak gerekir. Gökalp sosyolojisi hiçbir zaman Durkheim sosyolojisinin Türkiye şubesi olmadı ve olamazdı. Bunun temel nedeni Fransa ile Türkiye arasındaki yapısal farklılıklardır ki bu farklılıkların

⁶ Z. Fahri Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp için Yazdıklarım ve Söylediklerim*, 1. Baskı, Türkiye Muallimler Birliği Neşriyatı, İstanbul 1955, s. 154

⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, s. 367

⁸ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye 'de Korporatizm*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 51

⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, s. 304

toplumsal yapı ve süreçleri konu edinen sosyolojinin biçimlenmesi üzerinde olmazsa olmaz bir etkisi vardır. Gökalp'ın kendisi de tamamlanmamış "Ahlaka ve Terbiyeye Tatbik Edilmiş Muhtasar İctimaiyat" başlıklı sosyoloji ders kitabında, yazdığı eserin hem "tercüme" hem de "telif olduğunu dile getirir. Eseri, Durkheim'in bilimsel tekniğini kullandığı için tercüme, metotları Türk, İslam ve Osmanlı medeniyetlerine uyguladığı için ise özgündür¹⁰. Durkheim etkisiyle sosyolojik bir zeminde pekişen Gökalp düşüncesinin asıl önemi, Türkiye'de adeta yerli bir "ıctimaiyat mektebi" haline gelmesindedir¹¹. Bu bakımdan, Türkiye'de kuruluş ve gelişme evreleri boyunca sosyolojiyi bir Gökalp Okulu olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Sosyolojiyi bir disiplin olarak ele alan Gökalp'ın kendisi de bu konuda da Durkheim'in sosyolojiyi hızlandırıcı (katalizör) görevine ve önemine vurgu yapar. "Bugün ilim âleminde sosyoloji denildiği zaman hatıra yalnız Durkheim okulunun sosyolojisi gelir" diyerek Gökalp bu etkiyi özetler¹².

Gerçekten de aynı dönemde Durkheim, Fransa'da sosyolojinin yeni bir biçim alarak akademik ortam ve çevrelerde kurumsallaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte Fransa'da sosyolojinin geçmişi, onun isim ve düşün babası olan Auguste Comte'a ve izleyicilerine dayanır. Kısacası, Fransız sosyolojisinin güçlü bir Durkheim öncesi safhası vardı. Üstelik Fransız sosyolojisi Avrupa ölçekli gelişmelere açık olduğu için Durkheim etkisinden daha çabuk sıyrılmıştır. Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyolojinin bir bilimsel disiplin olarak Gökalp'tan önce yeri yoktu. Sosyoloji Gökalp'la birlikte gelişince, onun etkisinden sıyrılmaması da çok daha uzun bir zaman almıştır ve hiçbir zaman da bütünüyle gerçekleşmemiştir. Avrupa ölçeğinde ise Durkheim etkisini kısa sürede gölgeleyen Max Weber etkisi olmuştur. Bu bağlamda Avrupa'da sosyolojinin taşıyıcılığı geleneksel yuvası Fransa'dan Almanya'ya geçmiştir. Gerek Gökalp düşüncesini gerekse sosyolojinin genel olarak gelişimini ele alırken sosyal bilimlerin hem Avrupa'daki hem de Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'deki serüvenini daha iyi anlayabilmek için gözden kaçırılmaması gereken iki nokta olduğunu düşünüyoruz.

Birincisi, Gökalp düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kültür ve düşünce ikliminde biçimlenmiştir. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı düşün

¹⁰ Serdar Sağlam, "Ziya Gökalp (1876-1924)", M. Çağatay Özdemir, *Türkiye 'de Sosyoloji (İsimler-Eserler)*, 1. Cilt, 1. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008, s. 181

¹¹ Z. Fahri Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp için Yazdıklarım*, s. 12

¹² Serdar Sağlam, *Türkiye 'de Sosyoloji*, s. 175

hayatı Batı etkisine girerken ister istemez bu etki belli bir süzgeçten geçerek Osmanlı dünyasına yansıdı. Yüzyıl boyunca Avrupa'nın kültür dili Fransızca olageldiği için, tıpkı başka milletlerin mensupları gibi Osmanlı aydınları da Batı'yı öncelikle Fransızca kaynaklardan izlediler. İlk Osmanlı iktisatçıların Adam Smith'i bile Jean-Baptiste Say ve izleyicilerinden öğrenmiş olmaları bunun güzel bir örneğidir. Hem Fransız düşünürlerinin Osmanlı aydınları üzerindeki etkisi daha büyük oldu, hem de Fransızca yazmayan düşünürleri de Fransızca üzerinden öğrendiler. Ziya Gökalp'ın durumu da pek çok benzerinden farklı değildi. Bu bakımdan, en çok etkilendiği düşünürlerin arasında Fransız bilim insanlarının önde gelmesi bir rastlantı değildir. Gökalp, benzeri pek çok Osmanlı aydını gibi Fransızca biliyordu. Durum böyle olunca, Durkheim etkisine girmesi çok daha kolaylaştı. Burada bizce asıl önemli olan, bu kolaylaştırıcı unsura rağmen Gökalp'ın kimi önemli Osmanlı aydınları gibi Fransız düşüncesinin alanı içinde, onun malzemesini kullanarak, yine Fransız düşüncesinden kendini farklılaştırmaya gayret etmesidir.

İkincisi, sosyolojinin evrimini inceleyen kaynaklar, ister dünyada isterse Türkiye'de olsun, günümüzdeki sosyal bilimler haritasını bir veri olarak alırlar ve şimdiki sınırların ve bilim dallarının tarihini geriye doğru götürürler. Oysaki Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda bile henüz sosyal bilimler kurumsal anlamda birbirlerinden tümüyle ayrılmış değillerdi. Aralarında sonradan sosyolojinin büyük isimleri olarak ilan edilen Durkheim ve Weber'in de bulunduğu pek çok kişi akademik hayatlarının önemli bir kısmını politik iktisat kürsü ve dernekleri içinde geçirdiler. Onlar açısından iktisat ile sosyoloji arasındaki sınır pek bir anlam ifade etmediği gibi, birkaç kez de yer değiştirdi. Bu nedenle, özellikle 1890-1920 döneminde Durkheim ve Weber'in yanı sıra Vilfredo Pareto, Joseph Schumpeter,

François Simiand ve Thorstein Veblen'i de ele alan Fransız çıkışlı önemli bir çalışma¹³, bu isimlerin içinde etkinlik gösterdiği bilimsel alana 'iktisat' ya da 'sosyoloji' demek yerine 'iktisadi sosyoloji' demeyi yeğlemiştir. Dikkat edilirse bu zaman dilimi Gökalp düşüncesinin gelişimi ile de örtüşerek onun 'iktisadi sosyolog' olarak tanımının daha doğru olacağı konusunda bize önemli bir ipucu vermektedir.¹⁴

¹³ Jean-Jacques Gislain ve Philippe Steiner *La sociologie économique*, Presses Universitaires de France, Paris 1995

¹⁴ Ziya Gökalp'ın düşüncesinin iktisadi sosyoloji açısından değerlendirmesi için bkz. Âmiran Kurtkan, "Ziya Gökalp ve İktisat Sosyolojisi", Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp için Yazılanlar-Söylenenler III*, 1. Baskı, Ziya Gökalp Derneği Yayınları, Ankara 1978, s. 128-

Bilindiği gibi, o zamanki adıyla politik iktisat, İngiltere’de Sanayi Devrimi sonrasında gelişirken, sosyoloji Fransa’da Fransız Devrimi ertesinde doğdu ve oradan kıta Avrupa’sına yayıldı. Genel olarak, iktisadın güçlü olduğu İngiltere gibi bir yerde sosyoloji yirminci yüzyıl ortalarına kadar kabul görmezken, sosyolojinin geliştiği Fransa’da da iktisat hep güdük kaldı. Sosyoloji daha çok iktisadi evrimini kendiliğinden gerçekleştiremeyen yerlerde, bir çeşit görelî azgelişmişliğin açıklanma çabalarından beslendi. Özellikle 1870’den sonra iktisadın politik iktisattan kopup arınarak matematiselleşebilmeye elverişli bir soyutluk arayışına girmesi ile birlikte uzun dönemli bir bakışı gerektiren ve kurumsal çerçevedeki değişikliklere de duyarlı olması gereken gelişme boyutu devre dışı kaldı. Böylece, iktisat, gelişme özürlü örnekler açısından asıl can alıcı soruya cevap verebilmekten git gide uzaklaştı. Öte yandan politik iktisat bağlamında yetişmiş sosyal bilimciler hiçbir şey olmamış gibi arayışlarını sürdürmeye devam ettiler. Onlar için asıl önemli olan, iktisadi azgelişmişliğin iktisat dışı kurumsal etkenlerle izahı çabasıydı. Bu bakımdan, ilkin İngiltere’ye göre ilk azgelişmiş ülke olan Fransa’da, çok daha sonra da onun etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de sosyolojinin görelî güçlenişi bir rastlantı değildir¹⁵. Ancak sosyoloji, bu tür bir açıklamayı yapan düşünürler yetişme ve etkinlik tarzı bakımından sosyolog oldukları için güçlenmedi. Tersine, bu tür bir düşünsel etkinliğe sonradan sosyoloji adı verildiği için, bu tür düşünürler de yine sonradan sosyolog ilan edildi.

Bu nedenle biz, Gökalp’ın sonradan sosyolojinin kurucusu ilan edilmesinin arkasında yatan sürecin çok daha genel geçer boyutuyla birlikte iyi bilinmesinde yarar görüyoruz. Bu durum geriye dönük olarak Gökalp düşüncesindeki bazı unsurların ötekiler aleyhine öne çıkması sonucunu da doğurmuştur. Bize göre, Gökalp düşüncesinin zamanında belki de en güncel olan çok önemli bir kısmı aslında sosyolojik değil iktisadi düşünce bağlamında ele alınması gereken yönelimlerini kapsamaktadır. Üstelik burada çok ilginç, başka bir özellik karşımıza çıkmaktadır. Gökalp asıl bu alanda, daha iyi izleyebildiği Fransızca kaynak ve duruşlarının etkisinden sıyrılmakta, Almanya ile özdeşleştirilen ve Osmanlı bağlamında kendisinden bağımsız olarak gelişen bir yaklaşımın çekim alanına girmektedir. O

---

134. Ancak bizim burada kastettiğimiz sosyolojinin bir alt alanı olarak iktisadi sosyoloji değil, genel olarak sosyolojiye onun farklı alt alanlarını kesecek şekilde geliştirilen iktisadi bir yaklaşımdır. Bu nedenle, belki de “iktisadi sosyoloji” derken aynı zamanda “sosyal iktisat” alanını kastettiğimizi söylemekte yarar var.

¹⁵ Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu’nda önce politik iktisat, çok sonra sosyoloji tanınmış, ancak sosyoloji sonradan güçlenerek bir süre için öne geçmiştir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz-Fransız iktisadına ve onun "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler"-ci iktisat politikası açılımına karşı çıkan güçlü bir yerel akım vardı ve bu akım, Alman bilimsel etkisiyle besleniyordu.¹⁶ Gökalp kendisini işte bu yerel dinamiğin içinde bularak, aslında doğrudan izleyemediği bir yabancı etkinin de kuşakları arası en önemli taşıyıcısına dönüşmüştür. Burada Gökalp'ın öncelikle okuduğu uluslararası nitelikli bilimsel eserlerden çok kendi çevresindeki isimlerden etkileniyor olması ayrı bir vurgu gerektirmektedir. İşte bu daha çok sözel etkileşime ve yerel yayın ortamına dayalı bağlam, bizim sonradan sosyoloji tarihçilerinin gölgesinde izini kaybettiğimiz, aslında kendi zamanında çok önemli bir işlevi yerine getirmiş olan iktisatçı Gökalp'ı bugün artık yeniden keşfetmek için çok önemlidir.

II. İzmir İktisat Kongresi

Resmi adı Türkiye İktisat Kongresi olan İzmir İktisat Kongresi, İzmir'in kurtuluşunun üzerinden henüz altı ay geçmişken Lozan barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada toplanmıştır. 15 Şubat 1923'te toplanması planlanan kongre gecikecek olan delegelerin dekatılabilmesi amaçlanarak 17 Şubat 1923 tarihine ertelenmiştir. 16 iş günü sürecek olan kongrenin açılışına bini aşan delege, beş yüzü kadın üç binden fazla izleyici katılmıştır. "Sayısı 375 olan kazalardan, her meslek ve sanat zümresinden seçilmiş şahsiyetler, işçiler 1.135 kişilik kalabalık kadro ile İzmir'de toplanmışlardı"¹⁷. Yalnız bu kalabalık bile Kongre'ye verilen önemi göstermeye yeterlidir. Kongre, 17 Şubat günü saat 10'da, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün fahri başkanlığında açıldı. Kongre başkanlığı için gösterilen altı adaydan hiçbiri üzerinde uzlaşılmasını üzerine, Kazım Karabekir çoğunluğun desteği ile Manisa sanayicilerini temsilen delege olarak katıldığı kongreye başkan seçilir¹⁸. Kongre 36 celse yapmış, yedi komisyonun on altı gün boyunca tartıştığı kırk sekiz konuyu yirmi üçe indirgemiş ve karara bağlamıştır. Karabekir'in kongrenin kapanış konuşmasında "İktisadi Misak" olarak adlandırdığı on iki karar maddesi ortaya çıkmıştır. Bu maddelerde bağımsızlık, barış, ilerleme, milli hâkimiyet,

¹⁶ Eyüp Özveren, "Ottoman Economic Thought and Economic Policy in Transition: Rethinking the Nineteenth Century", Michalis Psalidopoulos ve Maria Eugenia Mata, der. *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe: The Nineteenth Century*, Routledge, Londra 2002, s. 138-140

Kâzım Karabekir, *Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi İktisat Esaslarımız*, 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 189

¹⁸ Kâzım Karabekir, *İzmir İktisat Kongresi*, s. 178-183

savurganlıktan kaçınmak, yabancı sermayenin ekonomideki yeri, çalışmak ve “iktisaden memleketi yükseltmek” gibi kavramlara vurgu yapılmıştır¹⁹.

11. Madde toplumsal sınıflar hakkındadır:

“Madde 11. Türkler, hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler; meslek, zümre itibariyle elele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar”²⁰.

Kongre’ye İzmir’in ev sahipliği yapmasının nedeni başkent ve en önemli iktisadi merkez olan İstanbul’un henüz düşman işgali altında olmasıdır. Diğer yandan, İzmir tarihi bir ticaret merkezi ve Anadolu’nun Akdeniz’e açılan kapısı olduğu için tercih edilmiştir. İzmir, ihracata dayalı bir ekonomik büyüme modelinin yapısal öncüllerini taşımakta ve temel özelliklerine elverişli bir coğrafi ve stratejik konumda bulunmaktadır. Kongre’nin öncelikli amacı devletin oluşmakta olan ekonomi politikalarını her toplumsal sınıfın temsil edildiği bir zeminde biçimlendirmektir. Bunun için de ilkin iktisadi durumun bir resminin çekilmesi, başka bir deyişle ekonominin bir durum saptamasının yapılması gerekmektedir. Bununla, sadece bir istatistiksel döküm ya da tasvir amaçlanmayıp aynı zamanda değişik toplumsal kesimlerin beklentileri de belirlenmek istenmiştir. Bu yolla, oluşacak yeni politikalarda her sınıfın görüşü alınmış olacak ve temsilyette elden geldiğince eşitlik sağlanacaktır. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt) bu amaçları TBMM’deki 3 Şubat 1923 tarihli konuşmasında şöyle ifade eder:

“İstedik ki, aynı zamanda, büyük içtimada yekdiğerini tanımayan memleketin öz evlâtları birbirlerini tanısınlar ve memleketin iktisat ihtiyaçlarını bir kere de bir arada düşünsünler, bir arada toplu olarak iktisat işlerini halletsinler. Salâhiyetleri haricinde olan kısımlar hakkında Büyük Millet Meclisi ve Hükümetinin, muhtıralar vererek lâzım gelen cihetlerde, nazar-ı dikkatlerini celbetsinler”²¹.

Savaşın ve büyük yangından yeni çıkmış İzmir’de son derece elverişsiz koşullar altında böylesine iddialı bir kongrenin toplanılmak istemesi ve bu isteğin büyük bir özveri, heyecan ve coşku ile gerçekleştirilmesi, Kongre’ye verilen önemi göstermektedir. O zamanki gazete ve dergilerde de bunun izlerine rastlamak mümkündür. Kısacası, Kongre çok güç şartlar altında,

¹⁹ Kâzım Karabekir, *İzmir İktisat Kongresi*, s. 207-212

²⁰ Kâzım Karabekir, *İzmir İktisat Kongresi*, s. 213

²¹ A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler- Belgeler-Yorumlar*, 4. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s. 11

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

büyük beklentilerle gerçekleştirilmiş ve gününde geniş bir kitle tarafından yakından izlenmiştir²².

Buna karşılık, sonradan kaleme alınan Türkiye iktisat tarihi yazınında Kongre'ye çok az yer verildiği görülmektedir. Burada birkaç örneğe yakından bakmak, ne demek istediğimizi daha iyi gösterecektir. Yahya Sezai Tezel kongrenin amacının uygulanacak ekonomi politikalarının oluşturulması sürecinde hükümet kadroları, toprak sahipleri, tacirler ve sanayiciler arasında ortak bir görüş belirlemek olduğunu söyler. Bu amaçla toplanan Kongre'nin kararları genel olarak "Kemalist yönetici kadro" tarafından uygulanmaya çalışılmış ancak işçiler hakkında verilen kararlar ve tartışmalar bu bakımdan bir istisna teşkil etmiştir²³. Dikkat edilirse, Tezel için Kongre ortak bir zemin arayışından ibarettir. Tezel buna ek olarak Kongre'de bulunan en zayıf sınıfın temsiliyetine odaklanmaktadır. Oysa Kongre'nin başarı veya başarısızlığının ölçütü en zayıf faktörle ilişkilendirilemez. Diğer bir kaynak, Çağlar Keyder'in Türkiye'nin uluslararası iktisadi işbölümünde bir çevre ekonomisi olarak biçimlenişini ele alan çalışmasıdır. Büyük Buhran öncesi 1920'li yıllarla sınırlı bu çalışmada, dönemin, zamanında en önemsenmiş iktisadi olayı olan Kongre doğrudan ve ayrı bir bölümde ele alınmaz. Kongre ile ilgili tek tük göndermeler dolaylı bağlamlarda ve ikincil kaynaklar üzerinden yapılır. Keyder de sözü bir yerde işçiler konusunda verilen kararların uygulanmadığı veya çok küçük bir kısmının (haftada altı gün çalışmanın resmileşmesi gibi) uygulandığı görüşüne getirir. Diğer yandan, sanayicilerin hazırlamış oldukları rapor ve 1913 tarihli kanunun sanayiciler lehine değiştirilmesi talebi ancak 1927 senesinin Mayıs'ında dikkate alınacaktır²⁴. Kısacası, Keyder'e göre Kongre kararları iktisat politikaları üzerinde çok sınırlı ve yavaş bir sonuç doğurmuştur. Keyder'in genel yaklaşımına göre asıl belirleyici olan uluslararası ekonomik ortam ve işbölümü olduğu için, iktisat politikaları zaten önemli bir fark yaratamayacağından ötürü pek önemsenmez. Durum böyle olunca, İzmir İktisat Kongresi gibi bir olay, dikkate değer olmaktan bu yaklaşım gereği uzaklaşır. Türkiye ekonomisinin genel niteliklerini uzun dönem bakımından irdeleyen Yakup Kepenek ve

²² Eyüp Özveren, "İktisat Kongresi'nden Büyük Buhran'a İzmir: Bir Liman Kenti Üzerine Gözlemler ve Düşünceler", *Dünden Bugüne İzmir'in Sosyal ve Ekonomik Gelişimi*, İzmir İktisat Kongresi Araştırma Merkezi Yayınları, İzmir, s. 2007

Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 148-152

²⁴ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929*, 1. Baskı, Yurt Yayınevi, Ankara 1982, s. 86

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Nurhan Yentürk, toplumsal sınıflar arasında görüş birliğinin, sorun ve isteklerin bütünlük içerisinde belirlenmesinin kongrenin iki amacından biri olduğuna vurgu yapar. Bu amaç içeriye yöneliktir. Diğer amaç ise dış sermaye kesimlerine güvence vermektir²⁵. Kongrenin sonuçlarına bakılacak olursa, her kesim (tüccar, çiftçi, sanayici, işçi) isteklerini kendi çıkarlarına göre dile getirmiş ve bir görüş birliğine varılamamıştır. Ancak, üzerinde anlaşılabilir iki konu vardır. Birincisi, Osmanlı'dan miras kalan ekonomik yapı milli düşünce ile benimsenmektedir. İkincisi, ekonomide etkinliğin sağlanması için yasal ve kurumsal düzenlemelere ihtiyaç vardır²⁶. İçeriye yönelik amaçtaki tıkanıklık ve kurumsal düzenleme ihtiyacı, Kongre'nin iktisat politikaları üzerinde somut bir sonuç doğurmasını hem sınırlandıracağı hem de geciktireceği için, ister istemez dış amaç bu değerlendirmede Kongre'nin asıl sonucu olarak ima edilmektedir. Öte yandan, böylesine kapsamlı ve güç bir etkinliğin sırf dış güçlere sonucu öngörülemeyecek bir mesaj vermek için gerçekleştirilebilecek olması pek inandırıcı gözükmemektedir. Burada amaçtan çok bir sonuç ile karşı karşıya olmalıyız. Korkut Boratav'ın değerlendirmesinde de Kongre'ye işlevsel olmaktan çok sembolik bir önem verilmektedir. Ancak bu kez sembolik anlam dış güçler bakımından değil, iç görünüm açısından önemsenmektedir. Boratav, İzmir İktisat Kongresi'ni o dönem açısından önemli bulmakla birlikte, Kongre'nin pratik olmaktan çok sembolik önem taşıdığını savunur²⁷. Grupların temsilindeki "paravanlık"ıa değinir. Kongre'nin asıl öneminin İstanbul ve İzmir'de bulunan ve Ankara'daki siyasi iktidar ile ilişki kuramamış Türk-Müslüman sermaye çevresinin yeni oluşan devletin siyasi yetkesi ile kaynaşmasında olduğunu ifade eder. Boratav'a göre, 1923'ten sonraki yedi senelik süreçte Kongre kararları istisnalara rağmen ekonomi politikasında iyi kötü yer etmiştir²⁸. Son olarak, Gülten Kazgan da Boratav gibi Kongre'ye sembolik bir anlam yüklemekte, toplumun çeşitli katmanlarını bir araya getirerek sivil toplum örgütü görüntüsü yaratan bu Kongre'yi Yunan işgaline karşı bir tepki, hatta işgalden yeni kurtarılmış bir şehirde bir gövde gösterisi olarak değerlendirmektedir. Ne var ki Kazgan'a göre bu çıkış yeterli olmayıp, sonuç alabilmek için girişimcilik deneyimi ve

²⁵ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 12. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 33

²⁶ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, s. 34

²⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, 11. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2007, 45

²⁸ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 45-46

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sermaye birikimi gerekmektedir²⁹. Durum böyle olunca, Kongre'nin somut sonuçları çok sınırlı kalmaya mahkûmdur.

Dikkat edilirse, yukarıda özetlenen hemen bütün değerlendirmelerde, Kongre'nin iktisat politikası üzerindeki çok sınırlı etkisi gündeme gelmekte, buna bakılarak önemi azımsanmaktadır. Özetle, bu kaynaklara bakarak dağın fare doğurduğunu söylemek hiç de yanlış olmaz. Aslında bu sonucu Karabekir'in Kongre'den kendi çıkardığı, hiçbir ezberi bozmayan, hemen hemen kanıksanmış sonuçların içeriğine bakarak daha o gün de ulaşmak mümkündü. Ancak eğer dağ gerçekten fare doğurduysa, o zaman Kongre'nin kendi zamanında neden o kadar önemsendiği sorusu karşımıza çıkıyor. Biz bu sorunun mutlaka daha iyi cevaplanması gerektiğini düşünüyoruz. Büyük Buhran'dan önce, 1920'li yılların en önemli iktisadi olayı olarak gördüğümüz Kongre, bugün farklı bir yaklaşımla anlamlandırılmayı bekliyor. Bugüne kadar Kongre'yi iktisat tarihi açısından dar bir bakışla değerlendiren çalışmalar, bu bakımdan yetersiz kalmıştır. Biz, iktisadi düşünce tarihi açısından yaklaşıldığında Kongre'nin anlam ve öneminin daha farklı bir düzlemde aydınlanabileceğini düşünüyoruz. Bizim açımızdan İzmir İktisat Kongresi'nin asıl önemi, iktisadi düşüncenin tetiklediği, iktisat tarihinin akışını etkilemeye yönelik bir iktisat politikası arayışında yer alan bir "iktisadi olay" olmasındadır. Bunu iyi anlayabilmek için, Osmanlı iktisadi düşünce birikimini bir anlamda Cumhuriyet'e aktaran Ziya Gökalp'a daha yakından bakmakta yarar görüyoruz.

III. Gökalp'ın İktisat Anlayışının Oluşumu

Her ne kadar Gökalp'ın iktisat ile ilgili görüşlerinin Friedrich List³⁰, Fransız dayanışmacılığı (solidarizm) ve Durkheim sosyolojisinin izlerini sergilediği söylene de³¹, asıl baskın öge List'in "Milli İktisat" kuramıdır. Friedrich List, henüz daha Alman Tarihsel Okulu daha doğmamışken geliştirdiği Adam Smith iktisadının eleştirisiyle büyük ilgi toplamış bir

---

Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 54-56

³⁰ Friedrich List (1789-1846) Alman iktisatçı. 1826-1832 yılları arasında A.B.D.'de sürgündeyken Alexander Hamilton'un korumacılığında etkilenmiştir. Almanya'ya döndükten sonra Alman gümrük birliğinin öncülüğünü etmiş ve ülkenin yaygın bir demiryolu ağıyla bütünleştirilmesini savunmuştur. 1841 yılında yayımlanan *Der Nationale System der Politischen Ökonomie* adlı yapıtı çok ses getirmiş, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* kitabına bir yanıt olarak kabul görmüştür. Ondokuzuncu yüzyılda Karl Marx ile birlikte en etkili iki Alman iktisatçıdan biri olarak tanınmıştır.

³¹ Serdar Sağlam, *Türkiye'de Sosyoloji*, s. 206

iktisatçıydı. List hem Alman gümrük birliğinin sağlanmasında rol oynamış, hem de A.B.D. ve Almanya'daki çalışmalarıyla iktisadi gelişmede sanayileşmenin önemini vurgulamış ve sanayileşmenin sağlanmasında da geçici korumacılığın birincil bir araç olduğu görüşünü savunmuştur. List, farklı gelişmişlik düzeylerindeki ülkeler arasında serbest ticaretin güçlüden yana sonuç doğuracağını söylüyor ve bu nedenle benzer gelişmişlik düzeylerine ulaşıncaya kadar korumacı uygulamaların zayıf ülkelerin yararına olacağına ısrar ediyordu. List'e göre Ricardo'cu serbest ticaret doktrini, herkesin değil İngiltere'nin yararına bir iktisat politikasıydı. Ülkelerin uluslararası iktisadi işbölümündeki yerleri, karşılaştırmalı üstünlüğün doğal ve vazgeçilmez bir sonucu olmayıp doğru iktisat politikaları ile değiştirilebilirdi. Daha da önemlisi, sanayileşme, sadece iktisadi getirisi bakımından değil, toplumu dönüştürücü ve geliştirici 'sosyal' sonuçları nedeniyle de bir öncelik olmalıydı. List'in kitabı yalnız Almanya'da değil, İngiltere dışındaki hemen tüm ülkelerde zamanla büyük ilgi çekti. Osmanlı İmparatorluğu'nda da ondokuzuncu yüzyıl sonundaki iktisat tartışmalarında doğaçlama olarak gelişen korumacı görüşlere sonradan sağlam bir kuramsal zemin sağladı. Yirminci yüzyıla girildiğinde artık List çıkışlı görüşler Osmanlı iktisat düşüncesindeki geleneksel muhalif kanatta iyi biliniyordu. Burada ilginç olan, sosyoloji bağlamında Fransız ve özellikle Durkheim etkisi taşıyan Gökalp'ın³² iktisadi düşünceye gelince sıkı bir List'çi kesilmesidir. Gökalp'ın Almanca bilmediği de dikkate alınırsa bu etkinin dolaylı yollardan geliştiği söylenebilir. Gökalp'ın List'i öncelikle

³² Ülken, Gökalp'ın iktisat ile ilgili görüşlerinin Durkheim'in "Meslek dayanışmaları ve *coopératisme*" fikrinden kaynaklandığını ifade eder. Bu noktada, Gökalp, Durkheim ve Marx'ı karşılaştırır. Ülken'e göre Gökalp, sosyal olayların iktisadi olaylardan kaynaklandığını iddia eden Marksist tarihi materyalizm teorisine karşıdır ve Durkheim'in iktisadi olayları sosyal olaylarla aynı düzeyde gören kolektif iktisat anlayışını benimser (Ülken,1979:324-325). Ülken'inin yüzeyel bir değerlendirme olduğu açıktır. Kapitalizmin doludizgin geliştiği ondokuzuncu yüzyıl, iktisadi bir uygarlığa, başka bir deyişle iktisadi süreçlerin iktisadi olmayan süreçleri şekillendirdiği ve giderek aşındırdığı bir uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Marks'ın yanılışı, iyi gözlemlendiği ondokuzuncu yüzyılın bu ayırıcı özelliğini sorgulamaksızın ekonominin belirleyiciliğini bütün uygarlıklara genellemeye kalkışmasıdır. Diğer yanda, Fransa gibi geleneğin gücünü koruduğu ve kapitalizmin geleneksellik çerçevesinde ağır ağır geliştiği bir ülkenin insanı olan Durkheim ve özellikle yurtdışında bulunmamış olan

Gökalp, kapitalizmin gelişkin halini göremedikleri için onun belirlediği uygarlık tarzının ayırıcı özelliğini algılayamamışlar, uygarlıkların genel geçer özelliklerinin kapitalizmin altın çağına da aynen süreceğini varsaymışlardır. Bu durum bir yana, Gökalp'ı Marks ile ilişkilendiren Ülken'inki gibi karşılaştırma, Gökalp'ı (Marks ile hiçbir yakınlığı olmayan) List gibi ekonominin dönüştürücü gücüne inanmış birisiyle ilişkilendirme bağlamında daha derin bir değerlendirmeyi zorunlu kılar.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sözlü iletişim içinde bulunduğu çevresinden, sonra da sınırlı Osmanlı yaygın ortamından öğrendiğini varsaymak doğru olacaktır.

Gökalp, makalelerinde ve kitaplarında girişimci ruhun eksikliğinden ve bu eksikliği gidermek için devletin özendirici ve destekleyici bir rolü üstlenmesi gerektiğinden dem vurur. Öngörülen ekonomik yapı sınıflar arası çatışma yerine dayanışmanın hâkim olduğu bir sosyal yapıyı birlikte getirecektir ki bu da şimdiye kadar çok vurgulanan Fransız dayanışmacılığı ve Durkheim düşüncesiyle olduğu kadar List'in de öngörülerıyla uyumludur. Devlet korumacılığını öne çıkararak Gökalp'ın etkisi, siyasi kimliği nedeniyle kendisini iktisat politikalarında da gösterir. Gökalp bu görüşleri savunan tek Osmanlı aydını değildi ama siyasi konumu nedeniyle onun etkisi kuramsal olarak kendisinden daha güçlü ve özgün olan isimlerinkinden (örneğin Akyığıtzade Musa Bey'inkinden) çok daha büyük olmuştur. Bu görüşe göre, devlet himayesinde oluşacak milli burjuvazi ile ekonomik ilerleme sağlanacaktır:

“Gökalp'ın bu yaklaşımı, sosyo-ekonomik sınıfların varlığını normatif ve analitik olarak yadsımayan, ama vurgu sınıflardan meslekî gruplara kaydırılır ve ekonomik eşitsizlikler laik dayanışmacı ahlâk ve İslâmci hayırseverlikle yumuşatılırsa *sınıflar arasındaki savışımın* engellenebileceğini savunan solidarist korporatizmiyle uyumludur”³³.

Gökalp'a göre sanayileşme (özellikle büyük sanayi), Türk ekonomisinin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu görüşlerini “Küçük Mecmua”daki “İktisadi Mucize” (Küçük Mecmua, Sayı 23, 20 Teşrin-i sâni 1338/1922) makalesinde açıklar. Buradan Ziya Gökalp'ın dönemin iktisadi tartışmalarına ve dünyadaki gidişata hâkim olduğunu gözlemliyoruz. Gökalp'a göre, Türkiye'de sanayileşme, dönemin yaygın görüşü olan İngiliz Manchester okulunun liberal serbest piyasa ekonomisi ile sağlanamaz. Çünkü coğrafi şartlar, ülkenin konumu ve doğal zenginlikleri İngiltere'den önemli farklılık göstermektedir. İngiliz ekonomisinde bireylerin tabii süreç çerçevesinde girişimciye dönüşmeleri normaldir. Tarım yapılacak arazi geniş olmadığından küçük üreticiler dahi sanayiye ve ticarete yönelmişlerdir. Ticaretin ve buna bağlı olarak sanayinin gelişmesinde İngiltere'nin denizlerle çevrili bir ülke olması da etkilidir. Diğer yandan, Türk toplumu geleneksel olarak tarımsal üretim özellikleri taşımaktadır. Ekilebilir alanlar

³³ Taba Parla, *Ziya Gökalp*, s. 190

Burada yapılmak istenen ekonomik sistemin İslâmî kurallara göre yürütülmesi değildir. Kapitalizmdeki katı bireyciliğin yıkılarak “kapitalizmin ruhu”nun liberallikten solidarizme dönüştürülmesidir (Parla, 1992: 192)

göreceli olarak daha geniştir. Geleneksel sanayi kolları Tanzimat'tan sonra önemlerini kaybetmişlerdir. Bunun yanı sıra, Türk toplumunda "ferdi teşebbüs" öteden beri çok zayıftır. İzlenecek yol devletin rehberliğinde yatırımları genişletmektir³⁴. Gökalp, aynı makalede 1930'larda etkili olacak devletçi, planlı ekonominin ilk ipuçlarını vermektedir:

"Türkiye'de büyük sanayi teşekkülüne şiddetle ihtiyaç vardır. Memleketimizin, büyük sanayi teşekkülü ise, asla fertlerin ve şirketlerin teşebbüsleri ile olamaz. Bilakis hükümetin, vilayet şuralarının, belediyelerin teşebbüsü ile, memleketimizde her türlü sanayi teessüs edebilir"³⁵.

Gökalp'ın reformcu karakteri onu "Genç Kalemler" dergisinde "Yeni Hayat" başlığı ile yayımlayacağı makaleyi yazmaya itmiştir. Yine büyük sanayi ve ticaretin önemine vurgu yapılırken, Gökalp'ın satırları, Durkheim'in dayanışma konusundaki etkilerini de sergiler.

"[B]iz iktisatta küçük sanatlara tenezzül etmeyecek, doğrudan doğruya fabrikalara teşebbüs edeceğiz. Denizlere hâkim olmak için, ticaret gemilerinin en mükemmeline sahip olacağız. Sosyal hayatımız cemaat hayatına dayanmayacak, hür iradelerin mahsulü olan yardımlaşma ve teşkilatlanma esaslarına dayanacak. Medeni hayatın her safhasında en yeni nazariyelerden, hakikatlerden istifade edeceğiz"³⁶.

Dikkat edilirse, burada, aslında iktisadi öncelik sosyal dayanışmacılıktan önce gelmekte, List'çi bir iktisadi tercih, dayanışmacı bir sosyal yapı ile desteklenmektedir.

Gökalp, iktisadi gelişme sağlanabilmesi için sermaye birikimine, tasarrufları üretken yatırımlara yöneltecek anonim şirketlerin gerekliliğine vurgu yapmıştır. İhracatın ve verimliliğin artması için var olan tarımsal üretimin makineleşmesi gerekmektedir³⁷. Ekonomide uzmanlaşma, fertlere girişimcilik ruhunun verilmesinin yanında önemli bir yere sahiptir. Etkili ve

³⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, s. 76-77

³⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, s. 77

Ancak ne Gökalp ne de 'Milli İktisat' görüşünü savunan Tekin Alp gibi diğer aydınlar iktisadi plan sözünü kullanmışlardır. Bir kavram olarak planlama 1925'den sonra Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kapitalist devletler de bu kavramı karma ekonomi yaklaşımı bağlamında ekonomi politikalarına dâhil etmişlerdir (Çavdar, 1992:178)

Serdar Sağlam, *Türkiye 'de Sosyoloji*, 2008, s. 188

Taha Parla, *Ziya Gökalp*, s. 199

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

“hami” devlet anlayışı çerçevesinde, devletin “idari devlet” konumunda ekonomiyi baştan aşağı yönetmesi söz konusu olmayacaktır. Uzmanlar ve teknokratlar, devletin iktisadi açıdan düzgün işlemesi düşüncesi ile gerekli görülmüştür³⁸. Devletin bireylerin iktisadi girişimlerine müdahale etmesi de söz konusu değildir. Devlet düzenleyici görevini yerine getirecektir, fakat gerektiğinde kendisi de yatırım yaparak ekonomiyi yönlendirecektir. Bu siyaseten çok tartışma götürür bir konudur: “[D]evletin fiilen iktisadi yaşama girmesi, girişimde bulunması gündeme alınmış, ancak, tüm bu uğraşlar sırasında <<teşebbüs-ü şahsi>>nin sınırlandırılmamasına aşırı özen gösterilmesi gerektiği kaydedilmişti”³⁹. Gökalp’a göre ekonomik yapının ayağa kalkması için, milli sermaye ve teknisyenler yetişene kadar, yabancı sermaye ve yabancı uzmanların ülkemize gelmesi yararlı olacaktır⁴⁰. Ancak burada gene ülke gerçeklerinin zorunlu kıldığı, geçici bir iktisadi tercih söz konusudur. Gökalp’ın aslında buna gerek bırakmayacak bir durumu yeğlediği açıktır ki bu da bizi List’e, ve onun çok daha gelişken Almanya’sının koşullarına götürür.

Savaş sırasında iktidar partisi içinde üç farklı iktisadi görüş vardır⁴¹. Bunlardan birincisi İttihat ve Terakki partisinin maliye nazırı Cavid Bey’in benimsediği liberal iktisattır. İkinci görüş, iase nazırı Kara Kemal ile Memduh Şevket (Esental)’in savunduğu meslekçi akımdır. Kısaca, Türk ve Müslüman tüccar, esnaf kitlesini örgütleyerek ekonomik olarak güçlendirmeyi ve bu yeni girişimcilerle iktisadi gelişme sağlamayı amaçlamaktadır. Üçüncüsü ise Ziya Gökalp ve Tekin Alp gibi aydınların benimsediği ve “Yeni Mecmua”da savunduğu (adı bile List’ten olduğu gibi alınmış) “Milli İktisat” görüşüdür. Üç görüş içinde en kökten değişiklik yanlısı olanı bu üçüncü görüştür. Üstelik kendi zamanın en yetkin muhalif kuramları ile desteklenmekte ve uluslararası düzlemde güç kazanan eğilimleri yansıtmaktadır. Gökalp, Yeni Mecmua’nın 9 Mayıs 1918 tarihli 43. sayısında yayınlanan “İktisadi Vatanperverlik” başlıklı yazısında; Manchester okulunun serbest ticareti savunan düşüncelerinin Türk ekonomisine uygun olmadığını belirtir:

Taha Parla, *Ziya Gökalp*, s. 199

Zafer Toprak, *Türkiye’de “Milli İktisat” 1908-1918*, 1. baskı, Yurt Yayınevi, Ankara 1982, s. 350

Serdar Sağlam, *Türkiye’de Sosyoloji*, s. 208-209

Tevfik Çavdar, *Türkiye’de Liberalizm*, s. 163

“Çünkü Manchester Ekonomisi’nin kozmopolit bir iktisat olmadığı, belki büyük bir sanayiye sahip olan, dolayısı ile serbest mübadeleden yalnız yarar bulup hiçbir zarara düşmesi ihtimali olmayan İngiltere’nin “Milli İktisat”ından ibaret olduğu artık anlaşılmıştır”⁴².

Gökalp, bu çerçevede John Rae⁴³ ve Friedrich List’in İngiliz okulunun etkisini yitirmesindeki rollerine değinir. Ancak List’in iktisadi aşamaları açıklamada kullandığı beşli modeli benimseyen Ahmet Muhittin’in aksine, Gökalp, Alman Tarihsel Okulu’nun bir mensubu olan Bücher’in üç aşamalı modelini kullanır. “aile iktisadi”, “şehir iktisadi” ve “millî iktisat” bu üç aşamayı oluşturur⁴⁴. Dikkat edilirse, burada yapılan, List’in reddi değil, ardıllarının ışığında ve ayrıntı düzeyinde güncellenmesidir. Bücher’in bu yaklaşımı ve özellikle işbölümü kavramına yönelik çalışmaları zamanında büyük ilgi çekmişti. Özellikle Durkheim’in da işbölümü ile ilgili dev eseri düşünüldüğünde, Gökalp, Bücher’i benimseyerek, Durkheim’in çalışmalarına sanki son sözmüş gibi bakmadığını dolaylı yoldan göstermektedir.

Avrupa’da iki sınıflı (burjuva ve işçi sınıfları) yapıdan söz eden Gökalp, Türkiye’deki toplumsal sınıfları dörde ayırır. Bu sınıflar; 1-Feodal Reisler, 2-Küçük Burjuvalar, 3-Teşkilatsız Ameleler, 4- Fellahlar (serfler)’dir⁴⁵. Bu dört sınıflı yapıda iki sınıfa önem verir; burjuva ve işçi sınıfları. Türkiye’de burjuvanın görevlerini henüz yerine getirmediğinden, feodal yapıyı kıramadığından, sanayi ve ekonomi örgütü kuramadığından bahseder. Sanayinin kurulması devlet içerisinde köktenci değişimlere yol açacaktır. Burada gene List ve Alman Tarihsel Okulu’nun izdüşümü hemen karşımıza çıkar. Diğer tarafta, işçi sınıfının ise burjuva sınıfına karşı çıkacak gücü edinemediğine değinir. Bu görüş, ilk bakışta Gökalp’ın sınıflar arası

Tevfik Çavdar, *Türkiye ‘de Liberalizm*, 165

⁴³ John Rae (1796-1872). İskoç kökenli, hayatının büyük bir kısmını Kanada’da geçirmiş bir iktisatçıdır. Kanada’ya 1822 yılında göç etmiş ve Montreal yakınlarında kereste ticareti yaparken iktisatla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. İktisat eğitimi almamasına rağmen 1834 yılında yayımlanan *Some New Principles on the Subject of Political Economy* kitabı başlangıçta Kanada dışında ilgi görmemiştir. Zamanla korumacı görüşleri ile uluslararası düzeyde tanınmaya başlamıştır. Özellikle sermaye kuramına yaklaşımındaki özgünlük Nassau William Senior’ın ve John Stuart Mill’in ilgisini çekmiştir. Bu ilgi giderek artmış, Eugen Böhm-Bawerk ve Irvin Fisher’a değin uzanmıştır. Günümüzde pek çok konudaki sezgisel bulguları yeniden ele alınmaktadır.

⁴⁴ Zafer Toprak, *Türkiye ‘de “Millî İktisat” 1908-1918*, 1. baskı, Yurt Yayınevi, Ankara 1982, s. 30

⁴⁵ Serdar Sağlam, *Türkiye ‘de Sosyoloji*, s. 209

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dayanışma fikri ile çelişir gözükse de, Tekin Alp'in kavramlaştırdığı gibi bir "Devlet Kalesi", zaten birleştirici bir devlet olma özelliği göstererek böyle bir olası çatışmayı ortadan kaldıracaktır. Bu da ancak ilkin burjuva hareketinin feodal yapıyı sonlandırarak siyaset alanında köktenci bir değişime yol açması ile mümkündür⁴⁶.

IV. *Türkçülüğün Esasları*'ndaki İktisadi Reçete

Gökalp'ın iktisat ile ilgili görüşlerine bilinen kitaplarında rastlamak pek mümkün değildir. Yalnızca, ölümünden kısa bir süre önce kaleme alınması nedeniyle, Türk milliyetçiliğine bir çeşit vasiyetname niteliği taşıyan kitabı "Türkçülüğün Esasları"nda, "altıncı mebhas" başlığı altında "İktisadi Türkçülük"ten kısaca bahsedilmektedir. Bu kitap 1923 yılında Ankara'da, Türk Ocaklılara bir armağan olarak basılmıştır. Gökalp, o yıl başkentte Telif ve Tercüme Heyeti Reisi olarak görev yapmaktadır. Kitabın yayınlanışının da belli bir süre almış olacağı dikkate alınrsa, kitabın kaleme alınışı İzmir İktisat Kongresi ile aşağı yukarı eş zamanlıdır. Öte yandan bu düşüncelerin Gökalp'ın kafasında uzun bir süredir, en azından Malta sürgünü dönüşünden beri olgunlaştığını da düşünmek yerinde olur. Gökalp Ankara'ya geldikten sonra İstiklal Harbi sonrası için geliştirilecek iktisat politikası tartışmalarında öncü rol üstlenmiştir. Bu durumda, bu görüşlerini aynı toplantılara katılanlarla paylaşmamış olduğunu düşünmek yanlış olur. Nitekim, Ahmet Mumcu, Enver Behnan Şapolyo'nun İstiklâl Savaşı'nın hızla devam ettiği dönemde Atatürk'ün savaş sonrası kurulacak olan bağımsız Türk devletinin iktisat politikasını oluşturmak üzere bir kurul kurduğundan bahsettiğini aktarır. Bu kurul Ankara garında bir vagon içinde Ziya Gökalp başkanlığında çalışmalarını yürütmektedir. Atatürk de zaman zaman bu çalışmalara katılmaktadır. Bu kurul içerisinde iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilki liberal özelliklere sahiptir. Diğeri ise sosyalizmi savunan görüştür. Ancak, Ziya Gökalp'ın uzlaştırıcı tavır çalışmaların sonucu olarak ve Atatürk'ün de olurlarını alarak, daha sonra iktisat yazınında "eklektik model" olarak geçecek, "karma iktisat" modelinin çekirdeğini ortaya çıkarmıştır⁴⁷. Gökalp,

⁴⁶ Tefik Çavdar, *Türkiye 'de Liberalizm*, s. 173-174

⁴⁷ Ahmet Mumcu, Ergun Özbudun, Turhan Feyzioğlu, Yüksel Ülken, Ağâh Çubukçu, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi II*, 1. baskı, Yükseköğretim Kurulu Yayınları, Ankara, 1987, 236. İkinci Dünya Savaşı sonrasında "karma ekonomi" denince akla devletin doğrudan girişimciliğinin öne çıktığı bir kamu sektörünü de bünyesinde barındıran ekonomik model gelmektedir. Ancak biz burada "karma ekonomi" kavramını daha geniş ve tarihsel olarak daha genel geçer bir anlamda kullanıyoruz. Bu bakımdan, özel girişimcilğe dayalı bir piyasa ekonomisi ile birlikte devletin ekonomiye etkin katılımını içeren her tarihsel durum, bir karma ekonomi uygulaması olarak nitelenebilir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kitabın söz konusu bölümünde, özellikle de bölümün son 1-1,5 sayfasında, iktisadi düşüncesini özetleyerek iktisadi bir reçeteye dönüştürür. Bu reçete ya da program kısa olmakla birlikte Osmanlı iktisat düşüncesinin Cumhuriyet'e aktarılan mirasını yansıtmaması bakımından çok önemlidir.

Gökalp ilkin son derece güncel olan bu konuya uzun ve dolaylı bir giriş yapmayı benimser ki bu giriş üzerinde daha sonra ayrıca duracağız. Ferdin önüne toplumun çıkarıldığı Gökalp düşüncesinde iktisadi olarak da solidarizm kavramı benimsenmiştir: “Türkler, hürriyet ve istiklali sevdikleri için iştirakçi olamazlar. Fakat müsavatperver olduklarından dolayı fertçi de kalamazlar. Türk harsına en uygun olan sistem “solidarizm”, yani tesanüdcülüktür”⁴⁸. Ferdi mülkiyet ancak içtimai mülkiyet ile çatışmadığı sürece meşrudur⁴⁹.

Gökalp'ın girişten sonraki kısmında “Türklerin içtimai mefkuresi” olarak adlandırdığı iki ana iktisadi politika vardır. Bunlardan birincisi, “ferdi mülkiyeti kaldırmaksızın, içtimai servetleri fertlere gasp ettirmemek, umumun menfaatine sarf etmek üzere muhafaza ve tenmiyesine çalışmaktır”⁵⁰. İkincisi ise sanayileşme politikasıdır. Gökalp, “asri bir millet olmak istiyorsak, mutlaka büyük sanayie malik olmamız lazım” geldiğini ifade eder⁵¹. Bu iki ülkünün gerçekleşmesi için çok iyi bildiği Milli İktisat kuramından faydalanır. Bu kısa bölümde yeniden Amerika ve Avrupa'dan John Rae ve Friedrich List'e atıfta bulunmayı gerekli görür:

“Bu hususta bize rehber olacak millî iktisat nazariyeleridir. Amerika'da John Ray ve Almanya'da Friedrich List, İngiltere'de Manchesterienlerin tesis ettikleri iktisâdiyât ilminin, umumî ve beynelmilel bir ilim olmayıp yalnız İngiltere'ye mahsus bir millî iktisat sisteminden ibaret olduğunu meydana koydular. İngiltere büyük sanayi memleketi olduğu için mamulâtını hârice göndermeye ve hâriçten ibtidâî maddeler getirmeye muhtaçtır. Bu sebeple

⁴⁸ Serdar Sağlam, *Türkiye 'de Sosyoloji*, s. 286

⁴⁹ Bu sebeple Gökalp sosyalizm ve komünizm gibi sistemlere karşı çıkmaktadır (Gökalp, 2007: 286). “Ziya Gökalp'a göre sosyalizm, kapitalizmde olduğu gibi <<fayda>> kavramıyla sınıflar arası rekabet yerine sınıflar arası çatışma kavramına dayandığı için Türk ulusçuluğunun kalkınma sorununa faydası olacak bir ideoloji değildir” (Berkes,1978:458-459). Kapitalizm ile ilgili kesin bir yargı sunulmamakla birlikte, Gökalp'ıGökalp'ın bireyciliğe ve liberal kapitalizme karşı olduğu ortadadır. “Kapitalizm'de karşı çıktığı, onun toplumsal yarara ve dayanışmaya önem vermeyen liberal türü, salt özel çıkar aksiyomuna dayandığını düşündüğü liberal kapitalizmin bireyciliğidir” (Parla, 1992: 188).

⁵⁰ Serdar Sağlam, *Türkiye 'de Sosyoloji*, s. 287

⁵¹ Serdar Sağlam, *Türkiye 'de Sosyoloji*, s. 287

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İngiltere için fayda olan yegâne usul, gümrüklerin serbest olması kaidesi, yani “açık kapı” sistemidir. Bu kaidenin İngiltere gibi büyük sanayie mâlik olamamış olan milletler tarafından kabul edilmesi, ilelebet İngiltere gibi sınâî memleketlere iktisâden esir kalmasını intaç edecektir. İşte bu iki müceddit kendi memleketleri için birer husûsî millî iktisat sistemi vücûda getirerek memleketlerinin büyük sanayie mâlik olması için çalıştılar ve muvaffak da oldular. Bugün Amerika ile Almanya büyük sanayi hususunda İngiltere ile boy ölçüşecek bir mertebeye yükselmişlerdir ve şimdi onlar da İngiltere'nin açık kapı siyâsetini takib ediyorlar. Fakat, bu devre gelebilmeleri senelerce millî iktisadın himaye usullerini tatbîk sâyesinde olduğunu da pek âlâ biliyorlar”⁵².

Özellikle o dönemde bilimsel yapıtlarda bile kaynak verme alışkanlığı yokken, bu tür bir kitapta bu isimlerin açıkça anılmasına gerek duyulması, Gökalp'ın görüş ve önerilerini okuyuculara daha kolay benimsetebilmek için uluslararası düzeyde bir destek arayışı içinde olduğunu gösterir. Gökalp, İngiltere'ye özgü açık kapı ticaret politikalarının sanki genel geçer doğrularmış gibi diğer ekonomilere de genelleştirilmesini eleştirir. Gökalp, yerli ekonominin güçlendirilmesi için büyük sanayi, büyük sanayi için de korumacı iktisat politikalarının gerektiğini öngörmektedir. Buraya kadar Gökalp, kendi kuşağının bin bir güçlülük ve çoğu zaman da el yordamıyla edindiği kuramsal birikimi Cumhuriyet'e bir çırpıda özetleyerek aktarmaktadır.

Eğer Gökalp burada dursaydı, tarihsel işlevi sadece bir kuşağın birikimini ötekine aktarmak olacaktı. Ancak Gökalp bir adım daha öteye giderek, bu kısmın sonunda bir öneri getirmektedir:

“İşte Türk iktisatçıların da ilk işi, evvela Türkiye'nin iktisadi şe'niyetini tetkik ve saniyen bu objektif tetkiklerden millî iktisadımız için ilmi ve esash bir program vücûda getirmektir”⁵³.

⁵² Serdar Sağlam, *Türkiye 'de Sosyoloji*, s. 287

Burada ilginç olan Gökalp'ın İskoç kökenli Kanadalı Rae'yi Amerika'ya mal etmesidir. Rae'nin Amerikan iktisat politikası üzerinde hemen hiç etkisi olmamıştır. Gökalp, bunu bilmeyerek yapmış olabileceği gibi, iki en güçlü iktisadi başarı örneğini iki kuramcı ile özdeşleştirerek, kendi çağrısına da benzer bir güç katmak istemiş de olabilir. Her durumda, asıl önemlisi, İngiltere'nin A.B.D. ve Almanya karşısında zemin kaybettiğinin farkında olması ve Türkiye'ye A.B.D. ve Almanya gibi bir rol biçmesidir.

⁵³ Serdar Sağlam, *Türkiye 'de Sosyoloji*, s. 287

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Burada Gökalp, List'ten de çok özellikle ardından gelen Alman Tarihsel Okulu iktisatçılarının pek önemseydiği gibi bir tetkikten ve onun sonucu ortaya çıkacak bir resimden söz etmektedir. Başka bir deyişle, Gökalp'a göre ekonominin ayrıntılı bir dökümünü çıkarmadan, resmini çekmeden bir milli iktisat politikası biçimlendirilemez. Alman Tarihsel Okulu mensuplarına göre, tündengelimden önce tümevarım şarttır. İşte İzmir İktisat Kongresi tam da bu amacı yerine getirmek, savaştan devralınan iktisadi mirası belirlemek ve ondan elden geldiğince uygulamaya dönük bir programın ilkelerini çıkarmak üzere toplanmıştır. Şu farkla ki, elverişsiz koşullar nedeniyle, Gökalp'ın aşağıda da vurguladığı büyük sanayi hedefi, Kongre'den hemen uygulanabilir bir öncelik olarak çıkamamış, Gökalp'ın öngördüğü karma ekonomik birtür planlamacılık ile birlikte Büyük Buhran sonrasını beklemek zorunda kalmıştır:

“Program vücuda geldikten sonra memleketimizde büyük sanayi vücuda getirmek için her fert bu program dairesinde çalışmalı ve iktisat vekâleti de bu ferdi faaliyetlerin başında umumi bir nazım vazifesini ifa etmelidir”⁵⁴.

V. İzmir İktisat Kongresi'nde Gökalp Etkisi

İzmir İktisat Kongresi'nin arkasında yatan düşünceyi dikkatli incelersek, bunun Ziya Gökalp'ın gerek *Türkçülüğün Esaslarında* gerekse *Yeni Mecmua* ve *İktisadiyyat* dergilerindeki yazılarında sergilenen iktisadi görüşlerinin izlerini taşıdığını görürüz. Büyük Millet Meclisi'nin oluşumunda ve *Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun* (20 Ocak 1921) yazımında her ne kadar Gökalp'ın sosyalizme karşı solidarizmin benimsenmesi teklifi Atatürk tarafından kabul görmemişse de⁵⁵ siyaset alanı için uygun bulunmayan “mesleki temsiliyet” fikrinin ekonomi alanı için de uygunsuz olmasını gerektirecek hiçbir zorunluluk yoktur. Nitekim, İzmir İktisat Kongresi'nde solidarizmden esinlenerek ortaya atılan mesleki temsiliyet fikrinin aynı yönetici kadro tarafından hayata geçirildiğini görmekteyiz. İlk bakışta, gerek İstanbullu sermaye çevrelerinin baskın olduğu işveren grubu gerekse yazar Aka Gündüz'ün işçi temsilcisi seçilmesi ve Kazım Karabekir'in önce Manisa sanayi temsilcisi, daha sonra da Kongre'ye başkan olarak seçilmesi⁵⁶ mesleki

⁵⁴ Ziya Gökalp, “Türkçülüğün Esasları”, Şevket Beysanoğlu, Yusuf Çotuksöken, M. Fahrettin Kırzoğlu, Mustafa Koç, M. Sabri Koz, *Ziya Gökalp Kitapları*, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 287

⁵⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, 1. Baskı, Doğu-Batı yayınları, İstanbul 1978, s. 493

⁵⁶ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, s. 33

temsiliyet anlayışının pratikte uygulanmadığına dair deliller olarak görülebilir. Ancak kongrede diğer sınıfların da temsilindeki ısrar ve bundan öte meslek gruplarına verilen ağırlık, hatta cinsiyet ekseninde de kadınların yoğun katılımının özendirilerek dengeli bir temsiliyet aranması, arka plandaki düşüncenin meslek temsiliyeti olduğu savını güçlendirir. Boratav işçi ve sanayici üyelerin daha çok resmi zevattan, yüksek bürokrasi ve mebuslardan oluştuğuna, hatta bunların paravan, kukla teşkilatlar olduğuna, fakat tüccar ve çiftçileri temsil edenlerin gerçekten ticaret sermayesi ve büyük toprak unsurlarından meydana geldiğine değinir⁵⁷. Buna göre temsiliyette başarı derecesi dalgalanmalar sergilemektedir. Kısacası, temsiliyet uygulamasında toplumsal yapıdaki dengesizliklerin izdüşümünün ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ancak bu durum, çıkış noktasının mesleki temsiliyet ilkesi olduğu gerçeğini değiştirmez. Sınıfların bir araya getirilmesi ve ilerleyen yıllarda oluşturulacak ekonomi politikalarına dair fikirlerinin alınmasını amaçlayan Kongre’de mesleki temsiliyet tarzı izlenerek sadece en geniş anlamda bilgi ve öneri toplanması değil aynı zamanda bu süreç sayesinde meslek grupları arasında bir dayanışma duygusu da yaratılması istenmiştir. Bu Gökalp’ın Fransız sosyolojisinden aldığı dayanışmacılık (*solidarisme*) kavramının Türk toplumu üzerine uygulanmasından başka bir şey değildir.

Diğer taraftan, Kongre boyunca yabancı sermayeye yapılan vurgu ve her ne kadar uygulanamamış olsa da *Chester Projesi* gibi Kongre’yi izleyen yedi yıllık dönem içerisinde büyük çaplı yabancı sermaye yatırımlarını ekonomiye çekmeyi amaçlayan kimi dev projeler, Gökalp’ın ekonomik kalkınmada yerli sermayenin yetersiz kaldığı durumlarda yabancı sermayeye verdiği önemi yansıtır örneklerdir. Atatürk kongreyi açış konuşmasında yabancı sermaye ve yerli emek arasında şartlı bir uyumdan bahseder: “Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebî sermayelerine lâzım gelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebî sermayesi bizim sâyimize inzimam etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin”⁵⁸. Kongre başkanı Kazım Karabekir’in bu konudaki görüşleri de Gökalp’ın yerli sermaye birikene, yerli teknisyen yetişene kadar yabancı sermayenin ve tekniğin gerekli olduğu düşüncesini sanki bire bir alıntılar gibidir: “Ecnebi sermayeyi ve

---

⁵⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 45

⁵⁸ A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 211

sermayedarı elbette kabul edeceğiz; fakat ebediyen değil... kendi milli kabiliyet ve kudretimizi layık olduğu seviyeye çıkarıncaya kadar...”⁵⁹.

Kongre’de çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarına dair belirlenen iktisadi esaslar, “Milli İktisat” görüşünün alınan kararlara yansıdığını gösterir. Örneğin Osmanlı’dan devralınan *Regie* idaresinin kaldırılmasına yönelik talepler ve 1925’te tütün rejisinin millileştirilmesi hem Kongre’ye hem de Kongre’yi izleyen dönemdeki iktisadi politikalarının kuramsal altyapısına ışık tutmaktadır. “Teşvik-i Sanayi Kanunu Hakkında” başlığı ile verilen sanayici grubun iktisadi esaslarında kanunun yirmi beş sene daha yürürlükte kalmasına dair bir uzatma talebi yer alır. Bu esaslarda özel teşebbüsün ve özellikle yerli sanayicinin korunması hakkında hükümler bulunmaktadır. Ayrıca, yerli üreticinin mamul malları yabancı üreticiye kıyasla % 20 oranında pahalı dahi olsa, hükümet harcamalarında yerli malın tercih edilmesi talep edilmektedir⁶⁰. Bu görüşler de Gökalp’ın düzenleyici ve yerli üretimi koruyan, büyük sanayiye teşvik eden, ekonomik gelişmeye kol kanat geren “hami” devlet anlayışı ile örtüşür niteliktedir. Sanayici grubun çoğunlukla bürokrasi mensupları ve milletvekillerinden oluştuğu göz önüne alınırsa, bu görüşlerin ileriki senelerde iktisat politikalarının oluşturulmasında etkili olacağını varsaymak yanlış olmayacaktır.

VI. Sonuç

Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* kitabının “İktisadi Türkçülük” kısmına uzunca ve dolaylı bir giriş yaparken Osmanlı vakıf sistemini andıran ancak günün şartları göz önüne alındığında ütopyik denebilecek bir sosyal ve ekonomik sistemden bahseder. Bu sisteme göre, toplum adına fertlerin oluşturduğu katma değer bir merkezde toplanacaktır. Toplanan katma değer toplum adına açılacak olan fabrikalarda, tarımsal üretim çiftliklerinde sermaye olarak kullanılacaktır. Bu girişimlerden sağlanacak gelir ise yine toplum yararına açılacak sosyal tesisler veya insani yardım halinde topluma tekrar yansıtılacaktır. Gelirler ileride yeterli hale geldiği zaman halkın üzerindeki vergi yükü de kaldırılacaktır. Gökalp’ın bu ütopyik modeli başka pek çok ütopyayı çağrıştırdığı ölçüde özgünlükten uzaktır. Ancak tasarımın en sonunda sözü vergi konusuna getirmesi bizim açımızdan ayrı bir önem taşır ve bu ütopyayı benzerlerinden farklılaştırarak ülke gerçekleriyle ilişkilendirir. Bu noktada, Gökalp’ın 1918 yılında yayımlanmış *Yeni Hayat* kitabındaki “Köy” şiirinin özellikle son beyitini burada hatırlamakta yarar görüyoruz:

⁵⁹ Kâzım Karabekir, *İzmir İktisat Kongresi*, s. 209

⁶⁰ A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 355-356

“Kaldır a ‘şar usulünü, aç banka, Yap her semtte bir ziraf sendika”⁶¹.

Gökalp didaktik şiirinin bu dizeleriyle Osmanlı-Türk köylüsünün altında ezile geldiği aşarın kaldırılması için açık bir çağrı yapmaktadır. Aşarın kaldırılması 1910’lu yılların gündeminde önemli bir yer tutmaktadır ancak peşpeşe savaşlar nedeniyle ertelenmiştir. İzmir İktisat Kongresi’ni izleyen dönemde alınan en köklü karar da bu yönde olmuş ve aşar 1925 yılında kaldırılmıştır. Cumhuriyet rejimi, savaşın yaralarını sarmakla, yıkımını bir an önce gidermekle yükümlüdür. Öte yandan, Osmanlı borçlarını kısmen de olsa devralmak zorunda bırakılmış, dış ticaret rejimi ve para politikası bakımından Lozan Antlaşması’nın iktisadi hükümleriyle eli kolu bağlanmıştı. Bu güç koşullar altında, kaynak kıtlığıyla boğuşan bir yönetimin, bu kadar köklü bir kararla, dağarcığındaki en önemli gelir kaynağından bir çırpıda vazgeçebilmiş olması açıklama gerektiren bir durumdur. Bu karar, sonuçları açısından değerlendirildiğinde köylüye rahat bir soluk aldırıldığı ve pazara dönük üretimi artırıcı bir etki yarattığı için iktisat tarihçilerince bugüne kadar doğru bulunagelmıştır. Ancak bu olumlu sonuç, bu kararın o elverişsiz koşullar altında nasıl alındığını açıklamaya yetmez. Kaldı ki amaç eğer köylüyü bir nebze rahatlatmak ve bu yolla pazar için üretimi özendirmek idiyse, bu Mübadele nedeniyle sahipsiz kalan toprakların ve kamu toprak varlığının savaşlarla büsbütün azalmış Anadolu Türk nüfusuna daha etkin bir dağıtımıyla da sağlanabilirdi. Bu bakımdan, aşarın kaldırılması gibi güç bir adımın o elverişsiz koşullar altında bir tercih sonucu atılmış olması, Gökalp aracılığıyla Cumhuriyet’e aktarılan “Milli İktisat” anlayışının İzmir İktisat Kongresi’nden süzülerek gelen belki de en önemli somut sonucu olarak görülebilir.

Sonuç olarak, Gökalp’ın hayatının özellikle son dönemlerinde olgunlaştırdığı ve *Yeni Mecmua, İktisadiyyat ve Türkçülüğün Esasları* gibi yayınlarda yansıttığı iktisadi görüşleri İzmir İktisat Kongresi’nin gerçekleşmesini tetikleemekle kalmamış, Kongre ve sonuçları üzerinde de etkili olmuştur. Kongre üzerindeki bu etkiyi (1) Mesleki temsiliyet uygulaması ve meslek grupları arasında öngörülen dayanışma, (2) yabancı sermayeye yapılan işlevsel ve geçici vurgu, (3) büyük sanayiye verilen önem ve (4) devletin yeni ekonomide korumacı ve düzenleyici rolü, olmak üzere dört ana başlık altında toplamak mümkündür. Ziya Gökalp ve Tekin Alp gibi düşünce adamlarının olgunlaştırdığı “Milli İktisat” anlayışı, günün yaygın iktisat kültürünü beslemesi nedeniyle hem İzmir İktisat Kongresi üzerinde hem de 1923’ü izleyen ve Büyük Buhran’a kadar süren—ilk bakışta

⁶¹ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı I Şiirler ve Halk Masalları*, Tenkidli Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952, s. 118

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

liberalmiş izlenimini veren—dönemde bile derinden derine etkili olmuş ve kimi önemli uygulamalara kuramsal dayanak sağlamıştır.

Kaynakça

- Berkes, Niyazi (1978) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul, Doğu-Batı Yayınları
- Boratav, Korkut (2007) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*. Ankara, İmge Kitabevi
- Çavdar, Tevfik (1992) *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)*. Ankara: İmge Kitabevi
- Fındıkoğlu, Z. Fahri (1955) *Ziya Gökalp için Yazdıklarım ve Söylediklerim*. İstanbul, Türkiye Muallimler Birliği Neşriyatı.
- Gislain, Jean-Jacques ve Steiner, Philippe (1995) *La sociologie economique*. Paris: Presses Universitaires de France
- Gökalp, Ziya (2007) “Türkçülüğün Esasları”, Şevket Beysanoğlu, Yusuf Çotuksöken, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mustafa Koç ve M. Sabri Koz, *Ziya Gökalp Kitaplar*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s. 165-298.
- Karabekir, Kâzım (2001) *Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi İktisat Esaslarımız*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Kazgan, Gülten (2009) *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*. İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Kepenek, Yakup ve Yentürk, Nurhan (2001) *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keyder, Çağlar (1982) *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929*, Ankara, Yurt Yayınevi
- Kurtkan, Âmiran (1978) “Ziya Gökalp ve İktisat Sosyolojisi”, Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp için Yazılanlar-Söylenenler III*, Ankara, Ziya Gökalp Derneği Yayınları, s. 128-134
- Mumcu, Ahmet. Özbudun, Ergun. Feyzioğlu, Turhan. Ülken, Yüksel ve Çubukçu, Agâh (1987) *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi II*. Ankara, Yükseköğretim Kurulu Yayınları

İkinci İktisat Tarihi Kongresi I (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Ökçün, A. Gündüz (1997) *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu
- Özveren, Eyüp (2002) "Ottoman Economic Thought and Economic Policy in Transition: Rethinking the Nineteenth Century," Michalis Psalidopoulos ve Maria Eugenia Mata, der., *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe: The Nineteenth Century*. Londra: Routledge, s. 129-144
- Özveren, Eyüp (2007) "İktisat Kongresi'nden Büyük Buhran'a İzmir: Bir Liman Kenti Üzerine Gözlemler ve Düşünceler", *Dünden Bugüne İzmir'in Sosyal ve Ekonomik Gelişimi*, İzmir: İzmir İktisat Kongresi Araştırma Merkezi Yayınları, s. 43-63
- Parla, Taha (1992) *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sağlam, Serdar (2008) "Ziya Gökalp (1876-1924)", M. Çağatay Özdemir, *Türkiye'de Sosyoloji (İsimler-Eserler) I*, Ankara, Phoenix Yayınevi, s. 161-219
- Tansel, Fevziye Abdullah (1952) *Ziya Gökalp Külliyyatı I Şiirler ve Halk Masalları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Tezel, Yahya S. (2001) *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Toprak, Zafer (1982) *Türkiye'de "Millî İktisat" 1908-1918*, Ankara, Yurt Yayınevi
- Tütengil, Cavit Orhan (1964) *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*. İstanbul: Varlık Yayınları
- Ülken, Hilmi Ziya (1979) *Türkiye 'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları
- Ülken, Hilmi Ziya (2007) *Seçme Eserleri- I Ziya Gökalp*. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

MALATYA MUTASARRIFI RİŞVANZADE ÖMER PAŞA'YA AİT BİR TEREKE DEFTERİNİN İNCELENMESİ

Doç. Dr. Faruk SÖYLEMEZ*

Rişvanzadeler; XVI. yüzyılın başlarında Malatya Sancağı sınırları dâhilinde yaylak-kışlak hayatı yaşayan Rişvan Aşireti'nin beyleridir. Söz konusu aşiretin XVI. asrın sonlarında bölgede önemli bir güç haline gelmesi sonucu aşiret-devlet ilişkilerinin olumlu bir zeminde gelişmesi süreci başlamıştır. Nitekim XVII. yüzyılın başlarında aşiret beylerinden Mustafa Bey'in, paşalık rütbesiyle Osmanlı ordusunun 1618'deki İran Seferi'ne katıldığı ve Osmanlı-İran Savaşında şehit düştüğü tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır¹. Rişvan Aşireti'nin bölgede her geçen gün güçlenmesine paralel olarak devletle olan ilişkileri de artmış, bunun sonucunda XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rişvanzadeler Malatya'nın yönetiminde yer almaya başlamışlardır. Rişvanzade Halil Bey ile başlayan Malatya Beyliği, XIX. yüzyılın ortalarına kadar belli bazı dönemler hariç Rişvanoğullarının uhdesinde kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik sıkıntılar nedeniyle çeşitli bölgelerde malikâne sistemine geçmesine paralel olarak Malatya'da da malikâne sistemi uygulanmaya başlanmış ve Malatya bölgesindeki mukataalar da bölgenin en nüfuzlu hanedanı olan Rişvanzadelere verilmiştir. Halil Paşa, Mehmet Paşa, I. Ömer Paşa, I. Süleyman Paşa, I. Abdurrahman Paşa, II. Ömer Paşa, II. Abdurrahman Paşa ve II. Süleyman Paşa gibi Rişvan Aşireti'ne mensup beyler XVIII. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar Malatya mutasarrıflığı ve belli dönemlerde de Maraş, Adana ve Sivas valiliklerinde bulunmuşlardır².

Rişvanoğullarının Osmanlı taşra teşkilatında XVIII. yüzyılın başlarından itibaren beylerbeyliği, sancak beyliği ve mutasarrıflık gibi en üst

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, fsoylemez@ksu.edu.tr

¹ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I-II*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), İkinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 342

²Rişvan Aşireti ve Rişvanzadeler konusunda geniş bilgi için bk. Faruk Söylemez, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi-Rişvan Aşireti Örneği*-Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

düzeyle görev almalarını, Osmanlı Devleti'nin tımar sisteminin bozulmasıyla XVII. yüzyılda iltizam sistemine geçişi ve ihtiyaç duyduğu peşin parayı temin etmek için 1695 yılından itibaren malikâne sistemini uygulamaya koymalarıyla izah etmek mümkündür. Devletin malikâne sistemine geçişiyle birlikte, malikâne sisteminin uygulandığı bölgelerdeki mukataaların iltizamını alacak kişilerin güvenilir olmalarının yanı sıra hem "muacceleyi" ödeyecek kadar varlıklı olmaları hem de deruhte ettiği mukataaların vergilerini toplayabilecek kudrette olmaları gerekiyordu.

Malatya bölgesinde malikâne sisteminin uygulanmaya başlamasıyla birlikte, Rişvanoğullarının Malatya ve çevresindeki mukataaları ber-vech-i malikâne deruhte ettikleri ve bu durumun XVIII. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği görülmektedir.

Bu tebliğde Malatya valisi Rişvanzade II. Ömer Paşa'nın muhallefat defteri incelenmektedir. Ömer Paşa, Rişvanzadelerden I. Süleyman Paşa'nın oğludur³. 1770 yılı Eylül ayında Malatya Mutasarrıflığına atanan Ömer Paşa'nın⁴ 1773 yılında, iştirak (ortaklık) suretiyle uhdesinde beş tane mukataa bulunuyordu. Bunlar; Malatya Voyvodahğı Mukataası, Bedel-i Sancağı Malatya, Rişvan Mukataası, Karye-i Arga Mukataası ve Avarız Mukataasıdır⁵. Ömer Paşa 1777 yılı Nisan ayı ortalarından itibaren Malatya Sancağı'nı malikâne suretiyle tasarruf etmeye başlamış, 1780 yılı Haziran ayı başında kendisine "beylerbeyi" unvanı verilmiştir⁶.

³ *Aşiret Yönetimi*, s. 265

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maraş Ahkâm Defteri*, Nu. 2, s. 181; *aynı defter*, s. 186, *aynı defter*, s. 202, *aynı defter*, s. 208, *aynı defter*, s. 248

⁵ BOA, Cevdet Maliye, Nu. 8216

⁶ "... Mirimirân-ı kiramdan Malatya sancağı mutasarrıfı Rişvanzade Ömer dâme ikbaluhuya ..." bk. BOA, *MARAŞ*, nr. 2, s. 361; Ahkâm Defterinde ilk rastladığımız tarih 1780 (1194) olmasına karşın Mehmed Süreyya, Rişvanzade Ömer Paşa'nın 1776 (1190) yılında "beylerbeyi" rütbesiyle taltif edildiğini belirtmektedir. bk. *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye III* (Haz. Ali Aktan-Abdulkadir Yuvalı-Metin Hülagü), İstanbul

1996, s. 700

Ömer Paşa 1783 yılında ise Maraş Beylerbeyliğine atanmıştır⁷. Bu atama, görünürde Ömer Paşa için bir terfi ve taltiftir. Zira sancak beyliğinden fiilen beylerbeyliğine yükselmiştir. Bununla birlikte saltanat makamı, Ömer Paşayı Malatya'dan uzaklaştırmakla madenlere olan müdahalesini de engellemek istemiş olabilir. Çünkü Malatya mutasarrıflarıyla Meadin-i Hümayun Emini arasında Malatya Sancağı'nın Kâhta kazasına tabi Şiro ve Porga mevkiilerindeki madenler yüzünden daha önce bir sürtüşme yaşanmıştı⁸. Gerçi Ömer Paşa'nın 1785 yılı şubat ayı sonlarında tekrar Malatya mutasarrıflığına atandığı görülmektedir⁹.

Ömer Paşa'nın 1777 yılından 1791 yılına kadar (1783–1785 yıllarındaki Maraş Valiliği hariç olmak üzere) Malatya mutasarrıflığında bulunduğu ve malikâne suretiyle Malatya Sancağı'ndaki mukataaları tasarruf ettiği anlaşılmaktadır.

Ömer Paşa 1791 yılında birtakım eşkıyanın bertaraf edilmesi amacıyla Malatya Sancağı'na tabi Hısn-ı Mansur kazasına gitmiş ve orada kendi eceliyle vefat etmiştir¹⁰.

Rişvanzade Ömer Paşa'nın 1791'de vefatı üzerine devlet merkezinden Keban ve Ergani Madenleri Emini Yusuf Ziya Paşa'ya gönderilen 24 Safer 1206 (23 Ekim 1791) tarihli emirde merhum Ömer Paşa'nın bütün mal, eşya, nakit, zimemat, emlak, akar ve çiftlik her neyi varsa kadı ve mübaşir ile birlikte tespit edip devlet adına zapt etmesi istenmiştir¹¹.

Muhallefat Defterinin Tanıtımı ve İçeriği

Çalışmamıza konu olan Rişvanzade Ömer Paşa'nın tereke kayıtları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde yer alan 9720 numarada kayıtlı defterin 200–205. sayfalar arasını kapsamaktadır. Defter "Kuyudat-ı Muhallefat-ı Müteveffa Rişvanzade Ömer

⁷ BOA, *Cevdet Zaptiye*, Nu. 4301

⁸ *Aşiret Yönetimi*, s. 266-269

⁹ BOA, *Zaptiye*, Nu. 4329

¹⁰ BOA, *Cevdet Dahiliye*, Nu. 12546-I

¹¹ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler*, Nu. 9720, s. 200

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Paşa" başlığı ile başlamaktadır. Ömer Paşa'nın alacak ve borçları defterin 200-204 arası sayfalarında kaydedilirken, derkenarda Malatya'dan saltanata gönderilen yazılar ile bunlara cevaben saltanattan gönderilen hükümler yer almaktadır. Söz konusu defterin 205. yani son sayfasında ise Ömer Paşa'nın Malatya'daki evinden çıkan şahsi eşyaları kaydedilirken zikredilen sayfanın derkenarında ise Besni'deki konağından çıkan altın ve gümüş eşyaların listesi verilmiştir.

Ömer Paşa'nın muhalefat defteri incelendiğinde sahip olduğu bütün mal ve eşyasının tespit edilmediği görülecektir. Zira aynı dönemlerde çeşitli ayan ve eşrafin tespit edilen terekelerinde köle, cariye gibi hizmetçiler; ev, dükkân, çiftlik, değirmen vb. gayrimenkuller ile halı, kilim, yatak, yorgan, yastık gibi mefruşat cinsinden çok daha fazla mal varlığı yer alırken¹² Ömer Paşa'nın gerek köle ve cariye gerekse hiçbir gayrimenkule terekede yer verilmemiş olması son derece dikkat çekicidir. Bunun nedenini de Ömer Paşa'nın deruhte ettiği mukataalardan dolayı hazineye olan borcunu tahsil etmek amacıyla, borcu kadar tespit yapıldığı, gayrimenkulleri ve birçok varlığının tereke kayıtlarına dâhil edilmediği, böylece devletin Rüşvanzadelerle olan olumlu münasebetinden dolayı böyle bir ara formülün uygulanmasında aramak gerekir. Zira Türk idare sisteminde ölenlerin bıraktıkları varlıklarını eğer vârisler arasından birisi uzakta veya küçük yaşta ise, vârislerin menfaatlerini korumak için resmi olarak bir defter halinde tespit etmek gerekiyordu. Bundan başka ölmüş olan şahıs hazine işlerinde veya hazine hizmetinde çalışmışsa hazine menfaatlerini güvence altına almak düşüncesiyle bu iş yapılırdı¹³. Burada da Ömer Paşa'nın hazineye borcu olduğundan hazine menfaatlerini korumak adına muhalefatı tespit edilmiştir.

¹² Bu konuda yapılmış çalışmalardan; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhalefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kôr İsmail-Oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Bulleten XLI/16*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977; Yuzo Nagata, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *IX Türk Tarih Kongresi (Ankara: 21-25 Eylül 1981) Kongreye Sunulan Bildiriler II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988; Mehmet Güneş, "Karahisâr-ı Sâhib A.yâmı Molla-zâde Hacı Ahmed Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VIII/2*, Afyon 2006

¹³ Fekete Lajos, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi" (çev. M. Tayyib Gökbilgin), *Bulleten XLIII/170*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, s. 459

Tereke Defterinde yer alan belli başlı belgeleri şöylece sıralanabilir:

1. Malatya Voyvodahğı Mukataaları listesi
2. Saltanattan Maden Emini Yusuf Ziya Efendiye gönderilen 24 Safer 1206 (23 Ekim 1791) tarihli ferman sureti (derkenarda).
3. Ömer Paşa'nın ve oğlu Mehmet Paşa'nın muhalledattan çıkarıp gizledikleri altın, gümüş, eşya, hububat ve sairinin tespiti ve mahallinde satılarak parasının saltanata gönderilmesi konusunda selh-i Şaban 1206 (25 Mart 1791) tarihinden 10 Cemaziyelahir 1210 (22 Aralık 1795) yılına kadar gönderilen ferman suretleri (10 adet-derkenarda)
4. Ömer Paşa'nın mümkinü'l-husul zimematı listesi
5. Ömer Paşa'nın mümteniü'l-husul zimematı listesi
6. Ömer Paşa'nın Malatya kazaları ve aşiretlerden alacakları listesi
7. Ömer Paşa'nın 1202 (1787) ve 1203 (1788) senelerine ait Malatya'ya tabi kaza ve nahiyelerde kalan avarız vergisi alacakları listesi
8. Ömer Paşa'nın yeğeni Ali Bey'in gizlediği alacaklarının listesi
9. Ömer Paşa'nın evinden çıkan eşya ve mücevherat listesi
10. Ömer Paşa'nın Besni'deki konağından çıkan altın ve gümüş eşyasının listesi
11. Ömer Paşa'nın terekesi arasından çıkan ve Darphane-i Amire'ye teslim edilen meskuk altın listesi
12. Ömer Paşa'nın Maden Emini Yusuf Ziya Efendi tarafından mahallinde satılan eşya ve hayvanlarının (At ve katır) listesi

Terekenin İncelenmesi

Ömer Paşa'nın muhalledat defteri ana hatları ile incelendiğinde terekede kayıtlı bulunan belli başlı kalemler şu şekilde sıralanabilir:

“Kuyudat-ı Muhallefatı Müteveffa Rişvanzade Ömer Paşa” başlığıyla başlayan defterin başında “Kalemiye” gelirleri kaydedilmiştir. Kalemiye, malikâne sahibinin devlete ödemek zorunda olduğu “mal” denilen gelire ek olarak vermek mecburiyetinde bulunduğu ve uhdesinde bulunan

mukataalardan elde ettiği gelirin %20'sine tekabül eden vergi olarak tarif edilmiştir.¹⁴ Ömer Paşa'nın muhalefat defterindeki gelirlerin kuruş cinsinden kaydedildiği görülmektedir. Rışvanzade Ömer Paşa uhdesinde bulunan Malatya Voyvodalığı malından Sadrazamın 1201–1205 (1786–1790) yıllarına ait hissesine düşen kalemiye gelirin 18,308 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Yine Ömer Paşa'nın uhdesinde bulunan mukataalardan defterdarın hissesine 1202 (1787) ila 1203 (1788) senelerine ait gelirden 4801 kuruş 30 para; 1204 (1789) ila 1205 (1790) yıllarına ait gelirden 3243 kuruş 30 para düşüyordu. Kalyonha-i Donanma-yı Hümayuna Malatya mukataalarından ödenen kalemiye geliri ise, 1203 (1788) senesi için 69167,5 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

Kalemiye gelirleri bu şekilde ortaya konduktan sonra tereke defterinin ihtiva ettiği belli başlı konular şu şekilde sıralanabilir.

Ömer Paşa'nın alacaklarının çoğu, malikâne suretiyle tasarruf etmiş olduğu Malatya Voyvodalığı Mukataası, Bedel-i Sancağı Malatya, Rışvan Mukataası, Karye-i Arga Mukataası ve Malatya Avarızı Mukataası'ndaki halk üzerinde kalan borçlarıdır. Ömer Paşa'nın Besni'deki hanesinde çıkan borç senetlerine (temessükata) göre bu alacaklarını ikiye ayırmak mümkündür. Birinci grupta yer alan ve mümkünü'l-husul" başlığı altında verilen alacakları olup tahsil edilmesi mümkün olan senetlerdir¹⁵. Ömer Paşa'nın tahsili mümkün olan alacakları 43.356 kuruşu olduğu halde vefatına kadar ancak 12.389 kuruşu tahsil edilebilmiş, 30.967kuruşu alınmamıştır (Tablo 1).

¹⁴ Yaşar Yücel-Özer Ergenç, "General Characteristics of the Otoman State Policy During The XVIIIth and the XIXth Cewnturies", *Belleten LIV/209*, Ankara 1990, s. 240; Erol Özvar ise kalemiye resminin yıllık yüzde 10 civarında olduğunu (Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 22) belirtmektedir. Buna göre kalemiye resminin oranı sabit olmayıp duruma göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır.

¹⁵ BOA, *MAD*, Nr. 9720, s. 202

Tablo 1: Tahsili mümkün olan alacakları şu şekilde sıralanabilir

BORÇLU	SENE	TOPLAM BORÇ	ALINAN	KALAN
Siverek Voyvodası Abdulfettâhzade Osman Ağa	1203(1788/1789)	750	-	-
Samsat Voyvodası Davud Han vesair 14 kişi	1197(1782/1783)	12.000	9440	2560
Mütesellim İsmail Ağa	1202(1787/1788)	300	-	300
Şurede Cebraîl Bey'in oğlu Yusuf Ağa	1187/1773	550	350	200
Seyvanlu ve sair köyler halkı	-	700	-	700
Samsat voyvodası Davut Han vesair altı kişi	1192/1778	1989	-	1989
Zülkadirzade Osman Bey'in oğlu Salih Bey	1186/1772	300	-	300
Siverek voyvodası Hacı Bahaeddin Ağa	1202(1787/1788)	2050	-	2050
Siverek Voyvodası Abdulhalil Ağa	1200(1785/1786)	1000	-	1000
Samsat eski voyvodası Ali Ağa	1196(1781/1782)	12.000	-	12.000
Ömeranlı Cemaati ihtiyarı Hüseyin Ağa	1200(1785/1786)	4077	1369	2708
Rumkale voyvodası Muhammed Ağa	1193/1779	1000	-	1000
Cebraîl Beyzade Yusuf Ağa ve Şire halkı	1182/1768	1040	530	510
Mülûkânî Cemaati adına Mustafa ve Hasan	1205(1790/1791)	2250	-	2250
Keferdiz ihtiyarları	1200(1785/1786)	900	-	900
Seyyid Hasan ve Yusuf Ağa	-	200	-	200
Zülkadirzade Seyyid Osman	1195(1780/1781)	3000	700	2300
Toplam		43.356	12.389	30.967

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Ömer Paşa'nın tahsili mümkün olan alacakları genelde malikâne usulüyle tasarruf ettiği mukataaların voyvoda ve ağaları üzerinde kalıp vefatına kadar tahsil edemediği paralardır. Buna ilaveten Rışvan Aşireti'nin Ömeranlı Cemaati ihtiyarı Hüseyin Ağa'dan 1786 (1200) yılına ait 4077 kuruş alacağı olup bunun 1369 kuruşu tahsil edilmiş ancak 2708 kuruşu Hüseyin Ağa üzerinde kalmıştır. Yine aynı aşiretin Mülukânî Cemaatinden Mustafa ve Hasan adlı şahıslardan 1791 (1205) yılına ait 2250 kuruş alacağı olup tamamı vefatına kadar tahsil edilememiştir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İkinci grupta yer alanlar ise “mümteniü'l-husul” başlığı altında verilmiş olup tahsili mümkün olmayan alacaklardır. Tahsili mümkün görülmeyen alacaklarının toplamı 65.081 kuruş olup bunun da sadece 58,5 kuruşu tahsil edilebilmiş, 65.022,5 kuruşu ise tahsil edilememiştir¹⁶ (Tablo 2).

Tablo 2: Ömer Paşa'nın Tahsili Mümkün Olmayan Alacakları

Borçlu	Sen	Toplam Borç	Tahsil Edilen	Kalan
Şire Mütessilimi Yusuf, Kethüdası Hüseyin, Şire ve Keferdiz halkından yirmi bir kişi	1205 (1790/1791)	10.000		10.000
Şire Mütessilimi Mustafa Ağa ve diğerleri	1203 (1788/1789)	4100		4100
Gerger Mütessilimi Hüseyin, Görüzade Bekir Ağa ve Cihanbeyli ihtiyarı Molla Osman ve Yusuf	1193/1779	800		800
Zülkadirzade Yusuf, Kethüdası Hüseyin, Şire ve Keferdiz halkından yirmi bir kişi	1205 (1790/1791)	10.000		10.000
Hisn-ı Mansur Mütessilimi El-Hac Kalender Ağa	1197 (1782/1783)	5500		5500
Malatya Mütessilimi Yusuf Efendi	1196 (1781/1782)	1747,5		1747,5
Hisn-ı Mansur Mütessilimi Hacı Kalender Ağa ve Yerli Rışvan Begi Hasan ve Yusuf	1197 (1782/1783)	887,5	58,5	829
Boybeyi İbrahim ve diğer İbrahim ve ihtiyar Hızır ve Sinemenlili ihtiyarı Mehmet ve saire	1202 (1787/1788)	500		500
Samsat Voyvodası Zeynel Efendi ve oymak kethüdalarından on iki kişi	1188/1774	13.850		13.850
Gerger mütessilimi Hüseyin Ağa	1198 (1783/1784)	5500		5500
Taytahlzade Süleyman ve Dibade (?) Beyzade Ahmet	1194/1780	850		850
Gerger Mütessilimi Hasan Ağa	1196 (1781/1782)	5500		5500
Hisn-ı Mansur'da vaki Boyahane iltizamından Seko ve Kürekçibaşı Harkis	1202 (1787/1788)	2500		2500
Şire Mütessilimi Hamza Ağa	1191/1777	3300		3300
Derekilis civarında olan Çakallı Aşiretleri Abu kethüda, Latifoğlu, Ali ve sairleri	1185/1771	46		46
Toplam		65.081	58,5	65.022,5

¹⁶ BOA, MAD, Nr. 9720, s. 202-203

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yukarıdaki tabloda Ömer Paşa'nın tahsil edilmesi mümkün görülme- yen alacaklarının genellikle mütesellimler üzerinde kaldığı görülmektedir. Mütesellim, Tanzimattan evvel vali ve mutasarrıfların uhdesinde bulunan sancak sancak ve kazaların idaresine bakarlardı. Bunlara "voyvoda denilirdi. İkinci Mahmud zamanında merkeziyet usulü tesis edilinceye kadar vezirlerle beylerbeyi gibi mansıp sahiplerinin ekserisi sefere gittikleri zaman mansıplarını "Mütesellim" ile idare ederlerdi. Bunların gelirleri mütesellimler tarafından toplanır ve kendilerine gönderilirdi¹⁷ Ömer Paşa da uhdesinde bulunan mukataaların gelirlerini yukarıdaki tabloda adı zikredilen mütesellimler aracılığıyla topladığını ancak bunların topladıkları gelirleri Ömer Paşaya teslim etmedikleri anlaşılmaktadır.

Ömer Paşa'nın tahsili mümkün olan ve olamayan alacaklarının birçoğu ya mensubu olduğu Rişvan Aşireti'ne tabi konargöçer oymakların halkı üzerinde ya da yerleşik hayata geçmiş yine kendi aşiretinden olan görevliler üzerinde kalan borçlardır. Bu nedenle Ömer Paşa'nın alacaklarının tahsili hususunda bunlara fazla baskı uygulamadığı ve bu nedenle de alacaklarını tahsil edemediği anlaşılmaktadır.

Malatya naibi Mehmed Emin Efendi'nin İstanbul'a gönderdiği deftere göre Ömer Paşa'nın toplam bakayası 139.190 kuruş olup bunun 15.183 kuruşu tahsil edilmiş, geriye 124.007 kuruş alacağı kalmıştır (Tablo 3).

Tablo 3: Malatya Naibi Mehmed Emin Efendinin Gönderdiği Deftere Göre Ömer Paşa'nın Bakayası

Borçlu	Sene	Toplam Borç	Tahsil Edilen	Kalan
Kömür Kavisi Kazası	1203-1205 (1788-1790)	15.000	800	14.200
Paşa Kavisi Kazası	1203 (1788/1789)	2800	150	2650
Kâhta Kazası	1203-1205 (1788-1790)	2990	2990	---
Malatya Mukataaları halkı	1202 (1787/1788)	1560		1560
Sefine-i Siyah Mültezimi Seydioğlu Mustafa	-	2500		2500
Siverek Voyvodası Abdulfettahzade	1204-1205 (1789-1790)	1500		1500
Gerger Kazası	1199-1205 (1784-1790)	34.292,5		34.292,5

¹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1983, s. 639

İkinci İktisat Tarihi Kongresi I (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Samsat Kazası	1203-1205 (1788-1790)	37.800		37.800
Şire Kazası	1202-1205 (1787-1790)	10.438	5000	5.438
Hısn-ı Mansur Kazası	1203-1205 (1788-1790)	1629,5		1629,5
Oyum Ağaç Yerlisi Nahiyesi	-	8000		8000
Cubas Nahiyesi	-	2640		2640
Ma-vatan? Cemaatlerinin	-	200		200
Darendeli İsa Ağazade	-	3300		3300
Behisni Kazası	1205 (1790/1791)	1290		1290
Malatya Avarızı	1205 (1790/1791)	1600	595	1005
Malatya Kazası	1203-1204 (1788/1789)	10.350	5648	4702
Taş-il kazası	1205 (1790/1791)	1300		1300
Toplam		139.190	15.183	124.007

Sonuç olarak Ömer Paşa'nın toplam 212.869 kuruş alacağı olup bunun 21.000 kuruşu affedilmiş, kalan 191.869 kuruşun ise ancak toplam 23681,5 kuruşu tahsil edilebilmiş, 168.188,5 kuruş Ömer Paşa'nın vefatına kadar tahsil edilememiştir.

Ömer Paşa'nın ölümünün hemen ardından yeğeni Hacı Ali Bey tarafından devletten gizlenen ve belirli şahısların uhdesine verilen Ömer Paşa'ya ait bir kısım eşyanın satışıyla elde edilen paraların yekûnu 13.600 kuruştur (Tablo 4).

Tablo 4: Rişvanzade Ömer Paşa'nın Yeğeni Ali Bey'in Muhallefattan Alıp İstanbul'da Gizlediği Para ve Verdiği Şahıslar

Parayı Verdiği Kişi	Tarihi	Miktarı (Kuruş)
Valide Hanında Sarraflar Kethüdası	19 Muharrem 1207 (6 Eylül 1792)	1000
Sarraflar Vartos	15 Muharrem 1207 (2 Eylül 1792)	4000
Yeni Han'da sakin Beyganlu (?) Asador zimmî	3 Safer 1207 (20 Eylül 1792)	4300
Dülbendçiler içinde Kabril nam zimmî	29 Muharrem 1207 (16 Eylül 1792)	500
Yeni Handa Sarraflar Kethüdası sabık Sergiz	15 Muharrem 1207 (2 Eylül 1792)	1600
Tütüncü Hacı Mehmed	29 Muharrem 1207 (16 Eylül 1792)	2200
Toplam		13.600

Ömer Paşa'nın terekesi arasında nakit olarak 3000 kuruş tespit edilmiştir. Bu para Maden Emîni Yusuf Ziya Efendi'nin Malatya'da sattığı Ömer Paşaya ait hayvan ve diğer eşyalarının bedellerinin kaydedildiği

listede yer almıştır. Satılan hayvan ve eşyanın toplam değeri 41.807 kuruş olup nakliye ve diğer masrafların tutarı olan 682 kuruş çıktıktan sonra kalan 41125 kuruş birlikte Hazine-i Âmire'ye teslim edilmek üzere 21 Zilhicce 1207 (30 Temmuz 1792) tarihinde deftere kaydedilmiştir. Ömer Paşa'nın nakdinin bu 3000 kuruştan ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Henüz terekenin tespiti yapıp kayıt altına alınmadan önce bir miktar parasının Ömer Paşa'nın yeğeni Hacı Ali Bey tarafından alındığı ortaya çıkmaktadır. Defterdeki kayıttan Hacı Ali Bey'in muhalefattan kaçırıldığı nakdi İstanbul'daki esnafa verdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu paranın 1000 kuruşunu Valide Hanı'nda Sarraflar Kethüdası'na; Sarraf Vartos'a 4000 kuruş; Yeni Han'da sakin Beyganlı Asador'a 4300 kuruş, Dülbendçiler esnafından Kabril nam zimmîye 500 kuruş; Yeni Han'da eski Sarraflar Kethüdası Sergiz'e 1600 kuruş ve Tütüncü Hacı Mehmet'e 2200 kuruş olmak üzere toplam 13.600 kuruşu Ömer Paşa'nın muhalefatında kaçırıldığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında herhangi bir nakit kaydına rastlanmamaktadır. Elbette bu başka nakdinin olmadığı anlamına gelmez. Ancak Ömer Paşa'nın gerek Malatya'daki gerekse Besni'deki konağında bulunan altın ve gümüş eşyaya dokunulmadığı görülmektedir.

Tereke listesinde gayrimenkul olarak herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak listedeki eşya tasnifinden biri Malatya'da diğeri de Besni'de olmak üzere iki evinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Zaten Rîşvanzadelerin eskiden beri Besni'de yazları gidip dinlendikleri konaklarının olduğu bilinmektedir¹⁸. Evleri olmasına rağmen bunların muhalefat tespit listesinde yer almaması Ömer Paşa'nın köklü bir hanedana mensup olmasının yanı sıra kendi eceliyle ölmüş olup devlete karşı herhangi bir suçtan dolayı bir cezaya çarptırılmamış olmasındandır. Bütün bunlara ilaveten Ömer Paşa'nın babası ve dedelerinin yüzyıllarca başta Malatya olmak üzere çeşitli vilayet ve sancaklarda beylerbeyliği, sancakbeyliği ve mutasarrıflık yapmış olmaları, onların bölgenin en güçlü hanedanına mensup olduğunu göstermektedir. Nitekim Ömer Paşadan sonra da Malatya mutasarrıflığının birkaç kuşak Rîşvanzadelerde kaldığı yukarıda ifade edilmişti.

Ömer Paşa'nın hem Malatya hem de Besni'deki konağından çıkan eşyalar ayrı listeler halinde verilmiştir. Besni'deki hanesinden çıkan eşya altın ve gümüş olmak üzere iki ayrı liste halinde düzenlenmiştir. Besni'deki evinden tespit edilen eşyadan altın ve gümüş eşyanın dışında da herhangi bir

¹⁸ Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1998, s. 7

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kayda rastlanmamaktadır. Altın eşya olarak bir adet su tasına rastlanmaktadır. Diğerleri takılardan ibarettir. Gümüş eşyası ise; zarf, kaşık, çubuk, sağır yaba, sürmedan, su tası, buhurdan ma'a gülabdan, maşrapa, kahve ibriği, çorba tası, kulplu su tası, makas, şamdan olarak sayılabilir.

Malatya'daki hanesinden çıkan eşyalar ise altın, gümüş ve diğer eşyası karışık olarak tek listede verilmiştir. Buna göre altın eşyası arasında; bıçak, kutu ve zarf gibi az miktarda eşyaya rastlanmaktadır. Malatya'daki konağından çıkan eşyalar arasında altın takılar ve altın işlemeli giysi ve silahların çokluğu dikkati çekmektedir. Bunlara ilgili bölümlerde değinileceği için burada yer verilmemiştir. Diğer kap kakak gibi altın eşyaya pek rastlanmamaktadır.

Gümüş eşyası ise; sim buhurdan, sim kahve ibriği, su tası, çorba tası, saz buhurdan, şamdan, kahve ibriği, kaşık, tabak, maşrapa, sim kabızalı sağır bıçak, tas ve sağır köhne sim şamdan gibi eşyalardır.

Diğer eşyası ise; gülabdan, tatlı kaşığı, buhurdan, yaldızlı buhurdan, maşrapa, su tası ve şeme'dan makarası gibi eşyalar sayılabilir.

Ömer Paşa'nın her iki hanesinden çıkan eşyasına ayrı ayrı fiyat takdiri yerine eşyanın adedi yazılmış değeri ise her listenin sonunda yekûn olarak verilmiştir. Buna göre Besni'deki hanesinde tespit edilen altın eşyasına toplam 1492,5 kuruş; gümüş eşyasına ise 22018 kuruş fiyat takdir edilmiştir¹⁹.

Giysi ve takıların muhalledat listelerinde önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Takıların genellikle altın ve inciden, giysilerin ise sim işlemeli olduğu gözlenmektedir. Giysiler arasında samur kürkleri önemli bir yer tutmaktadır. Yaldızlı zıibun, yaldızlı izare, sim kuşak, İncili fes, çavuş kuşağı, altın kuşaklar, altın kemerler, sim kemerler, incili fes ve zıibun²⁰ gibi önemli sayıda kadın elbise takımları tespit edilmektedir.

Muhalledat listesinde yer alan altın eşyalar arasında halhal (dört çift), bilezik(dört çift) kuşak (iki çift), saç bağı, tarak, bileklik (pazu-bend) küpe, hızma ve zincir gibi tamamı altın takıların yanı sıra; inci gerdanlık, yüz incisi, mercan hızma gibi incili takımlarla; kemer tokası, incili ve pervezeli altın küpeler olarak sayılabilir. Muhtemelen Ömer Paşa'nın eşine ait olan bu

¹⁹ BOA, MAD, Nu. 9720, s. 205.

²⁰ Kışın elbise altına giyilen kolsuz pamuklu yeleğe zıibun veya halk arasında zıibun adı verilir. Bu yeleğe içlik de denilir. Bk. Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süsleme Sözlüğü I*. Basım, Sümerbank Kültür yayınları, Nu: 1, Ankara 1967, s. 251

takılar söz konusu dönemde kadınların zevki ve zarafetini yansıtmaktadır. Bu takı ve giysiler aynı zamanda bir mutasarrıf eşinin sosyal yaşantı ve düzeyini göstermesi açısından önemlidir.

Altın gözlük ve altın gözlük kabı, zümrüt altın hatem (mühür), Mühr-i Süleyman, yakut ve firuze taşı altın hatem, altın mücevher kaplı saat, Farisi altın saat da dikkat çeken eşyalardır.

Ömer Paşa'nın terekesi arasında silahlar önemli bir yer tutmaktadır. Silahlar arasında bilhassa yaldızlı, sim kabartmalı ve kabzası altın kakmalı, diğer kısımları sim işlemeli kılıçlar dikkat çekmektedir. Ömer Paşa'nın terekesi arasında bir adet altın hançer ve bir adet altın ve iki adet gümüş bıçağa rastlanmaktadır.

Ateşli silahlardan piştov tereke arsında bulunmaktadır. Biri cedit diğeri müstamel olmak üzere iki adet de piştov kaputu (kılıfı) bulunmaktadır. Silahlar arasında çeşitli tür ve kıymette kılıçlar önemli bir yer tutmaktadır. Kökü XVI. yüzyılın başlarına dayanan Rişvan hanedanından Ömer Paşa'nın böylesine değerli silahlara sahip olması mutasarrıf olmasının yanı sıra aileden gelen bir geleneğin devamı olarak da düşünülmelidir.

Ömer Paşa'nın Malatya'daki hanesinden çıkan eşyalar içerisinde "at takımları (raht)" önemli bir yer tutmaktadır. Eşyalarının içerisinde 11 adet at takımı mevcuttur. Bunların alelaide at takımları olmadığı, hepsinin peçeli, mercan, sim saçaklı ve yaldızlı, son derece özenle hazırlanmış at takımları olduğu görülmektedir²¹. Atların eğrinin altına örtülen, hem atın sırtını korumak hem de terini çekmek amacıyla kullanılan ve "ğashiye" denilen örtülere²² bile özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Gediz çuka üzerine sim karalı üç güllü ğashiye, al çuka üzerine karalı sim bürülü ğashiye olarak sayılabilir. Bu cümleden hareketle konargöçer bir hanedandan gelen Ömer Paşa'nın atlara düşkün olduğu ve atlarına ne denli özen gösterdiği söylenebilir.

Ömer Paşa'nın her iki hanesinden çıkan eşyaların ayrı listeler halinde yazıldığını ve her listenin sonunda eşyalara toptan bir kıymet biçildiğini belirtmiştik. Buna göre valimizin Malatya'daki hanesinden çıkan eşyalara 41.801 kuruş fiyat takdir edilmiş, bunun 676 kuruşu nakliye ve diğer masraflar çıktıktan sonra 41.125 kuruş kalmıştır. Besni'deki konağından

²¹ BOA, MAD, Nu. 9720, s. 205

²² Şemmseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Yayınları, İstanbul 1989, s. 960

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

çıkan altın eşyalara 1492,5 kuruş, gümüş eşyalara ise 22018 kuruş fiyat takdir edilmiştir.

Ömer Paşa'nın tespit edilen hayvanlarının adedi yazılmamış, bunların satış bedeli yazılmıştır. Ömer Paşa'nın 15508 kuruş değerinde at ve 1455 değerinde katırı tespit edilmiştir. Söz konusu at ve katırlar Maden Emîni Yusuf Ziya Efendi tarafından mahallinde satılarak elde edilen toplam 16.963 kuruş Hazine-i Âmire'ye teslim edilmek üzere 21 Zilhicce 1207 (30 Temmuz 1792) tarihinde deftere kaydedilmiştir²³. Atların satışlarından elde edilen gelire bakıldığında Ömer Paşa'nın önemli sayıda atlarının olduğu anlaşılmaktadır.

Ömer Paşa'nın Malatya ve Besni'deki her iki konağında tespit edilen ev eşyası, giysi ve takılar, silahlar, at takımları birlikte değerlendirildiğinde mutasarrıfımızın ve dolayısıyla XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bir Osmanlı valisinin gündelik hayatı hakkında bir fikir edinmek mümkün olacaktır.

Ömer Paşa'nın terekesi arasında önemli miktarda altına rastlanmıştır. Farklı cins ve miktarlarda toplam 1747,5 adet meskûk altın kaydedilmiştir (Tablo 5). Söz konusu altınlara toplam 9704 kuruş değer biçilmiş ve elde edilen miktar Darbhane-i Âmire'ye teslim edilmiştir.

Tablo 5: Ömer Paşa'nın Terekesinden Kaydedilen Altını

ALTININ CİNSİ	ADEDİ	DEĞERİ (Kuruş)
Yıldız Altını	1236,5	7109,5
Macar Altını	14	440
Macar Altını (ikişerli ve birerli)	65	485
Fındık İstanbul	102	515
Zer-i Mahbub İstanbul	250,5	880
Zer-i Mahbub Mısır	61,5	184,5
İstanbul Zencirli	18	90
Toplam	1747,5	9704

Rişvanzade Ömer Paşa'nın Maden Emîni Yusuf Ziya Efendi Marifetiyle Mahallinde Satılan Eşya ve Hayvanları:

1. Furuht olunan esb bahası guruş 15508
2. Nakden zuhur eden guruş 3000
3. Furuht olunan ester bahası guruş 1455

²³ BOA, MAD, Nr. 9720, s. 205

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

4.Füruht olunan eşya bahası guruş 1576

5.Füruht olunan ... Bahası guruş 2970

6.Füruht olunan hayme bahası guruş 585,5

7.Müteveffa-yı müşarun ileyhın emlak ve akar ve hayvanat bahalarından Hacı Ali Bey'in

zimmetine geçen mebalığden ma'ada ashab-ı müştereki yedinden tahsil olunan guruş 9237,5

8.Kâhta nahiyesinde olan mal-ı bekaya tahsil-i sene guruş 2475.

9.Şiro kazasında olan zimemattan tahsil olunan guruş 5000

Rişvanzade Ömer Paşa'nın terekesi arasında at, katır gibi binek ve yük hayvanlarıyla birtakım eşya ve alacakları tespit edilmiştir. Söz konusu hayvan ve eşyalar Maden Emîni Yusuf Ziya Efendi tarafından mahallinde satılmıştır. Ömer Paşa'nın terekesindeki atlar toplam 15508 kuruşa, katırlar toplam 1455 kuruşa; birtakım eşyası 1576 kuruşa, çadırlar (hayme) 585,5 kuruşa satılmıştır. Elde edilen miktarlar Ömer Paşa'nın terekesindeki emlak, akar ve hayvanlardan elde edilen paralardan Hacı Ali Bey'in zimmetine geçen miktarından başka ortağında bulunup tahsil edilen 9237,5 kuruş, Kâhta nahiyesi bakayasından tahsil edilen 2475 kuruş ve Şiro kazasında kalan alacaklardan tahsil edilen 5.000 kuruş ile Ömer Paşa'nın hanesinden nakit olarak çıkan 3.000 kuruş olmak üzere toplam 41.807 kuruş elde edilmiştir. Elde edilen bu miktardan 682 kuruş nakliye ve sair masraf kesildikten sonra kalan 41.125 kuruş 2 Safer 1207 (19 Eylül 1792) tarihinde Hazine-i Âmir'e teslim edilmiştir.

Sonuç olarak XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı coğrafyasında Malatya'dan Orta ve Batı Anadolu'ya hatta Rumeli topraklarına kadar yayılan Rişvan Aşireti'nin beyleri, XVIII. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar belli dönemler hariç Malatya Sancağı mutasarrıflığında bulunmuşlardır. Yöneticilik sürecinin başlamasıyla birlikte Malatya'daki mukataaları iltizam yoluyla tasarruf etmeye başlayan Rişvanzadeler, Osmanlı Devleti'nde malikâne sisteminin uygulamaya konulmasından sonra da Malatya ve çevresindeki mukataalar Rişvan beylerinin uhdesine verilmiştir. Rişvanzadeler Malatya ve çevresinde hem

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

arkalarındaki aşiret desteği ile önemli bir nüfuza hem de malikâne olarak aldıkları mukataaların muaccesini ödeyecek bir zenginliğe sahiptiler.

Rişvanzadelerin, konargöçer bir aşiretin boy beyliğinden Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında en üst yöneticilik olan beylerbeyliğine kadar yükslebilmeleri diğer konargöçer aşiretlerde görülmeyen bir husustur.

Rişvanzadelerden Malatya mutasarrıflığında bulunmuş beylerin en önemlilerinden birisi olan Ömer Paşa'nın 1791 yılında ölümü üzerine muhalefati tespit edilmiş, Malatya ve Besni'deki hanelerinden çıkan eşyaları ile alacak ve borçları defter haline getirilmiştir. Ancak tereke defterinde kaydedilen terekesinin Ömer Paşa'nın bütün mal varlığını yansıttığı söylenemez. Zira bir Osmanlı valisinin sahip olacağı düşünülen birçok menkul veya gayrimenkulün listede yer almadığı görülmektedir. Malatya ve Besni'deki konaklarına herhangi bir kıymet biçilmediğine göre bunlar da satılmamıştır. Gayrimenkul olarak da herhangi bir kaleme rastlanmamıştır. Oysaki Osmanlı müsadere sisteminde ölen şahsın bütün mal varlığı kayıt altına alınarak müsadere edilirdi. Ömer Paşa'nın bütün mal varlığının kayıt altına alınmayıp birçoğunun defter dışı bırakılması, Rişvanzadelerin öteden beri Osmanlı devleti ile uyum içerisinde çalışmaları ve Ömer Paşa'nın herhangi bir suçtan katledilmeyip, kendi eceliyle ölmesi ile izah etmek mümkündür. Sadece Ömer Paşa'nın malikâne suretiyle tasarruf ettiği mukataalardan devlete olan borçları tutarında müsadere yapıldığını söyleyebiliriz. Burada devletin bir ara formül uygulayarak Rişvanzadelere has böyle bir uygulamaya gitmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü devlet Rişvanzadelerle idari ve iktisadi anlamda ilişkilerini Ömer Paşa'nın ölümünden sonra da devam ettirmiştir. Nitekim Rişvanzade Abdurrahman Paşa'nın XIX. yüzyılın başlarında Besni Kaymakamlığı ardından da Malatya Mutasarrıflığı'nda bulunmuş olması ve buradaki mukataaları malikâne suretiyle tasarruf etmiş olması bu özel uygulamanın bir göstergesidir.

Netice itibariyle Rişvanzadelerden Ömer Paşa'ya ait Tereke Defteri, XVIII. yüzyılda bir Osmanlı Mutasarrıfının sosyal yaşantısını yansıttığının yanı sıra devletin o dönemde yürürlüğe koyduğu iktisadi politikaların taşra teşkilatındaki uygulamalarını göz önüne sermesi açısından da önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

Cevdet Dâhiliye, Nu. 12546-I

Cevdet Maliye, Nu. 8216

Cevdet Zaptiye, Nu. 4301

Cevdet Zaptiye, Nu. 4329

Maliyeden Müdevver Defterler, Nu. 9720

Maraş Ahkâm Defteri, nu. 2

Araştırma ve İncelemeler

CEZAR, Yavuz, “Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu

Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Bellekten XLI/16*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977, s. 41-78

GÜNEŞ, Mehmet, “Karahisâr-ı Sâhib AyânıMolla-zâde Hacı Ahmed Ağa’ya Ait Bir Tereke”

Defteri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VIII/2, Afyon 2006, s. 65-92

KOÇU, Reşad Ekrem, *Türk Giyim, Kuşam ve Süsleme Sözlüğü I. Basım*, Sümerbank Kültür Yayınları, Nu: 1, Ankara 1967

LAJOS, Fekete, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi” (çev. M. Tayyib Gökbilgin), *Bellekten XLIII/170*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, s. 457-480

MEHMED SÜREYYÂ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye III*, (Haz. Ali Aktan-Abdulkadir Yuvalı-Metin Hülagü), İstanbul 1996.

NAGATA, Yuzo, “Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa’ya Ait Bir Tereke Defteri”, *IX Türk Tarih Kongresi (Ankara: 21-25 Eylül*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1981)Kongreye Sunulan Bildiriler II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 1055-1062

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1983

ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2003

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, *Peçevi Tarihi II*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), İkinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992

SAKAOĞLU, Necdet, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1998

SÖYLEMEZ, Faruk, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi-Rişvan Aşireti Örneği-*, Kitabevi İstanbul 2007

ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Yayınları, İstanbul 1989.

YÜCEL, Yaşar – ERGENÇ, Özer, “General Characteristics of the Otoman State Policy During The XVIIIth and the XIXth Centuries”, *Bellekten LIV/209*, Ankara 1990, s. 233-243

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA YEREL BANKACILIK: EL'AZİZ İKTİSAT BANKASI ÖRNEĞİ (1928- 1933)

Halis ÖZER*

ÖZET

1920'li yılların ikinci yarısından sonra dış ülkelerde görülmeye başlayan ekonomik kriz, ülkenin daha çok dış ticaretine dayalı bankacılık sistemini olumsuz etkiledi. 1927 yılına büyük bir para darlığıyla girildi. Daralma, iç piyasanın para ve kredi talebinin karşılanamamasına yol açtı. Özellikle ihracat mevsimlerinde görülen yoğun para ve kredi talebi yerel banka adı verilen küçük sermayeli mahalli tüccar bankalarının kurulmasını zorunlu kıldı. El'aziz İktisat Bankası ülkede yaşanan benzer sebeplerle 23 Ekim 1928 yılında Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Sıngırzade Ahmet Şükrü Bey öncülüğünde kuruldu. 1/4'ü ödenmiş olmak üzere kuruluş sermayesi 100.000 TL. dir. El'aziz İktisat Bankası, gerek yeni ticari organizasyonların teşekkülünde gerekse de yerli tüccarın kredi ihtiyacının karşılanmasında önemli işlevler görmüş, onların ticari alanda etkinlik sağlamalarında kısmen katkıda bulunmuştur. Bu çalışmanın amacı, El'aziz İktisat Bankası'nın kuruluş nedenlerini, kurucularının statülerini, kuruluşunun ilk yıllarındaki bilançolarını, kar ve zarar hesaplarını, bankacılık faaliyetlerini ve bu faaliyetler ile yerel ekonomiye yaptığı muhtemel katkıları ortaya çıkarmaktır. Bu çalışma, arşiv araştırmaları sonucu elde edilen banka ile ilgili belgelere dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: El'aziz, Banka.

The Local Bank System in The Early Years of The Republic: The El'aziz Economy Bank Model (1928- 1933)

Abstract

The economical crisis in foreign countries which appeared after the second half of the 1920s, adversely affected the countries bank system related foreign commerce. The country entered to 1927 with Money depression. This caused inability to meet Money and credit demand in domestic market. Especially seen in the export season of heavy demand for cash and credit capital is a small local bank called the establishment of a local merchant bank was required. El'aziz economy countries experienced

* Dr.,Dicle Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu İktisadi ve İdari Bilimler Programı, Diyarbakır

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

similar reasons Bank October 23, 1928 in Elazig Chamber of Commerce and Industry was formed under the leadership of President Singürzade Ahmet Bey. Fourth quarters of organization capital to be paid £ 100,000. is. El'aziz Economic Bank have formed a new form of commercial organizations in meeting the credit needs of both local traders have seen important functions, providing their commercial activities in the field have contributed in part. This study, El'aziz Economy Bank organization reasons, the founder of the status of the organization's first year of their balance sheets, profit and loss accounts, banking activities and these activities with the local economy, its potential contribution is to reveal. This study's research results are based on the documents related to the bank.

Key Words: El'aziz, Bank

GİRİŞ

Osmanlı döneminde bankacılık sistemi daha çok ithalat ve ihracat sistemine dayalıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında da bankacılık sisteminde görülen bu temel özellik Osmanlı bankacılık sisteminin devamı niteliğindedir. Sistem dış ülkelerde yaşanan krizlerin ülke ekonomisine yansımaya aracılık etmektedir. Bankacılık sistemi, ülkenin dışarıyla ilişkisi kesildiği veya azaldığı dönemlerde iç piyasanın para ve kredi talebini karşılamaktan uzaktır. Kriz dönemlerinde dış konjektüre bağlı olarak iç piyasanın para talebi artmakta, faiz hadleri yükselmektedir. Bu durum Anadolu piyasasındaki küçük sermayelerin, yerel kredi ihtiyacını karşılayacak şekilde bankacılığa akmasına sebep olmakta ve buda birçok yerel bankanın kurulmasına yol açmaktadır¹.

1920'lerin ikinci yarısından itibaren dış ülkelerde yaşanmaya başlayan ekonomik kriz ihracat ve ithalat faaliyetlerine dayalı olan bankacılık sistemini olumsuz etkiledi. 1926 yılında emtia fiyatlarının makul bir karla satılabilecek fiyatların çok altına düşmesi üretici ve tacirlerin büyük zararlarına yol açtı. Bu durumdan iç bölgelere mal satan ithalatçı firmalar da etkilendi. Zararlardan kaynaklanan ödenmeyen krediler, bankacılık sektörünün kredi vermede daha ihtiyatlı davranmasına yol açtı². Dolayısıyla kredi piyasasında bir daralma oldu. Daralma, iç piyasanın para ve kredi talebinin karşılanamamasına yol açtı. 1927 yılına büyük bir para darlığı ile

¹ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, 2. Baskı, TCMB yayını, Ankara 1997, s. 183

² Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923- 1929*, 1. Baskı, Yurt Yayınevi, Ankara 1982, s. 158

girildi. İç ve dış kaynaklar özellikle ihracat mevsiminde artan para talebini karşılamakta çok yetersiz kaldı. Bunun üzerine piyasalardaki darlığı aşma ve kredi ihtiyacını karşılamak üzere 1926 sonrasında küçük sermayeli birçok yerel banka kuruldu. Sonuç olarak buhran ve kıtlık yıllarında genel para darlığı küçük sermayeli bankaların fonksiyonel bir duruma geçmesine katkı yaptı. Nitekim 1926- 1929 döneminde Anadolu'da kurulan bankaların % 60 kadarının 100.000 TL'den daha az sermayeli olmasına karşılık 1925'e kadar 100.000 TL.'den az sermayeli bir bankaya rastlanmamaktadır³.

1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yerel Bankacılık

Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan yerel bankalar İttihat ve Terakki döneminde kurulan yerel bankalara benzer küçük sermayeli mahalli tüccar bankalarıdır. Bu yerel bankalar bölge tüccarlarının bankacılık hizmetlerini ve özellikle kredi gereksinimlerini karşılamaktadır.1923-1932 döneminde bankacılık alanındaki en karakteristik gelişme, çok sayıda yerel bankanın kurulmuş olmasıdır⁴. 1923- 1925 yılları arasında kurulan yerel banka sayısı 4, 1926- 1929 yılları arasında kurulan yerel banka sayısı 20'dir. Bu dönem kurulan bankalar şunlardır; Akhisar Tütüncüler Bankası (1924), T. Ticaret ve Sanayi Bankası (1925), Karaman Çiftçi Bankası (1925), İstanbul Esnaf Bankası (1925), Afyon Terakki Servet Bankası(1926), Aksaray Halk İktisat Bankası(1926), Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası(1926), Eskişehir Bankası(1926), Akseki Ticaret Bankası (1927), Nevşehir Bankası(1927), Ermenek Ahali Bankası (1927), Kocaeli Halk Bankası(1927), Denizli İktisat Bankası (1927), Trabzon Tasarruf ve İkras Sandığı(1928), Trabzon İktisat Bankası (1927), Şirket(1928), Bor Esnaf Bankası (1928), Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası (1928), Şarkıkaraağaç Bankası (1928), Türkiye İmar Bankası(1928), İzmir Esnaf ve Ahali Bankası(1928), Elazığ İktisat Bankası (1929), Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası(1929), Mersin Ticaret Bankası(1929), Üsküdar Bankası(1929)⁵.

Kurulan yerel bankalar bünyesinde büyük toprak sahipleriyle mahalli tacirler bir araya geliyor, üretim ve ticari faaliyetlerin kredi ihtiyaçlarını

³ Oya Silier, "1920'lerde Türkiye'de Millî Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar*1973, Ayrı Basım, Mars Matbaası, Ankara 1975, s. 506

⁴ Öztin Akgüç, *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Türkiye Bankacılar Birliği Yayını No.71, Ankara 1975, s. 19

⁵ A.Gündüz Ökcün, "1909- 1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *İktisat Tarihi Yazıları*, SPK Yayını, No:58, Ankara1997, s. 223- 261

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

karşılama çabası içine giriyorlardı. Bu yerel bankalar, Cumhuriyetten önce Rum tüccarların kredi piyasasındaki tekeliyle rekabet etmek ve faydalanmak istemişlerdi. Fakat bu fırsat, savaşlar ve nüfus mübadeleleri sonucu para piyasasında ortaya çıkan boşlukla oluştu. Nitekim toprak sahipleri, tacirler ve çoğu zaman da bölge milletvekillerini bir araya getiren bu tür beklentilerdi. Ankara'yla ilişki büyük önem taşıyor ve bunu da bu milletvekilleri sağlıyordu⁶. Dolayısıyla bu dönem kurulan yerli bankalar, hem kurucuların profilleri ve hem de amaçları açısından bir yönüyle milli nitelikler taşıyorlardı.

Yerel bankaların faaliyet alanı yabancı bankaların tercih ettiği ithalat ve ihracat ticaretiydi. Dolayısıyla yerli bankalar, yabancı bankalarla, ticaret sektöründeki rekabetin bir uzantısı olarak rekabet etmeye başladılar. Diğer taraftan Türk- Müslüman yerli tüccar ticarete gerçekleşen kârdan daha büyük bir pay alma niyetiyle kendilerine borç verebilecek kredi kurumu aramaktaydı. Milli bankacılığın uzantısı olan yerel bankaların gelişimi bu gereksinime büyük ölçüde cevap verdi⁷. Böylelikle yerel bankalar, yerli tüccarların kredi talebini karşılayarak onların ticari alanda daha etkin olmalarına yol açtı.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında kurulan yerel bankalarla ilgili tetkiklerden bu bankaların bir takım mahzurlar da barındırdıkları anlaşılmaktadır. Sermayeleri az olduğundan tecrübeli ve iyi yetişmiş memurları cezp edecek kadar yeterli maaş veremedikleri görülmektedir. Tedarik ettikleri memurlarının eğitimlerini esaslı surette sağlayamamaktadırlar. Mahalli işlerle iştigal ettiklerinden masrafları, yaptıkları işin hacminden yüksek olduğunda mali açıdan zor duruma düşmektedirler. Vaziyetlerini sağlamlaştırmak için plasmanlarını yeterli bir surette taksim edememektedirler. Banka müdürü, o mahaldeki kimselere kredi açarken genellikle mali önceliklerden ziyade başka tesirler altında kalarak kredi vermekte bu durum sağlam bankacılık esaslarına uygun düşmemektedir⁸.

2. El'aziz İktisat Bankası

Elazığ İktisat Bankası'nın teşekkülü hakkındaki ilk düşünce, 1 Nisan 1927 tarihinde bankanın kurucu ve müteşebbisi olan Elazığ Ticaret ve

⁶ *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, s. 150

⁷ *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, s. 154- 155

⁸ Walker D. Hines ve Diğerleri, *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934* V, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1936, s. 68- 69

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Sanayi Odası reisi Sıngırzade Ahmet Şükrü Beyin Türk Ocağında verdiği iktisadi konulu bir konferans ve teklifle oluştu. Banka kurma düşüncesi, 15 Ağustos 1927'de Ticaret Odası Meclisi'nde tasvip edildi. 7 Eylül 1927'de müessesenin kurucu heyeti tespit edildi. 20 Ekim 1927'de Vekâlete takdim edilen Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Nizamnamesi 1 Temmuz 1928'de millet meclisine ulaştı ve tasdik edildi⁹. Bankanın tesisi heyeti umumiyesi ilk kez 8 Ekim 1928'de toplandı. Bankanın açılış merasimi 1 Kasım 1928 yılında kütüphane salonunda çok büyük bir katılımıla Ahmet Şükrü Beyin iktisadi konulu bir hitabesi ile yapıldı¹⁰.

Çoğunluğu tüccar ve toprak sahiplerinden oluşan banka kurucuları şunlardı; El'âziz Ticaret ve Sanayi Odası başkanı Sıngırzade Ahmet Şükrü ve Abdülğafur, Sıngırzade Abdulkadir, Sai zade Ferit, Sai-zade Said ve şeriki Azizanlı zade İbrahim, Çorbacı zade ve şeriki el birliği namına Hızır, Erzan zade Cemal, doktor Sancaktar zade Ali Kemal, Şedle vedayı zade, Kebanlı zade Mustafa ve biraderi, bölük emini zade Vehap, Ekmekçi zade

⁹ 1 Temmuz 1928 yılında mukavelenamenin tasdikinde şöyle denilmekteydi; "İcra vekilleri heyetinin 23 Mayıs 1928 tarihli içtimamında tasvip ve kabul olunarak aynı tarihte Türkiye Cumhuriyeti riyasetinin tasdiki âlisine iktiran eden Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi'nin işbu esas mukavelenamesi tasdik edildi." Bkz. *Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, Ek Sayfa.

El'âziz İktisat Bankası esas mukavelenamesi 1939 yılına kadar değişmemiştir. 1939 yılında banka mukavelenamesinin 5, 21, 32 ve 41. maddeleri Ticaret Vekilliğinin 17.11.1939 tarih ve 16106 Sayılı teklifi üzerine icra vekilliği heyetince çıkarılan bir kararname ile değişiklik yapılmıştır. Bkz. T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.01.02.89.111.15. Nolu ve 26.11.1939 Tarihli Belge.

¹⁰ *Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, Ek Sayfa.

(Elazığ İktisat Bankasının Tarihçeyi Teessüsü ve Teşekkülü, 5 Kasım 1928)

Bankanın Elazığ Asliye Hukuk dairesinin bankanın kuruluş kararında şu ifadeler kullanılmaktaydı; "8 Teşrinievvel 928 de toplanan Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi tesis heyeti umumiyesi zabıtamesi Vekâlet komiserliğinin tasdiki, beyanname, banka mektubu, 108 maddeden ibaret nizamnamesini havi dosya komiserliğin ve vilâyetin havalesile Elazığda ticaret davalarını rüiyete memur mahkemei astiyece biltetik ahkâmı kanuniye ve nizamiye ile teşekkülü muvafık görülmekle tescil ve tasdikine 708 numara ve 22 Teşrinievvel 1928 tarihi ile karar verildiği ve 323 numaralı sicile kayt ve tescil kıldığını mübeyyin şerhdır. 27 Teşrinievvel 928" Bkz. *Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi*, Ek Sayfa.

Hasan Tahsin- Remzi Saka Elazığ İktisat Bankası'nın kuruluş tarihini 28 Ekim 1928 olarak vermektedir. Bkz. Tahsin- Saka, *Sermaye Hareketi*, Amedî Matbaası, İstanbul, 1930, s.281.; A.Gündüz Ökçün bankanın kuruluş tarihini 23 Ekim 1928 olarak vermektedir. Bkz. Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, s. 258

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Halit, Çemişkezekli Abdulkadir, Ases zade Hüseyin ve mahtumları, Palolu Necip, Süleyman efendi zade kâtip Mehmet, Kol oğlu Celâl ve mahtumları, topçu mütekkait Hasan, Hacı Hızır zade Mehmet ve şeriki, Çiçek zade İshak, Tütüncü zade Mehmet Sıtkı, Hurşit zade Mehmet ve biraderi, Arpacı zade ve şeriki, Sadık zade Ali Rıza Bey Efendi¹¹.

Bankanın ilk meclis idare azaları ise şu kişilerden oluşmaktaydı; Singir zade Ahmet Şükrü, Azızanlı zade İbrahim, Arpacı zade Mustafa, Singir zade Abdülkadir, Ekmekçi zade Halit, Çorbacı zade Hafız Mustafa, Dayı zade Salim Bey¹². Banka nizamnamesinin 32. maddesinde meclis idare azalarının yarısından fazlasının Türk olması şarttır denilmekteydi¹³. Aynı şekilde nizamnamenin 49. maddesinde murakıpların yarısından fazlasının Türk olması lazımdır denilmekteydi¹⁴. Bu anlayış banka çalışanları için de geçerliydi. Nizamnamenin 108. maddesinde memur ve müstahdemlerin tamamının Türk olması şart koşulmaktaydı¹⁵. Banka içindeki bu düzenlemeler, Türk- Müslüman tebaanın iktisadi hayatta teşvik edilme çabalarının bir uzantısı olarak görülebilir. Nitekim banka kurucularının birçoğunun aynı zamanda Elazığ'da milli iktisat ve Tasarruf Cemiyetinin kuruluşunda da önyak olmaları kurucuların bu anlayışla hareket ettikleri kanısını güçlendirmektedir¹⁶.

¹¹ Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi , s.3

¹² Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, s. 13

¹³ Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, s. 13

¹⁴ Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, s. 19

¹⁵ Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, s. 35

¹⁶ Elâziz Gazetesi, Yıl 48, No:2166, 8 İkinci Kanun 1930, s.1.

Elazığ'da Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kuruluş toplantısında Cemiyete başkanlık eden Singir zade Ahmet Şükrü Bey konuşmasında şu ifadeleri kullanmaktaydı: "... Millî iktisat ve tasarruf cemiyeti gibi şümulü bir mana ifade eden bu çok lüzumlu ve faydalı teşekkülün Elâziz kuruluşunu yapmak, faaliyete getirmek ve iktisat mücadelesinde cumhuriyetin gösterdiği nurlu yollardan halkça, milletçe ve devletçe beraber yürütmek cumhuriyet Türklerinin en lüzumlu faaliyet sahası olmalıdır."

Elazığ İktisat Bankası kuruluş döneminin yerel gazetelerine bakıldığında Türk- Müslüman tüccarın sermaye birikimi sağması ve ticaret alanında daha etkin olmaları yönünde bir çaba içine girildiği görülmektedir. Dönemin bir yerel gazetesinde bu düşünce şu ifadelerle ortaya konulmaktaydı; "Türk, millî sermayenin birikmesi ve millî istihsalin organize olması ve inkişaf etmesi için, para biriktir. Toplanan paranın millî sermayeyi idare eden merkezlere tevdi ile iş bitmez. Millette iktisadi şuurunda uyanması lazımdır." Elâziz Gazetesi, Yıl 48, No.2213, 10 Birinci Kanun 1930, s. 2

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Elazığ İktisat Bankası merkezi Elazığ olmak üzere¹⁷ küçük ölçekli ve yerel bir banka olarak kuruldu. Bankanın kuruluş mukavelenamesinin 4. Maddesinde bankanın kuruluş amaçları şöyle ifade edilmektedir:

“1- Elâziz İktisat Bankası memleket ticaretine müteallik umuru maliye ile iştigal eder.

2- Elâziz İktisat Bankası ticaret ve sanat erbabının bilumum muamelâti ticariyesinde tayin olunacak faiz ve ıskontolarla ikraz ve istikraz muamelâtını ifa ve tayin olunan ücretlerle hesabıcarî, emanet, eşyayı ticari terhibi nakli nukut ve bilcümle banka işlerini yapmak maksadile teşekkül etmiştir.”¹⁸

Elazığ İktisat Bankası öncelikle Elazığ’ın iktisadi kalkınmasını sağlayan ticari işlerle iştigal etmek üzere kurulmuştur. Bankanın kuruluş amaçları doğrultusunda, esnaf ve tüccara ticari senetler, esham ve menkul mallar karşılığında önceden belirlenen faiz ve ıskontolarla borç vermek, borç almak, tüccara kredi olanakları sağlamak ve kredi piyasasındaki sorunları çözümlenerek Elazığ ticaret hayatının gelişmesine katkıda bulunmak, genel olarak bankacılık faaliyetleriyle ticari ve mali teşebbüsler gerçekleştirmek gibi hedefler edindiği anlaşılmaktadır. Banka, bir ticaret bankacılığı hedeflemektedir.

Elazığ İktisat Bankası’nın kuruluş sermayesi 100.000 Türk Lirası olup, her biri isme yazılı 10 liradan 10.000 hisseye bölünmüştü.¹⁹ Banka nizamnamesinin 56. maddesinde, banka genel meclisi yıllık hesap devrinden itibaren üç ay zarfında senede bir defa vuku bulmak üzere toplantı yapar denilmekteydi.²⁰ Bankanın yıllık meclis toplantıları ve gündem maddeleri Elazığ yerel gazetelerinde duyurulmaktaydı. 1933 yılı banka genel meclis toplantısı için yerel gazetede verilen duyuruda; “Elâziz İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi dördüncü alelade içtimalı 15 Mart 1933 Çarşamba günü saat 13’te akt edilecektir”²¹ denilmekteydi. İlanda ayrıca, toplantıda meclis idare ve murakipler raporunun kabulü, 1932 bilanço kar ve zarar hesaplarının tetkik ve tasdiki, idare heyetlerinin ibrası, 1932 yılının temettüsünün tevziine

¹⁷Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, s. 4

¹⁸Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, s. 4

¹⁹Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, s. 5

²⁰Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, s. 21

²¹Elâziz Gazetesi, Yıl 48, No.2321, 25 Ocak 1933, s. 2

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

karar verilmesi, süreleri dolan meclis idare ve murakıplarının yeniden seçilmesi gibi gündem maddelerinin görüşüleceği duyurulmaktaydı²². Anlaşılacağı üzere bu toplantılarda, bankanın senelik faaliyetleri ve hesaplar tetkik edilerek bilanço onaylanmakta yeniden seçim yapılması gereken kurullara seçim yapılmaktaydı.

Yıllık bilançolar bankanın umumi vaziyeti hakkında bilgi veren mali göstergedir. 1930- 1933 yılları arasında Elazığ İktisat Bankası'nın bilançolarına bakıldığında şu tabloyla karşılaşılmaktadır:

Tablo 1 Elazığ İktisat Bankası 1930- 1933 Yılları Arası Bilanço Hesapları (TL)

Yıl	Tüccari Senetler	Esham, tahvilât, İştirakler	Borçlu Hesaplar	Gayri Menkuller ve Demirbaş eşya	Mevduat	Kasa
1930	66.000	1.000	11.000	9.000	68.000	33.000
1931	40.000	3.000	47.000	14.000	57.000	56.000
1932	55.000	3.000	14.000	14.000	50.000	17.000

Kaynak: Remzi Saka, *Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi*, Tecelli Matbaası, İstanbul 1933, s. 92-95

Elazığ İktisat Bankası'nın kuruluş sermayesi 100.000 TL olup 1929 yılı itibarıyla 25.000 TL.'sı ödenmiş, 1930'da ödenmiş sermaye 50.000 TL'na çıkarılmıştır. Banka faaliyete girdikten sonraki ilk yıl olan 1929 yılında 4.835 TL. kâr elde etmiştir.²³ Ticari kredi demek, ticari senetlerin iskontosu üzerinden yapılmakta olan borç verme işlemleri demektir. Elazığ İktisat

²² 15 Mart 1933 tarihinde yapılan toplantı sonuçları 22 Mart 1933 tarihli Elâziz Gazetesinde şu şekilde veriliyordu; "... Konuşmalar sonunda hesapların tetkiki ile beraber idare heyetinin rapor ve bilançosunun ekseriyetle kabulüne karar verildi. İdare heyeti azası arasında kura çekilerek kura Çorbacı oğlu Mustafa, Koloğlu Mustafa, Çiçek oğlu Mustafa Beylere düşmüş ve yeniden yapılan seçimde Çorbacı oğlu Mustafa ve İshak beylerle Arpacı oğlu Mustafa bey kazandılar. Müddetleri biten murakıplıklara da Doktor Ali Kemal, Halil, Hıdır, Bayram, Mehmet Beyler seçildiler. Bankanın 8084 Lira hissei temettüünün usulüne göre dağıtılmasına karar verildi." Elâziz Gazetesi, Yıl 48, No. 2329, 22 Mart 1933, s. 2

²³ Hamit Tahsin, Remzi Saka, *Sermaye Hareketi*, Amedî Matbaası, İstanbul 1930, s. 61

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bankası'nın 1929 yılında 53.040 TL olan ticari senet miktarı²⁴, Tabloya bakıldığında 1930 yılında 66.000 TL., 1931 yılında 40.000 TL. ve 1932 yılında 55.000 TL. olduğu görülmektedir. Bankanın 1930 yılındaki ticari krediler miktarı artış göstermiş fakat bir sonraki yıl %40'a yakın bir düşüş göstermiş, 1932 yılında ise yine %37 civarında bir artış göstermiştir. Bu verilere göre, 1930-1933 yılları arasında bankanın ticari kredilerinde istikrarsız bir politika söz konusudur. Bu durum, 1929 krizinin fiyat mekanizması üzerinde oluşturduğu olumsuz nedenin bankalar üzerinde oluşturduğu ihtiyatlı yaklaşım baskısına bağlanabilir.

Bankanın yıllara göre kasa durumuna bakıldığında, 1929 yılında 10.327 TL. olan kasa mevcudunun²⁵ 1930 yılında 33.000 TL'ye, 1931 yılında 56.000 TL.'ye yükseldiği fakat 1932 yılında yaklaşık %70'lik bir düşüşle 17.000 TL.'ye gerilediği görülmektedir. Buna karşılık bankanın 1930 yılında 68.000 TL. olan mevduatı 1931 yılında 57.000 TL. ve 1932 yılında ise 50.000 TL. olmuştur. Buna göre, banka mevduat sahiplerinin her an bankadan para çekmeleri talebine karşılık bir rezerv bırakmaları gerekmektedir. Fakat Elazığ İktisat Bankası'nın likit kalma yerine bir risk aldığı görülmektedir. O dönem bir bankacılık kanununun olmaması ve kanuni ihtiyatların bulunmaması bu gibi durumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim bu dönemde diğer memleketlerde mevduat sahiplerinin korunması için bankaların faaliyetleri ile muhasebe usullerini kontrol edecek bir sistem bulunmasına rağmen Türkiye'de bu kontrolü sağlayacak bir sistem henüz kurulmamıştır. Mevduatı Koruma Kanunu, maliye ve iktisat vekâletlerine, bankaların üç aylık vaziyet hülasaları ve senelik bilançolarının takibi konusunda yetki vermiş, fakat bu husus tam olarak uygulanamamıştır. Bu keyfiyet bankacılık sisteminin hakiki vaziyetinin katıyetle tespitini imkânsız bir hale getirmiştir.²⁶ Diğer taraftan Elazığ İktisat Bankası, ticari kredi verme hususunda iş ve siyaset çevrelerinin beklentilerini karşılama yoluna gitmiştir. Müteşebbislerin desteklenmesi sağlanarak iktisadi hayatın gelişmesine katkıda bulunulmuştur.

Elazığ İktisat Bankası kurumsal gelişimini devam ettirmiş, 1960'lara geldiğinde ticari mevduat sayısı 20, tasarruf mevduat sayısı 199 olmak üzere mudi yekûnu 219'a ulaşmıştır. Ticari mevduat ortalaması 685 TL'ye,

²⁴ *Sermaye Hareketi*, s. 96

²⁵ *Sermaye Hareketi*, s. 99

²⁶ Walker D. Hines ve Diğerleri, *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934 V*, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1936, s. 69- 70

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

tasarruf mevduatları ortalaması ise 481 TL'ye ulaşmıştır.²⁷ 1970 yılında Ticari mevduat hesabı 138'e, tasarruf mevduatı adedi 327'ye çıkmış, 1 adet de bankalar mevduat hesabı açılarak toplam mevduat sayısı 446'ya ulaşmıştır.²⁸ 1975 yılında Elazığ İktisat Bankası 30.000 TL. ile Sun-Ova Yağ ve Gıda Sanayi AŞ'ye iştirak etmiştir.²⁹ Elazığ İktisat Bankası 1980 yılında isim ve merkezini değiştirmiş, kısa adı ODİBANK olan Ortadoğu İktisat Bankası adını almış ve merkezini İstanbul'a taşımıştır. Banka bir büyüme trendi içine girerek daha önce 1 olan şube sayısını 6'ya çıkarmıştır. Bu şubelerin 1 tanesi Almanya, 3 tanesi Kıbrıs'ta açılmıştır.³⁰ 1980 yılından sonra ODİBANK ismini alan bankanın, bankacılık faaliyetlerine 1987 yılında son verilmiştir.

SONUÇ

Cumhuriyetin ilk yıllarında küçük ölçekli yerel bankaların kurulması bankacılık alanının en temel karakteristik özelliği olmuştur. Elazığ İktisat Bankası, kurucuların profili, sermayenin sağlanmış biçimi, amacı ve faaliyet alanı açısından bu özelliği gösteren müşahhas örneklerden biri olmuştur. Banka, Elazığ'ın ilk mali şirketi olması açısından Elazıglılar için önem teşkil etmiştir. Bankanın, Elazığ iktisat hayatının önde gelen tüccarlarının sermayesi ile kurulmuş ve idare edilmiş olması, halkın bankacılık sistemine karşı olan alakasını artırmıştır.

Elazığ İktisat Bankası kurucularının Türk- Müslüman tüccar çevresinden olmasından ve banka esas mukavelenamesindeki düzenlemelerden bankanın, Türk- Müslüman tebaanın iktisadi hayatta teşvik edilmesi ve desteklenmesi düşüncesiyle kurulduğu kanısına varılmaktadır. Nitekim banka kurucularının birçoğunun aynı zamanda Elazığ'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetinin kuruluşunda da önyak olmaları kurucuların bu anlayışla hareket ettikleri kanısını güçlendirmektedir. Dolayısıyla banka, dönemin iktidarı tarafından benimsenen milli tüccar oluşturma

²⁷ *Bankalarımızın 1961 Sonu Bilanço ve Kar ve Zarar Hesapları İle Maliyet ve Randıman Nispetleri Mudi Adetleri Ve Mevduat vasatileri İdari Taksimata Göre Teşkilatları, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No.16, 1962, s. 31*

²⁸ *Bankalarımızın 1970 Sonu Bilanço Ve Kar Ve Zarar Hesapları Teşkilat Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No. 43, 1971*

²⁹ *Elazığ İktisat Bankası Kırksekizinci Hesap Yılı, 1976*

³⁰ *Bankalarımızın 1980 Sonu Bilanço ve Kar ve Zarar Hesapları Teşkilat Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No.117, 1981, s. 19*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

politikalarının bir uygulayıcısı olmuştur. Nitekim Elazığ İktisat Bankası ticari kredi verme hususunda iş ve siyaset çevrelerinin beklentilerini karşılama yoluna gitmiş, yerli tüccarın kredi ihtiyacını karşılama konusunda önemli işlevler görmüş, yeni ticari organizasyonların teşekkülünde kısmen katkıda bulunmuştur.

Kaynaklar

- ___ Akgüç, Öztin, *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Türkiye Bankacılar Birliği Yayını No.71, Ankara 1975
- ___ *Bankalarımızın 1961 Sonu Bilanço ve Kar ve Zarar Hesapları İle Maliyet ve Randıman Nispetleri Mudi Adetleri Ve Mevduat vasatileri İdari Taksimata Göre Teşkilatları*, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No.16, 1962
- ___ *Bankalarımızın 1970 Sonu Bilanço Ve Kar Ve Zarar Hesapları Teşkilat Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler*, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No.43, 1971
- ___ *Bankalarımızın 1980 Sonu Bilanço ve Kar ve Zarar Hesapları Teşkilat Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler*, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No.117, 1981
- ___ *Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940
- ___ *Elazığ İktisat Bankası Kırksekizinci Hesap Yılı*, 1976
- ___ *Elâziz Gazetesi*, Yıl 48, No:2166, 8 İkinci Kanun 1930, Yıl 51, No. 2321, 25 Ocak 1933, Yıl 51, No.2329, 22 Mart 1933
- ___ Hines, Walker D. ve Diğerleri, *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934 V*, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1936
- ___ Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923- 1929*, 1. Baskı, Yurt Yayınevi, Ankara 1982
- ___ Ökçün, A.Gündüz, "1909- 1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *İktisat Tarihi Yazıları*, SPK Yayını, No: 58, Ankara 1997
- ___ Saka, Remzi, *Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi*, Tecelli Matbaası, İstanbul 1933

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- ___ Silier, Oya, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 1973*, Ayı Basım, Mars Matbaası, Ankara 1975
- ___ Tahsin, Hamit, Remzi Saka, *Sermaye Hareketi*, Amedî Matbaası, İstanbul 1930
- ___ **T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 030.18.01.02.89.111.15. Nolu ve 26.11.1939 Tarihli Belge.
- ___ **Tekeli, İlhan, Selim İlkin**, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, 2. Baskı, TCMB yayını, Ankara 1997

EKLER**EK 1/a Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelesnamesi****Ticaret Vekâleti**

Ticaret Müdüriyeti Umumiyesi
Şirketler ve Sigortalar
Müdüriyeti

537

**Elâzığ İktisat Bankası
Türk Anonim Şirketi
Esas Mukavelesnamesi**

ISTANBUL
CUMHURİYET MATBAASI
1940

2310015406

*Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelesnamesi,
Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940.*

EK 1/b

**Elâzığ İktisat Bankası
Türk Anonim Şirketi
Esas Mukavelesnamesi**

BİRİNCİ FASIL

Tesekkül, müesseseler, üyan, maksat, merkez, müddet

Madde 1 — Zirde vazülimza müessesiler ile aşağıdaki mad-
delerde gösterildiği veçhile tertip ve ibracı kararlaştırılan hisseler
ashabı arasında kavanini me'lye ve işbu esas mukavelesname
ahkâmına tevfikân idare olunmak üzere bir Türk Anonim şirket
teşkil olunmuştur.

Madde 2 — Şirket müessesileri işbu esas mukavelesnameye
vazülimza olan

Elâzığ ticaret ve sanayi odası, Sıngır zade Ahmet Şükrü ve
Abdülhafur, Sıngır zade Abdülkadir, saî zade Ferit, saî zade
Sait ve şeriki azizanî zade İbrahim, Çorbacı zade ve şeriki el
birliği namına Hızır, Erzan zade Cemal, doktor Sancaktar zade
Ali Kemal, Şedle vedayı zade, Kebanlı zade Mustafa ve biraderi,
böhük emini zade Vehap; Ekmekçi zade Halit, Çemişkezekli
Abdülkadir, Ases zade Hüseyin ve mahtumları, Palolu Necip,
Süleyman efendi zade kâtip Mehmet, Kol oğlu Celâl ve mah-
dumları, topçu mütekkat Hasan, Hacı Hızır zade Mehmet ve
şeriki, Çiçek zade İshak, Tütüncü zade Mehmet Sıtkı, Hürşit
zade Mehmet ve biraderi, Arpacı zade ve şeriki, Sadık zade Ali
Rıza bey Efendilerdir. (3) ay zarfında şirket sermayesinin
yüzde biri nisbetinde hisse ile münferiden iştirâk edecek olan
her hissedar dahî müessisa addolunur.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**EK 2 Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi'nin Kuruluş Tasdiki**

Mukabele edilmiştir. 28 - Haziran - 1928

Şirketler mümeyyizi

İcra vekilleri heyetininin 23 Mayıs 928 tarihli iğtimamında tasvip ve kabul olunarak aynı tarihte Türkiye Cumhuriyeti riyasetininin tasdiki âlisine iktiran eden «Elâzığ İktisat Bankası Türk Anonim» şirketininin işbu esas mukaveleveragesi tasdik kılınđı.

1 Temmuz 928

İktisat Vekili namına
müsteşar

Ticaret müdürü unvanısı
Sadettin

8 Teşrinievvel 928 de toplanan «Elâzığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi» tesis heyeti unumiyesi zabıtnamesi Vekâlet komiserliğininin tasdiki, beyanname, banka mektubu, 108 maddeden ibaret nizamnamesini havi dosya komiserliğın ve vilâyetin havalesile Elâzığde ticaret davalarını rüyete memur mahkemei asliyece biltetkik ahkâmı kanunıye ve nizamıye ile teğekküli muvafık görülmekle tescil ve tasdikine 708 nomara ve 22 Teşrinievvel 928 tarihile karar verildiği ve 323 numaralı sicile kayıt ve tescil kılınđığını mübeyyin şerhdır. 27 Teşrinievvel 928

Mamuretülâziz mahkemei asliye hukuk dairesi

Nuri

Vekâlet komiseri

Elâzığ ticaret ve sânyai odası başkâtibi

İbrahim

Recep

Turgut

*Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukaveleveragesi,
Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, Ek.*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**EK 3 Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi'ni Esas Mukavelenamesinin Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kararname**

T. C.
BAŞVEKÂLET
HAKUKAT İDARESİ MÜDÜRLÜĞÜ
Karar No: 12345

Kararname

Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi esas mukavelenamesinin 5, 21, 22 ve 41 inci maddelerinin ilgilik şekildedeki gibi değiştirilmesi ; Ticaret Vekilliğinin 17/II/939 tarih ve 18106 sayılı teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 22/II/939 tarihinde kabul edilmiştir .

REİSİCUMHUR

İsmail İsmail

Ba. V. Ad. V. M. A. V. Da. V. Ha. V.
Ma. V. Mi. V. Na. V. İb. V. S. I. M. V.
C. I. V. Z. V. Mü. V. T. V.

026 18 01 02 189 11 15

TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.01.02.89.111.15. Nolu ve
26.11.1939 Tarihli Belge.

EK 4 Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi'nin 1933 Yılı Heyeti Umumiyeti'nin Toplantı ve Gündem Maddelerine Dair Elâziz Gazetesinde Yapılan Duyuru

Mayıs ayları için seyyar tesliye hesapları tertip edildiği.

Elâziz İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi'nden

22 5 933 tarih 176 344 numaralı Elâziz Anonim Şirketi meclisinin ve elâziz mahkemeye iktisat bankası meclisinin karar birliği kararı ile...

- 1- Seyyâr şirketin onda birini ferah eden akaliyetin muracaat üzere verilmesi... 2- 932 ve altı bilanço... 3- 932 senesi itibarıyla murakabe heyetlerinin...

Daimi eodmendeş Vâhâyet hâkimet oturma binâsi mekânı 1500 - 2000

Kilo başına 4 7 500 fark ile bu karar ile emrâkân âhâli komiteleri oluşturulmuş olup...

Nasife sifâhîl için mükkâz 600 tonne, hâsret ve 70 tonne vakarın 4 7 933 tarihine kadar...

6000 lîra 39 kuruş kârî bîdâi olan maden kârî bîdâi başına 13 6 933 tarihinden pazarlık...

Elmînik köyündeki meclis birleşme ve dahce-Şibe kararları mukayeseli olarak...

Huâzîlî idareye ait kârî ve hâsret - Pağnîk kârîbîdâi hâsretleri tarihinden 934 senesi mayıs...

Zayıf şahâdetinâmî Birinci meclisten 931-932 senesinde aldıkları şahâdet...

Baş mübâdîlîğîdîzî Madîtya, Elâziz ve Erzi-İcân Vâhâyetlerinde...

Elâziz İktisat Bankası kapalı ve tesliye müddetinde olduğu...

Elâziz İktisat Bankası'nın 1933 pazar günü saat 13 te müzakere edilmiş...

Elâziz İktisat Bankası'nın 1933 pazar günü saat 13 te müzakere edilmiş...

Elâziz İktisat Bankası'nın 1933 pazar günü saat 13 te müzakere edilmiş...

Elâziz İktisat Bankası'nın 1933 pazar günü saat 13 te müzakere edilmiş...

Elâziz İktisat Bankası'nın 1933 pazar günü saat 13 te müzakere edilmiş...

Müzakere ile kararlaştırılan 24 7 332 sayılı karar...

Müzakere ile kararlaştırılan 24 7 332 sayılı karar...

Müzakere ile kararlaştırılan 24 7 332 sayılı karar...

Müzakere ile kararlaştırılan 24 7 332 sayılı karar...

Müzakere ile kararlaştırılan 24 7 332 sayılı karar...

Müzakere ile kararlaştırılan 24 7 332 sayılı karar...

Müzakere ile kararlaştırılan 24 7 332 sayılı karar...

OSMANLI MALİYESİNDE “BEDEL” UYGULAMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hülya TAŞ*

Bu bildiride Osmanlı maliyesinde bir uygulama olarak karşımıza çıkan “*bedel*” üzerinde durulacaktır. Bedel, reyanın devlete karşı olan yükümlülük tarzını, zaman ve mekana göre değiştiren bir uygulamadır. Asıl önemi yönü; Osmanlı hazinesinin merkezileşmesi sürecinde vergi gelirlerini hazineye intikal ettirme yöntemi olarak yaygın bir şekilde kullanılmasıdır. Devlet, dünyada yaşanan değişimlere paralel olarak XVII. yüzyıldan itibaren hazineyi merkezileştirme sürecine girdiğinde¹, ilk olarak kendi deneyimlerinden yararlanmışır. Bu bildiri, “*cebelü bedeliyesi*” özelinde deneyimin boyutlarını anlama çabasının ürünüdür.

“*Bedel*” kelimesinin sözlük anlamı, “*bir şeyin yerini tutan ya da tutabilen, yerine geçen*” demektir². Aşağıdaki şekilde de görüleceği

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü- Ankara

¹ Avrupa tarihinde de modern dönemde ortaya çıkan gelişmelerden biri, erken modern dönemdeki yükümlülüklerin paraya çevrilmesi ve gelirlerin tümünün merkezi hazineye aktarılmasıdır. Bu süreçte Batı’daki modern devlet, hazinesi zenginleştiği için tebasına götürdüğü hizmetleri artırmak suretiyle “sosyal devlet” olma özelliğini genişletmiştir. Krallar, ülkelerini bayındır hale getirmek amacıyla pek çok faaliyete öncülük etmiş ve böylece devletin egemenliğindeki ülkenin her kesimi birbiriyle bağıntılı hale gelmiştir. Bu Avrupa tarihinde yeniçağın başında görülen önemli bir süreçtir

² Bu anlamı değişik bağlamlarda görmek mümkündür. Çok belirgin olması ve içinde bir uzlaşımın da bulunması nedeniyle burada bir *bedel-i sulh* örneği verilebilir. Ekim ortaları 1592 (Evâsıt-ı Muharrem 1001) tarihli Bursa mahkemesinde tutulmuş bir kayıttaki örnek, bu bakımdan açıklayıcıdır: “*Mahrûse-i Burusa’da Demirkapı’da sâkin olub li-ecli’d-deyn mahmiyye-i mezbûre zindânında mahbûs olan hâmilü’l-kitâb Rüstem bin Abdullah nâm kimesne meclis-i şer’a getirdilüb su’âl olundukda bundan akdem mahrûse-i mezbûre mahallâtından El-hâcc Yakub mahallesinde sâkine Mü’mine binti Yusuf nâm hâtûna harîr-i meşdûd bahâsından 3400 akçe deynim olub edâsına kâdir olmadığım için ilzâm olunub habsolunmuş idim. Altı ay mikdârı habsolundukdan sonra hâtûn-ı mezkûreye muslihûn tavassutu ile 1000 akça virüb sulh eyledim. Hâlâ İstanbullu Bölükbaşı dimekle ma’rûf Mehmed bin Mustafa habseyledi. Niçün habsolunduğum bilmezim, dedikde mezbûr Mehmed ihzâr*

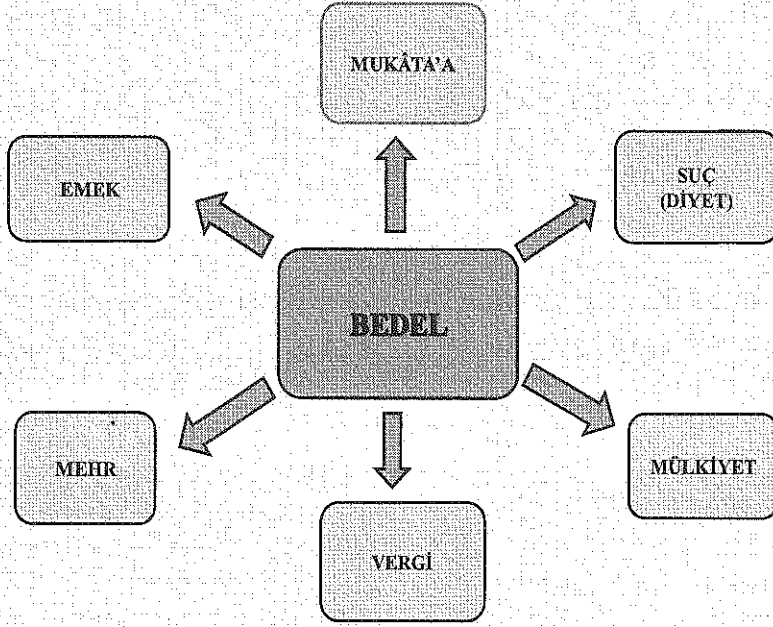
üzere bedel, farklı bağlamlarda karşımıza çıkar. Örneğin hukukta, bir suçun karşılığı olarak kullanılmıştır. Özellikle “*diyēt öşrū*”, katilin öldürdüğü kişinin varisleriyle sulh olması için vermesi gereken bir nakittir ve bu, belgelerde “*dem ü diyēt*” ya da “*bedel-i dem*” diye geçer. Aynı şekilde “*nefsini icâreye veren*”, yani birinin yanında ırgad/hizmetli olarak çalışana ödenen ücret de bir “*bedel*”dir. Kimi zaman bir dükkanın ya da tarla veya arsanın “*mukâta’a*” da denen icarı, bir “*kira bedeli*”dir. Eğer bu taşınmazlar satılırsa, bunlara ödenen nakid, “*misl-i bahâ*” ya da “*bedel*” şeklinde de tanımlanmıştır. Nikâh akdi sırasında erkeğin kadın için belirlediği “*mehr-i mu’accel*” ve “*mehr-i mü’eccel*”lerde de birincisi bir güvence bedeli, ikincisi de oluşturulacak aile birlikteliğinin masraflarının bedeli hükmündedir. Bu konuda örnekleri daha da çeşitlendirebiliriz: *Bedel-i mekkârî*, *bedel-i nüzl*, *bedel-i timâr* gibi. Ayrıca bir Müslümanın, aczinden dolayı hacca gidememesi nedeniyle, kendisi adına hac görevini yerine getirene ödenen nakde, “*bedel-i hacc*” denmiştir³.

Çeşitli bağlamlarda karşımıza çıkan bedel, bu bildiride sadece vergi konusundaki görünümüyle ele alınacaktır. Çünkü, Osmanlı hazinesinin vergi yükümlüsü reaya ile ilişkilerinde çok fonksiyonlu bir uygulamaya konu olmuştur.

---

*olunub su’âl olundukda cevâb verüb mezbûr Rüstem’in mezkûre Mü’mine’ye harîr-i meşdûd bahâsından 3400 akçe deyni var iken meblağ-ı merkûm 3400 akçeyi 1000 akçeye sulh edüb lâkin mezkûre Mü’mine mezbûr. Rüstem’e zikr olunan meşdûdu verdükde 3400 akçe bahâsına mezbûr Rüstem’in emri ile ben kefl-i bi’l-mâl olub hâtûn-ı mezkûreye mezbûr Rüstem bedel-i sulh olan 1000 akçeyi vermezden mukaddem 1300 akçeyi kefâletim hasebiyle mezkûre Mü’mine’ye edâ eylemiş idim. Meblağ-ı merkûm ecli için habsolundu. Hâlâ ben dahi zimmetini ibrâ eyledim dedükde mezbûr Rüstem habsden ıtlâk olunub mâ vaka’a bi’t-taleb kayd olundu. Tahrîren fî evâsüt-ı Muharremi’l-harâm sene ihdâ ve elf” (Bursa Şer’iyye Sicili B-7, s. 75). Osmanlı’da musâlaha uygulaması hakkında bkz. “An Alternative Sphere of Dispute Resolution: ‘Musâlaha’ in Ottoman Legal Practice”, *Bulgarian Historical Review*, 3-4/2008, Sofya 2008, pp. 100-116*

³ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010

Şekil 1: Farklı bağlamlarda karşımıza çıkan "bedel"

Bilindiği gibi, Osmanlı maliyesinde reyanın yükümlülükleri üç biçimde tanımlanırdı. Vergiler, ya *aynî*, ya *hizmet* ya da bu iki yükümlülüğün karşılığı olan *bedel* şeklinde alınırdı. Burada bedel sözcüğü, sözlük anlamının yanında, "vergi" anlamını da yüklenmiştir. Sözcüğün vergi anlamını kazandığına ilişkin pek çok kayıt vardır. Örneğin, H.1001 (1592-1593) tarihli Bursa Şer'iyeye sicilinde, aslen Diyarbakırlı oldukları halde ve orada cemaatleri ile birlikte harac ve bedel-i hamr ve ispençelerini verirken, kendilerinden "*mahrûse-i mezbûreye [Bursa'ya] kâr ü kisb için geldikde harâcdan [başka] nesne virmek icâb eylemez iken tekrâr harâc ve bedel-i hamr ve ispençe*" istenmesi üzerine, bu konuda Divan'dan "*emr-i hümayûn*" aldıklarını belirten Ermeni reyası mahkemeye sözkonusu fermanı sunar. Bursa mahkemesine sunulan bu fermana;

"*zıkr olunan Ermeniler defterlü ra'iyet kayd olunub vilâyetlerinde vâki' olan cizye ve bedel-i hamrların vilâyetlerinde edâ*

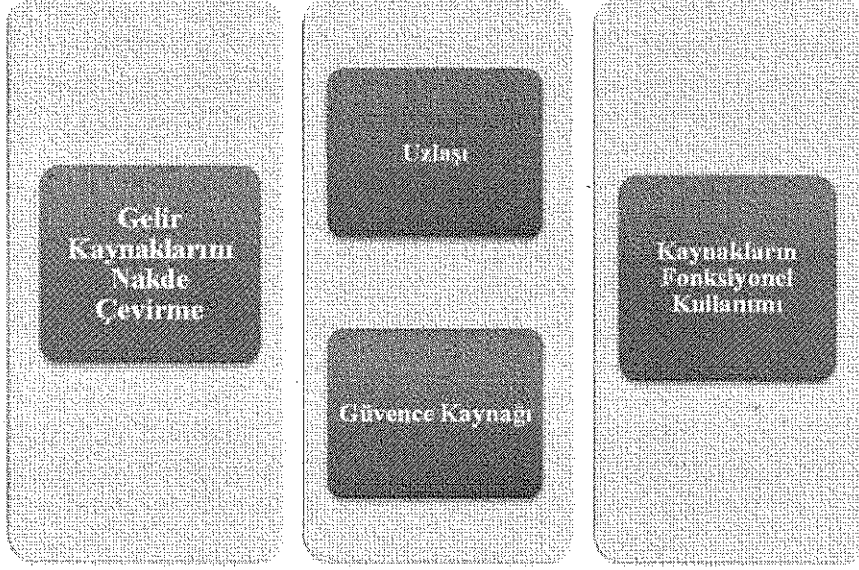
İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ederler iken, kâr ü kisbleri için mahrûse-i Burusa'ya gelüb altı ay mikdârı zamân sakin oldukları için harâcdan gayri bedel-i hamr taleb ederlerse men' ü def' olunması".

emredilmektedir⁴. Burada geçen "**bedel-i hamr**", aslında "**öşr-i hamr**"dır ve bir üretim vergisidir. Oysa cizye, bir statü vergisidir ve nakd olarak alınır. Belgeden anlaşıldığına göre, üretim vergisi de bedele, yani nakde çevrilmiş durumdadır.

Osmanlı maliyesinde bedel uygulamasının bütün boyutları Şekil 2'de görülmektedir. Bedelin **ilk fonksiyonu**, aynî ya da hizmet cinsinden bir yükümlülüğün nakde çevrilmesidir. Fakat bu süreçte yapılan sadece verginin parasallaşması değildir. Vergilerin nakde çevrilmesi yoluyla daha önce hazine dışı kalmış olan ve kaynağında bazı görevlilere havale edilen vergileri, hazineye aktarmayı başarılı hale getirmiştir. Uygulamanın **ikinci fonksiyonu**; kaynakların etkin biçimde kullanımını sağlamayı mümkün kılmasıdır. Böylece verginin hazine dışı kaldığı dönemde, vergi hangi hizmetin karşılığında tevcih edilmişse, o hizmet dışında kullanımı mümkün değilken; "**bedel**"e çevrilmesiyle daha fazla önem taşıyan başka bir masraf kalemine aktarılabilmesi sağlanmıştır. Bedel uygulamasının **üçüncü fonksiyonu**; önce devlet-reaya arasında, ardından da reayadan vergiyi tahsil etmekle görevlendirilen emin/mültezim ile devlet arasında, gerektiğinde "**uzlaş**"ı mümkün kılan bir esnekliğe imkan vermesidir. Zaman zaman da bedel uygulaması, ileride ortaya çıkması muhtemel olaylar için "**güvence kaynağı**" yaratabilmiştir. Bu da uygulamanın **dördüncü fonksiyonu** olarak nitelendirilebilir.

⁴ *Bursa Şer'iyeye Sicili B-7*, s. 106 [bundan sonra "şer'iyeye sicili", "ŞS" olarak kısaltılacaktır]

Şekil 2: "Bedel" uygulamasının fonksiyonları

Şimdi yukarıdaki şekilde gösterdiğimiz bedele yüklenen bu dört fonksiyonu gözönünde bulundurarak, uygulamaya ilişkin belgesel bilgiler sunmak suretiyle bu bilgilere dayalı tahlil ve değerlendirmelere geçebiliriz. Ancak, burada şu noktayı dile getirmek gerekir: Vergi alanında pek çok gelir kaleminin bedele dönüşmesi aynı süreçte gerçekleştiğinden, tümünün irdelenmesi sürdürmekte olduğumuz daha geniş kapsamlı bir çalışmanın konusudur. Bu bildiriye sadece, tipik bir örnek olması nedeniyle, "**cebelü bedeliyyesi**" üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi "**cebelü**", tımar sistemi içinde dirlik sahiplerine yüklenen bir sefer yükümlülüğüdür. Dirlik sahipleri, kendilerine tevcih edilen dirliklerin vergi gelirlerinin büyüklüğüne göre, belirli sayıda "**cebelü**" denilen askerle birlikte "**sefere eşmek**" zorundaydı. Tımar kanununda, dirlik hâsılâtının 5000 akçesi bir **cebelü** için ayrılmıştı. Dirlik alanının verimliliğiyle ve dirlik gelirinin yüksek ya da düşük olmasıyla doğru orantılı olarak, dirlik sahiplerinin "**sefere eşdireceği**" **cebelü**lerinin sayısı da değişirdi. Dirlik sahibinin sefer sırasında askerlerinin iaşesini sağlaması, onlar için at ve silah temin

etmesi, bu yükümlülüğün içindeydi. Dirlik sahibi herhangi bir sebeple (yaşlılık, hastalık ya da geçerli herhangi bir neden ile) sefere eşemeyecek durumda kalırsa ya da ölümü halinde dirliğin intikal ettiği çocuğu küçük yaşta bulunursa veya dirlik kız çocuğa intikal etmişse, o dirliğe ait sefer yükümlülüğünün karşılığı, “*bedel*” olarak alınır. Böylelikle hem sistem içinde dirlik tevcihinden beklenen hizmetin kesintiye uğramaması sağlanır, hem de dirlik tevcihi için başka bir arayışa ve işleme gerek kalmamış olurdu. Ayrıca yine tumar sistemi içinde bazı dirlikler; has, paşmaklık gibi adlarla hanedan mensuplarına veya yüksek devlet ricaline tevcih edilmekteydi. Bunun yanında, bazı dirlikler bazı bölgelerde “*mâlikâne*” olarak tevcih edilmiş, bazıları da “*iki baştan tasarruf*” kaydıyla yarısı tumar, yarısı da mâlikâne şeklinde verilmişti. Ayrıca selâtin vakıfları veya Haremeyn vakıfları içerisinde, daha önce tumar olup da vakfa dönüşmüş köy ve mezraalar da “sefer yükümlülüğü” gerektirmekteydi. Bunların mâlikâne olarak tevcih edilmiş olanlarına “*eşküncülü mülk*”; mülkten vakfa dönüşmüş olanlara da “*eşküncülü vakıf*” denirdi. Bu tür mâlikâne sahipleri ve vakıf görevlileri, sefer yükümlülüğünü bizzat yerine getiremeyecekleri için, bu yükümlülüklerini nakden karşılamak durumundaydılar. Eklenmesi gereken bir başka husus da, “*memleket muhafazasında*” kalan ve bu sebeple “*bi'n-nefs*” sefere katılmayan tumarlıların durumu ile ilgilidir. Memleket muhafazasında kalan bu dirlik sahipleri, sefere gidemediklerinden belli bir “*bedel*” ödemek zorundaydılar. Bu uygulamaya bir de “*tekâ'üd tumarları*”nı eklemek gerekir. Bilindiği gibi, belli bir yaşa geldikten sonra veya sefer sırasında yaralanma gibi sebeplerle fiziki güç noksanlığına uğrayan tumarlılara, hayatlarını devam ettirebilmeleri için yeni bir düzenlemeyle dirlik tahsis edilirdi. Bu dirliklere “*tekâ'üd tumarı*” denirdi. “*Mütekâ'id dirlik sahibi*”, artık sefere gidemeyeceği için, sefer eşme yükümlülüğünün karşılığı olarak dirliğin gelirlerinden belirli bir meblağı, “*bedel*” olarak öderdi. Bu konuda elimizde XVIII. yüzyıla ait bir belge olmakla birlikte, bu uygulama erken dönemler için de sözkonudur. 23 Ekim 1717 (17 Z.Kade 1129) tarihli belge, bir “*tekâ'üd tumarı berati*”⁵. Hacı Mehmed adlı sipahi, Sofya'da bulunan ordugâha başvurarak yaşlı ve hasta olduğunu bildirmiş ve

⁵ Antep ŞS 68, s. 165, belge: 4

kendisine tekâ'üd tımarı verilmesini istemiştir. Bu istek üzerine Ordu Hekimbaşısının görüşü alınmış; yaşlılığının yanında fitik hastası olması sebebiyle hekimbaşı, sipahinin ata binip inemeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine dirlik sahibinin bağlı bulunduğu alaybeyisi de bu görüşe katılmış ve sonuçta kendisine Başdefterdarın arzı üzerine "*kânûn üzere 4700 akçelik tekâ'üd tımarı*" tevcih edilmiştir. Sefer yükümlülüğünü yerine getiremeyeceğinden dolayı Hacı Mehmed'in her yıl bir nefer cebelü bedeliyesini Hazineye teslim etmesi koşulu, beratta yer almıştır. Belgeden anlaşıldığına göre, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren cebelü bedeliyeleri, artık her sene hazineye ödenen bir nakdi yükümlülük haline getirilmiştir. Tekâ'üde ayrılan sipahiden bu bedeliye dışındaki dirlik geliriyle, dirliğinin düzen ve güvenini sağlaması talep edilmiştir. Dirlik sahibi, kuşkusuz bu görevini de, yaşı ve sağlığı elvermediği için, vekili aracılığıyla yerine getirmiş olmalıdır.

Görüldüğü gibi sayılan nedenlerden dolayı, daha erken dönemlerde de bedel uygulaması, sistemin içinde zaten mevcuttu. Erken dönemlerden itibaren var olan bu uygulama, XVIII. yüzyıla gelindiğinde oldukça yaygın olarak kullanıldı ve kurumsallaştı. Bu kurumsallaşmanın sonucunda "*cebelü bedeliyesi*", tımar sistemi içindeki bir vergi grubunun Hazîne-i Hümayûna aktarılmasını sağladı. Bu uygulamayı gerçekleştirmek üzere, hazinede memâlik-i mahrûse-i Osmaniyye'nin çeşitli eyalet ve sancaklarındaki "*cebelü bedeliyesi*" yükümlüleri ve bunların ödemek zorunda oldukları nakd miktarlarını gösteren defterler düzenlendi. Bu defterlere göre verginin toplanması, ya emanet/mübaşeret yoluyla ya da iltizâma verilmek suretiyle gerçekleştirildi. İltizâm usulü daha yaygın kullanıldığı için, taşradaki bu vergi matrahları "*cebelü bedeliyesi mukâta'ası*" diye adlandırılmaya başlandı. Bu mukâta'alar da, tıpkı diğer mukâta'alar gibi ihale yoluyla mültezimlere devredildi.

XVII. yüzyıldaki bu uygulamanın Avrupa'daki değişim sürecine denk geldiği söylenebilir. Bilindiği gibi XVI. yüzyılın sonlarında Avrupa'da ateşli silahların kullanımında devrim niteliğinde bir gelişme yaşanmıştır. Bu gelişme, muharebelerde taşınabilir ateşli silahların kullanımının yaygınlaşmasıdır. Daha önce sadece top cinsinden ağır barutlu silah kullanılırken şimdi yeni bir teknoloji ile

başka bir aşamaya geçilmesi, hem ordu sistemlerinin hem de harp usullerinin değişmesine neden olmuştur. Bu değişim döneminden önce hem Avrupa'da hem de Osmanlı'da geleneksel yaralayıcı silahlar kullanılmaktaydı. Bununla birlikte ordular belirli mevsimlerde savaşılabilen bir yapıya sahipti. Taşınabilir ateşli silahların yaygınlaşması, Batı'da düzenli talime dayanan profesyonel orduları ve bunların maaşlı askerlerini öne çıkarmaya başladı. Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın başından itibaren karşılaştığı bu daimi ordulara kendi silahlı kuvvetlerini de uydurmak zorundaydı. Bu büyük değişim sürecinde, eski uygulamalar üzerinde farklı görünüm ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda "*cebelü bedeliyyesi*", yeni şartlara uyumun gerçekleşmesini sağlayan uygulamalardan bir tanesi olarak değerlendirilebilir. İşte bu sözü edilen uyum sürecinde bedel uygulamasının, yukarıda kuramsal olarak açıkladığımız ekonominin parasallaşması sürecinde hizmet yükümlülüğünün nakde dönüşmesi ve hazineye aktarılmasına; hazine gelirlerinin fonksiyonel kullanımına; vergi yükümlüleriyle hazine arasında "*uzlaş*"ya dayanan bir ilişkinin kurulmasına; belirli hizmetlere "*ocaklık*" olarak sürekli gelir kaynaklarının tahsisi ve bu sayede bir "*güvence kaynağı*" durumuna gelişine ilişkin belgesel örneklerle konuyu biraz daha somutlaştırabiliriz.

a- Bedeliyyenin Doğrudan Hazineye Ulaşması: Cebelü Bedeliyesi Vergi Matrahının Mukâta'alaşması

Cebelü bedeliyyesi, merkezî hazinenin düzenli gelirleri arasına girmeye başladığından dolayı, ilkin "*bedeliyye*" diye anılan verginin miktarının ve bu miktarın neyin karşılığı olduğunun açıklanması gerekmektedir. Uygulamaya ilişkin kayıtlardan bunun nasıl belirlendiğini izlemek mümkündür:

Cebelü bedeliyyesi miktarının belirlenmesinde; dirlik geliri içinde kılıç tımarın dışındaki her 5000 akçe göz önünde bulunduruluyordu. Bu konuda defterlerde birçok örnek vardır. Mesela, H.1180/M.1766 tarihli bir kayda göre, cebelü bedeliyesi ödeyen "*sıbyân ve mütekâ'idin tımarları*"nın sayısına baktığımızda Maraş sancağında 93,5; Kars-1 Maraş'da 17,5; Ayıntab'da 19, Malatya'da 39 olduğu

görülmektedir⁶. Sözü edilen belgede belirtildiğine göre, dirlik sahiplerinin “*beher nefer*”, yani “*her bir cebelü için 40’ar guruş*” ödemeleri öngörülmüştür. 1766’da bir guruş 120 akçe karşılığı olarak işlem gördüğüne göre; 1 cebelü bedeliyesi 4800 akçaya karşılık gelmelidir⁷.

Aynı şekilde Kütahya sancağında “*erbâb-ı tumârdan olub cebe ve mütekâ’dînin yedlerinde olan cedûd berâtları mücebince her beş bin akça yazularından bir nefer cebelü ve her nefer cebelüden kırkar guruş bedeliyeleri*”nin “*mîrî için cem’ ve tahsîl*” ettirilmesi, 31 Aralık 1698 (27 Cemâziye’l-âhir 1110) tarihli fermanda emredilmektedir⁸.

5000 akçelik cebelü hissesinin neredeyse tamamının alındığının bir başka kanıtı da yine Kütahya sicilinde karşımıza çıkmaktadır. 26 Temmuz 1698 (17 Muharrem 1110) tarihli bir kayda göre, Kütahya kalesi “*tumarlı mustahfızları*”nın sayısı 119 neferdir. Belirtilen tarihte, bunların 19’u “*kal’a-mânde*” idi, yani kaleyi korumakla görevlendirilmişti. Diğerleri “*bi’n-nefs sefere me’mûr*”du. Kal’a-mânde olanlardan “*yerlerine levend tutulmak üzere*” 40 guruş “*bedeliye*” talep edilmektedir⁹. Tüm bu örneklerden anlaşıldığına göre, dirliklerin kılıç tımar dışında kalan 5000 akçelik cebelü hissesi, paraya çevrilmiştir. Burada üzerinde durulması gereken diğer bir nokta da, böyle bir hizmetin bedele dönüşmesinde, sefere katılacak bir eşküncü/cebelünün at ve silahlarının parasal değeri ile bu cebelünün savaş sırasındaki günlük iaşesi ve kişisel ihtiyaçlarının göz önünde bulunduruluyor olmasıdır.

XVII. yüzyıl öncesinde cebelü hizmetinin fiilen yerine getirilememesi durumunda alınmakta olan “bedel”in, dünyada yaşanan değişimlere paralel olarak hazine gelir kalemlerinden biri haline gelmesi, cebelü bedeliyesinin toplanmasının da usule

⁶ Antep ŞS 123, s.128, belge: 239

⁷ Her haneden bedel-i nüzl toplanırken 1 guruşun 120 akçe olduğu belirtilmektedir. (Antep ŞS 123, s.150, belge:280)

⁸ Kütahya ŞS 1, s. 115, belge: 579

⁹ Kütahya ŞS 1, s.109, belge: 546

bağlanmasını gündeme getirdi. Burada da, bilinen yol izlendi. Önce, vergi toplama işi bir mübaşir ya da emine havale edildi; ardından da iltizâm usulü ile mültezimlere devredildi. “Cebelü bedeliyesi” örneğinde bu sürecin nasıl işlediğini gösteren pek çok belgeye sahibiz.

Örneğin, 24 Haziran 1654 (8 Şaban 1064) tarihli bir berat¹⁰, Anadolu eyaletinin Hüdavendigâr, Bolu, Ankara, Çankırı, Karahisâr-ı Sâhib, Kocaili, Hamid ve Sultanönü sancaklarındaki “*çiftlik ve evkâf ve mezra‘a ve mülk timâr ashâblarının*” cebelü bedeliyelerini toplamakla görevlendirilen mültezime aittir. Mültezimin, “*beher nefer cebelüden üçer bin akça hesâbı üzere*” vergi tahsil etmesi emredilmektedir.

Beratin ilerleyen satırlarındaki ifadelerden bu geçiş sürecinin nasıl işlediğine ve içinde ne gibi sorunlar barındırdığına ilişkin ipuçları da vardır. Mültezimin vergiyi toplarken bedeliyye ödemekle yükümlü olanların vergiyi ödeme konusunda zaman zaman direndikleri ve bazı bahaneler ileri sürdükleri anlaşılmaktadır. Ancak, bahane olarak ileri sürülen hususlar, süreç hakkında da bizi bilgilendirmektedir. Cebelü yükümlülüğü bedele dönüştürüldüğünde bu bedelin, başlangıçta tımarlının ya da cebelü yükümlülüğü olanların, bağlı bulunduğu amirleri tarafından toplandığı anlaşılmaktadır. Çünkü ileri sürülen bahaneler arasında;

“*Biz cebelümüzü alaybeylerine ve timâr bedelcisine veririz ve muhâfazaya gönderdik*”

tarzında ifadelerine rastlanmaktadır. Demek ki alaybeyleri ya da onların bedeliyyeyi toplamakla görevlendirdiği “*tımar bedelcileri*”, topladıkları bu meblağı kendi sefer ihtiyaçları için kullanıyorlardı. Sürecin başında, bedeliyye ödemekle yükümlü olanlar, tımar sistemine göre amirleri durumunda bulunan alaybeyleri ve sancakbeylerine sorumluydular. Ancak zaman içinde nakde dönüşmüş olan bu vergi matrahı, doğrudan hazineye bağlandı ve hazine tarafından toplanmaya başlandı. Vergi toplama yetkisini alan mültezimler, sürecin başında karşımıza çıkan yetki sahipleriyle, yani alaybeyi ve sancakbeyleri ile karşı karşıya geldiler.

¹⁰ Ankara ŞS 41, belge: 444

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Zamanla, hazine kendisine bağlı olan vergi kalemleri için standart uygulamasını bu mukâta'a üzerinde de sağlayınca, diğer mukâta'alardaki mültezimler gibi, bu mukâta'anın mültezimleri de doğrudan hazine ile hesaplaşmaya başladılar. Nitekim, üzerinde durduğumuz belgenin içinde yer alan ifadelerden bedeliyye mukâta'ası mültezimine hazinenin bazı ödemeler için "havale"lerde bulunduğu anlaşılmaktadır¹¹.

Bu konuda bir başka örnek, 24 Ocak 1704 (17 Ramazan 1115) tarihli, Konya, Kayseri ve Ankara kadıları başta olmak üzere, Beyşehir, Konya, Aksaray, Kayseri, Niğde, Kırşehir, Ankara ve Çankırı sancaklarında bulunan diğer kazaların kadılarına ve bu sancaklardaki alaybeyileri, zu'emâ ve erbâb-ı tımar çeribaşlarına hitaben gönderilen fermanıdır¹². Belgede şu hususlara değinilmektedir:

Abdurrahman adlı bir emin Dîvân-ı Hümâyûn'a arzual sunmuş ve bir dilekte bulunmuştur. Anlattığına göre, 1116 (Mayıs 1704-Mayıs 1705) senesine mahsub olmak üzere belirtilen sancaklarda bulunan "zu'emâ ve erbâb-ı tımârın mütekâ'idîn ve sıbyânın cebelü bedeliyyeleri tahsîli" ile kendisinin görevlendirilmesini, bunun için de "emir ve defter"inin verilmesini dilemiştir. Başvuru üzerine Hazinedeki Başmuhasebe defterleri incelenmiş, belirtilen sancakların 1116 senesi bedeliyyelerinin toplanması görevinin kimseye verilmediği, defterin "derkenâr"ından anlaşılmış; sözü edilen vergilerin o yıl içindeki toplama hakkı, 500 guruş peşin koşuluyla kendisine havale edilmiştir. Fermana, hitap edilen görevlilerin tümünden Abdurrahman'a bu konuda yardımcı olmaları istenmekte ve ardından şunlar belirtilmektedir:

"... sabî ve mütekâ'idîn olanların yedlerinde olan cedîd berâtları mücebince her beşer bin yazularından bir nefer cebelü ve her bir nefer cebelüden kırkar guruş bedellerin mûmâ ileyh Abdurrahman ma'rifetiyle cem' ü tahsil ve teslîm-i hazîne" etdirilecektir.

¹¹ "... Mukâta'a-i mezbûre mahsûlünden vazîfesi olanların üslûb-ı sâbık üzere berâtları mücebince ulûfeleri edâ olunub zahriyyeleriyle" birlikte mültezimin hazine ile kesin hesaplaşma sırasında bu miktarın düşürüleceği belirtilmektedir (Ankara ŞS 41, belge: 444)

¹² Konya Şer'îyye Sicili 41

Alaybeyileri, “... mübâşir-i mezbûrun yedine her bir sancaklarda olan zu‘emâ ve erbâb-ı tımârın baş kalemi ve yazuları ve mutasarrıflarının isimleriyle ale’l-esâmî memhûr defter” verecektir.

Sabî ve mütekâ‘idîn “... biz kendümüz varub teslîm-i hazîne ideriz” diyerek vergi vermekten kaçınmayacaktır.

Sabî ve mütekâ‘idînden bazılarının “... ze‘âmet ve tımârım çorak ve bî-hâsıldır” diye “yarım bedel” verme yoluna saptıkları; bazılarının da başka kazaya kaçarak izini kaybettirdikleri tespit edilmiştir. Bu şekilde davrananların cebelü bedeliyeleri, “subaşılardan ve karyeleri mahsûllerinden” tahsil edilecektir. Bedeliyye vermemekte direnenlerin dirlikleri, başkalarına tevcih edilmek üzere, ellerinden alınacaktır.

Bu ikinci belge, ilk örnek belgeden yaklaşık 50 yıl sonrasının uygulamasını göstermektedir. Bu zaman içinde uygulamanın daha yerleşik hal aldığı görülmekle birlikte, birinci belgedeki gibi bazı bahanelerin sürdürülmekte olduğu anlaşılmaktadır. Böyle olmakla birlikte bahanelerin niteliğinin değişmesi, mukâta‘alaşma sisteminin oturmaya başladığının da bir göstergesidir. Şöyle ki: Vergi toplamakla görevlendirilecek olan emine Hazine-i Âmirе’nin Başmuhasebe Kalemi’nden “emir ve defter” verilmiştir. Bu belgelerle vergiyi toplamak üzere bölgeye gittiğinde; bedeliye yükümlülerinin sayılarını, isimlerini ve tumar gelirlerini gösteren bir başka defterin, alaybeyi tarafından kendisine verilmesi istenmektedir. Anlaşıyor ki emin, Hazine-i Hümayun defteri ile tumar sistemi içinde taşrada tutulan kayıtları karşılaştırarak bu vergiyi toplayacaktır.

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde cebelü bedeliyesi yükümlülüğü daha değişik bir görünüm kazanmıştır. Daha önceleri, sadece dirlik tasarruf eden fakat seferler sırasında eşküncü yükümlülüğünü yerine getiremeyenlerden talep edilen bu verginin mukâta‘alara da yüklendiği görülmektedir. Bunun sebebi de şudur: Bu dönemde kimi sancakların tamamı, içindeki bütün vergi kalemleriyle birlikte “bedel-i sancak mukâta‘ası” adıyla bir vergi matrahına dönüştürülmüştür. Bu genel vergi matrahının altında diğer vergi kalemleri tek tek gösterilmiştir. Böylece, taşra yönetim birimleri

maliye açısından tek bir mukâta'a alanı haline gelmiştir¹³. Böyle olunca, sancakların içindeki dirliklerden artık cebelü bedeliyesi alınmadığı için bu vergi, mukâta'aların mültezimlerinden ya da mâlikânecilerinden talep edilmeye başlanmıştır. Alınış şekli de yıllık mâl, yani mü'ecceleden değil; mu'accele üzerinden olmuştur. Bu konuda bize bilgi veren çeşitli belgelere sahibiz.

Örneğin, Mayıs ortaları 1707 (Evâsıt-ı Safer 1119) tarihli Antep mahkemesinden alınan hüccette şu bilgiler verilmektedir: Antep sancağındaki za'îm ve tımarlı sipahilerden bazıları, yine aynı sancaktaki za'îmlerden İsmail Ağa ibn Zulfikar Ağa'yı dava etmişlerdir. Şikayetin ana konusu, aslında aralarındaki alacak-verecek davasına dayanmaktadır. Böyle olmakla birlikte belgede dile getirilenler, süreç hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Belgede isimleri geçen dirlik sahipleri, 1116 (Mayıs 1704-Mayıs 1705) senesine mahsub olmak üzere Maraş eyaletinin bedeliyyelerini toplamakla görevli Abdullah Ağa'ya Antep sancağı bedeliyesinden 1400 guruş borçları kaldığını ve bu borcu ödemedikleri için daha önce Maraş Valisi olan Mustafa Paşa tarafından hapsedildiklerini söylemişlerdir. Hapisten kurtulmak için tüm tımarlı sipahiler ve za'îmler, bu borcu müştereken ödemeyi kabullendiklerini ve birbirlerine kefil olduklarını açıklayarak, miktarı belli olan borcu aralarında bölüşerek ödemişler ve hapisten kurtulmuşlardır. O sırada kendi payına düşeni veremediği için davalı konumundaki Za'îm İsmail Ağa'nın borcu diğerleri tarafından ödenmiştir. Daha sonra bu parayı İsmail Ağa'dan talep ettiklerinde davalı, böyle bir ödemenin gerçekleşmediğini söyleyerek hakkındaki iddiayı reddetmiştir. Bunun üzerine davacılar şahit göstermiş; bu şahitler de İsmail Ağa hakkındaki iddianın doğru olduğunu beyan etmişlerdir. Tüm bu sorgulamalar neticesinde Antep kadısı, İsmail Ağa'ya payına düşeni ödemesini tenbih etmiştir.

¹³ XVIII. yüzyıl Osmanlı taşra yönetimindeki değişim ve mukâta'alaşma süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, (Raiyyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İnalcık on Seventieth Birthday beytü'l-mâl his Collegues and Students), Harvard University, Office of the University Publisher, 1986, s. 87-96

1707 tarihli bu belge, bize XVIII. yüzyılın başında artık tımarlıların muharip güç olmaktan çıktıklarını ve tasarruf ettikleri dirlikler karşılığında, daha önce fiilen yaptıkları askerlik görevini “*bedel*” ödemek suretiyle yerine getirmeye başladıklarını göstermektedir. Çok fonksiyonlu bir sistem olan tımar örgütlenmesi içinde yer alan dirlik sahiplerinin, askerlik görevi bedele dönüştüğü halde, idari ve mali görevlerini yerine getirmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu tarihlerde Maraş eyaleti ve bu eyalet içindeki Malatya, Kars-ı Zulkadriye ve Antep sancakları zaman zaman “*sancak mukâta’ası*” ya da “*mâlikâne*” olarak paşalara tevcih edilmiştir¹⁴. Bu uygulamaya göre, belirtilen yerlerdeki bütün gelir kalemleri mukâta’anın bir parçası olduğu, bedeliyyeler de mukâta’a sahibinden talep edilmektedir. Dönem, aslında tam bir değişim dönemidir. Bu dönemde hem eski uygulamanın izleri, hem de yeni uygulamalar iç içe geçmiştir. Öyle ki, bir yandan mukâta’alaşma devam ederken, diğer yandan da eski dirlik sahipleri varlıklarını sürdürmektedir. Böyle bir süreçte Antep sancağı örneğinde olduğu gibi, kimi sancaklar mukâta’a şeklinde bir paşaya verilmiştir. Ancak, mukâta’a şeklinde tevcih edilen sancak içerisinde dirlik sahipleri de bulunduğu için, onlar askerlik görevi yerine bedeliyye ödemek durumundadır ve bu ödemeyi mukâta’a sahibine yapmak zorundadırlar. İşte bu ödemeler, belgelerden de anlaşıldığı üzere, yıllık “*maktû*” bir meblağ olarak düzenlenmiştir. Buna göre sancak içerisinde varlıklarını sürdüren dirlik sahipleri, dirliklerinin geliriyle doğru orantılı olarak, üzerlerine düşen payı ödeyerek, maktû’ meblağa katılmaktadırlar.

1695’den sonra maliyede mâlikâne usulü uygulamasına geçildiğini ve bu usule göre mukâta’aların “*mâlikâneci*” denen mültezimlere kayd-ı hayat şartıyla verildiğini ve bu sırada mâlikânecilerden “*mu’accele*” adı altında yüklü bir ön ödemenin talep edildiğini biliyoruz. Bu yeni uygulamada mü’eccele denen yıllık mâl sabit kalmaktaydı ve mukâta’anın yıllara göre gelirinde meydana gelebilecek değişiklikler dikkate alınmayacağından “*mu’accele*” önem kazanmıştı. Mu’acceleler, yıllık malin 10-15 katına kadar yükselebilen

¹⁴ *Malatya ŞS 2*, s. 39-40

ön ödemelerdi. İşte biraz sonra açıklayacağımız ferman, cebelü bedeliyyesi adıyla bu mu'accelerlerden belirli oranda bir verginin alındığını göstermektedir.

16 Mart 1799 (9 Şevval 1213) tarihli ferman, Hüdavendigâr, Kütahya, Bolu, Kastamonu, Ankara, Kangırı ve Karahisar sancaklarındaki "*mukâta'âtın cebelü bedeliyyesi*" ile ilgilidir¹⁵. Bu belgedeki bilgiler, mukâta'alardan cebelü bedeliyyesinin nasıl alınacağına dair çeşitli defalar düzenleme yapıldığını göstermektedir. Buna göre H. 1207 (Ağustos 1792-Ağustos 1793)'de bir düzenleme yapılmış ve bu tarihten önceki yıllarda mukâta'a mu'accelerlerinin her bin gurusuna 3 nefer cebelü yükümlülüğü getirildiği bildirilmiş; her bir cebelü için 50 guruşdan 150 guruş alınması karara bağlanmıştır. 1207'de yapılan yeni düzenlemede bu yükümlülük 1000 guruşda 2 nefer cebelüye indirilerek 100 guruş alınması öngörülmüştür.

1207 düzenlemesinden önce, yükümlülüğü 150 guruş olan fakat ödemesini yapmamış olan mukâta'a sahiplerinden 150 guruş, 1207'den sonrakilerden de 100'er guruş alınması gereken vergilerin toplamının; belirtilen sancaklardaki mukâta'aların tümü için 9333 guruş 15 akçe olduğu fermanında belirtilmekte ve ilgililerden bu verginin toplanması konusunda merkezden gönderilen mübaşire yardımcı olmaları istenmektedir.

Bu örnekler verginin ne zaman ortaya çıktığını, Hazine-i Hümayunun munzam gelirleri arasına geçiş sürecini ve yapılan düzenlemelerle uygulama alanının nasıl genişletildiğini açıkça ortaya koymaktadır

Buradaki örneklerden sonra mîrî mukâta'alara "bedeliyye" vergisinin konmasının sebebini açıklamak gerekir: Aslında bu açıklama, bizim XVIII. yüzyıldaki dönüşümün nasıl olduğunu da anlamamızı sağlayacaktır. Yukarıda değinildiği gibi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan süreç içinde, önce padişah hassı olan; daha sonra sahipsiz kalan dirlikler üzerine oluşturulan "*mîrî mukâta'a*"lar öylesine yaygınlaştı ki, sancak ve eyaletlerdeki tüm gelirler de bu kapsamda mukâta'a yetki alanlarının içine alındı. Bu şekilde

¹⁵ Ankara ŞS 191, belge: 221

bedeliyyenin toplanması için oluşturulan mukâta'alara "*bedel-i sancak mukâta'ası*" dendi. Yani, bu mukâta'a, daha önceki dirlik gelirlerinin tümünü içine alıyordu. Bu nedenle de önce bedel-i sancak mukâta'alarından ve tüm mîrî mukâta'alardan, artık bunların bizzat cebelü eşdirmesi mümkün olmadığından dolayı, bu hizmetin karşılığı olarak "*bedeliyye*" alınması öngörüldü. Mukâta'alar, mâlikâne usulüyle tevcih edilmeye başladığı dönemden itibaren de bu usulde "mâl" olan yıllık ödentiler sabit kaldığından dolayı; değişikliklerin yansıdığı "mu'accele"ler üzerinden alınır hale geldi. Böylece devlet, klasik dönemde dirlik sahiplerinden almış olduğu cebelü bedeliyyesini, XVIII. yüzyıldan itibaren dirlik sahibinin yerini alan ve mali-idari görevli olan mukâta'a mültezimlerinden ya da mâlikânegilerden alarak hazineye aktarmıştır.

b- Kaynakların Fonksiyonel Kullanımı

Bedeliyye, hazinenin gelir kalemleri arasına girince, bu vergi kaynağı sadece cebelü tedariki için kaynak olmaktan çıkmış, ordunun diğer birlikleri ve hizmet alanları için kullanılmaya başlanmıştır. Özetle, fonksiyonel bir gelir kaynağı haline dönüşmüştür.

Aralık ortası 1655 (Evâsıt-ı Safer 1066) tarihli ferman, cebelü bedeliyyelerinin merkezî hazineye intikal eden bir vergi kalemi haline dönüşmesinden sonra, hangi masraflar için kullanıldığı konusunda güzel bir örnektir¹⁶. Bolu, Kastamonu, Ankara ve Çankırı sancaklarında bulunan kadılara ve adigeçen bölgelerde *Derya Kalemi*'ne¹⁷ bağlanmış mensûh tımar ve ze'âmet mutasarrıflarına hitaben yazılan bu fermanda;

"... zıkr olunan sancaklarda mensûhâtdan ze'âmet ve timâr tasarruf edenler dergâh-ı mu'allâm kapucubaşları ve müteferrikaları ve Dîvân-ı Hümâyûnum kâtib ve çavuşları ve defterhâne kâtibleri ve birden bine ve binden yüz bine varınca timâr ve ze'âmet sâhibleri ale't-ta'cîl Tersâne-i Âmire'den berâtlarıyla mevcûd yoklanub dahi

¹⁶ *Ankara ŞS 41*, belge: 434

¹⁷ Kapudan Paşa'nın yönetiminde olan Cezayir-i Bahr-ı Sefid eyaletine tahsis edilmiş zeamet ve tımar işlerine bakan Derya Kalemi, bu bedeliyeleri toplamak ve deniz seferlerinin masraflarını karşılamak üzere kullanmakla görevlendirilmişti.

kadîmden oligelen kânûn-ı kadîm üzere cebelüleri bedelini edâ ü teslim eylemeleri”

emredilmiştir. Burada Tersâne-i Âmire masrafları için tahsis edilen bu verginin, başka bir dönemde başka bir hizmet için kullanıldığını gösteren örnekler de vardır.

Yukarıda Kütahya Kalesi mustahfızlarından kal'a-mânde olanların, diğer bir deyişle muhafâzada kalanların, sefere bizzat gidemedikleri için, her bir neferden 40'ar guruş bedeliyye alınması gerektiğini ifade eden bir ferman¹⁸ bahsetmiş ve bedelin belirlenmesinde hangi unsurların gözönünde bulundurulduğunu dile getirmiştir. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta daha vardır. Bu dönemde yaşanan gelişmeler neticesinde devlet, mîrî levend yazımına gitmişti ve bu levendlere ödeyeceği parayı da, sefere katılmayan dirlik sahiplerinin ödedikleri cebelü bedeliyyeleri ile karşılamayı hedeflemişti. Bu durum, belgede kal'a-mânde olanlardan *“yerlerine levend tutulmak üzere”* 40'ar guruş *“bedeliyye”* talep edilmesiyle açık bir şekilde ortaya konmaktadır.

Görüldüğü gibi devlet; sefere katılmayan tımarlılardan *“cebelü bedeliyesi”* olarak aldığı nakdi, ihtiyaç duyduğu başka alanlarda kullanabiliyordu. Konuyla ilgili yine Kütahya sicillerine yansımış güzel bir örnek mevcuttur¹⁹. H.1110 (1698-1699) tarihli bu belgede Kütahya sancağından toplanan 180.000 akçe cebelü bedeliyyesinin *“Kırım Hanı Selim Giray'ın masrafları”*na tahsis edildiği açıklanmaktadır.

H.1181 (1767-1768) tarihli bir başka belgeden de Antep'den toplanan 178 nefere ait 40'ar guruşluk cebelü bedeliyesinin *“serhad harcı ve ba'zı kapukullarının mevâcibi”* için havale edildiğini öğreniyoruz²⁰.

¹⁸ Kütahya ŞS 1, s.109, belge: 546, 17 Muharrem 1110 (26 Temmuz 1698) tarihli ferman.

¹⁹ Kütahya ŞS 1, s. 113, belge:565

²⁰ Antep ŞS 123, belge:297

H.1153 (29 Mart 1740-29 Mart 1741) senesine ait Kayseri mahkeme defterinde yer alan bir başka örnekte²¹; Karaman eyaletindeki bedeliyyeleri toplamakla görevli olan Es-seyyid Sa'di'nin Dîvân-ı Hümâyûna başvururak

“bin yüz elli üç senesine mahsûben eyâlet-i Karaman'ın zu'âmâ ve erbâb-ı timârından sibyan ve mütekâ'idîn olanların cebelü bedeliyyesi uhdesinde olub ve bedeliye mâli umûr-ı mühimmeye havâle”

olunduğunu beyan ettiği ve bedeliyye ödemekle yükümlü olan bazı dirlik sahiplerinin yükümlülüklerini yerine getirmediklerinden dolayı bu konuda ferman verilmesi dileğinde bulunduğu anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi, yukarıda sıraladığımız farklı farklı hususlar için kullanılan cebelü bedeliyyesinin, Kayseri sicilindeki belgede *“umûr-ı mühimme”*ye havale olduğu belirtilmektedir. Diğer bir deyişle bu dönemde *“cebelü bedeliyyesi”*nden elde edilen gelir, her türlü mühim iş için, önemli bir finans kaynağı haline gelmiştir. Belgede geçen bu ibare, bu durumun altını çizmektedir.

c- Uzlaş

Cebelü bedeliyyesinin nakde çevrilmesi ve verginin toplanışının iltizâm ile gerçekleşmesi sürecinde, vergiye taraf olanların sürekli bir *“uzlaşma”* içinde oldukları görülmektedir. Devletin cebelü yükümlülüğü bulunan dirlik sahipleriyle ya da vergi yükümlüsü haline getirilen mukâta'a sahipleri ile önce verginin miktarında, daha sonra da verginin toplanış biçiminde, duruma göre vergi yükümlülerinin lehine bir düzenleme yaptığına ilişkin çeşitli belgelere sahibiz. Bildirimin başında da açıkladığım gibi aslında bu vergi, dirlik sahiplerinin dirlik gelirlerinin *“baş kalem”*i olan kısmı dışındaki her beş bin akçelik *“yazu”*ya, yani tahrir defterlerinde kayıtlı olan gelir miktarına karşılık olarak öngörülmüştü. Bunun nakde çevrilmesi, 5000 akçenin karşılığı olarak düşünülmüştür. Uygulamaya geçildiği sırada tedavüldeki para, gurus olduğu için, bedeller gurus cinsinden ifade edilmiştir. Ancak itibari bir değer reel bir değere çevrilmesi, çoğu zaman yükümlü açısından ek külfetler getirdiği için devlet bu

²¹ Kayseri ŞS 131, s.156, belge: 352

konuda düzenlemeler yaparak vergi yükümlüsü ile uzlaşma arayışı içinde olmuştur. Aynı şekilde mültezimler de benzer yolu izlemişlerdir. Buna ait birçok belgesel örneğimiz vardır.

Bedel uygulamasında aynı yükümlülüğün nakde çevrilmesiyle sağlanan kolaylığın yanında, devletle vergi yükümlüsü arasında bir “uzlaşma”nın sağlanması da daha kolay oluyordu. Daha önce sözünü ettiğimiz Kütahya Kalesi’nin tımarlı kale mustahfizlerinin bedeliyyeleri, H.1110 (1698-1699) yılındaki fermana göre, 40 guruşdan önce 30 guruşa indirilmiştir. Bu miktar da vergi yükümlüsü tarafından ödenemeyince, bu kez cebelü bedeliyesi 2000 akçe olarak belirlenmiş olmasına rağmen, daha sonra vergi yükümlülerinden 15 guruş olarak talep edilmiştir²². Burada 1 guruşu yine 120 akçe kabul edersek; karara bağlanan son miktar 1800 akçeye denk düşmektedir ki bu da devlet ile yükümlüler arasındaki “uzlaşma”nın aşamalarını göstermesi bakımından önemlidir.

Aynı durum, sancak mukâta’aları için de geçerlidir. Yukarıda sözünü ettiğimiz 1207 tarihli düzenlemeyi içeren fermana²³, bu durum ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Devlet, 1207’den önce mukâta’a mu’accelelerini esas alarak, her 1000 guruşa 3 cebelü öngörmüş ve her cebelü başına 50’şer guruş, toplamda 150 guruş tayin etmiştir. Bu konuda yakınmalar çoğalmış olmalı ki 1207’de hazine ile mukâta’ayı üzerine alan mültezim ya da mâlikâneciler bir uzlaşmaya gitmişlerdir. Böylece vergi miktarı, 1000 guruşda 2 cebelüye ve toplamda 100 guruşa indirilmiştir.

d- Güvence Kaynağı Olarak “Bedeliyye”

Cebelü bedeliyyesi mukâta’alarının diğer mukâta’alar gibi önemli bir özelliği de, bazı düzenli masrafları olan kurumlara “ocaklık” olarak bağlanmasıdır. Bu, Osmanlı hazinesinin XVIII. yüzyılın sonlarında “çoklu hazine sistemi”ne geçiş öncesinde sıkça başvurduğu bir yoldur. Tersane, darbhane, matbah-ı âmire ya da bazı maden işletmelerine düzenli vergi kaynaklarını tahsis etmek gerekiyordu. Örneğin, 8 Ekim 1682 (6 Şevval 1093) tarihli ferman,

²² Kütahya ŞS 1, s. 109, belge: 546

²³ Ankara ŞS 191, belge:221

Ankara sancağındaki bedel-i nüzi mâlinin “*matbah-ı âmire mühimmâtîcün ocaklık ta’yîn*” olduğu açıkça dile getirilmiştir. İşte bu şekilde belirli vergi kaynaklarının böyle kurumlara tahsis edilmesi, “*ocaklık*” olarak nitelendiriliyordu. Ocaklık biçiminde işlem gören mukâta’alar, düzenli bir gelir kaynağı olmanın ötesinde, bir “*güvence unsuru*” olarak da işlev görüyordu. Tersâne, darbhâne gibi kurumlar; kendilerine ocaklık olarak bağlanan mukâta’aların ileri yıllardaki gelirlerini karşılık göstererek, mali açıdan sıkıştıkları dönemlerde kendilerine ek kaynak yaratabiliyordu.

Sonuç

Osmanlı Devleti, başlangıçtan itibaren değişen koşullara ayak uydurabilmek için çeşitli yöntemler denemiştir. Örneğin, kuruluş yıllarından XVI. yüzyıl sonlarına kadar geçen zaman içinde gittikçe yerleşen kurumlaşma çabaları çerçevesinde “*vergi*”yi, reaya-askerî ve merkez ilişki ağının ortasına oturtmuş ve “*vergi*”yi, bu ilişki ağına esneklik kazandırmak için çeşitli biçimlerde tanımlamıştır. Kimi zaman devlet ihtiyaçlarını karşılamak için aynı taleplerde bulunmuş, kimi zaman fiili bir hizmet olarak düzenlemiş, kimi zaman da bu iki yükümlülüğün karşılığını “*bedel*” olarak belirlemiştir. Belirli koşulların yaşandığı bir dönem içinde ihtiyaca göre üç durumdan birini tercih eden devlet, koşulların değişimiyle birlikte, yükümlülüklerin tümünü kademe kademe “*bedel*”e dönüştürmüştür. Bu dönüşümün en belirgin özelliği, devletin yeni bir usule geçmeden eski uygulamalardan yararlanmasıdır. “*Cebelü bedeliyyesi*” de bunun en tipik örneğidir. XVI. yüzyılın sonlarına kadar gerektiğinde cebelü yerine onun bedelini alan devlet, XVII. yüzyıldan itibaren bedeli daha da yaygınlaştırdı. Bu uygulama yaygınlaşırken, başlangıçta geçici olarak sefere gidemeyenlerin ödedikleri bedel, sürekli alınır hale geldi. Bu süreklilik içinde, ilkin bedel cebelünün komutanına verilirken, zaman içinde merkezî hazineye aktarılmaya başlandı. Bu aktarım işi, eskiden beri uygulanan bir usulle, yani iltizâm usulü ile gerçekleştirildi. Bu bağlamda cebelü bedeliyesi, Osmanlı maliyecilerinin sistemin içinde daha önce var olan uygulamayı genelleştirerek ve öne çıkararak yaşadıkları önemli bir tecrübe oolmuştur. Bu sebeple Osmanlı modernleşme çabalarını, XIX. yüzyıldan başlatmak yerine, daha eski dönemlerde de var olan ve

değişime paralel olarak yaygınlık alanını genişleten bu tip uygulamalarda aramak gerekmektedir.

Bir başka yönüyle bedel uygulaması, tımar sistemi içindeki yerel uygulamayı merkezî boyuta yükselten önemli bir maliye işlemi haline gelmiştir. Başlangıçta, sancaklar ve eyaletler içinde kalan ve eyalet ordularının ihtiyaçları için kullanılan “*bedeliyye*”, XVII. yüzyıl sonlarından itibaren, doğrudan merkezî hazineye aktarılmıştır. Böylece hem ülkedeki tüm gelirlerin merkezi bir hazinede toplanması çabaları ağırlık kazanmış, hem de merkeze aktarılan bu gelirlerin, çeşitli kurumlara ve hizmetlere dağılımı sağlanmıştır.

TAŞRADA GÖREV YAPAN ÜMERA VE ULEMANIN TAŞRA EKONOMİSİNE KATKILARI

M. Ali ÜNAL*

Askeri sınıf mensupları üretici sınıf olan reayadan bazı mevki ve haklar bakımından bir üstünlüğe sahip oldukları gibi aldıkları yüksek ücretler yönünden de sosyal tabakalaşmanın en üst basamağında yer almaktadırlar. Taşra idarecilerinden sancakbeyi, kadı, alaybeyi, subaşı, dizdar vs. gibi üst seviyedekilerin yıllık gelirleri mühim bir meblağ teşkil etmektedir. Reayadan alınan vergilerin bir kısmı havas-ı hümayûn adı altında merkez hazinesine toplanmakta, geri kalan kısmı da mahalli idarecilere, tımarlı sipahilere, vakıf görevlilerine, taşrada görevli ilmiye sınıfı mensuplarına maaş olarak verilmektedir.

Taşrada görev yapan ümera ve ulema kalabalık kapı halkı ile birlikte ciddi bir tüketici sınıf teşkil etmektedir. Bu yönüyle taşra ekonomisine katkıları büyüktür.

Bildirimizde taşrada görev yapan ümera ve ulema kökenli askeri sınıfın ekonomik durumları, tüketici olarak yaptıkları harcamalar ile taşra ekonomisine katkıları ele alınacaktır.

Taşrada Devletin Gelir Kaynakları ve Harcama Kalemleri

Taşrada devlet hazinesinin temel gelir kaynağı tarım üretiminden alınan vergiler, şahıslardan alınan resimler ve ticari ve sanayi faaliyetlerden alınan vergi ve resimlerle bir takım maden işletmelerinden meydana geliyordu. Reâyâ ortalama olarak elde ettiği tarım ürününün % 20'sini vergi olarak devlete veriyordu. Hububattan alınan vergilerin genel vergiler içerisinde aşağı yukarı % 50'lik bir nisbet teşkil ettiği göz önüne alınırsa¹ diğer yarısının ticari faaliyetlerin vergilendirilmesinden ve şahıs başına alınan

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü- Denizli

¹ Lütfi Güçer, padişah hasları içerisinde hububattan alınan vergilerin nisbetini % 51 olarak vermektedir, bkz. *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 61-63

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

vergiler ile hayvancılıktan alınan vergilerden oluştuğu ortaya çıkar. Bu durumda halkın üretim ve kazancının yaklaşık % 40'ını vergi olarak devlete verdiği ileri sürülebilir.

Tahrirler tamamlandıktan sonra bir beylerbeyliğe ait vergi gelirleri sancaklar bazında değerlendiriliyordu. Son yıllarda sancaklar üzerinde yapılan çalışmalar bir hayli artmış bulunmaktadır. Bu çalışmalar vergi gelirlerinin dağılımı konusunda genel bir fikir vermektedir. Genellikle bir sancağın vergi gelirlerinden en önemli pay havâs-ı hümayûn adı altında merkez hazinesine ayrılıyordu. Bunu sancakbeyi hasları, varsa diğer ümeranın hasları, zeâmetler ve tımarlar takip ediyordu. Esasen tımar ordusunun komutanı olan beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi, subaşı vs. gibi askeri sınıf mensuplarının gelirleri buldukları eyalet dâhilindeki sancaklar içerisinde kendilerine tahsis edilen dirliklerden karşılanıyordu.

Bu kimselerin dirlikleri kıdem ve istihkaklarına göre değişiyordu. Gerek beylerbeyi, gerek sancakbeyi ve gerekse diğer tımar ordusu mensuplarının ne miktarda dirlik tasarruf edecekleri kanunnâmelerde açıklanmıştı. Meselâ bir beylerbeyinin hasları geliri 600 bin akçadan başlıyor ve 1 milyon akçaya kadar çıkıyordu. Bir sancakbeyinin hasları geliri ise 200 bin akçadan başlıyor ve 400-500 bin akçaya kadar çıkıyordu².

Merkez Hazinesine Alınan Gelirler (Padişah Hasları)

XVI. yüzyılda sancak gelirlerinin önemli bir kısmı havâs-ı hümayûn adı altında merkez hazinesine alındığı görülmektedir. Bu oran sancaklara göre % 50'den başlayarak % 75'lere kadar çıkmaktadır. Aşağıdaki Tablo 1'de bazı sancakların toplam vergi gelirleri ve padişah hasları verilmiştir. Dikkati çeken nokta, birçok sancak ve kazada her tahrirde padişah haslarına ayrılan payın artmış olmasıdır. Buna mukabil mahalli idarecilere ve tımar sahiplerine ayrılan paylar toplam vergi gelirlerine nispeten azalmaktadır.

² Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der-Hülâsa-i Mezâmîn-i Dester-i Divân*, İstanbul 1280

Tablo 1 Tahrirlere Göre Padişah Hasları

Tahrirler	1518	%	1520-1523	%	1530-1541	%	1552-1575	%
Sancaklar		(*)		(*)		(*)		(*)
Teke ³			879.352	36	979.174	33	1.328.736	33,4
Harput ⁴	462.350	30	695.613	38,4	1.449.162	?	2.305.458	61,8
Çemişgezek ⁵	26.000	1,3	-	-	641.702	37	1.009.142	57,2
Urfa ⁶	286.758	17,9	943.469	46,3	1.693.878	?	2.608.910	51,5
Halep ⁷			11.871.567	67	10.847.690	67,4	11.768.093	73,1
Trablus ⁸			2.978.279	60	2.914.082	60,1	4.944.183	74,3
Musul ⁹			263.249	17	916.554	41	1.692.135	46
ORTALAMA		16,4		44,1		47,7		56,7

(*) Toplam içerisindeki nisbetleri.

Tablo 1'de bazı sancak ve kazalardaki padişah haslarını ve bunun o sancak ve kazanın toplam vergi geliri içerisindeki oranını vermektedir. Seçtiğimiz örnekler genellikle XVI. yüzyıla ait verileri ihtiva etmektedir. Tahrir tarihleri farklı olduğundan seçilen 7 sancağa ait örneklerin tam bir mukayeseye izin verdiği söylenemez. Ancak merkeze alınan gelirler ile mahallinde bırakılan gelirler konusunda genel olarak bir fikir vermektedir. Mesela Harput sancağındaki padişah haslarının sancağın toplam geliri içerisindeki nisbeti 1518'de % 30 iken bir sonraki tahrirde (1523) 38,4'e çıkmıştır. 1540 tahririnde padişah hasları geliri 1523'e nazaran iki katından

³Karaca, *Teke*, s. 290-315

⁴Ünal, *Harput Sancağı*, s. 194

⁵Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 244

⁶Turan, *Ruha (Urfa)*, s. 113 vd

⁷Çakar, *Halep*, s. 279

⁸Çakar, *Trablus*, s. 318

⁹Gündüz, *Musul*, s. 318 vd.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

fazla artmışsa da toplam hâsılat rakamı bilinmediğinden oran belli değildir. 1566 tahririnde ise padişah haslarının toplam sancak geliri içerisindeki payının % 61,8'e çıktığı görülmektedir. İlk tahrire göre artış % 100'ün üzerindedir¹⁰.

Yurtluk-Ocaklık statüsündeki Çemişgezek sancağının gelirlerinin neredeyse % 80'ini (1.717.700 akça) sancakbeyi olan Pir Hüseyin Bey'e has olarak tahsis edilmiştir. Bu rakam veziriazamın haslarından neredeyse % 50 fazladır. Bunun özel bir taltif olduğu açıktır. Fakat Pir Hüseyin Bey'in ölümünden sonra Çemişgezek klasik bir Osmanlı sancağı haline getirildiğinden gelirlerin bir kısmı padişah hası olarak merkeze alınmaya başlanmıştır. 1540 yılına ait tahrire göre sancak gelirinin % 37'si, 1566 tahririne göre ise % 57.2'si padişah haslarına dâhildir¹¹.

Urfa, Halep, Trablus ve Musul'da da benzeri rakamlar dikkati çekmektedir. Bütün sancaklar göz önüne alındığında 1518'de padişah haslarına ayrılan pay % 16,4 iken bir sonraki tahrirde % 44,1'e, bir sonrakinde 47.7'ye ve en sonunda 56,7'e çıkmıştır. Yani padişah haslarının toplam sancak gelirleri içerisindeki nisbeti sürekli artmıştır. Sadece Teke sancağında ilk tahrire göre % 3 civarında bir azalma söz konusudur. Onun dışındaki sancakların geliri içerisinde padişah haslarının oranı çok yüksektir. Halep ve Trablus'ta bu oran son tahrirlerde % 73,74'leri aşmıştır. Mühim bir ticaret merkezi olan Halep'in gelirlerinin yüksekliği derhal dikkati çekmektedir.

Padişah haslarındaki bu artışın çeşitli sebepleri vardır. Bilhassa kapıkulu ordusunun mevcudunun artması ve seferlerin sıklaşması üzerine merkez hazinesinin nakit paraya olan ihtiyacının artmış olması ilk başta gelen sebepler arasında sayılabilir.

Ümerâ Hasları

Ümeranın gelirlerinde pek bir değişiklik yoktur. Çünkü beylerbeyi, sancakbeyi gibi üst seviyedeki idareci/askerlerin hasları kıdem ve

¹⁰Ünal, *Harput*, s. 194

¹¹Ünal, *Çemişgezek*, s. 142-143

istihkaklarına göre artmakta beraber belirli limitler içerisinde kalmaktadır. Tımar ve zeametlere ayrılan paylarda ise artışlar söz konusudur. Esasen genel olarak XVI. yüzyıl boyunca üretimin ve nüfusun artmış olduğunu belirtmek icap eder. Bu konu birçok eserde işlendiğinden tekrara gerek yoktur. Burada dikkati çekmek istediğimiz nokta, merkeze alınan payın sancak gelirleri içerisindeki nisbetinin sürekli yükselmiş olmasıdır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortalama olarak merkez hazinesine alınan payın % 50'nin üzerine çıkmış olmasıdır. Halkın verdiği vergilerin yarısından fazlası hazine-i âmireye gitmektedir.

Tablo 2 Tahrirlere Göre Ümera Hasları, Zeamet, Tımar ve Vakıf Gelirleri vs.

Tahrirler	1518	%	1520-1523	%	1530-1541	%	1552-1575	%
Sancaklar		(*)		(*)		(*)		(*)
Teke ¹²			1.558.856	64	1.983.300	67	2.642.298	66,5
Harput ¹³	1.076.668	70	1.112.812	61,5	-	-	1.421.061	38,1
Çemişgezek ¹⁴	1.973.100	98,7	1.260.409	100	1.097.357	63,4	1.742.266	63,5
Urfa ¹⁵	1.312.005	82	1.093.557	53,6			2.457.616	49,5
Halep ¹⁶			5.826.330	33	5.230.914	32,5	4.330.233	26,8
Trablus ¹⁷			1.986.175	40	1.927.771	39,8	1.708.845	25,6
Musul ¹⁸			1.245.769	83	1.345.469	59,4	1.952.065	54
ORTALAMA		83,5		62,1		52,4		46,2

(*) Toplam içerisindeki nisbetleri.

Öte yandan beylerbeyi ve sancakbeyi gibi idarecilerin hasları da bir sancağa ait vergi gelirleri içerisinde mühim bir nisbet teşkil etmektedir. Sancakbeylerinin geliri sancağın toplam gelirinden bağımsız olarak kendi kıdem ve istihkaklarına göre değişmektedir. Yani bir sancağın gelirinde meydana gelecek artış veya azalma

¹²Karaca, *Teke*, s. 290-314

¹³Ünal, *Harput Sancağı*, s. 194

¹⁴Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 143, 244

¹⁵Turan, *Ruha (Urfa)*, s. 113 vd.

¹⁶Çakar, *Halep*, s. 279

¹⁷Çakar, *Trablus*, s. 318

¹⁸Gündüz, *Musul*, s. 318 vd.

sancakbeyinin haslarını etkilemesi söz konusu değildir. Aynı şey beylerbeyi için de geçerlidir. Gerçi XVI. yüzyıl boyunca üretim ve nüfustaki artışa paralel olarak sancak gelirlerinde sürekli artışlar olmuştur. Fakat sancak gelirinde düşüş olsa bile bunun sancakbeyinin haslarının tenziline yol açması beklenemezdi. Zira sancakbeyilerinin atanmalarında temel kıstas sancağın siyasi ve askeri vaziyetidir.

Tablo 2’de padişah hasları dışında ümera hasları, zeâmet ve tımar gelirleri ve vakıf gelirleri gibi taşrada mahallinde kalan paylar gösterilmiştir. 1518 tahririnde oranın 83,5 gibi yüksek olmasının sebebi Çemişgezek sancakbeyinin haslarından kaynaklanmaktadır. Bu oran 1523’ten sonra % 62,1’e, 1530’dan sonra % 52,4’e ve 1552’den sonra % 46,2’ye düşmüştür. Lütfi Güçer’in yaptığı araştırmaya göre XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu grubu eyaletlerinde ümera sınıfı umumi gelirlerin % 56’sını, Diyarbekir eyaletinde ise % 63’ünü almaktadır¹⁹.

Öte yandan padişah hasları olarak tahakkuk ettirilen vergilerin tamamının hazine-i âmireye gitmesi de söz konusu değildir. Bu vergilerin önemli bir kısmının iltizam bedeli olarak ya da vergiler ulûfeli bir memur vasıtasıyla emaneten tahsil ettiriliyorsa tahsil masrafi olarak yine mahallinde kaldığını söyleyebiliriz. Bu masrafların mukataa bedelinin % 20’sinden aşağı olmayacağı kanaatindeyiz. Mesela Harput sancağının son tahriri olan 1566 yılı tahririne göre Harput’ta padişah hasları yekunu 2.305.458 akçadır (Tablo 1). XVII. Yüzyıl başlarına ait bir icmal muhasebe defterinde Harput mukataâtını iltizama alan mültezimin bir yıl için hazineye ödeyeceği meblağ ise 1.920.000 akçadır²⁰. Harput Sancağının son tahririne ait rakam XVII. yüzyılda da geçerliliğini korumuştur. Tahrir

¹⁹ Güçer, *aynı eser*, s. 64

²⁰ Ünal, “XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmâl Muhâsebe Defteri”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 1999, s. 40

defterindeki rakamla icmal muhasebe defterindeki rakam arasındaki 385.458 akçalık fark mültezimin kârı olmalıdır. Bu da yaklaşık % 16,7'lik bir nisbet teşkil etmektedir. Bu meblağın da mahallinde harcandığı dikkate alınırsa vergi gelirlerinin yüzde 55-60'sının taşrada kaldığı ortaya çıkar.

Tablo 3 Sancakbeyi Haslarının Sancak Gelirleri İçerisindeki Yeri

Tahrirler	1518	%	1520-1523	%	1530-1541	%	1552-1575	%
Sancaklar		(*)		(*)		(*)		(*)
Teke ²¹			421.294	17,2	394.685	13,3	420.128	10,5
Harpüt ²²	400.600	26	375.933	20,7	336.776	?	343.070	9,2
Çemişgezek ²³	1.717.700	87	1.253.657	99,4	461.627	26,6	326.010	11,8
Urfa ²⁴	400.169	17,9	201.099	9,9	650.899	32	373.049	7,3
Halep ²⁵			500.000	2,83	450.000	2,8	472.520	2,94
Trablus ²⁶			330.256	6,65	329.566	6,81	337.800	5,08
Musul ²⁷			344.469	23	561.664	25	470.000	11
ORTALAMA		43,6		25,6		17,7		8,2

Tablo 3'te sancakbeyi hasları ve bunun sancak gelirleri içerisindeki oranları verilmiştir. Sancakbeyi haslarının 200 bin akçadan başladığı yukarıda belirtilmişti. Sancakbeyinin kıdem ve istihkakına göre bu rakam 500-600 bin akçaya kadar çıkabilmektedir. 1518 tarihinde Tabloda en yüksek haslara sahip Çemişgezek sancakbeyi görülmektedir. Ancak yukarıda

²¹Karaca, *Teke*, s. 290-315

²²Ünal, *Harpüt Sancağı*, s. 194

²³Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 244

²⁴Turan, *Ruha (Urfa)*, b. 113 vd.

²⁵Çakar, *Halep*, s. 279

²⁶Çakar, *Trablus*, s. 318

²⁷Gündüz, *Musul*, s. 318 vd.

belirtildiği gibi yurtluk-ocaklık statüsündeki Çemişgezek beyi Pir Hüseyin Bey'e burada özel bir taltif yapıldığı görülmektedir. Onun ölümünden sonra Çemişgezek'in yurtluk-ocaklık statüsüne son verilerek klasik Osmanlı sancağı haline getirilmiştir. Daha evvel Çemişgezek'e dâhil olan Sağman, Pertek, Mazgird, Pir Hüseyin Bey'in oğullarına sancak olarak tevcih olunmuştur. 1541 yılındaki tahrirden itibaren Çemişgezek sancakbeyleri diğer sancakbeyleri gibi 300-500 bin akçalık haslar tasarruf etmektedirler. Çemişgezek'ten sonra en yüksek gelire sahip sancakbeyi 650.899 akça haslara sahip olan Urfa sancakbeyidir. O, sancak gelirinin % 32'sini tasarruf etmektedir. Onu 561.664 akça ile Musul sancakbeyi takip etmektedir. Sancak ortalamalarına bakıldığında 1518'den sonra sancakbeyi haslarının sancak gelirleri içerisindeki payında sürekli bir düşüş gözlenmektedir. 1518'de 43,6 olan rakam 1520-23 arasında % 25,6'ya, 1530-1541 arasında % 17,7'ye ve 1552'den sonra % 8,2'ye düşmüştür. Bunun sebebi yukarıda belirtildiği üzere sancak hasılatında meydana gelen artışa mukabil sancakbeyi haslarında bir değişikli olmayıp yerinde saymasıdır.

Sosyal Tabakalaşma ve Askerî Sınıf

Bildirimizde ortaya koymaya çalıştığımız esas husus, taşrada görev yapan ümera ve ulemanın taşra ekonomisi içerisindeki pozisyonunu tayin etmeye çalışmaktır. Bu açıdan bir sancak baz olarak alındığında vergi hukuku açısından genel olarak *askerî* olarak nitelenen bu zümrelerin öncelikle mahiyet ve miktarının ne olduğu suali akla gelmektedir.

Askerî kavramının şümulü son derece geniş tutulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet idaresinde yer alan ve herhangi bir devlet hizmeti yürüten; fiilî olarak hizmette bulunan hakiki askerler ile bunların çocukları, eşleri ve azat edilmiş köleleri, emekli olanları, müderris, imam, müezzin, vakıf hademesi gibi elinde padişah beratı bulunan herkes askerî sayılırdı. Padişah tarafından ellerine vergiden muâf olduklarına dair bir *muâfiyetnâme* verilmiş olan kimseler ile tuzcu, ortakçı, madenci gibi kimseler de bu sınıfa dâhildi²⁸. Bunları tam olarak belirlemek mümkün değilse de tahmini

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri", *Belgeler V-VI*, Ankara 1966, s. 4

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

rakamlar vermek mümkündür. Mesela Tahrir defterlerinden tımarlı sipahilerin sayısı konusunda bilgi edinmek imkân dâhilindedir. Bu konuda 1523-1530 arasına tarihlenen TD 998 zengin istatistikî bilgiler ihtiva etmektedir. Yukarıdaki tablolarda yer alan bazı sancaklara ait bilgilere bakacak olursak Tablo 4'te yer alan bir durum ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4 1523-1530 Tarihli TD 998'e Göre Bazı Sancaklardaki Askeri Sınıf²⁹

	Harput ³⁰	Ruha ³¹	Musul	Mardin	Diyarbakır Toplamı ³²
Mir-i mirân					1
Mirliva	1	1	1		13
Kadı	1	1	1	1	22
Ümera-i aşâir ve cebelüyân	4	55	6	204	725
Sipahiyân	50	77	90	113	762
Zuemâ	8	7	2	9	71
Çiftlikciyân	3				8
Kethüda	1	1	3		14
Müderris, Muid			1	6	20
Talebe			1	6	16
Nöker					32
Dizdar	1	1	3	1	17
Mustahfizan	40	31	192	139	1471
Azeban	42	24		108	581
Muaf			188	291	2359
<i>Toplam</i>	<i>151</i>	<i>198</i>	<i>488</i>	<i>878</i>	<i>6103</i>

²⁹ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyar-ı bekr ve Arap ve Zü'l-kâdiriye Defteri I, Ankara 1998, s. 15-33

³⁰ 998 Numaralı, s. 26

³¹ 998 Numaralı, s. 27

³² Bu rakam TD 998'deki Diyarbakır'e tâbi sancak ve kazalardaki veriler toplanarak elde edilmiştir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu rakamlar askerî sınıf konusunda bir fikir vermek için tertip edilmiştir. Bütün askerî sınıfı yansıttığı söylenemez. Diyarbekir eyaletine tabi bütün sancakların toplamı son sütunda verilmiştir. Ancak sancaklardaki bütün askerî zümrelerin burada gösterilmediği anlaşılmaktadır. Meselâ, beylerbeyi ve sancakbeyilerinin “kapu halkı”ndan bahs olunmamaktadır. Yüksek dereceli ümerânın mali gücünü ve siyasi kudretini temsil eden kalabalık bir kapu halkına sahip oldukları malumdur. Ayrıca kadıların maiyeti ve yargı bürokrasisinden de söz edilmemektedir. Kadı'nın kendi hane halkı dışında mahkemede çalışan mukayyid, kâtip, muhızır vs. gibi en az 10-20 kişilik bir bürokratik kadrosu olması icap eder³³.

Taşrada görev yapan askerî sınıfın XVI. yüzyılın ortalarından itibaren süratle arttığı söylenebilir. Çünkü sonraki yıllarda yapılan tahrirlerde tımar ve diğer bürokratik kadroların arttığı gözlenmektedir. XVII. yüzyılın ortalarında Harput Kazası için yapılmış olan bir avâriz tahrir defteri askerî sınıfın miktarı konusunda çarpıcı rakamlar ortaya koymaktadır. 1646 yılında tamamlanan deftere göre nefis-i Harput'ta yani şehir merkezinde 371 askerî evine mukabil, 159 müslim re'âyâ, 152 zimmi re'âyâ, 22 müslime dul hatun ve 15 zimmiye dul hatun evi bulunmaktadır³⁴. Yani Harput'taki askerî sınıf mensupları vergi mükellefi reayadan fazladır. Dul kadınlar dâhil reaya evleri toplamı 348 iken 371 askerî evi vardır.

Sosyal tabakalaşmada askerî sınıfın reayadan üstte yer aldığı malumdur. Ancak esas olarak ortaya konulması gereken husus askerî sınıfın kendi içerisinde rütbesi, mevki, ekonomik geliri ve sosyal statüsü açısından nasıl bir hiyerarşik yapı arz ettiği. Mevki, rütbe ile ekonomik vaziyet arasında sıkı bir irtibat söz konusudur. Yani askerî hiyerarşi içerisinde yükseldikçe kişinin zenginliği artmaktadır. Makam, rütbe ve mevki zenginlik sağladığı gibi kişinin toplum içerisindeki sosyal statüsü de yükselmektedir. Taşrada en zengin kişi şüphesiz ki beylerbeyileri idi. Beylerbeyileri 600-1.000.000 akça

³³ Kadı'nın maiyeti hakkında bkz. Ahmet Cihan, “Bir Osmanlı Kadısının Günlüğü/Gündelik Yaşamı: (Mekke Kadısı-1846)”, *Osmanlı Araştırmaları XXIV*, İstanbul 2004, s. 99-126

³⁴ Ünal, “1056/1646 Tarihli Avâriz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten LI/199*, Ankara 1987, s. 119-129

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

arasında değişen haslara sahiptiler. Sancaklarda en yüksek gelire sahip kişi ise sancakbeyileriydi. 200-600 bin akça arasında değişen haslara sahip sancakbeyilerinin mevki ile mütenasip bir konağı ve konak halkı bulunmaktadır. Haslarının her beş bin akçası için beslediği cebelüleri ve sair kapısında hizmet gören maaşlı sekbanlar onun kapu halkını teşkil etmekte ve sancakbeyine büyük bir nüfuz ve kudret sağlamaktadır.

Sancakbeyi ile ondan sonra gelen tımar ordusu komutanlarının yıllık gelirleri arasında bir uçurum vardır. Alaybeyi veya mîr-i alay bir sancakta sancakbeyinden sonraki en büyük askerî âmirdir. Fakat onlar sancakbeyine göre daha mütevazı bir dirlik tasarruf etmektedirler. Meselâ 1557 tarihli bir belgeye göre Harput Sancağı alaybeyisi 24 bin akçalık bir zeâmet tasarruf etmektedir³⁵. Aynı tarihte Musul Alaybeyisinin zeâmeti 30.811 akçadır³⁶. 1523-1530 arasında Aksaray alaybeyinin zeâmeti ise 22.199 akçadır³⁷. 1554 tarihinde Canik miralayının zeâmeti 37.837 akçadır³⁸. 1566-1611 yılları arasında muhtelif tarihlerde görev yapan Van alaybeyilerinin zeâmeti gelirleri 21.200 akçe ile 40.000 akçe arasında değişmektedir³⁹. Keza 1536 yılında Halep Sancağı alaybeyisinin zeâmeti 35.333 akçadır⁴⁰. Alaybeyilerinin zeâmetleri arasındaki farkın onların kıdem ve istihkakları ile ilgili olmalıdır. Bu durumda alaybeyilerine 20-50 bin akça arasında değişen zeâmetler tevcih edildiğini tahmin edebiliriz.

Sancakbeyini hem zenginlik hem de nüfuz ve otorite bakımından kadı takip etmektedir. XVI. yüzyılda Harput, Çemişgezek, Urfa gibi kazaların kadıları 40-50 akçe civarında yevmiye almaktadırlar. Bunlar küçük kazalardır. *Mevleviyet* olan kadılıklar da kendi aralarında kadıların aldıkları yevmiyelere göre, 150, 300 ve 500 akçalık şekilde gruplara ayrılmıştı⁴¹. Bunlara bağlı ayrıca kazâlar da vardı ki "molla" statüsündeki büyük kadılar

³⁵ Ünal, *Harput Sancağı*, s. 47

³⁶ Gündüz, *Musul*, s. 55

³⁷ Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, s. 220

³⁸ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 134

³⁹ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997, s. 173

⁴⁰ Çakar, *Halep Sancağı*, s. 288

⁴¹ Uzunçarşılı, *aynı eser*, s. 96

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

buralara “nâipler” yollarlar idi⁴². Kadıların yevmiyelerinin dışında miras taksimi, nikâh akdi ve hüccet, ilâm, vekâlet harcı gibi çeşitli harçlardan oluşan başka gelirleri de vardı⁴³.

Gelirleri bakımından statüleri düşük fakat toplum içerisindeki şeref ve itibarları bakımından çok yüksek bir mevkide yer alan seyyidler, şerifler ve tarikat şeyhleri ise askeri sınıf içerisinde farklı bir kategori oluşturmaktadırlar. Bunlar çoğu zaman küçük bir vakıf gelirine ve vergi muâfiyetine sahip oldukları halde halkın en çok saygı ve ihtiram duyduğu kimselerdir. Gelir seviyeleri hiçbir zaman üst bürokrasi kadar olmasa da kendi sosyal mevkilerine uygun bir hayat standardına sahiptirler.

Şehir ve kasabalarda ticaretle iştigal eden zanaat erbabı ve tüccarlar zannedildiği kadar zengin değillerdir. Daha doğrusu zenginlikleri sancakbeyi, kadı, alaybeyi, zeamet sahipleri ve saire gibi taşra ulema ve ümerasının gerisindedir. Mesela XV. yüzyıldaki bir sancakbeyinin yıllık geliri 4 ila 12 bin altın duka arasında idi. Oysa aynı dönemde Bursa'nın en zengin sarraf ve tüccarlarının serveti 4 bin dukayı nadiren geçiyordu. Dolayısıyla beyler ve zeamet sahipleri klâsik Osmanlı toplumunun en zengin kesimini teşkil ediyorlardı⁴⁴.

İstanbul dışındaki taşra şehirlerinde tüccar ve esnafın ekonomik gücü iltizam işlerine girmek için bile yeterli olamıyordu. Bu yüzden mukataa gelirlerinin toplanmasında iltizam işlerine girenler genellikle Altı bölük halkı denilen kapıkulu sipahileri ile taşradaki sancakbeyileri idi. Devlet, sancakbeyilerinin güç ve kudretlerinin farkındaydı ve iltizam işlerinde onların bütün talep ve isteklerine evet demek zorunda kalıyor ve enteresan iltizam sözleşmeleri yapıyordu⁴⁵. Bu da sancakbeyilerinin nüfuz ve otoritelerinin artmasına yol açıyordu. Sancakbeyileri XVI. yüzyılın sonlarına

⁴² Akdağ, *aynı eser*, s. 99

⁴³ Ahmet Cihan, “aynı makale”, s. 108 vd.

⁴⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2004, s. 119

⁴⁵ Dikkati çeken bir iltizam sözleşmesi için bkz. Ünal, “XVI. Yüzyıl sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi VI*, (İzmir 1991), s. 59-77

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

doğru akçanın değerinin düşmesi ile uğradıkları kaybı iltizam işlerinden elde ettikleri gelirlerle telafi ediyorlardı. Sancakbeyilerinin *iltizâm* işlerine girmelerinin esas sebebi de, mukataaları iltizâma alabilecek kadar kendilerinden daha zengin ve kudretli kişilerin en azından buldukları sancakta olmayışı idi. Hatta bazı sancakbeyilerinin, mazûliyet ve emeklilik dönemlerinde daha önce kazandıkları servetlerini ticaret yaparak değerlendirdikleri ya da büyük tüccarlara sermaye verdikleri bilinmektedir⁴⁶.

Beylerbeyileri ve sancakbeyileri gibi yüksek ümeranın haslarının dışında gelir kalemlerinden biri de koyun beslemektir. Vergilerden muâf oldukları için hasları dâhilindeki topraklarda binlerce koyun besletip pazarlarda sattırarak büyük kârlar elde edebiliyorlardı. Ayrıca hassa çiftlik olarak kendilerine tahsis edilmiş olan çiftliklerde yaptıkları üretimden de küçümsenmeyecek bir gelir elde ediyorlardı. 1559'dan itibaren İstanbul dışında taşrada yerleşmiş bulunan yeniçeriler de imtiyazlarını kullanarak çiftlikler kuruyorlar ve sürüler besliyorlardı. Askerî sınıftan oldukları ve vergilerden muâf olduklarından dolayı âdet-i ağnam resmini de ödemek istemiyorlardı. Sonunda devlet bunların besledikleri koyunun 150'sini vergiden muâf saymış ve geri kalanlarından bu resmî almaya karar vermişti⁴⁷.

Toplumda tüccar ve esnaftan ziyade sahip oldukları vergi imtiyazlarından ve elde ettikleri yüksek gelirlerden dolayı askerî sınıfın servet biriktirme imkân ve fırsatına sahip oldukları açıktır. Elde ettikleri servetten de para kazanmak isteyen bu sınıfın faizcilik ve tefecilik gibi parayı para kazandırma yoluyla da ekonomik alanda faaliyet gösterdikleri gibi esnafa sermaye vererek ticaretle de iştigal ettikleri görülmektedir⁴⁸.

Bu zümrelerin zamanla şehirlerde yerleşerek *ayân ve eşrâf* denilen sınıfı meydana getirdikleri malumdur. XVIII. yüzyılda mâlikâne-divânî sistem adı

⁴⁶ Y. Yücel, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleten* XLI/163, (1977), s. 498-99

⁴⁷ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi II*, İstanbul 1974, s. 116 vd.

⁴⁸ Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten* 55 (1950), s. 338 vd.

altında mukataaların gelirlerinin peşin ve mülk olarak satılması ile bu sınıfın daha da güçlendiğini ve devletin tayin ettiği beylerbeyi ve sancakbeyilerinin nüfuz ve otoritelerini hükümsüz hale getirdiklerini biliyoruz.

Askerî Sınıfın Tüketimdeki Yeri

Yüksek gelirli dirliklere ve bunların dışında muhtelif kazanç yollarına sahip olduğu gibi bir takım hukukî imtiyazlara malik olan askerî sınıfın tüketim harcamalarının da gelirleri ile mütenasip olması gerektiğini tahmin edebiliriz.

Taşrada görev yapan beylerbeyi ve sancakbeyilerinin padişah sarayının küçük bir kopyası niteliğinde olduğunu yani kul sisteminin ümerâ ve ulemâ saray ve konaklarında da uygulandığını göz önüne almamız icap eder⁴⁹. Vezirlerin, beylerbeyilerin ve ulemâ sınıfından olan devlet erkânının kapısında hizmet eden ve kapu halkı denilen zümre ümerâ ulemânın siyasî ve askerî gücünü teşkil ediyordu. Bunlar "*hüddâm*" veya "*tevâbi*" diye de anılırlardı. İç ağalar ve dış ağalarının haricinde, alay çavuşları, sekbanlar, tüfekçiler deliler, tatar, nalbant, seyis, saka, saraç gibi hizmet sahipleri ile harem dairesi halkının hizmetine bakan cariyeler, hadımlar ve baş kadın ağası vs. gelirdi. Ayrıca gedikli ağaların maiyetinde "*zobu*" denilen hususi hademeleri vardı. Bunlar zamanla yetişerek ağa olurlardı. Bütün bunların her türlü masrafı ve ücretleri ise efendilerine ait olduğu için ümerânın ne muazzam bir masraf yükü altında buldukları kolayca anlaşılır. Ancak kapısı mükemmel olan yani kapı halkı çok ve zengin olan ümerâ ve vezirler daha otoriter ve zengin oldukları için işlerini daha iyi çekip çevirir ve hakkından gelir mülahazasıyla önemli eyaletlerin beylerbeyiliğine atanırlardı.

Beylerbeyi, sancakbeyi, kadı vs. gibi taşrada görev yapan yüksek âmirlerin harcamalarını iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta işgal ettikleri makam ve mevkiinin zaruri kıldığı resmî harcamalar gelmektedir. Resmî ve özel hayat ayırımı bugünkü anlamda ortaya çıkmamış olduğundan bir kadı veya sancakbeyinin makam ve görevleri için yapmak zorunda

⁴⁹ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2007, s. 42

oldukları harcamalar da kendilerine tahsis edilen haslardan veya yevmiyeden karşılanmaktadır. Henüz sancakbeyinin şahsından ayrı bir sancakbeyliği veya valilik makamı yoktur. Görevleri icabı kullandıkları konak, çeşitli araç ve gereçler ile eşyalar için özel ve demirbaş ayırımı ortaya çıkmamıştır. Meselâ beylerbeyi ve sancakbeylerinin maiyetindeki personelin (kapu halkı) geçimi tamamen kendilerine ait olup ayrıca maaş almamaktadırlar. Meselâ 1670-71 yıllarında Diyârbekir beylerbeyliği yapan Ömer Paşa'nın giderleri kaydedilirken giyim, cep harçlığı, şahsi eşyası, kuyumcu masrafları gibi şahsi harcamaları ile kapı halkına yapılan harcamalar ile sekban ve bölükbaşlarına ödenen ulûfeler aynı defterde gösterilmiştir⁵⁰.

Keza bir kadının mahkeme harcamaları ile kendi harem halkı için yaptığı harcamalar tamamen kadiya tahsis edilen gelirlerden karşılanmaktadır. Henüz bir tüzel kişilik olarak mahkeme ortaya çıkmamıştır⁵¹.

Ümerâ ve ulemânın harcamalarının ikinci kısmını kendi harem halkının masrafları teşkil etmektedir.

---

⁵⁰ Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir, 1670-71*, İstanbul 1981, s. 14-15

⁵¹ Ahmet Cihan, aynı makale, s. 113 vd.

XVIII YÜZYILIN SONU İLE XIX YÜZYILIN BAŞLARINDA GÜNEY ARNAVUTLUK'TA TİCARETİN GELİŞMESİNE ÖZGÜ ÖZELLİKLERİ

Ma. Entela MUÇO*

XVIII yy. sonunda XIX yy. başında dönemi Arnavutluk için özel bir önemi alınmaktadır. Bu dönem önemli toplumsal- sosyal- siyasi- ekonomik değişiklikler ile eşlik edilmisti. Bu değişiklikler Arnavutluk'un topraklarını dahil olmak üzere tüm Arnavut toplumuna etkilenmişti. Bu dönemde toplumun sosyal düzeyinin gelişmesi daha yüksek bir sahneye girdi. Her yerde olduğu gibi hokum süren iktidarda olan sınıfın olgunlaşması ve onun kendi mylkiyetin genişletmesi görünmektedir. Bu sınıfın olgunlaşması onların rekabetinin sertleştirmesini getirdi ve bu rekabetten iki rakip çıktı: Buşatlılar ve Tepedelenliler. İkisi iki büyük siyasi formasyon kurulmasının temsilcisi oldular. Tepedelenliler onların temsilcisi Tepedelenli Ali Paşa ile Yanya Paşalığı kurmuşlardı. Bildiğimiz gibi Yanya Paşalığı önemli bir bölge kapsamış ve böyle bir coğrafi yayılmacılık oluşmuştu¹. Kuzeyde Şkumbin nehrine kadar uzanmış, Güneyde Preveza ve Arta'ya kadar, Batıda Adriatik ve Jon denizleri, Güneybatıda Pindi zincir dağı, Doğuda ise Makedonya, Tesalya ve Mora'ya kadar yayılmıştı. XVIII yy. sonunda XIX yy. başında Yanya Paşalığın ekonomisinde ticaret önemi bir yer almıştı.

Osmanlı İmparatorluğundan bağımsız bir iktisadi-idari üniteye dönüştürülen ve " devlet içinde devlet" hususiyetini alan Yanya Eyaletinde ticaret, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer tüm vilayetlerindeki genel ticarettten bağımsız bir yapıya sahipti. Yanya Eyalet ile yapılan ticaret kendi özelliklerine sahip idi. Bu ticaretin gelişimi etkileyen iktisadi, sosyal ve siyasi özelliklerini taşıyan iç ve dış faktörlerdir.

18. yüzyılı sonunda Arnavutluğun içinde bulunduğu şartlar, ticaretin normal gelişimine izin vermiyordu². Bunları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- 1- Üretimde derebeylik (feodal) ilişkilerinin mevcut olma
- 2- Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunduğu sıkıntı durumun

* Tiran Üniversitesi, Tiran-Arnavutluk

¹ Historia e Shqipërisë (Arnavutluk Tarihi),
<http://www.shqiperia.com/kat/m/shfaqart/aid/224/Lufta-per-pushtet-ne-Shqiperine-Jugore.html>

² Ilir Ushtelenica, *Diplomacia e Ali Pashw Tepelenws*, Tiran 1983, s. 13

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Böylece, XVIII yüzyıl sonunda hem İmparatorluğun tüm bölgelerinde, hem de Arnavutluk'ta yani Yanya Paşalığında kapitalist üretim unsurunun ilk öğeleri görünmeye başladı.

Ticaretinin gelişimi başlıca ziraat iktisadi ile bağlıydı ve Osmanlı devletinin yasal iktisadi şemasından çıkamazdı. Yeni tarımsal bir sistem olarak çiftlik sistemi tarımsal iktisadında temelli değişikliklere neden oldu. Bu değişiklikler bir devletin iktisadının kuruluşundaki belirleyici iki ana dalında açık bir şekilde ifade edilmiştir.

a-) üretim güçleri

b-) üretimdeki ilişkiler

Bu ilişkilerin gelişmesi Osmanlı askeri feodalizmin esasını; köylü kitlesi merhametsizce sömürülmesini değiştirmeden çöküşünü getirdi.

Köydeki eski derebeylik toplumunu yavaş yavaş çöküşe doğru götürmekte idi.

Tarımsal ilişkilerin değişimi, köy ile şehir arasındaki ilişkilerin güçlendirmesiyle beraber iç ve dış pazarda tarımsal ve hayvansal malların dolaşımını arttırdı. Böylece Arnavut pazarı iki unsuru ile gelişti: iç ve dış ticaret. Bu arada Yanya Paşalığı'nda Arnavut ticaretinin yeni öğeleri görülmektedir. Temel ve üstyapıdaki değişiklikler tarımsal ve hayvansal malların yöntemlerde ticaretinde kullanılan görülmektedir. Bu gelişmelerin sonucu olarak, derebeylik-çiftlik sahibi temsilcileri sahneye çıkıp eski ve yeni arasındaki çatışma ortaya çıktı ve tabii ki bu çatışma yeni tarafından kazanıldı. Bahsettiğimiz yenilik süreci içerisinde Tepedelenli Ali Paşa da yer aldı hatta onun bu süreçteki rolü çok büyüktü.

Büyük çiftlik-sahibi ve Yanya Eyaletinde başına buyruk hareket eden Tepedelenli Ali Paşa bölgenin en güçlü derebeyi haline geldi. Rasyonel davranarak daha önce çizilen çizgilerin dışına çıkarak derebeylik sisteminde kötü durumda olan tarım iktisadına hayat verdi. Ali Paşa'nın ana amacı, kendi çizdiği plana uyarak bağımsız bir ticareti geliştirmektir. Ali Paşa amacına ulaşmak için yasal ve yasal olmayan başvurdu. Yukarıda yazdığımız gibi iç ve dış ticaret hem çeşit olarak hem de örgütlenme şekli olarak kendi özelliğini kazandı³.

Arnavutluk'ta ticaretle uğraşanların kendi örgütleri vardı ve bu örgüt, esnaf örgütünden ayırt edilmezdi, ismi de tüccar esnafı idi. Onların örgütlenme sistemi şöyle idi:

³ *Histori e Shqiperise*, Tiran 1973, s. 88

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

•Her esnafın ihtiyar kuruluğu vardı ve bunların başında bir kahya vardı. Etnaf Kurulu kahyanın katılımıyla beraber örgütün ve üyelerin tüm ekonomik ve sosyal faaliyetini düzenlemektedir. Bunlar kendi esnafları arasında veya kendi esnafları ile diğer esnafları arasında doğan anlaşmazlıkları gidermek için çalışıyorlardı. Şehirdeki esnaf birliği “Büyük Konseyi”ni oluştururdu ve Konsey Başkanı başkahya idi. “Büyük Konsey” şehir belediye kurulunda yer alıyordu ve esnaf haklarını koruyordu⁴.

•Artık ticaret örgütlenmesini üst bir düzeyde yapan tüccar esnaflar, kırsal kesim ticaretini yapan değişik tüccarlarla işbirliği yapıyorlardı. Şehir ve köy arasındaki bağ, iç ticaretinin bir sonucu idi. Bunun iki yönü vardı:

- a. köy ticareti
- b. şehir ticareti

Köy ticareti direkt olarak köydeki tarımsal üretime bağlıdır. Köy ticareti hem tarımsal üretime hem de tarımsal üretimi oluşturan unsurlara bağlıdır.

Ali Paşa zamanında, Yanya Paşalığında bulunan köylü kesimin yapılan merhametsiz sömürmesinin sonucu olarak tarımsal ürünlerin çok büyük bir üretimi oldu. Ali Paşa buna, sadece köy kitesini sömürerek değil, aynı zamanda iktisadî alanda uyguladığı politikasıyla da ulaşabildi. Ali Paşa'nın uyguladığı politika o kadar etkiliydi ki, Yanya Paşalığı iktisadî alanda gerçek ve büyük bir gelişmeye şahit oldu.

Bu gelişmenin önemli bir nedeni de Yanya Paşalığı'nda bulunan feodal anarşizmin yok edilmesidir.⁵ İç pazar ticari kollar birbirinden ayrı faaliyetler yapıp aralarındaki bağlar da kuvvetli değildi. Herhangi bir Paşalık gibi Yanya Paşalığı ayrı bir ticari faaliyeti yapmakta idi. Bu yüzden malların dolaşımı sadece sınırlı alanlarda yapılıyordu.

Yanya Paşalığında iç ve dış ticaret gerçekleştirilmekteydi. 18. yüzyılda Arnavut iç ticareti, ticari-esnaf merkezlerini ve daha küçük yerel pazarları güçlendirerek bölgeler arasındaki büyük pazarlarını güçlendirme yoluna gidildi. Tarımsal ürünlerin bir kısmı kişisel tüketim için kullanılıyordu ve büyük bir kısmı ise mübadele aracı olarak sarf ediliyordu. Söz konusu ürünlerin pazara çıkarılması belirli yerlerde ve belirli zamanlarda yapılıyordu. Bu yerlere pazar ismi verilmiştir. “Her şehirde böyle pazarlar kurulmuş ve orada belirli yerlerde köylüler kendi ürünlerini satıyorlardı. Pazar yerleri genelde dükkanlardan oluşup ikamet edilen semtlerden uzak

⁴ *age*, s. 87

⁵ K.V.Dilo, “Pyetje dhe Pergjigje Mbi Krijimin e Cifligjeve ne Shqiperi”, *I.H. A. III*, 208.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elaziğ, 24-25 Haziran 2010)

kuruluyordu. Bunun sebebi, meskun bölgelerde dükkanların yağmalanması ve yakılması idi⁶.

Bununla ilgili İngiliz yolcuları örneğin Liku, Hobhous, Werdsworth ve diğerleri kendi fikirlerini sunmuşlar. “Köy ürünlerinin reklamı ve satışı için yapılan başka bir tür faaliyet fuarlar idi. Bu panayırlar daha çok bölgesel ve bölgelerarası gelişim için idi. Bunun gibi malların mübadele yoluyla hem iç pazar hem de dış ticaret güçlendirilmekteydi. Genelde fuarlar yılda bir yapılıyordu⁷. Panayırlar ülkenin geniş bir bölgesinde gerçekleştiriliyordu. Böylece Maşkolor, Strug, Labov, Priştine, Guçi, Manastir’da gerçekleştirilen panairler sayabiliriz edebiliriz. Priştin panairi genelde 1-15 Mayıs tarihleri arasında gerçekleştiriliyordu⁸. Hobhous’a göre “Ali Paşa kendi vatandaşlarının mevcut servetini ölçmek amacıyla fuarları düzenliyordu.”

Bölgeler arası fuarlar belirli günlerde yapılıyordu ve en fazla üç hafta sürüyordu. Balkanların diğer bölgeleri arasında da panayırlar düzenliyordu. Örneğin, en fazla 5 gün süren Yanya Panayırı⁹, 5 Temmuz tarihinde açılan ve 15 gün süren Pogoniani Panayırı¹⁰. Daha detaylı bir örnek vermek için Yanya Pazarını kısaca tanıtmak gerekir: “Yanya Pazarı şehrin en cazip kısmını oluşturmaktadır. Bu pazar, dükkanlardan oluşan bir semti kapsamakta ve göl manzarasına yakın kurulmaktadır. Pazar 10-12 dar sokaktan oluşmakta ve düzensiz bir şekilde kurulan dükkan çatılarının gölgesi altında kalmaktadır. Bu sokaklardan her biri küçücük bir pazar olup çeşitli ürünleri satılıyordu. Büyük pazarda dükkanlar ve atölyeler haricinde şehrin bezzazistanı, Kervan Sarayı ve umumi banyolar da vardı.”

Yanya pazarında çiftlik ürünleri, kırtasiye, altın, kadife, basma, bakır eşya, nişadır, satışı yapılıyordu. “Ticaretin diğer bir çeşidi seyyar satıcılığıdır. Bu yöntemle kırtasiye alışverişi yapılıyor, ipekten yapılan eşarplar, çeşitli parfümler ve diğer mallar satılıyordu. Dükkan ağının yaygınlaşması Arnavut topraklarındaki parasal ekonominin geliştirilmesi ve iç pazarın güçlendirilmesini etkiledi¹¹. Esnaflığın gelişimi ve pazarların artışı köy ve şehir arasındaki ilişkileri daha kuvvetli bir hale getirilmesinde ve köy iktisadının mal-para mübadele sürecinde yer almasında yardımcı oldu. Bu

⁶ K.V.Dilo, *age*

⁷ Mutafcieva, “Mbi Ceshtjen e Cifligareve ne Perandorine Osmane Gjate Shekujve 14- 17”, *I.H. A. III. 193; N. Teodora “Ballkanskiot Grad” s. 87, 91*

⁸ *age*

⁹ *age*

¹⁰ *age*

¹¹ Zija Shkodra, “Struktura Ekonomike Shoqerore e Shqiperise ne Shekullin e XIX”, *A.I.H. A-III.178*

yarım yüzyılda iç ticaret, milli iç pazarın özelliklerini almaya başlamıştı. Arnavutluk'un güneyi ve kuzeyi arasında ticari ekonomik bağlar vardı. Arnavutluk iç pazarı, mallarının kentli iktisadi gelişiminden önemli rol oynamıştır. Bir yanda kentsel nüfusun artışı ve öbür yanda köylülerinin önemli iktisadi merkezlerine doğru göçü, artışı, esnaf ürünlerinin tüketimini de artırdı.

Karasal ulaştırma aracı ancak hayvanlar idi. Bu ticaretin hızlı bir şekilde gelişmesine engel olmuştur¹². Bu zamanlarda Arnavutluk çağdaş ulaştırma araçlarını henüz kullanmamıştır. Daha çok karavan ve at arabası kullanılıyordu. Bu da alt yapının elverişliliğine bağlıydı. Bunun için mevcut ana yolları kullandı. Çünkü yol olmadan bölgeler arası nakliye, dolayısıyla ticaret olmazdı. Yollar, iktisadi açıdan önemli olduğu kadar askeri bakımdan da önem arz ediyordu. Ali paşa, Güney Arnavutluk'ta pek çok köprü ve yol yaptırdı. Berat'ta Velabişt, Goric ve Çukas, Devol'da Molas, Zagor, Pogon ve Delvin'deki Rızom köprüleri bunlarda bazılarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu mevcut yolların ve köprülerin yeniden yapılandırması için çaba göstermiştir. XVIII. yüzyılının sonunda ve XIX. yüzyılın başlarında Tepedelenli Ali Paşa Zagor yollarını inşa ediyordu. Bu köprüler önemliydi. Vlore (Avlonya)-Berat-Korçe (Koriçe) yolunda, Berat-Elbasan yolunda, Gjirokastra (Argirokastra)-Pırmet-Yanya-Dropul-Delvin-Bregu i Detit (Deniz Sahili) yollarını bağlıyordu..

18-19 yüzyılları arasında yapılan köprüler şunlardı :

Kılcür Köprüsü

Marşey Köprüsü

Kalas ırmağı üzerindeki Cina Köprüsü

Guri (Taş) Köprüsü

Kurumuş Kalase ırmağı üzerindeki Jesir (Yesir) Köprüsü

Rızoma başlangıcında Delvin'deki Baburay deresi üzerindeki Köprü

Leşnic Köprüsü

Limar Köprüsü

Pogoniani ırmağı üzerindeki Köprü

¹² Stavri Naci, "age"

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Genelde 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında inşa edilen köprüler güney Arnavutluk'ta Ali Paşa tarafından inşa edilen köprülerdir¹³. Bunlar şunlardır:

Zagori ırmağındaki Köprü

Limari Köprüsü

Hoştenc Köprüsü

Nivan Köprüsü

Ciminxhi (Çiminci) Köprüsü

Karacelos Köprüsü

Yanya ile Tepedelen'i ve Prevez'i bağlayan yol.

Vjosa ırmağı üzerinde Tepedelen'in büyük Köprüsü (bu köprü'nün inşaatında Ali Paşa'nın başmimarı Petro Korçari'nin büyük katkısı olmuştur.

Tepedelenli Ali Paşa'nın emiri üzerin Egnatia yolunun yeniden yapılandırılması,

Yon (İon) limanlarına doğru Filat'ın ticari yolu,

Ambraki körfezinde Konopulos Limanına doğru ticari yol,

Himar, Kurveleş bölgesinde orman için yapılan yol.

Enerjik bir girişimci, fakat servete doyamayan Ali Paşa kanalların inşaatını teşvik etmiş; örneğin Ambraki körfezindeki yaptırmış. Yanya ve Prevez arasında bir posta teşkilatı kurmuştur. İç pazarının geliştirilmesi, talebin ve arzın artışı, Arnavut mallarının ihracatına yol açtı ve karşılığında Arnavut tüccarlar bu ülkelerden, olan malları alıyordu.

Dış ticaret hem kara hem de deniz ulaştırması yardımıyla geliştirildi. Tepedelenli Ali Paşa'nın zamanında dış ticaret o devre kadar rastlanmayan bir gelişme kaydetti. Her paşalık ayrıca bir ticari faaliyeti yapıp Doğudan Batıya ve Batıdan Doğuya malların dolaşımına izini verebilirdi¹⁴. Yanya'nın Tesalya'da bir ticari yolu olup Parga, Preveze, Salahor ve Arta gibi deniz kenarındaki şehirlerle ticari yollar ağına sahip idi.

Arnavutluk'un orta kesimi ticari yol ağı ayrı idi.

¹³ A.S.Veretinovala, "Çwshatja e Fshatarwsiw dhe e Pronwsiw Tokwsore Fshatare nw Perandorinw Osmane", *A.I.H. A-III-209*

¹⁴ K.V.Dilo, *age*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Vlor (Avlonya) ve Manastır şehirleri, Berat, Korça (Koriçe), Kostur şehirleri ile bağlantısı vardı.

Durres (Draç) – Manastır – Selanik şehirleri Elbasan ve Ohri şehirleri ile bağlantılı idi¹⁵.

Ticaretinin gelişimi, ulaşım araçların ihtiyacı getirdi. Böylece bu zamanlarda Ulsinli gemilerinden ziyade yabancı gemilerle yapılan görülmektedir. Deniz trafiği ilk önce düzensiz olup daha sonra düzenli bir hale getirildi. Deniz yolları, Arnavut pazarı ile Avrupa arasındaki bir bağ idi. Bu ticaret sahil kenarındaki şehirlerle yapılıyordu. Örneğin Ulsin, Şkodra (İşkodra), Durres (Draç), Tivar, Vlora (Avlonya), Arta ve benzeri. Söz konusu limanlarda yılda toplam 140 000 ton ağırlığında 1150 gemi faaliyet göstermekte idi Ali Paşa ticarete hatta dış ticarete geniş faaliyetlerde bulunuyordu. Dış ticaret faaliyetlerini daha etkili bir şekilde gerçekleştirmek amacıyla Tepedelenli Ali Paşa, Akdenizin en önemli limanlarında, Tuan'nın kırsal kesiminde ve şehirlerinde ve diğer Avrupalı şehirlerinde ticari ajanları bulundurmakta idi. Ali Paşa'nın İngiltere ile ilişkiler iyi ilişkiler kurdu. Böylece Ali Paşa İngiltere'ye Korfu'nun kuzeyinde hem ticari amaçlar için hem de askeri amaçlar için kullanılacak Paşa Limanının inşaatını önermiştir. Bu amacına ulaşmak için Ali Paşa tüm mevcut araçlarla ve imkanlarıyla katkı sağlamıştır.

Ali Paşa, İngiliz tüccarlarına, ormanlarından kereste ve bölgesindeki limanlardan ayrıcalık vermiştir¹⁶. XVIII. yüzyılı sonlarında Ali Paşa Fransa ile de iyi ilişkiler kurmuştur. Ali Paşa Fransız konsolosuyla Arta'daki¹⁷ keresteye ilgili müzakereyi tamamlamıştı. Bu kereste Tulon gemi tezgahlarında Fransızlar tarafından kullanılıyordu.

Ali Paşa'nın bu gibi ilişkileri Malta'daki İngilizlerle de sürdürdü. Ali Paşa, Malta'nın ihtiyacı olan hububatı tedarik ediyordu. XVIII. yüzyılın sonların ve XIX. yüzyılın başlarına ait alınan bilgilere göre Parga Limanından Venedik'e yaklaşık 18.000 fund (birim türü) zeytin yağı ihraç ediliyordu. Güney Arnavutluk 2.000.000 kuruş değerinde ve tarımsal-hayvansal mal satıyordu. 1809 tarihinde Tepedelenli Ali Paşa'nın sadece Arta'daki çiftliklerinden 500.000 kuruş değerinde tarımsal ürünler ihraç ediliyordu¹⁸.

¹⁵ Stavri Naçi, *age*

¹⁶ Sabri Godo, *Ali Pashw Tepelena*, Tiran, Mart 1993, s. 19

¹⁷ Vangjel Meksi, "Shteti Foudal i Shqipwrisw sw Jugut", *I.H.A-III-276*

¹⁸ Stavri Naçi, *age*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1809 yılı Temmuz ayında Ali Paşa Malta'daki İngilizlere yirmi gemi yükü hububat sattı¹⁹. Onun Paşalığındaki hayvansal üretimin ticaretiyle de uğraşmıştır Gümrük geliri olarak Ali Paşa'nın hazinesine, Himar limanından Ambraki limanına kadar olan alanda, her yıl 15.000 kuruş elde ediyordu. Vlor Sancağındaki tuzu ve zift tekelleştirerek bunlardan 1000 kese değerinde bir gelir sağlamaktaydı. Aynı zamanda, eyaletteki yer altı zenginliklerin çıkarılması için büyük çaba sarf etmiştir. Ali Paşa Vlor (Avlonya) Sancağındaki tuzu ve asfaltı tekelleştirerek bunlardan 1000 kese değerinde bir gelir sağlamaktaydı²⁰.

Deniz taşımacılığı karasal taşımacılığından daha ucuz olduğundan, Ali Paşa deniz taşımacılığını ve gemi seferi araçlarını daha fazla geliştirdi²¹. Bunun için Ali Paşa Tepelenli sadece Adriatik denizinde değil, Yon (İon) denizi ve Akdeniz'de gelişmiş olan Arnavut gemi seferinin eski geleneklerine dayanmıştır. Ali Paşa'nın donanması Adriatik denizinde bulunan Venedik ticari donanması ile rekabete girmiştir. Ali Paşa sadece ticari gemilerinin inşaatında değil, aynı zamanda askeri gemilerin inşaatında da üstünlüğünü göstermişti Bu yüzden Ali Paşa, Yon sahilindeki şantiyelerin en iyi şekilde kullanılmasına önem vermişti.

Adriatik ve Yon (İon) denizinde Fransız işgalinin bitmesiyle beraber bu denizlerin limanlarında örneğin İtalya'nın limanlarında (Trieste vs.) yoğun bir şekilde mal getiren Ali Paşa'nın gemileri gözüktüyordu. Ali Paşa kendi mallarını oradaki tüccarlara %20 kazançla satıyordu²². Ali Paşa, Malta gibi yabancı limanlarda değişik tarımsal ürünlerini taşımak amacıyla devreye askeri gemilerini de sokuyordu. Arnavutluk aşağıdaki ülkelerle ticaret yapıyordu;

- a) Komşu ülkeleri
- b) İmparatorluğu'nun değişik bölgeleri
- c) Batı Avrupa ülkeleri

Sarand – “Delvin şehri ve Delvin bölgesinin ana Limanıdır.” Saranda'dan Korfu'ya “tahıl, balık, putarg (kurumuş havyar), odun ve kereste” gönderilip dönüşte “portakal limon, pirinç ve yağ” alınıyordu. Hobhous Vlor (Avlonya.) Limanını şöyle değerlendirmektedir: “Vlor (Avlonya) Limanı, yerliler tarafından kullanılan namlu, cam, Kalabriyalı

¹⁹ Stavri Naçi, *age*

²⁰ *Historia e Shqiperise*, Tiran 1973, s. 88

²¹ Mehmet Ataullah, “Historia e Shani Zadese”, *A.I.H. A-III-18*

²² Stavri Naci, *age*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

abası, kağıt ve benzeri gibi İtalyan ürünleriyle tedarik ediyordu.” Buradan yağlar, yün, ceviz ve odun ihraç ediliyordu. Liku, mazisi, Strabon’dan öncesine kadar inen Selenica’nın ziftini yüklenen Raguza gemilerinden ve İstanbul’dan Palermo’ya hububat taşıyan gemilerden bahseder. Holland, her yıl 6-7 adet büyük ve pek çok küçük ticari geminin denize açıldığını, Malta ve Sicilya adalarından Vlor’a (Avlonya) kadar bir çok tüccarların geldiğini ifade etmektedir.

Vlor (Avlonya), Merkez Arnavutluk’un önemli şehri olan Berat’ın ticaretini daha kolay bir hale getirmişti. Berat’a, hem İstanbul’dan ve Makedonya şehirlerinden gelen hem de Vlor (Avlonya) Limanına ithal edilen çeşitli mallar getiriliyordu²³. Arnavutluk ve Fransa arasındaki ticaret daha çok Vlor Limanında yapılıyordu. İngiltere ise Malta üzerinde Arnavutluk’un Güneyi ve Merkezi ile geniş bir ticaret yapıyordu²⁴.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; O zamanda Arnavutluk’a ithal edilen mallar daha çok gelişmiş ülkelerinin endüstriyel malları idi. Bunlardan şunları sıralayabiliriz: cam ürünleri, demir ürünleri (hurda), namlu, çivi, bakır, bronz, (iş malzemeleri, aletleri), pahalı ince kumaş ve kolonyal malzemeleri (kahve, şeker, pirinç vs.) İngiltere ve İspanya’dan kurşun ithal ediyordu. Avusturya-Macaristan’dan camlar, Bagdat’tan ve Fas’tan şallar, İngiltere, Avusturya, İsviçre’den değişik kumaşlar ve pamuk ürünleri, Mısır üzerinden Arabistan’dan kahve, Almanya’dan kağıt ve kağıt ürünleri, Rusya ve Amerika’dan kumaşlar ithal edilmekteydi.

O zamanın en çok kullanılan para Türk Lirası, İtalyan Lireti, Koron, Macar Fiorinta, İngiliz Lirası, ve Fransız Napolyon idi. En çok kullanılan Avusturya parası, Taleri idi.

Yukarıda Arnavut iç pazarında olmayan ve dışarıdan ithal edilen mallara karşılık daha çok tarımsal, hayvansal ve el yapısı ürünlerden oluşan mallar ihraç edilmekteydi. Hobhous Arnavut ihracat ürünlerini şöyle sayıyor; “namlular, çeşitli ve süslü gümüşten yapılan tabanca koları, kadifeler, nakışlar, yünden yapılan kumaşlar, şayak ve ince kumaşlar, Arnavutluk’un Kuzeyinde ve Güneyinde toplanan keçiler, koyunla, kuzular, inekler v.s, hayvanlar²⁵. Bu hayvanlar Malta’nın yedi adasına 150 000 piastra (para birimi) karşılığında satılıyordu. Bu büyük bir ticaret idi. Vlor (Avlonya), Şkodırlı (İşkodralı) tüccarları aracılığında ülkenin her bölgesine, Yanya’ya kadar tuz ihraç ediyordu.

²³ Sabri Godo, *Ali Pashe Tepelena*, Tirane Mart 1993, s. 230-232

²⁴ Mehmet Ataullah, “Historia e Shani Zadese”, *I.H. A-III-18*

²⁵ Stavri Naçi, *age*

Arnavut pazarının çok önemli bir özelliği Avrupalı pazarıyla sıkı bir bağda olmasıydı. Tepedelenli Ali Paşa eyaletindeki ticaret ve tüccarlar üzerinde bir sürü haklar sahip idi. Depolarında hububat ve diğer ucuz ürünlerin bulunduruyordu veya satın alıyordu ve fiyatların arttığı zamanda satışa çıkarıyordu. Ali Paşa büyük bir hububat tüccarıydı. Bazen başkasına hububat ticaretini yasaklıyordu. Arnavutluk'un Kuzeyinde 5 500 000 Altın Frangı değerinde bir ticaret yapılıyordu ve XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarında Vlor Limanında yapılan ihracat-ithalatı dahil ederek bu ticaret iki kat arttı ve 10 000 000 Altın Frangı değerine ulaştı²⁶. Ticaretin gelişmesi şehirlerde nisbi kalkınma yarattı. Fakat üretim güçleri düşük düzeyde olduğundan ve hammaddeyi işletecek yeterli üretim gücü ülke içinde bulunmadığından, ilerleyen Avrupa sanayi üretimini ithal etmesi gerekirdi ve köy ekonomisinin tarımsal-hayvansal ürünlerini ve kentlerin esnaf ürünlerini ihraç etmeyi mecbur kaldı. Avrupalı mallarının ülkeye girmesi ülkenin ticaretini olumsuz yönde etkiliyordu. XIX. yüzyılın başında Hobhous şunu söylüyordu: "Arnavutluk'un ticari bilançosu ülkenin lehinde olduğunu iddia etmekteydi."

XIX. yüzyılda Arnavutluk'un iç ve dış ticareti çok gelişti. Bu gelişme daha çok hemen hemen tümü Yanya Eyaletinde yer alan Arnavutluk'un güneyinde görüldü. XIX. yüzyılının ilk 20 yıllarının İngiliz seyyahlar, Yanya Paşası, Tepedelenli Ali Paşa ilgili şunları söylüyorlardı: "Ali Paşa Doğu Hükümdarı tarafından az bilinen fakat iyi bir politika uyguluyordu. Ali Paşa ülkesini tüccarlarının hizmetinde bırakıp onların mülk ve servetlerini koruyordu. Kendi gelirlerini artırdı, çünkü Ali Paşa çok yetenekli bir tüccar idi". Hobhous, "Herhalde Ali Paşa'nın kendi eyaletini güçlendirmekten başka bir amacı yoktu"²⁷.

Arnavutluk bu zamanlarda Güney Dalmasia limanları, Raguz, Yon (İon) adaları, Napoli, Genov, Palermo, Tulon, Marsilya, Kostandinopoy (İstanbul) ve diğerleri ile ticaret yapıyordu²⁸. Söz konusu tüm bu faaliyet, ticaret (üstelik iç ticaret) köylü kitlesini ve tüccarlarını sömürerek geliştiriliyordu. Derebeylik ilişkileri kendi etkisini üretimde belirli ediyordu. Tüccarlar feodal disiplinine ayak uyduruyordu. Esnaf ve feodal paşalıklarının örgütlenmeleri ağır mali sistemleri, ağır vergileri, gümrüklerinin suistimali, tuz, hububat, tütün vb. devlet tarafından tekelleşen önemli ticari ürünleri ile

²⁶ Stavri Naçi, *age*

²⁷ Stavri Naci, *age*

²⁸ Zija Shkodra, "Struktura Ekonomike Shoqerore e Shqiperise ne Shekullin XIX", *I.H. A-III-178*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sıkıca bir şekilde bağlı idi. Burada tartışılmaz feodal hakkı üzerinde iktisadi zorunluluğunu (ödemelerini) de hatırlayalım.

Köylülerin küçük ve orta mülkiyeti yanındaki ticari iktisadında çiftliğinin entegrasyonu, dış dünyayla bağlı olan iç pazarı için önemli bir unsur oldu. Artık ticaretle daha fazla bağlantı kuran köylüler, ticari ürünleri için bir sürü vergileri ödüyordu. Böylece “tüccar” köylüler pazara gitmeden önce “yağ vergisini” ödemeleri gerekiyordu. Genelde bu verginin değeri 20 para idi fakat bölgelere göre değişiyordu. Bazen 3 kuruşa da ulaşabilirdi. Ticaretin gelişimi kendi riskini de taşıyordu. Baskın ve yağmalama eksik olmuyordu. Ulaştırmanın önemli bir aracı olan karavanlar 200-300 hayvanlardan oluşuyordu. Bir hayvan 80-100 okka taşıyabilirdi fakat bu mal çeşidine de bağlıydı²⁹.

Ali Paşa, Arnavut ticari burjuvazi karşısında iktisadi politikasında savunma politikasını uyguladı. Bu politika daha net bir şekilde denizde yaygınlaştırılma politikasında görülmektedir. Bu da, Ali Paşa'nın feodal Paşalığı Yon (İon) ve Adriatik sahiliyle sıkı bağlarından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Ali Paşa, Venedik'i ve Fransa'yı kendi aralarında bir çatışmaya doğru itti. Böyle bir politikanın uygulanması Arnavut ticari hayatını, hatta daha çok Güney Arnavutluk'ta bulunan büyük ticari merkezi olan Yanya Paşalığı'nın hayatını canlandırdı. Tepedelenli Ali Paşa, Yanya Eyaletini üst bir düzeyde getirerek gelişmiş Batı ülkelerine doğru yakınlaştırdı. Ali Paşa, artık geçerliliğini yitiren feodal ticaretinin yerini alan kapitalist ticaretinin temellerini kurdu. Tepedelenli Ali Paşa, Yanya Paşalığına hayat ve canlandırma vererek Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki en dinamik, en gelişmiş Paşalık seviyesine çok güzel bir şekilde getirebildi.

---

²⁹ Stavri Naci, age.

TEMETTUAT ÇALIŞMALARINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ VE BİR TEMETTUAT ÇALIŞMASI ÖRNEĞİ*

Prof. Dr. Mesud KÜÇÜKKALAY

Arş. Gör. Derviş Tuğrul KOYUNCU

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik tarihi ve buna yönelik araştırmalar söz konusu olduğunda, arşivdeki en önemli kaynaklardan birisi olarak *temettuat* defterleri dikkati çekmektedir. Bu defterler, imparatorluğun belirli bölgelerinde, bir tanesi 1840, diğeri de 1844-45 olmak üzere yapılmış bulunan iki sayımın kayıtlarını içermektedir.¹ Osmanlı Devleti'nin nakdi bir ekonomiye geçebilme, vergi konularında yeknesaklığı sağlama ve vergi toplamada adaleti tesis edebilme amaçlarıyla uygulamaya geçirdiği bu sayımların kayıtları araştırmacılar için önemli veriler ihtiva etmektedir. Hane reisleri esas alınarak yapılan bu iki sayım, birbirinden biraz farklılık göstermesine rağmen özellikle dönemlerinin iktisadi ve sosyal yapılarının resmedilerek buna bağlı olarak sonuçlar çıkartılabilmesi için son derece önemli bilgiler içermektedirler. Bu kayıtlar belirli bir köy, kasaba ya da şehir merkezine ilişkin olarak, hane reisinin (hanenin) ödediği nakit vergiyi, öşür ve ağnam vergisini, hane reisinin mesleğini ve mevcut sayıma bağlı olarak, aynı hane reisinin elde edeceği gelirin (*temettu*) ne olacağını, onun mevcut servetine bağlı olarak belirlemektedir. Özellikle toplam gelirin ne olacağı saptanırken, hane reisinin gelir getiren mevcut serveti (toprak miktarı, büyükbaş ve küçükbaş hayvan miktarı ve varsa diğerleri) kalem kalem kayda alınmıştır. Bu derece kapsamlı kayıtlar ihtiva eden bu defterler, şüphesiz pek çok araştırmacının dikkatini çekmekte gecikmemiştir. Araştırmacılar, kendi çalıştıkları alanla da bağlantılı olarak, bu defterlerde yer alan bilgileri kullanarak Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısına ışık tutmaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar, düzeyleri farklı da olsa, söz konusu yapının aydınlatılmasında önemli katkılara sahiptirler.

Bugüne değin yapılan temettuat çalışmaları, Tevfik Güran'ın yapmış oldukları bir istisna olarak kabul edildiğinde, bütün katkılarına rağmen bazı

¹ Temettuatlar, 1840 ve 1845 yıllarında olmak üzere arşivde bulunan 17747 defterden oluşmaktadır. Bu defterlerin çoğunluğu 1845 yılına aittir. 9 katalogda yer alan bu defterler, Ankara, Aydın, Bolu, Cezayir-i Bahr-ı Sefid, Edime, Erzurum, Hüdavendigir, Konya, Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Sivas, Üsküp ve Vidin Eyalet ve Kazalarına ait defterleri ihtiva etmektedir. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleter* LIX/225, Ankara 1995, s. 395

aksaklıklar ve eksiklikleri de bünyesinde taşımaktadır. Bu aksaklık ve eksiklikler iki gruba indirgenerek değerlendirilebilir. İlk grup, belgelerin güncelleştirilmesi ve bu güncelleştirme yapılırken, verilerin, anlamlı bir sonuç elde edebilmeye imkân sağlayacak bir şekilde kullanılabilir hale dönüştürülemedesidir. Her araştırmacı, verileri farklı bir biçimde günümüz Türkçesine çevirerek sistematize etmekte, bu nedenle de kullanmış oldukları temettuat belgelerinin başkaları tarafından da kullanılabilmesinin önünü tıkamış olmaktadır. Oysa belgelerdeki verilerin işleneceği ortak bir şablon üzerinde tarihçilerin ve iktisat tarihçilerinin anlaşmış olmaları, bir yandan bu veriler arasında bir tekdüzelik sağlayarak koleksiyonun birkaç yıl içinde kullanılabilir büyük bir veri setine dönüşmüş olmasına neden olacak, bir diğer yandan da herhangi bir araştırmacının verilerinin diğerleri tarafından da kullanılabilmesine imkân sağlayacaktır.

İkinci grup eksiklik ve aksaklıklar daha önemli ve metodolojik olmaktadır. Yapılan çalışmalarda belgeler çevrilmekte, belki bazı bilgilerin yer aldığı veri gruplamaları yapılmakta, ancak bu bilgilerin kendisinin bir tür bilgi seti olduğu unutulmaması, bu verilerden ne gibi sonuçlara ulaşılabileceği gerektiği ve bu verilerin nasıl bir analize tabi tutulmasının lazım geldiği göz ardı edilmektedir. Oysaki Osmanlı kâtiplerinin zaten kayıt altına almış oldukları bilgileri günümüz Türkçesine kazandırmanın ve bu rakamları başkalarına anlatmanın anlamsız olduğu ortadadır. Bu durum TÜİK'in (*Türkiye İstatistik Kurumu*) yayınlamış olduğu değişik veriler ihtiva eden bir tabloyu alarak bu tabloyu herhangi bir yabancı dile çevirip yeniden anlatmaktan çok farklı bir şey değildir. Hâlbuki bu defterlerde yer alan bilgiler bir veri seti haline getirildikten sonra, Osmanlı'nın sosyal ve iktisadi yapısına ilişkin sonuçlar çıkarabilmek için kullanılmalıdır. Bunun için de kaçınılmaz bir biçimde iktisat teorisinden, matematikten, ekonometriden, coğrafyadan ve siyasi tarih gibi bilim dallarından yardım almaya ve bunların kesişim kümesinde bir çalışma yapabilmeye ihtiyaç vardır.

Bahsedilen bu açıklamalar nedeniyle, *II. İktisat Tarihçileri Sempozyumu* için hazırlanan bu sunumda, bugüne değin yapılmış olan temettuat çalışmalarını eleştirel bir gözle değerlendirilecek ve temettuat defterlerinden elde edilecek veri setlerinden asgari düzeyde nelerin elde edilebileceği tartışılabilir bir öneri olarak sunulacaktır. Bu önerilerin iktisat tarihçilerince tartışılabilirliğini bir kez daha yinelemekte fayda vardır. Zaten bu sunumun amacı da budur. Bahsedilen önerileri somutlaştırabilmek için ise yapılmış olan farklı bir çalışma örneği tartışmaya açılacaktır. Sonuç ve değerlendirme bölümünde, temettuat defterlerini incelemede pratiğe geçirilebilecek olan bu farklı

yaklaşımın tarih ve iktisat tarihi çalışmaları açısından faydalarına değinilecektir.

2. Temettuat Literatürüne Eleştirel Bir Bakış

Bugüne değin, temettuat defterlerine bağlı olarak yapılan çalışmalar genel bir gruplamaya tabi tutulduğunda çalışmaların 4 ana gruba ayrıldığı dikkati çekmektedir. Bu çeşitlilik, araştırmacıların söz konusu belgelerden neyi elde etmek istediğine bağlı olmakla birlikte, çalışmada kullanılan yöntem, kurulan hipotez, belgeden elde edilen bilgilerin bir veri seti olarak kabul edilip edilmemesi, verilerin işleniş biçimi ve ulaşılmaya arzulanan sonuç da bu çeşitliliğin en önemli nedenleri arasında sayılabilir. Buradaki çeşitlilik, bilimsel bir çalışmanın diğer çalışmalardan doğal olarak zaten farklı olması gerektiği iddiasından başka bir noktada durmaktadır. Elbette her çalışmanın hipotezi, yöntemi, amacı ve elde etmeye çalıştığı sonuç farklı olmalıdır. Ancak sözü edilen gruplama doğal bir yapısal farklılık değil, belgelere, bu belgelerdeki verilere ve verilerin nasıl işlenmesi gerektiğine bağlı olarak ortaya çıkan ve bünyesinde aksaklıklar, yetersizlikler ve yetkinsizlikler taşıyan bir farklılaşmadır.

Temettuat çalışmalarının ilk grubu, direkt olarak belgelere yönelerek bu belgelerin ne olduğu, neden kayda alındığı, şekli özelliklerinin neler olduğu, neleri ihtiva ettiği ve arşivdeki konumunun ne olduğu üzerinde toplanmaktadır.² Bu tür çalışmalar, arşiv belgelerinin diğer araştırmacılara tanıtılması gibi çok önemli katkılar sağlamasına rağmen, bu belgelerin içinde yer alan bilgilerden hangi tür sonuçlara ulaşmanın mümkün olduğunu gösterememe gibi bir eksikliği sahiptir. Nitekim Osmanlıca bilen herkesin yapabileceği bu türden çalışmalar, hipotez kurmak, belirli bir yöntem kullanarak arşiv defterlerindeki verileri işlemek ve hipotezi doğrulamak ya da yanlışlamak ve bir tarihsel sonuç elde edebilmekten uzaktırlar.

İkinci grup çalışmalar, genellikle temettuat belgelerinin günümüz Türkçesine çevrilmesine yönelmekte ve bu belgelerdeki bilgilerin araştırmacılara aktarılmasını yeterli bulmaktadırlar.³ Kuşkusuz bu türden çalışmaların hiç

² Bkz. Kütükoğlu, Mustafa Serin, "Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri", *1. Milli Arşiv Şurası, Tebliğler Tartışmalar*, 20-21 Nisan 1998, Ankara, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Yay. No.12, s. 717-736; İsmet Demir, "Temettu Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri", *Osmanlı Ansiklopedisi VI*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 315-321

³ Abdülkadir Gül, "Temettuat Defterlerine Göre Pasinler'in (Hasankale) Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *Karadeniz Araştırmaları VI/23*, Güz-2009, s. 77-98

katkısının olmadığını söylemek de söz konusu çalışmalara son derece haksızlık yapmak olur. Ancak buna rağmen bazı önemli eksiklikler taşımaktadır. İlk eksiklik belgelerin çevrilerek araştırmacılara takdim edilmesinde, verilerin bir seri biçiminde kullanıma hazır bir hale getirilememesi eksikliğidir. Bu nedenle de her araştırmacı, belgeleri kendi bakış açısına göre ve bu belgelerden neyin elde edilebilir olacağını bilmeksizin bu faaliyeti yapmaktadır. Bu nedenle de, çoğu durumda bu veriler kullanılabilirliğini yitirmektedir. Bir diğer aksaklık, çeviri işlemlerinde bir şablonun uygulanmıyor olmasıdır. Bu nedenle de çevirisi yapılan belgeler büyük oranda birbirine benzer olmasına rağmen onlarca çeviri tipi ortaya çıkmakta ve büyük belge koleksiyonunun yavaş ama kararlı adımlarla çözümlenmesi işlemi verimsizliğe saptanmaktadır.

Üçüncü grup çalışmalar, temettuat defterlerinin taşıdığı zengin bilginin farkında olan ancak bu bilgileri yorumlama güçlüğü çeken çalışmalar olarak tanımlanabilir.⁴ Nitekim herhangi bir veri setine ulaşmak pozitif bir çalışma yapmak için gerekli bir aşama olmakla birlikte, bu veri setinin hangi aletler kullanılarak yorumlanabileceğini bilmek de en az birincisi kadar, hatta ondan daha fazla önem arz etmektedir. Nitekim tarihe ait olan bir rakamsal veri seti her ne kadar tarihi gerçekliklere işaret etse de, bu rakamlardan anlamlı sonuçların çıkarılabilmesi için istatistikten, matematik ve ekonometriden, iktisat teorisinden, siyaset ve sosyoloji teorilerinden ve hatta coğrafya, teoloji ve iklim bilimi çalışmalarından yardım almak gereklidir. Bu yapılmadığı takdirde, tarihi veriler, rakamsal bir bilgi yığını olarak araştırmacıya bir şey ifade etmeksizin ortada duracaktır. Nitekim bu bağlamda, arşiv belge ve defterlerini bir tür veri kaynağı olarak görmek, aksine onların kendinin tarih olduğunu sanmamak gereklidir. Bu grup çalışmalarda, verilerin yorumlanmasında kullanılacak araçların seçimindeki yanlışlık ya da araçları bilmeme durumu son derece trajikomik yorumlara ve genellemelere de rastlanmasına neden olmaktadır. Örneğin köydeki hane reislerinin ak ya da kara sakallı olmasından yola çıkılarak köyün yaşını tahmin etmek; köyde bir değirmen olduğu halde kişi başına düşen değirmen sayısını bulmak; köydeki isimleri gruplamak suretiyle köy ahalisinin Ehl-i Beyt'e saygı duyuyor olduğunu söylemek veya köydeki kör ineklerin sayısına bakarak hayvanların yüzde kaçının sağlam, yüzde kaçının sakat olduğu şeklindeki çıkarımlar bunlardan yalnızca bazılarını oluşturmaktadır.

⁴ Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, Kitabevi Yayınları, İstanbul-1996. Ayla Efe, "1260-1261/1844-45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyü'nün Ekonomik ve Sosyal Görüntüsü", *Anadolu Üniversitesi, Sos. Bil. Ens. Dergisi*, 2006/1, s. 19-50.

Son grup çalışmalar, temettuat verilerini alarak bunları yorumlamak suretiyle bir hipotezi test etmek, çürütmek ya da Osmanlı'nın sosyo-ekonomik tarihine ilişkin bir sonuç çıkarmak çabası etrafında toplanan çalışmalardır.⁵ Bunlar, bu çabayı harcarken arşiv bilgilerinin yorumlanmasında başka bilim dallarının aletlerini yardıma çağıran ve arşiv bilgilerinden bir tarihsel gerçekliğe ulaşma çabasında olan çalışmalardır. Bu çalışmaların en önemli zorluğu ise hem çalışma yapanların hem de yapılan çalışmadan faydalanmak isteyenlerin, defterlerde yer alan bilgiler yorumlanırken kullanılan, başka bilim dallarına ait olan aletlerin neler olduğunu ve bunların yorumlanması esnasında nasıl kullanılarak hangi sonuçların üretildiğinin anlaşılmasındaki güçlükte yatmaktadır.

3. Temettuat Belgeleri Nasıl Çalışılmalı? Tartışmaya Açık Bir Öneri Denemesi

Temettuat defterlerinin nasıl çalışılması gerektiği (nasıl günümüz Türkçesine çevrilmesi) ve ne tür sonuçlar elde edilebileceği elbette ki büyük ölçüde bu belgelerin içerdikleri bilgilerin ve bu bilgilerin bir hipotezi doğrulama ya da yanlışlama yapmaya imkân verip vermemesinin etkisi altındadır. Bu nedenle ilk yapılması gereken şey, bu belgelerden düzenli bir rakamsal serinin elde edilebilmesinin gerekliliğidir. Bunun için temettuat defterlerinde yer alan ve her bir aile reisine ilişkin olarak kaydı alınmış bilgilerin düzenli bir seri oluşturacak biçimde günümüz Türkçesine dönüştürülerek kullanılabilir bir veri seti haline getirilmesidir. Aşağıdaki Tablo 1'de temettuat defterlerinde yer alan verilerin, bahsedilen şekilde bir seri haline dönüştürülmüş biçimine ilişkin bir örnek yer almaktadır.

⁵ Tefvik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul-1998; Abdülkadir Atar, *Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi'nin Sosyo Ekonomik Yapısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul-2007; A. Mesud Küçükkalay-Ayla Efe, "Osmanlı Zirai Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844-45 Alpu Köyü Örneği", *OTAM* 20, Ank. Üniv. Osm. Tar. Araş. Merkezi, 2009, s. 245-269; D. Tuğrul Koyuncu, *Osmanlı Zirai Sektörünün Kapitalist Dünya Pazarlarına Eklemlenmesi: 1844-45 Bölgesel Karşılaştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniv. Sos. Bil. Enst., Eskişehir 2010

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Tablo 1: Selanik Kazası Gelmeriye Nahiyesi Bozalan Köyü Temettuat Bilgileri Örneği¹

Adı ve No (I)	Adı ve No (II)	Paçay Akabaw (III)	Çayır Paçay ² (IV)	Ağaman Paçay (V)	TOPLAM MİRAS (VI) (III+IV+V)	Elak Akab (VII)	Madde Akab (VIII)	Çayır Akab (IX)	TOPLAM MİRAS (X) (VI+VII+VIII)	Paçay Akab ³ (XI)	TOPLAM MİRAS ⁴ (XII) (X+XI)	Köy Akab ⁵ (XIII)	TOPLAM MİRAS ⁶ (XIV) (XII+XIII)	Karabakalılar (XV) (XIV-X)
(I) SELANIK KAZASI GELMERİYE NAHIYESİ BOZALAN KÖYÜ (BOA. M. T.M. V.RD. 11561)														
1	Çiftçi	-	65	3	68	12	8	-	20	15	25	795	927	
2	Çiftçi	80	46	-	126	8	12	2	22	4	-	426	380	
3	Çiftçi	60	106	2	168	7	13	4	24	12	17	1.197	1.029	
4	Çiftçi	110	50	4	164	8	7	10	25	3	39	522	458	
5	Çiftçi	80	42	2	120	12	8	1	21	5	32	560	430	
6	Çiftçi	64	68	1	133	13	8	1	22	3	17	689	556	
7	Çiftçi	100	70	3	173	10	-	-	10	5	45	718	545	
8	Çiftçi	120	102	5	227	16	10	3	29	12	74	1.167	930	
9	Çiftçi	70	97	1	168	15	7	3	25	4	21	954	786	
10	Çiftçi	62	58	2	122	10	5	3	18	5	24	639	517	
11	Çiftçi	80	57	4	141	12	8	-	20	10	60	616	475	
12	Çiftçi	50	-	-	50	-	-	8	8	2	-	408	350	
13	Çiftçi	53	-	1	54	-	-	6	6	2	28	364	310	
14	Çiftçi	50	39	-	89	8	3	-	13	3	-	351	282	
15	Çiftçi	30	-	-	30	-	7	8	15	2	13	482	432	
16	Çiftçi	50	6	1	57	-	-	15	15	-	14	337	300	
17	Çiftçi	100	4	2	106	-	-	16	16	-	37	526	430	
18	Çiftçi	40	58	1	99	15	10	2	27	4	15	619	520	
19	Çiftçi	50	38	2	90	12	8	-	20	3	21	397	307	
20	Çiftçi	90	39	3	132	15	10	2	27	12	20	454	322	
21	Çiftçi	60	39	3	102	12	13	-	25	4	38	447	345	
22	Çiftçi	50	29	2	81	8	7	-	15	3	23	328	247	
23	Çiftçi	120	62	3	185	15	10	2	27	3	43	684	499	
24	Çiftçi	80	39	2	121	8	10	2	20	3	28	544	303	
25	Çiftçi	100	61	5	246	8	7	-	15	3	90	708	462	
26	Çiftçi	70	51	2	123	12	15	1	28	5	27	528	403	
27	Çiftçi	20	22	-	42	8	-	-	8	-	-	313	261	
28	Çiftçi	50	39	1	90	9	-	1	9	2	17	403	313	
29	Çiftçi	50	50	-	100	10	6	2	18	6	-	487	387	
30	Çiftçi	80	55	3	140	12	13	3	28	6	31	704	564	
31	Çiftçi	70	78	1	149	10	8	3	19	5	26	819	670	
32	Çiftçi	120	65	3	218	15	10	3	28	6	42	913	695	
33	Çiftçi	60	57	-	117	10	10	4	24	4	3	653	536	
34	Çiftçi	70	3	3	76	-	3	12	15	5	56	381	305	
35	Çiftçi	50	43	-	93	8	8	1	17	5	-	433	340	
36	Çiftçi	80	43	3	126	8	10	2	20	8	28	644	518	
37	Çiftçi	120	9	5	134	8	7	-	15	3	66	708	514	
38	Çiftçi	50	61	-	111	12	8	-	20	8	-	528	407	
39	Çiftçi	50	58	1	109	12	8	2	22	3	15	473	366	
40	İncekar	40	41	-	81	-	10	2	12	2	10	370	289	
TOPLAM		2.889	1.896	76	4.861	267	287	124	768	207	1.070	24.063	19.232	

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1) Her türlü vergi değeri kuruş olarak; topraklar dönüm üzerinden; büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ise baş olarak hesaplanmıştır.

2) Öşür vergisi içinde öşür vergisine ek olarak bahçe resmi ve kovan resmi ismi altında da vergiler tahsil edilmiştir. Bu vergiler öşür vergisinin genel toplamına dâhil edilerek hesaplanmıştır.

3) Köyde ekili (mezru') ve ekili olmayan (gayri mezru') arazilere ek olarak kimi köylülerde tarımsal arazi dışında araziler de bulunmaktadır. Diğer arazi kısmında bunlar toplu halde belirtilmiştir.

4) Büyükbaş hayvanlar içerisinde inek, manda, öküz, kısrak, at, beygir, katır, eşek gibi tüm hayvanlar ve aynı zamanda sağman olanlar ve olmayanlar ile yavrulama kabiliyetine sahip olanlar ve olmayanlar da dâhil edilmiştir.

5) Küçükbaş hayvanlar içine koyun, keçi, oğlak ve benzeri hayvanlar ile bunların bazı özellikleri ile kayıt altına alınanlarının hepsi hesaplamaya dâhil edilmiştir.

Kaynak: BOA. M. TMT. VRD., 9592, 9589, 9597, 9587, 9600, 9586, 9591, 9582, 9593, 9588, 11561, 11499, 9453, 9151, 16095, 11551, 11556, 2346, 17556, 11624.

Tablo 1'de *Selanik Kazası Gelmeriye Nahiyesi Bozalan Köyü* için oluşturulmuş, köyün temettuat defterinden alınan bilgiler görülmektedir. Bu bilgiler büyük ölçüde Osmanlı'nın bütün bölgelerinde yapılan temettuat sayım kayıtları için geçerlidir. Bazı durumlarda halkın gelir kaynaklarına (kira, kovan geliri, akyon tarlası, çeltik tarlası vb. gibi) göre küçük farklılıklar yer almaktadır ki; bu bilgileri duruma göre bu tabloya yerleştirmek son derece kolaydır. Şu durumda, sorulması gereken temel soru, tabloda yer alan bilgilerden hangi sonuçların çıkarılabileceği ve daha da önemlisi, bu çıkarılan sonuçlardan (zira bunların kendisi tarih değil bir tür tarihsel veridir) hangi hipotezin destekleneceği ya da çürütüleceğidir. Çalışma yapılan verilerin hacmine bağlı olarak bu hipotezin genelleme yapmaya imkân verip vermediği de ortaya çıkacaktır. Tablodaki verilerden elde edilebilecek sosyo-ekonomik bilgileri şöyle sıralamak mümkün görünmektedir:

a. Yerleşim birimindeki mesleki dağılımı.

b. Yerleşim biriminde yer alan her bir vergi mükellefinin ödediği toplam vergi (nakit, öşür ve ağnam).

c. Yerleşim birimindeki hani reislerinin sahip oldukları toplam kullanılabilir arazi ve bu arazinin ne kadarının ekildiği, ne ekildiği ve ne kadarının nadasa bırakıldığı.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

d. Yerleşim birimindeki toplam küçükbaş ve büyükbaş hayvanların aileler arasındaki dağılımı.

e. Yerleşim birimindeki her bir aile reisinin yıllık brüt geliri.

f. Yerleşim birimindeki her bir aile reisinin yıllık net geliri (brüt gelir eksi toplam vergi).

En temel bakış açısı ile tabloda yer alan bu bilgilerden elde edilmesi muhtemel, kullanıma hazır süzölmüş seri halindeki veriler ise şunlar olarak sıralanabilir:

a. Yerleşim birimindeki mesleki uzmanlaşmanın boyutu.

b. Yerleşim birimindeki gelir dağılımının brüt ve net gelir üzerinden hane bazında hesaplanarak tüm hanelerden müteşekkil bir serinin oluşturulması (gini katsayısı formülasyonu kullanmak).⁶

c. Yerleşim birimindeki vergi yükünün hane bazında hesaplanarak tüm hanelere ilişkin bir serinin oluşturulması ve standart sapma ile vergi yükü dağılımındaki adalete başka bir örnek ile karşılaştırabilmek için ulaşmak.⁷

d. Yerleşim birimindeki servet dağılımının (toprak, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ve diğerleri) hesaplanarak tüm hanelere ilişkin olarak bir

⁶ Gini katsayısı 1912 yılında Corrado Gini isimli İtalyan iktisatçının yazdığı makale ile ortaya koyduğu ve gelir dağılımındaki yapının adaletli olup olmadığını görmeye yarayan bir katsayıdır. Katsayı 0 ile 1 arasında bir rakam çıkmaktadır ve katsayı sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımının adaletli olduğu, katsayı bire yaklaştıkça gelir dağılımının daha adaletsiz bir hale geldiği anlaşılmaktadır. Katsayının hesaplanması Lorenz Eğrisine dayanmaktadır. Katsayı

$$G = \frac{1}{n} \left[n + 1 - 2 \frac{\sum_{i=1}^n (n+1-i) Y_i}{\sum_{i=1}^n Y_i} \right] \text{ formülü ile hesaplanmaktadır.}$$

⁷ Standart sapma terimlerin aritmetik ortalamadan cebirsel sapmalarının karesi olarak tanımlanabilir. Yani, herhangi bir seride yer alan değişkenlerin aldığı farklı değerlerin ortalamadan ne kadar farklı büyüklüklerle sapma gösterdiğini ifade etmek için hesaplanan bir katsayıdır. Örneğin, bir yerleşim birimindeki gelir dağılımının standart sapması bulunduğu zaman, elde edilen katsayı bize, bu yerleşim yerindeki gelir dağılımının ortalamadan ne kadar saptığını

yani, dağılımın ne kadar adaletli olduğunu ifade eder. Standart sapma $S = \frac{\sqrt{\sum (x_i - \bar{x})^2}}{n}$ formülü ile hesaplanır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

serinin oluşturulması standart sapma ile servet dağılımındaki adalete, başka bir örnekle karşılaştırılabilmesi için ulaşmak.

Bu aşama, zorlama yapılmaksızın verilerin kullanılabilir hale getirildiği son aşama olarak değerlendirilebilir. Ama bir bilimsel çalışmanın tamamlanabilmesi için yeterli değildir. Ortada, arşiv defterlerinden elde edilen verilerden türetilmiş veri setleri bulunmaktadır. Bunları yazmak ve anlatmak tarihsel bir olgunun aydınlatılabilmesi için yeterli olmayacaktır. Bu nedenle, ana başlıklar halinde belirtilen bu dört veri setini kullanarak yüzlerce soru sormak ve bu veri setinin yardımı ile sorulan yüzlerce soruyu cevaplamak, bir hipotezi test etmek, doğrulamak veya yanlışlayabilmek mümkündür. Bu veriler kullanılarak cevaplanabilecek soruların, doğrulanacak veya yanlışlanacak hipotezlerin neler olduğunun burada sıralanması imkânsıza yakın derecede zordur. Ancak verilebilecek birkaç örnek bu veri setlerinin nasıl kullanılabileceği ve nasıl kullanılması gerektiği yönünde araştırmacılar için faydalı olacaktır.

Bu verilerden hareketle, herhangi bir köy, kasaba ya da şehir içindeki, vergi yükü dağılımını, gelir ve servet dağılımı, mesleki uzmanlaşmayı bulmak mümkün olabileceği gibi, farklı iki köy ya da köyler topluluğu ile farklı iki kasaba ve şehir ile kasaba ve şehir topluluklarını yine aynı parametreler dikkate alınarak karşılaştırmak mümkündür. Ya da araştırmayı biraz daha derinleştirmek, örneğin aynı dönemdeki bir İtalyan kenti ile bir Osmanlı kentindeki bireyleri, vergi yükü, gelir dağılımı, servet dağılımı, toprakların kullanılış şekilleri, nakit vergiler ve mesleki uzmanlaşma açısından karşılaştırmak mümkündür. Bunlar kullanılırken gini katsayısı ve standart sapma gibi teknik aletlerden yardım almak da gereklidir. Bu örnekleri yüzlerce çoğaltmak mümkün görünmektedir. Sonuçta ulaşılabilecek bir yargı araştırmacıyı beklemektedir. Örneğin İzmir bölgesi köyleri ile Konya bölgesi köylerini inceleme konusu yapan bir araştırmacı her iki bölge köylerinin bilgilerinden hareketle bu köyleri, mesleki uzmanlaşma, gelir dağılımı, vergi yükü, servet dağılımı ve toprakların kullanımı açısından karşılaştırarak; İzmir bölgesi köylerinin daha yüksek bir gelire sahip olduğu, gelir dağılımında ve vergi dağılımında daha adaletsiz bir yapıya sahip olduğu, servetin iç bölgelerde daha adaletli dağıldığı vb. sonuçlara ulaşabilir ve buradan da bilimsel katkı yapacak bir sonuca ulaşması mümkün olabilir. Bu örneği bahsedildiği üzere yüzlerce farklı biçimde düşünmek ve çoğaltmak mümkün görünmektedir. Bir sonraki başlıkta, temettuat defterlerindeki verilerden yararlanılarak yapılmış bulunan ve yukarıda ifade edilen şekilde bir yöntem izleyen bir çalışma örneği sunulmuştur.

4. Alternatif Bir Temettuat Çalışması Örneği

İlk üç başlıkta yapılan açıklamalardan sonra, somut bir örnek olması açısından yapılmış bir çalışmayı burada tartışmaya açmak gereklilik arz etmektedir. Bu çalışma Arş. Gör. Derviş Tuğrul Koyuncu'nun Eskişehir Os-mangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İktisat Bilim Dalı'nda Prof. Dr. A. Mesud Küçükcalay'ın danışmanlığında yapmış bulunduğu *Osmanlı Zirai Sektörünün Kapitalist Dünya Pazarlarına Eklem-lenmesi: 1844-45 Bölgesel Karşılaştırma* isimli yüksek lisans tez çalışmasıdır. Bu çalışmada ve bu çalışmadan üretilen *The Incorporation of the Otto-man Agrarian Sector to the Market Economy: A Regional Comparison* isimli, *Peasant Studies* isimli dergiye gönderilen ama yayına kabul edilmeyen (çalışmanın gelişim işlemi devam ediyor) makale çalışmasında temettuat defterleri ana kaynak olarak kullanılarak bildik bir tarihsel olgu hipotez haline dönüştürülmüş ve bu hipotezin doğru olup olmadığı temettuat defterlerin-deki verilerden yararlanılarak test edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın temel hipotezi şöyle açıklanabilir:

Bilindiği gibi, 19. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nin batılı kapi-talist ülke pazarlarına eklemlediği ve geleneksel ekonomik yapısının pazar ekonomisine doğru evrim geçirdiği hemen bütün iktisat tarihçisi bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Bu konuda yapılmış birçok çalışma olma-sına ve eklemlemenin ve açılımın zamanını 1600'lü yıllara kadar geriye götürülenler de bulunmasına rağmen, genel görüş Osmanlı ekonomisinin gele-neksel yapısının çözülerek piyasa mekanizmasına ve dünya pazarlarına ek-lemlenmesinin 19. yüzyılın ilk yarısında fark edilir derecede hızlandığı ve yüzyıl boyunca artarak devam ettiği yolundadır. Ancak bu eklemleme, yine yaygın görüşe göre, ülkenin tamamını kapsayacak bir boyutta değildir. İzmir ve Selanik gibi ticaret merkezleri iç bölgelere oranla daha önceden pazar mekanizması içine dâhil olarak dünya ticaret ağına ve azar ekonomisine eklemelenirken, iç bölgelerin bu eklemlemeyi çok geç tarihlere kadar ger-çekleştirememiş olmaları söz konusudur. Şu durumda, yukarıda bahsedilen-ler ışığında temel hipotez şudur: *Osmanlı sahil kentleri kırsalları pazar me-kanizması içine ve dünya ticaret ağına iç bölgelere göre daha erken tarih-lerde eklemlemiştir.* Bu hipotezi soru biçimine dönüştürerek ifade etmek de mümkündür: *Pazar ekonomisine ve dünya ticaret ağlarına acaba Osmanlı sahil kentleri kırsalları ile iç bölge kırsalları aynı zaman periyodu için de mi yoksa farklı zaman periyotları için de mi eklemlemiştirler?* İşte bunu test edebilmek için temettuat defterlerindeki verilerden yararlanılmış ve bu hipo-tezin doğru olup olmadığı test edilmeye çalışılmıştır. Sonuç açık bir biçimde hipotezin doğrulanması şeklinde kendini göstermiştir.

Bunu yapabilmek için, İzmir ve Selanik'e bağlı 10 köy, Konya Akşehir Kazası'na bağlı 10 köy iki örneklem grubu oluşturacak şekilde alınmıştır. Bu köylerin verileri yukarıda örneği verilen Tablo 1'deki gibi günümüz Türkçesine bir veri seti oluşturacak biçimde çevrilmiştir. Çalışmanın varsayımı net ve kesindir. Şayet 1844-45 yıllarında söz konusu iki bölge de pazar mekanizması içine ve dünya ticaret sistemine eklenmiş ise bu iki bölge arasında *mesleki uzmanlaşma, gelir dağılımı, servet dağılımı, vergi yükü ve toprakların kullanımı* açısından bir farklılık oluşmayacaktır. Yok, şayet eklenme yalnızca ticaret bölgelerinin kırsallarında söz konusu ise bu iki bölgenin belirtilen noktalardan karşılaştırılmasında farklılıklar beklemek gerekecektir.

Bunu saptayabilmek için her iki bölge için örnek olarak alınan 10'ar köy (yaklaşık 500'er hane) mesleki uzmanlaşma açısından karşılaştırılmış ve sahil kentleri kırsallarında mesleki uzmanlaşmanın çok daha çeşitli olduğu görülmüştür. Gelir dağılımı hem brüt gelir, hem de kullanılabilir gelir açısından karşılaştırılarak bölgelerin gini katsayıları hesaplanmış ve sahil kentleri kırsallarında hane başına ortalama gelir fazla olmasına rağmen gelir dağılımının adaletsiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hem gelirin yüksek olması, hem de gelir dağılımında adaletsizliğin bulunması bu bölge kırsallarının piyasa ekonomisine ve dünya ticaret ağına eklenmeye başladığının en önemli göstergesidir. Servet dağılımını saptamak için standart sapma kullanılmıştır. Sahil kesimi kırsalında toprağın, küçükbaş ve büyükbaş hayvanların dağılımları da iç bölge köylerine göre adaletsiz bir yapılanma sergilemektedir. Vergi yükü ilginç bir biçimde iç bölgede, kıyı kesimi kırsallarına göre daha fazla çıkmaktadır. Bu durum da, ticarete eklenmenin ve bu sayede merkezin kontrolünden kaçabilmenin bir göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Son olarak her iki örneklem toprağın kullanımı açısından bir karşılaştırmaya tabi tutulmuş ve kıyı bölge kırsallarında toprakların nadasa bırakılma oranının az olmasına ek olarak ürün çeşitliliğinin bulunduğu ve geçime yönelik değil de pazara yönelik üretimin baskın olduğu saptanmıştır. Nitekim çiftlik şeklinde organize olmuş köylerin yalnızca çeltik gibi, palamut ya da pamuk gibi tek bir malın üretimde uzmanlaşmaları, geçimlik gibi ekonominin çözülerek piyasaya eklenme sürecinin en önemli göstergesi olarak yorumlanabilmelidir. Çalışmanın sonucu açık bir biçimde, ilk başta ortaya konulan hipotezi doğrular niteliktedir. Şu durumda 19. yüzyılın ilk yarısında sahil bölgesi kırsallarının iç bölge kırsallarına göre pazar ekonomisine dâhil olmaya başladığı, iç bölge kırsallarının ise halen geçimlik ekonomi koşulları içinde bulunduğunu (sahil kırsalına göre) ifade etmek doğru olacaktır.

Ancak yapılan bu çalışma yurt dışından çeşitli eleştiriler aldığı gibi, Sayın Mehmet Genç tarafından da kritiğe tabi tutulmuş ve çalışmanın rotasının biraz değiştirilmesi gerektiği haklı olarak ifade edilmiştir. Pazar ekonomisine ve dünya ticaret ağına eklenme, son derece çetrefilli ve çok sayıdaki değişkenin baskısı altında yer alan bir yapılanma gösterdiği için, verilerin, söz konusu hipotezi desteklemek ya da çürütmek bağlamında zayıflığı gündeme gelmiştir. Bu nedenle üzerinde çalışmaların devam ettiği söz konusu makale çalışmasının hipotezi biraz daha değiştirilerek çalışma sürdürülmektedir. Hipotez şu şekle dönüştürülmüş durumdadır: Geleneksel tarım ekonomileri piyasa ekonomilerine doğru evrim geçirirken, özellikle kırsal alanlarda bir takım dönüşümler ortaya çıkmaktadır ve bu dönüşümler bu konuda yapılan teorik çalışmalar ile ortaya konulmuştur. Osmanlı ticaret merkezi kırsallarının piyasa ekonomisine dâhil oldukları, iç bölge kırsallarının dâhil olmadığı bilindiğine göre, bu konuda yapılan teorik çalışmalar ekseninde, acaba ticaret merkezi kırsalları bu dönüşümün özellikleri taşımakta mıdır, yoksa taşımamakta mıdır? Bu nedenle, aynı göstergelere bakarak, piyasa ekonomisine dâhil olan bir bölgede ortaya çıkan değişimlerin İzmir ve Selanik gibi ticaret merkezi kırsallarında oluşup oluşmadığını yeniden test etmek gerekecektir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Tarih ve iktisat tarihi çalışmaları, bütün araştırmacıların takdire değer gayretleri ile ülkemizde son hızla devam etmektedir. Ancak özellikle Osmanlı konusunda hızlanan çalışmalar, bütün iyi niyetli gayretlere rağmen son derece yetersiz görünmektedir. Bu nedenle, tarihçi ve iktisat tarihçilerinin arşiv belgelerini tanıtmak, onları çevirmek ve anlatı tarihçiliği yapmak yerine, arşiv belge ve defterlerini tarihsel olay ve olguları açıklama gücü olan, kendisi bir sonucu söylemek yerine bir tür işlenmeyi bekleyen bilgi olduğunu kabul ederek analiz tarihçiliğine yönelmeleri gerekmektedir. Böyle yapıldığı ve yargı niteliğindeki sonuçlara ulaşıldığı ve bunlar çoğaldığı takdirde Osmanlı iktisadi ve sosyal yapısı hakkındaki gerçeklere ulaşmak mümkün olabilecektir. Temettuat defterleri konusunda yapılacak çalışmalar ile ilgili olarak da tarihçi ve iktisat tarihçilerinin ortak bir şablon üzerinde anlaşarak çalışmalarda kullanılan verilerin prototip bir şekilde oluşturulması işlemini derhal yapmaları ve böylece birçok araştırmacının yapmış olduğu veri derleme işlemi sonucunda ortaya çıkacak tabloların herkes tarafından kullanılabilirliğini sağlamaları gerekir. Böyle yapıldığı takdirde, ülkenin farklı bölgelerinde temettuatlar konusunda çalışmalar yapanların yapmış oldukları çeviriler sonucunda oluşturulan bilgilerden müteşekkil tablolar herkes tarafından kullanılabilir, aynı bilgiler defalarca olmak üzere yorumlanmayacaktır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu durumun hem bilginin yaygınlaşmasına hem de akademisyenlere hız kazandıracağı kuşkusuzdur. Ek olarak, bu defterlerdeki verileri olduğu aktarmak yerine, bunlardan bir sonuca gidebilmek de gereklidir. Şu asla unutulmamalıdır ki, arşivdeki herhangi bir kaynağı bulmak, onu tanıtmak, içindeki bilgileri çevirmek her ne kadar takdire değer bir çaba olsa da, arşiv verileri tarihteki olgu ve olaylara ilişkin bilgileri ancak üzerlerinde çok ince analizler ve işlemler yapıldığı zaman araştırmacıya verme eğilimi içindedirler. Ancak böyle yapıldığı takdirde çalışmalarda kullanılan emek boşa gitmiş olmayacak ve tarih ve iktisat tarihi bilimlerine somut bir katkı yapılmış olacaktır.

Bibliyografya**Arşiv Kaynakları**

BOA. *M. TMT. VRD.*, 9592, 9589, 9597, 9587, 9600, 9586, 9591, 9582, 9593, 9588, 11561, 11499, 9453, 9151, 16095, 11551, 11556, 2346, 17556, 11624.

Basılı Kaynaklar

Atar Abdülkadir, *Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi'nin Sosyo Ekonomik Yapısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul 2007

Demir İsmet, "Temettu Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri", *Osmanlı Ansiklopedisi VI*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999

Efe Ayla, "1260-1261/1844-45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyü'nün Ekonomik ve Sosyal Görüntüsü", *Anadolu Üniversitesi, Sos. Bil. Ens. Dergisi*, 2006/1.

Gül Abdülkadir, "Temettuat Defterlerine Göre Pasinler'in (Hasankale) Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *Karadeniz Araştırmaları VI/23*, Güz-2009

Güran Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul-1998

Koyuncu D. Tuğrul, *Osmanlı Zirai Sektörünün Kapitalist Dünya Pazarlarına Eklemlenmesi: 1844-45 Bölgesel Karşılaştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniv. Sos. Bil. Enst., Eskişehir-2010

Küçükcalay A. Mesud-Efe Ayla, "Osmanlı Zirai Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844-45 Alpu Köyü Örneği", *OTAM 20*, Ank. Üniv. Osm. Tar. Araş. Merkezi, Ankara 2009

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kütükoğlu Mübahat, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten LIX/225*, Ankara 1995

Öztürk Said, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996

Serin Mustafa, “Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri”, *I. Milli Arşiv Şurası, Tebliğler Tartışmalar*, 20-21 Nisan 1998, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Yay. No.12.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İSTANBUL'DA İHTİKÂR VE HAYAT PAHALILIĞI İLE MÜCADELE

Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI*

Türkiye II. Dünya Savaşı'na fiilen katılmamasına rağmen, savaş ekonomisinin ağır koşullarını tümüyle yaşamıştır. Özellikle yetişkin nüfusun büyük çoğunluğunun askere alınması, doğal olarak tarımsal üretimde büyük düşürlere yol açmıştır. 1930'lu yılların politikaları sonucu esasen bir hayli daralmış olan ithalat iki yıl içerisinde yarı yarıya düşmüştür. Savaş yıllarında buğday üretiminde % 50'ye yaklaşan bir gerileme meydana gelmiştir. Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sınaî yatırım programları, savunma harcamalarının bütçeye hakim olması yüzünden tümüyle ertelenmiştir. Bunlar, savaş yıllarının bir iktisadî gerileme dönemi olmasına yol açan nesnel etkenlerdir¹.

Savaşın başladığı ilk günlerde piyasada her çeşit eşyaya karşı büyük bir talep olmuştu. Pek çok emlak sahibi, sarraf, emekli memur, doktor, müteahhit ve buna mümasil birçok kimse stoklamış olduğu deri, kâğıt, manifatura, makara, kalay, ve sair ithalat eşyasını alelacele satmak için yoğun çaba gösteriyordu. Elbette amacı kâr etmek olan bu davranış ahlaksızca bir tutumdur.

1943 yılının sonuna doğru et fiyatlarında büyük artış yaşanmıştır. Bunun en önemli sebebi İstanbul'a gelen koyun sayısındaki azalma idi. Son günlerde toptancı ve perakendeci kasaplar koyun etinde olağan dışı bir durum yaratarak ellerinde mal olduğu halde kesim yapmıyorlardı. Toptancılar evvelce gerçek fiyat olarak kabul edilen 188 kuruşun yeterli olmadığını, besili hayvanlar gelmekte olduğunu, İstanbul'dan hariç diğer yerlerde koyun eti fiyatının arttığını, yaz aylarındaki fiyatla bu mevsimde koyun getirilemediği noktasında ısrar ediyorlardı. Bu nedenle fiyatların bir miktar arttırılması gerekiyordu ve zararına da mal satmak istemiyorlardı.

Şehirdeki mevcut et İstanbul'un birkaç günlük ihtiyacına cevap verecek durumdaydı. Bir taraftan da koyun gelmeye devam ediyordu. Oysa fiyatların makul bir seviyeye gelmesiyle koyun eti darlığı da önlenmiş olacaktı². Bir bakıma et darlığının, toptancılarla kasaplar arasındaki anlaşmazlık yüzünden meydana geldiği anlaşılıyordu. Nihayet celeplerle fiyat üzerindeki anlaşmazlık halledilmiş, her iki taraf eski fiyatlar üzerinden alışveriş

* Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*, 4. Baskı, İstanbul 1993, s. 63

² *Cumhuriyet*, 14.1.1945

yapmağı kabul etmişlerdi. Bunun üzerine hayvan borsasında harareтли satışlara ve kesimlere başlanmıştı.

İhtikâr Yapan Celepler Mahkemeye Veriliyordu.

İstanbul'a kasaplık hayvan gelmemesinden dolayı başlayan koyun eti darlığı devam ediyordu. Birkaç gün önce mezbahada kesilen az miktarda koyun, dün kasaplar arasında taksim edilmişse de bazı kasaplar hiç koyun alamamıştı. Şehre muhtelif partiler halinde çok sayıda kasaplık hayvan geliyorsa da, darlığın kısa sürede zail olmayacağı ortadaydı.

İstanbul'da et serbest fiyatla satıldığı için sürü sahipleri ve komisyoncuları hemen fiyatları yükseltiyorlardı. Bu yüksek fiyatlar devam ediyordu. Hiç bir sebebe dayanmayan bu fiyat yükselişi yalnız koyun satışlarına münhasır kalmamış kuzu ve sığır fiyatları da yükselmişti. Toptancı kasap ve müteahhitler, sürü sahipleri ve komisyoncularının bu hareketine karşı 2 gün hayvan almamakta ısrar etmişlerse de nihayet hastaneler, mektepler ve resmî devlet kurumları sürü sahiplerine boyun eğmişlerdi. Cumartesi gününden pazartesi gününe kadar koyun eti fiyatları 70-80 kuruş artmıştı. Dün itibariyle perakende olarak dağlıç 290, kuzu eti 320 kuruştan satılmıştı³.

Belediye murakıplarından bir heyetin, yapmış olduğu ilk tahkikata göre bazı celeplerin ihtikâr yaptıkları, evvelce getirmiş oldukları hayvanları müvaridatın azlığından istifade ederek piyasaya yüksek fiyatla arzetmiş oldukları tespit edilmişti. Belediye murakıplık bürosu bu husustaki raporları alır almaz fırsat düşkününü celepler mahkemeye verelecekti⁴. Celepler o kadar pervasızdı ki et 550 kuruşa fırlamıştı. Defterleri tetkik edilip, haklarında zabıt tutulmasına rağmen, fiyatlar yükselmeğe devam ediyordu.

Mezbahada 1800 koyun 200 büyük baş hayvan ve 800 kuzu kesildiği ve bu miktar İstanbul ihtiyacını karşılayabilecek derecede olduğu halde yine yüksek fiyatla satış yapılmıştı. Dün hayvan borsasında canlı koyun kilosu 115-150, canlı kuzu 155 - 187, sığır 75 - 115 ve manda da 65 kuruşa satılmıştı. Mezbaha teamülüne ve tecrübelerine göre canlı olarak satılan hayvanların etinin kesildikten sonra kilosu mezbaha satış fiyatına bir misli ilâve ve on beş kuruş da perakendeci hakkı ilave edilmek suretiyle verilmesi gerekirdi.

Dün şehrin bazı semtlerinde 330 kuruşa et satıldığı görülmüştü. Bu hayvanlar henüz getirilmiş olmadıklarına göre evvelki fiyata tâbi tutulmaları

³ *Cumhuriyet* 27 Ocak 1945

⁴ *Son Posta*, Mart 1945, 2555

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gerekirken böyle birdenbire fiyatların yükselmesi ihtikârdan başka bir mana ifade etmemekteydi. Belediye murakıpları mezbahada 20 kadar celebin defterlerini tetkik etmişler ve bunların ihtikâr yaptıklarını tespit ederek Milli Korunma mahkemesine verilmek üzere haklarında zabıt tutmuşlardı.

12 Şubat 1944 itibariyle Et meselesi nihayet bir karara bağlanmış bulunuyordu. Vali Lütfi Kırdar'ın başkanlığında yapılan toplantıda celepler, 115 krş fiyatı kabul etmişlerdi. Buna göre et perakende olarak 230 kuruştan fazlaya satılamayacaktı. Bu fiyata kıvırcık, kuzu ve sığır fiyatları dahil tutulmamıştı. Bunların fiyatları da Belediye İktisat Müdürlüğüne sıkı bir şekilde kontrol edilecekti. Bu arada Aksu vapuruyla 1480 koyun gelmiş, ertesi gün de Karadeniz vapuru ile gelen koyunlarla İstanbul'daki koyun mevcudu 6000 i bulmuştu⁵.

Gizli et satan kasaplarla bunları alan lokantalar mahkemeye veriliyordu.

Şehirdeki kasaplarda koyun eti bulunamıyordu. Halbuki bu mevsim Ege muntikasından dağlıç akını başlaması gerekiyordu. Celeplerin hayvan getirmemelerinin sebeplerine bakılırsa, son seylap ve feyezanların buna mâni olmuştu. Ancak seylabin bütün batı vilâyetlerindeki hayvan sevkıyatını durduracak kadar önemli olmadığı biliniyordu.

Piyasada kuzu eti çoksa da, hayvanlar çok zayıftı. Bunların besili kısmının el altından ve yüksek fiyatla bazı müesseselere satıldığı anlaşılmış, bu suretle et satan bir iki kasapla eti muayyen fiyatından fazlaya satın almak suçundan Abdullah Efendi, Emin Efendi, üniversite ve Konya lokantaları ile diğer bazı lokantalar Milli Korunma mahkemesine verilmişlerdi.⁶

13 Ocak 1954 günü itibariyle mezbahada 6000 koyun kesilmiş ve bütün kasaplara kâfi miktarda koyun eti verildi. Koyunun kilosu canlı olarak 105-115 kuruş arasında satılıyordu. Toptancılar da bunları kasaplara 200 - 210 kuruştan veriyordu. Bu hesaba göre bugün etin perakende olarak 225 - 230 kuruş arasında satılması gerekiyordu. Belediye murakıpları kasapları teftiş edecek, 230 kuruştan fazla isteyen olursa vatandaş bu kasabı belediye iktisat müdürlüğü murakabe bürosuna şikayet edecekti⁷.

Hiç bir sebebe istinad etmeyen bu fiyat yükselişi yalnız koyun satışlarına münhasır kalmamış kuzu ve sığır fiyatları da yükseltmişti.

⁵ *Cumhuriyet*, 13. 02. 1944

⁶ *Cumhuriyet*, 12.1.1944

⁷ *Cumhuriyet*, 14.1.1945, 2495

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Cumartesi gününden pazartesi gününe kadar koyun eti fiyatları 70–80 kuruş artmış, perakende olarak dağlıç 290, kuzu eti 320 kuruştan satılmıştı.

Hükümetin İhtikâra Karşı Aldığı Önlemler

Hükümet, bazı maddeler üzerindeki yersiz fiyat yükselmelerine engel olmak için gerekirse, bu şekilde fiyatları yükseltilem maddelere narh koyma kararı bile almıştır. Nihayet “Men’i ihtikâr kanun teklifi” 1939 yılı Eylülünün son haftasında Bakanlar kuruluna getirildi. Buna göre, vurgunculuk bir komisyon aracılığı ile tespit edilecek, kararlar ise mahkeme yoluyla verilecekti. Kararların süratle alınması için mahkeme, “cürm-ü meşhud” usulüne dayanılarak görülecekti. Kanunun yayınlanmasının ardında bütün müesseseler ellerindeki stokları bildiren birer beyanname vermeğe mecbur tutulacaklardı. Bu beyannamede malın cinsi, kaynağı, hangi tarihte alındığı ve maliyet fiyatıyla sigorta primi miktarları da gösterilmiş olacaktı. Yapılan incelemeler göre yalnız İstanbul’da bu şekilde beyanname vermesi gereken 60.000 firma vardı.

İhtikârla mücadele eden komisyonlar, bir malın fiyatını incelemek için faturalara bakıyordu. Eğer bir ticarethane, faturada kaydedilen bir malın fiyatını arttırmış ise, *ihtikâr hadisesi* olarak kabul ediliyordu. Faturadaki malı normal bir kazançla satmışsa sorun yoktu. İhtikâr komisyonu, ihtikâr olaylarını faturalar üzerinden incelediği için, hiçbir tüccar açıkça malına zam yapmaya cesaret edemiyordu. Ayrıca hiçbir şekilde fatura da vermiyordu. Halbuki Millî Korunma Kanununun, 5 Mart 1940 tarihinde kabul edilen değişik 31. Maddesine göre fatura vermek mecburiyeti vardı.⁸

Kara borsa faaliyette !

İstanbul’da ikinci el olarak kömür satan komisyoncuların kömür fiyatları üzerinde ihtikâr yaptıkları ve piyasada buhrana yol açtıkları anlaşıldığından Belediye, her kaymakamlık bölgesinde perakende satış yapmak üzere birer depo açılmasına karar verdi. Belirlenen narh fiyatına, yalnız depolara kadar ihtiyar edilecek nakliye ücreti eklenerek, satış bu fiyat üzerinden yapılacaktı. Karabük fabrikasında vagona teslim edilen bir ton kok kömürünün bedeli 1800 kuruştı. Ancak bir ton kok kömürünün depoya gelinceye kadar maliyet fiyatı 2470 kuruşa çıkıyordu. Buna % 6.3 kâr ve genel masraf (155 kuruş) ilave edilecek olursa, toplam 26lira 25 kuruşu buluyordu.⁹

⁸ *Düstur XXI*, Üçüncü Tertip, s. 616-617; c. *XXII*, s. 12

⁹ *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1939

Şehirde kömür darlığı da önleniyor

Bulgaristan'dan yeniden birkaç motor mangal kömürü gelmişti. 13 kuruşa mal olan bu kömürler 14,5-15 kuruşa satılacaktı. Evvelce gelen kömürlerin dağıtılmasıyla şehirde kömür sıkıntısı önlenmiş bulunuyordu¹⁰. Bu arada fakirlere kömür dağıtımı için bütçede 15 bin liralık tahsisat ayrılması hakkındaki teklif okunmuş, bazı üyeler söz alarak bu miktarın az olduğunu ve 25 bin liraya çıkarılmasını ileri sürmüşlerdi. Bunun üzerine oturuma ara verilmiş, bütçe encümeni bir toplantı yapamamıştı.

Bir müddetten beri devam etmekte olan mangal kömürü sıkıntısı belediyenin 14 kuruş olan narhı kaldırması üzerine önleneceği tahmin edilmişse yine de piyasada kömür bulunamamıştı. İstanbul'un kömür ihtiyacı üç yerden tedarik ediliyordu. Bunlardan Trakya kısmındaki kömürlerin nakliyat ve satışının halen intizamla yapılmasına gayret edilmekle beraber gelen kömürlerin yarısından çoğu satış yapılmayan depolara taşınarak piyasaya çıkarılıyordu. İkinci bölge olarak Bulgaristan'dan kömür gelebilmesi mümkün olmakla beraber Burgaz limanına kömür yüklemeye uygun olmayan bir kısım motorların ihracat yapması buradan da istifadeyi tahdit ediyordu.

Avrupa'dan getirilen manifatura eşyası ortadan sır oluyordu. Aylardan beri İstanbul'da mal almak için bekleyen Anadolu tüccarlar buna bir türlü muvaffak olamıyorlardı. Son zamanlarda yabancı ülkelerden ithal edilen manifaturalar eskisi gibi kara borsa yoluyla piyasadan kaybolmağa başlamıştı. Bilhassa Anadolu'dan gelen tüccarlar ithalatçılardan faturalı mal alamıyordu. Bunların çoğu hiç bir şey almadan memleketlerine gitmekte, bir kısmı da kara borsadan faturasız mal almak mecburiyetinde kalıyordu¹¹.

Manifatura malzemesinde görülen fiyat artışını spekülasyon olarak niteleyen Ticaret Bakanlığı, bunun önüne geçmek için bazı önlemler almaya başlamıştı. Dışarıdan ithal edilen manifatura eşyasının piyasada muvazenesini sağlayabilmek için Sümer Bank fabrikaları ürünlerinin de fiyatlarının yükselmemeleri esas olduğuna göre, Bakanlık, bunu sağlayıcı tedbirleri de alarak ilgililere tebligat yapmıştı. Bu durum karşısında Sümerbank fabrikaları, tespit edilen fiyat esaslı üzerinden azami randımanlarla çalışacaklar; savaştan önceki fiyata göre % 5-10 arasındaki fiyat zammı suretiyle elde edilen yeni fiyatlar, önümüzdeki pamuk rekoltesi şartlarının tayinine kadar aynı kalacaktı.

¹⁰ *Son Posta*, 6 Şubat 1945

¹¹ *Son Posta*, 27.4.1943, 2420

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Sünerbank Yerli Mallar Pazarlarının elinde geniş mikyasta çeşitli yünlü ve pamukla mensucat ve eşya stokları bulunuyordu. Bunların halka satılması için esaslar tespit edilmişti. Buna rağmen stoklar fazla ve çeşitli olduğundan ilk satış günlerinde karaborsacılar rol oynasa bile satışlar devam ettikçe mensucat karaborsasının ortadan kalkmasını da intaç edeceği söyleniyordu. Diğer taraftan mensucat fabrikalarının karaborsada oynadığı rollere de son verilmişti¹². Bu sebeple yakında, bilhassa yünlü kumaşlarda önemli düşüşler bekleniyordu¹³.

Ticaret Vekâleti Kontrol Teşkilatı, ihtikâr olaylarını daha yakından takibe başlamış ve yakalanan muhtekirler hakkında mahallinde ve iki şahit huzurunda zabıt tutularak derhal suçüstü mahkemelerine sevklerine başlanmıştı. İhtikâr olaylarının süratle mahkemelere intikalini sağlayan bu yeni şeklin piyasadaki akisleri çok etkili olmuştur¹⁴.

İlaç vurgunluğu üzerinde de önemle duran hükümet, sıkı bir tahkikata girişmişti. O sırada tıbbi ilaçlar en çok Almanya'dan geliyordu. Almanya'nın savaş durumunda olması nedeniyle bu maddeleri bu maddeleri temininde büyük sıkıntı yaşanıyordu. Bunu tespit eden vurguncular, ellerindeki bu gibi tıbbi malzemeyi piyasadan çekmişlerdi. Şimdiden eczanelerde aspirin tükenmişti. Almanya ve Fransa'dan gelen diğer ilaçlar da güçlkle o da mevcut fiyatlarının % 25-30 oranında fazlası ödenmek suretiyle ancak sağlanabiliyordu. Sağlık Bakanlığı müfettişleri, son zamanlarda ithal edilmiş tıbbi malzeme ile bunların satıldığı yerleri tespit etmeğe başlamışlardı. Böylece hangi tüccarda ne kadar mal bulunduğu meydana çıkarılacaktı. Bu ilaçların fahiş fiyatla satılmasına kesinlikle izin verilmeyecekti. Bu arada İstanbul'a gelen Sağlık Bakanı, ilaç vurgunculuğunu yerinde incelemiş ve konuyla ilgilenen müfettişlerden bilgi almıştı. Hazırlanan yeni kanuna göre, karaborsacılık yapanlar 500 liradan 1500 liraya kadar ağır para cezasına çarptırılabilirlerdi.

EKMEK MESELESİ:

Ocak ayı içinde unun çuvalı 605-675 kuruş arasında değişiyordu. Unun çuvalını 600 kuruştan veren Değirmenciler, maliyetlerinin arttığını iddia ederek, fırıncılara verdikleri unun fiyatını arttırmışlardı. Bu artışa nedenini de son aylarda İstanbul'a çuval gelmemesi ve değirmenlerdeki makine aksamı fiyatlarındaki artışa bağlıyorlardı. Belediye ise, bir çuval un için

¹² *Son Posta*, 28 Şubat 1945

¹³ *Aynı gazete*

¹⁴ *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1940

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

belirlediği 190 kuruşluk narhı biraz daha aşağı çekerek, ekmek fiyatlarında 30 paralık bir indirimini düşünüyordu. Belediyenin tüm kararlılığına karşın, Fırıncılar Cemiyeti, bir türlü ekmek imalat ücretlerinin indirilmesine yanaşmıyordu. Belediye ise, bir çuval un için belirlediği 190 kuruşluk narhı biraz daha aşağı çekerek, ekmek fiyatlarında 30 paralık bir indirimini düşünüyordu.¹⁵

Örneğin İzmit'te 600 gramlık ekmeğin fiyatı 56 kuruştan 65 kuruşa çıkmıştı. Karabük'te ekmeğin 600 gramı 42 kuruştan 57 kuruşa yükselmişti. Adana'da 500 gramlık halk ekmekleri 44 kuruş olmuştu. Bursa'da yedi aydan beri 38, 42, 45 kuruştan alınan ekmek bir haftadan beri 52 kuruşa satılıyordu. Hendek'te ekmek elli kuruşa çıkmış; Mısır unu bulunmamakta; ancak 70-80 kuruşa gizli olarak satılmaktaydı¹⁶.

Kartal, Pendik, Maltepe, belediye sınırları dışında bulunduğu için evvelce bu yerlerin ekmek ihtiyacının temini belediyecilere bırakılmıştı. Geçen Eylülden beri bu yerlerin buğday ihtiyacı belediyeler tarafından serbest piyasadan temin edilmekte, bu yüzden ekmek pahalıya satılmaktaydı. Ticaret Vekâletinin aldığı karara göre 1 Mayıs'tan itibaren Kartal, Pendik ve Maltepe toprak mahsulleri ofisi tarafından un verilecek, bu suretle buralardaki ekmek pahalılığı, darlığı vaziyeti esastan halledilmiş olacaktır .1 Mayıs'tan itibaren Kartal Pendik ve Maltepe'de 600 gramlık halk ekmeği 27 kuruşa satılacaktı¹⁷.

Bir başka konu da ekmeğin kalitesi idi. Fırıncılar, ekmekteki kalitesizliğin değirmencilerin kendilerine verdikleri kötü undan kaynaklandığını ifade ediyorlardı. Değirmenciler de, Toprak mahsulleri Ofisinin kendilerine yalnız yumuşak ve düşük kalitede buğday verdiklerini söylüyorlardı.

Toprak ofisin şimdiye kadar ekmeklik olarak fırınlara dağıttığı unun yüzde on beşi çavdar, yüzde 85 i de buğday unu idi. Son günlerde fazla miktarda mısır geldiğinden yüzde beş mısır ilâve edilmesi uygun görülmüştü. Bu suretle yüzde seksen beş buğday unu olduğu gibi kalmış, yüzde beş mısır, yüzde on çavdardan ibaret yeni bir un halitası tertip edilmiştir. Değirmenlerde evvelce öğütülen un fırınlara dağıtıldığından yeni halita üzerine un vermek için bir kaç gün beklemek gerekecekti. 1945 Ocagından itibaren şehirdeki bütün fırınlarda biri 94/96 randımanlı 450 gramlık, diğeri 79/81 randımanlı '600 gramlık olmak üzere iki cins ekmek

¹⁵ *Cumhuriyet*, 15 Ocak 1939

¹⁶ "Yurtta ekmek fiyatları yükseliyor." *Son Posta* 9 Nisan 1943, 2399

¹⁷ *Son Posta*, 29.4.1943

çıkartılmasına başlanıyordu. Belediye ekme fiyatların tespiti için dün akşama kadar muhtelif çeşni denemelerinde bulunmuş ve belediye daimî encümeni geç vakit ekme fiyatlarını tespit etmiştir. Böylece 450 gramlık esmer unlu ekme 14,5 kuruşa 600 gramlık beyaz ekme de 24 kuruşa satılacaktı. Beyaz ekmeğin günlük istihkak miktarı 300 gram olduğundan 600 gramlık ekmeğin yarısı 12 kuruşa verilecekti. Herkes ekme kartlarının günlük kuponları karşılığında bu iki tip ekmeten dilediklerini her gün için tespit edilen istihkak miktarlarından alacaktı. Dün de fırınlara beyaz ekme imali için 1000 çuval un verilmişti¹⁸.

Bu arada ekmeğin ucuzlatılması konusunda yeni teklifler de geliyordu. Örneğin İstanbul ekmeğinin 95 randımanlı undan yapılması teklif edildi. Fakat bu içi kepekle dolu, hazmı zor ekmeği şehirlinin yemeyeceği doğaldı. Fırıncıların hemen hepsi ise 70-74 randımanlı undan ekme çıkarmağa devam ediyorlardı. Belediye almış olduğu bir kararla tüm fırınların aynı çeşni ile ekme yapmalarını zorunlu kıldı. Bundan sonra her sene Eylül ayında yeni çeşni tayini gerekecekti. Un çeşnileri de bundan sonra sadece dört büyük değirmende yapılarak fırınlara verilecekti. Bu suretle ekme ve un cinsinde birlik sağlanmış olacaktı. Ekmeçilerin un halitasının değirmenciler tarafından yapılmasını istemeleri, o vakte kadar fırıncılara atfedilen “bozuk ekme” imal ediyorlar suçlamasından kurtulmak içindi. Çünkü bunların iddialarına göre, küçük fırınların yapmış oldukları ekme, Belediyenin çeşnisine uygundu. Aslında çok fazla satış yapan büyük fırınlar, yüksek vasıflı un kullanmakta, bunu gören halk da küçük fırıncıları bozuk ekme imal etmekle suçlamaktaydılar.¹⁹ Belediye ile fırıncılar arasında görüşmeler devam ederken, zabıta da denetimlerini sıklaştırıyordu. Örneğin etiketsiz ekme çıkartan fırınlar şiddetle cezalandırılıyordu.

Birkaç günden beri ekmeğin kalitesi büsbütün bozulduğu gibi, ekmeğin çıkışı bazı semtlerde intizamını kaybetmişti. Dün Üsküdar Kadıköy ve havalisindeki fırınlara öğleden sonra un verilmiş ve ilk parti

¹⁸ *Son Posta*, 18.01.1945

¹⁹ *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1939

İstanbul Belediyesi, şehrin ekmeğini mevcut fiyatı yükseltmeden daha iyi kalitede çıkartılması için bazı deneyler yapmıştı. Bunun sonucunda tespit edilen tek tip unun 23 Ekim 1939 gününden itibaren fırınlarda kullanılması kararlaştırıldı. Bu karar tüm değirmen ve fırınlara bildirildi. Yeni çeşnide % 15 sert buğday, % 10 çavdar, % 75 yumuşak buğday vardı. Azamî rutubet oranı % 13 olacaktı. Ekşilik oranı ise % 005 i geçmeyecek, selliyoz miktarı % 45 olacaktı. Nihayet, yeni çeşni unla yapılan ekmeğin 23 Ekim 1939 tarihinde İstanbul'un tüm fırınlarında pişirilerek satışa çıkarıldı. Bk. *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1939

ekmek akşama doğru çıkarılabilmmişti. Yapılan tahkikata göre Ofis, fırınlara bir haftadan beri kalitesi çok bozuk un vermeğe başlamıştı. Verilen unların içinde neredeyse hiç buğday yoktu; % 75 i arpa, % 25i de çavdar ye mısırdan ibaretti. Arpanın öğütülmesinde azamî şekilde itinalı hareket edildiği halde ekmeklerin kalitesi buğdaysızlık yüzünden düzgün olamamaktaydı.²⁰

Ayvansaray, Hasköy, Kasımpaşa ve Balat'ta bulunan dört değirmen şehrin ihtiyacı olan unun öğütülmesine fevkalade kâfi geliyordu. Ancak 23 Aralık 1939 tarihinde toplanan Belediye Narh Komisyonu bu kere fırıncıların talep etmiş olduğu 10 paralık zammı kabul etti. Böylece bunan sonra ekmek 10, francala yine eskisi gibi 14,5 kuruşa satılacaktı.²¹ Ancak ekmek fiyatlarının devamlı olarak yükselmesinin önüne geçilmesi, Toprak mahsulleri Ofisinin, buğdayı daha ucuza vermesiyle mümkün olacaktı. Yapılan bu zamma rağmen, ekmeği fahiş fiyatla satan bu dükkânlar geçici olarak kapatıldı. Bu arada Kaymakamlar, bölgelerinde ekmek satan bakkal dükkânlarıyla, tablakârları kontrolden geçirecek, ekmeği belirlenen narhın üzerinde bir fiyatla satılmasına engel olacaktı.²² Daimî Encümen tarafından kabul olunan ekmek çeşnisinin uygulanmasına da 29 Nisan 1940 tarihinden itibaren başlandı.²³ Bunun yanı sıra un fiyatlarının artması karşısında, halkın ucuza ekmek yiyebilmesi için mevcut tek çeşit ekmeğe mukabil 6, 8, 10 kuruş gibi muhtelif fiyatlarla hiç olmazsa üç çeşit ekmek çıkartılması da düşünülmüyordu. Aslında, İstanbul ekmeğinde glüten, yani protein oranı 10 ve randıman derecesi 80 idi. Fakat halk 80 randımanlı esmer ekmeğe rağbet etmediğinden, fırıncılar genellikle 75-76 randımanlı un kullanıyorlardı.²⁴

Beyaz ekmeğin günlük istihkak miktarı 300 gram olduğundan 600 gramlık ekmeğin yarısı 12 kuruşa verilebilecekti. Herkes ekmek kartlarının günlük kuponları karşılığında bu iki tip ekmekten dilediklerini her gün İçin

²⁰ *Son Posta*, 30.06.943, 2486

²¹ *Son Posta*, 24 Aralık 1939; *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1939

²² *Son Posta*, 29 Aralık 1939

²³ *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1940

Buna göre evvelce İstanbul ekmeğinin %15'i sert, %75'i yumuşak buğdaydan tereküb etmekte ve içinde %'10 çavdar kabul olunmakta idi. Şimdi ise ekmeğin %25-30 u sert ve geri kalanı yumuşak olacak fakat Daimî Encümenin kabul ettiği esasa göre çavdar miktarı %5 i geçmeyecekti.

²⁴ 1939 yılı buğday rekoltesinin 3.000.000 ton kadar olacağı tahmin ediliyordu. Yeni mahsul buğday henüz mahallinde ve ihraç iskelesi olan Mersin'de pahalı olduğundan İstanbul piyasasına devamlı olarak gelemiyordu. Fakat bir ay sonra gelecek olan yeni mahsulün İstanbul piyasasını rahatlatacağı muhakkaktı. Bu arada Toprak Mahsulleri Ofisi, Belediyede yapılan toplantıda alınan kararlar gereğince, borsada buğday satışlarına başlamıştı.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

tespit edilen istihkak miktarlarından alacaklardı. Dün de fırınlara beyaz ekmeğin imali için 1000 çuval un verilmişti²⁵.

Yeni ekmeğin karnelerini daireler nasıl alacaklardı?

Mayıs-Haziran aylarına ait ekmeğin kartlarını alacak bütün resmî daire ve müesseselerin

mutemetleri aşağıda tespit edildiği şekliyle Belediye İktisat Müdürlüğüne müracaatta bulunacaklardı²⁶.

1 — Her daire mutemedi kendi dairesinde ana karneyi hâmil olanların hususiyetlerini ve karne numaralarını gösterir (numune 8) bir bordro tanzim ve Belediye İktisat işlerine tevdi ederek ekmeğin kartlarını teslim edeceklar ve karne numaralarını ekmeğin kartlarına işaretle, karnenin 3 cü sahifesindeki 3 nolu bölmeyi usulü veçhile iptal ettikten sonra hak sahiplerine vereceklerdir.

2 — Memuriyet mahalleri Belediye hudutları dahilinde olup ta ailesi efradı, Ankara, İzmir ve İstanbul şehirleri hudutları haricinde oturanlar, bordrolarda gösterilmekle beraber, ayrı bir cetvelde isimleri ile birlikte oturdukları mahal ve alacakları kart miktarları gösterilecektir.

3 — (3661 sayılı askeri barem ve 3779 sayılı gedikli barem) ine tâbi olup ta, vazifeleri İstanbul şehri hudutları haricinde olanların İstanbul'da ikamet eden aileleri, ekmeğin ve sair ihtiyaçlarını temin edebilmeleri için, ellerindeki ana karnelerle vakit kaybetmeden şubelerine müracaat edeceklerdir.

4 — Memuriyet mahalli vilâyetimiz hudutları haricinde bulunan memurlardan aileleri İstanbul'da oturanlar Mart-Nisan devresi için memuriyet mahallerinden tasdikli belgeler ibraz etmişler ve halen şehrimizde ikamet ediyorlarsa Mayıs-Haziran kartlarını da aynı belgeye müsteniden ve aynı mahalden alabilirler. Ancak Mart-Nisan aylarına ait ekmeğin kartlarının hüviyet kısımları ile nüfus cüzdanlarını ibraz etmeleri mecburidir.

Mart-Nisan devresinde memuriyet mahallerinden tasdikli belgeler ibraz etmeyenler, bu belgeleri behemehal ibraz etmek mecburiyetindedirler.

5 — Daireler aşağıdaki günlerde müracaat edeceklerdir.

1 numarada 50 numaralı dosyaya kadar 12, 51 den 100 e kadar 13, 131 den 150 ye kadar 15, 151 den 200 e kadar 15, 201 den 250 ye kadar 16, 251

²⁵ *Son Posta*, 18.01.1945.

²⁶ *Son Posta*, 8 Nisan 1943

den 300 e kadar 17, 301 den 350 ye kadar 18, 351 den 400 e kadar 19, 401 den 460 a kadar 20, 461 den büyük numaralar da 21 Nisanda Belediye İktisat İşlerine müracaat edeceklerdir.

6 — Mart, Nisan 1943 ekme kart hesabını henüz vermeyen daire ve müesseseler bu hesaplarını en geç 10.4.943 gününe kadar kapamalıdır.

Bu tebliğ bütün dairelere tamim mahiyetindedir²⁷.

Belediyenin, Fırıncılarla Mücadele Etmeye Karar Vermesi

Belediye ile fırıncılar arasında görüşmeler devam ederken, zabıta da denetimlerini sıklaştırıyordu. Örneğin etiketsiz ekme çıkartan fırınlar şiddetle cezalandırılıyordu. Fener'de böyle bir fırın kapatılmıştı. Fırıncılar ise, etiket konusunda tüm sorumluluğun zamanında etiketleri basmayan Belediye Matbaasında olduğunu ileri sürüyorlardı. İşte imalat ücretlerinin yüksek olduğundan dert yanan fırıncıların, ekmeğin kalitesinde bir iyileştirmeye gitmemeleri üzerine Belediye, bu işin bazı semtlerde açılacak olan örnek fırınlarla yapılmasına karar verdi. Böylelikle hem rekabet ortamı doğacak, hem de ucuz ve kaliteli ekme yenebilecekti. Kaldı ki Belediye bu kararında haksız değildi. Çünkü İstanbul'da günde 300 bin ve senede 110 milyon kilo, yani yuvarlak bir hesapla 10 milyon liralık ekme yeniyordu.

O sırada İstanbul'da 190 civarında fırın vardı. Bunların hemen hepsinde hamur yoğurma makinası varsa da, bu fırınların teşkilatı tam anlamıyla sıhhi değildi. Yani ekmeğin daha ucuz ve daha sağlıklı olabilmesi için her şeyden önce ekme pişirme işinin modernize edilmesi gerekiyordu. İstanbul dağınık bir şehir olduğu için modern fırınlar, kenar mahallelerde fabrikalar ve uzak yerlerde satış şubeleri açmak uygun olabilirdi. Aslında Belediyenin ilk girişimi de modern fırınlar kurulmasına yönelikti. Bu duruma göre, İstanbul'un ekme ihtiyacını karşılamak için o sırada 1,5 milyon lira sarf etmek gerekiyordu. Ancak bu girişim ne derece sağlıklı ve tasarruflu olabilirdi, iyice değerlendirmek gerekiyordu. Gerçi rekabet nedeniyle, sermayece zayıflayan fırıncıların, bu iş için gerekli olan parayı kısa sürede bulmaları mümkün değildi. Ancak düzenli bir planla çalışmaları takdirde bu paranın tamamı hemen lazım olmayacağı gibi kurulacak fabrikalar karşılık gösterilerek sağlanacak kredi ve Belediyenin yardımıyla sermaye konusunu da çözümlenebilirdi. Fakat muhtelif yerlerde ekme fabrikaları kurulması için Belediyenin giriştiği teşebbüsler savaş durumu nedeniyle ertelendi.

Gıda Meselesi

²⁷ *Son Posta*, 12.06.1943

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Özellikle gıda maddelerinin fiyatları oldukça artmıştı. Bilhassa pirinç fiyatlarında yükselme diğer maddelerdekinden fazla olmuştu. Örneğin Hatay malı pirinç toptan 170, Tosya 175, (violina) pirinç ise 190-200 kuruş olmuştu. Fasulye ise: (Tombul) sıra malı 77, çalı 84.86, Dermeson ise 110-120 kuruşa satılmaktaydı²⁸. Buğday iki gün içinde 8-10 kuruş birden yükselerek toptan 135 kuruşa, mısır ise 110 kuruşa satılıyordu.

1944 Yılı başından itibaren başlıca gıda maddeleri piyasasında görülen düşüklük Şubat ayının ikinci yarısından sonra bariz bir hal aldı. Geçen ay ortasında toptan 70-75 kuruşa satılan bulgurunünkü piyasası toptan 45-55 kuruş arasında idi. Üç ay Evvel gıda maddeleri fiyatlarının en yüksek olduğu zamanda bulgur 150 kuruşa kadar yükseldiğine göre, fiyat üçte bire inmiş demektir. En fazla ucuzlayan gıda maddelerinden biri de pirinçti. Üç ay evvel 190 kuruş olan iyi pilâvlık pirinçler geçen ay 170 kuruş iken dün piyasada 125, Hatay, Diyarbakır dibek pirinçleri de geçen ay 145-160 kuruş arasında iken 96 - 110 kuruş arasında satılmıştı.

Üç ay evvel 90 kuruş olan çalı fasulyesi geçen ay 80 kuruşa kadar düşmüştü. Son günlerde daha fazla düşerek dün 56 kuruştan işlem görmüştü.

Naturel nohutlar evvelce 76 kuruşa kadar yükselmiş; çünkü piyasası 50 kuruşa kadar inmişti. Geçen ay 110 kuruş olan yeşil mercimek 90-95 ve 100 kuruş olan kırmızı mercimek 85 kuruşa düşmüştü. Bakla fiyatları 30 - 32 kuruştan 20-25 kuruşa kadar inmişti.

Zeytinyağları muhtelif çeşitlerine göre son bir hafta içinde fiyatlarında 6 kuruş, sabunlarda 8 - 10 kuruş düşüklük oluşmuş; sadeyağlarda düşüklük bazı çeşitlerde kiloda 50 kuruşu geçmişti²⁹. İstanbul ile Ankara ve İzmir piyasalarında zeytinyağı ve pamukyağı stokları bulundurmağa ve satmaya İzmir tarım kooperatifi memur edildi. Kooperatifin elinde mühim miktar da yağ vardı. Bunun dışında da kooperatife mal satmak yetkisi de verilmişti. Yakında İstanbul'da perakende satış yerleri de tespit edilecek ve alınan kesin tedbirlerle yağ meselesi kökünden halledilmiş olacaktır³⁰.

Yeni Kararnamenin yayınlanması ile birlikte Devlet hissesi alınmadan hiç bir hububat satılamayacaktı. 1943 mahsulü hububat ve bakliyatın alınacak devlet hisselerine dair kararname neşredilerek yürürlüğe girdi³¹.

²⁸ *Son Posta*, 10 Nisan 1943

²⁹ *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1944

³⁰ *Son Posta*, 23 Şubat 1945

³¹ *Son Posta*, 16.5.1943

Piyasada zahire ve hububat fiyatlarındaki düşüklük hergün biraz daha artıyordu. Buğday, mısır ve arpa fiyatları hergün 2-5 kuruş düşmekte ve zabire tacirleri arasında hayli telaş uyandırmaktaydı. Piyasadaki kararsızlık o dereceye gelmişti ki; fiyatlar 5 kuruş birden düştü, günü gören alıcılar evvelce satıcılarla yaptıkları anlaşmayı bozarak mübayaatta bulunmamakta ve böylece verdikleri kaparoları da yanmaktaydı.

Anlaşılan eskiden stok yapmış olan tüccarlar stoklarını süratle piyasaya sürerek yutmak istemekte iseler de alıcı çıkmıyordu. Evvelki gün bir tacir evvelce 75.80 kuruşa topladığı 300 ton kadar mısırı piyasada 60 kuruştan satmağa razı olduğu halde hiç bir talip bulamamıştı.

Mevsim konjektürü dolayısıyla her sene bu zamanlarda fiyatların biraz düşmesi mutad ise de mahsulün iyi olduğunu gören köylünün elindeki geçen sene mahsulünü piyasaya sürmesi ve fiyatların düşeceğini hisseden tacirlerin spekülasyon maksadıyla yaptıkları stokları ortaya çıkarmaları fiyatları çok süratle düşürmeye başlamıştı. Dün piyasada buğday 78.80, Afyon malı arpa 60 kuruşa, dağ malı ve çalı fasulyesi 60.62 kuruşa satılmıştı. Diğer taraftan fındık fiyatları da süratle düşmeğe başlamış; Bir hafta evvel toptan 140 kuruşa olan fındıklar dün 112 kuruşa düşmüştü³².

Vurgunculukla Mücadelede Konusunda Alınan Tedbirler

Pek çok ihtiyaç maddesinin birden bire ortadan kalkması ya da az bulunur olması şu sorulara cevap verilmesini gerektiriyordu. Örneğin fasulye, nohut, mercimek böyle birkaç ay içinde nasıl olup da ortadan çekilivermişti ? Eğer bu durum kıtlığın yol açtığı bir sonuç ise, kilosuna 100 kuruş verenler, birinci sınıf Bombay pirincini nereden ve nasıl sağlayabiliyorlardı? Şekerin mevcudu kalmamışsa, büyük lokantalarda çeşit çeşit tatlılar hangi madde ile yapılıyordu ? Hele Birinci Dünya Savaşı sırasında, İstanbul geniş bir erzak deposu durumundaydı. Çekilen darlık, suni ve doğal olmayan nedenlere dayanıyordu. Birtakım insafsız vurguncular, meydanı boş bulmuş, piyasayı perde arkasından istedikleri gibi oynatıyorlardı.

Genelde on kuruşa satılmakta olan mamul şekerlerin yeni fiyatlara göre yarı yarı ya eksigiine satılması gerekiyordu. Hâlbuki bugün elde bulunan mamul şekerlerin eski fiyatla alınan sekerlerden imal edildiğine göre fiyatların yarı yarıya indirilmesi alakadarlarca imkânsız görülmekteydi.

³² *Son Posta*, 16.5.943

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yalnız bazı şekerçiler dün fiyatları 4 liraya kadar indirmişlerdi. Böylece ellerindeki şekerleri satarak zarardan kurtulmak istemişlerdir³³.

Tespit edilen miktarı aşmamak üzere, esnaf fiyatları kendi ticarî vaziyetlerine göre arzu ettikleri nispette indirebileceklerdi. Diğer taraftan şeker şirketi de şehrimizdeki toptan şeker satışı fiyatlarını tespit etmişti.

Jüt çuval içinde bulunan kristal toptan kilosu 242,5, bez çuvalı aynı kalitedeki şekerin 247,5 ve sandık içinde ambalaj küp şekerin kilosu da 249 kuruş üzerinden satılacaktı.

Şeker fiyatlarının ucuzlayacağı haberleri piyasada derhal tesirini göstermiştir. Dün şehrin muhtelif semtlerindeki şekerçiler kendi mamul şekerlerinin kilosunu 260 kuruşa kadar indirmişlerdi³⁴.

1943 tarihinden itibaren şeker satışı serbest bırakılmıştır. Şeker fiyatlarının hükümetçe indirilmesi üzerine 1580 sayılı belediye kanununun 15 ci maddesinin 43 cü fıkrasına tevfikân İstanbul'da azamî perakende satış fiyatı olmak üzere küp şekerin kilosuna 260 ve kristal toz şekerin kilosuna 255 kuruş narh konmuş olduğu ilân edildi³⁵.

Şeker fiyatlarının 235 kuruşa indirileceği haberi piyasada toz şeker fiyatlarını tekrar düşürmüştü. Bir müddet önce 370 Kuruşa kadar düşüp tekrar 500 e yükselen toz şeker dün bazı yerlerde 345.350 kuruştan satılmağa başlanmıştı³⁶. Perakende fiyatların 260.265 kuruş olacağı tahmin ediliyordu.

İhtikârla Mücadele Kararnamesi'ne göre tüccarlar ithalâtçı, imalâtçı, toptancı, ihracatçı ve perakendeci olarak beş gruba ayrılmakta ve bunlar ayrı ayrı tarif edilmektedir. Aynı gruplardan biri diğerine, imalâtçı, toptancı ve ihracatçılar ithalâtçılara ve perakendeciler de diğer gruplara mal satmayacaklardı. İthalâtçılar kendi şehir toptancılarına mal satarlarsa satıcı ile ahcının kâr toplamı atıllara mahsus azamî kâr haddini geçemeyecekti. İmalâtçılar iptidaî madde ve mamulleri diğer imalâtçılara satabileceklerdi. İhracatçılar da kendi grup mensuplarına veya dahilî istihlâke kârsız olarak mallarını arz edebileceklerdi.

İthal olunan mallar en çok dört elden geçerek tüketickiye intikal eder ve ithalâtçı, toptancı ve perakendeci için tespit edilen üç kâr haddi muayyen yekûnu geçemeyecekti.

³³ *Aynı gazete*

³⁴ *Son Posta*, 18.5.943

³⁵ *Son Posta*, 19.5.943

³⁶ *Son Posta*, 01.5.943

Lüzum görülecek maddelerin azamî fiyatlarının tespitine, tüccar gruplarının kâr hadlerinin tayinine alâkadar vekâletler yetkili olacaktır. Lüzum görülen maddelerin istihlâkinin, satış şekli ve miktarının tayin ve tahdidi Ticaret Vekâletine aitti. Sınaî mamuller içinde İktisat Vekâleti aynı işleri yapmağa yetkiliydi.

Bu işleri görmek üzere Ankara, İstanbul, İzmir ve Mersinde Ticaret Vekâleti memuru ile Belediye, Ticaret Odası, ihracat ve ithalât birlikleri kurucularından mürekkep birer ihtikâr komisyonu kurulacaktı. Bu komisyonların reisi valiydi. İhtikâr ve fiyat işlerini kontrol için valinin emri altına Millî Korunma kontrol memurları verilecekti. Ankara, İstanbul, İzmir ve Mersin'de bu kontrol memurlarının Ticaret Vekâletince tayin olunmuş birer şefleri olacaktır. Vekâlet müfettişleri, hesap uzmanları varidat tahakkuk memurları, hükümet doktorları görevlerinin ifası sırasında bu karar hilâfında bir şey gördükleri takdirde. Millî Korunma kontrolörü sıfatıyla harekete yetkili olacaklardı³⁷.

Kararnamenin uygulanmasına 15 Nisanda geçilecekti. Kararname Vilâyete ve Birliklere ve diğer alâkalı kurumlara henüz tebliğ edilmemişti. Kararnamenin tatbik şekli üzerinde Ankara da bir talimatname hazırlanıyordu. Hazırlanmakta olan kâr hadleri listesi bir kaç güne kadar ilân edilecekti. Listenin ilânından sonra sanayiciler ve ithalâtçılar mütalaalarını bildirebileceklerdi.

Fiyatlar kontrolü ve ihtikârla mücadele içinde Belediye yalnız asli ihtiyaçlar ile meşgul olacaktır. Evvelce Belediye daimî encümeni tarafından yapılmakta olan hakemlik işi yeni vaziyete göre Vilâyette teşekkül edecek Valinin riyasetindeki Ticaret Vekâleti, Ticaret Odası memurları, ihracat ve İthalâtçı Birlikleri mümessillerinden mürekkep komisyon tarafından yapılacaktır.

İhtikârla mücadele için İstanbul'da kurulacak teşkilâtın kadrosu şu şekilde tespit edilmişti; 300, 400 ve 500 lira maaşlı 4 istişari tetkik komisyonu üyesi, 210, 260 lira maaşlı 3 büro şefi, 100 er liradan 140 liraya kadar maaşlı 15 raportör, memur ve daktilo bulunacaktır. İstanbul Mili Korunma baş kontrolörlüğü kadrosu da şöyle idi: 260 liradan 500 liraya kadar maaşlı 4 baş kontrolör ve bir muavin, 140 liradan 300 liraya kadar 140 kontrolör ile muhtelif ücretli memur, daktilo ve diğer müstahdem in istihdam edilecektir.

³⁷ *Cumhuriyet*, 16.3.1944

İkinci İktisat Tarihi Kongresi I (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yeni kadronun bütün İstanbul'un kontrol vazifesini kolayca yapabilmesi için kaza ve nahiyelerde idarî âmirlerden ve emniyet teşkilâtından da istifade edilecekti.

Bu iş için Ticaret Vekâleti emrine 1.200.000 lira tahsisat verilmişti.

İhtikârla mücadele kararname 15 Nisan 1944 itibaren uygulamaya kondu³⁸. Ancak kâr hadleri henüz ilân edildiğinden murakıplar şimdiki hal de Millî Koruma kanunu hükümleri dahilinde kontrollerine devam edeceklerdi³⁹.

Kâr hadleri ne kadar?

Piyasada bilhassa yeni kâr hadlerinin tesiri muhtelif zümrelere göre başka başka olmuştu. Başta cam ve demir ithalâtçıları olmak üzere ithalâtçıları arasında kâr hadlerinden pek memnun olanlar vardı. Perakendeciler genellikle ithalâtçı ve toptancılara nazaran kâr hadlerinde kendilerine malî ellerinde uzun müddet tutmalarına mukabil, az miktarlar ayrıldığı kanaatindeydiler.

Hükümet tarafından ithalât mallarının kâr hadleri yüzde o tuz olarak tespit edilmişti. Bu miktar malın perakendecinin elinden satışa arz edilinceye kadar yapılacak kârların toplamıydı. Yerli mamullerin kâr hadleri de aynı şekilde yüzde otuz olarak hesaplanmıştı. Yeni kâr hadlerinde en yüksek kar haddi yüzde elli idi Evvelce bazı ithalât maddelerine yüzde doksana kadar kâr haddi kabul edilmekte idi.

I numaralı listede bulunan başlıca maddeler ve kâr hadleri şöyleydi:

İşlenmiş deri ve kösele ithalâtçı 30, toptancı 10, perakendeci 15, yün, ve pamuk ipliği ve mensucatı ithalâtçı 25, toptancı 10, perakendeci 15, kâğıt (ambalâjlık ve mukavva) ithalâtçı 25, toptancı 7,5, perakendeci 15, kâğıt (kesilmiş kopya) ithalâtçı 25, toptancı 7,5 perakendeci 15, Çini, porselen, mutfak levazımatı, ithalâtçı 80, toptancı 7,5, perakendeci 20, diğer mamulâтта ithalâtçı 40, toptancı 10, perakendeci 20, cam ve şişe, ithalâtçı 25, toptancı 10, perakendeci 40, demir (kaba), ithalâtçı, toptancı 7,5, perakendeci 15, demir (ince) ithalâtçı 85, toptancı 7,5, perakendeci 15, hassas aletler, ithalâtçı 50 toptancı 7,5, perakendeci 25, kalay, ithalâtçı 45, toptancı 7,5, perakendeci 15, cep ve kol saatleri, ithalâtçı 25, toptancı 7,5, perakendeci 20,

³⁸ *Cumhuriyet*, 13.4.1944

³⁹ *Cumhuriyet*, 16.4.1944

Liste II; hassas kâğıtlar, ithalâtçı 40, perakendeci 20, barometre gibi aletler, ithalâtçı 50, perakendeci 20, fotoğraf, radyo, telefon, ithalâtçı 40, perakendeci 15, hususî elektrik aletleri, ithalâtçı 45, perakendeci 10, yazı ve hesap makineleri, ithalâtçı 40, perakendeci 10

Liste III

İşlenmiş deriler, ithalâtçı kârı 30, matbaa ve kesilmemiş yazı kâğıdı, ithalâtçı, kârı 30, otomobil lâstiği ithalâtçı kârı 45, 10 beygir kuvvetine kadar makineler ve motorlar, ithalâtçı kârı 40.

Liste IV

Her nevi peynir, tereyağı, toptancı 7,5, perakendeci 15, yemeklik yağla, toptancı 10, perakendeci 5, sabun, toptancı 10, perakendeci 20, Konserveler, toptancı 10, perakendeci 20,

Lâyihanın başlıca hükümlerine göre Türk iktisadî hayatını tehlikeye koyarak iktisadî buhran yaratmak suretiyle, umumî hayatı felce uğratanlar hakkın da ölüm cezası verilecekti. Lâyihanın diğer bir maddesine göre, İstanbul, İzmir ve Ankara'da bir hâkim, iki aza ve bir müddeiumumîden mürekkep ihtisas mahkemeleri kurulacaktı. Ölüm cezaları ile zimmet, ihtilas, rüşvet, irtikâptan ve diğer ağır suçlardan suçlu bulunanlar hakkında verilecek cezalar bu mahkemeler tarafından verilecekti. Yurdun diğer mıntıklarında bu gibi suçlarla zanlı olan kimseler bu merkezlere sevk edilerek muhakeme edileceklerdi.

Bu lâyiha ile Milli Korunma mahkemelerine verilen yetkiler genişletilmekte, vurguncular hakkında üç seneden on seneye kadar ağır hapis cezası verilmesine dair olan cezanın tatbikatına aid fıkralar ilâve edilmekteydi. Diğer bir maddeye göre de vurguncular hakkında yalnız hapis cezası verilmekle kalınmayacak, ihtikâra mevzu olan menkul veya gayrimenkul mallar da müsadere edilecekti.

Vurgunculukla daha iyi mücadele için, hayat pahalılığı ile mücadelede olduğu gibi devlet fabrikalarından yararlanılması da gündeme gelmişti. Bu fabrikalarda üretilen malların fiyatları piyasada emsali bulunan malların fiyatları için bir denge görevi yapacaktı. Devlet fabrikaları ürettiği mallarının piyasada yüksek fiyatla satılmasını önlemek için harekete geçmişti. Bu konuda bir şikâyet söz konusu olursa, o firmaya bir daha mal verilmeyecekti. Komisyon bu görevi yerine getirirken, İaşe kanununun 9. Maddesi hükümleri gereğince, vurgunculuk yapanlar, düzenlenecek zabıt varakası üzerine 5 liradan 500 liraya kadar para cezası ve 24 saatten bir seneye kadar hapisle cezalandırılacaklar yahut bu iki ceza birlikte verilebilecekti. Bu suçları

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

işleyenlerin mahkemeleri sıkıyönetim olan yerlerde “divân-ı harpler” tarafından, olmayan yerlerde ceza mahkemeleri tarafından görülecekti.⁴⁰

Yeni kâr hadleri 17 Nisan 1944’den itibaren yürürlüğe giriyordu.

1 — K/510 sayılı kararın 13 üncü ve 18 inci maddelerine göre Ticaret Vekilliğince İthalâtçı, toptancı ve perakendeci kâr hadleri tespit edilmişti. Kâr hadleri listesi 17 Nisan 1944 tarihli resmî gazetede neşredilecekti. Kâr hadleri ithalâtçılar için 17 Nisan 944 tarihinden itibaren, toptancılar ve perakendeciler için de 1 Mayıs 1944 tarihinden itibaren tatbik mevkiine girecekti. İktisadî hayatı tehlikeye sokanlar idam edilecekti⁴¹.

Vurgunculukla mücadele için yapılan hazırlıklar arasında, bu gibilerin isimlerini içeren bir “kara liste” yayınlanması üzerinde de durulmuştu. Birçok ülke, bu tarz bir cezalandırmayla olumlu sonuçlar almıştı. 9 Ekim 1939 tarihinden itibaren fiilî kontrollerine başlayan “İhtikârla Mücadele Komisyonu”, ellerinde beyanı verilmemiş stok mal bulunduran kurumlara kapama cezası vermeye başlamıştı. Bu kontroller kısa sürede piyasada etkisini göstermişti. Örneğin 9 Ekimden itibaren vurgunculukla mücadele komisyonu, toptan kahve satışı fiilen kontrol altına almıştı⁴². Bu arada kahve ihtikârını önlemek için, Brezilya kahve şirketinden aldıkları kahveleri müşterilerine düzenli bir şekilde vermediği belirlenen veya yüksek fiyatlarla satış yaptıkları anlaşılan tüccarlar hakkında kanuni takibatta bulunulacak, bu gibilere kahve verilmesi men edilecekti. Bu tedbirler etkisini derhal göstermiş ve kahvenin kilosu 110 kuruşa kadar düşmüştür.⁴³

İstanbul’da pahalılığın sebebi stok azlığına bağlanıyorsa da, istatistikler aksini söylüyordu⁴⁴.

İstihsal Bölgesinden

Maddeler	1939 senesi Mart ayındaki vaziyet		
	Gelen (ton)	Stok	Fiat
Arpa	1189	700	4.46
Buğday	9834	20192	5.60-5.80
Fasulye	599	50	13.67
Mercimek	44	20	---

⁴⁰ *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1939

⁴¹ *Cumhuriyet*, 16.4.1944

⁴² *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1939

⁴³ *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1939

⁴⁴ *Son Posta*, 7 Mayıs 1943, 2438

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mısır	2018	80	4.47
Nohut	287	35	7.55
Beyaz Peynir	174	230	17-31
Kaşar Peyniri	11	65	50
Zeytinyağ	536	200	40-59

Her iki senede maddelerin miktarıyla fiyatları karşılaştırılırsa gerek miktar itibariyle ve gerekse stok itibariyle bariz bir fark görülmediği gibi fiyatlar itibariyle de bir fark gözlenmiyordu. Halbuki 1943 senesi Mart ayında İstanbul'a gelen gıda maddelerinin miktarı ve fiyatları şöyle idi:

Maddeler	Gelen (ton)	Fiat
Arpa	1922	65
Buğday	4641	81
Fasulye	872	68-90
Mercimek	14	103
Mısır	1546	74
Nohut	123	79
Beyaz Peynir	70	119
Kaşar Peyniri	34	195
Zeytinyağ	965	162-183

1938 senesiyle yukarıda tablosu görülen 1943 yılı Mart Ayı gıda fiyat ve miktarlarının karşılaştırmasını yaptığımız zaman yalnız buğday, arpa, nohut ve mercimek miktarlarının 938 senesine nazaran az olduğu, fiyatları yükselen maddelerin ise daha fazla miktarda geldiği göze çarpmaktadır. Halbuki ilgililer şehirdeki fiyatların yüksek olmasının istihsal bölgelerindeki faturaların artışıyla değil istihsal bölgelerinden şehre muvaredatın eskisine nazaran az olması ile alakalı olduğunu söylüyorlardı. Bilhassa bu iddia zeytinyağı, peynir, yağ için ileri sürülmekteydi⁴⁵.

Maddeler	Gelen (ton)
Arpa	-----
Buğday	25000-35000
Fasulye	250-350
Mercimek	---
Mısır	100-200
Nohut	40-50
Beyaz Peynir	300

⁴⁵ Aynı gazete

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kaşar Peyniri	150-250
Zeytinyağ	500

Yukarıdaki rakamlar Mart ayında İstanbul'daki stokların eskisine nazaran hiç de az olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan şehirdeki pahalılığın fazla olmasının bir sebebi de nüfusun artması ve böylece fazla gelen gıda maddesini fazla olan nüfusun istihlâk etmesi idi.

Halbuki şehrin nüfusunun 200 bin arttığını yani 1 milyon nüfusa yükseldiğini farz edersek istihsal bölgelerinden gelen gıda maddelerinin eskisine nazaran dörtte bir fazla olmasıyla istihlâk vaziyetinin normal halini muhafaza etmesi lâzım gelmektedir. Örneğin 938 de gelen zeytinyağı 500 ton ilken 943 te 625 ton gelmesiyle istihlak vaziyetinin normal şekilde devam etmesi icab ederdi. Halbuki 1943' te gelen zeytinyağı 965 tondur.

Buğday muvaredatında görülen düşüklük ise yapılan tahkikata göre ekmeğin vesikayla verilmesi ve şehirde 1941 1942 senelerinde yapılan stokların harcanması yüzündendi.

Yukarıda açıklanan duruma göre gıda maddelerinin şehirde diğer yerlere nazaran fazla fiyatlı olması şehirde stok bulunmaması veya muvaredatın az olması yüzünden meydana gelmiyordu. Fiyat artışları istihsal bölgelerindeki fiyatların artışlarla ilgili olmakla beraber gıda maddelerinin bir kaç elde stok halinde bulunmasından ve böylece geniş bir spekülâsyondan ileri geliyordu⁴⁶.

Zeytin Yağı	1938	1943
(Resim)	500 Ton	965 Ton
Kaşar Peynir	10 ½	34
Fasulye	732 Ton	872 Ton
Mısır	933 Ton	1546 Ton

Şehrin stok vaziyetini gösterir grafikten bir parça

1941 Martında 145 lira ile geçinen 5 nüfuslu bir ailenin 1943 Martında artık 340 lira harcaması gerekiyordu⁴⁷. Aşağıdaki tabloda 8 masraf maddesi baz alınmıştır. Bunlar yiyecek-içecek maddeleri, yakma, aydınlatma, giyecek eşya, ev eşyası, ev kirası, muhtelif tasarruf ve sigorta maddeleridir ki bu

⁴⁶ Aynı gazete

⁴⁷ Son Posta 8 Nisan 1943, 2439

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

indekse her bir madde için lazım olan para ayrı ayrı hesaplanmış ve bu paralar toplanarak ailenin ihtiyacı olan para miktarı ortaya çıkarılmıştır⁴⁸.

Bu indekse göre 1941 senesi Mart ayından geçen Mart ayına kadar gıda maddeleri için lâzım olan para ile bir ayda diğer maddelerle birlikte lüzumlu olan para şöyle sıralanmaktadır:

Aylar	Gıda Maddeleri Lira	Aylık U. Yekûn
1941		
Mart	59.71	145.61
Nisan	59.20	144.91
Mayıs	59.40	146.48
Haziran	60.06	148.39
Temmuz	61.08	249.85
Ağustos	64.12	153.03
Eylül	63.06	157.84
Ekim	64.59	159.37
Kasım	67.34	162.11
Aralık	72.26	167.35
1942		
Ocak	75.23	178.99
Şubat	84.06	187.92
Nisan	102.73	211.04
Mayıs	104.64	222.51
Haziran	106.99	227.36
Temmuz	113.29	235.79
Ağustos	121.92	243.97
Eylül	132.38	267.02
Ekim	144.26	281.01
Kasım	167.61	307.83
Aralık	179.62	324.40

1943 yılının ilk ayında gıda maddelerinin lira olarak tutarı 176, Şubat ayında 182 ve Mart ayında ise 185.187 liraya yükselmiş bulunuyordu. Aylık toplam ise Ocakta 320, Şubatta 326 ve Martta ise 340 liraya ulaşmıştı⁴⁹.

İstanbul'da pahalılığa sebep stok azlığı gösteriliyorsa da, İstatistik aksini söylüyordu.

⁴⁸ Hayat pahalılığı, *Son Posta* 8 Nisan 1943

⁴⁹ Aynı gazete

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İstihsal Bölgesinden

Maddeler	Gelen (ton)	Stok	Fiat
Arpa	3421	4590	4.53
Buğday	9504	19422	5.57-5.74
Fasulye	732	45	7.16
Mercimek	129	20	7.32
Mısır	933	50	4.50
Nohut	220	25	5.57
Beyaz Peynir	157	230	25.39.5
Kaşar Peyniri	10,5	215	47
Zeytinyağ	509	390	39.46

1939 senesi Mart ayındaki durum şöyle idi:

Maddeler	Gelen (ton)	Stok	Fiat
Arpa	1189	700	4.46
Buğday	9834	20192	5.60-5.80
Fasulye	599	50	13.67
Mercimek	44	20	---
Mısır	2018	80	4.47
Nohut	287	35	7.55
Beyaz Peynir	174	230	17-31
Kaşar Peyniri	11	65	50
Zeytinyağ	536	200	40-59

1943 senesi Mart ayında şehre gelen gıda maddelerinin miktarı ve fiyatları şöyle idi:

Maddeler	Gelen (ton)	Fiat
Arpa	1922	65
Buğday	4641	81
Fasulye	872	68-90
Mercimek	14	103
Mısır	1546	74
Nohut	123	79
Beyaz Peynir	70	119
Kaşar Peyniri	34	195
Zeytinyağ	965	162-183

Nisan 1943 itibariyle pahalılık 3,5 yıl içinde yani savaşın başlamasından yana ortalama %347 artmış bulunuyordu. Artış oranı %502 yi bulmuştu.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Nakil vasıtalarında %94, elektrikte %41, kömürde %129, pamuklu mensucatta %339, yünlü mensucatta %292 ve ayakkabı sanayinde % 502 yi bulmuştu⁵⁰.

Millî Korunma Kanunu (18 Ocak 1940)

Millî Korunma Kanunu, Devlete, iç ve dış piyasaya alıcı olarak girmek suretiyle dolaylı, azami satış fiyatlarını tespit etmek suretiyle de dolaysız fiyat kontrolü olanakları vermektedir. Nitekim, 14 Şubat 1940' ta, Ticaret Bakanlığına bağlı bir tüzel kişilik olarak kurulan Ticaret Ofisine "halk ve millî müdafaa ihtiyaçları için" iç ve dış ticaretle uğraşmak, fiyat tespiti konusunda hükümete teklifler yapmak, gerçek ve tüzel şahıslarla iştirak halinde üretimi arttırmak vb. gibi görevler verilmişti.⁵¹ Ayrıca hükümet, halkın ve Millî savunmanın ihtiyacı olan her çeşit maddeleri ve yardımcı malzemeleri değer fiyatının ödenmesi karşılığında el koyarak almağa, maksada göre dağıtmaya, satmaya ve ihtiyacı olan kurumlara kârsız vermeğe yetkiliydi.⁵²

Bu şartlar altında izlenen ekonomik politika, büyümeyi ve gelişmeyi hızlandırma hedefinden çok, mal darlığını hafifletmek, fiyat artışlarını frenlemek, oluşmuş olan karaborsa ile mücadele etmek, halk sıkıntı çekerken bazı kimselerin aşırı kazançlar elde etmeleri şeklindeki sosyal adaletsizlikleri düzeltmek gibi hedeflere yönelmiştir. Devlet bu yüzden birtakım sert ve katı savaş ekonomisi tedbirlerine başvurmak zorunda kalmıştır. Bu tedbirlerin büyük kısmı 1940' ta çıkan ve 1942' de değişikliğe uğrayan "Millî Korunma Kanunu" dayandırılmıştır.⁵³ Kanun, Bakanlar Kuruluna, kanunun birinci maddesinde sayılan durumlar ortaya çıktığı takdirde ekonomiyi düzenleyici nitelikte bazı yetki ve görevler vermektedir. Millî Korunma Kanununun birinci maddesinde belirtildiği üzere, "Umumî veya kısmî seferberlik", "Devletin bir harbe girme ihtimali" ve "Türkiye Cumhuriyeti'ni de alakalandıran yabancı devletlerarasındaki harp hali" dir.⁵⁴

Bu yetkilere dayanılarak örneğin çimento ve dokuma imalat ve satışı denetim altına alınmıştır. Ancak yetkilerden bir kısmı kullanılamamış,

⁵⁰ *Son Posta*, 3 Nisan 1943, 2434

⁵¹ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yay., Ankara 1993, s. 181

⁵² *Düstur XXII*, Üçüncü Tertip, c. 22, s. 123

⁵³ Bakanlar Kurulunun 19 Şubat 1940 tarihli kararı ile yürürlüğe konan Millî Korunma Kanunu hakkında geniş bilgi için bk. Memduh Tuncer, M. Fethi Arıemre, Rifat Akşit, *Millî Korunma Mevzuatı, Şerh ve İzahı*, Yıldız Matbaası, Ankara 1955

⁵⁴ Ertuğrul Baydar, *İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri*, Maliye Bakanlığı Tet. Kur. Yay., Ankara 1978, s.13; Taner Timur, *aym eser*, s. 175

kullanılanlardan bazıları da başarılı sonuçlar vermemiştir. Millî Korunma Kanunu, hükümete ekonomik hayatı düzenleyici çok geniş olanaklar sağlayan hükümleri içermektedir. Bu kanun ile üretim, dağıtım ve tüketim ilişkileri tümüyle devlet kontrolü altına alınmakta, gerektiğinde devlet, üretimi savaştıran işletmelere el koyabilme yetkisine sahip olabilmektedir. Bu kanun ile dış ticaretini düzenlenmesi, kontrolü gibi müdahaleler de devlet kontrolüne bırakılmaktadır.⁵⁵ Ayrıca hükümet, halkın ve Millî savunmanın ihtiyacı olan her çeşit maddeleri ve yardımcı malzemeleri değer fiyatının ödenmesi karşılığında el koyarak almağa, maksada göre dağıtmaya, satmaya ve ihtiyacı olan kurumlara kârsız vermeğe yetkiliydi⁵⁶. Siyasal iktidar savaş ekonomisinin ortaya çıkaracağı enflasyonist gelişimi önlemek amacıyla 1940 yılı başlarında "Millî Korunma Kanununun" Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur. Millî Korunma Kanununun birinci maddesinde belirtildiği üzere, "Umumî veya kısmî seferberlik", Devletin bir harbe girme ihtimali" ve "Türkiye Cumhuriyeti'ni de alakalandıran yabancı devletler arasındaki harp hali" özellikle belirtilmektedir⁵⁷. Millî Korunma Kanununun hükümleri arasında özellikle şunlar özellik arz etmektedir.

* Hükümet, sınaî tesislerinin hangi malları ne miktarda üreteceğini belirleyebilecektir.

* Yatırımlar izin alma şartına bağlanmış ve hükümetin denetimine tabi tutulmuştur.

* Gerektiğinde sınaî tesislerine el konulabilecektir.

* Tarımda, ne ekileceğini hükümet belirleyecek ve 500 hektardan büyük araziye, bedeli ödemek suretiyle istimlak edebilecektir. İhtiyaç maddelerine de bedelleri ödenerek el konulabilecektir.

* İç ticarete fiyat kontrol sistemi kurulacaktır⁵⁸.

Bu haliyle Millî Korunma Kanunu, son derece müdahaleci bir kanun niteliği taşımaktadır. Bir yandan özel teşebbüsü tehdit edici hükümler

⁵⁵ Ertuğrul Baydar, *aynı eser*, s.13-14

⁵⁶ *Düstur*, Üçüncü Tertip, C. 22, s. 123

⁵⁷ Baydar, *aynı eser*, 13 ; Taner Timur, *aynı eser*, s. 175

⁵⁸ Memduh Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, 1923-1978*, Akbank Kültür Yay., İstanbul 1980, s. 88

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

getirirken, diğer yandan da onun kârlarını devlet garantisi altına alan hükümler içeriyordu⁵⁹.

Aslında savaştan en büyük kârı iki grup sağlamıştı: Tarım fiyatlarının yükselmesinden muazzam kazanç sağlayan büyük çiftlikler, Türk ihracat maddelerinin değerini, hem de zaruri ithal mallarının korkunç kıtlığını istismar edecek konumda olan İstanbul tüccar ve komisyoncuları. Çiftçiler tamamen Müslüman Türkler, tüccarlar ise büyük ölçüde Rum, Yahudi ve Ermeni idiler⁶⁰. Aslında fiyat kontrolünden güdülen amaç daha çok karaborsayı önleyerek, ordu ihtiyaçları için yeterli bir stok temin etmektir. Bu yüzden fiyat kontrolü özellikle hububat ve diğer yiyecek maddeleri ile giyim maddelerine uygulanmıştır. 1942 yılına kadar fiyat kontrolü devam ettirilmiştir. Tam olarak uygulanmamakla beraber hububat fiyatı politikası yine de başarılı olmuştur; hiç olmazsa devlet eliyle fert zengin etme sonucunu doğurmamıştır⁶¹.

Bunun dışında Devlet, yine Millî Korunma Kanunu gereğince, benzin, lastik, kâğıt, çimento ve demir gibi maddelerin dağıtımını da ele almış ve milyoner yaratma politikasına bu yoldan da hizmet etmiştir. Ne var ki, bu fiyat kontrolü birçok malı piyasadan çekip, karaborsayı geliştirince, 1942'de Başbakan olan Şükrü Saraçoğlu Kabinesi bu kontrolü gevşetmiştir. Siyaset dilinde “% 25 kararı” adı olarak geçen karar alınarak, hububat fiyatları geniş ölçüde serbest bırakılmıştır⁶². Bunun üzerine buğday fiyatları çok büyük bir hızla yükselmiş ve daha önce yapılan stoklar erimştir. Diğer maddelerde de büyük fiyat artışları olmuştur. Örneğin zeytinyağı fiyatları 85 kuruştan 350 kuruşa çıkmış ve 85 kuruştan stok edilen 16 bin ton zeytinyağı bir sürü tüccarı milyoner etmiştir⁶³.

Millî Korunma Kanununun uygulanması ile etkileri toplumsal hayatta en çok hissedilen hükümleri, fiyat kontrolü ve dış ticaretin düzenlenmesi ile ilgilidir. Gerçekten enflasyonist bir politikayla birlikte uygulanan bir fiyat kontrol politikası Türkiye’de halâ “savaş vurguncuları”

olarak hatırlanan zümreyi yaratmıştır. Millî Korunma Kanunu, Devlete, iç ve dış piyasaya alıcı olarak girmek suretiyle dolaylı, azami satış fiyatlarını tespit etmek suretiyle de dolaysız fiyat kontrolü imkânını veriyordu. Aslında fiyat kontrolünden güdülen amaç daha çok karaborsayı önleyerek, ordu

⁵⁹ Taner Timur, *aynı eser*, s.177

⁶⁰ Bernard, Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1970, s. 287

⁶¹ Taner Timur, *aynı eser*, s. 181

⁶² Taner Timur, *aynı eser*, s. 182

⁶³ *Ibid*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ihtiyaçları için yeterli bir stok temin etmektir. Bu yüzden fiyat kontrolü özellikle hububat ve diğer yiyecek maddeleri ile giyim maddelerine uygulanmış, 1942 yılına kadar bu fiyat kontrolü devam ettirilmiştir. Bunlardan, özellikle buğdayla ilgili kontrol önemli gelişmelere yol açmıştır.

Millî Korunma Kanunu uygulamaları ile ortaya çıkan sorunlar konusunda Yakup Kadri Karaosmanoğlu hatıratında şunları söylemektedir: “Zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan bakan mı istersiniz, karaborsacıları koruyan vali, umum müdür vesaire mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırttıklarını görebilirdiniz. Elbette ki bunların işbirlikçileri olan sırtlarını devlet nüfuzuna ya da nüfuzlu politikacılara dayayarak halkı haraca kesen ihtikârcılardan, karaborsacılarından da geçilmiyordu”⁶⁴.

Sonuçta tüm bu olumsuz koşullardan etkilenen kesim yine halk yığınları olmuştur. Üretim artışı ve enflasyonun önlenmesi sağlanamadığından, bu olumsuzluğun ortaya çıkardığı sonuçların hafifletilmesi yoluna gidilerek lokal önlemler alınmasına gidilmiştir. Kısa sürede zengin olanlar kendilerinden alınacak olan bu vergiden kaçmanın çeşitli yollarını bulduklarından dolayı, alınabilen vergi oranı hükümetin beklediğinin çok altında gerçekleşmiştir. Üretim artışı ve enflasyonun önlenmesi sağlanamadığından, bu olumsuzluğun ortaya çıkardığı sonuçların hafifletilmesi yoluna gidilerek lokal önlemler alınmasına gidilmiştir. Örneğin savaş yıllarında Türkiye’yi yöneten Dr. Refik Saydam Hükümeti, sorunu katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatlarla el koyma yöntemleri ile çözmeyi denemiştir. Nitekim Ocak 1940’ta çıkarılan “Millî Korunma Kanunu” bu yaklaşımın ana aracı olacaktır⁶⁵. Buna rağmen piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsanın ve rüşvetin önüne kolayca geçilememiştir.

Savaş yıllarının ağır ekonomik koşullarından yararlanmak isteyen bir kesimin de müthiş kazanç sağladığı tartışılmaz bir gerçektir. İthal malların yurtiçindeki fiyatlarında savaş kısıtlıklarından ve genel enflasyondan doğan büyük artışlar karşısında ucuz döviz politikasının sürdürülmesi, ithalatçı tüccarların savaş kaynaklarını büyük ölçüde arttırmıştır⁶⁶. Özellikle karaborsa ve stokçuluk gibi yolların kullanılmasıyla, tacirler, simsarlar ve acenteler büyük servetler yapmışlardır. Elde edilen yüksek kazançlar, ağır

⁶⁴ Taner Timur, *aynı eser*, s. 184

⁶⁵ Korkut Boratav, *aynı eser*, s. 65

⁶⁶ Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., Üçüncü Baskı, İstanbul 1994 *aynı eser*, s. 182

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

vergiler veya mecburî istikrazlarla absorbe edilip piyasadan çekilmediğinden ve istihlâk tahdit edilmediğinden, arzu ve ihtiraslarına sınır tanımayan bu türedi kesim istediği eşyayı istediği fiyata satın almakta tereddüt göstermemiştir. Bu durum zaten ölçüsü kaybolan fiyatları allak bullak etmiş, gelirini arttıramayan sabit gelirli, kirasını arttıramayan emlak sahiplerini, emekli ve yetimleri, dürüst iş adamlarını, bilhassa büyük halk yığınlarını ezmiş, yıkmıştır.

Bu zor dönemde hemen pek çok madde karaborsaya düşmüştür. Özellikle zaruri ihtiyaç maddelerinden olan un, yağ ve şekerde bu durum had safhaya varmıştır. Bunun yanısıra ilaç, odun-kömür, kırtasiye, inşaat, marangoz ve terzi malzemeleri ile kahve, cam, kalay, kimyevî maddelerde de yaygın bir şekilde stokçuluk ve karaborsa oluşmuştur. İlaç konusunda vurgunculuk öyle boyutlara ulaşmıştır ki, eczanelerde aspirin bile kalmamış, akla gelebilecek hemen her tür mal vurguncuların ilgi alanına girmiştir.

Enflasyondan kârlı çıkanlar, servetlerindeki artışı genellikle taşınmaz mallara, altına ve ticaret stoklarına dönüştürmüştür. Bu kazançların bir bölümü de, yasal olmayan yollardan ülke dışına aktarılmıştır. 1941'de 128 lira 80 kuruş olan beş kişilik ailenin geçim giderleri, 942'de 205,5 liraya yükselmişti. Böylece enflasyon oranı %60 çıkmıştı⁶⁷. 1939-1944 döneminde toptan eşya fiyatları endekslerindeki artış, Türkiye'de 350, İngiltere'de %60, ABD'de 40, Almanya'da %10 oranındaydı⁶⁸. Enflasyondan kârlı çıkanlar, servetlerindeki artışı genellikle taşınmaz mallara, altına ve ticaret stoklarına dönüştürmüştür. Bu kazançların bir bölümü de, yasal olmayan yollardan ülke dışına aktarılmıştır.

KAYNAKÇA

Baydar, Ertuğrul: *İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri*, Maliye Bakanlığı Tet. Kur. Yay., Ankara 1978

Boratav, Korkut: *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*, 4. Baskı, İstanbul 1993

Cumhuriyet (Gazete): 1939, 1940, 1944, 1945

Derin, Haldun,: *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995

Düstur: Üçüncü Tertip. c.20-21, Ankara 1939

⁶⁷ Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 167

⁶⁸ Yahya Tezel, *aynı eser*, Tarih Vakfı, Yurt Yay., İstanbul 1994

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Lewis, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1970

Taner Timur: *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yay., Ankara 1993

Tezel, Yahya: *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., Üçüncü Baskı, İstanbul 1994

Tuncer, Memduh, M. Fethi Ariemre, Rifat Akşit,: *Millî Korunma Mevzuatı, Şerh ve İzahı*, Yıldız Matbaası, Ankara 1955

Yaşa, Memduh: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, 1923-1978*, Akbank Kültür Yay., İstanbul 1980

EK 1

İthalatçı, toptancı ve perakendeciler için azami satış fiyatları tespit edilmiş ve karar 17 Nisan 1944 tarihinde resmi gazetede yayınlanmıştı. Bu kâr hadleriyle azamî satış fiyatı unsurları ve bunların tatbik şekilleri şöyle tespit edilmişti:

Kâr hadleri

1 _ İthal edilen ve memlekette istihsal veya imal olunan mallardan ithalâtçı, toptancı ve perakendeci kâr hadlerinin tespitine lüzum görülenler bu karara ilişik dört listede gösterilmiştir.

A — 1 numaralı listede ithal edilen malların ithalâtçı, toptancı ve perakendeci tarafından satılanlarının azamî kâr hadleri tespit edilmiştir. Bu malların memlekette istihsal veya imal edilenleri için de bu listede yazılı toptancı ve perakendeci azami kar edilmeyen ve memlekette imal veya istihsal olunan malların toptancı, perakendeci azamî kâr hadleri tespit edilmiştir. Bunların ithali halinde ithalâtçı azamî kâr hadleri Ticaret Vekilliğince ayrıca tespit olunur.

2 — Ticaret Vekilliğince 510 sayılı kararın 18 inci maddesine göre tevziye tâbi tutulan malların perakendeciye veya müstehlike ne kadar bir kârla intikal edeceği Ticaret Vekâletince mal nevilerine göre ayrıca tayin olunacaktır.

3 - İlgili makamlarca azami satış fiyatları tespit edilmemiş olan malları ithalâtçı, toptancı ve perakendeciler tarafından azamî satış fiyatları aşağıda esaslara göre tayin olunur;

İthalatçı, toptancı ve perakendeci azami kâr hadleriyle tatbik şekilleri şöyle idi:

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

A — ithalâtçı: İthal olunan mallar maliyet fiyatları aşağıda yazılı unsurlardan terekküb eder:⁶⁹

B — 2 numaralı listede ithalâtçı tarafından doğrudan doğruya perakendeciye satılması mutad olan malların azami kâr hadleri tespit edilmiştir. Bu mallar toptancılar tarafından satılamaz.

C - 8 numaralı listede ithalâtçı tarafından doğrudan doğruya müstehlake satılması mutad olan mallar için yalnız ithalâtçı azami kâr hadleri tespit edilmiştir. Bu mallar toptancılar ve perakendeciler tarafından satılamaz.

D — 4 numaralı listede hâlen İthal edilmeyen ve memlekette imal veya istihsal olunan malların toptancı, perakendeci azamî kâr hadleri tespit edilmiştir. Bunların ithali halinde ithalâtçı azami kâr hadleri Ticaret Vekillîğince ayrıca tespit olunur.

Azamî satış fiyatları

A — İthalâtçı: ithal olunan malların maliyet fiyatları aşağıda yazılı unsurlardan terekküb eder:

a) Menşe faturasındaki Cif mubayaa fiyatı

b) Akreditif muamelâtı için bankalara ödenen faiz ve masrafları,

c) Siparişe ait telgraf ücretleri, ç) Takas Limited şirketine veyahut

bunun yerine geçecek herhangi bir teşekküle verilen takas primi,

d) Adi ve harb sigorta ücretlerine gümrükte yapılacak uzman incelemesi neticesinde de tespit edilip sigortacı tarafından mal bedelinin ödenmeyen %5 frenşiz payı, zarurî sürveyans masrafları

e) Menşe şehadetname ve lisans resmi masrafları,

f) İlk gümrük kapısına kadar yapılan zarurî muntazam nakliye, 'tahmil ve tahliye masrafları, g) Zarurî gümrük antrepo masrafları, h) Depoya kadar dahilî nakil, liman, tahmil ve tahliye masrafları, i) Gümrükte Ödenen resim ve harçlar (cezalar hariç), uzman incelemesi ücretleri menşe fiyatlarına göre kabul edilen ithal fiyatları hadlerinden daha aşağı bir fiyat la veya mutedil masraflardan daha aşağı masraflarla yurda mal sokan tacirlere temin ettikleri tasarruf miktarlarına %1 den %5 kadar Ticaret Vekâletince munzam kâr haddi verilecektir. 5 — ithalâtçılar tarafından ithal edilen mallarını gümrük

⁶⁹ Cumhuriyet, 17.4.1944

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

antrepolarında daha yüksek gümrük resmine tâbi tutulması için yapıldığı tespit edildiği

g) Zarurî gümrük antrepo masrafları, h) Depoya kadar dahilî nakil, liman, tahmil ve tahliye masrafları,

i) Gümrükte Ödenen resim ve harçlar (cezalar hariç), ekspertiz ücretleri,

j) Gümrük komisyoncularına verilen normal komisyon ücretleri

k) İthal edilen mal için ithalâtçı birliklerine ödenen nisbî aidat.

Yukarıda a, b, c, d, e, f, g bendlerinde yazılı masrafların yekûnu üzerine azamî kâr hadleri tespitinde ithal için tayin edilen azamî ithalâtçı kârı ve g, h, i, j, k bendlerinde yazılı masrafların yekûnu üzerine de ithal için tayin edilen toptancı kârı tertibinde ithalâtçı, toptancı kârı tespit edilmeyen mallarda %10 ithalâtçı kârı ilâve olunur. Her ikisinin yekûnu o malın ithalâtçı, tarafından azamî satış fiyatını teşkil eder.

B — Toptancı: İthalâtçıdan imalâtçıdan, toptancıdan veya müstahsilden satın alınan malların maliyet fiyatları aşağıda yazılan şu unsurlardan tereküb eder: a.) Mubayaa bedeli. munzam kâr haddi verilecektir.

4 — Aynı memlekette ithalâtçı ve ihracatçı birlikleri umumi kâtibliklerince de kârı 15 olduğu kaydedilmekte ve bütün ithalât eşyalarının bu suretle muhtelif kâr hadleri gösterilmektedir Dördüncü listede her nevi peynir ve yoğurt mayalarının toptancı kârı 7,5, perakendeci 15, her nevi hayvani ve nebatî menşeli yemeklik yağların (tuzsuz tereyağ hariç ve zeytinyağlarından yüz de 1/2 fire ayrıca hesaplama) toptancı 5, perakendeci 10, tuzsuz tereyağında toptancı 7,5, perakendeci 15, sanayide müstamel hayvani ve nebatî yağlarda toptancı 5, sabunlar toptancı 10, perakendeci 20, et, süt, balık, sebze ve meyve konserveleri toptancı 7,5, perakendeci 15, yemeklik zeytin tanesi toptancı 7,5, perakendeci 15,2 kuru meyveler pekmez, bulama toptancı 7,5, perakendeci 15, mamul şekerler, helvalar, reçeller, marmelâtlar ve çikolatalar toptancı 7,5, perakendeci 15, kurutulmuş tuzlanmış etler, balıklar ve hayvanlar toptancı 10, perakendeci 20 olduğu gösterilmektedir.

5 — İthalâtçılar tarafından ithal edilen malların gümrük antrepolarında daha yüksek gümrük resmine tâbi tutulması için yapıldığı tespit edildiği takdirde gümrükte ödenen fazla resim ve masraflar maliyet unsurlarından alınmaz.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

6 — Yukarıda yazılı esaslar ve karara ilişik listelerdeki kâr hadleri ithalâtçılar için yarından, toptancılar ve perakendeciler için 1 Mayıs tarihinden itibaren muteberdir.

İthalâtçılar tarafından yarından itibaren gümrüklerden çekilecek malların gerek toptancı ve gerek perakendeciler tarafından satışı bu karara ilişik listelerde tespit edilen azami kâr hadleri dahilinde yapılacaktır.

Listelerde gümrük tarife numarası, mal cinsleri ve bunların ithalâtçı ve toptancı ve perakendeci azami kâr hadleri ayrı ayrı gösterilmiştir.

Toptancıdan veya müstahsilden satın alınan malların maliyet Hatları aşağıda yazılan şu unsurlardan tereküb eder:

- a) Mubayaa bedeli,
- b) Mubayaa yerindeki lüzumlu ambalaj masrafları,
- c) Mubayaa yerinden toptancı mağazasına veya deposuna kadar yapılan tahmil, nakliye ve tahliye; sigorta ardiye masrafları,
- d) Buzhanede muhafazası zarurî olan maddeler için normal masraflar,
- e) Müstahsilden veya borsalardan yapılan müteaddid borsa masrafları bu masrafların yekûnuna mubayaa edilen mal nev'ine göre azamî kâr hadleri tespitinde toptancı için tayin edilen azami kâr haddi ilâve olunarak o malın azami satış fiyatı bulunur.

C — Perakendeci: İthalâtçıdan, imalâtçıdan, toptancıdan veya müstahsilden satın alınan malların maliyet fiyatları toptancı için yukarıdaki (D bendindeki masraflar hariç olmak üzere) un surlardan tereküb eder. Bu masraflar yekûnuna göre mubayaa edilen mal bedeline göre azamî kâr hadleri tespitinde, perakendeci için tayin edilen kâr ilâve olunarak o malın azamî satış fiyatı bulunur.

Birinci listede 31, 32 gümrük tarife numarası saat, dikiş, yazı makineleriyle piyano ve emsali eşyayı yağlamağa mahsus yağlar, sanayide müstamel diğer hayvani yağların İthalâtçı kârı 30, toptancı 10, perakendeci 20, kemik, tırnak ve boynuzdan mamul eşyanın ithalâtçı kârı 25, toptancı kârı 7,5, perakendeci kârı 15 olduğu kaydedilmekte ve bütün İthalât eşyalarının bu suretle muhtelif kâr hadleri gösterilmektedir.

Dördüncü listede her nevi peynir ve yoğurt mayalarının toptancı kârı 7,5 "perakendeci 15, her nevi hayvani ve nebatî menşeli yemeklik yağların (tuzsuz tereyağ hariç ve zeytinyağlarında yüz de 1 1/2 fire ayrıca hesaplanır) toptancı 5, perakendeci 10, tuzsuz tereyağında i toptancı 7,5, perakendeci 15,

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sanayide müstamel hayvanî ve nebatî yağlarda toptancı 5, sabunlar toptancı 10 perakendeci 20, et, süt, balık, sebze ve meyva konserveleri toptancı 7,5, perakendeci 15. yemeklik zeytin tanesi toptan ardiye masrafları.

CUMHURİYET DÖNEMİNDEKİ BÜTÇELER (1923-1938)**Metin KOPAR*****Özet**

Bütçe uygulamalarında, bütçedeki gelir ve giderlerin sınırlı bir zaman dilimi için uygulanması, bütçedeki gelir ve giderlerin birbirine denk olması ve bütçenin uygulamaya girmeden önce parlamento tarafından onaylanması gibi belli başlı bütçe ilkelerine uygun modern bütçeler hazırlanmaya çalışılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti bütçelerinde muvazene artık milli hayatımızda bir anane olmuştur. Birçok büyük devletlerin bütçeleri açık verirken ve birçok devlet bütçeleri de istikraz ile kapanırken, Türkiye Cumhuriyeti daima masraflarını varidatına uydurmayı, yani ayağını yorganına göre uzatmayı bir mali umde olarak kabul etmiştir. Bu sağlam maliye siyasetinin neticesi, Türk parasının bugün dünyanın en sağlam paraları arasında bulunmasıdır.

The Budgets During Republican Era (1923-1938)**Abstract**

In budgetary practices, modern budgets were attempted to prepare according to outstanding budgetary principles such as practice of incomes and expenses for a limited time, equivalence of incomes and expenses, and approval of budget by parliament before implementation. Equivalence in the budgets of the Republic of Turkey has become a national convention. Even though the budgets of some great states had deficit and many states used loans to meet budget deficit, the Republic of Turkey espoused to equalize income and expense. That is, Turkey accepted "cut your coat according to your cloth" as a fiscal principle. The result of this strong fiscal policy is that Turkish Lira is among the most stable currencies of the world.

Giriş

Bütçe devletin genellikle bir mali yılı kapsayan belirli bir dönem içindeki gelir ve giderlerin tahminini yansıtan ve bu gelirlerin tahsiline, giderlerin ödenmesine izin veren bir kanun veya tasarruf olarak tanımlanır. Bir bütçede bazı temel nitelikleri bulunmalıdır. Her şeyden önce devlet gelir ve giderinin yönetiminde belli bir zaman sınırlaması söz konusudur. Genellikle bir mali yılı kapsayan bu süre, devlet gelir ve giderlerinin her yıl yeniden gözden geçirilmesine de imkân tanımaktadır. Önceden yapılan bir tahminin

---

* Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Adıyaman

yansıtması, bütçe rakamlarının gerçekleşen sonuçları değil, geleceği belirlemeye yöneldiğini ortaya çıkarmaktadır. Denkleştirme, yani kamu giderleri için yeterli finansman sağlanması da bütçeye ait diğer bir niteliktir. Bütçenin önemli bir başka niteliği ise, devlet gelir ve giderlerinin önceden tasdikidir. Böylece yasama organı yürütme organına bir yıllık bir süre için devlet gelirlerinin toplanmasına ve giderlerinin yapılmasına izin ve yetki vermiş olmaktadır.

Bu görünüşü içerisinde bütçeler, çok yönlü fonksiyonlara sahiptirler. Özellikle yürütme organının halktan vergiler toplama veya genel ekonomiden bazı kıymetleri kamu kesimine aktarma yetkisine sınırlamalar getirilmiştir. Aynı sınırlamalar kamu giderlerinin yapılması açısından da söz konusudur. Günümüzde artık yürütme organına ait yetki ve görevler, yasama organınca kendisine tanınan bütçe sınırları içerisinde mümkün olabilmektedir¹.

Türkiye’de Bütçenin Gelişimi

Türkiye, modern anlamda bütçe hazırlama ve tekniklerini uygulama bakımından geç kalmış ülkelerden biridir. Bütçe ile ilgili çalışmalar ancak XIX. Yüzyıl sonlarında mümkün olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu devlet adamları, devletin gelir ve giderlerini doğru olarak bilebilmek, padişahları israftan alıkoymak, hazine işlemlerine düzen ve istikrar getirebilmek için ıslahat tasarıları hazırlamışlardır. Bu dönemde, mali yöntem uygun olarak hazırlanmış bir bütçe mevcut olmamıştır. Osmanlıda bütçe uygulaması Tanzimat ile başlamış, ancak bunlar daha çok idari ve askeri alanda kalmıştır. Tanzimat Fermanıyla, herkesten mali gücüne göre vergi alınması, maaş sisteminin getirilmesi, arpaık ve aidat yöntemleri yerine, padişah hazinesi ve giderlerin, devlet hazinesine dönüştürülmesi gibi, mali yöntemlerle ilgili hükümler getirilmekle beraber bütçe hiç söz konusu edilmemiştir. 1856 Islahat Fermanıyla, yayınlanan Bütçe Nizamnamesi, bütçe konusunda önemli hükümler getirmiştir. Bu nizamnameyle, her yıl devletin tüm gelir ve giderleri hesaplanarak “muvazene defteri” adıyla hazırlanan defter, padişah iradesine sunulmaktadır. Bununla bütçe tekniği esasları getirilmiştir. Bütçeyi hazırlama ve onama yetkisi milleti temsil eden meclis yerine, tayinle ortaya çıkan meclise verilmiştir.

¹ Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Sürecinde Osmanlı*, İstanbul 2006, s.489

1856 yılında düzenlenen Islahatı Maliye Komisyonu, mali ve ekonomik durum hakkında toplamış olduğu verilere dayanarak 1863-64 yılında ilk bütçenin yapılmasını sağlamıştır. İlk Osmanlı bütçesinin hangi tarihte olduğu tartışmalı da olsa batılı anlamda yapılan ilk bütçenin 1863-64 yılı bütçesi olduğu kabul edilmektedir. Bu bütçe esasen devletin mali durumunu yabancı ülkelere tanıtmak amacıyla hazırlanmış ve borç alınmasını sağlayacak belge olmuştur. Padişah tarafından atanan kişilerce hazırlanan ve padişahın iradesini yansıtan bu belgelerden daha fazlası beklenemezdi. 1872’de yeni bir nizamname ile eskisinden farklı bir bütçe komisyonu oluşturulmuştur. Bütçe projesi Vekiller Heyetine verilmeden önce Tanzimat Meclisi yerine, yeni kurulan bir “Bütçe Komisyonu” tarafından incelenmektedir. Bu komisyonun hazırladığı rapordan anlaşıldığına göre, Komisyonunda, İstanbul’daki bankaların ve mali kurumların temsilcileri bulunmakta, yani devlet bütçesi etki sahibi yabancılar tarafından hazırlanmaktadır. Böylece bu dönemde hazırlanan bütçeler siyasi hukuk bakımından bütçe sayılmayacağı gibi, teknik bakımdan da bütçe niteliği taşımamaktaydılar. Türkiye’de bütçe hakkı ilk kez 1876 Anayasası ile kabul edilmiştir. 1876 Anayasasında Fransız Anayasasındakine benzer şekilde, vergilerin tüm yurttaşlardan ödeme güçlerine ve ancak bir kanuna dayandırılarak alınacağı ilkesi yer almıştır. Böylece vergileri onama hakkı ile bütçe hakkına ilişkin hükümler Anayasada belirtilmiştir. Nitekim bu Anayasada yer alan hükümlerde; vergilerin yıllık olması, gelir ve giderlerin bölümler olarak onanması, bütçenin yıllık olma ilkesi, kesin hesap kanununun esasları ve Sayıştay denetimi kabul edilmiştir².

Yukarıdan da anlaşılacağı gibi Mutlakiyet devrinde bugünkü mana ile bütçe yoktur. Meşrutiyet devrinde ise bütün bütçeler, büyük açıkla hazırlanabilmiş ve bütçe içinde tasarruf yapamayan o devrin maliyecileri, açık bütçelerin “fazileti tertipkarisi” olacağını ummuşlardı. Memleketin milli kaynaklarının kuvvetlendirilmesine gayret edilmediği için bütçe açıklarının hariçten, ağır şartlarla, bulunan paralarla kapatılmasına çalışılmış; açıklar açıkları, borçlar borçları takip etmiş; maliye ecnebi kapitalistlerin hâkimiyeti altına girmiş ve mali düzen de kalmamıştı. Bir memlekette büyük işler yapabilmek için sarf edilecek enerjileri o memleket maliyesinin takviye etmesi lazımdır. Çok çalışmak ve sarf etmek mecburiyetinde olan ve bozuk bir maliye miras alan Cumhuriyet, az zaman içinde bütçelerini, rejimin gayesine süratle ulaşmasını gerçekleştirmeye yarayan bir menba haline getirmiştir. Mutlakiyet devrinde bütçe olmadığından, bugünkü mana ile hazırlanmış hesabı kat’iler de görülmektedir. Meşrutiyet devrinde bütçeler

² Nihat Edizdoğan, *Kamu Bütçesi*, Bursa 2008, s. 31-32

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

meclisten geçmiş ise de hükümetin kendi kendine verdiği kararlarla bütçelere munzam ve fevkalâde ödenek ilâve olunmuş ve bütçelerin meclisten çıkan şekli ile son şekli arasında çok büyük farklar ortaya çıkmıştır. Bütün meşrutiyet devrinde tek bir bütçenin aldığı kat'î neticeden haberdar edilememiştir. Çünkü bu devirde tanzim edilen on bir bütçenin yalnız üçüne (1910, 1911, 1912) ait hesabı kat'î taallûk ettiği bütçelerden 4-6 yıl sonra, büyük gecikmelerle hazırlanabilmiş ve meclisin onayından geçmemiştir. Bu hesabı kat'îlerde, bir taraftan vilâyetlerin hemen yarısından ve diğer taraftan askeri teşkilattan hesap alınamaması mühim noksanlar görülmektedir.³

İkinci Meşrutiyet İdaresi, Anayasayı tekrar uygulama alanına koyarken onun başlıca gereği olarak bütçe projesini de hazırlamış, Millet meclisine sunmuş ve bütçe Meclis tarafından görüşülerek onaylanmıştır. İşte ülkemizde, modern ve gerçek anlamıyla hazırlanan, onaylanan ve uygulama alanına konulan, birlik ve genellik ilkelerine uygun, ilk çağdaş bütçe 1909 tarihine ait olan bütçedir. İkinci Meşrutiyet idaresi ile Türkiye bütçe fikrinin yeniden doğup uygulamaya konulması kabul olmuş ise de siyasi, iktisadi ve mali durumun bozukluğu yüzünden, bu dönemin bütçeleri daima açık vermiştir. Meşrutiyet dönemi bütçeleri ortalama üç milyon altın tutarında olup, her yıl ortalama beş milyon küsur liralık açıkla kapanıyordu. Bu açıkları kapatmak için yapılan dış borçlanmalar yüz elli milyon liraya ulaşmıştır. Her yıl ödemek zorunluluğunda kalınan faiz ve amortisman bedelleri on iki milyon lirayı aşırıyordu ki, bu miktar genel gelirlerin %50'sine kadar yükselmiştir⁴. Meşrutiyet dönemi bütçelerinin devamlı surette açık vermiş olmalarının nedenleri arasında kısa fasılalarla birbirini izleyen İtalyan ve Balkan savaşları ile Birinci dünya savaşı felaketlerinin meydana getirdiği büyük ve yakıcı masrafları göz önünde bulundurmamak gerekir. Olağanüstü giderler, ancak olağan üstü gelirlerle karşılanabilirdi. Hal böyle iken, harplerden yenik çıkmış ve fakir düşmüş milletten olağan üstü vergiler almak mümkün olmadığından, bütçe açıklarını borçlanmalarla kapatmak zorunluluğu doğmuştur. Bu nedenle Tanzimat döneminde başlayan Birinci Meşrutiyet ve İstibdat dönemlerinde devam eden dış borçlanmalara bu dönemde de başvurmak zorunda kalınmıştır. 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914 ve daha sonraki yıllarda yapılan sözleşmelerle Osmanlı Bankasından ve yabancı ülkelere borç para tedarik edilmiştir. Birinci Dünya Harbi yenilgisinden sonra dış ülkelere para sağlanması

³ BCA, 490.01/1449.1.6, s. 8

⁴ Nihad S.Sayar, *Kamu Maliyesi, Devlet Gider ve Gelirleri Prensipleri I*, İstanbul 1975, s. 307

imkânı görülmediğinden, dönemin sonunda, 1918 iç istikrarına başvurulmuştur. Bütün güçlülere karşı İkinci Meşrutiyet döneminde vergi ve bütçe haklarının millet temsilcilerine geçmesi Anayasa ile güvence altına alınmış ve bütçelerin uygulanması Muhasebe-i Umumiye Kanunu hükümlerine göre yapılmış, devlet gider ve gelirleri kanuni esaslara uygun bir bütçe düzeni içinde yürütülmüştür⁵.

1923-1929 Dönemi Bütçeleri

Cumhuriyet'in ilk bütçelerinde bütçe ilkelerine azami ölçüde uyulmaya çalışıldığı ve bütçenin mali disiplini sağlamada etkin bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir. İstiklâl Savaşı yıllarına ait bütçeler mali yılsonunda kabul edilip yürürlüğe girmişlerdir. Başka bir deyişle, bu yıllarda yapılan harcamalar yılsonunda avans kanunlarındaki ödeneklerden mahsup edilmiştir⁶. Bütçeleri bütçe yapan temel nitelikler Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ilk bütçelerinde görülmektedir. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasından itibaren Maliye Vekâleti'nce 1920 yılı bütçesinin hazırlanması çalışmaları başlamış, ancak 20 Eylül 1920'de Meclise sunulması mümkün olabilmıştır. Bu durumda hizmetin yürütülmesi için önce 11 Eylül 1920'de (20) numaralı "Altı Aylık Muvakkat Bütçe Kanunu" çıkarılmış, bunu 30 Ekim 1920 tarih ve (45) numaralı ve 29 Aralık 1920 tarih ve (81) numaralı ikişer aylık geçici bütçe ve avans kanunlarının çıkarılması izlemiştir. 11 Eylül 1920, 30 Ekim 1920 ve 29 Aralık 1920 tarihlerinde çıkarılan geçici bütçe ve avans kanunlarının muhtevaları birbirinin aynı olmakla beraber sadece Maliye Vekâleti'ne harcaması üzere tahsis edilen miktâflar farklıdır. Mesela 11 Eylül 1920 tarihli ve (20) numaralı Altı Aylık Geçici Bütçe Kanunu'nun ilk maddesi şu şekilde düzenlenmiştir:

Madde 1. Bin üç yüz otuz altı senesi mayıs iptidasından Teşrinievvel (Ekim) nihayetine kadar hidemât-ı umûmiyenin ifasına mahsus olmak ve sene-i mezkûre muvazene-i umumiyesinden mahsup edilmek üzere merbut cetveldeki nispetler dairesinde 30.000.000 liranın avans olarak sarfına Maliye Vekâleti'ne mezuniyet verilmiştir. Gelirlerin toplanmasına ilişkin olarak düzenlenen ikinci madde ise şu şekildedir:

Madde 2. İşbu altı ay zarfında Varidat-ı Umumiye-i Devlet kavanin ve nizamât-ı mahsusasına tevfiakan ahz ve cibayet olunur. (45) numaralı muvakkat bütçe ve (81) numaralı avans kanunlarında var olan farklılık

⁵ Nihad S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, İstanbul, 1978, s. 287

⁶ İsmail, Türk, *Atatürk ve Türk Mali Sistemi: Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, İstanbul 1982, s. 11

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sadece Maliye Vekâleti'ne sarf etmek üzere tahsis olunan miktardadır ki: (45) numaralı muvakkat bütçe kanununda bu miktar 11.923.400 lira, (81) numaralı avans kanununda 10.300.000 liradır⁷.

1920 malî yılı bütçesinin malî yılın son gününde kanunlaşabilmesi nedeniyle 1921 malî yılına ait bütçede hazırlanmadığından, 1921 malî yılının Mart ve Nisan ayları için avans kanunu çıkartılmıştır. Bu nedenle de 1921 malî yılı giderleri hep avans ve daha sonra çıkartılan ek ödenek kanunları ile yürütülürken bir yandan da bütçe görüşmeleri devam ediyordu. Bu görüşmelerin mecliste çok şiddetli tartışmalara yol açtığını görüyoruz. Bu konuda Mahmut Goloğlu şunları ifade etmektedir. “Aynı yıl Bütçe Komisyonu üyelerinin toptan istifa ettikleri konusu ortaya çıktı. Mali durum çok bozuktur. Hükümet, 58 milyonluk gelire karşı, 108 milyonluk bir gider bütçesi getirmişti. Bütçe Komisyonu, böyle bir bütçeyi memleket için zararlı buluyor ve kabul etmiyordu. Komisyona etkili olmak istenmişse de başarılamamıştı. Bulunan tek çare, Bütçe komisyon üyelerini çoğaltarak asil üyeleri azınlıkta bırakmak ve bütçeyi çıkarmaktı. Bunun üzerine, işlerin daha çabuk ve kolay yapılması gibi bir gerekçe ile öteki komisyonların her birinden ikişer üyenin Bütçe komisyonuna verilmesi teklif edildi. Bu teklifi kendilerine güvensizlik sayan Bütçe komisyonu üyeleri hep birden istifa ettiler. Bakanlar Kurulu Başkanı Fevzi Paşa'nın ve birçok mebusun ricaları üzerine, Bütçe Komisyonu üyelerinin istifaları kabul edilmeyip göreve devamı kararlaştırılmışsa da Komisyon, başka komisyonlardan üye gönderilmesini kabul etmemekle direndi. Bu yüzden tartışma ve görüşmeler tekrar başladı. Burdur Mebusu Veli Bey esas meselenin “memleketin mali durumunun çıkmaz bir yola sürüklenmesi” olduğunu söyleyince de Bakanlar Kurulu Başkanı Fevzi Paşa, hükümetin istifa ettiğini açıkladı. İki gün sonra da yine Fevzi Paşa'nın başkanlığında, fakat hayli değişik yeni bir hükümet kuruldu⁸. 26 Şubat 1922 günü kabul edilen 1921 yılı Bütçe Kanunu, gelir ve gider tahminlerini gösteren cetvelleri ve dairelerin ödeneklerini gösteren bütçeleri olmaksızın yalnızca 13 maddeden ibaret bir metin şeklindedir⁹. 1921 yılı bütçesi daha çok askeri harcamalara yönelik bir bütçedir. Milli Savunma Bakanlığının bütçesi %90 civarında artarken diğer dairelerin bütçe toplamı da %30 civarında azalmıştır.

1920-1921 yılına ait bütçeler malî yılın sonunda kabul edilip yürürlüğe girmişlerdir. Başka bir deyimle bu yılların bütçeleri avans kanunları yoluyla uygulanmış malî yıl içinde yapılan harcamalar yılsonunda avans

⁷ TBMM Kavanin Mecmuası, D. 1, S. 49, s. 85

⁸ Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, Ankara, 1971, s. 163-165

⁹ Cihan Duru, Kemal Turan, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Ankara 1982, s. 306-307

kanunlarındaki ödeneklerden mahsup edilmiştir. 1921 bütçesinde bütçenin gelir ve gider tahmini bile yoktu. Bu hususların bu yıla ait kesin hesap kanunu tasarısında yer alması uygun görülmüştü. Mustafa Kemal 1 Mart 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisinin 2. toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada, Kurtuluş Savaşı sırasında halkın gösterdiği özveriyi ve maliye politikası anlayışını şöyle anlatıyordu. “Mücadelenin ehemmiyetini idrak eden milletimiz sâyi mütemadisiyle büyük bir cehdi malî göstermiş, memleketin bütün ihtiyacı millisini tatmin edici kavi ümitler bahş eylemiştir. Umuru maliyede memleketimizce pek mühim bir meselenin halline, az çok mütevazın bir bütçe tanzimine, muvaffakiyet hâsıl olmuştur. Memleketimizde umuru iktisadiyenin mahiyet ve ehemmiyeti belki de tanınmamış olduğu halde meclis-i âliniz memleketin menabii varidatımıza tamamen vaziyet etmek tedbirlerine derhal tevessül ettiler. İstanbul’daki vaz’ı mütehakkimlerinden istifade ederek maadin taharrisi için muktazi ruhsatnamelerin itasını menettirdiler. Biz memleketin bütün menabii servetine sahip olarak ihracat ve ithalât arasında temenni isali için yollarına ıslahına vesait-i mümkünenin ihzarına tevessül ettik. Maarif, sıhhati umumiye ye, nüfus ve ümran cihetiyle pek gözü görünür netayıç henüz istimal edilemedi. Ancak bu hususta bâriz semerât-ı fiiliye iktitâfi için zemin ve zaman ve vesait pek çok paraya da ihtiyaç olduğu tasdik olunmalıdır. Mamafih memleket ve milletin azamî ihtiyacı temin edilmek çareleri tetkik ve tetebbu edilmekte âti-i karipte şayanı memnuniyet bir netice vücuda getirebilecek zeminin ihzariyle iştigal olunmaktadır”¹⁰.

Mustafa Kemal ülke gelirlerine sahip çıkılmasının en önemli yolunun yeni yasalar çıkarmak ve denk bütçe yapmakta geçtiğini ifade etmektedir. Mecliste görüşülen bu ilk bütçe 25 maddeden oluşmaktadır¹¹. Bu bütçe ile genel bütçe kapsamındaki kuruluşlara 1920 yılı gideri için 63.018.358 lira ödenek verilmiştir. Bu giderlere karşılık olan gelirler ise 51.388.626 lira olarak belirlenmiştir. Aradaki açığı kapatmak amacıyla borçlanma yapmaya, Osmanlı Bankasından geçici avans alınmasına, Hazineye ait taşınmaz malların satılmasına ve madeni bozuk para basılmasına Maliye Bakanlığı yetkili kılınmıştır. Yine bu bütçe kanunu ile Osmanlı yönetiminden kalan tüm dış borç taksitlerinin ödenmesi ile Duyun-ı Umumiye ve öteki malî kuruluşların görevlendirdiği tüm dış borç ödemeleri ertelenmiştir. İlk bütçedeki en önemli unsurlardan biri devletin gelir ve giderlerinin tek elden yönetilmesi olmuştur. 1920 yılı bütçesi ayrıntılı gelir ve gider cetvelleriyle, daha önce çıkarılmış olan geçici bütçe niteliğinde avans kanunlarından daha

¹⁰ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Ankara 1999, s. 161

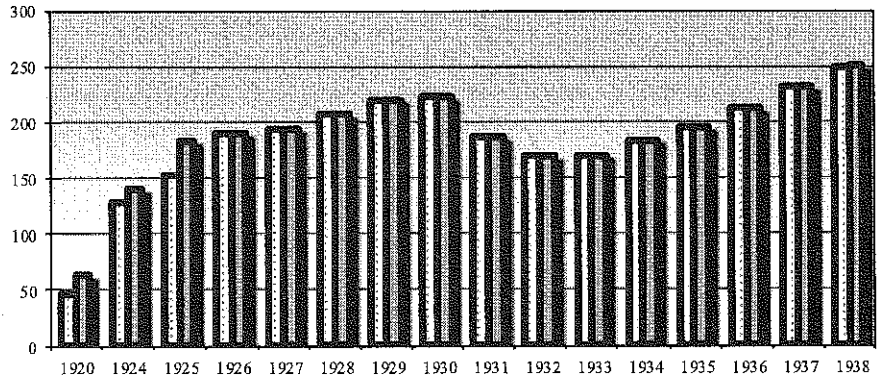
¹¹TBMM Kavanin Mecmuası, D. 1, s. 109-111

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ileri bir bütçecilik anlayışının örneğidir. Olağan üstü koşulların devamı dolayısıyla 1922 yılı bütçesi de hazırlanıp uygulamaya sokmak mümkün olmadı. Bu yıllara ait devlet harcamaları avans kanunları ile verilen ödenekler ile yürütüldü. 1922 yılı mali yılının başlamasına bir gün kala yürürlüğe giren avans kanunu ile Maliye Bakanlığı, 1922 yılı bütçe harcamaları ile gelir tahsili yapabilecektir. Verilen harcama yetkisi miktarı yeterli olamayınca sekiz adet daha avans kanunu çıkarıldı.

Cumhuriyet bütçelerinin hazırlanmasında: (hakiki, samimi, bütçe muvazenesi prensibi) hâkimdir. Bu prensibe göre hazırlanan bütçelerimiz: doğru hesap, zaruri ihtiyaç, ileriye göz önünde bulundurarak yapılan esaslı tetkiklerin mahsulüdür ve denktir. “Denk Bütçe” prensibine bağlılık, memleket ihtiyaçlarını memleket menbaları ve menbaların verimini artırarak karşılamayı temin eylemiştir. Cumhuriyet devri bütçeleri, bütçe çerçevesi içinde memleketin bütün ihtiyaçlarının zaman sırası ile tatmini kabil olduğunu ispat eden birer vesika olmuşlardır¹².

Grafik1¹³

Bütçede denklik Prensibi Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ülkemizde benimsenmiştir. Atatürk TBMM'nin açılış konuşmasını yaparken denk bütçenin işaretini şu sözlerle vermişti. “Mali sistemimiz düzgün, doğru ve güvenilir bir uygulamayı başarmayı hedef almıştır, borçlarımızı, yeni borç almaksızın ödeyeceğiz”¹⁴ demiştir. Cumhuriyet'in ilk bütçesi 1924

¹²BCA, 490. 01. / 1449.1.6, s. 7

¹³Bütçe Gelir-Giderleri (TL. olarak), bkz., Ekrem Pakdemirli, *Ekonomimizin Sayısal Görünümü 1923'ten Günümüze*, İstanbul, 1995, s. 161

¹⁴ Mahfî Eğilmez, Ercan Kumcu, *Ekonomi Politikası*, İstanbul, 2004, s. 168

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

bütçesidir¹⁵. Bu bütçede, varidat 129, 214.610 milyon, masarif 140,433.369 milyon lira; Cumhuriyetin ikinci 1925 bütçesinde, varidat 153.046.854 milyon masarif 183.932.767 milyon lira olarak tahmin edilmiş; her iki yıl bütçesi de açıkla hazırlanabilmiştir. 1924 bütçesi 11,218.759 milyon, 1925 bütçesi 30.885.913 milyon lira açık idi. Cumhuriyetin ilk yıllarına ait olan ve hemen harbe müteakip memleket içinden hazırlanan bu bütçelerden birincisindeki açık, ciddi tasarruflarla ölenmiş ve ikincisinde sırf aşarın kaldırılmasından doğan açık da, sonraki yılların varidat fazlası ile kapatılmıştır. Bunlar için ne memleket içinden ne de dışından borçlanmaya teşebbüs edilmemiştir.

Bu tarihten sonraki tüm bütçe uygulamalarında, bütçedeki gelir ve giderlerin sınırlı bir zaman dilimi için uygulanması, bütçedeki gelir ve giderlerin birbirine denk olması¹⁶ ve bütçenin uygulamaya girmeden önce parlamento tarafından onaylanması gibi belli başlı bütçe ilkelerine uygun modern bütçeler hazırlanmaya çalışılmıştır. Mustafa Kemal bu durumu şöyle açıklamaktadır. “Bugünkü uğraşmamızın amacı tam bağımsızlıktır. Tam bağımsızlık ise ancak mali bağımsızlıkla sağlanabilir. Bir devletin maliyesi bağımsızlığını yitirince o devletin bütün bölümlerinde bağımsızlık felce uğrar. Çünkü devletin her kolu ancak mali güçle yaşar. Mali bağımsızlığın korunabilmesi için ilk koşul, bütçenin ekonomik yapıyla uyumlu, orantılı ve denk olmasıdır. Devlet kuruluşunu yaşatmak için dışarıya başvurmaksızın eldeki gelir kaynaklarıyla ülkeyi yönetmenin yolunu bulmak gerekmektedir ve bu sağlanabilir. En yüksek düzeyde tutumluluk ulusal ilke olacaktır”¹⁷.

¹⁵“Mali ve ekonomik düzenlemenin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması konusu üzerinde özellik ve önemle durmaktayız. Memleketimizin ekonomik durumu; düzen, güven doğruluk üzerine kurulmuştur. Gerçek bir bütçe yaparak vergilerin düzeltilmesi ve her türlü boşuna harcamaya daima ve dikkatle karşı koyma kararındayız.” M. Kemal Atatürk’ün B.M. Meclisi ikinci dönem birinci toplanma yılını açış konuşması, bkz., Afet İnan, *Devletçilik İlkeleri ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Ankara 1972, s. 97

¹⁶ Cumhuriyet yönetiminin Maliye Bakanları hep den bütçe ilkesini vurgularlar. İlk Bakanlardan Hasan Bey (Saka) 1926 Mayıs’ında şunları söylemektedir. “Bütçe açıklarının birçok seneler daima istikrazatı hariciye (dış borçlanma) ile kapatılmasının âdeta müteamil bir usul (gelenek) haline getirilmesini, şimdiki vaziyeti maliye (mali durum) üzerinde icrayı taziyik eden (baskı yapan) esbabın mühimlerinden biri olarak zikredebilirim. Fakat bu kapıyı bendeniz değil, hükümeti milliyeye (ulusal yönetim) teşekkül ettikten beri kapamış bulunuyoruz. Bütçe açıklarımızı örtmek için hariçten istikraz edip (dışarıdan borçlanıp) varidatımızın (gelirlerimizin) bir kısmını ortaya tahsis etmek ve gelecek sene evvelki seneden daha elim (azaplı) bir vaziefeye girmek gibi sakim hastalıklı bir siyaseti maliye (mali politika) hükümeti milliyeye devrinden, yani, 1336(1920) tarihinden beri takip edilmemiş bir yoldur ve bu kapı ilelebet Meclisi Âlice kapanmıştır.” bkz., Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932) I*, Ankara, 1988, s.XXXVI.

¹⁷ Cihan Duru, K. Turan, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Ankara 1982, s. 410

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1924 Anayasası ile bütçenin görüşülmesi ve onayı TBMM'ne verilmiştir. 1924 Anayasasında yer alan bazı hükümlere göre;

“Vergi, devletin genel giderleri için halkın pay vermesi demektir. (Madde 84),

“Vergiler ancak kanunla saltır ve alınır.” (Madde 85),

“Devlet malları bütçe dışı harcanamaz” (Madde 96),

“Bütçe kanununun geçerliliği bir yıldır.”(Madde 97),

Kesin hesap kanunu, ilişkin olduğu yıl bütçenin hesap dönemi içinde elde edilen gelirle gene o yılki ödemelerin gerçekleşmiş tutarını gösterir kanunudur.” (Madde 99)

“Her yılın kesin hesap kanunu tasarısı o yılın sonundan başlayarak en geç ikinci yıl kasım ayı başına kadar Büyük Millet Meclisine sunulur” (Madde 99). Ayrıca 1924 anayasasıyla Büyük Millet Meclisine bağlı ve devletin gelirini ve giderlerini özel kanuna göre denetlemekle görevli bir “Sayıştay” kurulmasına karar verilmiştir. Diğer kanunlar gibi bütçe kanunu da devlet başkanı tarafından imzalanarak yayınlanacak ancak devlet başkanının bu kanunu veto hakkı olmayacaktır.¹⁸ Kamu bütçelerini disiplin altına almak ve ülkemizde modern bütçe uygulamalarını yaygınlaştırmak açısından kaydedilen önemli bir gelişme 1927’de Muhasebe-i Umumiye Kanunu’nun günün ihtiyaçlarına uygun bir biçimde yeniden düzenlenmesidir. Klasik bütçeleme ilkeleri arasında yer alan önceden izin alma, yıllık olma, genellik, adem-i tahsis vb. gibi ilkeleri içeren bu kanun son yıllara kadar yürürlükte kalmıştır¹⁹. Bu kanunla, kamu gelirlerinin toplanması, kamu giderlerinin yapılması ve kamu mallarının yönetiminin esasları ile bütçe ve kesin hesap kanunlarının şekilleri ve hazırlanmasında uygulanacak usuller belirtilmiştir.

1926 yılından Cumhuriyetin 15. yılı olan 1938’e kadar tanzim edilen bütün bütçelere “Denk bütçe” prensibi tamamen hâkim olmuştur. Bütçe ödenekleri ve kesin hesapların sonuçları, gerçekçi bütçelerin hazırlandığını; bütçe uygulamalarında “samimilik” ilkesine uyulduğunu; kambiyo kısıtlamalarının oldukça düşük bir düzeyde olduğu, para basma yetkisinin yabancılarda olduğu ve para politikasını belirleyecek bir merkez bankasının bile olmadığı koşullarda denk bütçe politikasının iç istikrarın sağlanmasında

¹⁸ Nazan Susam, *Türkiye’de Uygulanan Maliye Politikaları (1923-2008)*, İstanbul 2009, s. 96

¹⁹ İstiklâl Yasar Vural, “Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye”, Dumlupınar Üniversitesi *Sosyal Bilimler Dergisi XX*, Kütahya 2008, s. 82

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

hemen hemen tek ve etkili bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir²⁰. 1924'den başlayarak 1930 yılına kadar (1930) dâhil bütçe rakamları, devamlı olarak inkişaf (140,4 milyon masarife mukabil 222,6 milyon) etmiştir. Amerika da başlayarak bütün dünyaya yayılan büyük buhranın tesirleri, 1930'dan itibaren memleketimizde de duyulmuş ve bu yıldan sonra 1932'ye kadar (1932 dâhil) bütçelerde mühim tasarruflar yapılmıştır. 1933'den sonra buhranın tesirleri azalmış ve bütçelerimiz tekrar inkişaf etmeğe başlamıştır. 1936 bütçesi, 1930 bütçesine (222 milyona karşı 212 milyonla) yaklaşmış ve 1937 bütçesi (222 karşı 231 milyonla) 1930 bütçesini 9 milyon lira geçmiştir²¹.

1926-1929 arasında hükümet, bütçe gelirlerini, bütçedeki cari harcamalar, gelir aktarmaları ve devlet borçları ödemeleri toplamından daha fazla artırılabilirdiği için, bütçede gerçekleşen cari hesap fazlasının toplam kaynaklara oranı 1926'da %15'den 1928'de % 24'e yükseldi; 1929'da %21 oldu. Bu yatırımların toplam harcamalar içindeki payının 1926'da % 11'den 1939'da % 19'a çıkmasına olanak sağladı. Cari harcamalar ve gelir aktarımları içinde, devlet memurlarına, emeklilerine ve eski memurların dul ve yetimlerine yapılan maaş ödemeleri büyük bir yer tutmaktaydı. Buhran yıllarındaki mali kriz, bütçede gerçekleşen cari hesap fazlasının toplam kaynaklara oranını, 1930'da %11'e ve 1931'de %5'e indirdi. 1932'de %15'e yükselen cari hesap fazlası oranı korunamadı ve 1938'de %4'e düştü. 1930'lardaki cari hesap fazlaları, merkezi bütçede yer alan devlet yatırımları ve aralarında yeni kurulan iktisadi devlet girişimleri olmak üzere çeşitli kamu kuruluşlarına yapılan aktarmalar kullanılmıştır. Yatırım harcamaları ve bütçeden diğer devlet kuruluşlarına yapılan aktarmaların toplamı, 1926-1929 arasında harcamaların %17'sini, 1930-1932 ve 1935-1939 aralıklarında %19'unu oluşturdu. 1930'larda toplam bütçe harcamalarının giderek daha büyük bir bölümü devlet kesiminde gerçekleştirilen sermaye birikimi için kullanılırken, bu birikimin finansmanında borçlanmaların önemi de artmaya başladı²².

1930-1938 Dönemi Bütçeleri

1930'lu yıllarda, Hükümetin maliye politikası konusunda bir değişiklik olmamış ve bütçenin denkliliğine büyük önem verilmiştir. Bu yıllarda devletin

²⁰ İstiklâl Yasar Vural, "1923-1929 Dönemi Maliye Politikaları", Afyon Kocatepe Üniversitesi, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1/2, Afyon 1999, s. 133-146

²¹ 1937 malî yılında ayrıca 36.086.000 lira fevkalâde tahsisatta alınmıştır. Bu da nazara alındığı takdirde 1937 tahsisatının 1930 tahsisatına nazaran hakiki fazlası 45 milyona yükselmektedir.

²² Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Ankara 1986, s. 445

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kaynak ihtiyacı çok yükselmiş ve harcamaları artmış olmasına karşılık, 1931 dışında, bütçe dengesi sağlanabilmiştir²³. 1934'te yürürlüğe konulan BBYSP'nin uygulanması için gerekli yatırımların %70'den fazlası bütçe gelirleri ile finanse edilmiştir. Devletin plan dışındaki yatırım harcamaları da artmıştır. 1930'lu yıllarda sanayileşme, savunma programları dolayısıyla kamu harcamalarının sürekli artmasına rağmen, devlet bunları para basarak finanse etmek yoluna gitmemiş, vergileri ve tekel gelirlerini artırarak karşılamaya ve bütçe denkliliğini sağlamaya özen göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası kaynaklarına kısa vadeli avanslar dışında başvurulmamıştır²⁴. 1930'lu yılların ekonomik politikalarında dönemin "Kadro Hareketi" belirleyici bir rol oynadı. 1932-1934 yılları arasında yayınlanan Kadro Dergisi etrafında toplanan bir dizi düşünür, sadece İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat ve dayanışma anlayışını almakla kalmadılar; planlama gibi çok yeni bir anlayış getirdiler ve devletçiliğin savunmasını yaptılar. Dünyadaki koşullar kadar Türkiye'nin yerel koşullarının da "Milli İktisat" çevresinde yeni bir anlayış ve dönüşümünü gerektiriyor olması, Kadro Hareketi'nin savunduğu politikalarla örtüştü²⁵. Hükümet son yıllarda bir tasarruf siyaseti takip etmiştir. Varidatın tenakusu dolayısıyla Hükümet her sene bütçede tedricen %20'ye kadar tenzilat yapmaya mecbur kalmıştır. Yeni varidat temini için Hükümet elinden geleni yapmıştır. Bir taraftan memurun maaşatı tenzil ve diğer taraftan vergiler yalnız İngiltere ile

²³ Gazet dö Lozan'ın 12.3.1932 tarihli nüshasında Moris Müre imzası altında intişar eden Türkiye ve Avrupa başlıklı makalede Saraçoğlu Şükrü Bey Türk hükümetinin para ihtiyacını temin etmek için Amerika'ya bir seyahatte bulunmuştur. Ancak Amerika Birleşik Devletleri Türklerin daha önce Almanya ile olan ilişkilerinden dolayı Türkiye'nin bu isteğine olumlu bakmamış ve Türkiye'ye karşı ihtiyatlı olmuşlardır. Yapılan görüşmeler neticesinde Tütün İnhisar imtiyazı mukabilinde bir istikraz elde edebilmiştir. Türk heyeti Amerika Birleşik Devletlerinden Türkiye'ye 350 milyon avans verilmesini talep etmiş ancak bu istek Amerika tarafından olumlu karşılanmamıştır. Bunun üzerine Saraçoğlu yönünü Avrupa'ya çevirmiştir. Avrupa'nın büyük devletleri de bu konuda istenilene olumlu cevap vermemiş, bu konuda Fransa meclisinde Türkiye'ye yapılacak ikraz Fransız meclisinde tartışmalara yol açmıştır. Bazı mebuslar bu durumu şiddetle protesto etmişlerdir. Bu dönemde Çekoslovakya'ya yapılacak yardım Fransız parlamentosunda kolayca kabul edilmişti. Bu durumu muhalif milletvekilleri şöyle açıklıyorlardı. Çekoslovakya Türkiye değildir. Çekoslovakya Fransız siyasetine en sadık merkezî Avrupa memleketidir. Fransa Çekoslovakya ya ikrazatta bulunmakla Merkezi Avrupa'daki kendi Tuna ittifakı politikasına nakden muavenet ediyor. Fransa yapılacak yardımın bir süre sonra kendisine karşı kullanılmayacağı konusunda tereddütleri bulunmaktadır. Mustafa Kemal'in Sovyet yanlısı bir siyaset izleyeceği ve bu anlamda Tevfik Rüştü Bey'in Rusya'yı ziyarette bulunduğunu belirtmektedir. Bütün bu gelişmeler İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye gerekli bir istikraz siyasetini kolaylaştıracak şeyler değildir. bkz., *BCA*, 030.10 / 220.482.16, s.3.

²⁴ Hüseyin Şahin, *a.g.e.*, s. 75

²⁵ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul 2003, s. 60

mukayese edilecek dereceye kadar tezyit edilmiştir. Gümrük rüsumu iki, üç nihayet dört misline kadar çıkarılmıştır. İhracatı telafi için ithalat takyit edilmiş fakat mali vaziyet salah kesbedeceği yerde daha ziyade kötüleşmiştir. Bu gün memleketi en mühim mevki işgal eden mesele bu buhranın ne suretle atlatılacağı meselesidir²⁶.

Cumhuriyetin 15'inci bütçesi olan 1938 bütçesi 250 milyonla bağlandığına göre, bu bütçe Cumhuriyet bütçesinin en yüksek bir bütçesi olmuştur. 1938 bütçesinin 1924 bütçesine göre artma nispeti %78,75, 1930 bütçesine göre %12,19 ve 1937 bütçesine göre %8,19'dur. Bu nispetler, eskiden umumî bütçeye dâhil olup 1938 bütçesine dâhil olmayan ve mülhak bütçelerle idare edilmekte olan servislerin de 1938 bütçe rakamlarına ilâvesi sureti ile hesaplanmıştır. Ancak 1938 bütçesindeki 250 milyon liralık tahsisattan maada bu yıl içinde milli müdafaa ile müsmir işler için 57.918.000 liralık fevkalâde tahsisat alındığını ve ayrıca sanayi, maden ve su işleri için de devlet garantisi ile ve milli müesseselerimizce temin edilecek 36.448,234 liralık bir kredinin millî ekonominin inkişafına tahsis edildiğini de tebarüz ettirmek lâzımdır. Bu iki rakam yukarıdaki tezayüt nispetinin hesabına dâhil değildir. Bütçelerimizde, bilhassa son yıllar içinde görülen, devamlı artışlar, yeni ihtiyaçların yeni vergilerle karşılanmasından mütevellit değildir; bunlar, sırf, mevcut varidat menbalarımızdaki verimin mahsulüdür. Son yıllarda devlet varidatından elde edilmekte olan hâsılat, memleketin, ekonomî sahasında, yıllar geçtikçe artmakta olan ilerleyişini aynı hızla takip ederek çoğalmakta ve bütçeler hazırlanırken hükümet yeni ihtiyaçlarını önlemek için, yeni bir varidat menbaı aramak, yeni bir vergi ihdas etmek şöyle dursun vatandaşların vergi yükünü hafifletmek için tedbirler almağa imkân bulmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti bütçelerinde muvazene artık milli hayatımızda bir anane olmuştur. Birçok büyük devletlerin bütçeleri açık verirken ve birçok devlet bütçeleri de istikraz ile kapanırken, Türkiye Cumhuriyeti daima masraflarını varidatına uydurmayı, yani ayağını yorganına göre uzatmayı bir mali umde olarak kabul etmiştir. Bu sağlam maliye siyasetinin neticesi, Türk parasının bugün dünyanın en sağlam paraları arasında bulunmasıdır. Frank 1926 senesinde kıymetinin beşte birine indi. İngiliz lirası 1931 senesinde kıymetinin yüzde kırkını kaybetti. Geçen sene dolar da aynı nispette sukut etti. Hâlbuki Türk parası on seneden beri hiçbir paranın göstermediği istikrarı arz etmektedir. Tasarruf günü münasebetiyle Başvekil İsmet Paşanın

²⁶ New-york Times gazetesi Türkiye'nin vaziyeti hazıra-i maliye ve iktisadiyesine dair İstanbul'dan aldığı beyanı ile ve J.W. Kernick imzası ile şehri carinin on biri tarihli nüshasında uzun bir mektup neşr eylemiştir. bkz., bkz., *BCA*, 030.10 / 83.550.25, s.3.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

söylediği gibi, “ Ne mutlu cebinde Türk parası olana”²⁷. Yine İsmet İnönü 1935 yılı sonlarında sağlam para politikasını şu sözlerle ifade etmiştir. “Bir memleketin parası sağlam bir bütçeye istinat ederse ve o memlekette sarf olunacak hiç olmazsa yüzde 50’ye yakın miktarda bütçeye yeni gelir temin edebilecek şeylere sarf olunursa, o memleketin parası en sağlam bir para olur. Milli bir para için tehlike sayılacak bir tek mevzu harici ticaret mevzuudur ki, o da bugünkü usuller içinde devletin doğrudan doğruya kudretli ve tecrübeli elindedir. Geçen tecrübeler göstermiştir ki, bu memlekette saklanacak ve kıymetine güvenilecek para yalnız Türk parasıdır”²⁸.

Elde edilen 1924-1934 yılları arasındaki 11 yılın kesin hesap sonuçları, denk bütçe politikasının gerçekten uygulandığını göstermektedir. Bu 11 yılın 8 yılında kesin hesap sonuçları fazla ile 1 yılda (1933) denk olarak kapanmış, yalnız iki yılda (1925 ve 1931’de) açık vermiştir. 1925 yılındaki 31 milyon TL. bütçe gelirinin %20’sinden fazlasını sağlayan “Aşar Vergisi”nin kaldırılması ve mali yıl içinde alınan ek vergi önlemlerinin aynı yıl içinde sonuç vermemiş olmasıyla ilgilidir. Alınacak önlemler ile bir yıl sonra (1926’da) kesin hesabın 8 milyon TL. fazla vermesi sağlanabilmektedir.²⁹ Açık veren ikinci yıl (1931) 1929’da başlayan Dünya Ekonomik Buhranının en güçlü etkilerini gösterdiği ve uluslar arası pazarların alt üst olduğu bir yıldır. Yine de bu dönemin bütçesinde, bütçe kesin hesap fazlasının tutarı, açıklar tutarının çok üstündedir. Bu dönemde hazinenin “denk bütçe, düzgün ödeme” ilkesine son derece özen gösterilmiştir³⁰. İsmet İnönü Nisan 1928 tarihinde, 1928 yılı Bütçe Kanunu tasarısı dolayısıyla yaptığı konuşmasının bütçeye ilişkin olan “Bütçe samimiyetle sarf olunan gayretlere göre varidatı kabil-i tahakkuk mesarifatı kabil-i icra ve tatbik, ameli bir kisvede tezahür ediyor” sözleriyle ifade etmiş, ekonomik anlamda kaynak kıtlığının doğurduğu zaruretlerin tasarrufu mecbur hale getirdiğini belirtmiştir. Bu duruma ilişkin olarak İsmet Pasa, hatıralarında “muvazeneyi sağlamaya ve açıktan masraf etmemeyi temin etmeye mecburduk. Çünkü bir açık hâsil

²⁷ Ahmet Şükrü, *Akşam Gazetesi*, 4 Mart 1934

²⁸ Bilsay Kuruç, Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932).I*, Ankara 1988, s. 44

²⁹ İsmet Pasa 6 Kasım 1926 TBMM’nde yaptığı değerlendirmede geçmiş senelerin açık veren bütçelerinden dolayı zorluklar yasadıklarını, Meclis’in yeni gelir kanunları sayesinde, hakiki bir bütçe yapma imkânı bulduklarını, bütçe kanununda gösterilen tasarruflara riayet ederek mali müşkülâtı hallettikleri gibi hazinenin geleceğini de sağlam esaslara oturttuklarını söyleyecektir. bkz., *İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları (1920-1973) I*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1992, s. 247-248

³⁰ *1920-1929 Bütçe Kanunları*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, Ankara 1978, s. 11-13

İkinci İktisat Tarihi Kongresi I (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

oldu mu, bunu karşılayacak hiçbir kaynak, hiçbir veresiye yolu yoktu.” demiştir³¹.

Cumhuriyet bütçeleri, denk olarak hazırlandığı gibi, açık vermeden de tatbik edilmiştir. Her ne kadar dünya buhranının tesiri altında kalınan yıllarda bazı bütçeler açık vermiş ise de, bu açıklar müteakip bütçelerin varidat fazlaları ile kapatılmış ve bilhassa son yıllara ait bütçelerimiz, hem tahmin edilen rakamları geçmiş ve hem de malî yılı sonunda kayda değer fazlalıklar vermiştir. Milletin enerji kaynağı olan Büyük Millet Meclisi, bütçelere hâkimdir. Bütçeler onun tarafından ciddi bir tetkikten geçirildikten sonra tasdik edildiği gibi, tatbik yılı içinde yapılacak tahsisat zamları ve fasıllar arasındaki münakaaleler de muvafakati ile olur. Hükümet bütçelerinin tatbikinden doğan neticelerden, Büyük Millet Meclisini kanunî müddetinden çok evvel (17 aya mukabil 9-10 ay içinde) hazırladığı hesabı katilerle haberdar etmekte ve yeni bütçe tetkik edilirken Meclisin elinde bir evvelki yıl bütçesinin tatbik neticeleri ve içinde bulunulan yıl bütçesinin on bir aylık rakamları bulunmaktadır. Hesabı kat'ilerin kanuni müddetinden evvel hazırlanması, bütün devlet hesaplarının merkezde toplanması muhasebe sistemimizin yıllar geçtikçe daha çabuk, daha iyi işlemesi ile temin edilmiştir. Tatbik edilen Cumhuriyet bütçesinden hesabı katisi meclise verilmemiş tek bütçe yoktur. Cumhuriyet bütçelerinin süratle, sıhhatle, vuzuh ile hazırlanan hesabı kat'ileri, yalnız eski devirlerin değil bütün dünya memleketlerinin hesabı kat'ileri arasında: bütçe tahminlerindeki samimiyet ve isabete, tahsisat-tediye-tahsilât arasındaki ahenk ve tevazüne örnek olacak bir vasfı haiz bulunmaktadır. Son dört yıla ait rakamlar, bu hakikatin açık ve parlak ifadesidir.

Devlet borçları 1927-1928 yılında önemli bir büyüklüğe sahip değilken, 1929-1931 döneminde %15'e yakın bir pay işgal etmeye başlamıştır. Bu oran 1932'de büyük sıçrama göstererek %29'a çıkmış ve bundan sonra azalma eğilimi içine girerek 1938'de %20'ye düşmüştür. Verilen rakamlar Osmanlı Devletinden alınan borçların büyüklüğünün ne derece yüksek olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Her ne kadar Düyun-u Umumiye'ye iç borçlar da dâhilse, bunların önemli bir bölümünü dış devlet borçları oluşturmaktadır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti kuruluş döneminde oluşturmuş olduğu bütçenin 1927 yılında 5,07'sini oluşturmuştur. Maliye Bakanı Fuat Ağralı yapmış olduğu bir konuşmasında Cumhuriyet hükümetinin dış borçlarının ödenmesi konusunda izlediği politikayı şu şekilde ifade etmiştir. “İçinde bulunduğumuz umumî buhran

³¹ *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1920-1973) I*, Ankara, 1992, s. 247-248

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

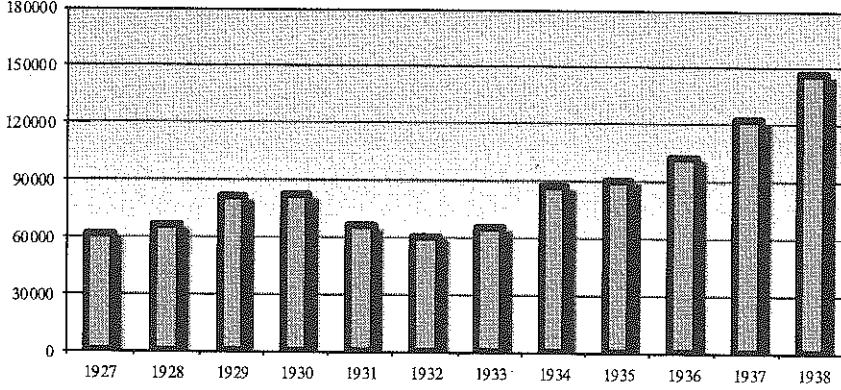
dolayısıyla birçok büyük ve zengin devletlerin harici borçlarını tecile mecburiyet hissettikleri için muhtelif çarelere müracaat ettikleri bir sırada Türk Milleti'nin imkânının son müsaadesine kadar borçlarını tediye etmek hususundaki niyeti bu suretle ifa edilmekte bulunmuştur." Tasarrufta ve bütçe denklığı yaklaşımları ile önceki yıllara göre cari fiyatlarla önemli düşüşler gösteren 1931 ve 1932 yılları bütçelerinde hemen her kuruluşta daralma gerçekleşmiştir. Konjonktürel gelişmeler sonucu mecbur kalınan kesintilerin, kuruluşlara adaletli bir şekilde dağıtıldığı görülmektedir. Kesinti programına Milli Müdafaa Vekâleti ile İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğünün de dâhil edilmesi, hele Milli Müdafaa Vekâletinin toplam bütçe içindeki payının 1931'de %30 iken 1932'de %22'ye düşmesi, o dönemde ekonominin düzlüğe çıkartılması amacıyla savunma harcamalarında dahi kısıntıya gidildiği görülmektedir.

Cumhuriyet Dönemi Kurumlar İtibarıyla Yapılan Bütçe Harcamaları

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren toplam genel bütçe harcamaları içerisinde dikey bir artış gösteren harcama kalemi Millî Eğitim harcamalarıdır. Ülke geneline baktığımızda 1927 Bütçe harcamalarında eğitime ayrılan pay % 3,17 oranında iken bu yıllar itibarıyla önemli bir artış sağlamış bu oran 1938 genel bütçe harcamalarında %5,87'ye ulaşmıştır. Bu da Mustafa Kemal'in eğitime verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. 1925-1930 yılları arasında daha sonraki yıllarda payını hızlı bir şekilde artırarak dördüncü sırada yer alan konu millî eğitim olmuştur. 1925-1930 yılları arasında millî eğitime ayrılan pay % 3,27 oranında gerçekleşmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının %90'ı okuma yazma bilmiyordu ve Cumhuriyet ilân edildiğinde ülkede sadece bir üniversite (İstanbul'da Darülfünun) vardı ve sekiz ayrı dalda eğitim veriyordu. Ayrıca bir de Yüksek Öğretmen Okulu faaliyetliydi. İkisinin öğrenci sayısının toplamı 1200 idi³².

³² Erdinç Tokgöz, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", *Atatürk'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi*, Ankara 2002, s. 19

Grafik 2³³

Atatürk 27 Ekim 1922'de İstanbul'dan gelen öğretmenlere seslenirken eğitimde uygulanacak programları şöyle açıklamaktaydı: "Görülüyor ki bugün hepimizin en önemli, en verimli görevi maarif işleridir. Maarif işlerinde mutlaka başarılı olmak gerekir ve olacağız. Bir milletin gerçek kurtuluşu ancak bu şekilde olur." Demişti³⁴. 3 Mart 1924'de Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiş ve böylece Türkiye dâhilindeki tüm okular Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştı. Ardından 1926'da çıkarılan "Maarif Teşkilatı Kanunu", aslında Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun kabulünden sonraki atılımlar için olduğu kadar, günümüze dek ulaşan tüm eğitim sisteminin temelini oluşturmuştur.

11 Kasım 1928'de yürürlüğe giren "Millet Mektebi Teşkilâtına Dair Talimatname" ile önce yeni kabul edilen Latin alfabesi ile okuma yazma öğretilmesi hedef alınmıştır. Okuma yazma bilenlerin yaşamları ve işlerinin gerektirdiği temel bilgilerle donatılmalarına dayalı bu programı da başarıyla bitirenler için daha üst düzeyde bilgi ve beceri kazandırılmasını amaçlayan üç aşamalı bir halk eğitimi seferberliği başlatılmıştır.³⁵ Cumhuriyet'in kuruluşunda toplam okul sayısı, ilkokuldan yüksek okula kadar 5060 adettir. Toplam öğrenci sayısı 358,548 kişidir. Toplam öğretmen sayısı yüksek okul dâhil 12,437'dir. 1923-1938 arasında ilkokul artış oranı %73 olmuştur. Aynı dönemler arasında ortaokul artış oranı %336'dır. Normal liselerde de üç

³³ 1927-1938 yılları arasındaki bütçe Eğitim Harcamaları

³⁴ Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk İlkeleri*, Ankara 1998, s. 259

³⁵ Levent Aksu "Atatürk Dönemi (1923-1938) Millî Eğitim Sistemi ve Uygulamaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 204-216, Aralık 2004, s. 31

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

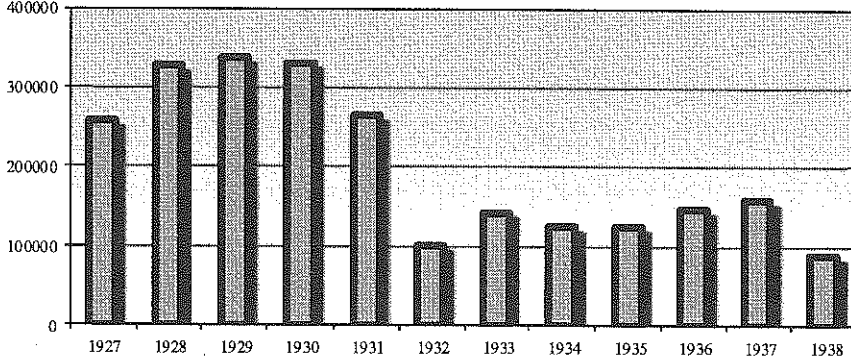
katlık bir artış bulunmaktadır. Yüksek okul sayısında ise yaklaşık olarak iki katlık bir artış görülmüştür³⁶.

Kültür Bakanı Saffet Arıkan tarafından 26 Mayıs 1936'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bakanlığı ile ilgili bütçesi görüşülürken o günkü nüfusa göre, yaklaşık olarak 1.850.000 ilkokul çağındaki çocuktan, şehir, kasaba ve köylerde 685.000'inin okuyabildiğini, bunun kasaba ve köylere taksim edilmesi hâlinde 370.000'nin köy okullarında 310.000'nin de şehir okullarında okuduğunu söylemiştir. Aynı dönemde köylerin nüfusunun genel nüfusun %75'ini meydana getirdiği düşünülürse şehirlerde nüfusun %68'inin, köylerde ise %25'inin okuduğu görülmektedir. Bu tarihte toplam 13.834 ilkokul öğretmeninden yaklaşık yarısı, yani 6933'ü şehirlerde görevlidir. Buna karşılık şehirlerde 1165, köylerde ise 5186 ilkokul mevcuttur. 1935 yılında yapılan nüfus sayımına göre Türkiye'de erkeklerin ancak %23,3'ünün kadınların da %8,2'nin okuma yazma bildiği tespit edilmiştir³⁷.

1927-1931 arasında Genel Bütçe payı içerisinde Nafia bütçesinde sürekli bir artışın olduğu tespit edilmiştir. Bu artış 1932 yılından itibaren hızlı bir düşüş içerisinde girmiş, dünyada meydana gelen buhranın etkisi önemli ölçüde Nafia bütçesi üzerinde kendisini göstermiştir. Başlangıç ödenekleri 1930 yılında 33,0 milyon iken 1931'de 26,4'e 1932'de 10,0 milyona düşmüştür. Bu düşüş devam etmiş, 1938'de ki bütçedeki Nafianın payı 8,89 milyona düşmüştür. Yüzde olarak Genel Bütçedeki Nafia bütçesi 1931 yılında %14,16 oranında iken bu oran 1938 yılında %3,56 olmuştur. Nafia alanında en önemli faaliyet kuşkusuz, Cumhuriyetin ilanından hemen sonra başlatılan demir yolu programı idi. Yabancıların elindeki demir yollarının satın alınması ve çok dar bütçe içinde demir yolu inşaatına ödenek ayrılması, hem ülkenin savunması hem de halk birliğinin sağlanması ve ekonomik pazarların geliştirilmesi yönlerinden bu yatırımlara verilen önemi yansıtıyordu.

³⁶Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 295, Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Ankara 1994, s. 100

³⁷Metin Koşar, *Cumhuriyet Halk Partisi döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1927-1950)*, Ankara 2009, s. 37

Grafik 3³⁸

5 Eylül 1923 tarihli Fethi Okyar başkanlığındaki icra vekilleri heyetinin programında ülkenin bayındırlık hizmetlerinin genel durumu şöyle ifade edilmiştir: “Yollarımız ve köprülerimiz, tamir olduğu gibi birçok limanlarımız henüz inşa olunmamış ve birçok şehirlerimiz mecralarına müsadif arazi için servet membaı olacak yerde bakımsızlık yüzünden o arazi için mucib-i felaket bulunmuştur. Birçok yerde öyle bataklıklar vardı ki masraf edilip kurutulursa, civar ahali için aynı feyiz ve bereket olacaktır. Hâlbuki bu hâlleriyle ırkımızın sıhhatine ve nüfusumuzun tezayüdüne düşman olan mikropların yatağıdır. Yaşamak için ve iktisadî inkişafımızı temin için umur-u nafiaya dört elle sarılmak mecburiyetindeyiz.” diyordu³⁹. Yol konusuna kesin bir çözüm bulabilmek için 26 Mayıs 1934’te 2443 numaralı “Nafia Vekâleti Teşkilat ve Vazifelerine Dair Kanun” ile “Şoseler, Köprüler ve Binalar Reisliği” kurulmuştur. Bu başkanlık ticarî merkezleri birbirine bağlayacak şekilde demir yollarını besleyecek yolları inşa edecekti⁴⁰. Böylece yol konusunda istenilen sonuç elde edilecekti. Elektrik İşleri Etüt İdaresi, 1936 yılından itibaren Fırat Nehri’nin sağlayabileceği imkânların araştırılması ile ilgili ön çalışmalara başlanmış o zamanki imkânların nispetinde 500,000 kilovatlık bir proje olarak düşünülmüştür.

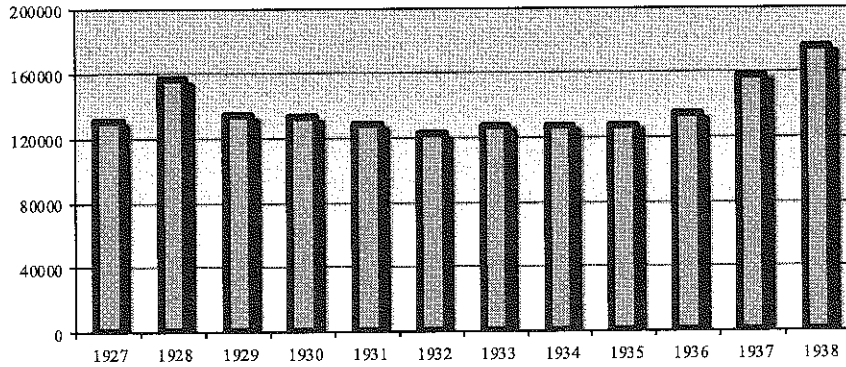
Emniyet ve Jandarma’ya ayrılan bütçe rakamlarına baktığımızda diğer bütçe kalemlerinde olduğu gibi bu kuruluşların bütçelerinde de bir artışın olduğu görülmektedir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ekonomik anlamda önemli adımlar atarken, toplumsal yapının değiştirilmesi için

³⁸ 1927-1938 arası bütçelerdeki Nafia Harcamaları

³⁹ İsmail Arar, *Hükümet Programları 1920-1965*, Ankara 1968, s. 25

⁴⁰ Nazım Berksan, *Yol Davamız Nerede*, Ankara, 1950, s. 82

gereken inkılapları birer birer gerçekleştiriyordu. Bu gelişmeler zaman zaman toplumla hükümet güçlerinin karşı karşıya gelmelerine neden oluyordu. Doğu'da mevcut sosyal sistemin yıkılacağından korkan aşiret reisleri, emperyalist devletlerin kışkırtmasıyla devletin güvenlik güçlerini 1940'lara kadar uğraştıracak bölgesel direniş hareketleri başlattılar. Mevcut sosyal yapıyı korumak isteyen ve emperyalist devletlerin siyasal ve ekonomik isteklerine hizmet etmek isteyen güçlerin kullandıkları araç, halkın dinî duyguları olmuştur. Bu ayaklanmalarda önce Nasturiler sonra Ermeniler ve nihayet Kürtçülük akımı, emperyalizmin bölgedeki emellerine ulaşmak için bulduğu son malzeme olarak sürekli gündemde tutulmuştur. Bölgede bir Kürt sorununun suni olarak doğurtulduğu, bilinçli bir şekilde büyütülüp emperyalist hedefler doğrultusunda kullanıldığı özellikle İngiliz belgelerinde açıkça anlaşılmaktadır⁴¹.

Grafik 4⁴²

⁴¹ 9 Aralık 1919 Amiral Sir F. Robeck'ten Lord Curzon'a "... Mr. Hohler Kürt meselesi hakkında Kürt lideri olan Şeyh Sait, Abdulkadir Paşa'yla görüşti. Kürtler bütün ümitlerini İngiliz hükümetine bağlamış durumdadır. Bu arada Mustafa Kemal gittikçe tehlikeli olmaya başlıyor. İngiliz kuvvetleri Mustafa Kemal'e karşı kullanmak için her parayı ödemeye hazırdırlar." 28 Kasım 1919 Mr. Kitston'dan Sir E. Crow'a "...Kürtlere her ne kadar inanmasak da onları kullanmamız menfaatimiz icabıdır. Doğu Anadolu'yu ancak savaş çıkartarak Ermenistan ve Kürdistan diye bölebiliriz..." Tayyar Şafak, *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, İstanbul, 2007, s. 360, 28 Temmuz 1920 Amiral Sir F. Robeck'ten Lord Curzon'a "...Kürt meselesi hakkında sizin fikrinizi biliyorum. Daha kesin bir karara varmanız için bunu yazıyorum. Damat Ferit Paşa bana geldi, Sulh antlaşmasına göre Kürtler ayrı bir devlet olacaklar. Kürt liderleri Mustafa Kemal'i sevmezler. Çünkü o Bolşevikliği getirmek istiyor. Siz Mustafa Kemal'den nefret ediyorsunuz, çünkü o sizin yaptığımız antlaşmayı kabul etmiyor. O halde Kürtleri Mustafa Kemal'e karşı kullanalım dedi." Uğur Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, İstanbul 1992, s. 25

⁴² 1927-1938 arası bütçelerdeki Güvenlik Harcamaları

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Toplam Genel Bütçe içindeki payı ve incelenen sektörler arasında 1928 yılından 1931 yılına kadar bütçeden pay ayrılmayan, tarım harcamaları 1932'den itibaren sürekli bir artış grafiği çizmiştir. Bu toplam bütçe harcamasındaki payı, 1933'te %2,63, 1934'te %2,70, 1935'te %2,61, 1936'da %3,77, 1937'de %2,64, 1938de de %2,86 olmuştur. Atatürk "Millî ekonominin temeli ziraattır." buyurmuşlar ve tarımın gelişmesi için önemli direktifler vermişlerdir. Topraksız çiftçi bırakmamak, iş vasıtalarını artırmak, ziraat bölgelerine göre hususî tedbirler almak ve çok iyi ve ucuz ürün istihsal etmek, böylece tarımı geliştirmek için köklü tedbirler almak istemiştir⁴³.

Ülke nüfusunu besleyecek bir tarımsal üretim düzeyine ulaşmak, Cumhuriyet döneminde uygulamaya konulan ilk tarım politikalarının temel hedefi olmuştur. Uzun süren savaşlar döneminde açlık ve sefaleti yaşamış bir toplum için beslenmede kendi kendine yeterliliğin stratejik bir hedef olarak tanımlanması, beklenen politik bir seçimdir. Ancak ana hedefe ulaşmak kolay olmamıştır⁴⁴. Bu dönemde tarım alanında yapılan en önemli düzenleme, aşar vergisinin kaldırılmasıdır.⁴⁵ 1927 yılına ait tarım sayımına göre o dönemde mevcut traktör, tırmık, biçerdöver, çayır ve harman makineleri benzeri araçların sayısı 15,711 civarında bulunmaktadır. 1930 yılında Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu tarımın içinde bulunduğu durumu şöyle açıklamaktadır: "Cumhuriyet teessüs ettiği zaman her nevi kuvvetimizin membamı teşkil eden köyleri ve köylüleri bitkin hâlde bulduk. Bir taraftan aşar ve mültezim, diğer taraftan askerlik mükellefiyeti devletimizin hayat membalarını kurutacak bir hâle getirilmişti. İktisadî noktadan bakılınca Türkiye hammadde üreten ve ihraç eden bunun karşılığında işlenmiş ürünler ithal eyleyen bir memleket olarak görürüz. Türkiye'nin iktisadî hüviyeti ziraatçılıktır. Üretilip ihraç edilen ürünler, ziraat ve hayvani ham maddelerdir.

Nüfusumuzun üçte ikisi çiftçi ve ihracatımızın %75'i tarıma dayalı olunca memleketin ana damarının ne olduğu meydana çıkar" demiştir. Gerek tarımda, gerekse hayvancılıkta bilgi eksikliğini gidermek amacıyla Yüksek Ziraat okulları açılmıştır. 1923-1930 döneminde Ziraat Bankası'nın yeniden yapılanmasına ilişkin önlemler alınmıştır. Tarım Kredi Kooperatifleri ancak

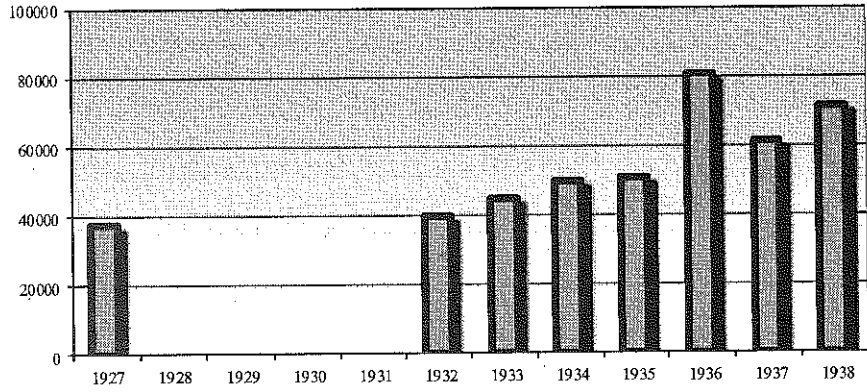
⁴³ İsmail Arar, "Celal Bayar Hükümetinin Programı 8 Kasım 1937", *Hükümet Programları 1920-1965*, Ankara 1968, s. 80-81

⁴⁴ Ahmet Şahinöz, "Cumhuriyet Dönemi'nin Tarım Politikaları", *Atatürk'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi*, Ankara 2002, s. 117

⁴⁵ Konferans Heyeti, *İktisadi Kalkınmanın Ziraat Cephesi, Ekonomik ve Sosyal Etütler*, İstanbul 1996, s. 309

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

bu dönemde hayata geçirilmiştir⁴⁶. Bütün yapılan bu çalışmalara rağmen 1923-1930 döneminde tarımda istenen üretimin artışı ve verim yüksekliği sağlanamamıştır⁴⁷. Buna karşın gelecek yıllarda tarım politikasının ana noktalarını belirleyecek deneyimler elde edilmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren tarım alanında devlet isabetli kalkınma stratejileri ile ilk önce tarımsal modernleşme ve gelişmenin altyapısını oluşturma yolunda önemli adımlar atmış, vergiden çok haraç niteliği taşıyan “aşarın” kaldırılması tarımın finansman gereksiniminin karşılanması için Ziraat Bankasının yeniden düzenlenmesi, tarım kredi ve satış kooperatiflerinin kurulması, üreticilerin eğitilmesi vs. bu alanda atılan adımların en etkilileridir.

Grafik 5⁴⁸

Atatürk, tarım kesimine sürekli önem vermiş ve 1 Kasım 1937’de yaptığı konuşmada topraksız köylünün kalmaması gerektiğini söylemiştir. Celal Bayar, hükümet programında aynı ilkeyi tekrarlamakta ve “Her Türk çiftçisinin, ailesinin çalışarak geçinebileceği bir toprağa sahip olmasını, vatan için sağlam bir temel ve imar esası” saydığını belirtmektedir⁴⁹. Bu dönemde tarımı geliştirmek için nitelikli tohum ve fidan yetiştirip çiftçiye

⁴⁶ Oya Silier, *Türkiye de Tarımsal Yapının Gelişimi, (1923-1938)*, İstanbul 1981, s. 174

⁴⁷ C. Aruoba, “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Tarım’a Yönelik Politikalar”, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara 1982, s. 80-82

⁴⁸ 1927-1938 arası bütçelerdeki Ziraat Harcamaları

⁴⁹ Hükümet, 1936 yılında çiftçinin 20 milyon kûsur liraya varan ziraf borçları kabul edilen bir kanunla %2 faizli 15 senelik taksitlere bağlanmış ve bu senedi kuraklık sebebiyle bazı yerlerde tohumuz kalan halkımıza 2.250.000 liralık tohum yardımı yapılmıştır. bkz., *Aydın Tarihi*, S. 3, 1936, s. 33

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dağıtmak üzere, hazine arazisi üzerinde devlet sermayesiyle örnek çiftlikler kurulması gündeme gelmiştir. Ankara'daki Gazi Orman Çiftliği uygulamasının başarılı olması, bu konuda karar alınmasını kolaylaştırmıştır. 1937 yılında Tarım Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan "Ziraî Kombina İdaresi", 1938'de Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu adını almıştır. Çiftçinin ürünü hükümet tarafından belirlenen fiyat üzerinden alınması için hazırlanan bir kararname ile 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur⁵⁰. Bütün bu çalışmalar yeterli olmamıştır. Bu döneme kadar bütçe harcamaları içinde tarıma ayrılan payın düşük olması mevcut iktidarın iktisadî kalkınma politikasının bir özelliğini açığa çıkarırken, hükümet bütçe politikası aracılığıyla tarım sektörünü ulaştırma ve sanayi sektörlerini geliştirmeye çok daha az önem vermiştir. Tarımı ihmal etme anlamındaki sanayileşme anlayışı, bu dönemdeki iktidarın iktisat politikasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sıhhat ve İçtimai Muvazene Vekâleti Genel Bütçe Başlangıç ödenekleri içerisindeki payına baktığımızda sürekli olarak bir artışın olduğu ve her yıl bu artışın devam ettiği görülmektedir. Sıhhat hizmetlerine ayrılan pay 1927 yılında 3,20 milyon iken bu 1930 yılında 4,50 milyon olmuş, 1931 yılında bir düşüş yaşanmış ayrılan para miktarı 3,72 milyona düşmüştür. 1932 yılında da bu düşüş devam etmiştir. Ancak bir yıl sonraki bütçe kalemleri içerisinde artış kendisini yeniden göstermiştir. 1933 yılındaki bütçede ayrılan pay 4,19 milyon, 1938 yılında ise 7,90 milyona yükselmiştir. Cumhuriyetin kurulması ile birlikte Sağlık Bakanlığı'na bağlı merkez ve taşra örgütleri geliştirmeye çalışırken, hekim gereksinimi karşılamak amacıyla tıp fakültesi mezunlarına "Mecburi Hizmet getiren yasa yürürlüğe konulmuştur"⁵¹. Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam döneminde 1925'de hazırlanan ilk çalışma programında da devlet ve sağlık örgütlerinin genişletilmesi, sağlık elemanı yetiştirilmesi, Numune hastaneleri, Doğumevi ve Çocuk Bakım Evi açılması gibi görevlerin gerçekleştirilmesi yanında sıtma, verem, trahom vb. hastalıklarla mücadele konularının ağırlık kazandığı görülmektedir⁵². 1930'da çıkarılan Umûmî Hıfzısıhha Kanunu ve 1936'da çıkarılan Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat Kanunu⁵³ ile özel

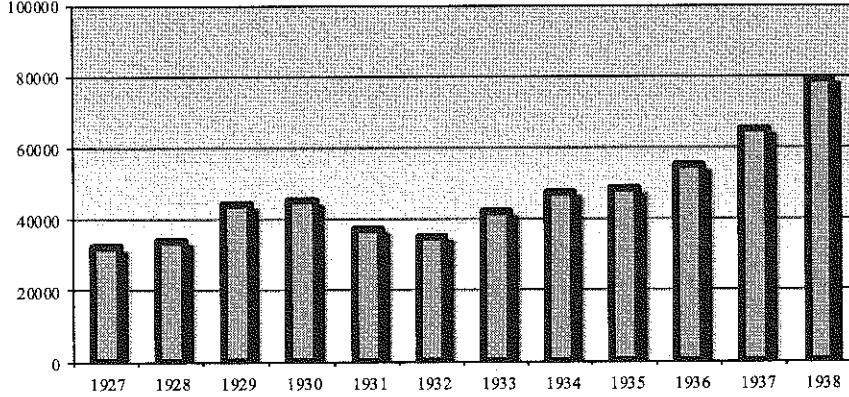
⁵⁰ İlker Parasız, *Türkiye Ekonomisi 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, İstanbul 1999, s. 182-183

⁵¹ Şerafettin Pektaş, *Millî Şef Döneminde Cumhuriyet Gazetesi (1931-1950)*, İstanbul, 2003, s. 308.

⁵² Gencay Gürsoy, "Sağlık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi VI-VII*, İstanbul 1988, s.1716-1735

⁵³ Umûmî Hıfzısıhha Kanunu'nda (6.Bölüm, 1 ve 2. Fasıllar ve 151 ve 172 Maddeler) çocuk ve gençliğin korunması için önemli bir yer tutmaktadır. Nüfusun çok az oluşu nedeniyle doğum özendirilmekte, doğum öncesi ve doğum sonrası tüm tedavi ücretsiz yaptırılmakta ve süttanelik işini dahi denetime bağlı olarak kurumlaştırmaktadır. Aile olsun veya olmasın tüm

girişime geçit vermeyen bir anlayışla bireylerin sağlığına yönelik tüm faaliyetlerin denetimi devlete bırakılmıştır⁵⁴.

Grafik 6⁵⁵

Meclisin ilk kararlarından biri de “Sıhhiye ve İctimai Muavenet Vekâleti”nin kurulmasıdır. İlk vekil Dr Adnan Adıvar’dır. Onu Dr. Rıza Nur ve Dr. Refik Saydam’ın bakanlıkları izledi. Refik Saydam’ın 1925-1937 yılları arasındaki Sağlık Bakanlığı süresinde İnkılâp Türkiye’sinin Sağlık sisteminin temelleri atıldı.⁵⁶. “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu” ile “Sağlık ve

çocukların bakımını üstlenen aile ve kurumlar devlet denetimine verilmiştir. bkz., Demet Işık, Süleyman Çubukçu, *Kavram İndeksli Sağlık Kanunları*, Ankara 1970, s. 169

⁵⁴ 1934 yılı Sağlık Bakanlığı bütçesinin TBMM’de görüşüldüğü sırada Sağlık Bakanı Muğla Sayılabı Hüsnü Kitapçı, kendi bakanlığı ile ilgili izahatta bulunurken şu ifadeleri kullanmıştır: “1934’de vekâlete ait 36 Hastanede 3990 yatak, Hususî İdarelere ait 70 hastanede 3302 yatak, Belediyeye ait 20 hastanede 1277 yatak ve evkafa 250 yatak vardır. Bu suretle yatak âdeti 8819’a çıkmıştır. Vilayetlerin birçok yerlerinde ufak hastaneler vücuda getirildiği nazari dikkate alınarak vaktiyle yapılmış olan 150 dispansere sonradan yapılan 76 dispanseri ilave ederek bugün 226 dispanserde 760 yatak mevcut bulunmuştur. İdarî Hususiyetleri, dispanserleri de 50’ye çıkarılmış ve 280 yatak olmuştur. Belediye dispanserleri de 31’dir. Bunlarda da 107 yatak vardır. Bu suretle memlekette 1923’teki mevcut yatağa nazaran 9966 yatak mevcuttur.” demektedir. bkz., *Ayın Tarihi XVIII*, s. 164

⁵⁵ 1927-1938 arası bütçelerdeki Sağlık Harcamaları

⁵⁶ Dr. Saydam ilk başta ülkenin sağlık alanındaki ihtiyaçlarını tespit etmiştir. Ülkenin ihtiyacı olan sağlık elemanı ve kurumları onun tarafından 1925 yılında şu şekilde tespit edilmiştir. 1) Devletin sağlık örgütünü genişletmek, 2) Doktor sayısını artırmak, 3) Numune hastaneleri açmak, 4) Ebe yetiştirmek, 5) Sağlık memuru yetiştirmek, 6) Doğum ve çocuk bakımevi açmak, 7) Verem sanatoryumu açmak 8) Sıtma mücadelesi yapmak, 9) Frengi ve öteki sosyal hastalıklarla mücadele, 10) Trahomi ile mücadele, 11) Sağlık-sosyal örgütlenmeyi köylere kadar götürmek, 12) Sağlık-sosyal yasalarını yapmak, 13) “Türkiye Cumhuriyeti Merkez

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Sosyal Yardım Bakanlığı” teşkilat yasası onun dönemlerinin ürünleridir. Koruyucu Hekimliği'nin olmazsa olmazı olan aşuların Türkiye’de üretimi sağlayan ve ülke çapında örgütlenen Hıfzıssıhha Teşkilatı ve Enstitüsü de yine Refik Saydam’ın girişimi ile yaşama geçmiştir. 1930’da çıkarılan “Umumi Hıfzıssıhha” yasasının ilk dört maddesinde halkın sağlığına ilişkin tüm sorumlulukların devlete yüklenmesi İnkılâp sürecinin beklide en önemli kararlarından biridir. Ne var ki çok kısıtlı bütçe olanakları tüm çabaların önüne bir barikat gibi çıktı. Ve barikat her yıl daha yükseldi. Sağlık elamanlarının sayısal gelişimi tablo 1.de verilmiştir. 1940 yılında tüm yurttaki askeri hastaneler dâhil olmak üzere 158 hastane vardı ve bunların yatak sayısı 11.383’tü. Doğum ve çocuk bölümlerindeki yatak sayısı 265’ti. Eczane sayısı 496 olmuştur⁵⁷. Cumhuriyetin 15. yılı içinde: sağlık, kültür, bayındırlık, ekonomi sahasındaki hızlı ilerleyişini maddi eserleri ile görmekteyiz. Yenilmez bir kuvvet olan ordumuzun gün geçtikçe daha çok kuvvetlendiğini yalnız biz değil bütün dünya bilmektedir. İşte görülen bu eserler, dar bir bütçe çerçevesi içinde, müsmir olmayan masraflardan azamî tasarruf yapılarak, memleketin imarına, kalkınmasına, kültür ve sağlık işlerine ait masraflara ve Milli Müdafaaya çok yer verilerek temin olunmuştur.

Tablo:1

Yıllar	Hekim sayısı	Diş Hekimi sayısı	Eczacı sayısı	Hemşire sayısı	Ebe sayısı
1923	364	-	60	-	135
1930	1182	-	127	202	400
1935	1625	-	135	325	451
1940	2378	-	496	405	66

Cumhuriyet bütçelerinde, memleketin mühim ihtiyaçlarına verilen yerin ehemmiyetini ifade edebilmek için, ilk (1924) ve son (1936) hesabı kat’ilerine göre: sağlık, kültür, ekonomi, ziraat, bayındırlık, iç ve dış emniyet için yapılan masraflar içindeki mevkiini ve 1938 bütçesinde bu hizmetler için düşünülen masrafları mukayese etmek kâfidir. Bu müsmir ve mühim servislere, bütün masraf yekûnlarına göre, 1924’de %57,8, 1936’da %67,27 ve 1938’de de %68,89 nispetinde yer verilmiştir. (1936 ve 1938’deki

Hıfzıssıhha Müessesesi”ni kurmak, 14) “Hıfzıssıhha Mektebi”nin açılması. Burada, planlanan sağlık hizmetlerinin ana hatlarına bakıldığında görülmektedir ki; tespit edilmiş olan hedefler, personel/ hizmet birimi gibi sağlık hizmetleri için gerekli altyapısal gereksinimi karşılama ile koruyucu sağlık hizmeti üretme niteliğindedir. bkz., SİMV, *Şhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası*. Ankara 1942, s. 5-8

⁵⁷ Tefvik Çavdar, *Bir İnkılâbın Günbatımı 1908-2008*, İstanbul 2008, s. 153-154

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

fevkalade tahsisatlar da masraf yekûnlarına ilave edilmiştir.) Bu işlere 1924'de 75.145.404 lira sarf edilmesine mukabil 1936'da 175.091.694 lira sarf olunmuş ve 1938'de ise bu işlere sarf edilmek üzere alınan âdi ve fevkalade tahsisat (212.115.046 lira) ile devlet garantisi ile temin edilecek krediler 36.448.294 lira) yekûnu 248.353.046 liraya baliğ olmuştur. Bu rakamların ve nispetlerin değeri üzerinde daha açık bir fikir hâsil edilmek üzere eski devir bütçelerini de gözden geçirmekte fayda vardır. Mutlakiyet devrinin son 1903 sal muhasebesine ve meşrutiyet devrinin normal olan 1910 hesabı kat'isine göre, yukarıda adları sayılan servisler için hem bu miktarlardan az sarf edilmiş (1903'de: 46,5 milyon lira; 1910'da 96,4 milyon lira)⁵⁸ ve hem de yapılan sarfiyat, umumî masraf yekûnuna nazaran 1903'de %44,6, 1910'da %51⁵⁹ gibi bugünkü nispetlerin durumunda kalmıştır⁶⁰. 1938 Yılı meclis açış konuşmasında; "Maliyemiz, denk bütçe sağlam tediye, vergi sistemlerini mükellef lehine ıslah ve tahfif ve millî paranın istikrarını muhafaza prensiplerini tam bir sadakat ve muvaffakiyetle takip ve tatbik etmektedir... Samimi bir bütçeye ve hakiki bir tediye muvazenesine dayanan paramızın fiili istikrar vaziyetini kesin suretle muhafaza edeceğiz"⁶¹.

Cumhuriyet bütçeleri, memleketin kalkınması için yapılan programların, alınan tedbirlerin realize edilmesini temin eden kuvvetli bir kaynaktır. Bu kaynak tamamen millidir. Uzun ve çetin bir harpten sonra kurtarılan memlekette, her sahada, göze çarpan yalnız bağımsızlıktı. Memlekette her şeyin yeniden kurulması, yeniden yapılması lazımdı. Memurların aylıklarını bile vaktinde ve tam verilmediği milli kaynakların ecnebilerin hâkimiyeti altında bulunduğu eski devirlerde, memleket ekonomisini canlandıracak, memleketin kalkınmasına yarayacak esaslı hiçbir şey yapılmamıştı.⁶² Zaten

⁵⁸ 1903 ve 1910 rakamları, Dünyu Umumiye'nin taksimindeki %62,25 nispeti üzerinden ve bir altın lira 9,25'den kâğıt paraya tahvil edilmek surati ile bulunmuştur.

⁵⁹ Bu nispetlerin hesabında Cumhuriyet devrinde hususî idarelerce görülen kültür ve sıhhat vesair hizmetleri ile mülhak bütçe ile idare edilen bazı servisler de dâhildir. Bunlar da nazara alındığı takdirde bu nispetler, Cumhuriyet devrindeki nispetlere nazaran daha mühim bir noksanlık arz edecektir.

⁶⁰ *BCA*, 490. 01. 1449.1.6, s. 9.

⁶¹ TBMM. Zabıt Ceridesi V/20, s. 5-6

⁶² 1938 Haziranında Antalya mebusu Rasih Kaplan'ın mecliste yapmış olduğu konuşmada "Niçin bu millet bu kadar fakir ve niçin bu yurt bu kadar harap kaldı. Mütemadiyen kendi kendime bunu sorardım. Milli idarenin teessüsünden bugüne kadar bu kürsüden geçen kanunlar bu cevabı verdi. Hakikaten Türk ulusunun fakir kalmasının, Türk yurdunun harap kalmasının sebepleri varmış. Türk ulusu kendi yurdunda ekmeği yanında bekçi olarak kalmış. Türkiye'de ne kadar yararlı işler varsa hepsi bir imtiyaz ile hepsi birer birer, cebirle kendisinin elinden alınmış. Bilhassa iktisat sahasındaki kurtuluş çalışmaları, yurttta milletin ve memleketin gasp olunmuş bu haklarını iade etti. Kendisine mal etti. bkz., *Bilsay Kuruç, a.g.e.*, s.208-209.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi I (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

eski devirlerde devlet, demiryolu yapamaz ve işletemez, banka, fabrika kuramaz deniliyordu. İşte bu yüzden memlekette milli demiryolu yoktu, milli banka yoktu. Bütün bu gün gördüklerimizi 15 yıl gibi az bir zamanda sarf edilen büyük enerjilerin ve gün geçtikçe kuvvetlenmekte devam eden milli membalarımızın mahsulüdür. Cumhuriyet büyükleri bütün bu yapılanları, bütçeleri “koruyucu, kurucu” bir hale getirmekle ve “verimi işlere her defasında daha fazla pay) ayırmakla temin etmişlerdir. Cumhuriyet bütçeleri ile 15 yıl içinde: demiryolları, devlet inhisarları, sanayileşme, deniz işler; liman ve gemi kurtarma ve diğer teşebbüslere sermaye mahiyetinde yaptığı tahsislerin (aynen ve nakden) ve kredilerin yekûnu 485.554.881 liraya varmaktadır. Bu rakamın 150 milyonla başlayarak 250 milyon liraya çıkan bütçelerimize nazaran ne kadar büyük bir değeri olduğunu daha fazla izaha lüzum yoktur.

Tablo: 2⁶³

	Maaş ve masraflardan ödenmesi lazım gelen	Maaş ve masraflardan ödenebilen	Ödeme nisbeti
Hazine-i Hassa	577.442	591.018	%102.3
Ticaret, Orman	262.580	147.999	%56.4
Maarif	112.559	94.395	%83.8
Adliye	448.846	362.735	%80.8
Milli Müdafaa	8.794.775	5.192.642	%59
Jandarma	1.137.676	786.073	%69
Emniyet	260.962	191.769	%73.5
Sıhhiye	161.477	135.218	%83.7
Düyunu Muntazama	5.827.091	5.827.091	%100
Düyunu Gayr-i Muntazama	1.432.892	491.182	%34.3

Cumhuriyetin ödemedeki prensibi şudur: Aylıklar peşin, istihkakları intizamla, tam ödemek; kırıcılıkla geçinen tufeylileri ortadan kaldırmak; dâhilî ve haricî taahhütleri muntazaman yerine getirmek. Bu prensip, denk bütçe, açık, doğru hesap prensibi ile birlikte tamamen tahakkuk ettirilmiştir. Bugün çok tabîî telakki edilen bu ödeme kolaylığı, eski devirlerde uzak ve erişilmez bir idealdi. Devlet memurları aylar geçer maaşlarını alamaz,

⁶³ 1903 sal muhasebesinden çıkarılan rakamların tetkiki

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

istihkak sahipleri alacaklarını bir türlü tahsil edemez, devlet alacaklarına para yerine senet verir ve bu senetler kırıncı denilen tufeyli bir zümreye az bir para mukabilinde kırdırılırdı. Kırıncılık, bilhassa Mutlakiyet devrinde devlet vezneleri ile istihkak sahipleri arasında devlet itibarını devamlı bir şekilde zaafa uğratan muzır bir kazanç vasıtası olmuştur. Ödeme bozukluğunun memleket hayatı üzerinde yaptığın kötü tesirlerin anlaşılması için 1903 sal muhasebesinden çıkarılan şu rakamların tetkiki kâfidir:⁶⁴

Bu rakamlar, saraya tahakkuk eden masraflardan fazla para verildiğini, ecnebi bir idarenin elinde bulunan harici borçların tamamen ödendiğini Milli müdafaa masraflarının yarısına yakın bir miktarının ertesi yıla bırakıldığını, zaten ihtiyacı teminden uzak diğer servis masraflarının da mühim bir kısmının ödenmediğini ifade etmektedir. Meşrutiyet devri, her ne kadar, istihkakların senede bağlanması itiyadını ortadan kaldırmış ise de; âdi bütçe açıklarının haricî istikraz yolu ile kapatılmasına, çalışmasına rağmen düzgün bir ödeme sistemi kurulamamıştır. Cumhuriyet maliyesi, düzgün ödeme sistemini tamamen tahakkuk ettirmiş ve alacaklıların alacaklarını tahsiline karşı gösterdikleri hassasiyet kadar o da, borçlarını ödemekte hassasiyet göstermiştir. Bugün devlet veznesi ile istihkak sahipleri arasında kazanç arayan bir zümre değil bir şahıs bile kalmamıştır. Cumhuriyet devrinde, bütün devlet muhasebesi ve devlet vezneleri bir kül haline getirilmiş ve muhasebe teşkilatı tamamen Maliye Vekâletine bağlanmıştır. Bu suretle bütçe tatbikat neticelerinin toplanması, kontrol edilmesi kolaylaştırılmış ve devlet parasının ihtiyaçlara göre seyyaliyeti ve kolaylıkla kullanılması temin olunmuştur. "Cari fiyatlarla fert başına düşen bütçe ödeneklerinin en fazla olduğu yıllar 1929 1939'lu yıllardır. En düşük ise 1932, 1933, 1934 yıllarıdır. Tabloda görüleceği üzere cari fiyatlarla fert başına başlangıç ödenekleri ilk yıllarda pek fazla farklılıklar gözlenmemesine rağmen 1934-1938 döneminde bir yükselme eğilimi göstermektedir. Aynı olgu sabit fiyatlarla verilen başlangıç ödenekleri serisinin incelenmesi ile de gözlenmektedir. 1934-1938 döneminde fert başına sabit fiyatlarla başlangıç ödenekleri 1933'de çıktığı 13,2 liralık düzeyini büyük sapmalar olmaksızın 1938'de 14,8 olmuştur.

⁶⁴ BCA, 490.01./1449.1.6, s. 11.

Tablo: 3⁶⁵

Yıllar	Cari		Yıl Ortası Nüfus (Bin Kişi)	Sabit (1938=0)	
	Toplam Milyon TL	Fert Başına TL		Toplam Milyon TL	Fert Başına TL
1927	194,5	14,3	13562	117,9	8,7
1928	207,2	14,9	13581	125,8	9,1
1929	220,4	15,6	14146	122,2	8,6
1930	222,6	15,4	14448	168,9	11,7
1931	186,6	12,6	14756	171,2	11,6
1932	169,1	11,2	15071	173,1	11,5
1933	170,5	11,1	15392	202,9	13,2
1934	184,1	11,7	15721	219,4	13,9
1935	195,0	12,1	16046	210,6	13,1
1936	212,8	13,0	16350	211,7	12,9
1937	231,0	13,9	16631	222,7	13,4
1938	250,0	14,8	16916	250,0	14,8

Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan bütçe politikaları, liberal iktisat politikaları, kapitülasyon uygulamaları sonucu ortaya çıkan yarı sömürge yapının meydana getirdiği sorunlar ve yeni dönemde izlenmeye başlanan siyasi ve ekonomik bağımsızlık hedeflerinin etkisiyle oluşmuştur. Ekonomik bağımsızlığın sağlanması hedefi doğrultusunda, girişimciliğin ve sanayinin mali disiplin bozulmadan teşvik edilmesi amaçlanmıştır. İç istikrar, bütçe dengliği ve kontrollü para arzı; dış istikrar ise, sabit döviz kuru ile sağlanmaya çalışılarak, dönem boyunca mali disipline sadık kalınmıştır.

Sonuç

Cumhuriyet rejiminin özgün-ulus devlet modeli 1923-1938 yılları arasında oluşturulmuştur. Bu yeni modelin öngördüğü iktisat politikalarının esasları 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlangıcında gelişmiş devletlerin benimsedikleri iktisat politikalarından esinlenmiştir. Bu politikada girişimciliğin mali disiplin bozulmadan teşvik edilmesi öngörülmüştür. Mali disiplin ise bütçe dengliği kontrollü Para yöntemiyle sağlanmıştır. Cumhuriyet'in ilk bütçelerinde bütçe ilkelerine azami ölçüde uyulmaya çalışıldığı ve bütçenin mali disiplini sağlamada etkin bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir. İstiklâl Savası yıllarına ait bütçeler mali

⁶⁵ Fert Başına Genel Bütçe Başlangıç Ödenekleri (Cari ve Sabit Fiyatlarla)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yılsonunda kabul edilip yürürlüğe girmiştir. Başka bir deyişle, bu yıllarda yapılan harcamalar yılsonunda avans kanunlarındaki ödeneklerden mahsup edilmiştir.

1923-29 döneminde bütçe denklığıne verilen büyük öneme rağmen vergi politikasında bütçe denklığını sağlamayı önceleyen mali amaç yerine zaman zaman ekstra-fiskal amaçların da gözetildiği görülmektedir.

1930-38 döneminde uygulanan iktisat politikalarının ana ilkeleri piyasa ekonomisi asıl olmakla birlikte devletin sanayileşmede daha aktif bir rol üstlenmesi gerektiği fikrine dayanan “ılımlı devletçilik” (karma ekonomi) ilkesi ile liberal iktisat döneminde uygulanan denk bütçe, düzgün ödeme, Türk Lirası'nın değerini muhafaza etme uygulamalarıdır.

1923-1938 dönemi, Türkiye'nin gerçek anlamda bir bütçeye kavuşturulduğu, bütçe denklığının ve ödemelerde düzgünlüğün sağlanmasının hedeflendiği yıllardır. Dönem itibariyle, ülkenin elinde düzenli ve başarıyla işleyen bir devlet maliyesi bulunmamaktadır. Bundan dolayı öncelikle, mali işlemler, kanunlar ve mali örgütlenme yeniden düzenlenmiş, tek hazine ve merkezi bütçe sistemi oturtulmuştur.

OSMANLI BALKAN'INDA KARA TİCARETİ VE REKABET: RUMELİ'DE DUBROVNIK TÛCCARLARI (1600-1630)

Yrd. Doç. Dr. Metin Ziya KÖSE*

Bildiri konusu XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Balkanlardaki Dubrovnik ticari faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Dubrovniklilere yönelik iktisadi politikaların niteliği ile Dubrovnikli tüccarların yerli tüccarlarla giriştikleri kıyasıya rekabet ve sonuçları hakkında olacaktır.

Bu bildiriye hazırlarken tahminen Dubrovnikli tüccarların Balkan topraklarında başka bir yabancı devletin tüccarlarıyla rekabet edeceğini düşünmüştük¹. Ancak araştırma ilerledikçe yerli güçlerin ekonomik döngü içerisinde Dubrovniklilere kök söktürdüklerine, merkezi yönetimi kızdırdıklarına hatta kafa tuttıklarına şahit olduk. Oluşturulan cephe oldukça sağlamdı ve çok iyi çalışıyordu. Taşrada bir yanda kanun uygulayıcılar ve yürütücüler ile zengin ticari ve ekonomik öngörüsü olan bir toplumsal sınıf, diğer yanda ise çevresel etmenlere tanıdık ama bir tek merkezi yönetimin koruması altında olan Dubrovnik tüccarları. Mücadele bazen kanunlar çerçevesinde, çoğu kez keyfi girişimlerin ve yıkıcı etkiye sahip maddi darbelerin müdahalesi şeklinde kendini gösterdi. Büyüyen taraf, her keresinde yenilen tarafın etki alanını daralttı, neredeyse yok etti. Bu kaçınılmaz bir sondu. Çünkü, bir ülkenin vatandaşları için sağladığı ekonomik çeşitliliği o ülkenin tebaası herkesten daha çok hak ediyordu.

Balkanların Osmanlı iç ticareti açısından ehemmiyeti büyüktü. İstanbul gibi dev bir başkentini işesinin temininde Batı Anadolu ile birlikte Rumeli eyaleti farklı bir konumdaydı. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nde yerel ya da bölgesel ticaretin yapısı, özellikleri, Osmanlı ekonomisine etkisi hemen hemen hiç araştırılmamış bir alandır. Osmanlı İmparatorluğu'nda uluslar arası ticaretin boyutları Avrupa ekonomisi tarihi açısından ve genellikle Batılı tarihçiler tarafından incelendi. Oysa ki son zamanlarda oluşan kanaate göre, Osmanlı Devletinin ticaret oluşumu açısından ekonomik yapısını daha iyi anlayabilmek için dış ticaretten daha çok iç ticaret dinamiklerini ortaya koymak gerekmektedir. Bu bildiri aynı zamanda iç ticaret güçlerinin Osmanlı hakimiyetindeki bir alanda yabancı tüccarlarla yaşanan çekişmeyi konu edinecektir.

* Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, metinziya@hotmail.com

¹ Avrupalı devletlerin Balkanlarla ekonomik önemini görüp ilgilenmeye başlamaları çok öncelere dayanırsa da XVII. ikinci yarısından itibaren bu ilgi yerini bizzat ticaret faaliyetlerine bıraktı (Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı", *İÜİFM* 8, 27/1-4, İstanbul 1967-s. 44-45)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bildiri içerisinde kullanılan arşiv belgeleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi Düvel-i Ecnebiye Defterleri 13/1 numaralı defter ile Maliyeden Müdevver 6004 numaralı defter içerisinde yer almaktadır. Bu defterler daha çok Venedikle ilgili kayıtları ihtiva etmekle birlikte Dubrovnik'e ait hükümler de yer almaktadır. XVII. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde sadece Dubrovnik'e ait olan kayıtları içeren defter serileri de mevcuttur². Yukarıda bahsedilen defter içerisinde yer alan belgelerin tümünü kullanmak yerine içlerinden seçilmiş bazı belgelerin yardımıyla Dubrovniklilerin Balkanlarda nasıl bir ticari yapı oluşturdukları, nasıl bir organizasyon meydana getirdikleri, hangi problemlerle karşılaştıkları, Osmanlı Devleti'nin Dubrovnikli tüccar vasıtasıyla Balkanlardaki ticareten nasıl fayda sağladığı konuları üzerinde de durulacaktır.

Taş ya da kaya manasındaki Ragusa isminin de kullanıldığı Dubrovnik, ağaç, kereste anlamlarına gelmektedir. Osmanlı etkisine girdikten sonra büyük bir gelişme göstermiş, gerek Balkanlar'da gerekse Akdeniz'de ticaret bakımından ehemmiyetli bir rol oynamıştır. Katolik olan ve İtalyanca konuşan bu liman kenti, *darü'l-islam* değildi, ama *darü'l-harb* olarak da kabul edilmiyordu. Bu liman kendi için en uygun vasıf *darü'l-ahd* olsa gerek³. Dubrovnik Cumhuriyeti, daha II. Murat döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nden ahidname almayı başardı⁴. 13 numaralı Düvel-i Ecnebiye defteri I. Ahmet tarafından Dubrovnik tüccarlarına verilen ahidname ile başlamaktadır⁵. Ahidnameler sahiplerine sağladığı haklar bir yana yabancı tüccarların Osmanlı görevlileri katında tanınma belgeleri

² Düvel-i Ecnebiye defterlerinin Avrupa tarihi açısından önemine dair bk. Daniel Goffman, "The 'Register of Foreigners' as a Source for European Commercial History", *The Turkish Studies Association Bulletin* 11/1-2, Michigan 1987, s. 15-17 Dubrovnik'e ait Düvel-i Ecnebiye defterleri hakkında bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, s. 33-37

³ Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa*, (çev. Ülkün Tansel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 210

⁴ XV. ve XVI. yüzyıl ahidnameleri için bk. Boško I. Bojovic, "Dubrovnik (Raguse) Et Les Ottomans, II Onze Actes De Mehmed II En Vieux-Serbe 1473-1476", *Turcica* 24, 1992, s.159 vd.; Nicolaas H. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*, The Hague Paris 1967, s.46 vd.; Metin Ziya Köse, *Osmanlı-Dubrovnik İlişkileri Doğu Akdeniz'de Casuslar ve Tacirler*, İstanbul 2009, s.35-45 ve İdris Bostan, "Ahidnamelere ve Uygulamalara Göre Osmanlı-Dubrovnik Ticarî Münasebetleri (XV-XVI. Yüzyıllar)", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan* (ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul 2006, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 79-87

⁵ BOA, *Düvel-i Ecnebiye (D.EC.)*, 13/1, s. 1-2. Aynı defterde yer alan diğer bir ahidname için bk. Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1027 (10 Mayıs 1618), BOA, *D.EC.*, 13/1, s. 179-180/811

olarak kabul edilebilir⁶. Bu yüzden her padişah cülusunda ahidnameler yenilenir, birer suretleri kadınlara gönderilir, tüccarlar da yanlarında yeni ahidnameyi bulundurlardı⁷.

A-BALKANLAR VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlardaki ticaret politikası neydi? Osmanlı Devleti neden Balkanları ele geçirdi? Osmanlı yayılmasını fetih ve gaza ruhu anlayışı çerçevesinde stratejik ve askeri gayelerle açıklamak mümkün olacağı gibi, Osmanlı idarecilerinin Balkanlardaki mevcut ekonomik yapının devlet hazinesine sağlayabileceği katkıyı da göz önünde bulundurdıklarını belirtmek elzem olacaktır. Zira buradaki tarımsal ekonominin çeşitliliği yanında tarımsal sanayiye hammadde olarak tedarik edilecek emtianın çeşitliliği de gözden kaçırılmamalıdır⁸.

Osmanlı Devleti'nin Balkan yarımadası ile irtibatı ve burayı bir yurt haline getirmesi Orhan Bey zamanında başlayan ve Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar süren bir periyodu kapsamaktadır⁹.

Balkanların coğrafyası incelendiğinde Adriyatik, Ege ile Akdeniz ve Karadeniz'le çevrili olduğu, deniz ticaretinin karasal ticaretle iç içe geçmiş bir ekonomik yapıyı oluşturduğu farkedilecektir. Balkanlar ve Adriyatik birbirine sıkıca bağlı ayrılmaz iki coğrafi oluşumdur. Osmanlı Devleti Balkan fütuhatına başladığı zaman, ekonomik koşulların sistematiği içerisinde ve Balkanların Avrupa ile bağlantısını sağlamak esas çerçevesinde bir çıkış noktası aradı. Bu işlevi yerine getirebilecek en uygun yer birkaç liman kenti ile birlikte Dubrovnik'ti. Zira, Adriyatik ya da diğer bir deyişle Venedik Körfezi, o dönemde Venedik Cumhuriyetinin kontrolü altındaydı. Osmanlı yöneticilerinin bunu değiştirmeleri ve Balkanların ticari yapısını kendi çıkarları doğrultusunda belirlemeleri kaçınılmazdı¹⁰. Bu yüzden Dubrovnik bir taraftan ileri karakol vazifesi görürken, bir taraftan da

⁶ Mübahat Küttikoğlu, "Ahidnameler ve Ticaret Muâhedeleri", *Osmanlı III*, Ankara 1999, s. 329-341

⁷ Kadıların, Dubrovnik tüccarlarına üzerinde nişan-ı şerif olan yeni ahidnameyi kabul ederiz tarzındaki bahaneleri üzerine merkezin uyarılarını ihtiva eden hüküm için bk. (Evahir-i Cemaziyelevvel 1027/25 Mayıs 1618), BOA, *D.E.C.*, 13/1, s. 180/822

⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600 I*, (çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 312-313. Osmanlı yönetiminin Subistan ve Bosna'daki gümüş madenlerine yönelik politikalarına dair bk. Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, Prizren 2005, s. 25. Balkan şehirlerinin Osmanlı fethinden sonra birer ticaret ve sanayi merkezleri haline gelmelerine dair bk. İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 35

⁹ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 20-26

¹⁰ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 23

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Venedik ve diğer yanda Macaristan'a karşı ekonomik üstünlük elde etme mücadelesinde sıra dışı bir rol üstlendi. Osmanlı yönetimi bu açıdan bakıldığında Dubrovnikli tüccarlara geniş haklar tanıdı ve korumacı bir yaklaşım sergiledi. Bunu bir devlet politikası haline getirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu küçük şehir devletinden beklentisi oldukça yüksekti. Sadece ekonomik değil, siyasi bakımdan da İstanbul'un çıkarlarına hizmet edecek ehemmiyet arzeden politikaların üretilmesinde ve uygulanmasında aldığı rol, bir bakıma Dubrovnik'in kaderini tayin etti. Adriyatik'e sıkışan Venedik'in elini kolunu bağlayıcı girişimlerde Dubrovnik hep ilk sıradaydı. Osmanlı piyasalarına giren malların önemli bir kısmı yine Dubrovnik vasıtasıyla sağlanıyordu¹¹. Ama hepsinden daha önemlisi Avrupa'da rakip ya da düşman devletlerle irtibat hep Dubrovnik vasıtasıyla oluyordu¹².

Bununla birlikte Osmanlılar Balkanlarda sadece Dubrovniklileri desteklemediler. Yerli tüccarları da kucaklayacak uygulamalarda bulundular. Balkan tüccarlarının güçlenmesindeki en önemli etken Osmanlı yönetiminin Balkanlarda sergilediği bayındırlık siyasetinin başarısından kaynaklanmaktaydı. İstanbul'un tasarladığı planlar Balkanlarda derhal hayata geçirildi. Birçok yeni şehir böylece kurulduğu gibi, gelişmesi yavaşlamış ya da durmuş bir çok şehir yeniden hayat buldu. Bunun yanında yollar da imparatorluğun bayındırlık faaliyetlerinden nasibini aldı. Osmanlı ordusunun kullandığı ve Larissa, Varna, Vidin, Sofya, Selanik, Üsküb, Belgrad, Yeni Pazar (Novi Pazar) ve Saraybosna'dan geçen yol iyileştirildiği gibi, buradan Tuna ve Adriyatik kıyılarındaki Dubrovnik ve Spilato şehirlerine de ulaşım kolaylaştırıldı. Yol üzerlerine kervanların konaklaması için hanlar yaptırıldı. Hanların korunmasına yönelik olarak askerlerin bulunduğu palankalar ve hisarlar inşa edildi¹³. Bütün bunların yanında Balkanlardaki küçük devletlerin ortadan kalkmasından sonra sınırlar

¹¹ *Doğu'nun kapısı* olarak görülen Dubrovnik ticaretinin genel karakteristiği hakkında bk. Moises Orfali, "Dona Gracia Mendes and the Ragusan Republic, the Successful Use of Economic Institutions in 16th-Century Commerce", *The Mediterranean and the Jews* (ed. Elliot Horowitz-Moises Orfali), Jerusalem 2002, s.180 vd.

¹² Osmanlı Devleti'nin İspanya ile olan münasebetlerinde Dubrovnik'in aldığı rol için bk. 6 Cemaziyevvel 1030 (29 Mart 1621), BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler* (MAD.) 6004, s.14/1; Evasit-ı Şaban 1035 (12 Mayıs 1626), BOA, MAD. 6004, s. 125/8 ve Suraiya Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, II, çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç-Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 640

¹³ Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Between East and West the Balkan and Mediterranean Worlds*, New York 1992, s. 7-8 ve Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin" s. 40, 45

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

da yok oldu ve tek bir gümrük bölgesi meydana getirildi¹⁴. Daha da önemlisi, Balkan eyaletlerindeki şehirlerin gelişmesinde yerel şartları göz önünde bulunduran farklı uygulamalara karşı çıkılmadı, temel organizasyonlar ve hayat şartları birbirine benzetilmeye çalışıldı¹⁵.

Osmanlı yönetiminin Balkanlardaki yol sistemine oldukça ehemmiyet gösterdikleri vakidir. Askeri amaçları göz ardı etmemek koşuluyla Avrupa'ya bağlantı sağlayan Balkan yolları ticaretin devamlılığında önem arz etmekteydi¹⁶. Balkanları Yunanistan ve Adriyatik'e bağlayan antik yol *Via Egnatia* olarak biliniyordu. İstanbul, Belgrad ve Buda'ya, Edirne, Filibe, Sofya ve Niş üzerinden bağlanırdı¹⁷. Bu yol Balkan yarımadasını çaprazlama kesmektedir. Bizans döneminde *İmparatorluk Ordu Yolu* olarak tanınan bu yol Üsküp, Arnavutluk ve Bosna'ya giden yollarla birbirine bağlıydı. Üsküp şehri de önemli bir duraktı. Zira Makedonya, Arnavutluk ve Bosna'ya giden yol bu şehirde birleşmekteydi¹⁸. Saraybosna'dan biraz dolambaçlı bir yol Dubrovnik'e giderdi. İstanbul-Dubrovnik hattında işleyen kervanlar bahsedilen yolları kullanırlardı. Kervanların Dubrovnik'ten ve İstanbul'dan hareket etme zamanları belliydi. Kervan yukarıda güzergahı verilen yolu takip ederdi. Dubrovnik'ten yola çıkan kervanların bir kervanbaşı bulunurdu. Kervanda tüccarlar ve malları bulunacağı gibi, bazen Dubrovnik'in ödediği yıllık harac da kervanla birlikte İstanbul'a gönderilirdi. Merkezî yönetim, İstanbul'dan Dubrovnik'e gidecek olan bir kervana yol üzerindeki idarecilerin ilişmemelerini ve güvenliğini sağlamalarını istiyordu¹⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan ticaretine gösterdiği hassas yaklaşımın bir göstergesi olarak Dubrovniklilere uyguladığı farklı gümrük tarifelerini de zikretmek gereklidir. Dubrovnik tüccarları İstanbul, Edirne ve Bursa dışındaki yerlerde ticaret yaptıklarında diğer eman verilmiş yabancı tüccarlar gibi alım satımlarında doğrudan gümrük resmi ödemezlerdi. Bunun yerine mukataaya verilmiş Dubrovnik gümrük vergisini, her yıl ya da altı

¹⁴ Bu durumdan en çok yararlanan Dubrovnik tacirleri oldu. Bir kez ve oldukça düşük bir gümrük ödeyerek Dubrovnik'in gelişmesine katkıda bulundular (İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* s. 314)

¹⁵ Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, 1977, University of Washington Press, s.74

¹⁶ Edirne'den sonra dört önemli kola ayrılan Balkanlardaki yol güzergahları için bk. Peter F. Sugar, *Southeastern Europe*, s.73

¹⁷ Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", s. 612

¹⁸ İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 25

¹⁹ Evasıt-ı Cemaziyelahir 1026 (20 Haziran 1617), BOA, D.EC., 13/1, s.143/682 ve Evasıt-ı Safer 1027 (11 Şubat 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.145/697

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ayda bir İstanbul'a gelen elçiler toplu bir gümrük resmi olarak Osmanlı hazinesine teslim ederlerdi²⁰. Yasal gümrük vergilerinin dışında başka vergilerin Dubrovnik tüccarından talep edilmesi kanun dışıydı ve görevliler sıkı bir şekilde takip edilir, bu kurala uymayanlar ikaz edilirdi²¹.

B-DUBROVNIK VE BALKAN TİCARETİ

Hemen belirtmek gerekir ki, Rumeli'ye Dubrovnik tüccarları bir anda gelmediler. Daha XIV. yüzyılda Osmanlı hakimiyeti öncesinde ve esnasında Balkanlarda Dubrovniklilerin ticaret kolonileri oluşturmaya başladıklarını söylemek mümkündür²².

Dubrovnikliler uluslar arası ticaret devletinden daha ziyade Balkanların mevcut şartlarına uyum sağlamış yerel bir ticari güç olarak algılanıyordu. Birincisi, uzun yıllardan beridir Balkanlardaydılar ve yerleşik düzene geçmişlerdi²³. İkincisi, bilhassa vergi toplayıcılar tarafından müste'men değil de zımmî olarak kabul ediliyorlardı²⁴. Üçüncüsü ve en mühimi ise her ne kadar aksini savunsa da merkezi yönetim bile Dubrovniklileri Venedik ya da İngiliz tüccarı gibi değil, kendi bünyesinden beslenen sadık bir bağlaşıklık olarak kabul ediyordu²⁵.

²⁰ "...bu üç yerden gayrı yerden satılan metamızın gümrüğün üç yıl üçyüzbin akçe mukataa ile ile amil bulalım..." (BOA, D.E.C., 13/1, s.1-2 ve Bostan, "Ahidnamelere ve Uygulamalara Göre Osmanlı-Dubrovnik...", s.83 vd)

²¹ Rodosçuk'ta Dubrovnik tüccarından kassabiye vergisi talep edilmemesine dair bk. 19 Rebiülahir 1013 (14 Eylül 1604), BOA, D.E.C., 13/1, s. 3/5

²² Geç Ortaçağ'da Dubrovnik, Balkanlar ile İtalya arasında ana link merkezi görevi görüyordu. Bilhassa Bosna ve Sırbistan madenleri Dubrovnik yoluyla İtalya'ya ulaşıyordu (Momir Jovic "The Activity of the Ragusan's Colony in Novo Brdo with Arrival of the Turks", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1993, s. 1761-1772; Barışa Krekic, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980, Variorum Reprints; Sugar, *Southeastern Europe*, s.172 ve Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul, Milliyet Yayınları, s.165). Aynı dönemde Sırbistan ve Bosna'daki Ragusa tüccarlarına dair bk. Stoianovich, "The Conquering Balkan", s.2. Bu konuda ayrıca bk. İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 311 vd. Dubrovnik'in bütün Ortaçağ boyunca Sırbistan'ın ana dağıtım merkezi olduğuna dair bk. Ferdinand Schevill, *The History of the Balkan Peninsula from the Earliest Times to the Present Day*, New York 1922, s.168

²³ Rumeli'de muhtelif şehirlerde ikamet eden bir çok Dubrovnikli tüccar bulunmaktaydı.

²⁴ Yabancıların ya da Avrupalıların Osmanlı görevlileri tarafından farklı isimlerle adlandırılmaları ve devletin çıkarlarına göre kategorize edilmeleri hakkında bk. Daniel Goffman, "Negotiating with the Renaissance State: The Ottoman Empire and the New Diplomacy", *The Early Modern Ottomans Remapping the Empire* (ed.H.Aksan-D.Goffman), Cambridge 2007, s. 63 vd.

²⁵ Bk. 3 nolu dipnot.

Balkanlardaki Osmanlı fetihlerinin ardından Dubrovnik tüccarları Balkan şehirleri ile İtalya bağlantılı ticaretin arabulucusu görevini üstlendiler. Osmanlı yönetiminin Dubrovnikli tüccarlara uyguladığı vergi oranı avantaj sağlamaktaydı. Bu sayede Balkan şehirlerinde ticaret kolonileri kurdular²⁶. Böylece iç ve dış ticaretin büyük bir kısmını ellerinde tuttular. Kumaş başta olmak üzere muhtelif mallarla gelen tüccarlar, deri, yün, balmumu ve diğer emtia ile geri dönüyorlardı. Hareket kabiliyetleri ve ticarî organizasyonlarının başarısı sayesinde sistemli bir şekilde Balkan mallarını topladılar. Ancak Osmanlı piyasalarından toplanan mallar Dubrovnik'in ihtiyacından daha fazla olduğundan Venedik'te dahil olmak üzere İtalyan devletlerine bu mallardan sattılar. Buna rağmen, Venediklileri ellerinden geldiğince Balkanlardan uzak tutmaya çalıştılar. Başarıları sadece kendilerinin ticaretteki maharetlerine bağlı değildi, imparatorluğun askeri, idari, ekonomik ve diğer alanlardaki düzenlemeleri Dubrovniklilere büyük bir yardım etti ki, bu gözden kaçırılmaması gereken bir husustur²⁷.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren 1600'lü yılların sonuna kadar Dubrovnik tüccarının Balkanlardaki ticarete oldukça hareketli bir rol oynadıklarını söylenebilir²⁸. Balkanlarda Osmanlı fetihlerinin tamamlanmış olması, uluslararası ticaretin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlayacak yapının oluşturulması, tüccar kervanlarının yol güvenliğinin sağlanması Dubrovniklileri ticarî bakımdan zengin Balkanlarda ticaretin doğrudan içerisinde yer almalarını sağladı²⁹. XVI. yüzyıl Osmanlı arşiv kaynakları Rumeli'deki Dubrovniklilerin ticaret sahasına ve ticarete konu olan malların neler olduğuna dair ehemmiyetli veriler ihtiva etmektedir³⁰. Bu yüzyılda Balkan ticareti geliştikçe buna paralel olarak Dubrovnik'in ekonomik canlılığı da arttı³¹.

Dubrovnik neden Balkanlarla sıkı bir ticaret bağı kurdu? Bulunduğu coğrafi konum nedeniyle Dubrovnik'in Balkanlar ile etkileşim içerisinde

²⁶ Marvin R. Jackson, John R. Lampe, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1992, Indiana University Press, s. 52-53

²⁷ Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin...", s. 37-46

²⁸ Bunda Osmanlı'nın Balkanlardaki hakimiyetinden sonra Dubrovnik'in yeni efendilerinin ekonomik sistemine kolayca ayak uydurmaları, geleneksel ticaret malları yerine yeni şartların etkisiyle Balkanlarda bolca bulunan deri, yün ve balmumu gibi alternatif emtia ithaline başlamaları etkili olmuştur (F.W. Carter, "The Commerce of the Dubrovnic Republic, 1500-1700", *The Economic History Review* 24/3, 1971, s.376)

²⁹ Balkan ticareti sayesinde büyüyen Dubrovnik ekonomisine dair bk. İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 36

³⁰ Metin Ziya Köse, *Osmanlı Devleti ve Dubrovnik İlişkileri Doğu Akdeniz'de Casuslar ve Tacirler 1500-1600*, Giza Yayınları, İstanbul 2009, s. 51

³¹ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 318

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

olması kaçınılmazdı. Çünkü, ticarî gayeler haricinde ihtiyaç duyduğu tahıl ancak buradan temin edebilirdi. Yani bir yerde Dubrovnik, Balkanlara bağımlı idi. Bu yüzden ilk önce Macarlara sonra da Osmanlılara haraç ödemeyi zorunlu olarak kabul etti³². Bunun dışında Dubrovnik etrafındaki toprakların tamamı Osmanlılar tarafından ele geçirilmişti. Kaçınılmaz olarak Dubrovnik, yeni ve güçlü komşusuyla ilişki kurmak zorunluluğunu hissetti³³.

Dubrovnik'in heybetli komşusuna bağımlı olmasının başka nedenleri de vardı. XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı ülkesindeki dış ticaret yapısı hatırı sayılır bir değişikliğe uğradı³⁴. Büyük tüccar devletlerin Akdeniz'de ticaret filoları vasıtasıyla ve Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri imtiyazlar sayesinde ticarete başlamaları küçük bir şehir devleti olan Dubrovnik'in İngiltere, Fransa ve Hollanda ile rekabet edememesine neden oldu³⁵. Dubrovnik'in gerilemesinin temel nedenlerinden biri, Osmanlı dış ticaretinin XVI. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın büyük devletlerinin eline geçmesi ya da bağımlı hale gelmesi ile alakalıdır³⁶.

Navlun fiyatlarının oldukça yüksek düzeylerde seyretmesi yüzünden Dubrovnikli tüccarların Avrupalı tüccarların gemileri ile ticaret yapmaya başlamış olmaları da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu dönemde korsanların tüccar gemilerine yaptıkları saldırılar Dubrovnik tüccarını daha korunaklı ve korsanlarla baş edebilecek askeri mühimmata sahip Avrupa gemileri ile ticarete zorlamış gibi görünmektedir. Mallarını ve hayatlarını kaybetmektense yüksek bir taşıma parası karşılığında yabancı bayraklı gemilerle seyrişferde bulunmayı daha pratik bir yol olarak görmüş olabilirler.

Adriyatik ve Akdeniz'deki korsanlar XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında dikkate değer şekilde etkili olmaya başladılar³⁷. Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu arasında sıkı pazarlıkların ve anlaşmaların temelinde korsanların disiplinsiz ve can yakıcı girişimlerinin olduğunu belirtmek gerekir. Zira hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Venedikliler

³² Daniel Goffinan, "Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century", *New Perspectives on Turkey*, İstanbul 1994, 11, s. 141 vd.

³³ Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship*, s. 25-26

³⁴ Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", s. 609 vd.

³⁵ Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship*, s. 27

³⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, İstanbul 2004, s. 142 ve Bruce Mc Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, s. 20

³⁷ İdris Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009 ve Alberto Tenenti, *Piracy and Decline of Venice*, Longmans, London 1967

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elaziğ, 24-25 Haziran 2010)

Akdeniz ticaretinde üstünlüğü kaptırmamak için korsanları kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanmaktan geri kalmamışlardır. Uskokların Adriyatik'teki can yakıcı taarruzları da bir yana bırakılacak gibi değildir³⁸.

Venedik ve Dubrovnik ticaret filoları yanında korsanları da Adriyatik ve Akdeniz'de etkindiler. Ne zaman ki İngiliz, Hollanda ve Fransa ticaret filoları Akdeniz'e girdiler, yağma ve çapulculuk yapıyormuş gibi davranan ama aslında Venedik ve Dubrovnik ticaret politikalarına hizmet eden korsanlar da yeni misafirlerin filo ve korsanlarıyla mücadele edemediler ve etkilerini yitirdiler. Avrupa ulusları uyanıktı. Onlar da kendi korsanlarını Akdeniz'e soktular. Böylece uzun süre boyunca korsanlara karşıymış gibi görünen ama aslında el altından destekleyen bu iki devlet, hakimiyetlerini kaybettiler. Ancak ticari alışkanlıklarından vazgeçmeleri beklenemezdi. Korsan saldırılarından kurtulmak için Osmanlı Balkanında deniz yollarından daha güvenli olan karayolu ticaretine başlamaları kaçınılmazdı.

Diğer bir etken ise Dubrovnik-Venedik rekabetinin incelenen dönemde had safhaya ulaşmış olması ile ilgilidir. Denizlerde rekabet eden Dubrovnik ve Venedik ticaret güçleri bu kez kozlarını kara ticareti yoluyla paylaşacaklardı³⁹. Venedik İstanbul'dan kara yoluyla Dubrovnik'e gelen ticaret kervanlarının yolunu Venedik'e döndürmek için denediği ilk girişiminde başarılı oldu. Adriyatik kıyısında atıl vaziyetteki Split limanını işler hale getirdi. Kervanlar Dubrovnik yerine Split'e buradan da limanda gemilere yükledikleri mallarla askeri gemilerin eşliğinde Venedik'e gitmeye başladılar⁴⁰. Böylece akılcı davranan Venedik yönetimi, kervanları Split'e döndürmeyi başardı. Bu sırada başka bir transit merkez olan Saray Bosna'nın yükselişi de Dubrovnik'e vurulan diğer bir darbe oldu⁴¹. Artık Balkanlarda biri Osmanlı yönetimine, diğeri Venedik'e ait olan iki transit ticaret merkezi belirmişti. Dubrovnik idarecilerinin harekete geçmesi artık kaçınılmazdı. Bu durumdan şikayetçi oldular ve Venedik'i Osmanlı Devletine şikayet ettiler. Venedik, Dubrovnik'e ders vermek için donanmasını Dubrovnik önlerine gönderdi; liman muhasara edildi ve

³⁸ Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*, Ithaca-London 1992

³⁹ XVI. yüzyıl sonlarında Balkanlar'dan yapıtı ihraç etmek için rekabet eden Dubrovnik ve Venedik tüccarına dair bk. Suraiya Faroqhi, "Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 71

⁴⁰ Metin Ziya Köse, *Osmanlı-Venedik Ticareti 1600-1630* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 106 ve Carter, "The Commerce of the Dubrovnic Republic", s. 390

⁴¹ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 322-323

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yerleşim birimleri basıldı. 100'den fazla Dubrovnikli reaya ve tüccar esir edildi. Osmanlı yönetimi muhasarayı gerçekleştiren donanma komutanının saldırıdan vazgeçmesini sağlamak için araya girdi⁴². Buradan da anlaşılıyor ki, Dubrovnik yönetimi Venedik gibi bir rakip karşısında Osmanlı Devletine bağımlı olmak zorundaydı. Zaten Venedik'in bu saldırısı karşısında, Bosna Beylerbeyi İskender Paşa Dubrovnik üzerinde dolaşan tehlike bulutlarını izale için görevlendiriliyor, sadık haracgüzar Dubrovnik'in korunması emrediliyordu⁴³. Venedik limanı yaklaşık bir buçuk yıl muhasara etmiş, 30.000 kuruşluk zarar verdirmiş, esir olarak aldıklarından başka bir çok kişiyi öldürmüş, Dubrovnik ticareti durma noktasına gelmişti. Osmanlı için zor bir durumdu. Her iki tarafla da iyi geçinmek isteyen Osmanlı yönetimi, Venedik balyosundan devletin bu tarz davranışlardan vazgeçmesini, zararın tazmin edilmesini, esirlerin serbest bırakılmasını ve ticareti sekteye uğratan muhasaranın kaldırılmasını istemişti⁴⁴.

1600-1630 dönemine ait belgeler incelendiğinde Dubrovnik tüccarının faaliyet sahasını neredeyse sadece Balkanlar üzerinde yoğunlaştırdığına tesadüf edilecektir⁴⁵. Dubrovnikli tüccarların denizlerdeki ticari girişimlerine ait kayıtlar taradığımız 13 numaralı Düvel-i Ecnebiye defterinde ve 6004 numaralı Maliyeden Müdevver Defter de maalesef yok denecek kadar azdır⁴⁶. Ya Dubrovnik'in denizyolu ticareti ile ilgili kayıtlar şu anda elimizde olmayan bir deftere kaydedildi ya da aşağıda açıklanacağı üzerine bazı nedenlerin etkisiyle Dubrovnik denizlerinden çekilmek zorunda kaldı⁴⁷.

Yukarıda anlatılanlar değerlendirecek olursak Dubrovnik Osmanlı İmparatorluğuna bağımlı durumdaydı. Dubrovnik, Osmanlı etkisine girdikten sonra kaçınılmaz olarak bağımlı bir ekonomik döngü içerisinde

⁴² Evasıt-ı Muharrem 1027 (12 Ocak 1618), BOA, *D.E.C.*, 13/1, s. 145/693

⁴³ Evasıt-ı Muharrem 1027 (12 Ocak 1618), BOA, *D.E.C.*, 13/1, s. 145/694

⁴⁴ BOA, *D.E.C.*, 13/1, Evasıt-ı Zilhicce 1027 (3 Aralık 1618), s. 192/852. Benzer bir hüküm için bk. Evahir-i Zilhicce 1032 (24 Ekim 1623), *MAD.* 6004, s. 88

⁴⁵ Bunu Dubrovnik'in Akdeniz ticaretinde meydana gelen değişimlere ve yeni konuklara verdiği cevap olarak kabul etmek gerekir. Zira 1640'larda meşhur Dubrovnik ticaret filosofunun gerilediği kabul ediliyordu (Faroqi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", s. 642)

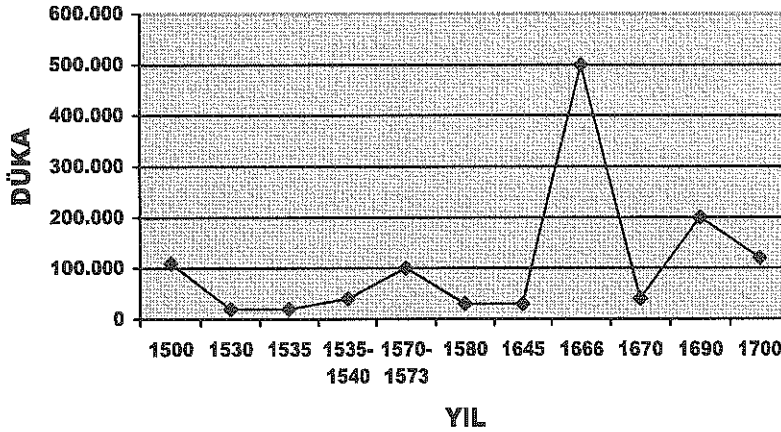
⁴⁶ Firengistan'a giden bir Dubrovnik gemisinin leventler tarafından yağmalanıp, gemidekilerin esir edilmesine dair bk. BOA, *D.E.C.*, 13/1, 7 Rebiülevvel 1015 (13 Temmuz 1606), s.35/140. Nova yakınlarında saldırıya uğrayan bir Dubrovnik tüccar gemisine dair bk. BOA, *D.E.C.*, 13/1, 3 Cemaziyelevvel 1016 (26 Ağustos 1607), s.47/201. Yeni satın aldığı gemisiyle rençberlik yapacak olan Dubrovnikli tüccara dair bk. BOA, *MAD.* 6004, Evasıt-ı Receb 1028 (28 Haziran 1619), s. 61/5

⁴⁷ Dubrovnik deniz gücünün XVI. yüzyıl sonlarında Kuzey Avrupalı deniz gücü karşısında gerilemesine dair bk. Carter, "The Commerce of the Dubrovnik Republic", s. 393 vd.

hareket etmek zorunda kaldı. Çünkü, yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı Dubrovnik limanı bilhassa 1573'den Girit Savaşı'nın başladığı 1645 yılına kadar Venedik'le olan uzun barış döneminde durağan bir ithalat gelirine sahip olabildi. Gelirlerin zirveye ulaştığı zamanlar hep savaş dönemlerine tekabül etmekteydi ki, tarafsız kalmaya çalışan Dubrovnik için bol kazançlı yıllar anlamına gelmekteydi. Aşağıdaki tablo, Dubrovnik'in Osmanlı İmparatorluğunun uluslararası ilişkilerinden ve siyasetinden nasıl etkilendiğinin kanıtıdır.

Tablo1: Dubrovnik'in Yıllık Gümrük Gelirleri (İthalat)

Kaynak: F.W. Carter, "The Commerce of the Dubrovnic Republic, 1500-1700", *The Economic History Review*, 24/3, 1971, s.393.

C-ÖNEMLİ MERKEZLER VE TİCARİ EMTİA

Dubrovnik'in hemen yanı başındaki Bosna ve Hersek, Osmanlı fethinden sonra-belki de daha öncesinde- Dubrovniklilerin ticaret amacıyla gidip geldikleri yerlerdendi. Burada Dubrovniklilerin sıkıntıya düşmeden hareket etmelerine yönelik merkezi yönetimin girişimleri olurdu. Mesela, bazı görevlilerin Dubrovnik uyruklu tüccarlara ilişmesi üzerine hem eyaletteki kadılar, hem Hersek beyi, hem de Bosna Beylerbeyi tüccarların korunması vazifesinin takipçisi olmaları yönünde ikaz ediliyorlardı⁴⁸. Hersek, Dubrovnikle ilgili merkezi politikaların uygulanma sahası ve denetiminin yapıldığı yer olması bakımından ehemmiyetliydi. Dubrovnikle

⁴⁸ BOA, D.EC., 13/1, 20 Zilhicce 1014 (28 Nisan 1606), s. 33/131

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

alakalı işler özellikle Hersek idarecilerinden sorulur, bir problem oluşursa çözümü onlardan beklenirdi⁴⁹. Hersek'in diğer bir vasfı da Dubrovnik'in günlük beslenme ihtiyaçlarının buradan karşılanmasına yönelikti. Dubrovnikiiler ticaret amacı gütmeyen, zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için Hersek'e gelirler, buğday, arpa, sığır, koyun, kuzu, inek satın alırlardı⁵⁰. Bunun dışında Rumeli'nden yola koyulan Dubrovnik kervanı Hersek'ten geçirdi⁵¹.

Bulgaristan'da ise Filibe ve Sofya Dubrovnik tüccarlarının sık geldikleri, hatta yaşadıkları önemli ticaret merkezleriydi. Zamanında Filibede yaşayan, Dubrovnikli tüccarlara tercümanlık eden Kazano'nun, şehirden ayrılmasının üzerinden yirmi yıl geçmesine rağmen derici esnafıyla yaşadığı mesele ciddi olmalı ki, memnuniyetsiz derici esnafının merkeze gönderilmesi, hatta sorunun divan-ı hümayunda görüşülmesi emredilmekteydi⁵². Dubrovnikli tüccarın Rumeli'deki en önemli ticaret şehirlerinden biri ve eyaletin paşa sancağı olan Sofya'da kökü çok eskilere dayalı bir ticari yapı meydana getirdikleri görülüyor⁵³. Sofya'da bir zamanlar Dubrovnikiilere ait 30'a yakın ev bulunuyordu ki bu sayı gittikçe azalmaya başlamıştı. Sığır derisi satın aldıkları hammaddelerin başında geliyordu⁵⁴. XIX. yüzyıl başlarında Rumeli'den bahseden bir eserde artık Sofya'da Dubrovnikiilerin yaşamadığı belirtilmektedir⁵⁵.

Dubrovnik'in 1500-1700 arasında en çok deri ticaretinde uzmanlaştığı görülür. Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti tarafından fethinden sonra işlenmemiş ve işlenmiş deri ticaretinin kontrolü tamamıyla Dubrovnikiilerin

⁴⁹ Dubrovnik köyüne saldıran eşkıya hakkında Hersek beyine gönderilen hüküm hakkında bk. BOA, *D.E.C.*, 13/1, 22 Şaban 1023 (27 Eylül 1614), s. 116/588

⁵⁰ Sancakbeyinin adamlarının bu konuda Dubrovnikiilere engel çıkarmaması yardımcı olması isteniyor. BOA, *D.E.C.*, 13/1, [Evail-i Cemaziyevvel 1027 (26 Nisan 1618), s.162/748]. Benzer bir şekilde ehl-i örf taifesinin de bu konuda mani olmaması hakkında bk. BOA, *MAD.* 6004, Evahir-i Muharrem 1033 (23 Kasım 1623), s.46/2 ve BOA, *MAD.* 6004, Evasit-ı Şevval 1029 (13 Eylül 1620), s. 65/2. Ayrıca bk. *MAD.* 6004, Evasit-ı Zilhicce 1032 (10 Ekim 1623), s. 82/1

⁵¹ Evahir-i Muharrem 1033 (23 Kasım 1623), BOA, *MAD.* 6004, s. 46/1 ve Evasit-ı Şevval 1029 (13 Eylül 1620), BOA, *MAD.* 6004, s.66/1

⁵² BOA, *D.E.C.*, 13/1, 22 Zilhicce 1014 (30 Nisan 1606), s. 34/133

⁵³ Şehrin XVI. yüzyıl sonlarındaki sosyal, ekonomik ve demografik yapısı hakkında bk. Nevin Genç, "XVI. Yüzyılın Sonlarına Doğru Sofya Kazası'nın Genel Değerlendirmesi", *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler IV*, Ankara 1993, s. 1803-1812

⁵⁴ 180 bin akçelik sığır derisi satan Dubrovnikli tüccara dair bk. BOA, *MAD.* 6004, Evasit-ı Safer 1028, s. 61/1. Rumeli, Sofya ve Samako'da yapağı satın alma arzusunundaki tüccarlar hakkında bk. BOA, *MAD.* 6004, Evahir-i Rebiülevvel 1028, s. 61/2

⁵⁵ P.L.İnciciyan-H.D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3, İstanbul 1973-74, s. 17

eline geçti⁵⁶. Tuna boyunca, Sofya'da ve merkezi Sırbistan'ın bir çok kentinden deri ihraç edilirdi. Plovdiv (Filibe), Sofya, Silistre ve Rusçuk deri ticaretinde uzmanlaşan Osmanlı kentleriydi. Sırbistan'da ise Belgrad, Prokuplje ve Yeni Pazar aynı işlerlikte deri imal ederdi. Kuzey Sırbistan ve Macaristan'dan getirilen deriler, Belgrad'da toplanır, daha sonra kervanlarla Dubrovnik'e gönderilirdi. Deniz yoluyla da Dubrovnik'e deri getirilirdi. Karadeniz'e girmeleri yasaklı olmadığından Varna limanından hatırı sayılır miktarda deri ihracı yapılırdı. İtalyan şehir devletleri Ankona, Venedik ve Cenova Dubrovnik'in deri sattığı ana müşterilerdi⁵⁷.

Osmanlı arşiv kayıtları deri ticaretinin yoğun bir şekilde yapıldığını ortaya koymaktadır. Dubrovnikliler Rumeli ve Tuna etrafındaki yalılardan kara sığır ve camus derisi satın almaktaydılar⁵⁸. Rumeli, Üsküb ve Vulçitrinden yapağı ve gön satın alıyorlar⁵⁹. Belgrad çevresinden öküz derisi alırlardı⁶⁰. Sofya'da camus ve öküz derisi, sahtiyan çeşitleri, meşin, balmumu, yapağı ve kürk ihraç ediyorlar⁶¹. Rumeli'de sahtiyan, meşin ve gön satın alıyorlar⁶². Bilhassa renkli bir deri olan sahtiyanı İtalya'ya ihraç ediyorlardı⁶³. Hersek, Nova, Lubin ve Gabela'dan ise zahire, camus ve öküz derisi, sahtiyan türleri, meşin, balmumu, yapağı, kürk satın alıyorlardı⁶⁴.

Diğer bir ihraç malı ise yündü. Bulgaristan ve Sırbistan yün imalinde uzmanlaşmıştı. Yapağı, kumaş sanayisinin hammaddesidir. Dubrovnikliler Rumeli'den topladıkları yapağının bir bölümünü Almanya'ya, diğer bölümünü ise Kuzey İtalya'daki kumaş sanayi bölgesine gönderdiler. 1620-1640 arasında yünün önemli bir kısmı Dubrovnik'te el yapımı kumaş üretiminde kullanılıyordu⁶⁵. Gerçektende Dubrovnik'te gelişen kumaş sanayi için Bulgaristan ve Sırbistan ham yün tedarik merkezleriydi⁶⁶. Prokuplje en önemli yün tedarik merkeziydi.

⁵⁶ Sofya'daki deri sektörünün Osmanlı dönemindeki gelişimine dair bk. Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle-London 1983, University of Washington Press, s. 116 vd.

⁵⁷ Carter, "The Commerce of the Dubrovnic Republic", s.377-378.

⁵⁸ BOA, *D.E.C.*, 13/1, 23 Cemaziyellevvel 1021 (22 Temmuz 1612), s. 93/461.

⁵⁹ BOA, *D.E.C.*, 13/1, 12 Cemaziyelahir 1022 (30 Temmuz 1613), s.106/527.

⁶⁰ BOA, *D.E.C.*, 13/1, 14 Cemaziyelahir 1023 (22 Temmuz 1614), s.113/571.

⁶¹ BOA, *D.E.C.*, 13/1 Evahir-i Ramazan 1025 (11 Ekim 1616), s. 142/678 ve BOA, *D.E.C.*, 13/1, Evahir-i Rebiülevvel 1027 (27 Mart 1618), s.147/705

⁶² BOA, *D.E.C.*, 13/1, Evail-i Cemaziyellevvel 1027 (26 Nisan 1618), s. 165/759

⁶³ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 320

⁶⁴ BOA, *MAD. 6004*, Evahir-i Muharrem 1033 (23 Kasım 1623), s. 46/1; ayrıca bk. BOA, *MAD. 6004*, Evası-ı Şevval 1029 (13 Eylül 1620), s. 66/2

⁶⁵ Mc Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 40

⁶⁶ İhrac edilen yünün bir kısmı kar oranı yüksek olduğundan İtalya'ya gönderilirdi (Carter, "The Commerce of the Dubrovnic Republic, s. 380)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bulgaristan'daki Zigoria adlı yer, yüksek kalitede balmumu üretir ve kalitesi Akdeniz bölgesinde bilinirdi. Sırbistan ve Hersek de Dubrovnıklilere balmumu tedarik ederdi⁶⁷. Arşiv vesikalarına göre ise Şehirköy, Sofya, Niş, Alacahisar, Ürgüb, Yenipazar ve Bosna ve Foça'dan balmumu satın alıyorlardı⁶⁸. Tıpkı deri gibi balmumu da İtalya'ya gönderilirdi.

İthal ettikleri ve sattıkları en önemli emtia tekstil ürünleriydi. Genellikle İtalyan kumaşları satılıyordu. Ancak Venedik'in düşmanca tavırlarından sonra Batı Avrupa kumaşlarını tedarik etmek zorunluluğu hasıl oldu. Bir ara İran'dan da kumaş ithal ettiler. Yerli tüccarlarla rekabet burada da kendisini gösterdi⁶⁹. Arşiv belgelerinde kumaş ve çuka getirdiklerine dair kayıtlar mevcuttur⁷⁰.

D-YEREL ŞARTLAR, REKABET VE DUBROVNİKLİLER

XVII. yüzyıl başları Osmanlı Devleti ile taşra idarecileri arasında başlayan bir mücadeleye tanıklık etti. Gücün paylaşılması elbette padişahın otoritesinin sarsılmaz yönü ile ilgili değildi. Merkezi bürokrasinin devlete ait tüm mekanizmaları kontrol altına alma teşebbüsünün taşrada pek de işe yaramaması ile alakalı olan bir mücadeleydi. Balkanlarda Osmanlı topraklarındaki Dubrovník tüccarları ve vatandaşları üzerinden gerçekleşen bu çekişme, taşra görevlilerinin ve ileri gelenlerin istediği şekilde sonuçlandı⁷¹. XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyıl başlarında yaşanan uluslararası ekonomik değişimler ve olumsuzluklar Osmanlı Devleti'ne de sirayet etti. Akçenin enflasyonu ve bu durumun getirdiği sonuçların taşraya yansması merkez-taşra uyumluluğunun bozulmasına neden oldu. Taşra artık eskisi kadar merkezi dinlemiyordu. Değişen şartlara yerel tepkiler

⁶⁷ Carter, "The Commerce of the Dubrovník Republic, s. 378-379

⁶⁸ Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, *D.E.C.*, 13/1, s. 161/745; Evahir-i Zilkade 1031 (6 Ekim 1622), BOA, *MAD.* 6004, s.70/2.ve 14 Zilkade 1032 (9 Eylül 1623), BOA, *MAD.* 6004, s. 75/4

⁶⁹ Carter, "The Commerce of the Dubrovník Republic, s. 384 vd.

⁷⁰ BOA, *D.E.C.*, 13/1, Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), s.162/749 ve BOA, *D.E.C.*, 13/1, Evası-ı Zilkade 1027 (3 Kasım 1618), s. 183/829

⁷¹ Uluslar arası ticaret vasıtasıyla açığa çıkan merkezi bürokrasi ve taşra arasındaki mücadele ve çekişmeye dair bk. Daniel Goffman, "The Ottoman Role in Patterns of Commerce in Aleppo, Chios, Dubrovník, and İstanbul (1600-1650), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Missouri 1993, s. 139-148.

veriliyordu⁷². Daha da önemlisi merkezi yönetim eskiden olduğu gibi bozulan dengeyi sağlamakta eskisi kadar güçlü görünmüyordu⁷³.

Osmanlı idaresi XVI. yüzyılda Venedik'in denizlerdeki ticaret üstünlüğünü kırmak için farklı bir yol denedi. Dubrovnik bağlantılı ve Balkanları Doğu- Batı yönünde kesen yolu işler halde tutmayı başardı. Kara yolu ile Dubrovnik üzerinden Avrupa'ya mal sevk edilmesini sağladı. Bursa-İstanbul-Edirne üzerinden doğunun değerli emtiası Balkanların ötesine hatta Tuna'nın kuzeyine bu yolla ulaştırıldı. Yani bir bakıma İskenderiye'den başlayıp Venedik'te son bulan deniz yoluna alternatif bir güzergah oluşturuldu. Dubrovnik bir kez daha önemi göz ardı edilemeyecek bir rol aldı. Böylece, *Pax Ottomanica*'dan en çok faydalanan, Katolik Ragusa oldu. Ancak Ortodoks Sırp ve Rumlar da bu ticaretten pay aldılar. Bu tüccarlar Lyon'a ve Antwerp'e kadar emtia götürdüler, dönüşlerinde mamül mallardan getirdiler. Bu tüccarların yanında İstanbul'un ve diğer büyük şehirlerin ihtiyaç duyduğu malları temin etmek üzere genellikle Rumeli'nin doğusundaki yerli tüccarlara da haklar tanıyan Osmanlı İmparatorluğu, böylece Balkanlarda ister yerel isterse uluslar arası olsun ticaretin gelişmesinde önceden tasarlanmış bir planı başarıyla uyguladı⁷⁴. Buna rağmen XVII. yüzyıl başlarına kadar Balkanlardaki ticarete hala söz sahibi olanlar yerel tüccarlardan daha çok Yahudiler, Dubrovnikiiler, Avrupalılar ve Müslümanlardı. Aynı döneme tekabül eden Dubrovnik'in gerilemesi ve Yahudi göçünün yavaşlaması, ibreyi yerli Ortodoks tüccarların lehine döndürdü. Vidin-Sofya-Selanik hattının batısında onların sözü geçer oldu⁷⁵.

Bir yandan Venedik bu yeni yerli güce ve ondan daha önce Dubrovnik'e karşı etkili bir ticaret politikası geliştirdi ve Spilato limanını inşa etti. Artık Balkanlarda rekabet vardı ve bu durum en çok Osmanlı Devleti'nin işine gelmekteydi⁷⁶. Zira, Dubrovnik'i destekleyerek, Balkanların bir kısmından Venediklilerin uzaklaştırmak amacındaki Osmanlı yönetimi bu siyasetinde başarılı oldu⁷⁷. Bir yandan da Dubrovnik, elindeki tüm kozları oynayarak Balkan tüccarlarının güçlenmesini engellemeye çalıştı. Fakat başarılı olamadı. Nitekim, belgelerin dilinden anlaşıldığı kadarıyla Rumeli ve Balkanlarda Dubrovnik tüccarına karşı muhalif bir hava oluşmuştu. Neden

⁷² Balkanlarda artan cizye vergisine gösterilen tepkilere dair bk. İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 31

⁷³ İnalçık, bu durumu XVIII. yüzyıl için kabul etmekle birlikte bir önceki yüzyılda da aynı durumun var olduğu iddia edilebilir demektedir ("Türkler ve Balkanlar", s. 38)

⁷⁴ Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", s. 3

⁷⁵ Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", s. 10

⁷⁶ İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s.37.

⁷⁷ Castellan, *Balkanların Tarihi*, s.168.

birçok zorluk çıkarılmakta ve ticaret yapıları engellenmekteydi? Dubrovniklilerin yerine geçebilecek başka bir ticari güç mü belirmişti? Yoksa yerel güçler, buradaki malların ticaretini kendisi mi yapmak istiyordu? Kanaatimize göre, Osmanlı Devleti'nin ekonomik koşulları yerel güçlerin bu şekilde davranmasına neden olmaktadır. XVII. yüzyıl başlarındaki genel ekonomik yapının bozulması, fiyatların yükselmesi, paranın değerinin düşmesi, vergilerin artırılması ve diğer olumsuz ekonomik gelişmeler yüzünden yerel güçler kanun dışı girişimlerde bulunabiliyorlardı. Bunun dışında yerel tüccarların Dubrovniklilerle rekabet etmek istemelerinin de etkisi olabilir. Ayrıca, taşradaki üst düzey görevlilerin de artık ticaret yapmaya başlamaları, bizzat kendileri tarafından değil de, etkileri altındaki güçlerin tüccarlara zorluk çıkarması şeklinde kendini göstermiş olabilir. Bütün bu nedenler birleştiğinde tacirler taciz ediliyor, uzun yıllardan beri ticaretini yaptıkları hammaddeleri satın almalarına mani olunuyor, serbest hareket etmeleri engelleniyordu⁷⁸. Merkezi yönetim, Sofya'da eskiden 30'a yakın mütemekkin Dubrovnikli evi varken bu nevi olumsuz davranışlar yüzünden sayılarının üçe dörde düşmesini Dubrovniklilere karşı yapılan olumsuz davranışlara bağlıyordu⁷⁹.

Merkez bu durum karşısında ne yapıyordu? Dubrovniklilerin şikayetlerini dinledikten sonra yerel memurların dikkate almasını ve uygulanmasını isteyen emirler gönderiyordu. Ne kadar dikkate alınıyordu acaba? Yerel idarî güçler muhtemelen bir yandan merkezi hoş tutmak isterken, bir yandan da buldukları yerlerin şartlarını gözetmek durumunda kalıyorlardı. Kendilerinin de dahil olduğu bir ticarî yapının sadece merkezin isteklerine göre şekillenmesine izin vermeyecekleri aşıkardı. Bu bakımdan

⁷⁸ Sofya'da taciz edilen, ticaretleri sudan bahanelerle engellenen tüccarlara dair bk. Evahir-i Ramazan 1025 (11 Ekim 1616), BOA, D.EC., 13/1, s.142/678. Aynı konuda Rumeli beylerbeyi ile Klis sancakbeyine ve kadılara gönderilen surete dair bk. 142/680. Yaklaşık iki yıl sonra aynı içeriğe sahip benzer bir emrin gönderilmiş olması düşündürücüdür. Ya merkez gözü kapalı Dubrovnik beylerinin bu konuda anlattıklarına inanıyordu, ya da her şeyin farkındaydı ve Dubrovniklileri rahatlatıcak ama aslında hiçbir fonksiyonunun olamayacağını bildiği bir çeşit gönül alma yazışması olduğuna kanaat getirmişlerdi [Evahir-i Rebiülevvel 1027 (27 Mart 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.147/705 ve 706].

⁷⁹ Evasit-ı Muharem 1027 (12 Ocak 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.144/692. Yerel rakiplerin baskılarına dayanamadıkları yönünde düşünülebilir. Yoksa hangi şartlar ne olursa olsun kazanç sağlayacaklarına inandıkları bir yeri terk etmezlerdi. Zaten evlerin boşalması burayı tümünden terk ettikleri anlamına da gelmiyor. Şehre gidiş gelişlerini devam ettirmiş olabilirler. Prevadi'de ise Niko adlı tüccar ile diğer bazirganlar Prevadi ve çevresinde ticaret etme amacındayken sipahi, yeniçeri ve bazı kimseler tarafından çeşitli iftiralara maruz, kötü davranışlarla yüz yüze kalıyorlardı (Evahir-i Safer 1027 (25 Şubat 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.146/699).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kazaî gücü de yanlarına çekerek dengeli bir uygulama süreci oluşturmaları daha akılcı olacaktı.

Rekabetin çok daha aşırı bir şekilde gerçekleştiği Akdeniz'deki Osmanlı liman kentlerinde ya da uluslar arası ticaretin yapıldığı şehirlerde de müste'men tüccarların benzer bir tavırla karşılaşmalarını, değişen Osmanlı ekonomik yapısı ve yerel rekabet şartlarına bağlamaktan daha çok Osmanlı coğrafyasına yeni katılan aktörlerin girişimlerinden kaynaklandığına bağlayan görüşler bulunmaktadır⁸⁰. Ancak bu kanunun Rumeli ve Balkanlar için bir geçerliliği yoktur. Zira, hemen hemen neredeyse Dubrovnikliler Balkan ticaretinde yalnızdılar ve Venedik hariç kendilerini zorlayacak başka bir uluslar arası güç yoktu⁸¹. Rekabet daha çok yerel ticaret erbabı ile olmaktaydı.

Dubrovniklilerin üreticiden doğrudan satın alacakları mallara, rekabet ettikleri yerel tüccarlardan daha fazla para vermeleri hem fiyatları yükseltiyor, hem de rekabette haksız kazanç elde etmeleri sonucunu doğurduğunu düşünüyoruz. Yerel ticari güçlerin buna karşı sessiz kalmaları beklenemezdi. Merkezin desteğinin arkalarında olduğunu bilen Dubrovnikli tüccarlar ya eşit koşullarda alış veriş yapacaklardı ya da rekabetin acımasız mücadelesinde kendilerine göre haksızca yapıldığını düşündükleri davranışlara tahammül etmesini öğreneceklerdi. Ancak onlar her keresinde merkeze başvuracaklar, merkezin desteğini gösteren emirleri taşra idarecilerine gönderecekler, ama umdukları sonucu alamayacaklardı. Venediklilerin yaptığı gibi, toplumsal ve ekonomik değişimlere ayak uyduramamak Dubrovnik tüccarına karşı oluşan muhalif duruşun gittikçe kuvvetlenmesi anlamına geliyordu. Oysa ki, Dubrovnik tüccarı değişen koşullara ayak uydurmakta daha erken davranmış olabilseydi, hem rekabet edebilecekler, hem de yerel idarecilerin desteğini sadece görünürde değil, gerçekten arkalarında hissedeceklerdi.

Merkezin meydana gelen bu değişimlere cevap verip vermediği sorgulanmalıdır. Eğer gerçekten en başından anlamış olsalardı, bir denge unsuru olarak farklı tedbirler alabilirdi. Elimizdeki arşiv belgelerine de yansıdığı üzere sorunlar karşısında hep benzer tavır göstermeleri, yerel ticari güçleri Dubrovnikliler karşısında haksız gören emirler vermeleri ya da

⁸⁰ Mesela Goffman, İzmir'de Venediklilerin gözden düşüşünü ve ticaretlerine engeller çıkarılmasını diğer Avrupalı ulus tüccarlarının buraya gelmelerine bağlamaktadır (Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.95 vd).

⁸¹ Batılı tüccar ulusların Balkanlara ilgilenmeye başlamaları daha geç bir tarihte, XVIII. yüzyılda oldu (Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin...", s.37-74).

suçlamaları yerine kendi bünyesinden adeta bir yumak gibi döndükçe büyüyen bir sorunu daha erken fark etmiş olacaktı. Böylece daha etkili tedbirler alıp rekabet koşullarını dengeleyici bir rol üstleneceklerdi⁸².

Merkezin görmezden geldiği ya da önemsemediği, Dubrovnikli tacirlere sorun çıkaran yerel güçler genellikle “*bazı kimesneler mücerred celb ve ahz için ahidname-yi humayuna muhalif eşya-yı mezkureyi almağa mani olup*” ya da “*ol makule meta alıp sattıklarına ehl-i örf taifesi ve haricden bazı kimesneler mani oldukların bildirüp*” şeklinde tasvir ediliyorlar. Acaba belgelerde sıkça zikredilen bu kimseler kimlerdi?

1-Ehl-i Örf ve Rekabet

Sıkça zikredilenlerin başında ehl-i örf geliyordu⁸³. Tüccarların ehl-i örf karşısında olumsuz bir kaniya varmış olmaları dikkat çekicidir. Galiba, kendilerine karşı yapılan olumsuz girişimlerin kaynağında onların bulunduğunu anlamışlardı. Yani ferdi değil, organize bir karşı duruş sergileniyordu⁸⁴. Hem de onları her keresinde koruyup kollayan merkeze rağmen. Tüccarlar adil olmayan tavırlarla karşılaştıkça ve şahit oldukça galiba bunu idarecilerine anlatıyorlardı. Böyle bir olumsuz ve dengesiz havanın oluştuğunu sezdiklerinden önlem almaya yönelik tavırları elbette olacaktır.

Ehl-i örf neden böyle davranıyor ya da bu kimselere destek oluyordu? Bu sorunun ilk cevabı rekabet şartlarının değişmesinden ve yerel ticari mekanizmanın hem merkeze hem de Dubrovniklilere karşı güç elde etme arayışı içerisinde olmasına bağlanabilir. Aşağıda bu süreç derinlemesine incelenecektir. Dubrovniklilere karşı oluşan muhalif tavrın diğer önemli bir nedeni de Adriyatik'teki korsanlık girişimlerinde Dubrovnik'in takındığı tavır ile ilintilidir. Bilhassa Uskok eşkiyasının Osmanlı gemi ve yerleşim

⁸² Aslında sorunlar önceki yüzyılda da mevcuttu. Mesela 1582'de bir grup askeri sınıf mensubunun bir Dubrovnikli tüccarla alış veriş yapıp, borçlarını ödemeye yanaşmamalarını tasvir eden belge için bk. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship...*, s.96.

⁸³ Ehl-i örf yani kadı dışındaki taşradaki yöneticiler ve askeri sınıf mensupları genel olarak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren merkezi otoriteye rağmen buldukları yerlerdeki halkın daha fazla vergi almaya kalkıştılar. Devlet bunu dengelemeye çalıştıysa da çoğu kez son sözü yerel güçler söylemekteydi. Hersek'te Dubrovniklileri sudan bahanelerle ticaretten alıkoyanlar Lubin kadısı, Hersek Müsellemi ve diğer kadılar olarak açıklanıyor [Evahir-i Muharem 1033 (23 Kasım 1623), BOA, MAD. 6004, s.46/1 ve Evasıt-ı Şevval 1029 (13 Eylül 1620), BOA, MAD. 6004, s.66/2]. Yeni Pazar'da, Budun, Rumeli ve Bosna'da tüccarlara zorluk çıkaranların ehl-i örf olduğu belirtiliyor [Evahir-i Zilkade 1031 (6 Ekim 1622), BOA, MAD. 6004, s.70/2].

⁸⁴ Bosna, Rumeli ve Silistre'deki hemen tüm ehl-i örf taifesine hitaben gönderilen emir bu bakımdan anlamlıdır [Evahir-i Safer 1029 (4 Şubat 1620), BOA, MAD. 6004, s.64/1].

bölgelerine saldırmaları ve başarılı olmalarında Dubrovnik'in bu korsanlarla işbirliği yaptığına dair yerel güçler nezdinde bir kanaatin oluşmasının etkisi büyüktür. Her ne kadar İstanbul böyle bir işbirliğinin olmadığını varsayıyor ve kabul etmiyorsa da ehl-i örf'e göre Dubrovnik yöneticileri tam aksi bir yol izliyorlardı. Uskok saldırıları sırasında zamanında haber vermiyorlar, gemilerle Dubrovnik önünden geçmelerine sessiz kalıyorlar, bazı zamanlarda da onlara yardım ediyorlardı⁸⁵. Böyle bir kanaatin elbette yansımaları olacaktır. Merkezi yönetime rağmen, Dubrovnikliler taşradakilerin vicdanlarında bir kez hatalı olarak yer edinmişlerdi. Yüce devletleri aleyhine giriştikleri işbirliğinin sonuçlarına katlanmak zorundaydılar. Asli görevlerini unutup elde edecekleri kazançların arkasından giden taşra idarecilerinin bahanesi de olsa, yerel rekabet şartlarının kaçınılmaz etkisi de bulunsa, bu muhalif havanın oluşmasında Dubrovnik'in yanlış siyasetinin etkisinin taşradaki yansımaları da göz ardı edilmemelidir. Hersek'te Dubrovniklilere karşı uzun süredir devam eden yıldırıncı davranışları da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Merkezi yönetimin sabrının taşıdığı ise Hersek beyinin usulünce tehdit edilmesinden anlıyoruz⁸⁶.

2-Yerli Tüccar Sınıfı ve Rekabet

Rekabeti biraz da yerli tüccar sınıfının doğuşunda aramak gereklidir⁸⁷. Gittikçe güçlenen ve bölgenin ekonomisini en az Dubrovnikliler kadar iyi bilen yerli tüccarlar artık bir güç olarak belirmeye başlamışlardı⁸⁸. Bilhassa Bosnalı tüccarlar, Dubrovniklilerin aracı rollerini ortadan kaldırarak Avrupa ve Levant ile doğrudan ticaret yapmaya başladılar⁸⁹. Osmanlı hakimiyeti Balkanlara ve yerli tüccarlara yeni olanaklar tanıdı. Yeni güç,

⁸⁵ Ehl-i örfün bu bakış açısını ve merkezle bu konuda ve bir kez bir kez daha görüş ayrılığına düştüğünü yansıtan bir çok belge mevcuttur. Bunlardan bazıları için bk. Evahir-i Zilhicce 1032 (24 Ekim 1623), MAD. 6004, s.84/2; MAD. 6004, s.86M/1.

⁸⁶ Evahir-i Zilhicce 1032 (24 Ekim 1623), MAD. 6004, s.87/2.

⁸⁷ 1600'lü yıllarda Müslüman ya da Katolik yerli tüccar sınıfının Bosna'da Dubrovniklilere yaattığı gerilemeye dair bk. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship...*, s.27.

⁸⁸ XVII. yüzyılın başlarında Bosnalı tüccarların Sırbistan'da deri ticaretinde etkili olmaya başlamaları ve deri ticaretindeki Dubrovnik tekelini sarsmaya başlamalarına dair bk. Carter, "The Commerce of the Dubrovnic Republic", s.376. Yine Bosnalı tüccarların kumaş piyasasında Dubrovnikli tüccarları zor durumda bırakmalarına dair bk. Carter, "The Commerce of the Dubrovnic Republic", s.387. Buna rağmen, XIV. ve XV. yüzyıllarda bile Hristiyan Balkan tüccar sınıfının varlığından bahsetmek mümkünse de etkili hale gelmeleri ancak XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir (Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", s.1 ve Jackson-Lampe, *Balkan Economic History*, s.58 vd. İnalçık ve Mc Gowan da aynı kanaattedir (İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s.38 ve Mc Gowan, *Economic Life*, s.20).

⁸⁹ Carter, "The Commerce of the Dubrovnic Republic", s.389.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Dubrovniklilere sağladığı imkanların benzerlerini başka vasıtaları kullanmak suretiyle yerli tüccarlara da sağladı. Batı ile ticareti destekledi, Karadeniz'i yabancı gemilere kapattı, yeni ticaret şehirleri kurdu, eski şehirleri ise canlandırdı⁹⁰.

Belgelerde Dubrovniklilere zorluk çıkaran bazı kimseler, bazı yehuda ve nasara taifesi olarak tarif ediliyor⁹¹. Anlaşıyor ki, hem Müslümanlar, hem zımmî Yahudi ve Hristiyanlar yani Osmanlı toplumunu temsil eden hemen her cemaatten bazı kişiler Dubrovniklilere karşı işbirliği içerisindeydiler. İşbirliği olmasa bile Dubrovniklileri hedef almış durumdaydılar. Yeniçeriler ve sipahiler gibi askeri sınıfa mensup olanların gerçekleştirdikleri hukuk dışı uygulamalardan da bahsedilmelidir⁹². Esasında Özi ve Rumeli beylerbeyi ile diğer taşra görevlilerine hitap eden bir hükümde, rekabetin tarafları biraz daha belirginleşiyor. Zira, Dubrovnik tacirlerinin borç verdiği ama alamadığı gruplara sipahi ve yeniçerilerin yanında Rum ve Bulgar taifesi de ekleniyor. Rekabetle ilgili herhangi bir kelime geçmemesine rağmen yerel tüccarların rekabet gücünün ya da Dubrovniklileri yıldırma siyasetlerinin bu hüküm yardımıyla biraz daha açığa çıktığını söyleyebiliriz⁹³. Rekabet şartlarının keskinliğini fark eden Rum tüccarlar, Dubrovnik'e gittiklerinde kendilerinden fazla gümrük resmi alındığını iddia ettiler⁹⁴. Hatta daha ileri gidip Sofya kadısına ve diğer kadılara hitaben merkezden emirler çıkartıp bu olaydan habersiz haraç getiren Dubrovnik elçilerini taciz ettiler⁹⁵. İddiaları

⁹⁰ Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", s.1.

⁹¹ Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.160/743 ve Evahir-i Zilhicce 1032 (24 Ekim 1623), MAD. 6004, s.84/1. Şumnu'da Nikola adlı Dubrovnikli tüccara borcunu ödemekte inat eden Matko adlı zimmiye dair bk. Evahir-i Receb 1027 (23 Temmuz 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.181/824.

⁹² Müslümanlarla Dubrovnikliler arasında çıkabilecek anlaşmazlıklardan ve çözüme yönelik takip edilmesi gereken süreçten bahseden vesika bir bakıma Müslüman cephesinde oluşan Dubrovnik karşıtlığına da işaret etmektedir [Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.166/761 ve Evasıt-ı Zilhicce 1032 (10 Ekim 1623), BOA, MAD. 6004, s.44/2]. Prevadi'de Dubrovnikli Yakamo'ya ait toprakları kanunsuzca üç yıl sürüp ziraat eden Hüseyin'in haksızlığına dair bk. Evahir-i Receb 1027 (23 Temmuz 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.181/825. Yeniçeri ve sipahilerin olumsuz davranışlarına dair 27 Zilhicce 1027 (15 Aralık 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.187/841. Sorunun başka bir nedeninin olduğu diğer bir belgeden anlaşılıyor. Ali adlı sipahi ile Edirne'de Köprü nahiyesindeki bir mukataayı ortaklaşa işleten Yakomi, gelirden payını alamayınca şikayetçi olmuştur (s.187/842). Sofya'da bir Müslüman tarafından bir Dubrovnikliye kiralık olarak verilen bir dükkan etrafında dönen tartışmalı duruma dair bk. Evail-i Şevval 1027 (21 Eylül 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.182/827.

⁹³ Evahir-i Rebiülevvel 1028 (17 Mart 1619), BOA, MAD. 6004, s.61/3.

⁹⁴ Evasıt-ı Safer 1033 (8 Aralık 1623), MAD. 6004, s.95/1.

⁹⁵ Evahir-i Zilkade 1033 (13 Eylül 1624), BOA, MAD. 6004, s.107/1.

doğru olsa bile Rumların bu davranışı adı konulmamış ama varlığı gittikçe belirginleşen bir mücadelenin alevlenmesi anlamına geliyordu.

Belgeler bize yaşananları ve rekabeti açık seçik tüm gerçekliğiyle ortaya koymuyor. Ancak merkez söz edeceğimiz belgede bu kez açıkça rakip gücü tanımlıyor. Sofya'da devreye girenler yani rakipler bu kez Yahudilerdi. İthalat ve ihracatta uzmanlaşan Yahudiler, bir yandan da iç piyasada hakim olmak arzusundaydılar⁹⁶. Yahudiler, yapağı yani ham yün ticaretinin önemli merkezlerinden biri olan Sofya'da ve Sofya ovalarında tüccarların alış veriş yapmalarına, pazarlaştıkları halde yapağı almalarına mani oluyorlardı⁹⁷. Yahudilerin uzmanlaştığı alanlardan biri kumaş sanayi, diğeri ise kumaş üretiminde kullanılan hammaddeler üzerineydi. Beklendiği gibi Yahudilerin rakip gördükleri Dubrovnik tacirlerine karşı bazı zorlayıcı tavırlar sergilemesi piyasaya hakim olma arzusu nedeniyle olağan sayılmalıdır. Koruyucu gücün şemsiyesi sayesinde yapağıyı kolayca alabileceğini düşünen tüccarların taştan örülmüş setle çevrili taşra güçlerinin ittifakını aşması kolay olmayacaktı. Nitekim, Yahudiler işi biraz daha zorlaştırdılar. Yapağı satın almak isteyen tüccarlara başka bir bahane bularak engel olmaya çalıştılar. Hammaddeye Selanik'in gereksinimi olduğunu ileri sürdüler. Selanik'in Yahudi nüfusu ve kumaş sektörü açısından oldukça ehemmiyetli olması gerekçeyi haklı gösterirse de farklı bir bakış açısıyla bakıldığında rekabetin ve Dubrovnikli dışlanmışlığının ortaya çıkmasının işareti sayılabilir. Bir bakıma bölgesel ticaretin ipuçları da sergilenmektedir. Eğer yapağıyı tacirlere satmamak için savunulan gerekçeyi gerçek kabul edersek, Sofya'dan Selanik'e gönderilen yapağı, ticaretin bölgesel hareketliliğinin varlığının ispatı olarak ortaya konulabilir⁹⁸. Ancak ihtiyaç fazlası malın yer değiştirmesine izin veren merkezi yönetimin bunu sıkı bir denetim mekanizması içinde kontrol altında tuttuğunu düşünürsek, Yahudilerin bahanelerinin pek de akılcı olmadığı ifade edebiliriz. Zaten merkez in tavrı, yapağının Dubrovniklilere satılmasına devam edilmesi yönündedir. Merkez bir kez daha Dubrovnikli tüccarların arkasında duruyor, bölgeler arası ihtiyaçların karşılanması bahanesini bile önemsemiyordu⁹⁹.

⁹⁶ XVI. yüzyılda Yahudilerin Balkan ticaretindeki önemlerine dair bk. Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin...", s.42.

⁹⁷ Evail-i Cemaziyelevvel 1028 (16 Nisan 1619), BOA, MAD. 6004, s.61/4. Daha XVI. yüzyılda Sofya'da kumaş ticaretinde uzmanlaşan Dubrovnik tacirleri ile Yahudiler arasındaki problemlere dair bk. M. Akif Erdoğan, "Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2002, XVII/2, s.6.

⁹⁸ Selanik, XVII. yüzyıl ortalarında Osmanlı iç piyasası ve askeri amaçlı yün kumaş üretimi yapan önemli bir merkezdi. Osmanlı yönetimi, Selanik'in ihtiyaç duyduğu yün hammaddesinin ihracatını azaltır ya da yasaklardı (Faroqi, "Textile Production...", s.67-68.

⁹⁹ Evasıt-ı Şaban 1028 (28 Temmuz 1619), BOA, MAD. 6004, s.62/2.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Belki de merkez ahidnameler yoluyla söz verdiği bir grubun hakkını aramak adına böyle bir tavır göstermek zorunda kalıyordu. Bu alışıldık, geleneksel bir yaklaşımdı. Merkezdeki ekonomi yöneticileri yerel şartların değiştiğini, piyasanın ne kadar zor bir sürece girdiğini görebiliyorlar, taşra idarecilerini ellerinden geldiğince uyarıyorlar, gerekli müdahaleyi yapıyorlardı. Buradan şu sonuca ulaşmalıyız ki, belgelerin dili ve anlattıkları bazen kimin haklı, kimi haksız olduğunu anlamamıza imkan sağlamayabilir. Bu bildiriye ilgili belgelerin tamamında Dubrovniklilerin hakkı görülmesi yanıltıcı olabilir. Buradan hareketle sürekli hatalı görülen, davranışını düzeltmesi istenen bazı kimselerin olması ekonomik yönden toplumsal bir bozulmanın işareti olarak da algılanabilir. Öyle ya, hep haksız görülen, davranışlarını değiştirmeleri istenen taraf çoğunlukla Osmanlı vatandaşları olmaktadır. Dubrovniklilerin hiç mi kusurlu bir yönleri ya da kabahatleri yoktu?

Merkezi yönetimin, çareyi kadıların bulması yolunda adım atması Dubrovniklileri ümitlendirdi. Rumeli'de Dubrovnik tüccarlarından yapacakları her ticari anlaşmayı mutlaka kadı huzurunda gerçekleştirmelerini, sicile mevcut işlemi kaydetmelerini, yanlarına mutlaka sicil suretini ya da bir hüccet almalarını tembih etmekteydi. Zira hem Dubrovnik idarecilerine hem de Osmanlı yönetimine göre tüccarlara iftira atanlar ya da yalancı şahitler bulanlar belgelendirilmesi halinde amaçlarına ulaşamayacaklardı. Kadılara bu gibi iftira ve yalanlarla mahkemeye başvuranlara itibar etmemesi hususunda yol da gösteriliyordu¹⁰⁰. Ancak derinleşmiş bir anlayışın bu gibi tedbirlerle çözümlenebilmesi artık mümkün değildi. Çözüm değişen şartlara ayak uydurmaktan geçiyordu. Ama ümitler çabuk tükendi. Zira bu kez birçok şehirde uzun zamandan beridir yaptıkları balmumu ticaretini durdurmak için çeşitli bahaneler ileri süren bazı kimseler yine sahnede ydiler. Merkezi yönetim balmumu ticaretine yönelik hiçbir engelin bulunmadığını ve Dubrovniklilerin diledikleri şekilde narh kuralları çerçevesinde balmumu satın alabileceklerini ilan etti. Zorluk çıkaranların men edilmesini istedi¹⁰¹. Ancak sonucun nasıl olduğunu tahmin etmek hiç de zor değildi. Buna rağmen İstanbul'dakiler pes etmediler. Tüccarların şikayetleri öğrenildikten sonra yeni bir çözüm yolu denenmek istendi. Veresiye kumaş ve çuha vermeyen, paraları zorla alınan tüccarlara bir de iftira atılmıştı. İftiracıların kimi davacı kimi de şahit olmuştu. Merkez artık bu gibi davalara yerel kadıların bakmasını arzulamıyor, İstanbul'da

¹⁰⁰ Evail-i Cemaziyevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.160/743.

¹⁰¹ Evail-i Cemaziyevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.161/745 ve 14 Zilkade 1032 (9 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.75/4.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

görülmeye karar veriyordu. Gözdağı vermek düşüncesi ile bir isteği eklemeyi de ihmal etmiyordu: İddia sahipleri ve şahitler de İstanbul'a gelmek zorundadırlar¹⁰².

Merkez böylece bir bakıma kadılara güvenmediğini de açığa çıkarmıştı¹⁰³. Zira kadıların etkin olmaması ve tüccarlara yönelik her türlü olumsuz girişimde yetersiz kalmaları ya da isteksiz davranmaları merkezin canını oldukça sıktı. Hele bazı kadıların kanun dışına çıkmaları ve diğer kişilerle birlikte hareket etmeleri sabırların taşmasına neden oldu¹⁰⁴.

Dubrovniklilere yönelik yıldırma girişimlerinin dini vecibelerini engelleme yoluna girmiş olması bir bakıma toplumun hemen her kesiminde tepki oluştuğunun bir kanıtı olarak ileri sürülebilir. Gelenekselleşen dinsel hoşgörü anlayışının, Dubrovniklilere karşı terkedilmiş olması bu kanıtı doğrulamaktadır¹⁰⁵. Öyleyse sadece dinsel açıdan değil ekonomik ve sosyal bakımlardan da incelenmesi lüzumlu bu tepki zaman içerisinde nasıl ve neden oluştu? Basit bir şekilde açıklamak gerekirse, Osmanlı toplumunun değişimlerden nasibini alması ile açıklanabilir. Hayatın dinamiği olarak nitelendirebileceğimiz ekonomik farklılaşma, rekabet koşullarının sertleşmesi neticesi ile sonuçlandı. Yerel ekonomik unsurlar çevrelerindeki iktisadi güçleri her zamankinden daha fazla fark ettiler. Yabancı tüccarların

¹⁰² Otoriteye itaat ve korkutmaya yönelik bu tavır değişikliğinin başarılı olup olmadığı sorgulamaya muhtaçtır [Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.162/749; Evasıt-ı Zilhicce 1032 (10 Ekim 1623), BOA, MAD. 6004, s.44/1; 14 Zilkade 1032 (9 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.76/1; Evahir-i Zilhicce 1032 (24 Ekim 1623), MAD. 6004, s.84/1]. Birçok defalar İstanbul'a gelmiş olan Marko adlı elçinin oğlu Saro'ya Rumeli'de iftira atanların davalarının İstanbul'da görülmesine dair bk. Evahir-i Zilkade 1034 (3 Eylül 1625), BOA, MAD. 6004, s.123/2.

¹⁰³ Oysa ki, merkezi yönetimce kadılar taşrada ehl-i örf taifesini kontrol altına almada en önemli güç olarak görülürlerdi (Suraiya Faroqhi, "Coping With the Central State, Coping With Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Nineteenth Century", *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, (ed. Fikret Adanır And Suraiya Faroqhi, Leiden: Brill 2002, s.351-352.

¹⁰⁴ Aşağıdaki olay bunu doğrular niteliktedir: Dubrovnikli tüccar Miço ve ortağı Yevan'ın Zağra'da Sefer, Abdurrahman ve diğer eşkıyaların saldırına uğramalarıyla başlayan, Yevan'ın öldürülmesi, 8 paştav çuka ve 64.000 akçenin yağmalanması ile devam eden süreç, eşkıyaların yakalanması ile sonuçlandı. Gasp edilen mallar kadıya teslim edildi. Ancak iddiaya göre, kadı parayı teslim etmediği gibi kumaşın sadece bir kısmını verip geri kalanına el koydu [Evasıt-ı Zilkade 1027 (3 Kasım 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.183/829].

¹⁰⁵ Sofya'da Dubrovnik kilisesindeki ayınlerin yapılmasını engelleyenlere dair bk. Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.164/756. Belgrad'da yaşanan benzer bir girişim için bk. 28 Zilkade 1032 23 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.79/1. Sofya'daki kiliseyi teftiş ve kapatma girişimi hakkında bk. Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1027 (10 Mayıs 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.168/767 ve 768.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ticari aygıtlar vasıtasıyla kendi ürettikleri mallar üzerinden kazanç sağlamaları bir yerde akıllarını başlarına getirdi. Ürettiklerini araçları ortadan kaldırarak piyasaya sunmaya başlamaları da bu döneme tekabül etti. Böylece ihtiyaç duyulmayan ve varlığı rahatsızlık yaratan bir tüccar grubuyla çatışma başladı. Kazanan o toprakların sahipleri ve koruyucuları olacaktı¹⁰⁶.

Öyle de oldu. Sadece yerel idareciler değil, sıradan askerler bile olumsuz tavırlar sergilemeye başladılar¹⁰⁷. Ne de olsa ayak başa bağlıydı. Üstlerinin yıldırma siyasetlerini gören sıradan askerler de kendi inisiyatiflerini kullanarak harekete geçmiş olabiliyorlardı. Ya da aldıkları emirleri yerine getiriyorlardı. Hangisi olursa olsun merkez tarafından korunan ancak taşrada dışlanan tüccarlara karşı oluşan muhalif hava toplumun hemen her kesimine sirayet etmişti¹⁰⁸.

Sipahi ve yeniçeriler yukarıda bahsedildiği gibi başlangıçta tüccarlara karşı sertleştiler. Ancak bunu yeterli görmemiş olacaklar ki, bir adım daha ileriye gidip tüccarların mallarına el koydular. Özi Beylerbeyiliğine bağlı Baba kasabasında bazı neferlerin bir Dubrovnikliinin dükkanını yağmalama girişimleri, ispatlamaya çalıştığımız Dubrovniklileri yıldırma ve piyasa hakimiyetini kaybettirmeye yönelik davranışların yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bir hadiseyi örnek olarak bu kati yaklaşımı göstermek doğru değilse de hatırı sayılır miktarda kumaşa ve paraya el konulması, hatta belgede açıklandığı üzere on iki kişiden oluşan asi grubunun derbentlerde başka tüccarlara da saldırmaları organize hareket ettikleri savını düşündürmektedir.

Eşkırıyalık, Dubrovniklilerin Balkanlarda hareket alanını daraltan etkenlerdendi. Osmanlı yönetimi buradaki eşkıyalık girişimlerini engellemek

¹⁰⁶ Hersek'teki Dubrovnik reayasının yaşadığı sıkıntılardan bir yansıması olarak Hersek beyine ve kadısına gönderilen, hoş tutulmalarını isteyen emre dair bk. Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.165/757. Benzer bir emir Rumeli'deki sancak beylerine ve kadılara hitaben yazılmıştı [Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.165/759].

¹⁰⁷ Prevadi'de Niko adlı tüccara ve diğer Dubrovniklilere satılan sipahi ve yeniçeriler hakkında bk. 9 Zilkade 1032 (4 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.73/2.

¹⁰⁸ Gerçekte sadece tüccarlara karşı değil, görevi gereği Osmanlı toraklarında bulunanlara karşı da bu tarz olumsuz davranışlar sergilenmekteydi. Mesela, Dubrovnik ile haberleşmeyi sağlayan ulaklar, casus oldukları gerekçesiyle çeşitli kötü muameleye maruz kalıyorlardı [14 Zilkade 1032 (9 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.76/3].

için azami çaba göstermekteydi¹⁰⁹. Buna rağmen, saldırı yapanları engellemek her zaman mümkün olamamaktaydı. Bosna beylerbeyine gönderilen bir emir bu bakımdan önemlidir. Nikişa ve Petre adlı iki Dubrovnikli, Nova'da Süleymanoğlu Ahmet ile Karagözoğlu Ahmet adlı iki eşkıyanın adamlarının saldırısına uğradılar. Petre hayatını kaybetti, Nikişa ise bir yolunu bulup eşkıyaların elinden kurtuldu. Vesikaya göre, Nikişa ve Petre Nova'ya Dubrovnik ileri gelenleri tarafından bazı hizmetler için gönderilmişlerdi. Ancak bu hizmetlerin ne olduğunu ortaya çıkarmamız mümkün görünmemektedir¹¹⁰. Aynı vakayı anlatan ancak bu kez Nova kadısına ve Nova'daki diğer görevlilere hitap eden diğer bir hükümde de eşkıyalık yapan ve adı yukarıda geçen kişilerin bir an önce yakalanması emredilmekteydi¹¹¹. Hersek'te Mahmut Voyvoda, Dubrovnik tüccarlarına saldırmış, mallarını ve paralarını gasp etmişti¹¹².

Artık Dubrovnikliler mal ve hatta can güvenliği açısından daha dikkatli olmak zorundaydılar¹¹³. Eskiden olduğu gibi, gözü kapalı yola çıkıp Osmanlı şehirlerine gelmiyorlardı. Yerel idarecilerin ve onlara bağlı olan güçlerin kendilerine karşı herhangi bir olumsuz girişimde bulunmamaları için İstanbul'dan can ve mal güvenliğini tedarik edici emirler alıyorlardı¹¹⁴. Ancak bu tedbirin sorunları çözmesi beklenemezdi. Muhelif cephe nasıl davranacağını ve hangi yöntemlerle tüccarları yıpratacağını çok iyi bilmekteydi. Usullerin değişkenlik göstermesi şaşırtıcı değildir. Merkez, bir kanunsuz uygulama hakkında soruşturma açıp halletme yolundayken, elçiler

¹⁰⁹ Bazı eşkıyalar sadece Dubrovnik tüccarlarına değil, haraç ile yola koyulan elçilik maiyyetine bile saldırmaktan geri kalmıyorlardı[15 Muharrem 1021 (18 Mart 1612), BOA, D.EC., 13/1, s.86/422].

¹¹⁰ 18 Rebiülahir 1020 (30 Haziran 1611), BOA, D.EC., 13/1, s.81/397.

¹¹¹ 14 Cemaziyelahir 1020 (24 Ağustos 1611), BOA, D.EC., 13/1, s.83/405.

¹¹² Evasıt-ı Safer 1028 (1 Şubat 1619), BOA, MAD. 6004, s.60/4.

¹¹³ Evahir-i Zilhicce 1028 (7 Aralık 1619), BOA, MAD. 6004, s.62/4. Bir kapıcı ve yeniçerinin her daim Hersek'te Dubrovnik tacir ve reayasını dövmesinden bahseden vesika için bk. Evahir-i Şevval 1029 (27 Eylül 1620), BOA, MAD. 6004, s.65/3. Bu kez Ürgüp'te benzer bir girişim için bk. Evahir-i Şevval 1029 (27 Eylül 1620), BOA, MAD. 6004, s.66/1.

¹¹⁴ Bazen bireysel olarak can ve mal güvenliğini temin edici emirler alınıyordu. Mesela, Bir Dubrovnik beyzadesinin elinde bulunan ve ehli- örfün dikkatli davranmasını isteyen bu tarz bir emir için bk. Evahir-i Safer 1029 (4 Şubat 1620), BOA, MAD. 6004, s.64/1. Sofya'ya gitmek arzusundaki Kristo adlı Dubrovnik beyzadesine verilen benzer bir izin için bk. Evasıt-ı Rebiülahir 1031 (27 Şubat 1622), BOA, MAD. 6004, s.68/3. Başka bir tüccarın aldığı benzer bir hüküm için bk. Evasıt-ı Zilkade 1033 (29 Ağustos 1624), BOA, MAD. 6004, s.107/2. Bazen de bir sancağın ya da beylerbeyliğin ehli- örfüne aynı konuda emirler gönderilmekteydi. Hersek sancak beyi ve kadılarına gönderilen emir için bk. 14 Zilkade 1032 (9 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.75/2 ve 76/2. Rumeli'deki tüccarlar için bk. Evasıt-ı Zilkade 1032(10 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.77/1. Belgrad için bk.28 Zilkade 1032 (23 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.79/2.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

vasıtası ile yeni usullerle bezeli başka bir kanunsuz uygulama ile yüzyüze gelmekteydi¹¹⁵.

Taşra idarecilerinin her nedense merkezin istediklerini yapmakta yavaş davranması ya da yapmaması dikkat çekicidir. Merkezin ısrarlı takibi ve yılmak bilmez bir tavırla Dubrovnik tacirlerinin haklarını savunucu ve koruyucu bir rol üstlenmesinin aksine taşradaki görevliler Dubrovniklilerin üzerine bir o kadar gidiyor, yıldırım için ellerinden gelen her türlü davranışı sergiliyorlardı. Bazen kanuni sınırlar içerisinde bunu gerçekleştirdikleri gibi bazen de kanundışı uygulamalarla hedeflediklerini yapmaya çalışıyorlardı. İstanbul'un benzer sorunlar karşısında defalarca ve aynı kararlı tavırla yapılmasını/yapılmamasını emrettiği uygulamalar çoğunlukla dikkate alınmıyordu. Çözüm üretmekte zorlanan taraf merkezdi. Akılcı olan ve her defasında çeşitli bahaneler üreterek istediğini yapan taşraydı. Her keresinde hiddeflenen ve isteği yerine getirilmedikçe sinirlenen merkezdi. Düzen sağlayıcılarının Dubrovnikliler konusunda yetersizliğini artık anlamış olan ve dilediği şekilde hareket etmekte bir beis görmeyen taşraydı. Bu bakımdan Hersek beyine, Hersek çevresindeki kadırlara, müsellime, kale dizdarlarına, neferat ağalarına ve subaşılara yani neredeyse bütün taşra görevlilerine hitaben gönderilen emir, yukarıda söylenenleri destekler niteliktedir¹¹⁶.

¹¹⁵ Belgrad'da muhtesib ve terzilerin kumaş ölçüsü arşının boyu hakkında tacirler aleyhine spekülasyon yaratmalarına dair bk.Evail-i Rebiülevvel 1031 (14 Ocak 1622), BOA, MAD. 6004, s.68/2. Bosna ve Hersek'te kervan yüklerinin ağır olduğu bahanesi ile yıldırılmak istenen tüccarlara ve bunu yapan ehl-i örf taifesine dair bk.Evahir-i Zilkade 1031 (6 Ekim 1622), BOA, MAD. 6004, s.71/1. Yalancı şahitler bulup iftira atanlar merkezin sıkı tembihi üzerine bu yolun işlemediğini görünce başka bir yol denediler. Kadıya kendi dillerinde değil, kefare dilinde yazılmış sahte belgeler ibraz ederek iddialarını gerçekmiş gibi göstermeye çalıştılar[Evasıt-ı Şaban 1032 (14 Haziran 1623), BOA, MAD. 6004, s.71/2]. Nikola adlı tüccar kefil olmadığı halde iflas eden İvan adlı tüccarın arkadaşı olması hasebiyle kefil olmakla ve borçları ödemekle mükellef kılınmak isteniyordu [5 Cemaziyelahir 1026 (10 Haziran 1617), BOA, D.EC., 13/1, s.143/681; Evasıt-ı Zilkade 1032 (10 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.78/2]. Bu iki belgenin tarihi yaklaşık olarak 6 yıllık bir zaman dilimini kapsamaktadır. Anlaşmazlığın bu kadar uzun sürmesi ilginçtir. Galiba borçlular Nikola'nın peşini bırakmadıklarından, tüccar her cülusta böyle bir emir çıkartıyordu. Bir bakıma borçluların aç gözlülüğü olarak da değerlendirilebilir. Zira, 6 yıl boyunca Nikola'yı rahatsız etmeleri başka bir şeyle açıklanamaz.

¹¹⁶ Belgede daha önce birkaç kez hatta önceki padişahlar zamanında bile Dubrovnik tacirlerine yönelik uygulanan baskının yanlışlığına dair uyarıların yapıldığı belirtiliyor, idarecilerin bundan vazgeçmesi isteniyordu. Hatta bu tarz davranışları sergileyenlerin isimlerinin derhal merkeze bildirilmesi emrediliyordu. Merkez Dubrovniklileri korumakta sonuna kadar kararlıydı. Zira "...Dubrovnik bazırganları bi vech rencide olunduklarına asla rıza-yı şerifim yoktur..." denilerek tavrını ortaya koyuyordu [Evahir-i Muharrem 1033 (23 Kasım 1623), BOA, MAD. 6004, s.46/1].

Merkezî otorite neden bu kadar koruyucuydu? Birçok nedene bağlanabilir. Mesela, Dubrovnik'in sağladığı göz ardı edilemeyecek kadar önemli Avrupa ahvaline dair bilgi akışının varlığı zikredilebilir. Bir başka neden Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu bazı stratejik malların Dubrovnikliler tarafından tedarik edilmesine bağlanabilir¹¹⁷. Dubrovnik, Balkanlardaki bu rakip ittifaka karşı nasıl bir önlem aldı? Olumsuz girişimleri izale temek için hangi yolları denedi? Kanaatimizce geleneksel tavır sergilediler. Merkez ile olan bağlarını hep güçlü tutmaya çalıştılar. Taşra görevlilerinin, hammadde üreticilerinin, araçların, yerel tüccarların merkezi otoriteye karşı duruşlarını sezemediler. Yani İstanbul'un görmezden geldiği ya da göremediği değişim rüzgarlarının etki alanına Dubrovnik tüccarları da basiretsizliklerinden giremediler. Aksine sert rüzgarın etkisiyle yavaş yavaş savruluverdiler ve piyasadaki güçlerini kaybetmeye başladılar.

3-Venedik ve Rekabet

Bildirinin önceki bölümlerinde Venedik ile olan rekabetin nedenleri üzerinde durulmuştu. Dubrovnik'in büyümesi ya da ticarî girişimleri Venedik'i yaralamaktaydı. Elbetteki Adriyatik'te ve Akdeniz'de her geçen gün etkisi azalan Venedik'in Dubrovnik'e dersini verebilecek gücü hala vardı. En azından Dubrovnik tacirlerini rahatsız edebilir, korsanlarla işbirliği yaparak Dubrovniklilere korku salar, hatta bizzat kendi donanması yardımıyla Dubrovnik'e ve Dubrovnik'e bağlı adalara ve köylere saldırabilirdi. Kaçınılmaz olarak bu sayılanların hemen hepsi gerçekleşti. Venedik'in Dubrovnik'e bağlı Lastova adasını basması ve Dubrovnik reayasına türlü kötülükler yapması üzerine Dubrovnik yöneticileri Osmanlı devletinden yardım istediler. Balyos vasıtasıyla Venedik idarecileri ile irtibata geçen Osmanlı yönetimi önceden söz verdikleri halde iadesi gerçekleşmeyen adanın iki ay içerisinde teslimini balyosa sıkıca tembih ettiler¹¹⁸.

Çekişmenin en şiddetlisi tuz ticareti üzerinden olmaktadır¹¹⁹. Osmanlı yönetiminin dikkat ettiği ilk konu tuz sıkıntısı çekilmemesine yöneliktir. Diğer ise tuz ticaretinden elde ettiği gümrük gelirleridir. Osmanlı pazarlarında satılmak üzere getirilen tuzun belli bir kısmı, üçte biri vergi

¹¹⁷ Dubrovnik'ten Tersane-i Amire'ye zift getiren Dubrovnik gemisi hakkında bk. Evail-i Safer 1029 (7 Ocak 1620), BOA, MAD. 6004, s.63/3.

¹¹⁸ 21 Zilhicce 1013 (10 Mayıs 1605), BOA, D.EC., 13/1, s.18/52.

¹¹⁹ Tuz ticareti, Dubrovnik açısından önemli bir gelir kaynağıydı (İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s.317.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

olarak alınıyordu¹²⁰. Dubrovnik tacirlerinin Bosna, Hersek ve Klis'in tuza şiddetle ihtiyaçlarını getirdikleri tuz sayesinde karşıladıklarını söyleyen merkezin, aslında tuz ticareti vasıtasıyla Dubrovnik ve Venediklileri karşı karşıya getirmeye çalıştığı rahatlıkla söylenebilir. Zira kazançlı çıkacak olan her halükarda Osmanlı idaresi olacaktı. Bu yüzden bir yandan Gabela iskelesine-ve bazen Makarska iskelesine- sadece Dubrovnikli tacirlerin tuz getirebileceğini ve Venediklilerin buradan uzaklaştırılmasını isteyen yöneticiler¹²¹, bir yandan da Venedik tüccarlarına el altından tuz satma izni veriyorlardı¹²². Neretva Deresinden Dubrovnik'e kadar olan yerlerde tuz satma hakkının Dubrovnikli tüccarlarda olduğunu ve diğer tuz tüccarlarının ancak iç illerde satış yapabileceklerini ısrarla ifade eden yöneticiler, uygulamada buna pek de yanaşmıyorlardı¹²³.

4-Gümrük Eminleri ve Rekabet

Dubrovnikli tüccarların sık sık karşı karşıya geldikleri diğer bir grup ise gümrük eminleriydi. Gümrük eminleri genellikle parayla haşır neşir hırslı kişilerdi. İltizama aldıkları gümrüklerin gelirlerinden elde ettikleri kazanç dışında çoğu kez yasal olmayan yollardan kar etme amacını güdüyorlardı. Bunun yanında yabancı tüccarlardan mal ya da para alarak ticaretle uğraşanlar da yok değildi. Silistre emini Mihal'in, Dubrovnikli Maro'dan

¹²⁰ "...tuz satıldıktan sonra üç akçeden bir akçe canib-i miriye eda edegelmışler iken..." [8 Cemaziyelahir 1019 (28 Ağustos 1610), BOA, D.EC., 13/1, s.76/362].

¹²¹ 20 Ramazan 1017 (28 Aralık 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.58/258; 22 Rebiülahir 1020 (4 Temmuz 1611), BOA, D.EC., 13/1, s.82/399; Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.163/750. Bu vesikada ilginç bir açıklama mevcut: "...Venedik tacirleri mücedded sonradan kadimden olagelene muhalif emr ihraç etmeğle taaddi ittürmeyüb...". İstanbul kendi siyasetini burada açığa çıkarıyor. Yani hem Dubrovnik'e hem de Venedik'e aynı hakları ihtiva eden izinler verdiğini itiraf ediyor. Gerçi Venedik'e verilen geçersizdir deniliyor ama bu durum Gabela'daki vergi toplayıcılarının pek de umurunda değilmiş gibi duruyor. Zira Dubrovnik şikayetleri sürdüğüne göre Venedikli tuz tüccarları bir şekilde Gabela'ya gelmeye devam ediyorlardı. Benzer bir hüküm için bk. Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.163/752. Venediklilere tuz satışını yasaklayan ve ellerinde ki tuz satış izinlerinin geçerli olmadığını konu edinen hükümler için bk. Evahir-i Zilhicce 1032 (24 Ekim 1623), MAD. 6004, s.86/1; MAD. 6004, s.86M/2; MAD. 6004, s.87M/1. Gabela'ya gelen Dubrovniklilerin rahat ettirilmesi için kadıya yazılan hüküm için bk. Evahir-i Zilkade 1032 (25 Eylül 1623), MAD. 6004, s.86/2.

¹²² 9 Muharrem 1019 (3 Nisan 1610), BOA, D.EC., 13/1, s.72/343.

¹²³ Yukarıda bahsedilen adı geçen bölgede sadece Dubrovniklilerin tuz ticareti yapabileceklerine dair bk. 12 Receb 1020 (20 Eylül 1611), BOA, D.EC., 13/1, s.84/410. Bosna beylerbeyi, defterdarı ve Hersek kadılarına hitaben yazılan benzer bir hükümler için bk. 13 Cemaziyelahir 1022 (31 Temmuz 1613), BOA, D.EC., 13/1, s.107/529; Evahir-i Rebiülahir 1027 (25 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.159/742; Evası-ı Zilhicce 1032 (10 Ekim 1623), MAD. 6004, s.81/2.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elaziğ, 24-25 Haziran 2010)

57.000 akçelik mal alması, bu alış verişi ispatlayan bir temessük vermesi çok da önemli değildi. Vade geldiğinde devlete borcum var gibi sudan bahanelerle ödeme yapmaması hem merkezin taşra ile olan bağlarının zayıflığından, hem gümrük emininin uzun yıllar sonunda elde ettiği neredeyse sınırsız dokunulmazlık zırhından ve hem de sahip oldukları gücün farkına varmış olmalarından kaynaklanmaktaydı¹²⁴. Merkez, borcun ödenmesini kadı ve sancakbeyinden istemektedir. Ancak sürecin nasıl sonuçlandığı belirsizdir¹²⁵.

Benzer olumsuz yaklaşımların devletin hassasiyetle takip ettiği Gabela'daki tuz gümrüğü mültezimi tarafından sergilediğini görüyoruz. Dubrovnikli tuz tüccarları, buraya getirdikleri tuz için satıldıktan sonra vergi ödemekteyken, mültezim satış olmadan vergi talep ediyordu. Mültezim, bununla da kalmayıp tüccarların tuz mahzenlerini tüccarların muhalefetine rağmen açtırıp tuzu sattırıyordu¹²⁶. Adı verilen Selim adlı gümrük emini ise olagelene aykırı olarak tuz vergisini daha yüksek bir oranda almak istiyordu¹²⁷. Bosna defterdarının tuz satmaya gelenlerden alınması gerekenden daha fazla vergi talep etmesi sadece eminin değil, diğer görevlilerin de tüccar sınıfı üzerinden kanun dışı gelir elde etmek istemeleri şeklinde yorumlanmalıdır¹²⁸. Belgrad'da ise emin, deri ticaretinde uzmanlaşmış tüccarlara yetkisi dahilinde olmadığı halde yol tezkeresini kendinden almaya zorluyor, belge verdiklerinden de para almaya kalkışıyordu¹²⁹.

Mültezimlerle birlikte eminer, amiller ve nazırlar Budin, Bosna ve Temeşvar'da Dubrovnik tacirlerinden gümrük resmi almaya kalkıştılar. Oysa ki İstanbul, Bursa ve Edirne dışındaki yerlere gelen tüccarlar, gümrük vergisini yerel vergi toplayıcılarına değil, Dubrovnik idarecileri tarafından atanmış olan bir gümrük görevlisine verirlerdi. Dubrovnik idaresi, anlaşma gereği her yıl 100.000 akçeye iltizam edilmiş gümrük vergisini Osmanlı hazinesine teslim ederdi. Taşradaki gümrük görevlileri diğer Avrupalı

¹²⁴ Gümrük eminleri ya da mültezimlerinin safha safha elde ettikleri güç kazanımı süreçleri için bk. Metin Ziya Köse, *Osmanlı-Venedik Ticareti 1600-1630* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s.222 vd.

¹²⁵ 21 Şevval 1014 (1 Mart 1606), BOA, D.EC., 13/1, s.29/110.

¹²⁶ 8 Cemaziyelahir 1019 (28 Ağustos 1610), BOA, D.EC., 13/1, s.76/362; Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.167/765; 14 Zilkade 1032 (9 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s. 74/3.

¹²⁷ Gurre-i Rebiülevvel 1033 (23 Aralık 1623), MAD. 6004, s.95/3.

¹²⁸ 22 Zilhicce 1020 (25 Şubat 1612), BOA, D.EC., 13/1, s.86/419; Evahir-i Zilhicce 1032 (24 Ekim 1623), MAD. 6004, s.85/1.

¹²⁹ 14 Cemaziyelahir 1023 (22 Temmuz 1614), BOA, D.EC., 13/1, s.113/571.

tüccarlardan alınan %5 oranındaki vergiyi tüccara da uygulamaya yeltenince merkez yasal olmayan uygulamadan haberdar edildi. Dubrovnik tüccarının özel statüsü ilgili yöneticilere birkez daha hatırlatıldı ve gümrük resmi talep edilmesinden vazgeçilmesi emredildi¹³⁰.

SONUÇ

Sonuç olarak, bilhassa XVI. yüzyılda Balkanlarda büyük bir yükseliş gösteren Dubrovnik ticareti, incelenen dönemde görüldüğü üzere yeni rakiplerle karşılaştı. Osmanlı İmparatorluğunun bünyesinde beliren değişimler bunda etken oldu. Osmanlı taşra görevlilerinin tamahkarsızlığı, merkezle olan münasebetlerinde biraz başına buyruk kalmaları ve bilhassa Dubrovnikli tüccarlara karşı işbirliği içerisinde olmaları Raguzalıları zor durumda bıraktı. Taşrada kanun uygulayıcılar dahi zaman zaman tacirlere hukukî yolları tıkadılar. Merkezi otorite, genel ticaret politikaları içerisinde her zaman kalmasını istedikleri bir tüccar devletin uyruklarına karşı oluşan bu muhalif havayı izale etmek için büyük gayret göstermesine rağmen Balkanlarda beliren yeni bir tüccar sınıfın girişimleri karşısında istediği sonucu elde edemedi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki iktisadi siyasetinin bir neticesi olarak güçlenmeye başlayan yerli tüccar sınıfının ve bölgeye göç yoluyla gelen diğer zımmîlerin (bilhassa Yahudilerin), Dubrovnik vatandaşlarına rakip olarak belirmeleri kaçınılmazdı. Ehl-i örfün yaklaşımlarından destek alan ve beslenen bu yeni güç her ne kadar yeni filizlense de, elindeki birtakım kozları kullanabilecek derecede kuvvetlenmeye başlamıştı. Ticaret piyasasını yavaş yavaş domine etmeye başlamaları bir yana, yerel şartları kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde davranmaları her geçen gün boylarının uzamasına zemin hazırladı. Dubrovniklilerin yapabilecekleri en doğru hareket koruyucularından yardım istemek olacaktı. Ancak değişen şartlar merkezi yönetimin bir yerde elini kolunu bağlamaktaydı.

Değişim bir anda olmadı ancak XVII. yüzyıl başlarına gelindiğinde uluslararası ticaretin girdiği mecra yeni politikalar ve anlayışlar üretmeye hazır olunmasını bir zorunluluk haline getirdi. Yeni güçlerin rol oynadığı ve belirlediği ticarî girişim dalgaları, Balkanlardaki karasal ticaretin gerisindeki asıl beslendikleri alan olan deniz ticaretinin de olumsuz yönde etkilenmesine zemin hazırladı. Dubrovnik tıpkı Venedik gibi kaderine razı olmaktan başka

¹³⁰ Evasit-ı Cemaziyelevvel 1027 (10 Mayıs 1618), BOA, D.EC., 13/1, s.170/773. Sonraki bir tarih de Rumeli kadılarına gönderilen benzer bir hüküm için bk. Evasit-ı Zilkade 1032 (10 Eylül 1623), BOA, MAD. 6004, s.77/2.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

bir şansa sahip olmadığını anladı. Koruyucu güç Osmanlı, her keresinde olduğu gibi yardım elini uzattı. Ancak, kendisine uzatılan el, Balkan topraklarına sınıksız sarılmış bir şehir devletinin köklerinin çürümesini engelleyemedi, sadece biraz yavaşlattı. Neticede, birçok aktörün birleşmesiyle oluşan çürümeyi yaşamak kaçınılmazdı.

KAYNAKLAR

- BOA, *Düvel-i Ecnebiye Defterleri*, 13/1
- BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler*, 6004
- Alberto Tenenti, *Piracy and Decline of Venice*, Longmans, London 1967
- Barışa Krekic, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, Variorum Reprints, London 1980
- Boško I. Bojovic, "Dubrovnik (Raguse) Et Les Ottomans, II Onze Actes De Mehmed II En Vieux-Serbe 1473-1476", *Turcica* 24, 1992, s. 153-182
- Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*, Ithaca-London 1992
- Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1995
- Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa*, (çev. Ülkün Tansel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2004
- Daniel Goffman, "Negotiating with the Renaissance State: The Ottoman Empire and the New Diplomacy", *The Early Modern Ottomans Remapping the Empire* (ed.H.Aksan-D.Goffman), Cambridge 2007, s. 61-74
- Daniel Goffman, "The 'Register of Foreigners' as a Source for European Commercial History", *The Turkish Studies Association Bulletin* 11/1-2, Michigan 1987, s. 15-17
- Daniel Goffman, "Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century", *New Perspectives on Turkey*, İstanbul 1994, 11, s.135-158.
- F.W. Carter, "The Commerce of the Dubrovnic Republic, 1500-1700", *The Economic History Review* 24/3, 1971, s. 370-394
- Ferdinand Schevill, *The History of the Balkan Peninsula from the Earliest Times to the Present Day*, New York 1922

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, (çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu), Milliyet Yayınları, İstanbul
- Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, Prizren 2005, s. 21-44
- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600 I*, (çev. Halil Bertay), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000
- İdris Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009
- İdris Bostan, "Ahidnamelere ve Uygulamalara Göre Osmanlı-Dubrovnik Ticarî Münasebetleri (XV-XVI. Yüzyıllar)", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan* (ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 79-87
- Marvin R. Jackson, John R. Lampe, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press., Bloomington 1992
- M. Akif Erdoğan, "Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2002, XVII/2, s. 1-15
- Metin Ziya Köse, *Osmanlı Devleti ve Dubrovnik İlişkileri Doğu Akdeniz'de Casuslar ve Tacirler 1500-1600*, Giza Yayınları, İstanbul 2009
- Metin Ziya Köse, *Osmanlı-Venedik Ticareti 1600-1630* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005
- Momir Jovic "The Activity of the Ragusan's Colony in Novo Brdo with Arrival of the Turks", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1993, s. 1761-1772
- Mübahat Kütükoğlu, "Ahidnameler ve Ticaret Muâhedeleri", *Osmanlı III*, Ankara 1999, s. 329-341
- Nevin Genç, "XVI. Yüzyılın Sonlarına Doğru Sofya Kazası'nın Genel Değerlendirmesi", *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler IV*, Ankara 1993, s. 1803-1812
- Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle-London 1983.
- Nicolaas H. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*, The Hague Paris 1967

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, University of Washington Press, 1977
- P.L.İnciciyan-H.D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1973-74, 2-3, s. 11-88
- Suraiya Faroqhi, "Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 61-83
- Suraiya Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", *Osmanlı imparatorluğu'nun Ekonomik ve Soysal Tarihi 1600-1914*, II, çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç-Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 601-655
- Suraiya Faroqhi, "Coping With the Central State, Coping With Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Nineteenth Century", *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, (ed. Fikret Adanır And Suraiya Faroqhi), Leiden Brill 2002
- Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Between East and West the Balkan and Mediterranean Worlds*, New York 1992
- Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı", *İÜİFM* 8, 27/1-4, İstanbul 1967, s. 37-74

ENFLASYONLA SAVAŞ YA DA SAVAŞIN ENFLASYONU: İSTANBUL'DA TAHİL VE EKMEK FİYATLARI (1845-1880)

Arş. Gör. Mevlüt CAMGÖZ*

Fiyat tarihi çalışmaları, sosyo-ekonomik tarih araştırmalarında büyük önemi haizdir. Zira, fiyat hareketleri bir devletin ekonomik hayatının en belirgin göstergelerinden birisidir. Endüstri çağı öncesi diğer geleneksel ekonomilerde olduğu gibi, Osmanlı sosyo-ekonomik hayatında da ekme ve ekmeğin hammaddesi olan tahıl fiyatları sosyal yapıyla olan ilişkileri bakımından oldukça güçlü bir analiz aracıdır. Nitekim, Osmanlı'da hem ekonomik hem de siyasi önem taşıyan "ekmek", "*ibadullahın havâyc-i zaruriyesi*" olarak nitelendirilerek, gerek fiyat ve gerek kalitesi her daim denetim altında tutulmuştur.

Bu araştırmada, 1845-1880 yılları arasında İstanbul'da cari olan tahıl ve ekme fiyatlarında meydana gelen üç belirgin artışın savaş ve enflasyon olgularıyla ilişkisi değerlendirilmektedir. Çalışmanın amacı fiyat artışlarının sebeplerini, olumsuz durumlara karşı İstanbul halkının tepkisini ve Osmanlı Hükümeti'nin reaksiyonlarını ortaya koymaktır.

Savaş ile ekonomi arasındaki ilişkiler oldukça karmaşık etkileşimler ihtiva eder. Savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin üretim ve tüketim yapılarını etkilemesiyle birlikte ekonomide daralma meydana gelmektedir. Fiili savaş durumu sebebiyle arzda meydana gelen azalmaya mukabil talebin artması fiyat artışlarını kaçınılmaz kılmaktadır. Savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin fiyatlarında meydana gelen artış ise devlet giderlerini geometrik olarak arttırmaktadır¹.

Yukarıda zikredilen olumsuz şartları izale etmek için Osmanlı Devletinin başvurduğu taşış ve iç borçlanma senetleri ihracı gibi para arzını artırıcı uygulamalar enflasyonu körükleyen başlıca faktörlerdir. Savaş sürecinde ve sonrasında artan taleple birlikte arz miktarının yetersiz kalması ve paranın değer kaybetmesi neticesinde fiyatlar fevkalade hızlı artmaktadır².

Bununla birlikte, enflasyonsuz bir iktisadi yapının ve adil gelir dağılımının tesis edilmesinde fiyat istikrarı önemli bir rol oynamaktadır. Bu

*Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi. Kavaklı/KIRKLARELİ

¹Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 4. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 215-218

² Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 220

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

iki unsur ise, Osmanlı yönetim zihniyetinin temel prensiplerinden biri olan “sosyal refahın sağlanması” için gerekli temel şartlardandır³.

Klasik Osmanlı sisteminde ekonominin madeni para rejimine dayanması, narh sistemi vasıtasıyla gerçekleştirilen fiyat denetimleri, temel mallar ihtiyacının temininde kullanılan mubayaa usulleri, provizyonist iktisadi politikalar, tahsis ve stok politikaları ve tekelci eğilimlerin önlenmesi fiyat istikrarını sağlayan başlıca amillerdir.⁴

Klasik dönemde olduğu gibi 1845-1880 yılları arasında da İstanbul’da temel ihtiyaç maddelerine yönelik fiyat ve kalite denetimleri sürmektedir. Ticaret Nezareti ya da Şehremaneti tarafından yapılan denetimler neticesinde, bilhassa ekmeğin fiyatı ve kalitesi tutulan çeşni gereğince belirlenerek ekmeççi esnafının bu ölçüye riayet etmesi istenmektedir. Nitekim, bu döneme ait arşiv belgelerinde yukarıda sayılan hususlara ilişkin denetimlere⁵ ve tespit edilen uygunsuz durumların cezalandırılmasına⁶ örnek olabilecek çok sayıda hüküm bulunmaktadır.

Bununla birlikte, bu dönemde meydana gelen savaşlar ve savaşların sebep olduğu olumsuz siyasi ve ekonomik gelişmeler başkentte ekmeç fiyatlarında önemli artışlar meydana gelmesine sebep olmuştur.

³Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İctimai İktisadi Yapısı ve Zihni Esasları”, *İktisat Tarihi Toplu Makaleler I*, Kitabevi, İstanbul 2005, s. 73

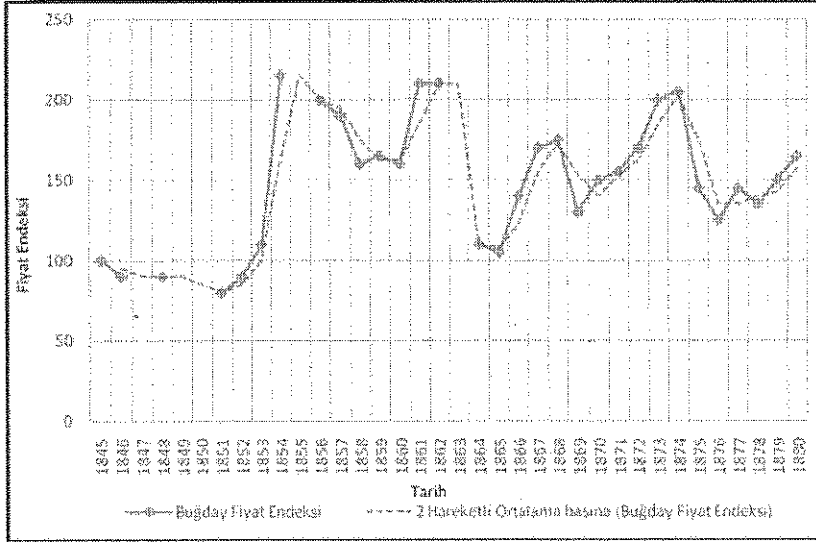
⁴Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”, *İktisat Tarihi Toplu Makaleler I*, s. 125-152

⁵“numûneye muğayir tabh ve furuht etmeyeceklerine ve noksan ve numûneye muğayir ekmeç tutulur ve görölür ise her türlü yaptırma vazılı olacaklarına”, *BOA, A.MKT.* 37-95 (17 Rebiülevvel 1262/13, Mayıs 1846); “ibadullah için tabh ve furuht ettirilmeçte olan nan-ı azizin bu gün dahi asıl vechile tabh ettirilip numûnesi vechile gayet has ve temiz olarak işlettirildiği halde”, *BOA, A.MKT.MHM.* 12-25 (7 Cemaziyelevvel 1265/31 Mart 1849); “ibadullahın havâyic-i zarûriyesinden olan nân-ı aziz fiyatı zahâyir-i mütenevviyanın an-be an tenezzül etmeçte olan kıymetine göre ziyade görünmüş olmakla” *BOA, A.MKT.NZD.* 272-94 (22 Cemaziyelevvel 1275/ 28 Aralık 1858)

⁶Tebdîl-i kıyafet gezen Padişahın, Dikilitaş fırınında pişirdiği ekmeçin ağırlığının 70 dirhem noksan olduğunu tespit ettiği Hüseyin adlı fırıncıyı Seddeülbahr kalesine kalebend ettirmesi. *BOA, C.BLD* 64-3171 (Zilhicce 1281/Nisan-Mayıs 1865)

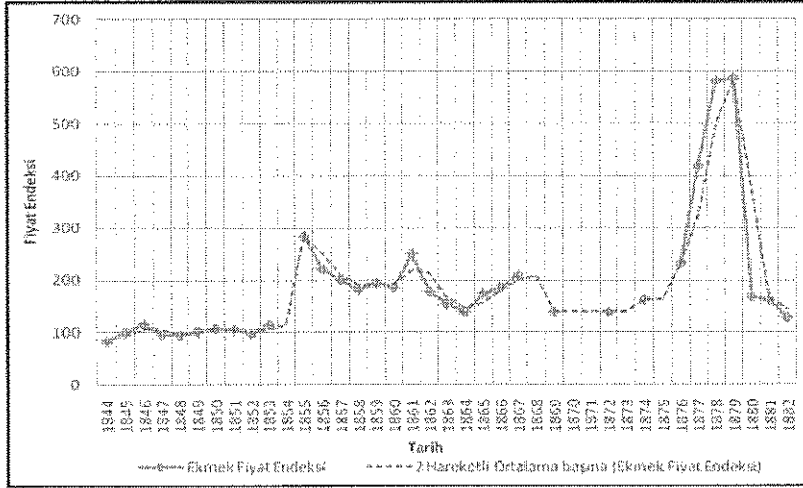
İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Grafik 1: Buğday Fiyatları Endeksi (1845=100), (1845-1880)

Kaynak: Ek Tablo 2.

Grafik 2: Ekmek Fiyatları Endeksi (1845=100), (1844-1882)

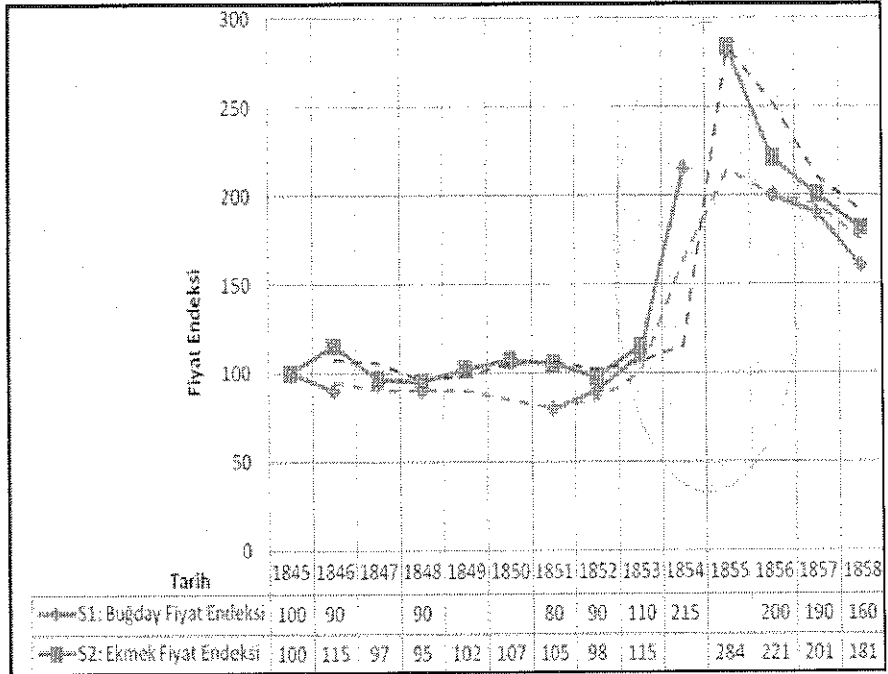
Kaynak: * Ek Tablo 1.

** (1876-1877); *Vakit*, S. 408, (1 Zilhicce 1293/18 Aralık 1876), S. 543, (20 Rebiülahir 1294/4 Mayıs 1877), S. 785, (24 Zilhicce 1294/30 Aralık 1877).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu olumsuz durumlardan ilki Kırım Savaşı yıllarına (1853-1856) tekabül etmektedir. Savaş yıllarında tarlaların ekilememesi⁷ ve 1854'te Osmanlı Devletinin bazı bölgelerinde çekirge istilası sebebiyle mahsulün zarar görmesi, Anadolu ve Rumeli'nin hububat üretim fazlasının kıtlık yaşanan bölgeler ve külliyetli miktarda tahıla ihtiyaç duyan ordular arasında paylaşılmasını gerekli kılmıştır⁸. Bu durum, tabii olarak İstanbul'a tahsis edilecek ürün miktarını düşürmüştür.

Grafik 3: Buğday ve Ekmek Fiyatları Endeksi (1845=100), (1845-1858)

Kaynak: S1: Ek Tablo 2.

S2: Ek Tablo 1.

Diğer olumsuz bir durum da savaş ortamının getirdiği boşluk ile karaborsacılığın artmasıdır. Fırsattan istifade etmek isteyen muhtekirler, çevre bölgelerden gelen ürünleri daha şehir pazarlarına girmeden ucuza alıp

⁷ Tarlaların ekilememesi sebebiyle 1856'da Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde fiyatlar iki sene öncesine göre 3 kat artmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, 2. Basım, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005, s. 83

⁸ *Ceride-i Havadis*, S. 706, (22 Zilhicce 1270/15 Eylül 1854)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

fahiş fiyattan satarak halkı sıkıntıya sokmuştur⁹. Kent halkı için geçerli olan durum orduların işesi için de geçerlidir. Hariciye Nezareti tarafından düzenlenen bir belgede orduların işesi için gerekli olan zahire ve çeşitli yiyecek maddelerinin bir takım muhtekirler tarafından fahiş fiyattan satılmasının hem müttefik devletlerin ordularına hem de Asakir-i Şahane'nin masraflarını karşılayan Hazine-i Celile'ye yük getirdiği vurgulanmaktadır¹⁰.

Fiyatları etkileyen olumsuz şartlardan birisi de İstanbul'un nüfusedir. 19. yüzyıl ortalarında zaten yoğun olan¹¹ başkentin nüfusu savaş sebebiyle daha da artmıştır. Müttefik devletlerin yaklaşık 400.000 askeri fiili savaş sürecinde kentte konaklamıştır¹².

Osmanlı yönetimi, Kırım Savaşı'nın ortaya çıkardığı olumsuz şartları bertaraf etmek için öncelikle temel ihtiyaç maddelerinin ihracına yasaklamalar getirmiştir. Hariciye Nezareti tarafından Emtia Gümrüğü eminine hitaben düzenlenen bir belgede un ve pirinç gibi İstanbul sakinlerinin zaruri ihtiyaçlarından olan yiyecek maddelerinin sair zamanlarda bile kentten tekrar ihraç edilmesinin caiz olmadığı vurgulanıp, mevcut durumun hassasiyetine binaen bu ilkeye her zamankinden ziyade dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Hatta kısa bir süre için de olsa İstanbul üzerinden Akdeniz'e giden buğdayın dahi şehirde satılmasının uygun olduğu belirtilip, zikredilen hususların ilgili makamlara bildirilmesi istenmiştir¹³.

İkinci tedbir ekmeğe üretimine yöneliktir. Ekmeğe hususunda henüz bir sıkıntı yokken, savaşın getirdiği şartların başkentte ciddi problemlere yol açabileceğini öngören Osmanlı yönetimi, "*ibadullahın en ziyade muhtaç oldukları nan-ı azizden dolayı bir müzayakaya düçar olmayarak nail-i*

⁹ *Ceride-i Havadis*, S. 657, (21 Safer 1270/23 Kasım 1853)

¹⁰ *BOA, HR. SYS. 903/4-37* (Tarihsiz). *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1859)* içinde. Proje Yöneticisi Yusuf Sarıncay, Kemal Gurulken ve diğerleri (yay. haz.), Durmuş Kandıra (çev.), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006, s. 224-225

¹¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Bahar Tırnakçı (çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 213-222

¹² T. F. Mills, "Crimean War 1853- 1856", (Çevrimiçi) <http://www.regiment.org/wars/19thcent/53crimea.htm>, 23 Eylül 2007

Aktaran Figen Taşkın, "Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İlaş Sorunu", (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi., 2007), s. 146

¹³ *BOA, HR. SYS. 903/4-12* (22 Cemaziyelahir 1270/22 Mart 1854). *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1859)* içinde, s. 205

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

refah olmaları” amacıyla ekmek üretiminde inhisarı kaldırmıştır. Böylece isteyen herkes ekmek üretip satabilecektir.¹⁴

Diğer bir önlem de muhtekirlik olaylarına ilişkindir. Bilhassa orduların iâsesini güçleştiren bu durumun ileride toplumun diğer kesimlerinin geçimlerini de zorlaştırmaması için probleme acilen çözüm bulmak isteyen Osmanlı yönetimi, orduların ihtiyaç duyduğu zahire ve diğer çeşitli yiyecek maddelerinin *“vakt ü zamanında mutedil baha ile”* satın alınması için bir komisyon teşkil etmiştir.¹⁵

Alınan bu ve benzeri tedbirlere rağmen Kırım Savaşının sebep olduğu olumsuz şartlar, 1844 yılı baz alındığında, 1856 yılı Ocak ayında ekmek fiyatının yaklaşık %200 oranında artmasına sebep olmuştur.

Kırım Savaşı'nı sona erdiren Paris Antlaşması'ndan (30 Mart 1856) hemen sonra İstanbul'da ekmek fiyatları savaş öncesi seviyelerine kadar düşmese de önemli ölçüde azalmıştır. Nitekim, bu durum Ceride-i Havadis gazetesinde *“müsalaha-yı hayriyyenin zuhuru feyz u bereket külliyye-yi müstelzim olarak”* un fiyatının okkası 6,5 kuruştan 100 paraya, buğday fiyatının ise kilesi 85'er kuruştan 35 kuruşa indiği şeklinde yer almıştır.¹⁶

1845-1880 yılları arasında ekmek fiyatlarında yaşanan ikinci artış 1861'de vuku bulmuştur. İlk kez 1840'ta piyasaya sürülen Osmanlı kâğıt parası olan kaima¹⁷, Kırım Savaşı'nın finansmanı sebebiyle artan emisyonla birlikte 1861'de piyasada 1.250 milyon kuruşluk rekor miktara ulaşarak, normalde 100 kuruş olması gereken 1 mecdiye altınının (100'lük mecdiye) fiyatı 13 Aralık 1861'de 350 kuruşa, ardından da 400 kuruşa çıkmış ve artık kaima İstanbul'da geçmez olmuştur¹⁸. Kaimenin değerindeki düşüş ilk olarak ekmeğin hammaddesi olan buğday fiyatlarını etkilemiştir¹⁹. Nitekim 9 Aralık 1861 tarihinde fırıncı esnafı kaimenin değer kaybetmesinin zahire piyasasını yükselttiğinden yakınıp, ekmeğin okkasına 20 para zam

¹⁴ *Ceride-i Havadis*, S. 666, (13 Rebiülahir 1270/13 Ocak 1854).

¹⁵ *BOA, HR. SYS.*, 903/4-37. (Tarihsiz), Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1859) içinde, s. 224-225.

¹⁶ *Ceride-i Havadis*, S.786, (19 Şaban 1272/25 Nisan 1856).

¹⁷ Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996, s. 28-70.

¹⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 4. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 228.

¹⁹ Mevlüt Camgöz, *19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Zahire Fiyatları ve Tedarik Bölgeleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010), s. 58.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

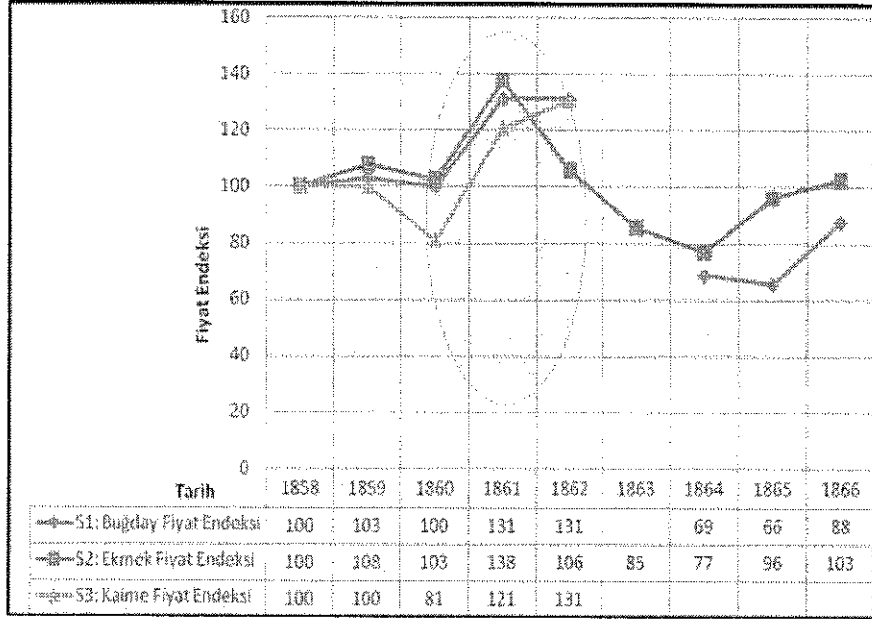
yapılmadığı müddetçe “ziyandan vareste olmayacaklarını” ifade ederek Şehremanetinden probleme bir çözüm bulmasını istemektedir²⁰.

11 Aralık 1861’de had safhaya ulaşan krizle birlikte alışverişlerde kullanılan kaimenin değerini tamamen yitirmesi İstanbul halkını tam bir panik havası içine sokmuştur. Fırınlara hücum eden halk ihtiyacından daha fazla ekmek almaya çalışmış, ekmek bulamayanlarla fazla ekmek alanlar sokaklarda kavgaya tutuşmuştur.²¹ Toplumun içinde bulunduğu karışıklığı tehlikeli gören Osmanlı yönetimi, duruma müdahale ederek kaimeye değer kaybettiren finansal muameleleri durdurmuş, yalan söylenti yayanların tutuklanacağını ilan etmiş, kaim için sabit bir kur belirleyerek değişim bürolarında bu kur üzerinden işlem yapılmasını sağlamış, kamuoyunu yatıştırmak amacıyla basın yoluyla bildirimler yayımlanmış, kriz sebebiyle kapatılan dükkânları açtırmış ve bazı fırınlarla anlaşarak fazla miktarda ve düşük fiyattan ekmek satışı sağlayarak krizi yenmeyi başarmıştır²². Alınan önlemlere rağmen, ekmek fiyatı 1861 yılı Aralık ayında, 1844 yılı baz alındığında %224, 1858 yılı baz alındığında ise %38 oranında artmıştır.

²⁰ BOA, İ.DH. 482-32492, (6 Cemaziyelahir 1278/9 Aralık 1861).

²¹ Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası*, s. 69; Hüseyin Al ve Şevket Kamil Akar, “Söylentinin Gücü İstanbul’da Büyük Panik ve 1861 Finansal Krizi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı.7, Bahar-Yaz 2008, s. 39-43

²² Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası*, s. 69-71; Hüseyin Al ve Şevket Kamil Akar, s. 43-49

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**Grafik 4: Kaime, Buğday ve Ekmek Fiyatları Endeksi (1858=100), (1858-1866)**

Kaynak: S1: Ek Tablo 2.

S2: Ek Tablo 1.

S3: Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996, s. 253-260

Yaşanan krizde kaimenin değer kaybetmesi kadar spekülörlerin piyasaya olumsuz söylentiler yaymasının²³ ve ekmekçi esnafının da önemli bir payı vardır. Nitekim İstanbul'un çeşitli semtlerinden toplanan bilgilerin bulunduğu jurnal raporunda krizin had safhaya ulaştığı 11 Aralık tarihinin öncesinde 240 paraya kadar fırlayan un fiyatının²⁴ 19 Aralık'ta 110 paraya kadar düşmesine rağmen esnafın mubayaa etmediği belirtilerek "*her bir erzakı bütün pahaya çıkararak içimizdendir zira fırsatı ganimet biliriz, bizde hiç insaf yoktur, iki üç mah zarfında Asitanede ibadullahda yorgan ve döşek ve bakar çaktır kalmadı cümlesi furuht edip nan-ı aziz parası etiler*" şeklinde bir itirafta da bulunmaktadır.²⁵

²³ Hüseyin Al ve Şevket Kamil Akar, s. 38-39

²⁴ BOA, İ.DH. 482-32492 (6 Cemaziyelahir 1278/9 Aralık 1861)

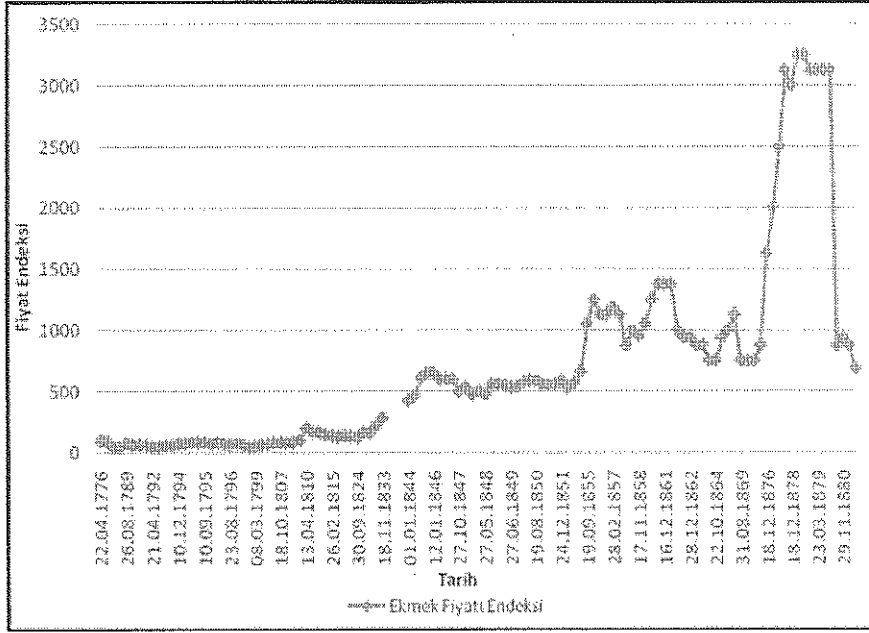
²⁵ BOA, A.MKT.NZD. 386-21 (16 Cemaziyelahir 1278/19 Aralık 1861). Tüm bu olup bitenden sonra, Osmanlı yönetimi, kriz esnasında fazla ekmek çıkartıp eski fiyatından satarak önemli

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1861 krizinden sonra 93 Harbi öncesine kadar önemli bir dalgalanma yaşamayan ekmek fiyatları, Aralık 1878'de İstanbul sakinlerinin yüzyıllardır karşılaşmadığı bir artış göstermiştir. Bu tarihte zirve noktasına çıkan fiyatlar 1776 yılı baz alındığında %3150, 1844 yılı baz alındığında ise %665 nispetinde artmıştır.

Grafik 5: Ekmek Fiyatı Endeksi, (1776=100), (1776-1882)

Kaynak: *(1776-1833), Mübahat Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin Temininde Devletin Rolü", (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arşiv Kaynakları)", *Ata Dergisi* 7, 1997, s. 66

** (1845-1880), Ek Tablo 1

*** (1876-1877); Vakit, S. 408, (1 Zilhicce 1293/18 Aralık 1876), S. 543, (20 Rebiülahir 1294/4 Mayıs 1877), S. 785, (24 Zilhicce 1294/30 Aralık 1877)

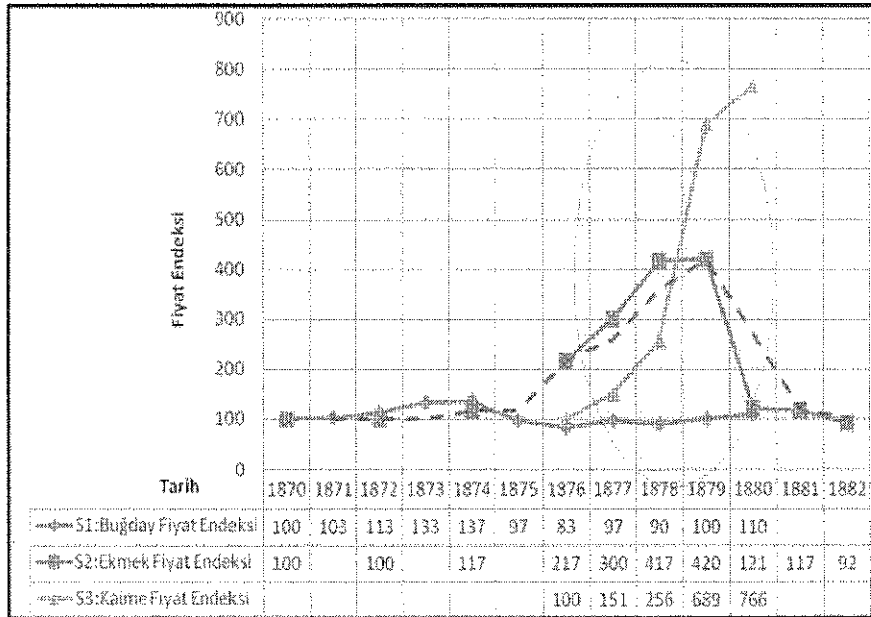
Bir önceki krizde olduğu gibi 1878-1879 yıllarında ekmek fiyatlarında meydana gelen olağanüstü artışın sebebi yine kaime uygulamasıdır. 93 Harbine doğru yaşanan birtakım olumsuz siyasi ve ekonomik gelişmeler neticesinde mali açıdan zor durumda olan Osmanlı Devleti, dış borç ödemelerinin durdurulmasıyla birlikte, Avrupa piyasalarından borçlanma

bir katkı sağlayan fırın sahibi Mösyö İslari adlı gayrimüslim bir şahsa bu davranışından ötürü teşekkür etmiştir. *BOA, A.MKT.NZD. 384-71*, (11 Cemaziyelahir 1278/14 Aralık 1861)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

imkânını da kaybederek çareyi yine kaime basmakta bulmuştur²⁶. 28 Ağustos 1876'da hem İstanbul ve hem de memleketin her yerinde normal para gibi tedavül etmek üzere piyasaya sürülen kaimenin, yüksek hacimde gerçekleşen emisyonu sebebiyle piyasa değeri iki yıl içinde altm lira karşısında 450 kuruş seviyelerine kadar düşmüştür²⁷.

Grafik 6: Kaime, Buğday ve Ekmek Fiyatları Endeksi (1870=100), (1870-1882)

Kaynak: S1: Ek Tablo 2.

S2: Ek Tablo 1.

S3: Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996, s. 266-269.

Kaimenin bir mübadele aracı olarak İstanbul'da yaygın bir şekilde kullanılması sebebiyle altın lira karşısındaki değer kaybı ilk etapta ekmek fiyatlarına yansımıştır.

Ekmegin fiyatına çok önem veren Osmanlı Hükümetinin müracaat ettiği önlemlerden ilki ekmek arzını arttırmak amacıyla, ekmeği normal

²⁶ Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası*, s. 91-100

²⁷ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para*, Maliye ve Toplum 1, Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 168-244

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gramajında ve resmi fiyatının 10 para altında satmak şartıyla İstanbul'da isteyen herkesin fırın açmasına izin vermek olmuştur²⁸. Fakat kaimenin fiyatının istikrarsız seyretmesi fırıncıların devamlı surette zam talebinde bulunmalarına yol açmıştır. Problemin derinleşmesini istemeyen Osmanlı Hükümeti kaimenin itibarının daha da düşmemesi amacıyla Banker Zarifi ve ortaklarının ellerinde bulunan yüklü miktardaki kaimenin piyasaya çıkarılmaması için bir mukavele yapmıştır²⁹.

Alınan tedbirlere rağmen kaimenin değer yitirmeye devam etmesinden dolayı ekme fiyatını arttıran Meclis-i Emanet, zammın sebebini açıklarken "*lira ile kaime farkının 327 kuruş raddesine terakki etmesini*" ileri sürmüştür³⁰.

İstanbul'daki enflasyonu ve sebep olduğu olumsuz şartları denetim altında tutmaya çalışan Şehremaneti, kaime ile lira arasındaki farkın ticari hayatı fesada uğrattığını, oysaki "*saltanat-ı seniyyenin*" asıl maksadının "*halkın refah ve huzurunu temin etmek olduğunu*" ve bu durumdan İstanbul sakinlerinin zarar görmesinin devletçe kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir³¹.

Şehremanetinin tezkeresinin hemen ardından fiyat istikrarını sağlamak amacıyla yayımlanan geçici talimatname ile kaimenin kuru normale dönüncüye kadar İstanbul'da ekmeğin 6,5 kuruşa satılacağı ve bu satıştan dolayı fırıncıların zararının devlet tarafından karşılanacağı belirtilmektedir.³² Böylelikle günlük olarak her fırına tüccardan un almaları için ihtiyaç duydukları kadar 3,5 adet 100'lük kaime mukabilinde 1 altın lira verilerek fırıncıların kaimenin değer kaybından doğan zararları tesviye olunmuştur³³.

Halka yönelik olan diğer bir tedbir de işçi ve memur maaşlarının sikke ile ödenmesidir³⁴. Böylelikle çalışan kesimin enflasyon sebebiyle uğradığı mağduriyet giderilmeye çalışılmıştır.

Tüm bu tedbirlere rağmen kaime fiyatının istikrarsızlığı ve fırıncı esnafının yaydığı çeşitli söylentilerle durumu suiistimal etmesi³⁵ psikolojik olarak zaten zor durumda olan İstanbul halkının çok kolaylıkla sokaklara

²⁸ Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası*, s. 150

²⁹ Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası*, s. 151

³⁰ BOA, DH.MKT. 1324-44 (9 Şevval 1295/6 Ekim 1878)

³¹ BOA, Y.A.HUS. 160-5 (8 Muharrem 1296/26 Aralık 1878)

³² BOA, Y.PRK.BŞK. 1-6731 (6 Muharrem 1296/31 Aralık 1878)

³³ BOA, Y.PRK.BŞK. 1-88 (3 Rebiülevvel 1296/ 25 Şubat 1879)

³⁴ Akyıldız, s. 154

³⁵ BOA, Y.PRK.ŞH. 1-15 *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası*, (29 Rebiülahir 1296/22 Nisan 1879)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dökülüp fırınlara hücum etmesine ve şehirde kargaşa ortamının doğmasına sebep olmuştur.³⁶

Bu durumu ortadan kaldırmak için gazetelere ekmeğin 6,5 kuruştan satıldığını, herkesin yeter miktarda ekme bulabileceğini, bunun dışında başka telaş ve evhama gerek olmadığını ilan eden hükümet, halkı asılsız söylentilere kulak vererek izdiham meydana getirmemeleri şeklinde uyararak, *“payitaht seknesi gibi medeni bir halkın”* bu gibi uygunsuz durumlar meydana getirmemesi gerektiğini hatırlatıp, kaimenin kuru kaça çıkarsa çıksın ekmeğin fiyatının devletçe teminat altına alındığını ve halkının bu durumun hilafına hareket edip fazla ekme alarak *“beyhude yere komşularının ve birtakım acezenin ekmeksiz kalmalarına sebebiyet vermekten çekinmeleri”* şeklinde uyarmıştır³⁷.

1878-1879 yıllarında meydana gelen krizin diğerlerinden daha uzun sürmesi ve mali açıdan daha fazla yük getirmesi Osmanlı hazinesini zorlamıştır. Ekme fiyatlarını kontrol altında tutmak için fırıncılara günlük olarak verilen 3.750 lira tazminat³⁸ sebebiyle kaynakların azalması ve *“hazine-i celilenin derece-i müzakayası”* hükümet ile padişahı karşı karşıya getirmiştir³⁹.

Fırıncılara verilen tazminatın kaldırılması yönündeki çabası her defasında padişah tarafından *“muamelat-ı umumiye henüz hal-i aslisine ric’at etmediği”* sebeple⁴⁰ reddedilen hükümet, muhtaç ve muhacirler için koçanlar düzenleterek zikredilen kimselere yine kaime ile ekme satışının devam edeceğini, bunlar dışında kalan halk için ekmeğin resmi fiyatının bakır akçe ile 2 kuruş olacağını açıklayıp fırıncılara verilen tazminatı kaldırmıştır⁴¹.

SONUÇ

1845-1880 yılları arasında meydana gelen savaşların sebep olduğu olumsuz şartlar ekme ve tahıl fiyatlarını arttırmıştır. Kırım Savaşı sürecinde meydana gelen fiyat artışları büyük ölçüde arz ve talep miktarlarındaki olumsuz değişimlere bağlıdır. Bununla birlikte, 1861’de ve 1878-1879

³⁶ BOA, Y.PRK.ŞH. 1-15 (29 Rebiülahir 1296/22 Nisan 1879)

³⁷ BOA, Y.PRK.BŞK. 1-88 (3 Rebiülevvel 1296/25 Şubat 1879)

³⁸ BOA, İ.MMS. 61-2896/1 (23 Rebiülahir 1296/16 Nisan 1879)

³⁹ BOA, İ.MMS. 61-2896/1 (23 Rebiülahir 1296/16 Nisan 1879), BOA, Y.PRK.ŞH. 1-14 (24 Rebiülahir 1296/17 Nisan 1879)

⁴⁰ BOA, İ.MMS. 61-2896/1 (23 Rebiülahir 1296/16 Nisan 1879)

⁴¹ BOA, Y.PRK.ŞH. 1-14 (24 Rebiülahir 1296/17 Nisan 1879)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yıllarında ekmek fiyatlarındaki enflasyonu motive eden ana faktör kaimenin değer kaybetmesidir.

İstanbul halkının zorunlu ihtiyaç maddelerinden birisi olan ekmek fiyatlarındaki artış sosyal problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kriz dönemlerinde piyasayı kendi haline bırakmayan Osmanlı yönetimi, klasik dönemde olduğu gibi bu dönemde de “*Dersaadet sekenesinin refah ve huzurunu*” ve herhangi bir sebeple “*müzayakaya düçar olmamalarını*” temin etmek amacıyla fiyat istikrarını sağlayıcı müdahalelerde bulunmuştur. Bunu yaparken de çeşitli amiller sebebiyle olumsuz davranışlar sergileyen şehir halkını “*payitaht sekenesi gibi medeni bir halka*” bu gibi uygunsuz hallerin yakışmayacağı şeklinde teskin etmiş, fazla ekmek çıkartarak o günkü krizin aşılmasında önemli bir rol oynayan gayrimüslim bir fırın sahibine teşekkür etmekte bir beis görmemiş ve halkının çektiği sıkıntıyı hafifletmek için fırıncı esnafını finanse ederken hazinesinin imkânlarını sonuna kadar zorlamaktan da çekinmemiştir.

Ek Tablo 1: İstanbul’da Ekmek Fiyatları (Para(Pare)/Kıyye)

M. Tarih	H. Tarih	Ekmek Fiyatı	M. Tarih	H. Tarih	Ekmek Fiyatı
1844	1260	34	17.11.1858	1275R 10	76
02.11.1845	1261Za 02	37	26.05.1859	1275L 23	84
29.11.1845	1261Za 29	49	15.11.1860	1277Ca 1	80
12.01.1846	1262M 14	52	28.08.1861	1278S 21	100
12.01.1846	1262M 14	52	09.12.1861	1278C 06	110
13.02.1846	1262S 16	48	16.12.1861	1278C 13	110
13.02.1846	1262S 16	48	18.12.1861	1278C 15	110
17.02.1846	1262S 20	48	03.05.1862	1278Za 04	80
27.10.1847	1263Za 17	40	20.12.1862	1279C 27	75
27.12.1847	1264M 19	43	28.12.1862	1279B 02	75
27.03.1848	1264R 21	38	04.06.1863	1279Z 16	70
10.04.1848	1264 Ca 6	40	07.08.1863	1280S 21	70
27.05.1848	1264C 23	38	13.08.1863	1280S 27	60
09.10.1848	1264Za 11	44.5	22.10.1864	1281Ca 21	60
09.10.1848	1264Za 11	44.5	1865	1282	75
31.03.1849	1265Ca 07	44	02.07.1866	1283S 18	80
27.06.1849	1265Ş 6	43	09.06.1867	1284S 06	90
27.08.1849	1265L 8	43	31.08.1869	1286Ca 23	60
10.10.1849	1265Z 24	46	21.04.1872	1289S 12	60
15.08.1850	1266L 06	47	04.09.1872	1289B 01	60
19.08.1850	1266L 10	47	02.02.1874	1290 Z 14	70

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

25.11.1850	1267M 20	44,5	06.09.1878	1295 L 9	250
20.03.1851	1267Ca 17	44,5	06.10.1878	1295L 09	250
25.03.1851	1267Ca 22	44,5	18.12.1878	1295Z 23	240
24.12.1851	1268S 29	47	31.12.1878	1296M 6	260
29.08.1852	1268Za 13	42	02.01.1879	1296M 8	260
10.03.1853	1269Ca 29	46	25.02.1879	1296Ra 03	250
23.09.1853	1269Z 19	53	23.03.1879	1296Ra 29	250
19.09.1855	1272M 07	84	16.04.1879	1296R 23	250
31.01.1856	1272Ca 23	100	17.04.1879	1296R 24	250
18.02.1856	1272C 11	90	25.12.1879	1296 Ra 3	250
18.02.1857	1273C 23	90	23.10.1880	1297L 18	70
28.02.1857	1273B 04	95	29.11.1880	1297Z 26	75
02.09.1857	1274M 12	90	11.06.1881	1298B 13	70
15.10.1857	1274S 25	70	25.03.1882	1299Ca 5	55
22.09.1858	1275S 13	80			

Kaynak: A.}MKT. 20-60, 20-65, 120-13, 29-87, 35-97, A.}MKT.MHM. 12-25, 23-59, 251-9, 264-98, 30-52, 395-10, 42-6, 48-42, 486-29, 54-10, 57-90, 48348, A.}MKT.NZD. 12-47, 164-3, 176-31, 177-2, 19-37, 30-32, 385-1, 416-7, A.MKT.ŞD. 19-3, DH.MKT. 1324-44, 1324/44, 1336-55, İ.DH.. 369-24408, 371-24554, 400-26465, 413-27335, İ.DH.. 417-27624, 432-28593, 482-32492, 483-32520, 486-32863, 512-34830, 521-35501, 597-41608, 656-45661, 658-45766, 448-29861, İ.MMS. 25-1112, İ.MMS. 61-2896-1, İ.MVL. 127-3303, 127-3303, 167-4937, 167-4937, 167-4937, 167-4937, 167-4937, 167-4937, 72-1362, 73-1398, 74-1421, İ.MVL. 546/24505, 73-1398, 74-1421, MVL 229-26, 312-13, 519-95, 865-20, Y.A.HUS. 160-5, Y..MTV. 8-95, Y..PRK.BSK. 1-88, Y.PRK.BŞK. 1-88, Y..PRK.SH. 1-12, Y.PRK.ŞH. 1-14, 1-67, 1-41.

Ek Tablo 2: İstanbul'da Zahire Fiyatları (Kuruş/Kile) ve Endeksleri (1845=100), (1845-1880)

Tarih	Durum		Ekmeklik		Mısır		Arpa		Çavdar		Yulaf	
	Buğday Fiyatı	Endeks	Buğday Fiyatı	Endeks	Fiyatı	Endeks	Fiyatı	Endeks	Fiyatı	Endeks	Fiyatı	Endeks
1845	21,1	100,0	18,3	100,0	11,4	100,0	10,1	100,0	-	-	-	-
1846	20,2	95,7	15,8	86,4	12,1	105,8	8,5	83,9	9,0	100,0	-	-
1848	20,4	96,7	14,8	80,8	13,1	115,2	7,8	76,7	10,4	115,8	7,3	100,0
1851	17,9	85,0	14,8	81,2	12,3	108,0	7,8	77,1	9,5	105,9	6,3	86,2
1852	19,5	92,7	16,8	92,2	13,6	119,3	8,8	86,6	11,7	129,9	6,9	94,2
1853	22,8	108,0	21,5	117,7	14,9	130,5	9,2	90,8	12,7	140,9	6,0	82,5
1854	46,2	219,2	39,3	215,1	25,6	224,3	21,3	210,5	24,4	271,6	-	-

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1856	44,5	211,2	35,9	196,6	21,0	183,8	15,5	153,1	-	-	-	-
1857	42,4	201,1	32,7	179,0	22,4	196,3	13,5	133,9	14,0	155,6	8,0	109,6
1858	35,0	166,2	28,8	157,4	22,3	195,7	14,5	143,8	-	-	-	-
1859	35,8	170,1	29,3	160,6	19,5	170,6	14,1	140,0	16,0	177,8	-	-
1860	34,1	161,7	30,6	167,3	19,7	172,9	13,1	129,3	-	-	-	-
1861	44,3	210,1	39,8	218,0	27,1	237,6	16,5	163,8	-	-	-	-
1862	44,0	209,0	39,3	215,0	27,4	240,4	17,0	168,0	-	-	-	-
1864	22,5	106,8	22,0	120,4	13,4	117,6	8,9	87,8	-	-	-	-
1865	21,1	100,3	20,6	112,7	12,6	110,0	8,3	81,8	-	-	-	-
1866	29,4	139,5	27,5	150,3	14,9	130,4	11,2	111,0	-	-	-	-
1867	35,3	167,3	33,5	183,4	19,2	168,6	16,0	158,5	18,0	200,0	-	-
1868	34,9	165,6	34,7	189,8	18,6	162,8	16,1	159,8	-	-	-	-
1869	26,4	125,3	26,0	142,4	14,8	129,9	12,1	119,9	-	-	-	-
1870	30,8	146,3	28,9	158,3	15,0	131,6	12,4	122,9	-	-	-	-
1871	31,1	147,7	31,1	170,4	17,8	155,8	14,0	138,1	8,1	90,2	14,9	203,7
1872	34,5	163,8	33,0	180,6	16,6	145,2	13,5	133,6	-	-	-	-
1873	40,7	193,0	39,9	218,2	15,7	137,8	14,4	142,2	11,5	127,8	-	-
1874	41,5	197,2	39,5	216,3	20,1	176,5	18,4	182,2	13,6	150,7	-	-
1875	29,8	141,4	28,2	154,2	18,6	162,8	16,7	165,0	12,0	133,8	-	-
1876	27,8	131,7	23,2	127,1	12,3	107,4	14,5	143,3	11,4	126,4	18,5	253,5
1877	30,9	146,6	27,9	152,7	15,0	131,6	20,6	204,3	13,9	154,0	21,7	296,7
1878	28,0	132,8	26,4	144,4	14,0	122,3	12,2	120,8	12,0	133,6	15,1	206,6
1879	31,0	147,1	28,6	156,4	15,9	139,7	12,8	126,2	11,1	123,1	17,2	235,2
1880	34,6	164,0	31,5	172,7	19,6	171,9	15,4	152,9	12,5	139,1	18,1	248,1

Kaynak: Mevlüt Camgöz, "19. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda Zahire Fiyatları ve Tedarik Bölgeleri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 49.

KAYNAKÇA**1. ARŞİV KAYNAKLARI**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)

Mektubî Kalemî Evrakı

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

A. } MKT. 120-13, 20-60, 20-65, 29-87, 35-97, 37/95

Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı

A. } MKT.MHM. 12-25, 23-59, 251-9, 264-98, 30-52, 395-10, 42-6, 48-42, 486-29, 54-10, 57-90, 483-48

Mektubî Kalemi Nezaret ve Davâir Evrakı

A. } MKT.NZD. 12-47, 164-3, 176-31, 177-2, 19-37, 30-32, 385-1, 416-7, 272/94, 386/21, 384/71

Mektubî Kalemi Şûrâ-yı Devlet Evrakı

A. } MKT.ŞD. 19-3

Cevdet Belediye

C.BLD 64/3171

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi

DH.MKT. 1324-44, 1324-44, 1336-55

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

HR. SYS. 903/4-37, 903/4-12

İrade Dahiliye

İ.DH. 369-24408, 371-24554, 400-26465, 413-27335, 417-27624, 482-32492, 432-28593, 483-32520, 486-32863, 512-34830, 521-35501, 597-41608, 656-45661, 658-45766, 773-62959, 783-63655/12, 451-29861

İrade Meclis-i Mahsus

İ.MMS. 25-1112, 61-2896/1

İrade Meclis-i Vâlâ

İ.MVL. 127-3303, 127-3303, 167-4937, 167-4937, 167-4937, 167-4937, 167-4937, 167-4937, 72-1362, 73-1398, 74-1421, 546-24505, 73-1398, 74-1421

Meclis-i Vâlâ Evrakı

MVL. 229-26, 312-13, 519-95, 865-20

Yıldız Sadaret Hususi Marûzât Evrakı

Y.A.HUS. 160-5

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.MTV. 8-95

Yıldız Perekende Evrakı Başkitâbet Dairesi Marûzâtı

Y.PRK.BSK. 1-88, 1-12, 1/6731

Yıldız Perekende Evrakı Şehremaneti Maruzatı

Y.PRK.SH. 1-41, 1-14, 1-67. 1/15

GAZETELER

Ceride-i Havadis, S. 657, S. 666, S. 706, S.786

Vakit, S. 408, S. 543, S. 785

KİTAP VE MAKALELER

AKYILDIZ, Ali. *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, 1. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2003

_____ *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996

AL, Hüseyin ve Şevket Kamil Akar. "Söylentinin Gücü İstanbul'da Büyük Panik ve 1861 Finansal Krizi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 7, Bahar-Yaz 2008

CAMGÖZ, Mevlüt. *19. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda Zahire Fiyatları ve Tedarik Bölgeleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010

DAVİSON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, 2. Basım, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005

GENÇ, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 4. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007

KARPAT, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010

PAMUK, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 4. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007

GURULKAN, Kemal ve diğ. (yay. haz.), *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1859)* (çev. Durmuş Kandıra), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- TABAKOĞLU, Ahmet. "Osmanlı İçtimai İktisadi Yapısı ve Zihni Esasları", *İktisat Tarihi Toplu Makaleler I*, Kitabevi, İstanbul 2005
- TAŞKIN, Figen. "Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu", (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İMPARATORLUK'TAN CUMHURİYET'E BURSA- MUDANYA DEMİRYOLU VE BİR KENT BURSA

Dr. Mine AKKUŞ*

GİRİŞ

19. yüzyılda sanayileşmenin ivmelenmesi ve ekonomik dönüşümün sosyo-kültürel ve siyasal yaşama kadar derin izler yaratan ve bu değişimin bir devrim olarak nitelendirilmesine neden olan araçları arasında fabrikalaşmanın yanında en önemlilerinden birisi hiç kuşkusuz ulaşım alanındaki gelişmeler, özellikle de Batı'da iç pazarın güçlenmesine büyük katkı sağlayan demiryollarıdır. Hobsbawm'ın "*...Piramitleri, Roma su kemerlerini, hatta Çin Seddi'ni birer taşracılık örneği olarak yanında sönük bırakan, toprak setleri ve olukları, köprüleri ve istasyonlarıyla bir kamu yapıları külliyesi oluşturan, rüzgâr hızıyla ülkeleri ve kıtaları aşan duman soluyan dev yılanları iten bu demir yol, tam da insanın teknoloji yoluyla elde ettiği zaferin bir simgesiydi.*"¹ betimlemesi demiryollarının insan yaşamındaki ve uygarlıktaki yerini, sanayi toplumu bağlamındaki önemini vurgulamaktadır.

1825-1830 yılları arasında, İngiltere'de demiryollarının teknik açıdan uygulanabilirliği ve işlevselliği görülmüş, ilk kısa mesafe hatları; 1827'de ABD'de, 1828 ve 1835'te Fransa'da, 1835'te Almanya ve Belçika'da, 1837'de Rusya'da açılmıştır. Bütün dünyada 1830'da sadece 30-40 mil demiryolu hattı bulunmaktayken, bu mesafe 1840'da 4.500 milin, 1850'de 23.500 milin üzerine çıkmış, demiryollarına 1840'ta 28 milyon sterlin, 1850'de 240 milyon sterlin yatırılmıştır². Osmanlı İmparatorluğu'nda ise 1830'larda demiryolları projelendirilmiş, yüzyılın ortalarında yapım çalışmaları başlamıştır.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E DEMİRYOLLARI

Osmanlı sahasında ilk demiryolu yapımı İskenderiye-Kahire demiryolu hattı inşaatı ile 1851'de Mısır'dadır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında ilk demiryolu Çernova-Köstence yani Tuna-Karadeniz

* Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-BURSA

¹ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı (1789-1848)*, Ankara 1998, s. 54

² Eric Hobsbawm *a.g.e.*, s. 54, 55

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Demiryollarıdır ve 1860'da işletmeye açılmıştır³. Anadolu'daki ilk demiryolu'nu ise İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryolları olarak İngilizler inşa etmiş ve hatlar 1866'da tamamlanmıştır. 1873'te Haydarpaşa-İzmit hattının, 1888'de Viyana-İstanbul hattının (Orient Express-Şark Ekspresi) yapımı bitmiştir. 1895'te Anadolu Şirketi, Eskişehir ile Konya'yı bağlayan bir yan yol inşa etmiştir⁴. 1908'de Hicaz demiryolu hizmete açılmış olup, Osmanlı Devleti döneminde dikkat çekici girişimlerden birisi I. Dünya Savaşı nedeniyle tamamlanamayan İstanbul-Bağdat demiryolu projesi olmuştur.

Osmanlı Devleti döneminde demiryollarının ekonomik açıdan artan tahıl ve taze meyve üretiminin rekabet gücü olan fiyatlarla sevkine imkân veren yeni pazarlama ağlarının kurulmasına yol açması, yeni iş alanları ile işgücünün istihdamını sağlaması, sosyal dönüşüm bağlamında ise Osmanlı uyuğu işçilerin sendikalaşması ve 1908 Grevi'ne giden süreci geliştirmesi açısından olumlu etkileri bulunmaktadır⁵. Diğer taraftan inşa edilen demiryolları, Hicaz hattı hariç yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmiştir. Yatırımların % 90'ı yabancılara ait olup, en büyük pay Fransa'ya aittir. Demiryolları özellikle Osmanlı Devleti'nin kilometre garantisi uygulaması sonucu, Avrupa sermayesi için kârlı bir yatırım haline gelmekte, Osmanlı sahasının emperyalist devletlerce nüfuz bölgelerine ayrılmasına⁶, ülke içi ticaret ağlarının zayıflamasına, bölgelerarası ticareti genişletmek ve ulusal bir ekonominin gelişmesine katkıda bulunmaktan çok Osmanlı üzerinde Avrupa egemenliğini arttırmaktaydı⁷.

Ulusal Mücadele döneminde TBMM'nin açılışının ardından TBMM Hükümeti işgal bölgeleri dışındaki demiryollarına el koymuş ve hatları işletmek üzere Eskişehir'de 16 Temmuz 1920'de bir müdürlük oluşturmuştur⁸. Savaş koşulları içinde olabildiğince demiryolları işletimi

³ İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923- 1950)*, Ankara 2001, s. 10

⁴ Donald Quataert, "19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi VI*, s. 1630, 1631

⁵ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara 1987, s. 68-85

⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984, s. 66

⁷ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi*, 81.

⁸ Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923- 1950)*, s. 24

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sağlanmış, işgallerin genişleyip, daralmasına paralel olarak mevcut demiryolları üzerinde hâkimiyet kurulmuştur. Cumhuriyet dönemi iktisat politikalarının hedeflerini ortaya koyan İzmir İktisat Kongresi'nde "Yollar Meselesi" başlığı altında; 1, 4, 5, 6 ve 7. maddelerinde demiryolları ile ilgili istemler belirginleşmektedir⁹. 1. maddede yer alan "Turuk-i umumiyyeden şoselerle şömendöferlerin ve limanlarla kanalların ve seyr-i sefaine kabil nehirlerin tarz-ı inşa ve idaresi hususunun tayinini hükümetimizle Nafia ve İktisat mütehasşislarına terk ediyoruz..." ifadesi ile demiryollarının millileştirilmesi yolundaki amaç ortaya koyulmaktadır. 1924 ve 1925 yıllarında çıkartılan kanunlarla, meclis hükümete demiryolları yapımlarını bütçeden finanse etme yetkisi vermiş¹⁰, 22 Nisan 1924'te kabul edilen kanunla Anadolu hattının satın alınması planlanmıştır. Ancak bu hattın millileştirilmesi 1928'de gerçekleşecek, kapsamlı millileştirme ise 1930'lu yıllarda yapılacaktır¹¹.

BURSA-MUDANYA DEMİRYOLU

Bursa'da bir demiryolu inşa edilmesi ile ilgili veriyi yansıtan ilk belge 20 Ekim 1867 (21 Cemaziyelahir 1284) tarihlidir ve Nafia Nezareti Celilesi'ne gönderilen yazıda Mudanya'dan Bursa'ya oradan da Kütahya, Karahisar ve Konya'ya kadar bir demiryolu ile Mudanya'da bir liman inşası için Mösyö Havman ile bir mukavele düzenlenmesinden söz edilmektedir¹².

29 Ağustos 1873 (5 Recep 1290) tarihli ve Nafia Nezareti'ne yazılan belgede; daha ileri gidilmek üzere Bursa veya İzmit demiryollarında 20 kilometreden 50 kilometreye kadar olan bölgenin oluşturulan şirkete ihale edilmesi için şirket müdürünün bir takrir verdiği bilgisi yer almaktadır¹³. Alman mühendis Wilhelm von Pressel'e ihale edilen¹⁴ Bursa-Mudanya demiryolu 1873 (H.1290) yılından itibaren bir metre genişliğinde dar hat olarak inşa edilmeye¹⁵ başlanmış ve 1875'de tamamlanmış ancak yapım hatası nedeniyle kullanılamamıştır. Cumartesi günü inşasının başlayacağı ifade edilen demiryolunun masrafının ilk olarak Bursa emvalinden

⁹ A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi 14 Şubat-4 Mart 1923*, Ankara, 1989, s. 25, 26

¹⁰ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemini İktisadi Tarihi*, 3. baskı, İstanbul, 1994, s. 234

¹¹ Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923- 1950)*, s. 41

¹² BEO Sadaret Evrakı, *A.MKT.MHM*, 391/87, 21 C 1284 (20 Ekim 1867)

¹³ BEO Sadaret Evrakı, *A.MKT.MHM*, 462/60, 7 B 1290 (29 Ağustos 1873).

¹⁴ Murat Özyüksel, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988, s. 17

¹⁵ BEO, Sadaret Evrakı, *A.MKT.MHM*, 462/69, 07 L 1290 (8 Kasım 1873)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

karşılanması ve 10 bin altınlık havale çıkartılmasıyla¹⁶ ilgili bilgiden harcamalarda Bursa şehrinin katılımı saptamasını yapmak olasıdır.

Bursa-Mudanya Demiryolu için işletmeciler ile devlet arasındaki koşulları belirten bir belge elimizde bulunmasına rağmen 12 Haziran 1879 (21 Cemaziyelahir 1296) tarihli kayıttan Mudanya'dan diğer mahallere, diğer mahallerden de Mudanya'ya yolcu ve eşya nakli eskiden olduğu gibi idare-i mahsusa vapurlarına ait olmakla birlikte, Mudanya ile İstanbul arasında demiryolu ile gidip geleceklerin düzenli bir şekilde nakil imtiyazı demiryolu şirketi imtiyazı ile birleştirilmiştir. Bu kayıttan demiryolu işletme imtiyazının yanı sıra deniz taşımacılığı imtiyazının da şirkete verildiği anlaşılmaktadır. Demiryolunu devralacak kumpanyaların aynı hakları talep ettikleri ve bu kabul edilmediği takdirde devletin harcadığı 300.000 liranın zayı olacağı vurgulanmaktadır¹⁷.

Maddi sorunlar bununla sınırlı kalmamış 1880 yılında Fransa sefaretinden gelen takirde Mösyö Mireblö ve La Porte isimli iki Fransız mütahitin Hüdavendigâr Vilayeti'nden birisi 1.450 Osmanlı lirası diğeri 3.110 Osmanlı lirası alacaklarının olduğu ve borçların tahsili istenmiştir¹⁸. Aynı yıl İtalya tebaasından¹⁹ Karyeko İstanbul ile Mudanya arasında vapur işletme hakkının ve Bursa bataklıklarının temizlenmesi görevinin kendisine verilmesi için hükümete başvuracaktır²⁰. Ayrıca Hükümetin ilanı üzerine Mudanya demiryolunun yenilenmesi ve imtiyazı içinde Fransız ortakları ve sermayesi ile Belçika fabrika ürünleri ile başvuruda bulunduğu görülmektedir²¹. Daha sonraki gelişmelerden anlaşıldığına göre bu anlaşma sağlanamayacaktır.

1890 yılında Yataklı Vagonlar ve Büyük Ekspres Şirketi Genel Müdürü Nagelmakers'ın hattı tadil ederek kullanılabilir hale getirmesi ve 40 bin Osmanlı lirası karşılığında işletiminin verilmesi önerilecektir²². 40 bin liralık meblağın ilk hâsılattan avans olarak ödenmesi ve hattın geniş olarak inşa edilmesi hatta gerekirse hatta ekleme yapılması biçimindeki önerinin

¹⁶ BEO BEO Sadaret Evrakı, *A.MKT.MHM*, 453/11, 28 S 1290 (27 Nisan 1893)

¹⁷ *İ.MMS*, 62/2934, 21 C 1296 (12 Haziran 1879)

¹⁸ *HR.TO*, 206/23, 29.7.1880

¹⁹ *HR.TO*, 279/32, 22.8.1880

²⁰ *YA. HUS*, 165/75, 3 N 1297 (9 Ağustos 1880)

²¹ *YA. HUS*, 165/92 12 N 1297 (18 Ağustos 1880)

²² *HR.TO*, 533/52, 5.1.1890

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mösyö Tokas aracılığıyla getirildiği görülmektedir²³. Nagelmakers ayrıca Mudanya ile Bursa arasında bir iskele ile Bursa'dan Kütahya-Afyon'dan Konya'ya kadar uzanacak bir hattın inşası teklifini de getirecektir²⁴. Nagelmakers'in önerisinde ferman tarihinden itibaren bir yıl içinde hattın Çitli'ye kadar uzatılması²⁵, Bandırma'dan Balıkesir, Simav, Uşak, Afyon, Konya'ya ve de Mudanya, Orhaneli, Kütahya, Afyon ve Konya'ya kadar uzanacak bir hat yapımı yer almaktadır²⁶.

Faruk Üsküdari Nagelmakers'ın Demiryolu'nun işletme müdürü Mösyö For ve birkaç mühendis ile Çitli ve Bozüyük bölgesinde keşif yaptığı haberini alan Bursa Ticaret Odası yöneticilerinin şirketin istediği teminatın Bursa halkı tarafından verilmesi yönünde bir öneri sunduklarını belirtmektedir. Şirketin 23 Haziran 1900 tarihli cevabında hattın Çitli'ye kadar uzatılması için 12 bin Osmanî lirasını teminat istediğini ifade etmektedir. Oda'nın Anadolu hattı ile Bursa-Mudanya hattının uygun bir noktadan birleştirilmesi isteğinin kabul edilmemesi ve kilometre başına 8 bin frankın yeterli olduğu kanısıyla önerinin geri çekildiğini vurgulamaktadır²⁷. Bilgilerden anlaşıldığı üzere Bursalı tüccar ve sanayiciler demiryolunun ürün-mal aktarımında daha işlevsel kullanılabilmesi, Anadolu ile Bursa üzerinden İstanbul bağlantısının demiryolu ile kurulabilmesini sağlamaya çalışmaktadır.

²³ *MV*, 51/6, 19 C 1307 (10 Şubat 1890)

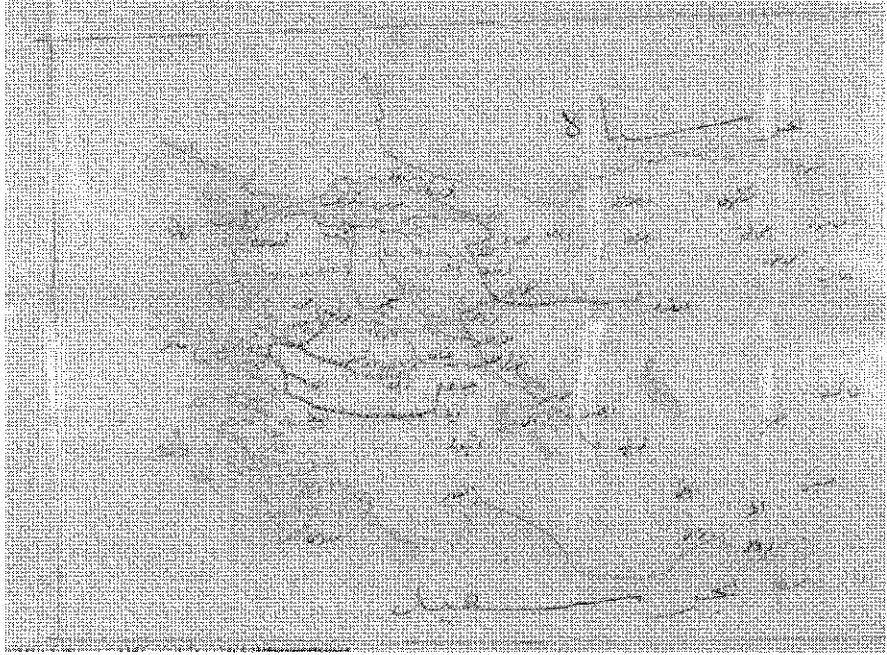
²⁴ *MV*, 58/41, 23 S 1308 (8 Ekim 1890)

²⁵ *MV*, 62/12, 17 C 1308 (28 Ocak 1891)

²⁶ *MV*, 62/15, 21 C 1308 (1 Şubat 1891)

²⁷ Faruk Üsküdari, *Eski Bursa'dan Notlar*, 1972, s. 21, 22

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS) 10 Şubat 1891-Mudanya, Bandırma ve Konya Hatları Şeması

21 Ocak 1891 tarihli ve Meclis-i Vükela görüşmelerine mahsus varakada Nagelmakers'dan başka Aydın ve Ankara demiryolları ile Kasaba şimendiferi kiracısının da tekliflerinin olduğu, ancak hazine için en menfaatli önerinin Nagelmakers'ınki olduğu ifade edilmektedir²⁸. 22 Şubat 1891 (12 Recep 1308) tarihli ferman ile hattın onarılarak kullanıma açılması buyrulmuştur. Fermanla demiryolu işletme hakkı, hazineye 30.000 Osmanlı altını vermek şartıyla 99 yıllığına Mösyö Jorj (George) Nagelmakers'e verilmiştir. Şirketin sermayesi 500 bin franktır ve Osmanlı Bankası'nın Paris'teki şubesine 1 Nisan itibariyle teslim edilmiştir²⁹.

Nagelmakers ile yapılan Şartname 33 madde ve 5 bölümden, Mukavelename ise 29 maddeden oluşmaktadır. Mukavelenamede yer alan

²⁸ *MV*, 62/73, 10 C 1308 (21 Ocak 1891)

²⁹ *HR.TO*, 379/69, 13.6.1891

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

maddelerden birkaç tanesi şunlardır; Öncelikle Mudanya'dan başlayarak Bursa'ya kadar olan hat 1 m. olarak inşa edilecek ve Çitli'ye kadar uzatılacaktır. İmtiyaz süresi ferman tarihinden itibaren 99 yıl olacaktır. İmtiyaz sahibi masraf, zarar ve hasarı kendisine ait olmak üzere 9 ay içinde işe başlayacak, 21 ay içinde hattı ikmal edecektir. İmtiyaz karşılığında 30 bin Osmanlı altını Osmanlı Bankası'na teslim edecektir. Teftiş ve muayene karşılığı olarak yıllık km başına altın olarak 300 kuruşu Ticaret ve Nafia Nezareti'ne verecektir. Demiryolu'nun geliştirilmesi sırasında şahsa ait araziler imtiyaz sahibi tarafından istimlakleri ödenecek eğer arazi devlete aitse parasız olarak verilecektir. Demiryolu inşaatı için gerekli bütün araçlar, kereste, demir, maden kömürü, hem iç hem de dış vergiden muaf tutulacaklar. Demiryolunun işlemeye başlamasından itibaren dışarıdan gelececek kömür, demiryolunun yıllık hâsılatı 8.000 franga ulaşmıyaya kadar vergiden muaf tutulacaktır. İmtiyaz sahibi tarafından tedavüle çıkarılacak hisse senetleri ile tahvillerde de vergi dışı tutulacaktır. Demiryolu çalışanlarının Türkçe konuşmaları şarttır ve haberleşme de Türkçe olacaktır. İmtiyaz sahibi; demiryolu haberleşmesi için telgraf direkleri ile Mudanya istasyonu karşısında veya civarında rıhtım, iskele, şamandıra yapabilecektir.

1 Şubat 1891 Mukavelename

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mukavelename'den demiryolunun işletilmesi için hükümetin istekli olduğu ve de bunu sağlayabilmek amacıyla işletmeciye geniş imtiyazlar verildiği anlaşılmaktadır. “*Demiryolu çalışanlarının Türkçe konuşmaları ve haberleşmenin Türkçe olması*” maddesi ile belgeden çıkan bir başka anlam İslamcılık politikasının ağırlık taşıdığı II. Abdülhamit döneminde “*milliyetçilik*” politikasının yavaş yavaş kendisini hissettirmesidir.

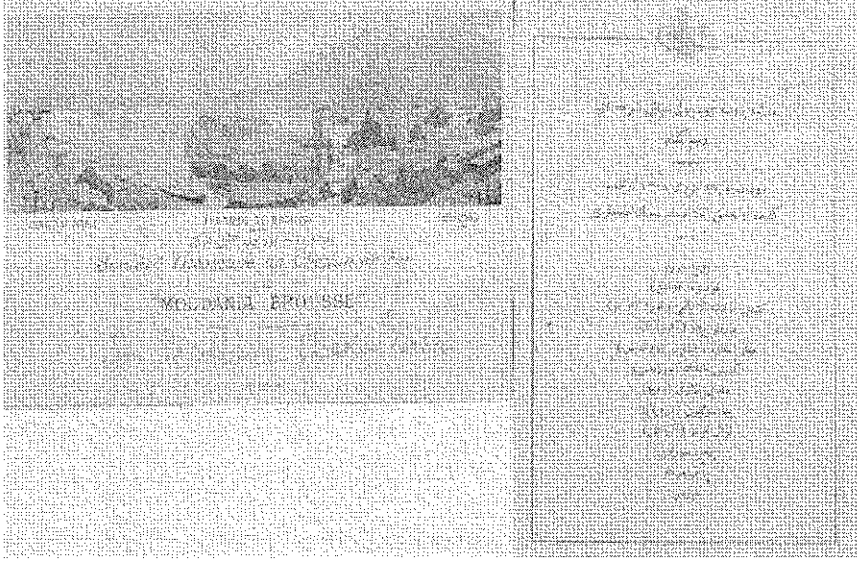
8 Haziran 1891'de (26 Mayıs 1307) başlayan onarım çalışmaları tamamlanmış ve 17 Haziran 1892'de (5 Haziran 1308) törenle açılmıştır. Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi'nde Bingazi vapuru ile İstanbul'dan Mudanya'ya buradan da trenle Bursa'ya gelen Sultan II. Abdülhamit demiryolunun resmi açışını yaptığı belirtilmektedir³⁰. Vali, vilayet ileri gelenleri, Osmanlı Bankası Müdürü Mösyo Navil, Nâfia Nazırı Tevfik Paşa, Fransız sefiri Mösyo Kabnon'un bulunduğu resmi protokolde, daha önceden yapılan yazışmalarda ulema ve şeyhlerin katılmaması istenecektir³¹. Halkın ve protokolün “*padişahım çok yaşa*” tezahüratı arasında gerçekleşen açılışın ardından lokomotif ambarında 120 kişilik hazırlanan ve menüsünde “*Keşiş dağının alabalığı ve levrek, tavuklu pilav, sığır ızgara ve fileto, hindi palazı, kuşkonmaz ve meyvelerin*” bulunduğu yemek, salonundaki konuşmaların ardından yenmiştir³².

³⁰ Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi 1324 (1906), s. 202

³¹ İDH, 1279/100652, 21 Za 1309 (17 Haziran 1892)

³² Y.PRK.SRN, 3/42, 23 Za 1309 (19 Haziran 1892)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Açılış Töreni Davetiye ve Yemek Listesi

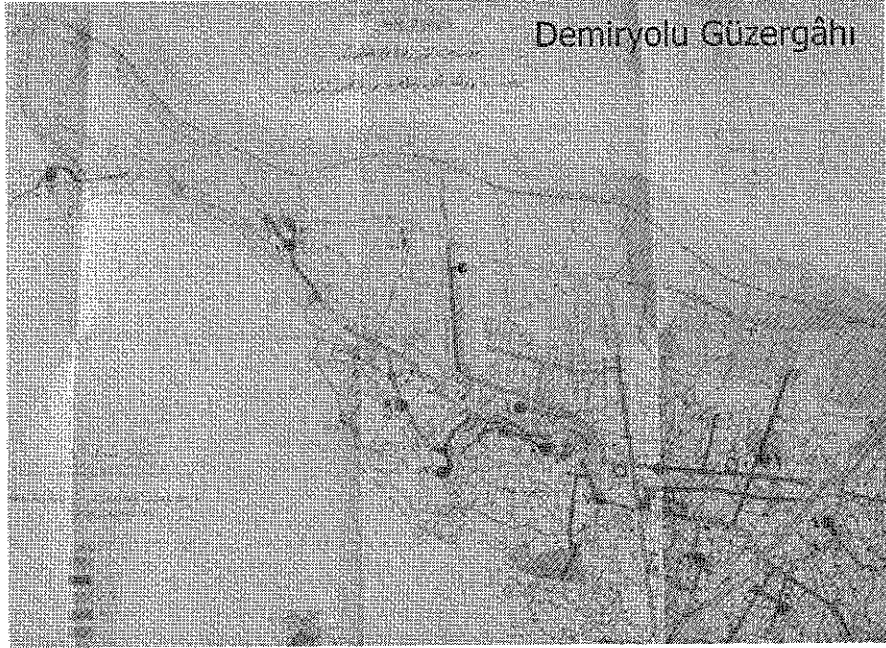
41.780 km uzunlukta olan demiryolunun işletmelerinin kapsadığı alan 27 hektardır. Demiryolu başlangıcı Mudanya kazasında deniz seviyesinde 2.40 m ile başlamakta gittikçe yükselerek Yörüklü (Yörük Ali) bölgesinde 217 m'ye ulaşmaktadır. Koru mevkiine doğru yeniden alçalmakta 68.22 m'ye inmekte, Acemler İstasyonu'nda 100 m seviyesinde seyreden hat, 41.112'inci km'deki Bursa İstasyonu ile son bulmaktadır. Demiryolunun yapımı için harcanan meblağın; toprak işleri yani hafriyat için 23.283, çelik ray çubukları için 58.596, köprü ve menfezler (geçitler) için 21.553, istasyon binaları için 14.802, lokomotif-vagonlar ve saire için 19.603, toplamda 145.650 liradır³³.

Hat boyunca 2 tanesi büyük, 13 tanesi küçük olmak üzere 15 madeni, 14 kâgir köprü, 92 menfez, 6 istasyon bulunmaktadır. İstasyonlar; Mudanya, Yörükali, Koru, Çekirge, Muradiye, Bursa Demirtaş istasyonudur. İstasyonlardan Muradiye İstasyonunun ismi 1945 yılında Merinos olarak

³³ *Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi 1324 (1906)*, s. 203

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

değiştirilecektir³⁴. Demiryolunda sefer yapan trenlerde, 4'ü atıl 6 tanesi kullanılan 10 lokomotif, 14 yolcu-50 yük vagonu mevcuttur.

1906 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'ndeki³⁵ verilere göre 15 Haziran 1892 tarihinden 1905'e kadar Bursa-Mudanya Demiryolu'nun taşıdığı yolcu sayısı ve geliri aşağıdaki şekildedir.

³⁴ BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 30.11.1.0, 21.7.1945. Faruk Üsküdarî istasyonunun ismini Yahudiler İstasyonu olarak anmaktadır. Üsküdarî a.g.e., s. 130.

³⁵ A.g.e., s. 204

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

YIL	GELİR (FRANK)	YOLCU SAYISI
1892	126.677	-
1893	241.680	-
1894	223.782	-
1895	216.315	-
1896	217.712	-
1897	212.940	-
1898	251.535	-
1899	273.745	-
1900	254.241	64.942
1901	280.813	60.722
1902	291.878	57.991
1903	312.140	57.971
1904	319.619	68.910
1905	332.410	62.109

Demiryolunun yeniden işletmeye girmesinden bir yıl sonra gelirini arttırmaya başladığını, 1898 yılına kadar aşağı yukarı aynı seviyede giden gelirin, bu yıldan itibaren yükseldiğini görmek mümkündür. Ancak gelirleri seyahat eden yolcu sayısı ile birlikte ele aldığımızda yolcu sayısının daha fazla olduğu 1900 yılına nispetle yolcu sayısının daha az olduğu 1901 yılında gelirin daha fazla olduğu anlaşılabilir. Bu durum söz konusu tarihten itibaren bilet fiyatlarında bir arttırma gidildiği ya da yolcu nakli yani sıra meta naklinden yani ticaretten artı gelir elde edildiği olasılığını vermektedir. Vedat Eldem'in araştırmasında³⁶ ise hattın işletme gelirinin, 1897'de 1,1 milyon kuruş, 1907'de 1,7 milyon kuruş, 1911'de 2,1 milyon kuruş, 1913'te 3,1 milyon kuruş, 1911'de yolcu sayısının 100 bin olduğunu

³⁶ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 102

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

belirtmektedir. Verilerden trenin yolcu taşıma amacından çok ürün ve eşya nakline yönelik olarak faaliyetlerini yansıtmaktadır.

1909 yılında Bursa-Mudanya Demiryolu Şirketi'nin borç senetlerinin tahvile dönüştürülerek, izinsiz dolaşıma soktuğu 3.825.000 franklık hisse senedinin hükümetçe onaylanması gerektiği bildirilmiştir³⁷. Aksaklıklar ve sorunlara rağmen belli ölçüde gelir sağlayan ve Bursa ekonomisine ek katkı getiren hattın işletimine devam edilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarına geldiğimizde İzmir ve çevresindeki demiryolları, Bursa-Mudanya Demiryolu, Şark Demiryolları ve İzmir Rıhtımı'nın devlet satın alınmasının Harbiye Nezareti tarafından istendiği görülecektir³⁸. 1916 tarihli İttihat ve Terakki Kongresi Raporu'nda "...Memleketimizde düvel-i muhâsıma müessesâtından olan limanlar ile Aydın, Suriye, Mudanya demiryolları ve İstinye dokları mukavele-nâmeleri ahkâmına tevfiken hükümetçe mübâyaa edilerek müessesât-ı milliyye meyânına idhal olunmuşlardır..." yer almaktadır. Burada hükümetin Mudanya dâhil olmak üzere satın alarak millileştirme amacı görülebilmektedir. 3 Ocak 1917 tarihli kayıta ise hükümet tarafından demiryollarının ve rıhtımların işletilmesi kararının kabul edildiği ifade edilmektedir³⁹.

Ulusal Mücadele Dönemi'nde işgal altında bulunan bölgelerdeki demiryolları emperyalist devletlerin kontrolünde olduğu için Yunan işgali altında bulunan Bursa'da, Bursa-Mudanya Demiryolu ve Rıhtımı da yabancıların denetimindedir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında hattın işletimi ile ilgili ilk düzenleme Temmuz 1923'de yapılmıştır. TBMM Hükümeti adına Nafia Vekili ile Mösyö Lahrer arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Burada; tarifeler ve şirketin geliri ile ilgili düzenleme yapılmış ve çalışanların Türk olması hükmü koyulmuştur⁴⁰. 1931 yılına kadar millileştirilemeyen hat 1 Haziran 1931 de, 1815 numaralı kanunla ve peşin para ile devletçe satın alınmıştır⁴¹. 1932 yılında Bursa Otobüs Şirketi Müdürü Salih Zeki, Müteahhit Ali Rıza ve Tüccar Ömer Lütfi imzalarıyla oluşturacakları şirkete hattın işletme imtiyazının verilmesini

³⁷ *İ.TNF*, 27 C 1327 (16 Temmuz 1909)

³⁸ *MV*, 201/38, 28 Ca 1334 (2 Nisan 1916)

³⁹ *MV*, 205/57, 9 Ra 1335 (3 Ocak 1917)

⁴⁰ *BCA*, 151-6/30.18.1.1, 1.7.1923

⁴¹ *BCA*, 151-16/30.18.1.1., 1.2.1931

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

isteyeceklerdir⁴². Ancak bu isteğin yerine getirilmediği demiryolunun devletin işletiminde kalmasından anlaşılabilmektedir.

1934 yılığında; birinci mevki 75 kuruş, ikinci mevki 60 kuruş, üçüncü mevki 35 kuruş bitle fiyatlarının olduğu hatta İstanbul'dan Mudanya'ya her vapur gelişinin takiben Mudanya treninin hareket ettiği belirtilmektedir. Tren Mudanya'dan Bursa'ya 1 saat 45 dakikada ulaşmaktadır⁴³. Yaz aylarında her Cuma indirimli tenezzüh (gezinti) seferlerinin yapan hattın tarifesi 1934 yılında aşağıdaki biçimdedir.

Mudanya-Bursa

<u>İstasyonlar</u>	<u>Muhtelit (Karma) Katar No (No: 2 s.d.)</u>	
<u>Yolcu Katarı (No: 4)</u>		
Mudanya	H	7.45
	13.15	
	M	8.13
	13.43	
Yörük Ali	H	8.15
	13.44	
	M	8.42
	14.12	
Koru	H	8.47
	14.14	
	M	9.15
	14.42	
Çekirge	H	9.17
	14.43	
	M	9.23
	14.48	

⁴² BCA, 1589/30.10.0.0, 1.2.1923

⁴³ 1934 Yılığ, s. 43, 44

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Muradiye	H	9.25
	14.50	
	M	9.30
	14.55	
Bursa		

Bursa-Mudanya

İstasyonlar	Muhtelit (Karma) Katar No (No: 3 s.d.)	
Yolcu Katarı (No: 1)		
Bursa	H	16.15
	8.00	
	M	16.20
	8.05	
Muradiye	H	16.22
	8.08	
	M	16.27
	8.13	
Çekirge	H	16.28
	8.15	
	M	16.56
	8.43	
Koru	H	16.58
	8.45	
	M	17.25
	9.11	
Yörük Ali	H	17.27
	9.12	
	M	17.55
	9.40	
Mudanya		

Bunlardan 2 ve 3 numaralı karma (olasılıkla yolcu ve eşya) katarlarının sadece Pazartesi ve Perşembe günleri seferleri bulunmaktadır⁴⁴. Yıllıkta yer alan verilerden yolcu katarlarıyla trenin günde bir kez sefer yaptığı, yük katarlarıyla ise sadece iki gün sefer yaptığını saptamak buradan da trenin

⁴⁴ 1934 Yılığ, s. 24, 25

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

beklenen ölçüde işlevsel olamadığı varsayımına ulaşmak mümkündür. Diğer taraftan 1941 yılına ait bir değerlendirmede tam tersi bir yaklaşım bulunmaktadır. Bursa istasyonu yaz günleri günde 20–25 vagon sebze ve meyve ihraç etmekte ve yine bu mevsimde günlük yolcu adedi 5–6 yüzü bulmaktadır. Burada 10 yataklı bir personel yatakhane, müsait ambar ve hangar, makine deposu mevcuttur.⁴⁵ 10 Temmuz 1953 yılında ise çok yavaş çalıştığı ve artık kâr etmediği gerekçeleri ile Mudanya-Bursa demiryolu kapatılmış ve rayları sökülüştür.

Demiryolu'nun kullanımında çok yavaş çalıştığı, gecikmelerin ve arızaların olduğu şeklinde birçok şikâyet Osmanlı dönemi kayıtlarında mevcuttur. 13 Cemâziyelâhîr 1310 (2 Ocak 1893) günü Bursa'dan yola çıkan Mudanya treni yolda arızalanınca 2 saat gecikmeyle Mudanya'ya varabilmiştir⁴⁶. Tren seferlerindeki bu tür aksamlar nedeniyle Osmanlı hükümeti işletmeci şirkete ihtarda bulunmak zorunda kalmıştır⁴⁷. Trenin yavaşlığı konusunda günümüze kadar uzanan söylenceler ve hikâyeler bulunmaktadır. Bursa-Mudanya hattındaki bu söylenceleri yansıtan bir içeriği 12 Mayıs 1293 (24 Mayıs 1877) tarihli İstanbul Gazetesi'ndeki bir makalede görmek olasıdır⁴⁸. “*Mudanya-Bursa demiryolu katarları hiçbir zaman saatinde hareket etmiyor, bunun imtiyazını alan zat katarların adı arabalardan daha belli hareket etmeleri lazım geldiğini bilmiyor. Adeta Bonmars'ta satılan oyuncaklar gibi olan bu katarlar bir, iki, üçüncü mevkilerden oluşuyor. Hareket halinde ise o kadar yavaş gidiliyor ki katar içindeki yolcular dışarıdan geçen adamlardan sigara isteyip kendi sigaralarını yakabiliyor. Birinci mevki için 26, ikinci mevki için 19,5, üçüncü mevki için 12 kuruş altın veriliyor...İlk istasyon olan Yörüklü, ikincisi Kuru, üçüncü istasyon Acemler ve sonra Bursa istasyonu'na ulaşılır...*” Dar hat olması ve hattın geçtiği güzergâhın iniş çıkışlı olması nedeniyle trenin çok işlevsel olmadığı, dönemin araçları yanında yavaş kaldığı, özellikle de kara yolu taşımacılık araçlarının trenden daha hızlı hareket etmesi nedeniyle değerini kaybetmeye başladığını saptamak olasıdır.

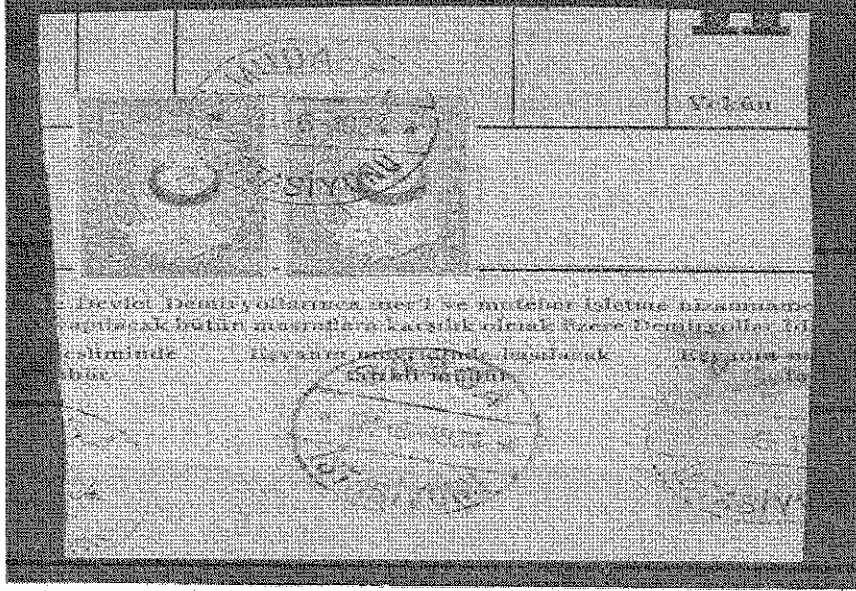
⁴⁵ Suat Kansu, “Marakaz Vapurundan Mudanya-Bursa Demiryoluna”, *Demiryollar Dergisi*, S: 192, Şubat 1941

⁴⁶ *Bursa Gazetesi*, No: 102, 13 Cemaziye'1 Ahir 1310 (2 Ocak 1893), s. 3

⁴⁷ *Bursa Gazetesi*, No: 114, 2 Ramazan 1310 (20 Mart 1893), s. 4

⁴⁸ *HR. TO*, 538/58, 12.5.1893

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

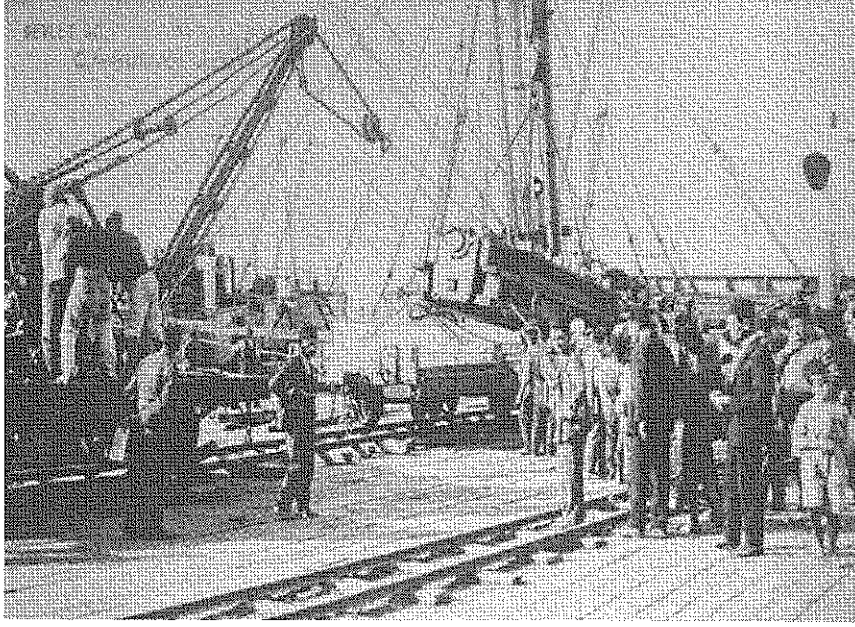
İstasyon Damgası

Osmanlı döneminde ise dönem araçlarının teknolojik özellikleri ve bunların ekonomik yaşamdaki artıları kıyaslandığında, Bursa-Mudanya Demiryolu'nun Mudanya Rıhtımı ile birlikte Bursa'nın sosyo-ekonomik canlılığına bir katkı sağladığı görülebilmektedir. Ticaret, özellikle de Avrupa'nın hammaddeyi daha kolay ve hızlı bir biçimde kendi üretim alanlarına aktarma ereği, ulaşım alanında değişiklikleri beraberinde getirecektir. Sonuç olarak Anadolu sahasında 19. yüzyıl boyunca Avrupa sermayeli demiryolu ile deniz-liman işletmeleri açılacaktır. Deniz-liman işletmelerinde; Fraissinet, Paquet ve Messageries Maritimes gibi Batılı şirketler dikkati çekmekte, Bursa limanlarına getirilen ipek bu şirketler aracılığıyla Lyon, Marsilya, Paris, Nottingham ve Londra'ya ulaştırılmaktaydı.⁴⁹ Bursa'daki temsilciliğini Foti İstilyanidi ile J. A. Gaytanus isimli Rumların yaptığı, Fraissinet Şirketi her on beş günde bir

⁴⁹ Edmond Dutemple, *En Turquie D'Asie Notes De Voyage En Anatolie*, (Ed. G. Charpentier), Paris 1883, s. 193

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mudanya'dan Marsilya ve Cenova'ya direkt seferler düzenlemekteydi.⁵⁰ Yabancılara ait şirketlerin dışında İstanbul merkezli Ticaret-i Bahriye gemilerinin özellikle Mudanya iskelesine yaptığı seferler mevcuttu. Ancak bu seferlerle ilgili pek çok şikâyet Bursalıları, kendilerine ait bir gemi şirketi kurmaya itecektir. 26 Kânûn-ı evvel 1326/1910 tarihinde Padişah iradesiyle Seyr-i Sefâin A.Ş. kurulacaktır. Şirket ilk gemisini 1913 yılda alacak ve seferlere başlayacaktır.⁵¹

Mudanya İskelesi

Gemlik limanı ile birlikte Mudanya limanı Bursa'nın ekonomik gücü ve etkinliği için son derece önemlidir. Örneğin; 1904 yılında Mudanya iskelesine gelen ve giden araçlar; Osmanlı bandıralı 322 adet 75.921 ton vapur, 833 adet 9.538 ton yelkenli, yabancı bandıralı 338 adet 176.257 ton vapur, 57 adet 3.635 adet yelkenli, toplamda 1.550 adet 265.346

⁵⁰ *Hüdavendigâr Gazetesi*, 30.M.1323 / 6.Nisan.1905, S. 2148, s. 1

⁵¹ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, Bursa 2006, s. 185

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

şeklinde⁵². Deniz taşımacılığında gözlemlenen bu hareketlilik demiryolu taşımacılığı ile desteklenmekte, Bursa ve Mudanya'nın ekonomik ve sosyal açıdan zengin ve de canlı olmasını sağlamaktadır.

Cumhuriyet ilk yıllarında ise; Bursa-Mudanya demiryolu Mudanya limanı ile bağlantılı bir şekilde gerek ürün-mal gerekse yolcu aktarımında bir yere sahiptir. Mudanya İskelesi'nde 1924 yılında ithalat-ihracat 1927 tarihli kaynakta aşağıdaki şekilde verilmektedir⁵³.

Manifatura	1476529	1282215	Tuzlu zeytin tanesi	1111768	171701
Kantariye-bakkaliye	3548682	1782503	Zeytinyağı	184203	69693
Hırdavat	3096363	1783503	Kestane	1249301	204698
Ecza malzemesi	36855	103996	Ceviz ve sucuk	22746	4746
Tuhafiye	990	435	Kabak çekirdeği	82960	12885
Ayakkabı	3852	9760	Tereyağı, yoğurt	108515	31570
Züccaciye	28964	25113	Kaşar peyniri	500	750
Atariye	568851	207550	Pancar	4475	2012
Kırtasiye	281096	61153	Fasulye, mercimek, bakla	158425	17722
Kösele	31458	16276	Badem içi	20457	5888
Urgan	6874	18682	Çeşitli fidan	1554	181
Demir	108374	8090	Vişne	210	126
Ziraat aletleri	5016	3726	Domates salçası	175	35
Benzin, mazot, gazolin	1336042	465964	Çeşitli eşya	397188	168629
Gaz rügan	49014	12260	Sazan havyarı	4128	2466
Maden kömürü	1769500	759498	Kırmızıbiber	19974	10072
Makine yağı	10629	5655	Tuzlu yaprak	70678	5020
Otomobil ve aksesuarı	500 adet	68337	Tuzlu bağırsak	970	6150
Karfiçe	27800	6005	Tuzlu balık	96986	33480
Adi cam	33278	3525	Anason	665	465
Her türlü deri	30349	15060	Maden suyu	2570	285
Buğday	1277527	184935	Tütün	2315886	1018677
Hububat	1654261	259372	Arpa soğanı	3335	688

⁵² *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1325 (1907)*, s. 321

⁵³ Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti Coğrafya Encümeni, *Cenubi Marmara Havzası*, İstanbul, 1927, s. 247-249

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yerli unu	1082490	216661	Pirinç	13198	3856
Un	523798	102693	Leblebi	450	225
Kuru kuzu	23261	50499	Kuru soğan	104191	5590
Kepek	15761	788	Afyon	9449	43736
Saman	115000	3450	Eskişehir taşı	614	22568
Yerli incir	4816	1070	Koyun, keçi	19533	283416
Rakı ve ispirto	6162	9427	Tavuk, hindi, kaz	0	32529
Üzüm, hurma	18345	3726	Domuz	14 adet	205
Portakal, limon vs.	30786	4630	Yumurta	179397	62961
Sigara kâğıdı	10638	10844	Koyun sütü	3035	3580
Otomobil lastiği	544	1046	Külçe kumaş	20	550
Susam	5000	1500	Paçavra	5410	470
Pamuk ipliği	6654	27532	Yerli elbiselik kumaş	600	1800
Sabun	29946	12441	Lahana	3554	130
Çimento	54000	1625	Çan	192	72
Kanaviçe	22864	9409	Filatür hariri, harir koza	1210358	1435782
Nebati yağ	795	425	İpekli mensucat	148513	362618
Gaz motoru	822	1500	Ev derisi	32866	45905
Sebze konserveşi	519	345	Deri	4713	4715
Boş gazoz şişesi	925	127	Yün yapağı tiftik	174383	499887
Mensucat	6370	62214	Hırdavat	111955	36578
Zeytinyağı	22250	10660	Yün çorap	230	480
Ağaç kibrit	4100	1500	Boş fiçi	13848	2158
Makara	155	2400	Eski bakır	1785	2385
Silindir motoru	100	50	Pirinç	80000	400
Çeşitli eşya	0	11993	Ağaç tahta metre	2500	3600
Koyun, keçi	11752 adet	75374	Rugan deri	45	50
Tuz	1675600	127225	Ağaç kürek	34	81
Zeytin tanesi	2460	139	Eski demir	1603	483
Fasulye	15050	2500	Eski varil	605	75
Elvan şekeri	3395	2445	Et kavurması	2013	1625
Tahin helvası	2797	850	Susam	22200	3232
Bisküvi	37	25	Kaba hasır	18761	2080
Pastırma	300	165	Çakmak taşı	52000	412
Döğen taşı	750	150	Cin mısırı	5665	1268
Döğen taşı	2566	400	Çörek otu	190	205

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Fes püskülü	13084	680	Bulama pekmez	1510	437
İzolatör	70	7	Bal	137	79
			Bal mumu	229	225
			Kaymak	150	150
			Testere, bıçak ve tarak	1631	1010
			Kemik	46730	1400
			Araba	6250	2300
			Boş çuval ve kanaviçe	3676	1438

Tabloda yer alan veriler olasılıkla iç ve dış piyasalardan ithalat ve ihracatı yansıtmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında zirai ürünler ile mamul ürünlerin ithalat ve ihracatının Bursa'ya Mudanya üzerinden yapıldığı, ipek ipliği ile ham koza üretiminin önemli bir yere sahip olduğunu ve bunların aktarımında Mudanya limanının ve de demiryolunun kullanıldığı anlaşılabilmektedir. Ancak zaman içinde ulaşım araçlarındaki teknolojik gelişmeler karşısında Bursa-Mudanya demiryolunun işlevselliğini kaybettiğini ve sonuçta kapatıldığını savlamak olasıdır.

SONUÇ

19. Yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'ya genellikle tarım ürünleri ve hammadde ihraç ederken karşılığında mamul mallar ithal etmiştir. Bir taraftan Avrupa ile yapılan ticaret sayesinde, tüm ülke genelinde Avrupa mamul mallarının hacmi genişledikçe, ülke içindeki üretim ilişkilerinde ve yapısında önemli değişimler ortaya çıkmaktadır. Ekonomi ve bilimsel alanda meydana gelen yeni gelişmeler ve ilerlemeler makineleşme ve kapitale bağlı üretim ve bununla artan piyasadaki mamul mallar Osmanlı Devleti'nin üretim sektörlerini etkileyecektir. Birçok üretim dalında gerileme ve çöküş yaşanırken bazı sektörlerde küresel dönüşüme eklemlenen değişimle görece bir gelişim olacaktır.

Yerel, bölgesel ve küresel gelişmelerin etkileriyle farklı zaman dilimlerinde farklı reflekslerin, büyüme, duraklama ve gerileme kavramlarıyla nitelendirilecek ekonomik oluşumların, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreçte Bursa'da etkili bir şekilde hissedildiğini; üretim ve ticareti geliştirmek için yapılan çalışmalar, özellikle de Bursa'nın İstanbul'a ve dünyaya eklemlenmesi, ticaretin daha da artırılması için ulaşım sektöründe yapılan çalışmalar açısından saptamak olanaklıdır. İmparatorluk genelinde pek çok sektörde gördüğümüz bunalım Bursa açısından en sarsıcı şekilde tekstil alanında hissedilmiştir. Bursa'nın

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dünyaya sesini duyurmasında önemli bir rol oynayan ipekli kumaş üretimi üzerinde ciddi bir etki, gerileme ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Bursa'daki ham ipek ve ipekböcekçiliği sektöründe, Avrupa merkezli oluşumlar sayesinde ciddi oranlarda büyümelere tanıklık edilmiştir.

Bursa'nın uluslararası ipek ticaretiyle daha güçlü bağlar kurması ve ham ipek aktarımının daha işlevsel hale getirebilmek, iktisadi getiri sağlayan krom ve borsit gibi madenlerin ihracı, zirai ürünlerin İstanbul'a aktarımının yanı sıra Bursa'ya Osmanlı'nın diğer topraklarından ve dünyadan ithal ürünlerin gelişini kolaylaştırmak ve de Bursa-İstanbul arasında yolculukları rahatlatmak için; Bursa-Mudanya Demiryolu kurulacak, Mudanya limanından daha fazla yararlanılmaya çalışılacaktır.

Bu bağlamda Bursa'nın iki önemli ticari noktası olan Gemlik ile Mudanya'da yeni oluşumlar ortaya çıkacaktır. Mudanya'da deniz ulaşımında yeni alternatifler oluşturulmaya çalışılırken, Bursa-Mudanya Demiryolu da açılacaktır. Cumhuriyet döneminde sanayileşmenin sağladığı avantajla ekonomik değeri daha da artan kentte, Bursa-Mudanya Demiryolu'nun işletilmesi 1953 yılına değin sürdürülecektir.

ARTUKLU SİKKELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**Muhammet Beşir AŞAN¹****Giriş**

Anadolu, para tarihi bakımından hiç şüphesiz dünyanın en önemli coğrafyasıdır. Para bu topraklarda icâd edilmiş, Roma, Doğu Roma (Bizans), Türkiye Selçuklu, Anadolu Beylikler ve Osmanlı devletleri, paralarını bu coğrafyada basmışlardır. Para kullanımı ise İktisat tarihinin en önemli konularından biridir. Bu bildirimizde Artuklu sikkelerinin genel özellikleri üzerinde durmaya çalışacağız.

Artukoğulları'nın siyasi tarihine genel olarak baktığımızda; Artuklu Beyliği, başkenti Diyarbakır, güneydoğudaki, Mardin, Hasankeyf ve Harput bölgelerinde 1102-1409 yılları arasında hüküm sürmüş bir Oğuz Türkmen Beyliğidir. Artuklular, 1102 yılında, Güney ve Doğu Anadolu'da kurulmuş bir beyliktir. İsmi Türkmen beyi olan 'seyyid' Artuk Bey'den almıştır. 1086 yılında Kudüs'ü alan Artuk Bey aynı yıl burada öldü. Daha sonrasında Artuklular Hısnıkeyfa, Mardin ve Harput olmak üzere üç ana koldan idare edildiler.

Hısnıkeyfa kolu, Artuk Bey'in oğlu Sökmen Bey tarafından kurulmuştur. Başkenti Hısnıkeyfa, daha sonra da Diyarbakır olarak belirlenmiştir. 1231 yılında Eyyubiler tarafından yıkılmışlardır. Mardin kolunun kurucusu İlgazi Bey'dir. Sırasıyla Anadolu Selçuklu, Eyyubi ve Moğol hakimiyetine girmişler, 1409 yılında Karakoyunlular tarafından yıkılmışlardır. Harput kolunun kurucusu Mardin Artuklularından Melik İmameddin Ebubekir'dir. 1224 yılında I. Alaaddin Keykubat, Harput'u alarak bu kola son vermiştir.

Artuklu mirasının özelliklerine gelince;

Sikke; Antik dönemde ilk sikke MÖ 6. yüzyılda Anadolu'da Lydia'lılar tarafından basılmış, daha sonra insanların ve devletlerin imkân ve gereksinimlerine göre yapıldığı madde ve şekil bakımından değişikliğe uğramıştır. Anadolu'da Yunan şehir devletlerinin ve Roma dönemi sikkelerinin bir yüzünde genelde kentin sembolü olan bir nesne, bir yapı veya hayvan ve yüceltici sözlerin yanı sıra tanrıların veya mitolojik kahramanların betimi yer almaktadır. Sikkenin üzerinde basıldığı yörenin,

¹ Prof. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
ELAZIĞ

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ulusun, şehrin, şehri koruyan tanrıların veya bitki ve hayvan figürleri bulunur. Sikkenin üzerindeki yazılara “lejand” denir. “Lejand” ise okumak anlamına gelen Latince ‘legere’den gelmektedir. Sikke lejandları bize aşağıdaki bilgileri verirler:

1. Sikkeyi basan halkın veya hükümetin adı,
2. Sikkenin basımından sorumlu magistratın (memurun) adı,
3. Sikke tipini açıklayıcı bilgi,
4. Sikke kalıpcısının adı,
5. Tarih,
6. Birim.

Artuklu Ekonomisine Genel Bakış

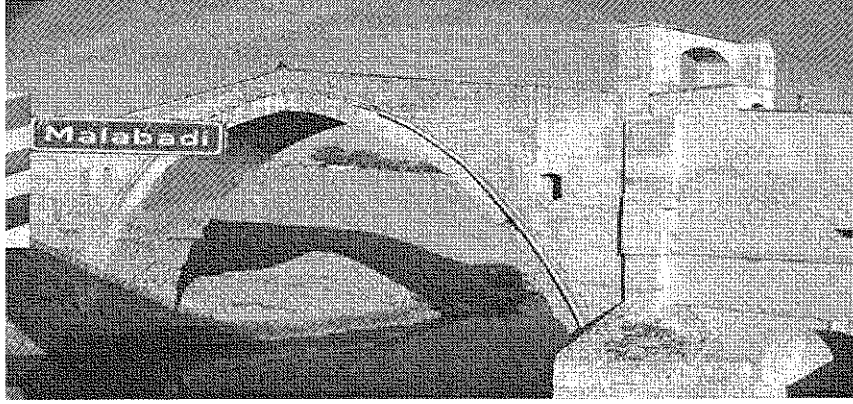
Mimari miras, bir ülkenin hafızasıdır, zenginliğidir, ayrıcalığıdır. Artuklulardan günümüze kadar gelen Kale, Ulu Cami, Medrese, Kümbet ve Köprü gibi birçok tarihi eser bulunmaktadır. Bunlar arsında halen ayakta durmakta olan Malabadi köprüsünün ulaşım ve ticaret bakımından önemli bir yeri vardır. Bu Köprü, 1147 yılında yapılmıştır. Dünyanın en büyük taş kemerli köprüsüdür ve Ayasofya Kilisesi'nin kubbesini içine rahatlıkla alabilecek kadar büyüktür.

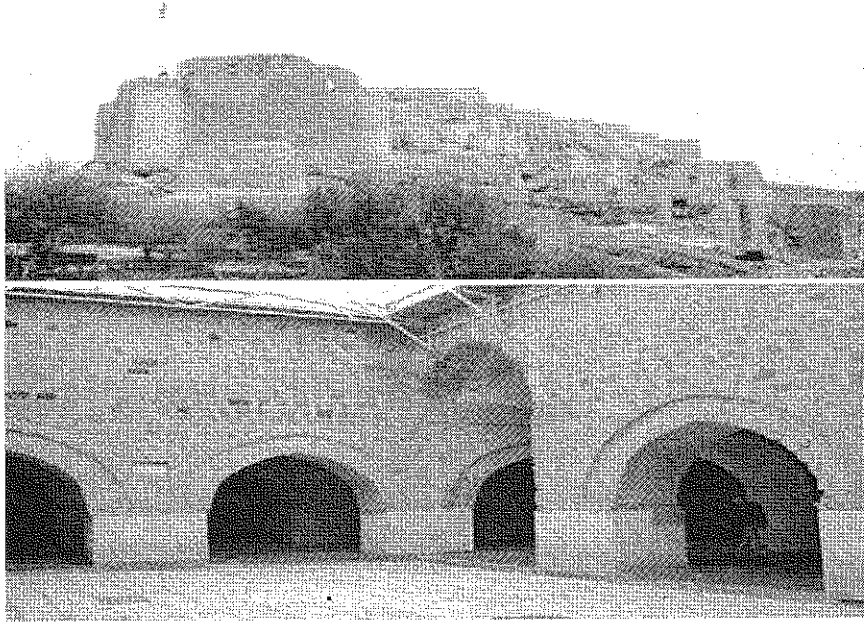
Diyarbakır Surları

Diyarbakır Artuklu Sarayı Tepesi - Virantepe Girişi

Malabadi Köprüsü

Harput Kalesi ve Ulu Camii 12.yy

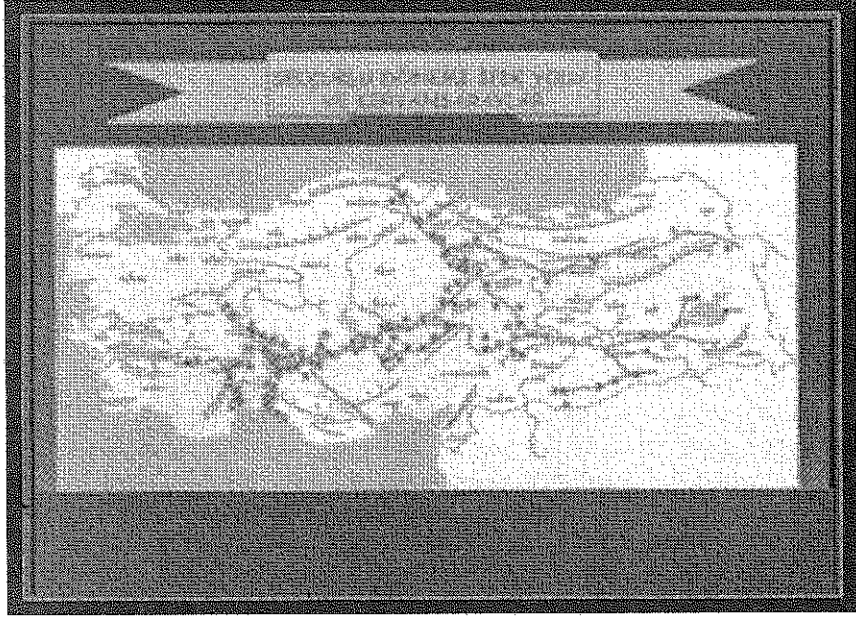
İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Artuklu ülkesindeki Meyyâfârîkîn, Âmid ve Mardin gibi şehirler birer ilim ve kültür merkezi haline gelmişti. Bu hanedana mensup hükümdarlar ilim ve sanat adamlarını himâye etmişler, bunun neticesinde de onlar adına bazı eserler yazılmıştır. “Artukluların, eski Türk töre ve geleneklerini korudukları gibi, Oğuz Boy ve oymak teşkilatını da devam ettirdikleri, müslim ve gayrimüslim halklar arasında fark gözetmeksizin adaletle hükmettikleri, ilim ve fazilet sahibi, medeni davranışlı, tahsilli, dindar oldukları, din ve ilim adamlarına, ediplere yakın ilgi gösterdikleri ilmi çalışmalar destekledikleri, teşkilat ve müesseseler kurdukları, hakim oldukları bölgelerde ticari ve kültürel faaliyetleri en yüksek seviyeye çıkardıkları, bundan dolayı da ülkeleri içinde ve dışında iyi isim yaptıkları kaynakların ve tetkik eserlerin ifadesi olarak kaydedilmiştir.”

Anadolu'daki İpek yolları; Coğrafi konumu nedeniyle, eski çağlardan beri doğu ile batı arasında bir köprü işlevi gören Anadolu, İpek Yolunu en önemli kavşak noktalarından biri olmuştur. Orta Çağ'da, İpek Yolları Çin'den başlayıp Orta Asya'da birden fazla güzergahı izleyerek ve Anadolu'yu geçerek Trakya üzerinden Avrupa'ya uzanmıştır. Ayrıca, Ege kıyılarındaki Efes ve Milet, Karadeniz'de Trabzon ve Sinop, Akdeniz'de Alanya ve Antalya gibi önemli limanları kullanarak deniz yolu ile de Avrupa'ya ulaşmıştır.

Anadolu'da İpek Yolu; Kuzeyde : Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Sivas, Tokat, Amasya, Kastamonu, Adapazarı, İzmit, İstanbul, Edirne. Güneyde: Mardin, Diyarbakır, Adıyaman, Malatya, Kahramanmaraş, Kayseri, Nevşehir, Aksaray, Konya, Isparta, Denizli, Antalya merkezlerini izlemektedir.

Ayrıca, Erzurum, Malatya, Kayseri, Ankara, Bilecik, Bursa, İzmit, İstanbul güzergâhının da kullanıldığı bilinmektedir. Selçuklular, Anadolu'daki ticari faaliyetleri canlı tutmak, güvenliği sağlamak amacıyla önlemler almışlar ve bu yollar üzerinde hanlar (kervansaraylar) inşa etmişlerdir. Artuklu döneminin medreseleri, camileri, imaretleri vb eserleri, dönemin gelişmişlik düzeyini gösterirken, sonraki dönemlerdeki bilim ve kültürün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

Selçuklu Dönemi Anadolu İpek Yolu ve Kervansaraylar

Artuklu sikkeleri "Artukoğulları" 1101-1408

ARTUKLU SİKKELERİNİN TİPOLOJİK İNCELEMESİ

XII, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da egemen olan Türkmen devletleri kendilerine ait sikkeler darp etmişlerdir. Beyler arasında yapılan anlaşmalara göre bazen birinin, diğerinin üstünlüğünü kabul ettiğini göstermek için, bazen de paraların her iki ülkede geçerliliğini sağlamak amacıyla ortak üretilen sikkelerde bir yüz bir devlete, diğer yüz diğer devlete aittir.

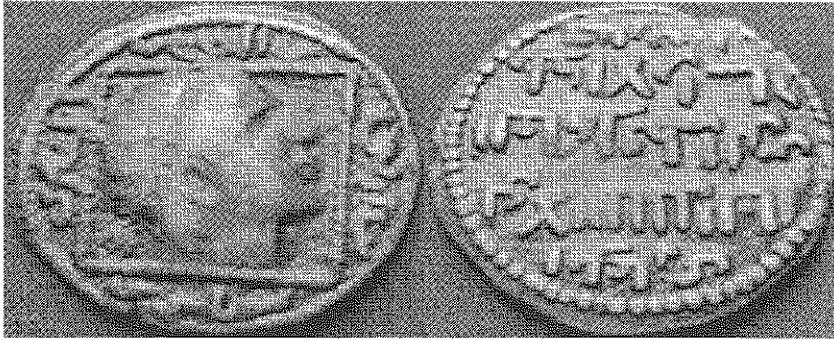
Selçuklu-Eyyübi, Selçuklu-Ermeni, Artuklu-Selçuklu, Artuklu-Eyyübi, Cezire Atabeki-Selçuklu, Artuklu-Selçuklu-Eyyübi, Zengi-Eyyübi ve Osmanlı-Saruhanoğlu devletlerine ait ortak sikkeler kullanılmıştır.

FİĞÜRLÜ ARTUKLU SİKKELERİ**1. Hükümdar Tasvirleri**

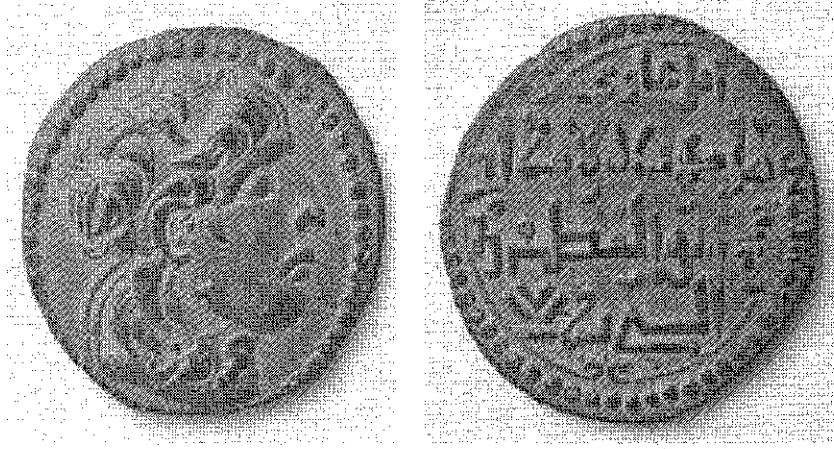
Hükümdar tasvirli sikkeler, Figürlü Artuklu sikkelerinin en büyük grubunu oluşturmaktadır.

2.Hükümdar portre ve büstleri

Anadolu'da, klasik dönem Yunan şehir devletlerinde ve Roma döneminde basılmış sikkelerin üzerinde yer alan yüksek rölyefli hükümdar portre ve büstleri çok sonra Ortaçağ'da Anadolu'da yaşayacak olan Orta Asya'dan göçerek gelen Türkmen Beylikleri tarafından da kullanılmıştır. Artuklular, gerek Hellenistik esintili sikkelerde gerek Orta Asya tipi hükümdar büstü olan sikkelerde motifi, bronz ve bakır üzerine yüksek kabartma olarak işlemişlerdir.

Najm al-Din Alpi bin Timurtaş Mardin

Büst Şeklindeki Hükümdar Tasviri Mardin Müzesi,Envanter No. 2088

H. 611 tarihli sikkenin ön yüzünde Defne dalları ile süslü sola dönük, büst şeklinde hükümdar tasviri etrafında; Nasreddinya veddin Artuk Arslan Meliki Diyarbekir ibaresi bulunmaktadır. Arka yüzde ise Ebu El Abbas Ahmed El Nasreddin Allah Emir El Mü'minin El Melik El Adil Ebu Bekir Bin Eyüb. Ahid Aşere ve sitte mie yazısı vardır.

3.Bağdaş Kurmuş Hükümdar Tasvirleri

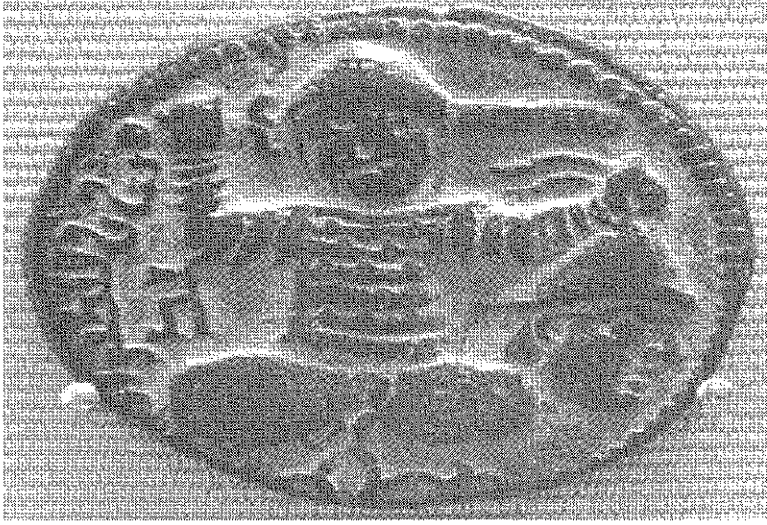
Kutsal olan “bağdaş kurarak oturma”, hükümdarların da oturuş şekliydi. Göktürk, Uygur ve diğer Türk boylarında, hükümdar önemli kabul törenlerinde ve kutlamalarda uzun süre bağdaş kurarak otururdu. Anadolu’ya

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Türkmenler tarafından getirilen bu oturuş şekli ve gelenek Artuklular, Selçuklu, Memluk ve Eyyubilerin minyatürlerinde, maden sanatlarında, taş oyma bezemelerinde sikke ve madalyaların üzerinde çok yaygın bir figür olarak kullanılmıştır.

Husam al-Din Yuluq Arslan, Bronz dirham, 596 (1199-1200)

Türk Devlet Geleneği ;"Mardin şehrinin birlikte yaşama sanatını gerek Artukoğulları ve gerekse takip eden Türk yönetiminde sürdürebilmesinde etkili olan bir diğer faktör de Artukoğulları ve O'nun temsil etmiş olduğu devlet felsefesidir. Zira tarihi Türk devletlerinde görülen ortak özellik, dolayısıyla da ortak payda "Türk Devlet Geleneğidir."

Bu gelenek tespitlerimize göre Mete Han'dan başlayıp artan veya azalan bir değer olarak hemen bütün Türk devletlerinin ortak özelliği olarak yaşatılmıştır.

Evrensel devlet anlayışı olarak da tanımlanan bu özellikten dolayı, Türkler hâkim oldukları kendi yönetimlerinde yaşayan insanların dil, din ve kültürlerine engel olmadıkları, hatta yönetim ortaklığı anlayışıyla birlikte yaşama sanatına büyük katkıda bulunmuş oldukları tarihi bir gerçektir."

4. Tahta Oturan Hükümdar Tasviri

Mardin Müzesi, Envanter No: 2033 Nasreddin Artuk Arslan'a ait H.628 tarihli sikkenin ön yüzünde; Taht üzerine bağdaş kurarak oturmuş, sol eli ile göğsünde küre tutan hükümdar tasviri bulunmaktadır. Başın sağında ve

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

solunda yıldız motifi işlenmiştir. Tahtın sağında Artuk Arslan, solunda Nasreddin ibaresi vardır.

Sikkenin arka yüzünde; Billahe El İmam El Mustansır Emir El Mü'minin El Melik El Kamil Muhammed. Darbı Sene Semane ve Aşrin ve Sittemain ibareleri bulunmaktadır.

Harpur Artuklu Sikkesi

Harpur Artukluları: En kısa ömürlü olan Artuklu devletlerinden biridir. 1185-1233 tarihleri arasında bugünkü Elazığ ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir.

5. Suvri Tasviri

6. Melek Tasviri: Mardin Müzesi, Envanter No: 206 H.571 tarihli sikkenin ön yüzünde Başı Haleli fantastik bir Melek tasviri bulunmaktadır. Figürün Sağında-Sene Ahede ve sabaiyn Solunda-ve Hamsemie yazıları vardır. Arka Yüzde Melik El Ümera Muhammed Bin Kara Arslan Bin Davud Bin Sökman Bin Artuk Nasır Emir Emir El Mü'minin. Sağda-El İmam Solda-Allah El Müstezi Bimar (din) ibaresi mevcuttur.

7. Çift Başlı Kartal Figürü

Çift başlı kartal ilk kez Mezopotamya'da mühürlerde M.Ö.3. bin'in sonu ile 2. bin'in başlarında görülmektedir. Daha sonra bütün Ön Asya'ya yayılmıştır. Hemen hemen bütün Anadolu ve Türk medeniyetleri tarafından sevilerek kullanılmıştır.

Çift başlı kartal motifi pek çok sembolik anlamda kullanılmıştır. Yakutlar göğün üst katında efsanevi bir çiftbaşlı kartal bulunduğuna inanmışlardır.

Hayat ağacıyla beraber, gökyüzüne açılan kapının bekçisi simurg olarak da betimlenen çift başlı kartal, mezar taşlarında ise ölünün ruhunu veya ona refakat eden kuşu sembolize etmektedir.

Orta Asya'da çok yaygın olan kartal kültüründe tek ve çift başlı kartal koruyucu, nazarlık, tılsım, aydınlık-güneş sembolü ve havayı tayin eden unsur olarak görülmektedir.

Sikkeler üzerinde bulunan çift başlı kartalın anlamı ise bazı hükümdarlarca arma-sembol, bazılarınca da kendi gücünü sembolize etmektedir. Çift başlı kartal figürü, hükmetme gücünü destekleyen, pekiştiren bir motiftir.

Sonuç

Sikkelerin geçmiş kültür ve uygarlıkların tarihsel, dinsel, askeri, sosyal ve kültürel yapıları ile yaşantıları hakkında bizlere ışık tuttuğunu ve sikkelyi basan devlet, toplum veya kişilerin kültürünü yansıtmaya, evrensellik, hoşgörü ve sentez özelliklerini yansıttıklarını görmekteyiz.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

AKÇAŞAR, Bilhan; "Anadolu Selçuklu Sikkeleri", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Yayın Danışmanı: Halil İnalçık, Editör: Bülent Arı), Ankara 2011

Ana Britannica., "Nüvizmatik Maddesi", c. 24, İstanbul 1994, Ana Britannica., "Para Maddesi", c. 25, İstanbul 1994

ARTUK İbrahim -Cevriye ARTUK; *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul 1993

ARTUK İbrahim-Cevriye ARTUK; *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teshirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, c. 2, İstanbul 1974

<http://blogcu.com/figurlu-artuklu-sikkeleri>

ERKİLETLİOĞLU, Halit-GÜLER, Oğuz, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri, 1996

GEÇKİNLİ, Emel; "Lydia Krallığı'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Anadolu'da Sikke Darbı", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Yayın Dan. Halil İnalçık, Ed. Bülent Arı), Ankara 2011.

GÖKYILDIRIM, Turan; "Resimli Türk Sikkelerindeki Tasvîrlerin Menşei", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Yayın Dan. Halil İnalçık, Ed. Bülent Arı), Ankara 2011

HINRICHES, Johann Christoph; "Anadolu Beylikleri ve Sikkeleri" *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Yayın Dan. Halil İnalçık, Ed. Bülent Arı), Ankara 2011

HALUK PERK MÜZESİ YAYINLARI; Haluk Perk ve Hüsnü Öztürk: *Anadolu Sikke Monografileri I*, İstanbul 2007

İsmail GALİB: *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiyye -Selacika-i Rum Tarafından Darb ve İhraç Olunan Meskukat İle Diğer Bazı Hükümat-ı Sağire*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 1 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Sikkelerinin Envaile Tarifatını ve Malûmat-ı Tarihiyesini Mutazammındır, Konstantiniye 1309

İsmail GALİB: *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiyye/Catalogue des Monnaies Seldjoukides*, Tıpkı Basım, Ankara 1971

İZMİRLİER, Yılmaz, "İlhanlıların Anadolu'da Darbettikleri Sikkeler", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Yayın Dan. Halil İnalçık, Ed. Bülent Arı), Ankara 2011

<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/index.htm>

PARLAR, Gündegül, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler*, Ankara 2001

Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çok Kültürlülük, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul 2009

SPENGLER, William F.-SAYLES, Wayne G.: "Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography", *The Artuqids I*, Lodi 1992

SPENGLER, William F.; SAYLES, Wayne G., "Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography", *The Zengids II*, Lodi, 1996.

TEKİN , Oğuz; "Eski Yunan-Roma-Bizans Sikkelerinde Dinî Motif ve Semboller", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Yayın Dan. Halil İnalçık, Ed. Bülent Arı), Ankara 2011

ÖZTÜRK Hüsnu-Halûk PERK, "Karakoyunlu ve Akkoyunlu Sikkeleri", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Yayın Dan. Halil İnalçık, Ed. Bülent Arı), Ankara 2011

Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri 3, "Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar" Beylikler Dönemi Sikkeleri / "The Wind Blowing From Asia To Anatolia" *An Exhibition of Beylik Period Coins*, İstanbul 1994

OSMANLI DEVLETİ'NİN 1908-1918 DÖNEMİ GELİR VE GİDERLERİNİN SEYRİ

Yrd. Doç. Dr. Muharrem ÖZTEL*

I. BÜTÇELERE GÖRE GELİRLER-GİDERLER VE BÜTÇE AÇIKLARININ SEYRİ

Osmanlı Devleti için 1908-1918 yılları; askeri, siyasi ve iktisadi olayların iç içe geçtiği ve peşi sıra geldiği ulusal ve uluslararası gelişmelerin tarihte benzeri az görülür şekilde yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu süreçte içte ve dışta meydana gelen gelişmelerin siyasi ve askeri ve toplumsal alandaki yansımalarıyla birlikte iktisadi hayat üzerindeki etkileri de son derece önemlidir. Bu gelişmelerin kamu maliyesi üzerindeki izleri mali idarenin hazırladığı bütçelerde yer alan gelir-gider rakamları üzerinde açık bir şekilde görülmektedir. Bu anlamda dönem bütçelerinde yer alan muhammenat, tahsilât ve ödeme rakamlarının ilgili yıllar içindeki seyri önem arz etmektedir. Bu süreçte oluşan mali sıkıntıları aşmada dönem öncesinde ve içinde gelirleri arttırmak ve giderleri azaltmak için bir mücadelenin verildiğini görmekteyiz.

Mali idarenin mali sistemi düzenlemede hemen dönem öncesinde bir dizi tedbir aldığı görülmektedir. Bunların başında; "harcamalara fevkalade itina ile lüzumsuz masraflara ödeme yapılmaması gereği, mali işlerde merkeziyet usulünün takviyesi, varidatın cibayetine ve bütün harcama ve ödemelere maliye komisyonu âlisince nezaret edilmesi, vazifelerini doğru bir şekilde yapmayan memurların azledilmesi" gibi bir dizi düzenleme gelmektedir¹.

Meşrutiyet dönemi başlarında devletin mali gücünü zayıflatan ve buna bağlı olarak itibarını zedelemesi dolayısıyla zikredilen konuların başında; memurlara yılda on iki aylığın yerine altı aylığın ödenebilmesi, bu miktarın dahi her defasında uzun uğraşlar ile elde edilebilmesi, sık sık avanslara başvurulması, savaşların hiç eksik olmadığı bir memleket olarak ihtiyaç anında kullanılmak üzere ihtiyaç akçesi bulundurulamaması, dairelerce devletin şanına yakışmayan şekilde tasarrufun uygulanmaya çalışılması ve devletten alacaklı olanların tahsil konusunda sıkıntı çekmesi gibi problemler gelmekteydi².

*Kırklareli Üniversitesi Öğretim Üyesi

¹ İ.M.L., 1325/C-48, 18 C.1325 (15-16 Haziran 1323)

² Y.PRK.ML., 29/6, 8 Cemaziyelevvel 1326

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yine 1328 (1912–1913) yılında hazırlanan, devlet maliyesinin itibar ve bağımsızlığını sağlayacak olan mali işlerin düzeltilmesine dair yapılacak işlerin yer aldığı layihaya göre takip edilmesi gereken politikanın; gelirlerin artırılması, masrafların gelirlere göre kısılması, emlak ve arazi vergisinin ıslahı, temettü vergisinin tanzimi, aşar vergisinin tarh ve tahsilinin ıslahı, orman ve madenlerin işletilmesi, gümrüklerin ve tütün hâsılatının ıslahı, sikkenin kıymet ve tedavülünün ıslahı ve masrafların kısılması şeklinde tespit edildiği görülür³.

Kamu maliyesinin içinde bulunduğu bütün bu sıkıntılara rağmen 1324–1334 (1908–1919) yılları zarfında 1329 (1913–14) mali yılı hariç her yıl gecikmeli de olsa bütçelerin hazırlanmış olması mali sistemin merkezileşmede geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir⁴.

Bu dönem içerisinde hazırlanan bütçelerde yer alan gelir ve giderlerin seyrini incelemek için tablo 1 hazırlanmıştır. Tabloya göre incelediğimiz dönemin ilk yılından son yılına kadar 1324–1334 (1908–1919) hazırlanan bütçelerde devletin tahmin olunan gelirlerinin 2.364.954.844 kuruş ile 3.402.869.800 arasındaki miktarlarda seyrettiği görülür. Yine aynı dönemde bütçelerde yer alan gider tahminlerinin ise 2.868.712.914 kuruş ile 5.330.451.155 kuruş arasındaki miktarlarda olduğu görülür. Bütçelerde yer alan bu miktarlara göre bütçe açıklarının 140,5 milyon kuruş ile 2,972 milyar kuruş arasında olup, açıkların % 4 ile % 126 aralığındaki oranlarda oluşmasının tahmin edildiği görülmektedir.

Tablo 1 de yer alan bütçe rakamları içinde dikkat çeken bir artış olarak, 1328 bütçe gelir tahminlerinin önceki yıla oranla yüksek tahmin edildiği

³ MV. 169/46, 20 L 1330 (19 Eylül 1328)

⁴ 1328 (1912–13) senesinin başlangıcında beri devam eden Balkan Savaşları'nın neden olduğu fevkalade durum dolayısıyla hazırlanmamıştır. Devletin mali idaresinin sıkıntıya düşmesini önlemek, genel hizmetlerin ifasının devamını sağlamak amacıyla Kanun-ı Esasi'nin 102.maddesi esas alınarak 1328 senesi bütçesi 1329 mali senesinde de geçerli olmak üzere meclis-i vükela kararıyla kabul edilmiştir. MV., 229/102, 17 Ra 1331. 1328 mali yılı bütçesinde Rumeli vilayeti için bulunan tahsisatlar 1329 yılı için bütçeden çıkarılıp diğer hizmetlere dahil edilmiştir. İ.DUİT, 84/3, 18 Ra 1331 (12 Şubat 1328). 1329 yılında uygulanacak olan bu bütçenin 1328 senesi bütçesinden farkı, çıkarılan bir kanun ile ilgili yılın ihtiyaçları dikkate alınarak daire ve nezaretlere ek tahsisatlar konmuş olmasıdır. 1329 senesi için aynen kabul edilen 1328 senesi bütçesinde daire ve nezaretlere yapılan ek tahsisatlar; Duyun-ı Umumiye bütçesi 220.640 kuruş, Maliye bütçesi 416.400 kuruş, Divan-ı Muhasebat Bütçesi 600.000 kuruş, Rusumat Bütçesi 2.073.800 kuruş, Dâhiliye Bütçesi 436.510 kuruş, İlmiye Bütçesi 1.270.080 kuruş, Nâfia Bütçesi 21.019.933 kuruş, Jandarma Bütçesi 7.248.770 kuruş, Orman Bütçesi 735.888 kuruş, Adliye Bütçesi 1.475.000 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bu kanun 24 K.evvel 1331 yılında kabul edilmiştir. İ.DUİT, 83/109, 28 B 1334 (18 Mayıs 1332).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

görülmür. Bu artışın nedenleri Maliye Nazırı tarafından; iktisadi hayattaki ilerlemeye, vergilerin tahsil usulünde meydana gelen iyileşmelere ve maliyece peyderpey meydana getirilen ıslahatlara bağlanarak açıklanmıştır⁵. Ayrıca 1324-28 (1908-13) yılları zarfında darphanede basılan Osmanlı Lirasının artışı iktisadi hayattaki ilerlemeye delil olarak göstermiştir. Darphanede 1324 yılında 1.063.315 lira, 1325'te 1.958.618 lira, 1326'da 3.773.957 lira, 1327'de 5.040.000 lira basıldığı görülmür⁶.

İncelediğimiz dönemin ilk yılı dâhil olmak üzere bütününde, bütçe açıklarının kronik bir halde devam ettiği görülmektedir. Bu açıkların yıldan yıla siyasi-askeri gelişmelerin etkilerinin derecesine paralel bir şekilde azalan ve artan oranlarda olduğu görülmektedir.

Meşrutiyet Dönemi bütçelerini etkileyen başlıca olaylar kısa fasıllarla meydana gelen Trablusgarp, Balkan ve I.Dünya Savaşlarıdır. Bu savaşların meydana geldiği ve devam ettiği yıllara (1911-18) ait bütçeler savaş giderlerini karşılamak için eklenen fevkalade tahsisatlar ile büyük oranlarda açıklar vermiştir⁷. Sürekli oluşan bu açıklar bütçelere olan güveni sarsmış ve meclis küsüsünde 1333 (1916-17) mali yılı bütçesini görüşen meclise, maliye nazırı "ben ne 23 milyon liralık varidata nede 46 milyon liralık masrafa inanıyorum" diyerek yapılan bütçelerin gerçeklikten uzak oluşunu itiraf etmiştir⁸. Maliye nazırının adi bütçelerin gerçekte oluşacak tahsisatı göstermediğine dair açıklamasını 1334 yılı bütçe müzakerelerinde de görmek mümkündür⁹. Tabi bu durum savaş ortamında hazırlanan bütçeler için söz konusudur.

Maliye nazırlarının açık veren bütçeler dolayısıyla oluşan mali müzayakayı geçici olarak atlatmak için istikraz yöntemine başvurduğunu ve ordu giderlerinin açığın temel sebebi olarak vurgulandığını, gelir kaynaklarını arttırmak için bazı vergi gelirlerini arttıracak yeniden tahrir şeklinde yöntemlerin yegâne çare olarak görüldüğünü, hesab-ı katilerin çeşitli nedenlerle hazırlanamadığını görmekteyiz¹⁰. Ayrıca mali müzayakadan kaynaklanan bütçe açıklarına medar olmak üzere, dönemin ilk yılı olan 1324 yılında Bağdat, Musul, Halep, Beyrut, Suriye, Sivas ve Mamuretü'l Aziz

⁵ Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılman 1328 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihaları, 1 Teşrin-i sani İstanbul 1327, s.4

⁶ Gös.yer

⁷ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılman 1333 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1332, s. 2-3

⁸ M.M.Z.C., 3.devre, 3. içtima, 3 Mart 1333, s.703

⁹ M.M.Z.C., 3.devre, 4. içtima, 21 Şubat 1334, s.873

¹⁰ Y.PRK.ML., 27/14, 5 Ca 1323

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

vilayetlerinde bulunan bilcümle çiftlikler ve arazi-i emiriye gazetelere ilan verilerek satışa çıkarılmıştır¹¹. Mali sıkıntıların giderilmesine yönelik gerçekleştirilen çiftlik satışları; Kamil Paşa'nın 1908 yılının ilk aylarında söylediği "bir müddetten beri Devlet-i Aliyye-yi işgal eden iki mesele vardır ki; biri Makedonya meselesi diğeri müzayaka-ı maliyedir" sözünü açıklayıcı niteliktedir.¹²

Artan bütçe açıklarını kapatmak için takip edilen borçlanma politikasının 1908–1914 yılları arasında gerçekleştirilen dış borçlanmalarla devam ettiği görülür. Ancak, I.Dünya Savaşı dolayısıyla dış borç kaynaklarının ortadan kalkması borçlanma politikasında değişikliklere neden olmuştur. Böylece dış şartların zorlamasıyla iç borçlanmaya başvurmak ve Almanya ve Avusturya devletlerinden alınan avanslar yoluyla evrak-ı nakdiye ihracına başvurmak bütçe açıklarını kapatmak ve savaşı finanse etmek için takip edilen mali politikalar olmuştur¹³. Ayrıca bütçe açıkları için, ağnam resminin iki misli olarak tahsil edilmesi gibi, vergi zamlarına yönelik maliye politikaları da takip edilmiştir¹⁴. Neticede, dönemin bütününde bütçe açıklarının denetim altına alınmadan büyük miktarlarda dış borçlanmaya başvurulması, devletin en önemli gelir kaynaklarının elden çıkmasına, siyasi ve iktisadi bağımlılığına neden olmaya devam etmiştir¹⁵.

Devlet maliyesi üzerinde barış dönemlerinde ekonomik faaliyetler içinde bulunup devlete vergi veren mükelleflerin orduya katılmaları dolayısıyla üretim faaliyetlerinden uzaklaşmalarının gelirler üzerindeki yıkıcı etkisi ve gümrük gelirlerinin barış zamanına göre gerilemesi varidatı azaltıcı etkenlerin başında gelmiştir¹⁶. Bu anlamda, I.Dünya Savaşı'nın başlamasıyla hazırlanan 19 Şubat 1330 (17 Rabiyyülahir 1333) tarihli kanun ile silâh altında ordunun emrinde bulunan kara ve deniz askerlerinin vergilerinin, mültezimlerin önceki yıla ait aşardan kaynaklanan miri borçlarının terhise kadar tecil edildiği görülür¹⁷.

Gelirleri azaltıcı etkileri olan bir diğer gelişme de bu dönemde toprak ve nüfus kayıplarının meydana gelmesidir. Meşrutiyet öncesi ve sonrası bütçe gelirlerinin azalmasında nüfus ve toprak kayıplarının etkisi çok fazladır. Bu

¹¹ Y.PRK.ML., 29/16, 27 Receb 1331

¹² Y.EE.KP, 86-32, nr.3136, 4 Muharrem 136 (7 Şubat 1908)

¹³ Nihad S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları, İstanbul 1977, s.286*; Maliye Mecmuası, "Cumhuriyet Devri Maliyesi", *Damga Matbaası, 3.cilt, 1.sene, sayı 5, 1937, s.5-6*

¹⁴ Maliye Mecmuası "Cumhuriyet Devri Maliyesi", c.5,1937, s.6

¹⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2000, s.234*

¹⁶ 1333 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası..., s.2-3

¹⁷ İ.MLU, 1334/S-42, 28 S. 1334 (23 K.evvel 1331)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kayıplar incelediğimiz dönem öncesinde olduğundan daha hızlı bir şekilde Meşrutiyet Dönemi'nde de devam etmiştir. Bu dönemde, Trablusgarp ve Bingazi'nin kaybı siyasi olduğu kadar iktisadi açılardan da etkileri son derece derin olan gelişmelerdir. Balkan savaşlarıyla birlikte devletin Balkanlarda kalan son toprakları Edirne İstanbul arasında kalan dar bölgenin haricinde, Selanik'te dâhil olacak şekilde kaybedilmiştir. Balkan savaşları ile kaybedilen vilayetlerin bütçe gelirlerine olan etkisi çok derin olmuştur. Böylece nüfusun $\frac{1}{4}$ 'ü, toprakların $\frac{1}{10}$ 'u ve tahsilatların % 15'i kaybedilmiştir¹⁸. Nüfusun eksilmesi doğrudan işgücünün azalması anlamına gelmektedir ki bu durum hem imalat sanayinde hem de ziraatta olsun zaten işgücü yetersizliği olan Osmanlı Vilayetleri için devletin gelirlerini azaltıcı önemli bir etken olmuştur¹⁹.

Tablo 1 1324–1334 (1908–1919) Mali Yıllarına Ait Bütçelere Göre Gelirler Giderler ve Bütçe Açığının Gelirlere Oranı (%)

Mali Yıllar	Gelirler (Kuruş)	Endeks	Giderler (Kuruş)	Endeks	Bütçe Açığı (Kuruş)	Bütçe Açığının Gelirlere Oranı (%)
1324/1908–9	2.364.954.844	100	2.868.712.914	100	—503.758.070	21
1325/1909–	2.507.896.200	106	3.053.954.572	106	—546.058.372	22
1326/1910–	2.601.510.100	110	3.569.378.397	124	—967.868.297	37
1327/1911–	2.847.739.100	120	3.623.318.487	126	—775.579.387	27
1328/1912–	3.051.415.854	129	3.467.667.170	120	—416.251.316	14
1329/1913–	-	129	-	120	-	-
1330/1914–	3.260.699.078	138	3.401.200.396	118	—140.501.318	4
1331/1915–	2.683.643.808	113	3.565.754.557	124	—882.110.749	33
1332/1916–	2.501.257.228	106	3.972.472.045	138	—1.471.214.817	59
1333/1917–	2.358.416.598	100	5.330.451.155	185	—2.972.034.557	126
1334/1918–	3.402.869.800	144	5.196.971.199*	181	—1.794.101.399	53

Kaynak: 1324–1334/1908–1919 mali yıllarına ait bütçeler. Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841–1918, s.152–176

¹⁸ Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler (1841–1918), Tarihi İstatistikler Dizisi, c.7, DİE yayınları, Ankara 2003, s.11*

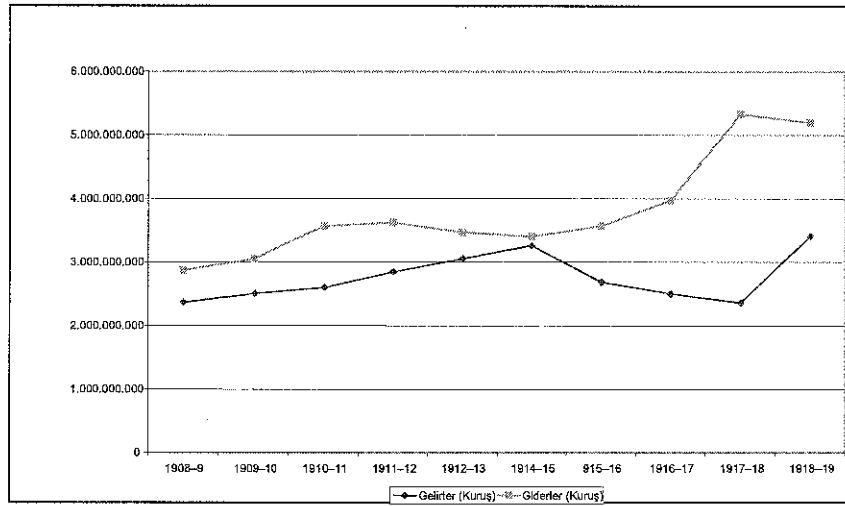
¹⁹ Donald Quataert (çev.Fatma Acun), "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, (Der., H. İnalçık ve M. Seyitdanhoğlu) Phoenix yayınları, 2006, s.452*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

*1334 yılı gider tahminlerinin 1333 yılına göre düşük oluşu; Maliye Nezareti bütçesine 3.170.000 liralık şimendiferler idaresi için konan tahsisatın, sarfına lüzum kalmadığı için (idare kendi ihtiyacını görebilmektedir), tamamen kaldırılmasından kaynaklanmıştır. M.M.Z.C., 3.devre, 4.ıçtima, 21 Şubat 1334, s.871

Yukarıda verilen tablo 4'teki dönem bütçelerine ait gelir ve giderlerin arasında oluşan makası diğer bir ifadeyle bütçe açıklarını verilen grafik 1'de daha net bir şekilde görmek mümkündür.

Grafik 1 1908–19 Dönemi Bütçe Gelir Ve Giderlerinin Seyri

1908 yılı temel alındığında incelediğimiz dönem bütçelerinin gelir miktarları; ilgili yıllar itibariyle artış göstermiştir. Tahmini gelirlerdeki artış 1914 yılına kadar % 38'e, dönemin son yılı olan 1918'de % 44 oranlarına ulaşmıştır. Ancak, kuruşun dönem başındaki ve sonundaki değeri (enflasyon) dikkate alınırsa reel anlamda bir artış olmadığı hatta tahmin olunan gelir miktarlarının aksine önemli bir gerilemenin olduğu söylenebilir. Kuruşun değerinin, 1908 yılı temel alındığında, 1914 yılı itibariyle %17,5, 1918 yılında ise % 93,5'e kadar azaldığı görülür²⁰. 1914 yılı temel alındığında tüketici fiyatlarının 1918 yılında 15,3 kat artmış olduğu, enflasyonun 1915'te yıllık % 20, 1916'da % 77,5, 1917'de % 200 ve 1918'de % 140 olarak gerçekleşerek tarihin en yüksek seviyelerine

²⁰ Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri 1841-1918*, s.179

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

tırmandığı görülür.²¹ Ancak değerlendirmeyi 1908–1914 yıllarında bütçelerde yer alan gelir tahminleri için yaptığımızda, bütçe gelirlerindeki artışın, enflasyondan arındırılmış şekliyle, % 20 oranında olduğu görülür.

A. Bütçe Gelir Kalemleri

Bütçelerde yer alan gelir kalemleri içinde vasıtasız (bilavasita tekâlif) vergi gelirlerinin müstesna bir yeri vardır. Bu yer şüphesiz bütçe gelir kalemleri içinde sahip olduğu ağırlıkla doğru orantılıdır. Bu vergi türünü takip eden ikinci önemli ağırlığa sahip olan gelirler vasıtalı vergilerden (bilvasita tekâlif) oluşmaktaydı.

Verilen tablo 2’de yer alan verilere göre dönem bütçelerinde tahmin olunan vasıtasız vergi gelir miktarlarının toplam bütçe gelirleri içindeki yerinin % 38 ile % 52,7’lik oranlar arasında seyrettiği görülür. Bütçe verilerine göre dönem içinde savaşız geçen yıllarda tahmin olunan gelirlerin % 50’nin üzerindeki bölümü vasıtasız vergi gelirleri kısmına aittir. Savaşların meydana geldiği dönemlerde ise bu tür vergi gelirlerinin bütçeler içindeki ağırlığının düştüğü ve % 40’lı oranlara kadar gerilediği görülmektedir.

Bu vergi türü; arazi ve emlak, temettü, bedel-i askeri, tarik bedeli, ağnam, aşar, hususi ormanlar hâsılatı, maden ve vergi tezakir-i esmanından oluşmaktadır. Vasıtasız vergiler içinde en önemlisi aşar vergisidir. Osmanlı devletinde ekonomik faaliyetlerin temelinde tarımın olması olgusu, hazırlanan bütçelerde tarım dolayısıyla elde edilen vergi gelirlerinin bütçe toplamı içerisinde aldığı yer ile bariz bir şekilde kendisini gösterir. Aşarın dönem içinde hazırlanan bütçelerde tahmin olunan gelir miktarının toplam bütçe gelirlerine oranı % 17,9 ile % 25,9 arasındaki oranlarda, vasıtasız vergiler içindeki oranının ise % 50 dolaylarında seyrettiği görülür. Bu oranlara göre aşar vergisinin bütçe gelirlerinin ortalama 1/5’ini oluşturmakla birlikte bütçelerin en önemli gelir kalemi olduğu söylenebilir.

Bütçelerde yer alan gelir kısımlarının içinde vasıtasız vergilerden sonra bütün içinde ikinci olarak önemli bir yer teşkil eden “vasıtalı vergiler”dir. Tablo 2’de yer alan verilere göre vasıtalı vergilerden elde edilen gelirlerin dönem bütçelerinde sahip olduğu ağırlık % 7,1 ile % 18,8 oranları aralığında değişmiştir. Bu tür vergi gelirlerinin savaş yıllarında bütçe içindeki ağırlığının özellikle 1332–34 (1916–19) yıllarında gerilediği görülür.

²¹ Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, DİE yayınları, Ankara 2000, s.19,22

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Vasıtalı vergi gelirlerinin; müskirat, tönbekey bey'iyesi, gümrük, bahriye, sıhhiye-i hayvaniye ve saydiye vergileri oluşturmaktadır. Bu vergiler arasında gümrük vergisinin hazineye katkısı bakımından diğerlerine nispetle çok daha fazla önemli olup; vasıtasız vergiler içinde % 90 oranında, genel bütçe gelirleri içinde ise % 15 dolaylarındaki oranlarda bir ağırlıkla yer aldığı görülür. Savaş dönemlerinde dış ticaretin gerilemesi bütçe gelirleri içinde bu vergi gelirlerinde azalmaya neden olmuştur.

Dönem bütçelerinde yer alan diğer vergi türleri tablo 2'de verildiği gibi önem sırasına göre; İnhisarlar % 9,6 ile % 21 arasındaki oranlarda, hâsılat-ı müteferrika ortalama olarak % 6, tekaüt ve mazulün sandıkları ile birlikte damga kaydiye ve harçlar ortalama % 5, harp vergisi % 4,5, Maktu vergiler 3,5, istirdad ve emlak-ı emiriye % 1,5, hükümete ait müesseseler % 1 dolaylarındaki oranlarda ağırlığa sahip olmuşlardır.

Tablo 2 1324–1334 (1908–19) Mali Yıllarına Ait Bütçelerde Yer Alan Gelir Kalemlerinin Toplam Gelirler İçindeki Oranları (%)

Bütçelere Göre Gelir Kısımları ve Ağırlıkları (%)													
Yıllar	Vasıtasız Vergiler	Damga Kaydiye Ve Harçlar	Vasıtalı Vergiler	İnhisarlar	Hükümete Ait Müesseseler	Emlak-ı Emiriye	Maktu Vergiler	Hâsılatı Müteferrika	Tekaüt ve Mazulün Sandıkları	İstirdad	Harp Vergisi	Diğer	Toplam
1324/19	52,5	5,3	18,3	11,8	-	-	4,80	5,36	-	-	-	1,9	100
1325/19	52,7	4,2	17,9	12,0	1,30	0,44	3,44	6,35	-	-	-	1,7	100
1326/19	52,4	4,3	18,5	12,8	1,55	1,30	3,44	4,95	-	-	-	0,8	100
1327/19	47,6	4,5	18,8	12,1	0,84	1,77	3,14	4,44	4,38	1,37	-	1,1	100
1328/19	48,7	4,5	18,7	11,3	0,99	1,77	2,93	4,89	3,86	1,33	-	1	100
1329/19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100
1330/19	42,4	5,2	16,9	9,67	0,49	1,96	2,73	4,16	4,05	1,50	4,80	6,1	100
1331/19	39,5	5,2	18,2	11,1	0,60	1,18	3,32	5,09	5,06	1,72	5,59	3,4	100
1332/19	38,0	4,3	13,9	14,6	0,41	2,35	3,56	5,10	6,39	2,65	4,24	4,5	100
1333/19	32,0	3,3	11,6	21,0	0,70	1,67	3,68	6,43	7,06	3,37	4,32	4,9	100
1334/19	51,0	2,1	7,1	17,1	0,70	1,50	2,50	8,50	4,80	1,90	2,70	0,1	100

Kaynak: Verilen oranlar ilgili yıllara ait bütçe rakamlarından elde edilmiştir. Tevfik Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918, s.152-176

B. Bütçelere Göre Giderler

Bütçelerde, her bir daire ve nezaretle ilgili tahsisat miktarlarına ayrıntılı başlıklar ve açıklamalarda yer verilmiştir. Bu tahsisat miktarlarından devletin ve hükümetlerin planladığı harcamaların bileşiminde dönemin siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi yansımalarını görmek mümkündür. Bu anlamda gelirlerin önemli bir kısmının özellikle dönem içinde meydana gelen savaşlar dolayısıyla askeri harcamalar için tahsis edildiğini dolayısıyla savaşların bütçeleri etkisi altında tuttuğunu söyleyebiliriz.

İncelediğimiz döneme ait bütçelerde yer alan verilerin değerlendirilmesi için hazırlanan tablo 3'te de yer alan tahsisat miktarlarına göre dönem içerisinde bütçe gelirlerinden en önemli payı şüphesiz ki askeri harcamaların aldığı görülür. 1324-1334 (1908-1919) yılları arasında askeri harcamaların, adi bütçelerde yer alan tahsisat miktarlarına göre toplam tahmin olunan giderler içindeki yeri % 20,9 ile % 38,4 oranları arasında tahmin edilmiştir. Ancak, bu oranlar özellikle harp zamanlarında fiili durumu yansıtmaktan çok uzaktır. Zira tahsisat-ı fevkalade ve munzamalar ile bu oranlar bütçelerde gösterilen tahsisat miktarlarının hayli üzerine çıkmıştır. Öyle ki askeri harcamaların adi bütçe tahsisatının 2-3 kat üzerinde olduğu dönemler olmuştur. Diyebiliriz ki özellikle savaş dönemlerine tekabül eden yıllara ait bütçelerde askeri harcamalar için yer alan tahsisat miktarları adeta bütçe kuralları gereği "usulen" yer almıştır. Özellikle askeri daire ve nezaretlere ait olan fevkalade bütçelerin yanında, ihtiyaç hâsıl oldukça tahsisat-ı munzama ve fevkaladeler eklenmiştir. Bu ek tahsisatların daha çok I.Dünya Savaşı'na tekabül eden yıllarda sıklıkla tekrür ettiği görülür.

Verilen tablo 3'te tahsisat olarak dönem bütçelerinden ikinci önemli payı % 19,1'den % 33,7'ye kadar varan oranlarla genel borçlar için ayrılan tahsisatlar oluşturmuştur. Dönem öncesinden gelen ve yeni gerçekleştirilen borçlarla devletin borç yükü hayli artmıştır.

Bütçelerde ayrılan, maarif ve ilmiyenin payının % 2,23 ile % 4,18 aralığında, adliyenin % 1,63 ile % 2,27 aralığında, hanedan-ı saltanatın % 1,32, ile % 3,13 aralığındaki oranlarda olduğu görülür. Yine verilen tabloya göre, bir arada verilmesi uygun görülen idari ve diğer hizmetlerin bütçelerden aldığı payın, % 21 ile % 41,6 aralığındaki oranlarda seyrettiği görülür.

Aşağıda verilen tabloların incelenmesi durumunda (Ek 1 ve Tablo 3) dönem içinde bütçelerde yer alan tahsisatlardan maaşat-ı zatiyenin yıllar içinde aldığı tahsisat miktarlarındaki artışın diğer tahsisat gruplarına göre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

farklılık arz ettiği görülür. Öyle ki dönemin ilk yılı olan 1324 (1908–9) mali yılında 21 milyon kuruşluk bir tahsisat almışken dönemin sonuna doğru bu miktar hızla yükselerek ortalama 751 milyon kuruşluk bir yekûna ulaşır. Bu artış o kadar büyük tür ki tahsisatın dönem başında bütçe tahsisatlarından aldığı pay oran olarak % 0,8 iken her geçen yıl daha da katlanarak artmış ve dönemin son yılı olan 1334 (1918–19) mali yılında % 14,5 gibi devasa bir boyuta ulaşmıştır. Savaş şartlarından kaynaklanan bu artış aslında doğrudan harp masrafları hanesine eklenebilir bir maliyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dünya Savaşı'ndan sonra bütçelerde yer almayacak olan giderlerin, dönem içinde özellikle savaşların devam ettiği yıllarda bütçelerin önemli bir kesimini oluşturduğu görülür. Maliye Nazırı Cavit Bey'e göre bu giderler; savaş dolayısıyla aileleri muinsiz olanlara, mütekaidine, muhacirlere, memur maaşlarına ve dairelere, oluşan olağan üstü masraflardan dolayı, yapılan ödemelerdir²².

Devletin önemli harcama kalemlerinden biride maaş giderleridir. Mali idarenin incelediğimiz dönem öncesinde ve içinde maaş ödemeleri için çoğu zaman sıkıntılar çekmiş olduğunu ve ödemeleri gerçekleştirebilmek için geçici tedbirlerle başvurduğunu görüyoruz. 1324 yılının Mart ayında maaşları ödeyebilmek için Ziraat Bankası'ndan, ağnam rüsumundan yaptığı takviyelere ve Doyçe Orient Bank'tan aldığı avanslara rağmen toplam olarak 21.699.627 kuruş olan maaşın tamamının ödenemediğini²³, 1323 yılının Haziran ayında ise 21.232.848 kuruş olan maaşın 19.880.184 kuruşunun ödenip, 1.352.664 kuruşunun bakaya kaldığını görüyoruz²⁴.

1324–1334 (1908–1919) yıllarını takip eden Mütareke Dönemi'nde de varidatın masrafları karşılayamaması ve bütçe açıklarının devam etmesi nedenleriyle bütçe muvazenesini sağlamak ve acil ihtiyaçları karşılamak için, mali idare tarafından bir çare olarak müteaddit defalar avanslara başvurulduğu görülür²⁵. Avanslar yoluyla yeterince kaynak elde edemeyen mali idare tahsil edebildiği gelirlerin vergi miktarlarını artırma yolunu da denemiştir. 1335 yılında çıkarılan bir kararname ile ağnam vergisine % 300 zam yapılmıştır. Kanunun esbab-ı mucibesinde ise; “Almanya'dan istikraz

²² M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.871

²³ Y.PRK.ML., 28/81, 7 Ra 1326

²⁴ Y.PRK.ML., 28/34, 9 Ca 1325

²⁵ Avans kanunları için hazırlanan esbâb-ı mucibe layihalarında karşılığın “varidat-ı hazinenin rüsumat gelirleriyle, idare-i merkeziye tarafından gerçekleştirilecek cüzi tahsilât miktarlarından” oluştuğu belirtilmektedir. İ.DUİT, 112/32, 10 Safer 1339 (24 Ekim 1920) ; 112/33, 11 Şevval 1339 (18 Haziran 1921)

ve avans imkânının mütareke dolayısıyla mümkün olmaması, itilaf ülkelerinden istikraz veyahut avans akdi hususunun henüz bir fiili durum haline gelememesi” gerekçe gösterilmiştir²⁶.

Tablo 3 1324–1334 (1908–19) Mali Yılları Bütçelerine Göre Tahsisatların Dağılım Oranları (%)

Yıllar	Askeri Harcamalar	Duyun-ı Umumiye	Maaşat-ı Zatiye ve Tekaiüt	Maarif ve İlmiye	Adliye	Hanedanı Saltanat	İdari vs. Diğer Hizmetler*	Toplam
1324/1908–9	34,8	29,7	0,8	2,5	1,97	3,13	27,1	100
1325/1909–10	38,4	26,3	0,9	3,75	2,14	1,71	26,8	100
1326/1910–11	39,1	24,8	0,6	4,3	2,3	1,5	27,4	100
1327/1911–12	35,6	23,2	9,6	4,14	2,11	1,35	24	100
1328/1912–13	34,4	24,5	9,6	4,18	2,27	1,45	23,6	100
1330/1914–15	29,3	34,3	9,8	2,86	1,93	1,51	20,3	100
1331/1915–16	28,9	33,7	10	3,19	1,77	1,44	21	100
1332/1916–17	30,4	26,7	13,3	3,85	1,63	1,32	22,8	100
1333/1917–18	20,9	21,2	11,1	2,23	1,91	1,06	41,6	100
1334/1918–19	21,7	19,1	14,5	2,68	2,06	1,06	38,9	100

*Bu bölümde tahsisat miktarları birlikte verilen nezaretler ve daireler şunlardır: Meclis-i Umumi, Maliye, Divan-ı Muhasebat, Defter-i Hakani, Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi, Posta Telgraf ve Telefon Nezareti, Daire-i Sadaret, Şura-yı Devlet, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Hariciye Nezareti, Orman ve Maadin Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Nafia Nezareti, Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi

II. HAZİNE HESAPLARINA GÖRE FİİLİ DEVLET GELİRLERİ-GİDERLERİ

A. Bütçe Tahminleri ve Fiili Tahsilâtlar

Aşağıda verilen tablo 4 incelendiğinde, ele aldığımız dönem bütçelerinin ilk yıllarında “bütçe gelir tahminlerinin” gerçekleşen “tahsilâtlardan” genellikle daha az olduğu görülür. Diğer bir ifadeyle, tahsilât miktarlarının muhammenattan daha fazla gerçekleşmesi söz konusudur.

Dönemin ilk üç yılı olan 1324–1326 mali yılları zarfında yapılan tahsilâtın bütçelerde yer alan tahminlere nispetle sırasıyla % 109, %110 ve % 114 oranlarında gerçekleştiği ancak bu yıllardan sonra bütçeler için olumlu olan bu tablonun tersine döndüğü görülür. Bu azalmada etkili olan en

²⁶ İ.DÜİT, 94/36, 22 C. 1337 (23 Mart 1335)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

önemli neden bu dönemin savaş yıllarına tesadüf etmesidir. Tablo 4'e göre bu dönemdeki gerçekleşen tahsilât miktarlarının bütçe rakamlarına oranları % 76 ile % 98 oranları aralığında seyrettiği anlaşılmaktadır. Bu oranlar öngörülen bütçe kaynaklı hazine gelirlerinin I.Dünya Savaşı yıllarında ¼ oranında gerilediğinin bir ifadesidir. Bu gerilemeye vurgu yaparken, savaş yıllarında öngörülen bütçe gelirlerinin de azaldığını eklemek gerekir.

Bütçe gelirlerinin dönem içinde yıldan yıla azalmasında etkili olan savaş şartlarıyla beraber bir diğer neden özellikle kaybedilen Rumeli'nin bütçe gelirlerinin azalmasındaki etkisidir. Zira Meşrutiyet Dönemi içinde kaybedilen bölgelerin bütçe gelirleri içindeki oranının % 15 dolaylarında olduğu görülür.

Savaşların meydana geldiği yılların haricindeki dönemlerde de vergi tahsilâtında dolayısıyla tahsilât miktarlarında zaman zaman sıkıntılar olduğu görülüyor. II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık 2 ay sonra 1908 yılının Ekim ayının ilk günlerinde Maliye Nezareti; vilayetlerdeki mükelleflerin bir süredir vergi ve sairden dolayı olan borçlarını vermediğini, hazineye 1 akçenin dahi kalmadığını diğer taraftan mal sandıklarında görevli mal memurlarının devletten alacağı olanların tazyiki altında kaldığını belirtmektedir. Bununla birlikte bu durumun nedenlerinin bilinmemekte olduğu, araştırma için memurlar görevlendirildiği zikredilmektedir²⁷.

Tahsilât miktarlarının incelediğimiz dönem içerisindeki seyrini incelemek için temel aldığımız dönemin ilk yılı olan 1324 (1908-9)'ten 1327 (1911-12) yılına kadar bütçe kaynaklı tahsilât miktarlarının tablo 4'de yer alan indekse göre 100'den 119'a kadar yükseldiği görülür. Endeksin Balkan savaşları döneminde önceki yıla göre 119'dan 112'ye gerilerken Dünya savaşının arifesinde 116'ya yükselerek biraz toparlandığı görülür. Dünya Savaşı'na tekabül eden yıllarda gerçekleşen tahsilât miktarlarının ciddi oranlarda azaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1331 (1915-16) mali yılındaki bütçe kaynaklı gelirlerin tahsilât miktarı 1324 endeksine göre 86'ya kadar gerilemiştir.

²⁷ İ.M.L, 1326/N-7, 12 Ramazan 1326 (20 Eylül 1324/3 Ekim 1908)

Tablo 4 1324–1334 (1908–19) Mali Yılları İtibariyle Bütçe Gelir Tahminleri, Fiili Tahsilâtlar ve Bütçe Tahminlerinin Gerçekleşme Oranları (%)

Yıllar	Bütçe Gelir Tahminleri* (Kuruş)	İndeks	Tahsilâtlar** (Kuruş)	İndeks	Bütçe Tahminlerinin Gerçekleşme Oranı (%)
1324/1908–9	2.364.954.844	100	2.583.138.929	100	109
1325/1909–10	2.507.896.200	106	2.768.805.260	107	110
1326/1910–11	2.601.510.100	110	2.976.953.214	115	114
1327/1911–12	2.847.739.100	120	3.067.328.400	119	108
1328/1912–13	3.051.415.854	129	2.908.411.262	112	95
1329/1913–14	3.051.415.854	129	2.992.744.341	116	98
1330/1914–15	3.260.699.078	138	2.473.916.420	96	76
1331/1915–16	2.683.643.808	113	2.226.255.234	86	83
1332/1916–17	2.501.257.228	106	1.206.730.670*	-	-
1333/1917–18	2.358.416.598	100	-	-	-
1334/1918–19	3.402.869.800	144	-	-	-

Kaynaklar: *Gelir tahminleri için bkz. 1324-1334 (1908-19) Senelerine Ait Bütçeler; Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri 1841-1918, s.152-176

**Tahsilatlar için bkz., 1324/1908–1909; Maliye Nezareti, Tahsilât-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 1.Sene, Matbaayı Osmaniye, Dersaadet 1327, s. 106–107; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 1885–1909, Ankara 2000, s.32

1325/1909–1910; Tahsilat miktarları için bkz.Tahsilât-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, gös.yer;

1326/1910–1911; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Tahsilâtı Umumiyyeyi Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Dersaadet 1328, s.12–13

1327/1911–1912; tahsilâtlar için bkz. Tahsilâtı Umumiyyeyi Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, gös.yer; ödemeler için bkz. 1327/1911–12; 1333 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanun-ı Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1332, cetvel 7

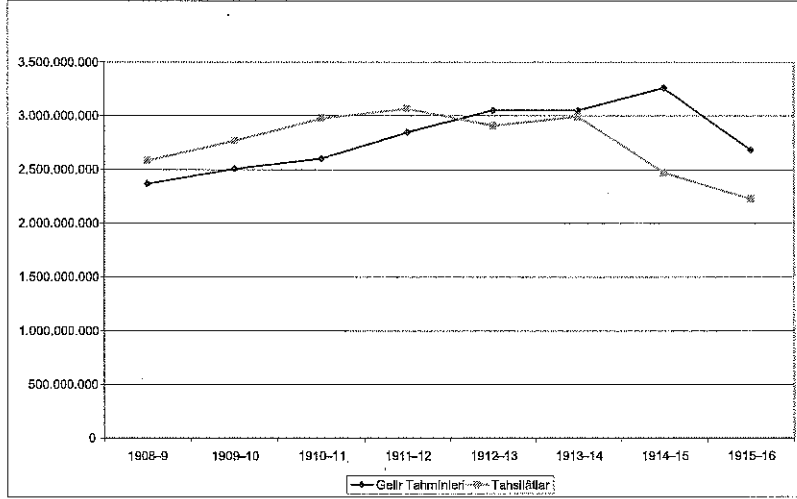
1328/1912–1913; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1329, s. 6–7

1329/1913–1914; tahsilatlar için bkz. Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene gös.yer

1330/1914–1915; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1330, s.6–7

1331/1915–1916; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 5. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1331, s.12–13

1332/1916–1917; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4–6.sene, 6, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Haziran-Ağustos, 1332, s.14–15

Grafik 2 1908–15 Dönemi Gelir Tahminlerinin Ve Tahsilâtların Seyri

B. Hazine Hesaplarına Göre Tahsilâtlar ve Ödemeler (Harcamalar)

Bu bölümde inceleyeceğimiz veriler Osmanlı Devleti'nin reel anlamda mali durumunu ortaya koymaktadır. Bu anlamda hazinenin bir yıl içinde toplayabildiği gelirler, ilgili yıl ekonomisinin performansını göstermesi yanında, dönemin iktisadi vaziyeti hakkında önemli işaretler vermektedir. Devletin fiili gelirleri ve giderleri arasında oluşan farklar, Osmanlı mali tarihinde önemli bir yere sahip olan borçların en azından görünen sebebini ve devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılarının (müzayakanın) ne derece derin olduğunu görme imkânını vermektedir.

Aşağıda verilen tablo 5'te 1324–1334 (1908–19) yılları itibariyle devletin bütçe kaynaklı fiili gelirleri ve toplam giderleri yer almaktadır. Yukarıda ilgili bölümde fiili gelirlerin dönemin ilk yıllarında artarak devam ettiğini ancak, Balkan Savaşlarına özellikle Dünya Savaşı'na tekabül eden yıllarda gerilediğini belirtmiştik. İncelediğimiz dönemin son yıllarına doğru ilk yıllara nispetle eksilen tahsilât miktarlarının tersine, ödemelerin (harcamalar) dönemin ilk yıllarından başlayarak son yıllara doğru hızla arttığını gelir gider arasındaki makasın yıldan yıla açıldığını görüyoruz. 1325 yılı temel alındığında nezaretlerin yıldan yıla sürekli artan harcamalarının 1334 yılına gelindiğinde % 441'e kadar yükseldiği görülür. Harcamaların ulaştığı bu nokta, savaşlar dolayısıyla fiili giderler ile bütçelerde öngörülen giderlerin arasındaki farkı göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Tablo 5 1324–1334 (1908–19) Mali Yılları İtibariyle Bütçe Kaynaklı Gelirlerin Tahsilât Miktarlarıyla Nezaretlere Yapılan Ödemeler (Kuruş)

Yıllar	Bütçe Kaynaklı Gelirlerin Toplam Tahsilât Miktarları (Kuruş)	İndeks	Toplam Ödemeler (Kuruş)	İndeks	Tahsilât Miktarlarının Ödemeleri Karşılama Oranı (%)
1324/1908–9	2.583.138.929	100	-	-	-
1325/1909–10	2.768.805.260	107	2.775.263.363	100	100
1326/1910–11	2.976.953.214	115	3.378.329.654	121	88
1327/1911–12	3.067.328.400	119	3.655.775.598	131	84
1328/1912–13	2.908.411.262	112	3.801.987.677	137	76
1329/1913–14	2.992.744.341	116	3.518.965.700	127	85
1330/1914–15*	2.473.916.420	96	4.578.660.350	165	54
1331/1915–16	2.226.255.234	86	5.402.479.623	195	41
1332/1916–17	1.206.730.670**	-	8.250.000.000***	297	-
1333/1917–18	-	-	10.900.000.000****	393	-
1334/1918–19	-	-	12.250.000.000	441	-

Kaynaklar: Tahsilat miktarları için bkz., 1324/1908–1909, Maliye Nezareti, Tahsilât-ı Umumiyye Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 1.Sene, s. 106–107; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 1885–1909, Ankara 2000, s.32

1325/1909–1910; Tahsilat miktarları için bkz. Tahsilât-ı Umumiyye Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, gös.yer; ödemeler için bkz. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye: Maliye İstatistikleri, (1885–1909), s. 327, 339

1326/1910–1911; Tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Tahsilâtı Umumiyye Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, s.12–13; ödemeler için bkz. Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesi Hazine Hesab-ı Umumi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330, s.274

1327/1911–1912; tahsilâtlar için bkz. Tahsilâtı Umumiyye Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, gös.yer; ödemeler için bkz. Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye Hazine Hesâb-ı Umumi, Sene 1327, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, s.396

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1328/1912–1913; Tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene, s. 6–7; ödemeler için bkz. Maliye Nezareti, Tahsisat-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.sene, s.22–23

1329/1913–1914; tahsilâtlar için bkz. Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene gös.yer; ödemeler için bkz. Maliye Nezaretince Tertip ve Meclisi Mebusan'a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332; Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, TTK, 1994, s.95

1330/1914–1915; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4. sene, 12, s.6–7; ödemeler için bkz. Göş.yer., s. 32–33

1331/1915–1916; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 5. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1331, s.12–13; ödemeler için bkz. Göş.yer., s.32–33

1332/1916–1917; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4–6.sene, 6, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Haziran-Ağustos, 1332, s.14–15; ödemeler için bkz. M.M.Z.C., 3.devre, 3. içtima, 3 Mart 1333, s.694

1333–34/1917–19; Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

*1330 (1914–15) yılı ve sonrasında gerçekleşen ödemeler, mali yıllar içinde eklenen tahsisat-ı fevkalade ve munzamalar ile yükseldiğinden bütçelerde yer alan tahsisat miktarlarının hayli üzerine çıkmıştır.

** İlk altı aylık tahsilât miktarı

***İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası'nda birinci altı ay için havale yapılan ödeme miktarı 5.691.914.641 kuruş gösterilmiştir. Ayrıca tabloda verilen miktar 11. ay olan K.sani sonuna kadar yapılan masraftır. Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 6.sene, s.34–35

****1333 (1917–18) mali yılı için yapılan tahsisat toplamı bir başka kaynaktan 12.805.865.900 kuruş olarak gösterilmiştir. Geniş bilgi için bkz. M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.868–869

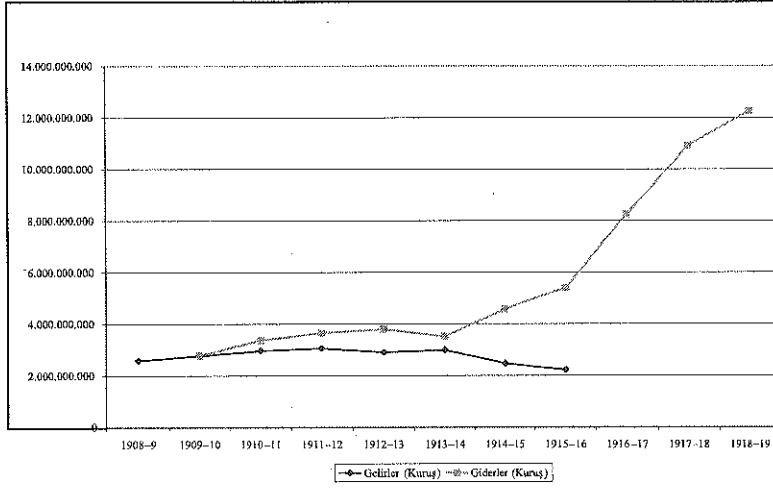
Tablo 5'e göre bütçe kaynaklı gelirlerin tahsilât miktarlarının nezaretlere yapılan ödemeleri karşılama oranlarının, dönemin ikinci yılında 1325'te (1909–10) % 100 iken takip eden her bir yılda özellikle Balkan Savaşlarına tesadüf eden yıllarda % 76'ya ve I.Dünya Savaşı'nın arifesinde % 80'lere kadar gerilediği görülür. I. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında 1330–1332 (1914–17) döneminde ise bu oran vahamet kesbetmeye başlamış ve % 41 ile % 54 oranlarına kadar azalmıştır. Savaşın son iki yılı olan 1332–34 (1916–19) yıllarına ait tahsilât miktarları tablo 5'te yer almamasına rağmen önceki yılların tahsilât rakamlarından yola çıkılarak 2,5 milyar kuruş dolaylarında olduğu tahmin edilebilir. Buna göre dönemin bu son iki yılındaki bütçe kaynaklı gelirlerin, harcamaların ancak ortalama 1/3 ila 1/4'ini karşılayabildiği görülür. Bu durumda mali idarenin takip edebileceği

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

politika bu açığı kapatmak için borç almak ya da para basmak olacaktır. Savaş şartları dolayısıyla takip edilen başlıca politika para ihracı ile giderlerin karşılanması olmuştur.

Yukarıda açıkladığımız tablo 5'e ait verilere göre gerçekleşen tahsilât miktarlarının, ödemeleri karşılama miktarının ne seviyede olduğunu ve tahsilât-ödeme dengesi -dengesizliği- sonucu oluşan makası aşağıda verilen grafikte daha net bir şekilde görmek mümkündür.

Grafik 3 1908-19 Yılları Fiili Gelir ve Giderlerin Seyri

Dönem öncesine baktığımızda; 1314-1319 (1889-1904) mali yıllarındaki gerçekleşen tahsilâtların her bir yıla düşen tahsilât ortalamasının 1.796.807.016 kuruş, harcama ortalamasının ise 1.979.236.690 kuruş olarak gerçekleştiği görülür. Bu verilen ortalama tahsilât ve harcama miktarları 1908-1918 dönemi mali rakamların tahsilât ve ödemeler itibariyle bulunduğu yeri göstermesi bakımından dikkate değerdir²⁸. Bu dönemde bütçe muvazenesinin savaşlar dolayısıyla tamamen kaybolduğunu söylemek mümkündür.

C. Ödemelerin Guruplar İtibariyle Dağılımı

Dönem içerisinde fiili harcamaların başlıca gruplar için harcama miktarlarıyla birlikte bu miktarların yıllar itibariyle gösterdiği değişim

²⁸ Maliye Nezareti, *İhsaiyat-ı Maliye*, 3.sene, s.12

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

verilen tablo 6'daki verilere göre incelenecektir. Buradaki sınıflandırmada dönem bütçelerini en fazla baskı altında tutan başlıca gider grupları olan; askeri harcamalar, borç ödemeleri, zâti ve emekli maaşlarıyla birlikte bir karşılaştırma yapma bakımından da maarif-ilmiye, hanedan-ı saltanat giderlerinin incelenmesi yoluna gidildi. Cari harcamaların önemli bir kısmı olan idari harcamalar toplu olarak verilmiştir.

Cari harcamaların en önemlisi olan askeri harcamalar; barış zamanlarında kara ve deniz ordularının maaş ödemeleri ve çeşitli giderlerle, savaş mühimmatı için yapılan ödemeleri kapsamakla birlikte özellikle dönem içinde meydana gelen Trablusgarp, Balkan ve I.Dünya Savaşları'nın finansmanı için yapılan fevkalade giderleri içermektedir²⁹. Devletin güvenliği açısından en fazla önem atfedilen asker maaşlarının ödenmesi öncelikli olmuştur. Nitekim 1324 (1908-1909) yılının Mart ayı içinde yapılan maaş ödemelerinde mali sıkıntılar dolayısıyla Maliye, Adliye, Hariciye gibi nezaretlerin ödemeleri geriye bırakılırken nizamiye, bahriye, tophane, jandarma gibi idarelerin maaşlarının tamamının ödendiğini, bu konuda hassas davranıldığını görüyoruz³⁰.

Düyun-ı umumiye giderlerini ise, iç ve dış borç ödemeleri için hazinenin yaptığı ödemeler oluşturmaktadır. Zâti maaşlarında genel borçlar bünyesinde zikredildiği görülmekle beraber verileri elimizde olan yılları ayrı vermeyi uygun gördük. Bu sayede savaşların bir diğer maliyeti olan emekli, malul maaşlarının bütçelere nasıl yansındığını görme imkânı olmuştur.

Yukarıda yer alan bölümlerde askeri harcamalar için bütçelerde yer alan tahsisat miktarları verilmişti. Aşağıda verilen tablo 6'da askeri harcamalar için hazinenin yaptığı ödemeler ile bütçe öngörülerinin arasındaki farklara dikkat edilirse, bütçelerde yer alan özellikle askeri alanlara yönelik tahsisat miktarlarının gerçeği pek yansıtmadığı söylenebilir. Bu anlamda dönem içinde savaşsız geçen bir yıl olan 1325 (1909-10) yılında hazinenin askeri harcamalar için yaptığı ödemelerin toplamı 1.098.661.088 kuruş iken Balkan Savaşları'na rastlayan 1328 (1912-13) yılında ödemeler hemen hemen iki katına çıkarak 2.034.090.285 kuruşa ulaşmıştır. I.Dünya Savaşının ikinci yılında ise bu miktar 2.665.161.892 kuruşa kadar yükselmiştir. İncelediğimiz

²⁹ Osmanlı Devleti'nin mali tarihinde askeri harcamaların bütçe giderlerinin en önemli kısmını oluşturduğunu her zaman görmek mümkündür. 16-18. yüzyıllar arasında askeri harcamalar dolayısıyla giderlerin, bu dönemlerin maliye sistemi ve bütçe yapısı içinde, % 48-70 oranlarında olduğu görülüyor. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi, dergah yay., 1997, s.182*; ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s.183-193*

³⁰ Y.PRK.ML., 28/34, 9 Ca 1325

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dönem içerisinde, askeri harcamalar için hazinenin yaptığı ödemelerin toplam ödemeler içindeki yeri % 31,1 ile % 53,5 arasındaki oranlarda gerçekleşirken savaşların devam ettiği yıllara ait ödeme miktarları barış zamanlarına nispetle toplam ödemelerden daha yüksek oranlarda pay alacak şekilde farklılık göstermiştir. Savaşın son iki yılına ait harcama miktarları tabloda yer verilirse de bütçe ve bütçe dışı gelirler toplamının % 64'e kadar ki kısmının, savaş masrafları olarak kullanıldığı da söylenebilir³¹.

Tablo 6'ya göre hazinenin, genel borçlar adı altında; dış borçlar, avanslar ve demiryolu teminatları için toplam ödemelerin bütünü içinde önemli bir ağırlığa sahip olan, borç ödemelerinde bulunduğu görülür. Kırım Savaşından itibaren bütçelerin gider alanlarının önemli bir yer teşkil eden borç ödemeleri Meşrutiyet Dönemi hazine giderlerinin de önemli bir kısmını oluşturmuştur. Dönem içinde hazinenin ödediği genel borçlar tabloda da verildiği gibi 799.822.460 kuruş ile 1.264.325.281 kuruş arasındaki miktarlar arasında değişmiştir. Ancak, özellikle I.Dünya Savaşına tekabül eden yıllardaki borç ödemeleri savaşa kadar olan-alınan borçlarla ilgili olarak gerçekleşmiştir. Dünya savaşı öncesinde alınmış olan istikrazların, faiz ve anaparalarının ödenmesine devam edilmiştir. Düşman safında yer alan devletler için yapılması gerekli ödemeler, Osmanlı Bankası'nda bloke bir hesapta biriktirilmiştir. Bu hesapta 1918 yılına kadar 5 milyon Osmanlı Lirası birikmişti. Harbin finansmanı için Almanya'dan hazine bonoları şeklinde alınan borçlar, tedavüle çıkarılan kâğıt paraların karşılığını teşkil etmekteydi. Bu borçlar altına dönüştürülecek ve savaştan sonra borçlara faiz yürütülecekti. Bundan dolayı savaş sürecinde Almanya'dan alınan borçlardan dolayı bütçelere her hangi bir tahsisat konmamaktaydı³². İncelediğimiz dönem içinde yıllar itibariyle genel borçlar için yapılan ödemelerin toplam ödemelere nispetle % 15,8 ile % 30,4 aralığındaki oranlarda gerçekleştiği görülür.

Zati ve tekaüt maaşları; yetim dul ve emekli maaşlarını içermekte olup, dönem içinde ilk yıllara oranla en fazla artan ödeme miktarlarına ulaşmıştır. Dönemin ikinci yılı olan 1325 (1909-1910) mali yılında 21.810.856 kuruş olan ödeme miktarı özellikle savaş yıllarında katbekat artarak savaşın ortasında 1332 (1915-16) yılında 427.924.820 kuruşa ulaşmıştır. Aşağıda verilen tablo 7'ye göre, dönem başında % 1'in altındaki ödemeler savaş dönemlerinde ortalama % 9'lara kadar tırmanmıştır. Rakam olarak elimizde

³¹ Eldem son yıla ait harbiye giderlerinin tüm ödemelerden aldığı payı % 64,6 olarak gösteriyor. Ancak, bu bütüne hangi kalemleri dâhil ettiğini belirtmiyor. Eldem, *Harp ve Mütareke Yılları*..., s.95

³² Eldem, *Harp ve Mütareke Yılları*..., s.96

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

son iki yılın ödeme miktarı yok ancak, dönemin ve savaşın son iki yılında bütçe tahsisatlarına göre zati ve emekli maaşlarının 700 milyon kurumlara kadar çıktığını görüyoruz. Zati ve emekli maaşları için yapılan ödeme miktarının yüksekliğini anlamak için bu ödemelerin 1329 yılı bütçesinin 1/5'ine tekabül ettiğini bilmek yeterli olacaktır. Savaşlardan kaynaklanan bu artış aslında bir anlamda da askeri harcamalar alanına dâhil edilebilir. Çünkü cepheden savaşan ve ailesinin geliri olmayan erlerin ailelerine savaş süresince maaş bağlanmıştı. Yine yaralıları ve şehit olanların ailelerine verilen maaşlar ve maddi yardımlarda bu giderler arasındaydı. Bu harcama gurubunun yıllar itibarıyla fiili ödemelerden aldığı pay % 1'li oranlardan % 20'lere kadar yükselerek çok ciddi miktarlara ulaşmıştı.

Askeri harcamalara, borç ödemelerine ve zati maaşlara ayrılan tahsisat ve yapılan ödemeler ile ilmiye ve maarif için yapılanları karşılaştırdığımızda, ayrılan tahsisatın ve yapılan ödeme miktarlarının şu ana kadar verilen gruplara nispetle çok cüzi seviyelerde kalarak % 2,1 ile % 3,9 aralığındaki oranlarda gerçekleştiği görülür. Maarif ve ilmiyenin ödemelerden aldığı payın azaldığı yılların yine savaş yıllarıyla örtüştüğü söylemeye gerek yoktur.

Verilen tablo 7'de devletin nezaret ve idarelerinin birçoğunu içine alan İdari vs. hizmetlerin toplam ödemelerden aldığı payın yıllar itibarıyla % 22,8 ile % 31,2 aralığındaki oranlarda gerçekleştiği görülür. Yine bu grubun da fiili ödemelerden aldığı payın azaldığı yıllar 1328 (1912-13) yılı ile 1331 (1915-16) ve takip eden yıllara rast gelir.

Tablo 6 1324-1334/1908-1919 Mali Yılları Hazine Hesaplarına Göre Başlıca Harcama Gruplarına Yapılan Ödemeler (Kuruş)

Yıllar	Askeri ³³	Duyun-u	Maaşat-ı	Maarif	Hanedâ	İdari, vs.	Toplam
1325/1909	1.098.661.08	844.671.82	21.810.85	71.599.4	45.606.	692.913.8	2.775.263.36
1326/19	1.407.619.	856.094329		119.946.	49.828.	944.841.6	3.378.329.6
1327/1911	1.490.552.36	799.822.46	317.671.8	126.976.	50.371.	880.380.9	3.665.775.59
1328/1912	2.034.090.28	600.670.09	-	147.431.	45.181.	974.614.8	3.801.987.67
1329/19	1.795.432.	776.647.	-	95.714.8	50.514.	800.657.0	3.518.965.70
1330/1914	1.409.420.00	1.264.325.	270.066.1	94.861.7	51.067.	1.425.141.	4.578.660.35
1331/1915	2.526.161.89	1.093.020.	395.698.1	121.298.	51.272.	1.253.560.	5.402.479.62
1332/1916	2.665.157.98	953.090.42	427.924.8	124.921.	51.751.	1.366.722.	5.691.196.44
1333/1917	-	-	-	-	-	-	10.900.000.0
1334/1918	-	-	-	-	-	-	12.250.000.0

17¹Askeri harcamalar bölümünde; harbiye, bahriye nezaretleriyle jandarma ve tophane idareleri tahsisatları birlikte verilmiştir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kaynak: 1325/1909–1910; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye: Maliye İstatistikleri, (1885–1909), Ankara, 2000, s. 327, 339

1326/1910–1911; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesi Hazine Hesab-ı Umumisi, , s.274

1327/1911–1912; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye Hazine Hesab-ı Umumisi, Sene 1327, s.396; Maliye Nezareti, Senelik İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, s.310

1328/1912–1913; Maliye Nezareti, Tahsisat-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.sene, s.22–23

1329/1913–1914; Maliye Nezaretince Tertip ve Meclisi Mebusan'a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332; Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

1330/1914–15; Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, "Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası", 4. Sene, 12, s. 32–33

1331/1915–1916; Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, "Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası", 5. Sene, 12, , s.32–33

1332/1916–1917; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4–6.sene, 6, s.14–15

1333-34/1917-19; Eldem, Harp ve Mütareke Yılları...s.95

* Bu yıla ait ödeme miktarları yılın ilk altı ayına aittir.

**1332 yılı için verilen bu miktar ilk altı aylık ödemeye aittir. Eldem bu yıla ait ödeme miktarını toplam 8.300.000.000 kuruş olarak vermiştir. Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

Tablo 7 1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Hazine Hesaplarına Göre Başlıca Harcama Gruplarına Yapılan Ödemelerin Oranları (%)

Yıllar	Askeri ³⁴ Harcamalar	Duyun-u Umumiye	Maaşat-ı Zatiye ve Tekatüt	Maarif ve İlmiye	Hanedan-ı Saltanat	İdari, vs. Diğer Hizmetler	Toplam
1325/1909–	39,6	30,4	0,8	2,6	1,6	25	100
1326/1910–	41,7	25,3		3,6	1,5	28	100
1327/1911–	44,7	21,8	8,7	3,5	1,4	24	100
1328/1912–	53,5	15,8	-	3,9	1,2	25,6	100
1329/1913–	51	22,1	-	2,7	1,4	22,8	100
1330/1914–	31,1	28,2	6,1	2,2	1,2	31,2	100
1331/1915–	46,6	20,1	7,2	2,1	0,8	23,2	100
1332/1916–	47	17	8	2,5	1	24,5	100

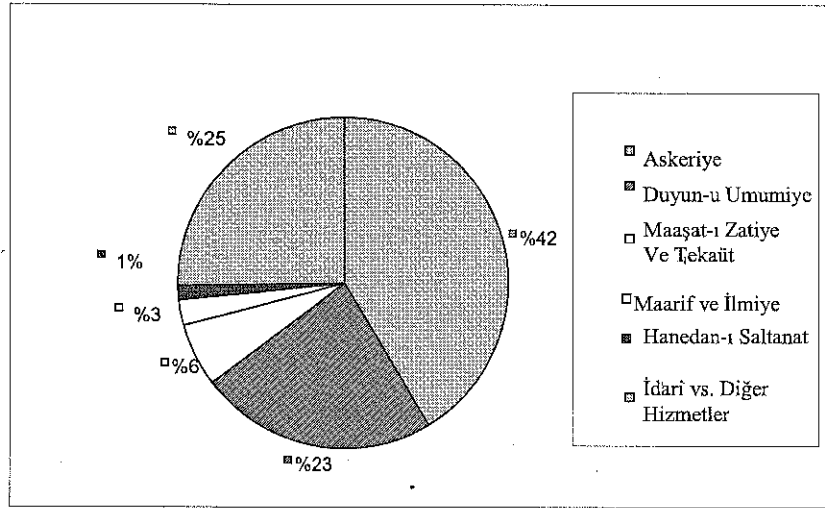
¹⁷² Askeri harcamalar bölümünde; harbiye, bahriye nezaretleriyle jandarma ve tophane idareleri tahsisatları birlikte verilmiştir.

1333/1917-	-	-	-	-	-	-	-
1334/1918-	-	-	-	-	-	-	-

*İlk altı aylık ödemelerin oranlarıdır.

Aşağıda verilen grafik 4'te ilgili yıllara ait, gruplar itibariyle toplam ödemelerin genel ödemelerden aldığı paylar yüzdeler halinde gösterilmektedir. Verilen yıllara göre ödemelerden en büyük payı alan askeri harcamaların toplam ödemeler içinden aldığı payın ortalaması % 46'lık bir orana sahip iken, idari vs. diğer grupların % 23, duyun-u umumiyenin % 20, zati maaşlar ve emeklilerin % 7, maarif ve ilmiyenin %3 ve hanedan-ı saltanatın % 1'lik bir orana sahip olduğu görülür.

Grafik 4 1909-12 ve 1914-17 Mali Yılları İçin Yapılan Toplam Ödemelerin Oranları

D. Hazinesinin Bütçe Dışı Gelir Kaynakları

Buraya kadar incelediğimiz hazine gelirleri ve giderleri, bütçelere göre mukarrer olarak tahakkuk edip hazinesinin düzenli varidatını meydana getiren vergilerin tahsilâtlarından oluşan gelirlerden müteşekkildi. Ancak gerek bütçelerde öngörülen gelir ve gider miktarlarında ve gerekse fiili tahsilât ve ödemelerde ortaya çıkan açıkları devlet düzenli olmayan gelirlerle kapatma yoluna gitmiştir. Hazine gelir ve giderlerinin dengede olduğu mali yıllarda bu tür düzensiz (gayri mukarrer) gelirlerin miktarları az olurdu. Ancak,

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

hazinenin bir mali yıl içinde yapması gereken zorunlu ödemeleri karşılayamadığı, özellikle savaşların devam ettiği yıllarda hazine açıklarının kapanması ve oluşan giderlerin karşılanması ancak yüksek oranda düzensiz gelirlerle mümkün olmuştur³⁵.

1908'den 1918'e her bir mali yıl için hazırlanan bütçelerde olduğu gibi fiili tahsilât ve ödemeler arasında da açıklar oluşmuştur. Bu açıklar Balkan Savaşları ve I.Dünya Savaşı döneminde en üst seviyelere tırmanmıştır. Bütçelerde öngörülen gelirlerden meydana gelen tahsilât rakamlarının giderlerin ¼'ünü ancak karşılayabildiği mali yıllar olmuştur. Bu açıkların kapatılması ve hizmetlerin ifası için, bütçe kaynaklı olmayan dolayısıyla öngörülmeven gelir kaynaklarına başvurulmuştur.

Bu dönemde 1324-1334 (1908-1919) yılları zarfında hazine tahvili çıkarma, iç ve dış borçlanma, emisyon, ülkelerden ve şirketlerden alınan avanslar yoluyla düzensiz gelirler elde edilmiştir. Bütçe açıkları, savaşlar dolayısıyla meydana gelen fevkalade giderler, bu yolla karşılanabilmiştir.

Aşağıda verilen tablo 8'e göre bu dönemde hazinenin elde ettiği düzensiz gelirlerin miktarı 43.812.065.200 kuruş olduğu görülür. Bütçe kaynaklı gelirlerin aynı dönemde toplam 30 milyar kuruş civarında olduğu düşünülürse, ortalama 14 milyar kuruş daha fazla düzensiz gelirlerden diğer bir ifadeyle bütçe dışı kaynaklardan gelir elde edildiği anlaşılır. Verilen tabloya göre düzensiz gelirlerin bütçe kaynaklı gelirlere oranının ortalama % 150 dolaylarında olduğu görülür.

İlgili dönem içinde hazinenin bütçe dışı gayri mukarrer olarak elde ettiği gelirlerin kaynakları I.Dünya Savaşı öncesinde Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkeleriyle yapılan borçlanmalardır. Dünya Savaşı sürecinde ise dış borç kaynaklarının kapanması dolayısıyla, özellikle Almanya'dan alınan avanslar karşılığında büyük oranda evrak-ı nakdiye ihracına gidilmesidir. Ayrıca Reji şirketinden ve Avusturya'dan avanslar alınmıştır. Bunlarla birlikte Osmanlı Devlet'i tarihinde ilk defa doğrudan bir iç borç teşebbüsünde bulunmuş ve bu girişimden 1,8 milyar kuruş gelir elde edilmiştir.

Aşağıda verilen tablo 8'e göre bütçe dışı kaynakların içinde en fazla yer teşkil eden kaynak % 41,7'lik bir orana sahip Almanya ve Avusturya'dan alınan avanslardır. Evrak-ı nakdiyenin oranı % 36,4, dış borçlanmanın oranı % 10,4 ve Reji Şirketi'nden alınan avansların oranı % 7,1 ve iç borçlanmanın oranı % 4,11'dir.

³⁵ Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK, Ankara, 1989, s.29-30

Tablo 8 1324–1334 (1908–1919) Yılları Zarfında Hazinesin Bütçeler Dışından Elde Ettiği Gelirler ve Kaynakları (Kuruş)

Gelirin Kaynağı	Gelirin Miktarı (Kuruş)	(%)
Hazine Tahvili Yoluyla Borçlanma	91.800.000	0,21
Dış Borçlanma	4.576.700.000	10,5
İç Borçlanma	1.800.000.000	4,11
Evrak-ı Nakdiye/Kâğıt Para Emisyonu	15.973.471.300	36,4
Almanya ve Avusturya'dan Alınan Avanslar	18.270.093.900	41,7
Reji Şirketinden Alınan Avanslar	3.100.000.000	7,08
Toplam	43.812.065.200	100

Kaynak: Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, s.111, 115; Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK, Ankara 1994, s.199; Kirkor Kömürçüyan, Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihiçesi, Şirketi Mürebiye Basımevi, İstanbul 1948, s.112

EK I**1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Bütçelerinde Başlıca Harcama Grupları (kuruş)³⁶**

Yıllar	Askeri ³⁷ Harcamalar	Duyun-u Umumiy e	Maaşat- ı Zatiye ve Tekâüt	Maarif ve İlimiye	Adliye	Hanedan- ı Saltana t	İdari, vs. Diğer Hizmetle r	Toplam
1324/1 908–9	997.634. 257	852.423. 308	21.810. 856	72.275. 212	56.800. 393	90.211. 009	777.557. 879	2.868.71 2.914
1325/1 909–10	1.174.15 4.959	802.473. 465	26.952. 737	114.596 .128	65.191. 720	52.257. 027	818.328. 536	3.053.95 4.572
1326/1 910–11	1.288.70 0.143*	817.022. 367	20.425. 677	144.496 .885	76.368. 344	49.364. 000	903.394. 776	3.299.77 2.192
1327/1 911–12	1.291.27 1.395	837.099. 647	346.117 .256	150.516 .827	78.645. 224	50.348. 000	869.320. 238	3.623.31 8.587
1328/1 912–13	1.194.24 6.498	848.217. 131	334.119 .212	145.089 .481	78.700. 106	50.240. 000	817.054. 742	3.467.66 7.170
1330/1	997.581.	1.165.84	333.845	97.419.	65.617.	51.422.	689.468.	3.401.20

³⁶ Dönem bütçelerindeki tahsisatların başlıca gruplar itibariyle dağılımının bu şekilde gösterilmesinin temel nedeni; bütçelere göre gelirlerin önemli bir kısmının askeri harcamalar ile borç ödemelerine tahsis edildiğini gösterebilmek içindir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

914-15	795	5.728	.045	556	985	000	287	0.396
1331/1 915-16	1.031.38 9.049	1.200.59 6.273	357.166 .302	113.589 .769	63.981. 004	51.206. 000	747.826. 160	3.565.75 4.557
1332/1 916-17	1.208.96 5.858	1.058.91 1.867	529.552 .659	152.529 .981	64.567. 104	51.991. 970	905.952. 606	3.972.47 2.045
1333/1 917-18	1.113.03 9.238	1.131.19 2.669	593.087 .926	119.258 .602	101.758 .716	56.618. 600	2.215.49 5.404	5.330.45 1.155
1334/1 918-19	1.128.50 6.681	991.776. 775	750.965 .727	139.322 .200	107.303 .103	55.125. 100	2.023.97 1.613	5.196.97 1.199

Kaynak: Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler, 1841-1918, s.152-166; Osmanlı Bütçeleri (1909-1918), Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Bakanlığı Yayını No: 2000/358, Ankara Ekim 2000

* Askeri harcamalar bölümünde; harbiye, bahriye nezaretleriyle jandarma ve tophane idareleri tahsisatları birlikte verilmiştir.

KAYNAKÇA**Başbakanlık Arşivi Belgeleri**

1. Dosya Usulü İradeler Tasnifi
2. İradeler
  - a. Maliye
  - b. Meclis-i Umumi
3. Yıldız Tasnifi
  - a. Perakende Maliye
  - b. Esas Evrak Kamil Paşa
4. Meclis-i Vükela Mazbataları

Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

M.M.Z.C., 3. devre, 3. içtima, 3 Mart 1333

M.M.Z.C., 3. devre, 4. içtima, 21 Şubat 1334

İstatistik -Kanun- Mucibe Layihası

Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1328 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihaları, 1 Teşrin-i sani İstanbul 1327

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılman 1333 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1332
- Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclisi Mebusan'a Tevdi Kılman 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332
- Maliye Nezareti, Tahsilât-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 1.Sene, Matbaayi Osmaniye, Dersaadet 1327
- Maliye Nezareti, Tahsisat-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.sene, 12, Duyun-ı Umumiye Matbaası, Şubat 1328
- Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1330
- Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, "Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası", 4. Sene, 12, Duyun-ı Umumiye Matbaası, İstanbul 1330
- Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, "Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası", 5. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1331
- Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4-6.sene, 6, Duyun-ı Umumiye Matbaası, İstanbul, Haziran-Ağustos, 1332
- Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesi Hazine Hesab-ı Umumisi, Matbaa-i Amire, İstanbul 133
- Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye Hazine Hesâb-ı Umumisi, Sene 1327, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333

Kitap ve Makale

- Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK, Ankara 1994
- ....., *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994
- Güran, Tevfik, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler (1841-1918)*, Tarihi İstatistikler Dizisi, c.7, DİE yayınları, Ankara 2003
- ....., *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK, Ankara 1989
- Quataert, Donald, (çev.Fatma Acun), "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İmparatorluğu, (Der., H. İncalık ve M. Seyitdanlıoğlu) Phoenix yayınları, 2006

Kömürçüyan, Kirkor, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış borçlar Tarihiçesi*, Şirketi Mürebiye Basımevi, İstanbul 1948

Maliye Bakanlığı, *İhsaiyat-ı Maliye: Maliye İstatistikleri, (1885-1909)*, Ankara 2000

Maliye Mecmuası, "*Cumhuriyet Devri Maliyesi*", Damga Matbaası, 3.cilt, 1.sene, sayı 5, 1937, s.5-6

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2000

....., *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, DİE yayınları, Ankara 2000

Sayar, Nihad S., *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, İ.İ.T.İ.A. Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları, nr.281, İstanbul 1977

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, 3.baskı, Dergâh yayınları, İstanbul 1997

....., *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985

SERMAYEYİ TÜRKLEŞTİRME GİRİŞİMLERİNİN DAYANDIĞI SÖYLEME DAİR ÖRNEKLER

Murat KORALTÜRK

Giriş

1920'ler ve 1930'ları kapsayan erken Cumhuriyet yıllarında siyasi kadrolar ekonomiyi "milli" esaslar üzerine kurma ve bu doğrultuda yerli bir girişimci sınıfa dayama politikasının aracı olarak sermayenin Türkleştirilmesi girişimlerine başvururlar. Yabancı uyruklular ve bilhassa Türkiye Cumhuriyeti'nin yurttaşı olan gayrimüslim unsurların ekonomideki rolünü Müslüman-Türk unsurun lehine olacak şekilde azaltma uygulamalarından oluşan ekonomiyi Türkleştirme girişimlerinin iki boyutu vardır. Bu boyutlardan biri işgücünün ve sermayenin Türkleştirilmesi uygulamalarını içerir.¹ Diğer boyutu ise bu uygulamaların da dayandığı söylem ve zihniyet oluşturur. Bu bildiride ekonomiyi Türkleştirme girişimlerinin uygulama boyutuna değil, özellikle sermayenin Türkleştirilmesi anlayışını dayandığı zihniyeti ve bu zihniyetin dile geldiği söyleme dair örneklerle yer verilecektir.² Bildiride sermayeyi Türkleştirme girişimlerinin

¹ Ekonomiyi Türkleştirme girişimleri için bkz. Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleşme Serüveni (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999. Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Belge Yayınları, İstanbul 2000, Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleşme" Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004. Ayhan Aktar *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006. Sabri Yetkin-Erkan Serçe, "Ticari Hayatın Millileştirilmesi Sürecinde Ticaret Borsaları: İzmir Örneği (1891-1930)", *Toplum ve Bilim*, Sayı 79, (1998), s. 162-187.

² Uygulamayı örnekleyen araştırmalarımız için bkz. Murat Koraltürk, "Bir Şirketin Başından Geçenler ve Ekonominin Türkleştirilmesi", *Tarih ve Toplum*, Sayı 22, (2002), s. 9-17. Murat Koraltürk, "Ekonominin 'Türkleştirilmesi' Girişimleri, Osmanlı Bankası Örneği ve Basının Rolü", *Müteferrika*, Sayı 23, (2003), s. 59-101. Murat Koraltürk, "Ekonominin Türkleştirilmesi ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin İktisadi Sonuçları", *Metin Tunçay'a Armağan*, der. M. Ö. Alkan-T. Bora- M. Koraltürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 603-638. Murat Koraltürk, "İşgücünün Türkleştirilmesi ve Türkçe Zorunluluğu", *Toplumsal Tarih*, Sayı 172, (2008), s. 36-40. Murat Koraltürk, "Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketlerde İşgücünü Türkleştirme Uygulamaları (1923-1930)", *Tarih ve Toplum*, Sayı 7, (2008), s. 61-99. Murat Koraltürk, "Milli

dayandığı, gayrimüslim unsurlara yönelik milliyetçi söylemin izi TBMM zabıtlarından sürülecektir.

Anasırı Gayrimüslimenin de Silahaltına Alınması

Osmanlı Devleti'nde Hıristiyan tebaanın askerlik mükellefi sayılması ilk kez 1835'te bahriyede başlar. 1839'da Ermenilerin kara ordusunda görevlendirilmeleri tartışılır. Zaman zaman Hıristiyanlardan asker alımı olur. 1855'te Osmanlı Devleti cizyenin kaldırıldığını ve gayrimüslimlerin de askere alınacaklarını duyurur. Aynı karara göre ihtiyaç fazlası asker celp edilmeyecek ve bunlar askerlik hizmetinin yerine bedel-i askeri denilen vergiyi ödeyeceklerdir. 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimler, Müslümanlar gibi askerlik hizmetiyle yükümlü kılınırlarsa da bedel-i askerlik uygulaması ile fiilen askerlik yapmalarının yolu kapanır. 1909'da kabul edilen kanun ile bedel-i askeri uygulamasına son verilerek gayrimüslim Osmanlı tebaası askerlik hizmeti ile mükellef kılınır. Bu kanuna göre 1910'dan itibaren Osmanlı tebaası gayrimüslimler de askerlik yapmaya başlarlar. Bu durum 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından 1919'da İtilaf devletlerinin isteği üzerine Osmanlı ordusundaki bütün gayrimüslim askerlerin terhisi ile sona erer.³ Osmanlı Devleti'nin tebaası olan gayrimüslimlerin 1909-1918 dönemi dışında, yine devletin tanıdığı muafiyet ve bedel-i askeri gibi yasal olanaklar nedeniyle askerlik yapmamış olmaları gayrimüslim unsura karşı duyulan kuşku ve milliyetçi söylem tarafından gayrimüslimlere karşı dışlayıcı bir durum olarak kullanılır.

Milliyetçi söyleme göre Müslümanlar hem askerlik hizmetini yerine getirirlerken, hem de bu hizmet sırasında canlarını dahî yitirirlerken, gayrimüslimler sayıca artma imkanı bulmakta ve askerlik yerine çalışma hayatında yol aldıkları için zenginleşmektedirler. Bu yaklaşım, Kütahya Mebusu Cemil [Altay] Bey'in Hıristiyan tebaanın silâh altına

---

İktisat, Ekonominin Türkleştirilmesi, İzmir İktisat Kongresi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 182, (2009), s. 36-40.

³ Bu konu için bkz. Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

alınmasına dair verdiği yasa önergesi üzerine Eylül 1920'de TBMM'de Layiha Encümeni mazbatasında ortaya konur. Cemil Bey'e göre "Millet-i İslamiye'nin vatanın muhafaza-i istiklal ve mevcudiyeti uğrunda hayat ve servetini feda ederken tebaa-i Osmaniye'den bulunan mileli Hıristiyanıye'nin müdafaa-i vatan kaydından azade bir halde teksiri nüfus ve tezyidi nüfuza çalışmaları vatandaşlık şeref ve haysiyetiyle kabili telif olamayacağından bittabi bu gibi umuru nafia ve hidematı vataniyeye şitap ekmekten bir veçhile geri durmayacakları cihetle teklif-i mezkur hakikaten beca ve şayan-ı kabul görülmekte..."dir.⁴

Çorum mebusu Haşim [Apaydın] Bey yalnızca Hıristiyanların değil Musevilerin de bu kanun kapsamına alınmasını önerir.⁵ Sonra müzakereye geçilir. Canik mebusu Nafiz [Özalp] Bey "mileli Hıristiyanıye'nin de Türkler gibi taht-ı silaha alınması ve bunların da kanunda muşarrah olduğu üzere, gayri müsellağ kısmında istihdamı lazım gelir" sözleriyle Hıristiyanların silahsız bir şekilde askerlik yapmaları görüşünü savunur.⁶ Bu görüş ile gayrimüslimlere karşı duyulan güvensizlik bir kez daha kendini gösterir.

Memleket iktisadiyatı ile oynayan Yahudiler

Meclis görüşmelerinde gayrimüslimlere, özellikle de etnik kimliğin en belirleyici unsuru olarak dillerini muhafaza etme konusundaki tutumlarından dolayı Yahudilere karşı takınılan tutum ve hatta kızgınlık bir kısım Türkiye Yahudi'sinin Filistin'in Türkiye'ye devri talepleri üzerine gündeme gelir. Olay şöyle gelişir. Darülfünun müderrislerinden Mişon Ventura ve arkadaşları önce İsmet Paşa'ya sundukları dilekçelerini ardından TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya sunarlar. Söz konusu dilekçede "Türk hakimiyeti zamanında olduğu gibi Arap ile Museviler arasındaki ahenk ve vifakı temin etmek üzere Filistin'deki mandanın Türkiye devletine

⁴ TBMMZC, 26.09.1336, Devre 1, İçtima Sencisi 1, İçtima 73, Celse 1, Cilt 4, s. 354

⁵ Age, s. 355

⁶ Age, s. 355

İkinci İktisat Tarihi Kongresi (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ıtası teklif ve istirham edilir” ifadesiyle İngiliz mandasında bulunan Filistin’in Türkiye’ye bağlanması isteği dile getirilir.⁷

Antalya mebusu Rasih [Kaplan] Bey, Türkiye Yahudileri ile Filistin Yahudileri arasında bir ilişki olmadığını belirterek bu teklifin reddini önerir.⁸ Erzurum mebusu [Mehmet] Salih [Yeşiloğlu] Efendi ise teklife ilişkin yaptığı konuşmada Yahudilere karşı açıkça ayrımcı, kuşkucu ve dışlayıcı bir dil benimser. Salih Efendi konuşmasında şunları söyler: “Anadolu’da yaşayan gayrimüslimlerden her fert kendi ırkdaşlarımız gibi daima hüsnü muameleye mazhar olmuşlardır. Binaenaleyh bunlardan hıyanet edenler kendi fiillerinin cezalarını kendi elleri ile çekmişlerdir. Bu Musevi Cemaatine gelince; biz onlara onlar bize hüsnü muamele gösteren bu kavim gerçi memleketimiz iktisadiyatı ile fazla oynadıklarına memnun olmadığımız halde sükûnetlerinden ve sakin bir halde vakit geçirdiklerinden dolayı kendilerine hüsnü muamele ediyoruz. Ancak bunları vaktiyle İspanyollar keserek, kovarak emvallerini zapt ederek İspanya’dan atmışlardır. Biz Türkler bir atıfet olmak üzere oradan kaçanları içimize aldık. Birkaç asırdan beri içimizde yaşıyorlar. Yalnız bir şeyi maalesef arz edeyim ki, efendiler, bu cemaat iki asırdan beri içimizde yaşadığı halde kendilerini İspanya’dan kovan insanların lisanlarını, yani, İspanyolca’yı lisan-ı mader olarak kullanıyorlar ve hala lisanlarını terk etmemişlerdir ve Türkçeyi öğrenmeyi istemiyorlar ve öğrenmemişleridir... bu istirhamnameyi kemal-i hoşnudi ile kabul ediyoruz. Tervici cihetine de gideceğiz ve bunu kaydı ihtirazi olmak üzere söylüyoruz. Kendilerini toplasınlar ve bilsinler ki, bunun içinde bir şey vardır.”⁹

Trabzon mebusu Ali Şükrü [Doruker] Bey önerge lehine heyecanlı kısa bir konuşma yapar.¹⁰ Erzurum mebusu Hüseyin Avni [Ulaş] Bey ise talebin Filistin’den değil Türkiye

⁷ TBMMZC, 23.12.1338, Devre 1, İçtima Senesi 3, İçtima 161, Celse 1, Cilt 26, s.

⁸ Age, s. 8

⁹ Age, s. 8-9

¹⁰ Age, s. 9

Yahudilerinden geldiğini ifade ederek meselenin karışık olduğunu, Hariciye Vekaleti'nin konuyu incelemesini önerir.¹¹

Neden bu parayı İstanbul'daki Rumlara, Ermenilere kazandırayım

Gayrimüslimleri ekonomide Müslümanların rakibi hatta hasmı olarak gören bir anlayışın da zaman zaman TBMM çatısı altında dillendirildiğine tanık olunur. Örneğin 31 Mart 1925'te TBMM'de Aksaray mebusu Besim Atalay Bey şunları söyler: "ticaretimizi sekteye uğratan esbaptan birisi de kambiyo meselesidir. Bu hususta ipin ucu elimizde değildir. Bu hususta tamamen ecnebiler hakimdirler. Efendiler! İktisadiyatın can damarı olan kambiyoda Rumlar, Ermeniler, Yahudiler hakim oldukça memleketin iktisadiyatında, tam bir salah ümit etmek boştur... Sonra Ticaret Vekaleti büyük şehirlerde hiç olmazsa bir borsa tesis etmelidir. Mesela Konya'da zahire çıkıyor. Bir zahire borsası olmalıdır. Burada tiftik çıkıyor... Bakınız size burada tiftik meselesine dair bir şey arz edeyim: Efendiler köylü tiftiğini getirir. Daha şehre girmezden evvel dört, beş Ermeni onun peşini sararlar, bin türlü dil dökerek o köylünün elinden malını alırlar... Türk tüccarlarına bankadan bir kredi yaptırmak için her halde hükümet elden geldiği her vasıta ve her vesile ile müracaat etmeli... Vakıa Bank-ı Osmani, ben Türk tüccarına kredi yapıyorum diyor. Arkadaşlar: buna ben o kadar fazla itimat edemiyorum. Evet, Türk tüccarına kredi yapıyor. On bin liralık bir adama beş yüz lira, bir kredi midir rica ederim? Bu bilakis ayağını bağlamaktır. Öylelerini biliyoruz ki, birinin uhdesinde on bin lira durduğu halde. Bir Türk tüccarın elinde beş yüz lira olunca hemen derhal o gün protesto edilip elinden alınıyor. Sonra Anadolu'da bugün Rum kalmamak üzeredir ve inşallah yalnız Türk kalacaktır. Meclis-i Alinin himmeti ve Allahın inayetiyle.. Bank-ı Osmani ben Türklere kredi yapıyorum diyor. Taşlara mı kredi yapacak? Elbette Türklere yapacaktır. Sermayesini nemalandırmak için tabii mecburdur... biz de ticareti, bilhassa yüksek ticareti himaye edebilmek için, nakliyat ve saire üzerine sigorta yapan

¹¹ *Age*, s. 9

Türk şirketlerimiz vardır. Buradan ben malımı doğrudan doğruya Londra'ya gönderir, satarsam şüphesiz daha fazla kar edeceğim. Neden bu parayı İstanbul'daki Rumlara, Ermenilere kazandırayım.”¹²

1926 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu layihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasının TBMM'de yapılan görüşmeleri sırasında gayrimüslimlere ve özellikle Yahudilere karşı sert bir söylem egemendir. Bu süreçte öne çıkan isimlerden biri “kambyo işlerinin tanzimi için para meselesine ehemmiyet vermeli, bilhassa borsa millileştirilmelidir. Memleketimizde en büyük bir tehlike vardır Arkadaşlar, Yahudi tehlikesi. Bugün paramız bunların ellerinde oynuyor...” sözleriyle “Yahudi tehlikesine” dikkat çeken Besim Atalay'dır.¹³

Besim Atalay'ın bu sert ifadelerle dolu konuşmasını yaptığı oturumda söz alan Maliye Vekili Hasan [Saka] Bey ihtiyatlı ancak satır aralarından antisemitizm okunabilen şu açıklamayı yapar: “...saha-i rekabet herkes için seyyanen açıktır. Herkes derece-i tefevvuk ve mevkiini kendi zeka ve fetanetinden beklemek mecburiyetindedir. Kanun kimseye hususi himaye ve imtiyaz temin edemez. Kendisinden bahsedilen unsur faal ise memleketimizde çok para kazanıyorsa, itiraf etmek mecburiyetindeyiz ki akmülasyon eriditer denilen kendi irsi zekalarına, kendi saylerine, ihtisas ve kabiliyetlerine medyundurlar. Bizim yapacağımız şey kendilerinden ibret alarak aynı vadede, aynı derecede çalışmaktır. Binaenaleyh kanunun herkese seyyanen temin edeceği himayeden başka şu veya bu unsur ve sınıf lehine hususi himaye zannederim ki Büyük Millet Meclisinin yapabileceği mesailden değildir.”¹⁴ Aynı oturumda sermayenin Türkleştirilmesi sürecini dile getiren bir diğer kişi Gümüşhane mebusu Cemal Hüsnü [Taray] Bey'dir. Cemal Hüsnü Bey konuşmasındaki “Türkiye'nin inkılap devresinde ticareti bir

¹² TBMMZC, 31.03.1340, Devre 2, İçtima Senesi 2, İçtima 25, Celse 1, Cilt 8 (25), s. 146-147

¹³ TBMMZC, 17.05.1926, Devre 2, İçtima Senesi 3, İçtima 101, Celse 1, Cilt 25, s. 197

¹⁴ Age, s. 202

sınıftan diğer bir sınıfa, bir ırktan diğerine geçmektedir.” ifadesi dikkat çekmektedir.¹⁵

Rumlara karşı İslam fırıncıların himaye buyurulması

Sermayeyi Türkleştirme girişimlerine zemin hazırlayan söylemin izleri başka mebusların da ifadelerinden takip edilebilir. Örneğin, Kastamonu mebusu Halit Bey ve arkadaşları, himaye edilmedikleri için İstanbul’da bulunan Türk fırıncıların mesleklerini terke mecbur kaldıklarını iddia ederler ve bu nedenle “Rumlara karşı İslam fırıncıların himaye buyurulması” talebinde bulunurlar. Aynı önergede Rumlar hakkındaki “İstanbul ticaret alanında roller oynayan ve yüzde doksan Rumlardan ibaret bulunan değirmenci ve uncular şeytanatlarına devam ederken ve asıl kabahat bunlarda iken fırıncıların tecziyesi İslam ekmekçi sanatkarlarını imha etmekte olduğu suzişle tasvir olunuyor.” ifadesi nefret söylemini yansıtmaktadır.¹⁶

Sermayeyi Türkleştirme söylemi ve uygulamalarını meşru göstermeye yarayan çabalardan biri de Türkiye yurttaşı gayrimüslimlerin “yabancı” ya da “öteki” olarak tanımlanmasıdır. Buna dair bir örneği 1924 yılı bütçe kanunu görüşmeleri sırasında Karahisar-ı şarki mebusu İsmail Bey’in şu açıklamalarında bulmak mümkündür. “Avrupa ile iktisaden olan münasebetimizi iki nokta-i nazardan mütalaa etmek lazım geliyor, muhakeme etmek icab ediyor. Birisi ithalat diğeri ihracattır. İthal ettiğimiz eşyanın % 90’ını biz Türkler sarf ettiğimiz halde maalesef bunun vasıtalarını yapanlar Türkler değil Hıristiyanlardır. Bundan da ademi muvaffakiyetimiz iktisattaki ilmi behresizliğimizden ileri geliyor... İthalatta böyle olduğu gibi ihracatta da malumat-ı iktisadiyemizin noksanlığından ve vasıta olan ellerin maalesef bizden olmamalarındandır. İşte vasıta olan ellerin bizden olamamaları ve bunların suiniyeti, bir çok mahsulatımızı ambarlarda çürütmeye sebebiyet veriyor...”¹⁷

¹⁵ *Age*, s. 203

¹⁶ *TBMMZC*, 09.04.1340, Devre 2, İçtima Senesi 2, İçtima 33, Celse 2, Cilt 8, s. 497

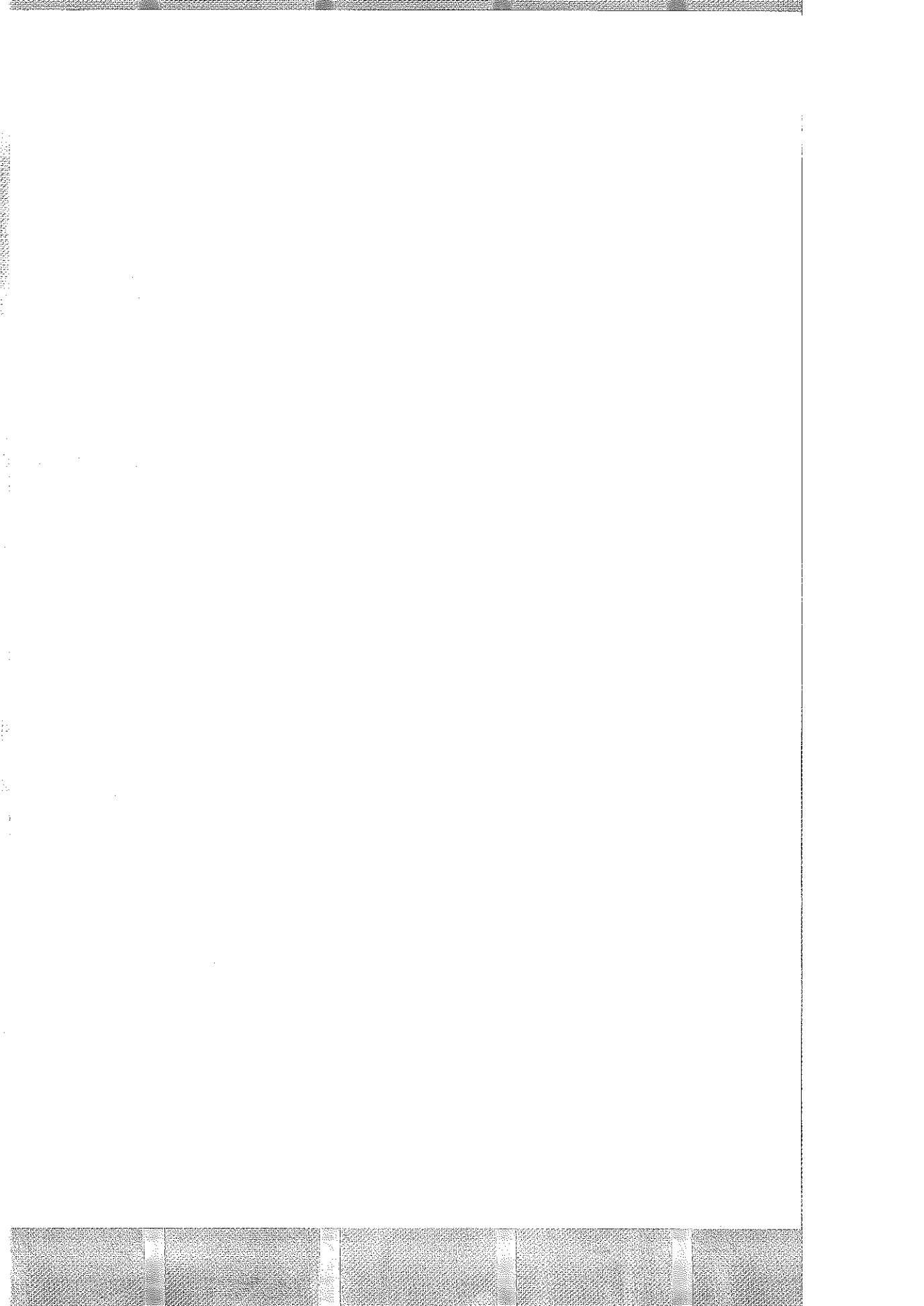
¹⁷ *TBMMZC*, 01.04.1340, Devre 2, İçtima Senesi 2, İçtima 26, Celse 1, Cilt 8 (26), s. 180

Sermayeyi Türkleştirmek için Müslüman-Türk unsurun himayesi gereği sık sık dile getirilir. Örneğin, Mentеше mebusu Şükrü Kaya Bey'in mahsulat ve ihracatın himayesine dair sual tavrı nedeniyle TBMM'de yapılan görüşmeler sırasında gayrimüslimlere karşı Müslümanların hükümetçe himaye edilmesine dair şu sözleri dikkat çekicidir. "Hasan beyefendinin söyledikleri bir noktayı tashih etmek isterim. Memleketimizden birtakım anasırın gitmesi yüzünden ticaret nachillerin eline geçmiştir ve ticaret kiyaset ile idare edilmemiş, onların yerleri boş kalmıştır buyurdular. Bendeniz iddia edeceğim ki, İzmir'deki tüccarlar, gidenlerin yerlerini pekala tutabilirlerdi. Yalnız hükümetin kendilerine muavenet etmesi lazımdı. İtalyanlar, orada kalan Hıristiyanlara hiçbir mal mukabilinde olmayarak iki yüz otuz bin, iki yüz kırk bin lira avans verdiler. Halbuki bizim yegane milli bankamız, yüz binlerce liralık bir adama en çok beş bin lira vermiştir. Beş bin lira ile İzmir ticareti, hiçbir zaman yürütülemez."¹⁸

Sonuç

Yukarıda örnekleri verilen Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında TBMM zabıtlarından derlenmiş ifadelerin temsil ettiği gayrimüslim karşıtı milliyetçi söylem, bu yıllardan başlayarak devam eden sermayeyi Türkleştirme uygulamalarının dayandığı anlayışı ortaya koyması açısından önem taşır. Bu söylemin izlerini dönemin basınından da sürmek mümkündür. TBMM çatısı altında bu söylemin dile gelmiş olması, sermayeyi Türkleştirme girişimlerinin arkasındaki siyasal gücü ve iradeyi göstermesi açısından önem taşır. Başka bir ifade ile sermayeyi Türkleştirme uygulamalarını münferit uygulamalar olmadığı, Ankara'nın bilgisi ve denetim dışında gündeme gelmediği, bu uygulamaların meclis çatısı altında dile getirilen ortak bir zihniyete dayandığı anlamına gelir.

¹⁸ TBMMZC, 19.11.1339, Devre 2, İçtima Senesi 1, İçtima 55, Celse 1, Cilt 3, s. 442

11

.....

.....

.....